T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ (1883-1925)

Mustafa DAĞ

ŞANLIURFA - 2023

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ (1883-1925)

Mustafa DAĞ

Danışman
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

ŞANLIURFA - 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ danışmanlığında, **Mustafa DAĞ**'ın hazırladığı **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Adana ve Erzurum Reji İdaresi (1883-1925)"** konulu bu çalışma 02/06/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

X Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

		İmza
Danışman	:Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	……..
Üye	:Prof. Dr. Hatice ORUÇ	……..
Üye	:Prof. Dr. Mehmet KAYA	……..
Üye	:Prof. Dr. Salih TUR	……..
Üye	:Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK	……..

Bu tezin Tarih Ana Bilim Dalında yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Enstitü Müdürü

Bu çalışma: ……. Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No : ……

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ORİJANALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

	T.C. **HARRAN ÜNİVERSİTESİ** **DOKTORA** **ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU**	**Doküman No** : HRÜ-KYS-FRM-020 **Yayın Tarihi** : 02/06/2023 **Revizyon No** : **RevizyonTarihi** : **Sayfa No** : 1 / 1

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	**195268103**
Adı / Soyadı	**Mustafa DAĞ**
Anabilim Dalı/Programı	**Tarih/Doktora**
Tez Konusu	**Osmanlı İmparatorluğu'nda Adana ve Erzurum Reji İdaresi (1883-1925)**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Doktora Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **516** sayfalık kısmına ilişkin, **26/04/2023** tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı **% 2**'dir. Ayrıca bu Doktora tez çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tez çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

02/06/2023
Mustafa DAĞ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım.

02/06/2023
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ
(Danışman)

ÖZET

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ (1883-1925)

DAĞ, Mustafa

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

Haziran, 2023, 621 sayfa

Osmanlı İmparatorluğu'nda dış borçlar ve bunun ödenmesi en önemli gündem maddelerinden birisi olmuştur. 1883'ten imparatorluğun dağılışına kadar bir şirket bu ürünün tarladan nihai tüketiciye kadar her adımında söz sahibi olmuştur. Bu imtiyaza sahip olan Reji Şirketi ülkenin merkezinde kurumsallaşmakla beraber, taşrada teşkilatlanmıştır. Şirkete bağlı olarak kurulan Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin incelendiği bu çalışmanın temel amacı; çok uluslu sermayeyle kurulan Reji Şirketi'nin Adana ile Erzurum Vilâyetlerinde siyasî, iktisadî ve sosyal koşullar üzerinde oluşturmuş olduğu etkileri tespit etmektir. Şirketin bölgedeki uygulamalarından dolayı üretici, tüketici, tüccar ve imalatçılarla yaşamış olduğu sorunların neler olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Ayrıca tütün sektöründe 42 yıllık tekel imtiyazını üstlenen şirketin, genelde Osmanlı, özelde ise Adana ile Erzurum ekonomisi açısından öneminin ne olduğuna odaklanılmıştır. Yine buradan hareketle Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin sorumluluğu altında bulunan bölgelerde tütünle ilgili meydana gelen her türlü gelişme çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

Bu çerçevede çalışmanın giriş bölümünde Adana ve Erzurum Vilâyetlerinin tarihçeleri ile idarî taksimatı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Çalışmanın ana bölümlerinde tütünün tarih sahnesine çıkışı ve Reji Şirketi'nin denetimine girene kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişimine değinilmiştir. Daha sonra şirketin her iki vilâyetteki teşkilat yapısı ile kadro oluşumu, şirketin bölgedeki tütün kontrolü ve uygulamaları, bu uygulamalara karşı oluşan kaçakçılık tepkisi ile kaçakçılığı önlemeye yönelik oluşturulan kolculuk teşkilatında meydana gelen gelişmeler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Tüm bunlar daha çok birincil kaynaklara müracaat edilerek gün ışığına çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın birincil kaynağı Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden temin edilen belgeler, salnameler,

kanunname ve nizâmnâmelerinden oluşmaktadır. Birincil kaynaklardan başka pek çok telif eser de çalışmaya katkı sağlamıştır. Bu çerçevede yürütülen çalışmanın pek çok bulgusu vardır. Bunlardan bazıları, şirketin geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli vilâyetlerinden olan Adana ile Erzurum'da tütün ekonomisinin tasviriyle ilgili önemli bir konuma sahip olduğu ve her iki vilâyette kalabalık bir kadro yapılanmasıyla muazzam bir teşkilat yapısı oluşturduğudur. Bunlardan başka her iki vilayette bu ürün ve üzerindeki imtiyazdan kaynaklı birçok kaçakçılık faaliyetinin gerçekleştiği ve bunlarla ilgili adlî süreçlerin işletildiği, çalışmanın diğer bulguları arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ekonomisi ve Tütün, Reji Şirketi, Adana Reji İdaresi, Erzurum Reji İdaresi, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi.

ABSTRACT

ADMINISTRATION OF ADANA AND ERZURUM REGİÊ IN THE OTTOMAN EMPIRE (1883-1925)

DAĞ, Mustafa

Ph.D. Dissertation

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

June, 2023, 622 pages

Dealing with external debts and their repayment was one of the most significant agenda items in the Ottoman Empire. From 1883 until the collapse of the empire, a company had a say in every step of this product, from the field to the final consumer. The Regiê Company, which had this privilege, institutionalized itself in the country's center and established its organization in the provinces. This study focuses on the Adana Regiê Administration and the Erzurum Regiê Administration, examining the effects of the multinational capital-based Regiê Company on the political, economic, and social conditions in Adana and Erzurum Vilayets. The study aims to identify the issues faced by the company in its dealings with producers, consumers, traders, and manufacturers due to its practices in the region. Additionally, it focuses on the significance of the company, which held a monopoly privilege in the tobacco sector for 42 years, in the Ottoman Empire in general and the economies of Adana and Erzurum in particular. Furthermore, any developments related to tobacco within the regions under the responsibility of the Adana Regiê Administration and the Erzurum Regiê Administration are included in the scope of this study.

Within this framework, the introduction section briefly provides information about the histories and administrative divisions of Adana and Erzurum Vilayets. The main sections of the study discuss the emergence of tobacco on the historical stage in the Ottoman Empire and its development until it came under the control of the Regiê Company. Subsequently, the organizational structure and staffing of the company in both vilayets, the company's control and practices regarding tobacco in the region, and the developments within the anti-smuggling organization established to prevent smuggling in response to these practices are evaluated. All of this has been attempted to be brought to light by primarily referring to primary sources. The primary source

material for the study consists of documents, yearbooks, regulations, and laws obtained from the Presidency State Archives. In addition to primary sources, numerous secondary sources have contributed to this study. Consequently, the study yields various findings. Some of these include the significant position of the company in describing the tobacco economy in Adana and Erzurum, which were important vilayets of the late Ottoman Empire, as well as the creation of a vast organizational structure with a large staff in both vilayets. Furthermore, it reveals that numerous smuggling activities took place in both vilayets due to the product and its monopolistic privilege, which led to judicial processes.

Keywords: Ottoman Economy and Tobacco, Regiê Company, Adana Regiê Administration, Erzurum Regiê Administration, Düyûn-ı Umûmiyye Administration.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ (1883-1925)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI II
ORİJANALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ III
ÖZET IV
İÇİNDEKİLER VIII
KISALTMALAR XIII
EKLER LİSTESİ XVII
GİRİŞ 1
A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı 1
B. Araştırmanın Amacı 4
C. Araştırmanın Sorunsalı 4
Ç. Araştırmanın Yöntemi 5
D. Araştırmanın Kaynakları 8
D.a. Birincil Kaynaklar 8
D.b. Telif ve Tetkik Eserler 9
E. Adana'nın Kısa Tarihçesi 16
F. Erzurum'un Kısa Tarihçesi 25

BİRİNCİ BÖLÜM

REJİ ŞİRKETİ ÖNCESİ İMPARATORLUKTA VE ADANA İLE ERZURUM VİLAYETLERİNDE TÜTÜN

1.1.TÜTÜNÜN TANIMI VE ÜRETİM SÜRECİ 34
1.2. TÜTÜNÜN TARİHÇESİ VE YAYILMA ALANI 39
1.3. TÜTÜNÜN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GİRİŞİ VE TÜTÜN TARIMI 41
1.3.1. Tütünde İnhisar-ı Duhân İdaresi ve Bandrol Dönemi (1872-1874) 48
1.3.2. Tütünde Rüsûm-ı Sitte İdaresi Dönemi (1879-1881) 52
1.3.3. Tütünde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Dönemi (1881-1883) 57
1.4. REJİ ÖNCESİ ADANA VE ERZURUM'DA TÜTÜN ÜRETİMİ 63
1.4.1. Reji Öncesi Adana Vilâyetinde Tütün 64

1.4.2. Reji Öncesi Dönemde Erzurum Vilâyetinde Tütün 74
1.5. TÜTÜNDE REJİ ŞİRKETİ DÖNEMİ 77
1.5.1. Reji ile Üretici, Tüketici ve Tüccar Arasındaki Hukuk 107
1.6. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME 132

İKİNCİ BÖLÜM

REJİ ŞİRKETİ'NİN ADANA İLE ERZURUM VİLAYETLERİNDE TEŞKİLAT VE İDARİ YAPILANMASI

2.1. ADANA REJİ İDARESİ'NİN TEŞKİLATLANMA VE KADRO YAPILANMASI 138
2.1.1. Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü 141
2.1.1.1. Merkez Başmüdürlüğün Kadro Yapılanması 142
2.1.1.1.a. Ermeni ve Yabancı Devlet Memurları 153
2.1.2. Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü 158
2.1.3. Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü 164
2.1.4. Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü 168
2.1.5. İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü 174
2.1.6. Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası 178
2.2. ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN TEŞKİLATLANMA VE KADRO YAPILANMASI 189
2.2.1. Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü 191
2.2.1.a. Merkez Başmüdürlüğün Kadro Yapılanması 195
2.2.1.b. Merkez Başmüdürlükte Yabancı Devlet Vatandaşları 202
2.2.1.c. Merkez Başmüdürlüğün Diğer Görevlileri 205
2.2.2. Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü 207
2.2.3. Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü 209
2.2.4. Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü 211
2.2.5. Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası 214
2.3. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME 218

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
REJİ ŞİRKETİ'NİN ADANA VE ERZURUM VİLAYETLERİNDE TÜTÜN KONTROLÜ VE UYGULAMALARI

3.1. ADANA REJİ İDARESİ'NİN TÜTÜN KONTROLÜ VE UYGULAMALARI 222

3.1.1. Adana Reji İdaresi'nin Tütün Kontrolü 222

3.1.1.a. Üreticilerle İlişkiler ve Üretim Sorunu 223

3.1.1.b. Tüccarlarla İlişkiler ve Ticaret Sorunu 237

3.1.1.c. Merkezi Hükümet ve Yerel İdareyle İlişkiler 248

3.1.1.d. Adana Reji İdaresi'nin Vergi Politikası 249

3.1.2. Adana Reji İdaresi'nin Uygulamaları 254

3.1.2.a. Ambar Sorunu 255

3.1.2.b. Tütün ve Sigara Paketleme Sorunu 261

3.1.2.c. Ekim Ruhsatnamesi Sorunu 268

3.1.2.d. Mevsim-i Zirâat Meselesi 279

3.1.2.e. Takdir-i Fiyat Meselesi 280

3.1.2.f. Pul ve Bandrol Yapıştırma Meselesi 284

3.2. ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN TÜTÜN KONTROLÜ VE UYGULAMALARI 290

3.2.1. Erzurum Reji İdaresi'nin Tütün Kontrolü 290

3.2.1.a. Üreticilerle İlişkiler ve Üretim Sorunu 291

3.2.1.b. Tüccarlarla İlişkiler ve Ticaret Sorunu 297

3.2.1.c. Merkezi Hükümet ve Yerel İdareyle İlişkiler 302

3.2.1.d. Erzurum Reji İdaresi'nin Vergi Politikası 305

3.2.2. Erzurum Reji İdaresi'nin Uygulamaları 308

3.2.2.a. Ambar Sorunu 308

3.2.2.b. Tütün ve Sigara Paketleme Sorunu 314

3.2.2.c. Ekim Ruhsatnamesi Sorunu 319

3.2.2.d. Takdir-i Fiyat Meselesi 322

3.2.2.e. Pul ve Bandrol Yapıştırma Meselesi 326

3.3. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME 327

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN UYGULAMALARINA KARŞI OLUŞAN TEPKİ: KAÇAKÇILIK

4.1. ADANA'DA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI 333
4.1.1. Kaçakçılık Güzergâhları 333
4.1.2. Üreticilerin Tütün Kaçakçılığı 338
4.1.3. Tüketicilerin Tütün Kaçakçılığı 348
4.1.4. Tüccarların Tütün Kaçakçılığı 349
4.1.5. Memurların Tütün Kaçakçılığı 354
4.1.6. Adana'da Kaçakçılıkta Aşiret Faktörü 355
4.2. ERZURUM'DA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI 361
4.2.1. Kaçakçılık Güzergâhları 361
4.2.2. Üreticilerin Tütün Kaçakçılığı 373
4.2.3. Tüketicilerin Tütün Kaçakçılığı 394
4.2.4. Tüccarların Tütün Kaçakçılığı 400
4.3. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME 411

BEŞİNCİ BÖLÜM

KAÇAKÇILIĞA KARŞI ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ EMNİYET KUVVETLERİ: KOLCULUK TEŞKİLATI

5.1. REJİ ŞİRKETİ'NİN KOLLUK KUVVETİ MÜESSESESİ 416
5.1.1. Kordon Bölükleri 416
5.1.2. Reji Kolcuları 426
5.1.3. Kolcuların Merkezi Hükümet ve Yerel İdareyle İlişkisi 436
5.2. ADANA REJİ İDARESİ'NİN KOLCU TEŞKİLATI VE UYGULAMALARI 439
5.2.1. Sahillerde Kaçakçılıkla Mücadele 439
5.2.2. Kolcuların Usulsüz Davranışları 453
5.2.3. Yakalanan Kaçakçılar 474
5.2.4. Ele Geçirilen Kaçak Mallar 480
5.4. ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN KOLCU TEŞKİLATI VE UYGULAMALARI 486
5.4.1. Kolcuların Usulsüz Davranışları 488

5.3.2. Yakalanan Kaçakçılar 494
5.4.3. Ele Geçirilen Kaçak Mallar 500
5.5. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME 508
SONUÇ 512
KAYNAKÇA 517
EKLER 622

KISALTMALAR

A. (DVNSMHM. D)	: Bâb-ı Âsafî–Defterleri
A. (DVNSMHM)	: Bâb-ı Âsafî–Mühimme Defterleri
AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AVS	: Adana Vilâyet Salnamesi
EVS	: Erzurum Vilâyet Salnamesi
BKZ	: Bakınız
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Bāb-ı ‘Âli Evrak Odası
C. ADL	: Cevdet–Adliye
C	: Cilt
ÇEV	: Çeviren
D.E.Ü.İ.İ.B.F.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
DH	: Dâhiliye
DH.SYS	: Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı
DH. ŞFR	: Dâhiliye Şifre Kalemi
DH.MKT	: Dâhiliye Mektubi Kalemi
DH. TMIK. M	: Dâhiliye Muamelat
DH. HMŞ	: Dâhiliye Hukuk Müşavirliği
DH. MUİ	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi
DH. EUM. THR	: Dâhiliye Tahrirat Kalemi
DH. İ. UM. EK	: Dâhiliye İdare-i Umûmiye Ekleri

DH. SAİD. D.	: Dâhiliye Defterler
DH. EUM. 2. Şb	: Dâhiliye İkinci Şube
DH. EUM. 3. Şb	: Dâhiliye Üçüncü Şube
DH. EUM. 5. Şb	: Dâhiliye Beşinci Şube
DH. EUM. 6. Şb	: Dâhiliye Altıncı Şube
DH. EUM. MEM	: Dâhiliye Memurin Kalemi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ED	: Editör
HAZ	: Hazırlayan
H	: Hicri
M	: Miladi
HR.MKT	: Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi Evrakı
HR.SYS	: Hariciye Nezâreti Siyasi
İ. DH	: İrade-i Dâhiliye
İ.MVL	: İrade-i Meclis-i Vâlâ
MV	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TVS	: Trabzon Vilâyet Salnamesi
Y. EE. KP	: Yıldız Kâmil Paşa Evrakı
Y. PRK. KOM	: Yıldız Komisyonlar Maruzatı
ZB	: Zaptiye

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: İçel İli Sancağında Üretilen Mahsuller (1872-1903) 72
Tablo 2: 1871-1881 Yılları Arasında Elde Edilen Tütün (Kıyye Ve Kile) 75
Tablo 3: Reji Şirketi'nde Kâr Oranının Dağılımı 85
Tablo 4: Reji Şirketi Tütün Fireleri Cetveli 116
Tablo 5: Reji Şirketi Ambar Kira Tarifesi 117
Tablo 6: Osmanlı'da Tütün Üretimi (1887-1911) 131
Tablo 7: Adana Reji İdaresi'nin Teşkilat Yapısı 140
Tablo 8: Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü Görevlileri (1891) 144
Tablo 9: Adana Reji Başmüdürlüğü Görevlileri (1894) 146
Tablo 10: Adana Reji Başmüdürlüğü Görevlileri (1902) 151
Tablo 11: Temettü Vergisinden Muaf Yabancı Vatandaşlar (1884-1889) 154
Tablo 12: Sis (Sırkıntı Nahiyesi Reji Görevlileri (1892-1902) 159
Tablo 13: Muhtelif Bölgelerde Rejinin Harcamaları (1885-1886) 169
Tablo 14: İçel İli Sancağı Rejinin Yıllık Ortalama Gelirleri (1890) 174
Tablo 15: Adana Reji Tütün Fabrikası Teslim Tutanağı 179
Tablo 16: Fabrikada Mevcut Olan Alet Ve Edevat 180
Tablo 17: Adana Bölgesinde Aktif Olan Fabrikalar (1860-1912) 182
Tablo 18: Erzurum Reji İdaresi Teşkilat Yapısı 190
Tablo 19: Erzurum Reji İdaresi Görevlileri (1892) 194
Tablo 20: Temettü Vergisinden Muaf Tutulan Yabancılar (1884-1889) 203
Tablo 21: Muhtelif Bölgelerde Tütün Üretimi (1882-1889) 225
Tablo 22: Adana'da Tütün Üretimi (1885-1896) 227
Tablo 23: Muhtelif Vilâyetlerde Yapılan Tütün Ekim Masrafları (1895) 228
Tablo 24: Muhtelif Vilâyetlerde Tütün Üretimi (1908-1909) 230
Tablo 25: Adana'daki Tütün Üretimine Dair Veriler (1909) 231
Tablo 26: Adana'da Tütün Üretimine Dair Veriler (1913) 233
Tablo 27: Çukurova'da Tütün İhracatı (1895-1900) 238
Tablo 28: Reji Şirketi'nin Tütün İhraç Cetveli (1898-1900) 239
Tablo 29: İhracatı Yapılan Tütün Miktarının Dağılımı (1891) 241
Tablo 30: Muhtelif Vilâyetlerde Tütün Satışından Elde Edilen Gelirler (1909) 246
Tablo 31: Muhtelif Vilâyetlerin Gümrük Geçiş Vergi Gelirleri (1914) 252

Tablo 32: Adana Reji Ambarları (20 Haziran 1895) 259
Tablo 33: Reji Şirketi Pul Tarifesi 285
Tablo 34: Muhtelif Bölgelerde Tütün Üretimi (1882-1888) 292
Tablo 35: Muhtelif Bölgelerde Şubat Ayı Tütün Üretimi (1909) 295
Tablo 36: Reji Şirketi Tütün Satışları (1888) 299
Tablo 37: Tüccarların İhraç Ettiği Tütünlerin Dağılımı (1909) 301
Tablo 38: Erzurum Reji İdaresi Ambarları (1885) 310
Tablo 39: Erzurum Reji İdaresi Ambarları (1886) 311
Tablo 40: Tütün Ekim Alanı İle Hasat Miktarı (1911) 347
Tablo 41: Şubat, Mart, Nisan Ve Mayıs Ayı Satış Cetveli (1909) 353
Tablo 42: Şubat, Mart, Nisan Ve Mayıs Ayı Satış Cetveli (1909) 383
Tablo 43: Tütün Rejisinin 1908-1909 Yılı Satış Cetveli (Kuruş) 399
Tablo 44: Kordon Bölüklerinin Teşkilatlandığı Alanlar İle Maaşları 424
Tablo 45: Kordon Bölüklerinin Nefer Sayıları Ve Aylık Maaş Miktarı 425
Tablo 46: Tütün Rejisinin Satış Cetveli (Kilo) 443
Tablo 47: Reji Şirketi Kasım Ayı Satış Cetveli (1907-1908) 467
Tablo 48: Reji Şirketi Kolcu Harcamaları (1885-1886) 487

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Adana Vilâyet Sınırları Haritası ek s.1
Ek 2. Erzurum Vilâyet Sınırları Haritası (1887) ek s.2
Ek 3. Osmanlıca ve Fransızca Yazılı Sigara Kâğıtları Örneği ek s.3
Ek 4. 1886 Yılında Tütün Ekiminin Yasak Olduğu Bölgeler ek s.4
Ek 5. Reji Şirketi'nin Uygulamalarına Dair Şikâyet Metni ek s.5
Ek 6. Reji Şirketi Ülke İçi Tütün Satış Ruhsatnamesi Örneği ek s.6
Ek 7. Reji Şirketi Ülke Dışı Tütün Satış Ruhsatnamesi ek s.7
Ek 8. Adana Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji İdaresi Binası ek s.8
Ek 9. Suphi Paşa Konağı (Atatürk Müzesi) ek s.9
Ek 10. Salim Efendi'nin Adana Reji İdaresi'ne Çektiği Telgraf ek s.10
Ek 11. Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ile Müfettişhanesinin Konumu ek s.11
Ek 12. Tütün Tabakası Örneği ek s.12
Ek 13. Reji Şirketi Tarafından Kabul Olunan Arma ek s.13
Ek 14. Reji'nin Engellemelerini Konu Alan Metin ek s.14
Ek 15. Trabzon-Adana Kaçakçılık Güzergâhı ek s.15
Ek 16. Reji Kolcu Kıyafetleri ek s.16
Ek 17. Kordon Bölükleri Teşkilat Şeması ek s.17

GİRİŞ

Tezin giriş bölümünde belirlenen temel hedef okura; tezin amacı, konusu, kapsamı, çalışma yönteminin ne olduğu, kaynak olarak başvurulan referanslar, Adana ve Erzurum vilâyetlerinin tarihçesi ile idarî taksimatı hakkında bilgi aktarmak olmuştur.

A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

1883 ile 1925 yılları arasını kapsayan bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda çokuluslu yapı olarak teşkilatlandırılan Reji[1] Şirketi'nin Adana ve Erzurum vilâyetlerindeki teşkilat yapısına, tütün alanındaki faaliyetlerine bağlı olarak bölge sakinlerinin bilhassa tütün üreticisinin, tüketicisinin ve tüccarının iktisadî, sosyal ve idarî münasebetlerinde meydana gelen gelişmelere odaklanılmıştır. Bu alanda meydana gelen gelişmelerin esas nedeni 1853 yılından itibaren alınmaya başlanan borçlar ve bu borçların ödenememesine bağlı olarak 1881 yılında kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin denetimine bırakılan ürünler arasında tütünün de yer almış olmasıdır. Bu doğrultuda 1883 yılında Muharrem Kararnamesi'nin 8.[2] ve 9. maddelerine dayanılarak tütünün işletilmesi amacıyla çokuluslu yabancı sermaye[3] eli ile *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi* kurulmuştur. Bu şirketin şube açtığı kentler arasında Adana ve Erzurum vilâyetleri de yer almıştır. Şirket,[4] imparatorluğun diğer vilâyetlerinde olduğu gibi Adana ve Erzurum'da da yasaklayıcı politikalar çerçevesinde baskıcı yönetim anlayışıyla gelirlerini arttırmaya çalışmıştır. Bu gibi uygulamalara bağlı olarak üretici, tüketici ve tüccarın göstermiş

[1] Mali tekelin uygulanan ilk usulüdür. Bu sistemde, kurulmuş olan tekel işletmeleri genel idareye bağlı olarak faaliyet gösterir. Bu sebepten dolayı tüzel kişilikleri bulunmamakla birlikte ayrı bütçeleri yoktur. Bkz. Fazıl Tekin, *Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli,* 1. Baskı, (Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1974), 45.

[2] BOA. BEO. Dosya No: 1550, Gömlek No: 116201 (H. 21 Cemazîye'l-Evvel 1318/M. 16 Eylül 1900).

[3] Dış ülkelerden sağlanan iktisadî kaynaktır. Yabancı devlet veya gerçek kişi ile tüzel kişi tarafından verilebilmektedir. Verilen yabancı sermayenin geri istenmemesi bir diğer ifade ile bağış veya belirli bir süre sonra geri alınması şeklinde iki yöntemle yabancı sermaye yatırımı yapılabilmektedir. Bkz. Kenan Bulutoğlu, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye,* 1. Baskı, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970), 5, 7-8.

[4] Çalışmada müessesenin genel merkezi için şirket kavramı kullanılmıştır. Ancak Adana ve Erzurum vilâyetlerinde kurulup genel merkeze bağlı olan şubelerin tanımlanmasında ise idare kavramı kullanılmıştır.

olduğu tepki ve değişimler şirketin faaliyete geçtiği 1883 yılından itibaren başlamış olması çalışmamızın başlangıç tarihini belirlemede etkili olmuştur.

Alan sınırlaması olarak Adana ve Erzurum vilâyet hudutları belirlenmiştir. İki farklı vilâyetin seçilmesinde kara ve kıyı şehirleri olmaları ile karada ve sahillerde kaçakçılık faaliyetlerin seyri belirleyici olmuştur. Yaşanan gelişmelerin ehemmiyeti ve şirketin her iki vilâyette oluşturduğu teşkilat ve kadro yapılanmasının anlaşılabilir kılınabilmesi hususunda vilâyet merkezi ile sancak merkezlerinin yanı sıra nahiye, kaza ve köylerde şirkete bağlı olarak meydana gelen gelişmeler de dâhil edilmiştir. Tütün üreticisi ve tüccarlarının şirket uygulamalarından doğrudan etkilenmesinden dolayı doğal olarak en fazla temas edilen gruplar arasında şirket idarecileri, tütün üretici, tüketici ve tüccar sınıfları olmuştur. Bu grupların yanı sıra tütün tüketicileri ile baskıcı politikanın sonucu olarak ortaya çıkan kaçakçılık faaliyetlerini işleyen kaçakçılara ayrıntılı şekilde değinilmiştir.

Çalışma giriş ve beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Adana ve Erzurum vilâyetlerinin tarihçesi ile şirketin bölgedeki teşkilat yapısının anlaşılabilmesini kolaylaştırmak için 1883 ile 1925 yılları arasında vilâyet sınırlarında ve idarî taksimatında meydana gelen değişimlere değinilmiştir. Birinci bölüm *Reji Şirketi Öncesi İmparatorlukta ve Adana ile Erzurum Vilâyetlerinde Tütün* ana başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretiminin tarihsel süreci, tütünün bir ticarî meta haline dönüşmesi ve tütünün önemli bir ticarî unsur haline gelişi ele alınmıştır. Ayrıca devlet yöneticilerinin tütün gelirlerinin hazineye olan payını arttırmak için yapmış oldukları çalışmalar ve Adana ile Erzurum vilâyetlerinde Reji Şirketi'nin faaliyete geçmeden önce bölgede tütün üretimine yönelik meydana gelen gelişmeler ele alınan diğer konular olmuştur. Yine her iki vilâyette şirketin teşkilat ve kadro yapılanmasının anlaşılabilir kılınabilmesi adına Osmanlı iktisadî hayatında anonim bir şirket olarak yer alan Reji Şirketi'nin kuruluş ve işleyişine değinilmiştir. Şirketin uygulama ve politikalarını dayandırdığı ve hukuki zemine dayanak olarak gösterdiği şartnameler ile nizâmnâme bu bölümde incelenen diğer konular olmuştur.

İkinci bölüm; *Reji Şirketi'nin Adana ile Erzurum Vilâyetlerinde Teşkilat ve İdari Yapılanması;* Reji Şirketi'nin tütün zirâatını kontrol edebilmek amacıyla Adana ve

Erzurum vilâyetlerindeki teşkilat şemasını izah edip, tütün fabrikası ve idarî kadro yapılanması ele alınmıştır. İdarenin sancaklarda müdürlük, kazalarda ise memurluk şeklinde teşkilatlanarak nahiye ve köylerde memurlar atayarak denetimi sağlama amaçlı oluşturduğu idarî yapılanma bu bölümde ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Buna bağlı olarak yapılan atamalar ve şirket personelinin yaşamış olduğu birtakım sorunlar ile neden oldukları problemler ikinci bölümde değinilen konular arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra Adana Reji Tütün Fabrikası ile Erzurum Reji Tütün Fabrikası incelenen diğer konular olmuştur. Bu bölümdeki temel vurgu Reji Şirketi'nin Osmanlı Anadolu'sunda örgütlenme faaliyetlerini çıkarları doğrultusunda gerçekleştirerek hareket ettiği yönündedir.

Reji Şirketi'nin Adana ve Erzurum Vilâyetlerinde Tütün Kontrolü ve Uygulamaları ana başlığıyla hazırlanan üçüncü bölümde şirketin Adana ve Erzurum vilâyetlerindeki uygulamaları ile bu uygulamalardan dolayı ortaya çıkan sorunlar ele alınmıştır. Bu bağlamda, bu bölümde şirket ile üreticiler arasında meydana gelen ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan ekim ruhsatnamesi, ambar sorunu, ekim zamanı sorunu ve fiyat belirleme meselesi ele alınmıştır. Bunun yanında tüketiciler ile fiyat meselesinde ve kaçak tütün tüketimi konusunda yaşanan sorunlar da incelenmiştir. Bu çerçevede tüccarlar ile şirket arasında sigaraların ve tütünlerin paketlenmesi, bandrol ile pul yapıştırılması ve vergilendirme uygulamalarından dolayı yaşanan sorunlara değinilmiştir. Bu bölüm içerisinde son olarak şirket ile mülki amirler arasındaki irtibat ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm; *Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin Uygulamalarına Karşı Oluşan Tepki: Kaçakçılık* ana başlığı ile ele alınmıştır. Bu bölümde Reji Şirketi'nin uygulamalarına karşı olarak her iki vilâyette Osmanlı çiftçisinin bir tepkisi olarak gelişen tütün kaçakçılığı faaliyetlerine değinilmiştir. Bu çerçevede kaçakçılık rotaları hakkında bilgi aktarılmakla birlikte her iki vilâyette kaçakçıların yoğun olarak kullanmış oldukları güzergâhlar örnekler eşliğinde belirlenmeye çalışılmıştır. Bu güzergâhlar kullanılarak yapılan kaçak tütün ticareti üzerinde durularak tüccarların kaçakçılıktaki rolüne değinilmiştir. Yine bu bölümde kaçakçılıkta bir diğer faktör olan tüketicilerin faaliyetleri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde son olarak gerek idarede gerekse imparatorluğun diğer kurumlarında vâzife üstlenmiş olan memurların kaçak

tütün tüketme, üretme veya satma ya da satın alma gibi yasadışı faaliyetleri incelenmiştir.

Son olarak *Kaçakçılığa Karşı Adana ve Erzurum Reji İdaresi Emniyet Kuvvetleri: Kolculuk Teşkilatı* başlığı ile hazırlanan beşinci bölümde ise şirketin uygulamalarına karşı tepki olarak tezahür eden kaçakçılık faaliyetlerinin ve kayıt dışı ekonominin engellenmesi amacıyla oluşturulan kolculuk müessesesi tüm yönleriyle ele alınmıştır. Kordon bölüklerinin ve reji kolcularının oluşturulması, her iki vilâyette görevlendirilen kolcuların uygunsuz ve kanunsuz davranışları, merkezi ve yerel idareyle ilişkileri, kara ile sahillerde kaçakçılarla yürütülen mücadeleye değinilmiştir. Bu bölüm altında incelenen bir diğer konu da kolcular tarafından ele geçirilen kaçakçı ile kaçak ürünlerin akıbeti olmuştur. Bu başlıklar altında Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin 1883 ile 1925 yılları arasında başta tütün ekimi, tüketimi ve ticareti olmak üzere bölgenin sahil ve kara kenti olması dikkate alınarak diğer sosyal ve iktisadî faaliyetlerini ne oranda etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

B. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun mâli anlamda yabancı sermayeye açık hale gelmiş olduğu ve iktisadî anlamda çok yönlü değişimlerin yaşandığı 1883 ile 1925 yılları arasında, Reji Şirketi eliyle yabancı sermaye yatırımının yapıldığı Adana ve Erzurum vilâyetlerinde sosyal ve iktisadî manada meydana gelen değişim ve dönüşümleri ile bu dönüşümlerin oluşturmuş olduğu sonuçları saptamaktır. Çokuluslu yapı olarak ortaya çıkan müessesenin uygulamalarından dolayı doğan sorunlar, bölgede yasadışı girişimlerin ve asayiş sorunlarının artmasına neden olduğu gibi yabancı sermayeye olan bakış açısını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu gibi gelişmeler yerli ahali arasındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlamıştır.

C. Araştırmanın Sorunsalı

Şirketin Adana ve Erzurum vilâyetlerinde yaşayan kent sakinlerinde oluşturmuş olduğu toplumsal ve iktisadî değişim ile sonuçları saptayabilmek amacıyla birtakım sorulara cevap aranmıştır. Sözgelimi, Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nde görev yapan idarî personel ve memurların etnik ve toplumsal özelliklerinin neler olduğu? Reji İdaresi'nin tütünü kontrol altına alma ve gelirleri denetleme hususunda uygulamış

olduğu politikalar neticesinde ne gibi sorunların yaşandığı? İdarenin bölgede üretim, tüketim ve ticarî alanlarda uygulamış olduğu politikalara karşı tüketici, üretici ve tüccarın göstermiş olduğu tepki çeşidinin ne olduğu? İdarenin uygulamalarından halkın sosyal yapısı ile tütün üretim ve ticaretinin ne yönde etkilendiği? Gösterilen tepkilerden biri olarak ön plana çıkan kaçakçılık girişimlerinin şehir asayişini ne yönde etkilediği? Kaçakçıların kullanmış olduğu güzergâhların nereler olduğu? İdarenin kaçakçılığa karşı almış olduğu önlemlerin neler olduğu? Bu önlemlerin halk nezdinde ne gibi tepkilerle karşılık bulduğu? İdarede görev alan personelin uygunsuz ve kanunsuz davranışları karşısında şirket ve hükümet yöneticilerinin tutumunun ne olduğu? Kaçakçılık faaliyetinde bulunan kesimlerin statülerinin ne olduğu? Her iki vilâyette tütün üretim, tüketim ve ticaretinin geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm gibi birçok husus çalışma boyunca cevabı aranan sorular olmuştur. Çalışmanın anlatımı ise daha çok tarla, çarşı, pazar, mahalle, köy ve kırsal alanlar ile kamusal alanlarda bulunan idare personeli ile tütün çiftçisi, tüketicisi veya tüccarı arasında yaşanan gelişmeler ve sorunlar üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

Ç. Araştırmanın Yöntemi

Nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan bu çalışma doküman incelemesine uygun olarak oluşturulmuştur. Ulaşılabilen arşiv kaynakları, döneme ilişkin yerli ve yabancı gazete arşivi ile ilgili vilâyet salnamelerinden istifade edilerek elde edilen veriler, çalışmanın alt başlıkları, mekân ve zaman sınırlılıkları göz önünde bulundurularak kaynak tasnifine tabi tutulmuştur. Mesela; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden 1883 ile 1925 yılları arasına tekabül eden çalışmaya ilişkin belgeler mekân ve zaman sınırlılıklarına bağlı olarak tasnif edilmiştir. İkinci tasnif yöntemi ise konu temelli kaynak türüne ve niteliğine göre gerçekleştirilmiştir. Bu tasnif esnasında arşiv vesikaları ilgili konu başlıklarına göre sınıflandırılarak dosyalanmıştır. Bu dosyalar ise şirketin teşkilat yapısı, idarî kadro yapılanması, şirketin uygulamaları, uygulamalara karşı üretici, tüketici ve tüccarın göstermiş olduğu tepkiler, kaçakçılık faaliyetlerin türleri, kaçakçılıkla mücadelede görev alan kolcular, kolcuların uygunsuz davranışları ve benzeri başlıklar olarak isimlendirilmiştir.

Birincil kaynak olarak nitelendirilen belgelerin tasnif işlemlerinden sonra konu başlıkları bağlamında birbirleri ile ilişiği olan vesikalardan elde edilen veriler

kullanılarak bir çözümleme yapılmıştır. Çözümleme sürecinde telif eserlerden sıklıkla istifade edilmiştir. Arşiv belgelerinde uygulanan tasnifleme yöntemi telif eserlerin tasnifinde de kullanılmıştır. Çalışma sürecinde arşiv kaynaklarının dipnot gösteriminde belirli usuller uygulanmıştır. Sözgelimi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden elde edilen belgeler BOA. MKT. MHM. Dosya No: 70, Gömlek No: 10 şeklinde gösterilmiştir. Örnekte de gösterildiği gibi belgenin ait olduğu arşiv adı (BOA), fon kodu (MKT), dosya adı (MHM), dosya numarası (70) ve gömlek numarası (10) belirtilmiştir. Arşiv belgesinin varak sayısının fazla olması durumunda ise dosya ve gömlek numarasına ek olarak sıra numarası da belirtilmiştir. Faydalanılan kaynaklar arasında yer alan Adana ile Erzurum vilâyet salnameleri ise AVS, Hicri: 1314, s. 134 veya EVS, Hicri: 1318, s. 175 örneğinde olduğu gibi salnamenin ait olduğu vilâyet, yayımlandığı yıl ve sayfa numarası belirtilmiştir. Gerek arşiv belgelerinden gerekse çok nadir olsa da telif eserlerden yapılan alıntılar ise *"italik"* şekilde gösterilmiştir.

Tez çalışmasında Osmanlı döneminde kullanılan ölçü birimleri de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu nedenle bu ölçü birimlerine dair okuyucunun hesaplama yöntemine sahibi olması adına kullanılan ölçü birimleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Şöyle ki, denk, kile yük (himl), kıyye, batman, okka ve kantar bunlardan yaygın olarak kullanılanlar olmuştur. Bu nedenle ölçülerin ağırlık birimlerine dair bilgi verilmesinde fayda görülmüştür. Bunlardan ilki olan denk, Arapçadan dânek, dânik, Farsçada dânk, dânek kelimelerinden türetilen Türkçe'de dânk veya denk şeklinde kullanılan kelime hayvan yükünün bir tarafını ifade etmektedir. At, merkep, katır, deve, beygir ile bir tarafında taşınan malları ifade ettiğinden dolayı kg ile ilgili net bir bilgi tespit edilememiştir.[5] Kile; Osmanlı'da hububat ölçülerinde en yaygın olarak kullanılan kile bölgelere göre değişiklik göstermektedir.[6] Buna göre Halil İnalcık'ın tespitlerine göre Adana bölgesinde 1 kile 16 okkaya denk geldiğini, 1 okkanın ise 1.282 kg olduğunu

[5] Cengiz Kallek, "Dânek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8: 457-458.
[6] Cengiz Kallek, "Kile", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25: 567-570.

belirtmiştir. Bu bilgilerden hareketle Adana bölgesinde 1 kilenin 20.512 kg olduğu söylenebilir.[7]

Zafer Toprak'a göre ise Erzurum bölgesinde 1 kile 28 okkaya ya da 39 kg denk gelmektedir.[8] Hinz ise bir İstanbul kilesinin 1841 yılından itibaren her yerde 20 okkaya denk geldiğini belirtmiştir.[9] Yük (himl); bir hayvanın taşıyabileceği yükün miktarını veya belirli bir para miktarının karşılığında kullanılmaktaydı. Örneğin 1 yük 100.000 Osmanlı akçesi olarak kabul görmekteydi.[10] Yük taşıyan hayvan olarak bilinen at, merkep, katır ve develerin taşıyabilecekleri miktarların birbirinden farklı olması ve taşıyacakları yükün hayvanın cinsi ve koşullarına göre değişiklik gösterdiğinden dolayı net rakama ulaşmak mümkün değildir. Ancak ortalama olarak Anadolu'nun doğu bölgelerinde bir at veya katırın taşıyabileceği yükün 4 batman bir diğer ifade ile 8 bohça kadar olduğu söylenebilir. Bölgelere ve hayvanlara göre farklılık gösteren yük ile ilgili farklı müellifler tarafından verilen istatistiki bilgiler şu şekildedir; bir merkebin taşıyabileceği en az yük 83,3 kg, en fazla 135 kg, bir katırın en az 157 kg, en fazla 190 kg, bir atın en az 153 kg, en fazla ise 214 kg ve son olarak bir devenin en az 200 kg, en çok ise 314 kg olduğu belirtilmiştir.[11]

Okka olarak da isimlendirilen kıyye 400 dirheme tekabül etmektedir. Yakın dönemde ise 1,282 kg ağırlığa denk gelmektedir.[12] Batman daha çok Türkler tarafından kullanılan bir ölçü birimidir.[13] Diğer ölçü birimlerinde olduğu gibi batman ile ilgili de net bir miktar verilememektedir. Batman bölgelere ve zamana göre değişiklik gösterdiği gibi her ürün için de farklılık arz etmektedir. Buna göre 19. yüzyılda Adana bölgesinde bir batmanın 4,848, Bayburt ve Erzurum bölgesinde her

---

[7] Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 68.
[8] Zafer Toprak, "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)", *Yapıt Dergisi,* 2/47, (Aralık-Ocak 1984), 40.
[9] İlhan Ekinci, "Osmanlı Deniz Ticaretinde Ölçü Birimlerinin Batılılaşmasına Bir Örnek: Kile'den Tonilatoya, Moorsom Usulü'nin Uygulanması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/17, (Bahar 2011), 314.
[10] Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı,* 7. Baskı, (Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 76; Ünal Taşkın, "Osmanlı Devrinde Ortadoğu'da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi,* V/2, (Temmuz 2008), 69.
[11] Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, 120-121.
[12] Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, 1. Baskı, (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1986), 86, 186.
[13] Cengiz Kallek, "Batman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 199-200.

biri 200 dirhem olan 12 nügi,[14] Erzincan bölgesinde ise her biri 16 dirhem 12 nügiye[15] denk gelmektedir.[16] Buna göre 1518 yılında Erzincan bölgesinde bir batman 6,157 gram ve 1650 yılında Erzurum'da 7,83 gram civarındadır. Bir kantar ise yaklaşık olarak 56,6 kg'dır.[17]

D. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmanın kaynakları, Adana ve Erzurum vilâyet salnameleri ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerine bağlı olan Türkiye Cumhuriyeti Arşivi ile Osmanlı Arşivi'nde yer alan belge koleksiyonlarından oluşmaktadır. Arşiv kaynaklarının yanı sıra salname ve telif ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir. Bu kaynaklara ek olarak Osmanlı son dönemi Adana ve Erzurum vilâyetleri ile ilgili yabancılar tarafından kaleme alınan çalışmalar ve basın yayın organlarında çıkan notlar yararlanılan önemli kaynak türleri arasında yer almıştır. Bu tür notların Seyhan, Felahat, Feyz, İkdam, Tarik ile Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetelerinde sıklıkla yer aldığı tespit edilmiştir.

D.a. Birincil Kaynaklar

Reji Şirketi'nin Adana ve Erzurum vilâyetlerindeki faaliyetlerine dair bu çalışmada ana kaynak olarak başvurulan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden istifade edilmiştir. Bu bağlamda, Cumhuriyet Arşivi–Kararlar Daire Başkanlığı ve Muamelat Genel Müdürlüğünde yer alan 6 belge, Başbakanlık-Nâfia Vekâletinde yer alan 1 belgeden yararlanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Arşivi'nin aksine daha fazla belgenin tespit edildiği Osmanlı Arşivi'nde ise Sadaret koleksiyonunda üç farklı klasörde yer alan 37 belge, Bāb-ı 'Âli Evrak Odası Kaleminde yer alan 149 belge, İrade koleksiyonunda 10 farklı klasörde yer alan 62 belge, Dâhiliye koleksiyonunda 6 farklı klasörde yer alan 470 belge, Meclis-i Vükelâ Mazbataları koleksiyonunda yer alan 67 belge, Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi koleksiyonunda yer alan 4 belge,

---

[14] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri V*, (İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1992), 515, 562; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri VIII*, (İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 342.

[15] Anadolu'da Ortaçağ'da kullanılan ölçü birimi olan nugi Walter Hinz; 1518 yılında 1 nuginin Mardin'de 200 dirhem yani 641,4 grama denk geldiğini belirtmektedir. Bkz. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri,* 1. Baskı, (İstanbul: Mas Matbaacılık, 2003), 109.

[16] Ömur Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, 1. Baskı, (İstanbul, Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1945, s. 181-182.

[17] Kallek, "Batman", 199-200.

Mabeyn-i Hümâyun Evrakı koleksiyonunda bulunan 6 belge, Şûrâ-yî Devlet koleksiyonunda yer alan 72 belge, Yıldız koleksiyonunda 14 farklı klasörde yer alan 85 belge, Hariciye Nezâreti koleksiyonunda 5 farklı klasörde yer alan 39 belge, Dâhiliye koleksiyonunda 22 farklı klasörde yer alan 116 belge, Teftişat-ı Rumeli Evrakı Rumeli Müfettişliği koleksiyonunda 3 farklı klasörde yer alan 6 belge, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı koleksiyonunda yer alan 2 belge, Taşra Evrakı koleksiyonunda yer alan Halep vilâyeti klasöründe yer alan 3 belge, Zaptiye koleksiyonunda yer alan 30 belge, Yabancı arşivde 1 belge ve son olarak Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Manastır Evrakı klasöründe 1 arşiv belgesi tespit edilmiştir. Görev yapan memurların biyografileri hakkında bilgi edinmek amacıyla Sicill-i Ahvâl Defterleri[19] taranmıştır. Arşiv tasnifi yapıldıktan sonra toplamda 1173 arşiv belgesi kullanılmıştır. Şirketin Adana ve Erzurum'da idarî kadro yapılanması açısından önemli kaynak niteliği taşıyan 1870-1902 yılları arasındaki vilâyet salnameleri de istifade edilen diğer ana kaynaklar arasında yer almıştır.

D.b. Telif ve Tetkik Eserler

Reji Şirketi'nin devlet genelinde faaliyetlerine ve idarî yapılanmasına yönelik tetkik eser çalışmaları yapılmıştır. Hazırlanmış olan bu çalışmaların tümünü burada zikretmek elbette imkansızdır. Bu nedenle konu kapsamında önemli görülen başlıca çalışmalar hakkında bilgi vermekle yetinilmiştir. Bu çalışmalardan bir kısmı idarenin merkezi ve idarî yapısı ile bu yapının faaliyetlerine yönelik öncü çalışmalardan oluşmaktadır. Bu çalışmalarda genel anlamda şirketin örgütsel yapısı, kadro yapılanması, işleyişi ve Osmanlı mâliyesine ekonomik manadaki etkisi üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, Muhsin Altun tarafından *Osmanlı Tütün Tekeli Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi* başlığıyla yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu anlamda lisansüstü akademik manada hazırlanmış en erken çalışma

[19] Osmanlı Devleti'nde Sicill-i Ahvâl Defter kayıtları 1879 yılında kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu ile tutulmaya başlanmıştır. Bu kayıtların tutulması 1909 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında 92.000 memurun kayıtları 201 defterde toplanmıştır. Fakat mükerrer memurların sayısı çıkarılınca kaydı tutulan memur sayısı 51.698 kişi olarak tespit edilmiştir. Bkz. İrfan Dağdelen, *Sicill-i Ahval Defterlerinde Ünye Doğumlu Osmanlı Devlet Adamları*, 1. Baskı, (İstanbul: Ünyeliler Derneği Yayınları, 2004), 3-4; Ayhan Yüksel, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar (1879-1909),* 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 27-28; Ahmet Yadi, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Giresunlu Memurlar (1879-1909),* 1. Baskı, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2021), 17; Tahir Bilirli, *Bolulu Devlet Adamları Sicill-i Ahval Defterlerine Göre,* 1. Baskı, (İstanbul: ARK Kitapları, 2020), 20-21.

olduğu söylenebilir.[20] Reji Şirketi'nin işleyişi ile ilgili bir diğer tez çalışması İ. Coşkun Ceylan tarafından *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi* başlığıyla hazırlanmıştır. Bu çalışma tezimizin birinci bölümünde şirketin kuruluş süreçlerine dair verilen bilgilerde kullanılmıştır.[21]

Mehmet Akpınar tarafından yüksek lisans tezi olarak *Reji İdaresi (1908-1925)* başlığıyla bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada Reji Şirketi'nin 1908-1925 yılları arasındaki faaliyetleri ve Osmanlı yönetimi ile ilgili olan ilişkilerine ayrıntılı şekilde değinilmiştir.[22] Bu manada bir başka çalışma da Erdoğan Keskinkılıç tarafından *Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi* başlığıyla hazırlanmıştır.[23] Aynı yazar tarafından *Reji İdaresi ve Kuruluşu* başlığıyla bir makale çalışması yayımlanmıştır.[24] Erdoğan Keskinkılıç tarafından hazırlanan bir diğer çalışma *Osmanlı Tütün Tarımına Avrupa Finansmanı: Reji–Tütün İdaresi* başlığıyla ele alınmıştır.[25] Gerek Mehmet Akpınar gerekse Erdoğan Keskinkılıç tarafından hazırlanmış olan çalışmaları tezimizden farklı kılan temel özellik çalışmamızın şirketin, merkezi idare yerine taşra kentlerindeki idare ve faaliyetlerini ele almak olmuştur. Ancak her iki yazarın çalışmaları şirketin genel yapısıyla ilgili bilgi aktarmamızda istifade edilen önemli kaynaklar arasında yer almıştır.

Reji Şirketi'nin işleyişini düzenleyen şartnamelerin ele alındığı çalışmaların da yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Mustafa Öztürk tarafından *Osmanlının Son Dönemlerinde Düyûn-ı Umûmiyye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)* başlığı ile ele alınan çalışmada 1914 yılında hazırlanmış olan şartnamenin 15 maddesi değerlendirilmiştir.[26] Ayrıca 27 Aralık 1886

---

[20] Muhsin Altun, *Osmanlı Tütün Tekeli Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995).

[21] İ. Coşkun Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995).

[22] Mehmet Akpınar, *Reji İdaresi (1908-1925),* (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

[23] Erdoğan Keskinkılıç, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi" *Liberal Düşünce Dergisi*, 4/14, (Bahar 1999).

[24] Erdoğan Keskinkılıç, "Reji İdaresi ve Kuruluşu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4/5, (2000).

[25] Erdoğan Keskinkılıç, "Osmanlı Tütün Tarımına Avrupa Finansmanı: Reji–Tütün İdaresi", *Folklor/Edebiyat*, IX/XXXVI, (2003).

[26] Mustafa Öztürk, "Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)", *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan.* Haz. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019).

tarihinde yürürlüğe girmiş olan nizâmnâme ame *27 Aralık 1886 Tarihli İnhisar-ı Duhân Nizâmnâmesinin Tatbikine Dair Bir Değerlendirme* başlığıyla tarafımızca hazırlanmıştır.[27] Her iki çalışma, tezimizde Reji Şirketi ile tütünle uğraşan kesimler arasındaki hukuku ifade etmede istifade ettiğimiz kaynaklar olmuştur.

Merkezi idarenin örgütsel yapısı ve işleyişinin aksine merkezi idare dışında yerelde bulunan şubelerin örgütsel yapısı ile işleyişi hususunda ilk çalışma Oktay Gökdemir tarafından *Aydın Vilâyetinde Tütün Rejisi* başlığıyla doktora tezi olarak hazırlanmıştır.[28] Bu çalışmayı Mehmet Akpınar tarafından *Reji Uygulamasına Trabzon Örneği* başlığıyla sunulan bildiri takip etmiştir.[29] Filiz Dığıroğlu tarafından *Reji'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki Uygulamaları (1883-1914)* başlığıyla yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.[30] Aynı müellif tarafından hazırlanan *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)* başlıklı çalışma referans aldığımız başlıca eserlerden biri olarak görülmüştür. Çünkü Trabzon vilâyetinde 1883-1914 yılları arasında Reji Şirketi'nin teşkilat yapısı, kadro yapılanması, şirketin uygulamaları ve tütün üretim, tüketim ve ticaretine yönelik faaliyetlerine değinen eser, bu alanda yapılan çalışmaların sıklıkla başvurduğu önemli çalışmalardan biri haline gelmiştir.[31] Reji Şirketi'nin taşradaki uygulamalarına örnek olarak hazırlanan bu çalışmalar, Adana ve Erzurum vilâyetlerini konu olarak belirlememizde etkili olmuştur.

Filiz Dığıroğlu tarafından Reji Şirketi ile ilgili hazırlanan bir diğer çalışma da *Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)* başlığıyla ele alınmıştır.[32] Aynı müellif tarafından *Samsun Reji İdaresi* başlığıyla sunulan bildiride Samsun'da idarenin faaliyetlerine dair bilgiler ele

---

[27] Mustafa Dağ, "27 Aralık 1886 Tarihli İnhisar-ı Duhan Nizamnamesinin Tatbikine Dair Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 47, (Nisan 2022): 162-180.
[28] Oktay Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994).
[29] Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", Reji Uygulamasına Trabzon Örneği". *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, *(Trabzon, 6-8 Kasım 1998),* ed. Kemal Çiçek. (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998).
[30] Filiz Dığıroğlu, *Reji'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki Uygulamaları (1884-1914),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004).
[31] Filiz Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914),* 1. Baskı, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007).
[32] Filiz Dığıroğlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 43/43, (Haziran 2014).

alınmıştır.[33] Mehmet Mübarek Alan tarafından *İstanbul'daki Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925)* başlığıyla yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışma lisansüstü reji işçilerini ele alan ilk çalışma olarak nitelendirilebilir.[34] Tokat bölgesinde Reji İdaresi'nin işleyişiyle ilgili Erol Karcı tarafından *Reji İdaresi'nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)* başlıklı çalışma hazırlanmıştır.[35] Hüdavendigar vilâyetinde Reji Şirketi'nin faaliyetlerini konu edinen *Hüdavendigar Vilâyetinde Tütüncülük ve Reji İdaresi* başlıklı yüksek lisans tezi olarak Zümrüt Öskül tarafından hazırlanmıştır.[36]

Adana vilâyeti ile ilgili ise Sezgin Zabun tarafından *Osmanlı Devleti'nde Tütün Ticareti: Aslıoğlu Serahim'e Ait Adana Tütün Fabrikası Örneği* başlıklı çalışmanın hazırlandığı tespit edilmiş, çalışmada sadece fabrikanın kuruluşu ve 1898 yılında ithal ile ihraç ettiği ürün miktarlarına dair istatistiki veriler aktarılmıştır.[37] Çalışmanın 1898 yılı fabrikanın ithal ve ihraç ettiği ürünlerle sınırlandırılmış ve konuyla ilgili daha detaylı bilgilerin tespit edilememiş olması çalışmamız kapsamında konun tekrar teferruatlı şekilde ele alınmasını sağlamıştır.

Şirket uygulamalarının bölgesel yansımaları üzerindeki etkisi sonucunda oluşan tepkiler son dönemlerde yoğun olarak çalışılan bir diğer alan olmuştur. Bu doğrultuda Reji Şirketi'nin uygulamalarından dolayı doğan sorunlardan biri olan kaçakçılık sorununu ele alan çalışmaların da olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede, Ahmet Yüksel tarafından *Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılaşma Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi* başlığıyla hazırlanan çalışma[38] ve Serdar Ösen tarafından *Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla*

---

[33] Filiz Dığıroğlu, "Samsun Reji İdaresi". *Samsun Sempozyumu (Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz) II.* (Samsun, 13-16 Ekim 2011), ed. Mahmut Aydın, Bekir Şişman, Selahattin Özyurt, Hasan Atsız, (Samsun: Samsun Valiliği Yayınları, 2012).

[34] Mehmet Mübarek Alan, *İstanbul'daki Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

[35] Erol Karcı, "Reji İdaresi'nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu I.* (Tokat, Eylül 2015), ed. Ali Açıkel. (Tokat: Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayınları, 2015).

[36] Zümrüt Öskül, *Hüdavendigar Vilâyetinde Tütüncülük ve Reji İdaresi,* (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2019), 123.

[37] Sezgin Zabun, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Ticareti: Aslıoğlu Serahim'e Ait Adana Tütün Fabrikası Örneği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24/2, (Kasım 2021).

[38] Ahmet Yüksel, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılaşma Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", *Kepikeç Dergisi*, 34, (2012).

Mücadele: Niğde Örneği başlığıyla yayımlanmış olan çalışma örnek gösterilebilir.[39] Yine aynı yazar tarafından *20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar ve Tütün Kaçakçılığı* başlığıyla hazırlanan metin kaçakçılıkla ilgili ele alınan bir diğer çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.[40] Ezgi Yardımcı tarafından yüksek lisans tezi olarak Os*manlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)* başlığıyla hazırlanan çalışma kaçakçılık faaliyetlerini ele almaktadır.[41] Zeynep Karaçor, Perihan Hazel Kaya ve Melikşah Aydın tarafından *Osmanlı İmparatorluğu'nda Özelleştirme Faaliyetlerine Örnek Olarak Reji Tütün İdaresi* başlığıyla hazırlanan çalışma bir diğer örnek olarak gösterilebilir. Reji Şirketi'nin faaliyetlerinden dolayı çeşitli bölgelerde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerini ele alan bu tür çalışmalardan hareketle Adana ve Erzurum vilâyetlerinde de benzer gelişmelerin meydana gelmiş olması düşüncesiyle çalışmamızın dördüncü bölümünün şekillenmesinde bu çalışmalar referans alınmıştır.[42]

Burak Altunsoy tarafından *Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri* başlığıyla bir çalışma ele alınmıştır.[43] Özge Togral tarafından *19. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Kaçakçılık* başlığı altında ele alınan çalışmada ise Reji Şirketi'nin kuruluşuna dair bilgilerin yanı sıra Reji Şirketi'nin Antalya, Alanya, Beyrut ve Cebel-i Lübnan bölgelerinde meydana gelen tütün kaçakçılığıyla mücadelesine değinilmiştir.[45] Burak Altunsoy ile Özge Toğral tarafından hazırlanan bu çalışmalar konumuz kapsamında beşinci bölümümüzde

[39] Serdar Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 38, (Güz 2015).
[40] Serdar Ösen, "20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar ve Tütün Kaçakçılığı", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II,* (Kocaeli, 2016), ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016).
[41] Ezgi Yardımcı, *Osmanlı Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)*, (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2017).
[42] Zeynep Karaçor, Perihan Hazel Kaya, Melikşah Aydın, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Özelleştirme Faaliyetlerine Örnek Olarak Reji Tütün İdaresi", *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/3, (Aralık 2019).
[43] Burak Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/40, (Aralık 2021).
[45] Özge Togral, *19. Yüzyılında Doğu Akdeniz'de Kaçakçılık,* 1. Baskı, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).

değerlendirilen kaçakçılık faaliyetlerine karşı kolcuların icra etmiş olduğu mücadeleye dair verilen bilgilerde örnek çalışmalar olarak değerlendirilmiştir.

Reji Şirketi'nin fabrikalarda[46] çalıştırmış olduğu işçilerin sorunlarıyla ilgili çalışmalar da mevcuttur. Bu doğrultuda, Gazi Giray Günaydın tarafından *Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamaları Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)* başlığıyla hazırlanan çalışma örnek gösterilebilir.[47] Buna benzer bir diğer çalışma da Tiğinçe Oktar ve Mehmet Mübarek Alan tarafından *Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)* başlığıyla ele alınmıştır.[48] Cibali Tütün Fabrikası ile Canik bölgesinde tütün fabrikasında çalışan işçilerin grevlerini ele alan bu çalışmaların aksine tez çalışmamızda gerek Adana gerekse Erzurum tütün fabrikalarında çalışan işçilerin greve gittiklerine dair bilgi tespit edilememiştir.

Yukarıda künyeleri hakkında bilgi verilen eserler dışında her ne kadar Reji Şirketi'nin lağvedilmesinden sonra oluşturulan İnhisar İdaresi'nin Anadolu genelinde örgütsel yapısı hakkında bilgi verse de Reji Şirketi'nin de örgütsel yapısına değinen çalışmaların da yapıldığı tespit edilmiştir. Buna örnek olarak *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti* adlı eser gösterilebilir. Eser Osmanlı Türkçesi ile 1928 yılında Salih Zeki tarafından yayımlanmıştır. Her ne kadar bu eserde Adana ve Erzurum Reji İdarelerinin 1928 yılındaki teşkilat yapısı hakkında bilgi verse de her iki vilayette oluşturulan teşkilatlanma yapısını arşiv belgeleri ışığında tespit etmemizde yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu eserdeki bilgilerden hareketle her iki vilayette faaliyet gösteren şirketin 1928 yılındaki teşkilatlanma yapısının Reji Şirketi'nde miras kaldığı söylenebilir.[49] Donald Quataert'ın[50] *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş 1881-1908* başlıklı eseri,[51] Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman

[46] Genel olarak fabrikalar Sanayi Devrimi ile birlikte bütün dünyada üretimi örgütleyen hâkim üretim merkezleri olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Aslıhan Aykaç, *Devletin İşçisi Olmak-Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 19.
[47] Gazi Giray Günaydın, "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamaları Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7/7, (Ağustos 2009).
[48] Tiğinçe Oktar, Mehmet Mübarek Alan, "Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9/20, (Ocak 2018).
[49] Salih Zeki, *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti,* 1. Baskı, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1928).
[50] 1941 yılında New York'da doğam Donald Quataert, son kırk yılını Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihçiliği üzerine yaptığı çalışmalarla geçirmiştir. Bkz. Nurşen Gürboğa, "Donald Quataert'in Ardından", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 208, (Nisan 2011): 80.
[51] Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

Öztürk tarafından hazırlanan *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne* başlıklı eser,[52] İsmail Balkan tarafından hazırlanan *Yine Kolcular Döndü Mü? Son Tütüncü Öldü Mü?* başlıklı eseri,[53] Fatma Doğruel ve A. Suut Doğruel tarafından hazırlanan *Osmanlı'dan Günümüze Tekel* başlıklı eseri[54] ile Bülent Ertem tarafından hazırlanan *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları* başlıklı eserleri de Reji Şirketi ile ilgili çalışmada başvurulacak önemli çalışmalar arasında yerini almıştır.[55]

Bir veya birden çok yazar tarafından hazırlanan araştırma eserlerden başka, editöryal çalışmalar da bu alana katkı sağlamıştır. Bu tür çalışmalarda öncü eser olarak nitelendirilebilecek çalışma Emine Gürsoy Naskali editörlüğünde *Tütün Kitabı* adıyla hazırlanmıştır. Kitap içerisinde Tiğinçe Oktar tarafından *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi'nin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler*, Ali Karaca tarafından *Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni*, Cemil Öztürk tarafından *Millî Mücadele Döneminde Reji Sorunu* ve Süleyman Şenel tarafından *Ayıngacı Türküler* başlıklı çalışmalar mevcuttur.[56] Yine H. Vakıf Mercimek ve İ. Eren Akçiçek editörlüğünde *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün* başlığıyla hazırlanan kitap, Anıl Erdoğan tarafından *Düyûn-ı Umûmiyye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi*, Alev Gözcü ve Fevzi Çakmak tarafından *Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar*, Hamdi Genç ve Tiğinçe Oktar tarafından *Tütün İdaresinin Reji'den Tekel'e Dönüşümünün Hikâyesi*, Metin Ünal tarafından *Tekel'in Hazin Sonu* ve Bülent Ertem tarafından *Sigara Kaçakçılığı*, başlıklı çalışmalar referans gösterilebilir.[57] Makale, kitap, tez veya kitap bölümü olarak hazırlanmış olan veya sempozyum ya da kongrelerde sunulmuş olan tüm bu çalışmaların Adana ile Erzurum vilayetlerindeki şirketin idari yapısı ile faaliyetlerini konu olarak ele almamış olması çalışmamızın özgünlüğü açısından önemli bir husus olarak tespit edilerek bu konunun ele alınması

[52] Nuray Ertürk Keskin, Melda Yaman Öztürk, *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne,* 1. Baskı, (Ankara: NoteBene Yayınları, 2013).
[53] İsmail Balkan, *Yine Kolcular Döndü Mü? Son Tütüncü Öldü Mü?* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011).
[54] Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel,* 1. Baskı, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, 2000).
[55] Bülent Ertem, *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları,* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011).
[56] Emine Gürsoy Naskali, *Tütün Kitabı*, 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007).
[57] H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* 1. Baskı, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014).

kararlaştırılmıştır. Böylece bir taraftan bu çalışmalar aracılığıyla telif eserlerden istifade edilerek çalışmanın kaynakları güçlendirilmeye çalışılırken diğer taraftan da çalışmanın mükerrer olmasının önüne geçilmiştir.

Son olarak yabancı literatür incelendiğinde ise *Şark Yıllıkları* olarak nitelendirilen ve Raphael C. Cervati ile Cervati Freres tarafından *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature* başlığıyla hazırlanan çalışmada istifade edilmiştir.[58] Bu yıllıklar çalışmamız kapsamında 1889-1906 yılları arasında Adana ve Erzurum vilâyetinde görev yapan bazı Reji çalışanların isimlerini belirlemede yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır. Görevliler dışında şirketin kuruluş süreci, kuruluşunda yer alan ortaklar ve şirketin unvanı hakkında bilgi veren yabancı eserler arasında yer alan Charles Morawitz tarafından *Les Finances de la Turquie* başlığıyla hazırlanan çalışmadan da yararlanılmıştır.[59] Buna benzer bir diğer çalışma George Young tarafından *Corps de Droit Ottoman* adlı eserin 5. cildidir. Bu eserin 188 ile 247 sayfaları arasında yer alan tütün kontrolü veya yönetimi başlığı altında ele alınan kitap bölümünde detaylı şekilde şirket hakkında bilgi aktarılmaktadır. Bu gibi yabancı kaynakların Fransızca olması hasebiyle Fransızca lisanı olan hocalarımızdan çeviri konusunda destek alınarak istifade edilmeye çalışılmıştır.[60]

E. Adana'nın Kısa Tarihçesi

Adana, Çukurova'nın[61] kuzey kenarında Seyhan (Sarus)[62] Nehri'nin ovaya giriş yaptığı alanda, önemli geçiş güzergâhları üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Kuzeyden Toros Dağları, Doğudan Amanoslar, Batıdan Tarsus Ovası ve Güneyden Akdeniz ile çevrilidir.[63] Nehrin kıyısında yer alan şehrin, Akdeniz'e uzaklığı 40 km ve denizden

[58] Raphael C. Cervati, Cervati Freres, *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1889*. 1. Baskı. (Constantinople: 1889).
[59] Charles Morawitz, *Les Finances de la Turquie*, 1. Baskı, (Paris: Harvard College Lıbrary, 1902).
[60] George Young, *Corps de Droit Ottoman*, Cilt: V, 1. Baskı, (London: Oxford At The Clarendon Press, 1906).
[61] Çukurova'nın tarihteki adı Kilikya (Cılıcıa)'dır. Herodot Kilikya adının Fenike hükümdarı Agenor'un oğlu Kiliks'ten (Kilix) kaynaklandığını belirtmiştir. Kilikya ismi M.Ö. 9. Yüzyılda Homer'in İlyada destanında geçmektedir. Destanda anlatılan bir Kilikya masalında bütün Çukurova şehirlerinin Sandon tarafından kurulduğu belirtilmiştir. Bkz. *Cumhuriyetin 50. Yılı Adana–1973 İl Yıllığı,* 1. Baskı, (Adana: Kemal Matbaası, 1973), 21.
[62] S. Haluk Uygur, *Tarihin İçinden Gelen Öykü Adana,* 8.
[63] Pınar Bülbül, "Eskiçağda Adana ve Çevresinde Ekonomik Faaliyetleri", *Akademik Matbuat Dergisi,* 4/1, (Ağustos 2020): 1-3.

yüksekliği ise 18-20 m'dir.[64] Bölgenin 2814 kilometrelik alanı dağlık, 9387 kilometrelik alan ise ovalıktır. 1000 kilometrelik alanı akarsular ve akarsuların oluşturmuş olduğu bataklıklardan meydana gelmektedir.[65] Bölgede Akdeniz iklimi hâkimdir. Bu gibi iklim ve doğa özellikleri bölgenin tütün ekimi için elverişli olduğunu göstermektedir.[66] Tarım verimliliği açısından oldukça zengin olan bölge zaman içerisinde farklı isimlerle nitelendirilmiştir. Bu çerçevede bir görüşe göre adını Gök Tanrısı Uranus'un oğlu Adanus'dan alan Adana,[67] Anadolu ve Suriye bölgesine hâkim olmak isteyenlerin odak noktası olmuştur.[68] Şehir, Türkler tarafından hâkimiyet altına alınana kadar Uru Adania,[69] Atania, Adanawa,[70] Ataniya,[71] Adanus,[72] Kilikya (Çukurova için kullanılmış),[73] Sarus[74] ve Pyramus[75] olarak isimlendirilmiştir.[76] Bölgenin nitelendirilmesi için kullanılan bir diğer isim ise Kizzuwatna'dır.[77] Bu isim Asurlular tarafından kullanılmıştır.[78]

---

[64] Nezih Başgelen, *Bir Zamanlar Adana,* 1. Baskı, (İstanbul: Ofset Yapımevi, 1998), 5.
[65] Ahmet Tevfik, "Adana Vilâyeti", *Yeni Zirâat Gazetesi*, (1 Ocak 1921, s. 141).
[66] "Adana", *Türkiye İller Ansiklopedisi,* Cilt: 1, (İstanbul: Ana Yayıncılık, 2005), 6-7.
[67] Victor Langlois*, Eski Kilikya*, çev. Rahmi Balaban, 1. Baskı, (Mersin: Yeni Mersin Basımevi, 1947), 51.
[68] Sami Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2015), 15-16.
[69] Erdem Çanak, *Tarihi, Siyasi Sosyal ve İktisadi Yönleriyle Adana (Seyhan) (1923-1956),* 1. Baskı, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 8.
[70] Muhammed Fazıl Himmetoğlu, "Eskiçağ Çukurovası'nın Halkları (M.Ö. 3000-500)". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.), 118.
[71] Kenan Ziya Taş, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri", *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 9/9, (1998): 369.
[72] Baki Tonguç Arık, *Oniki Asrlık Türk Yurdu Adana Fethinin Destanı,* 1. Baskı, (İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1943), 10.
[73] Cezmi Zeki Yurtsever, *Anavarza Ah Anavarza,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Matbaası, 2019), 64; Şaban Yalgın, "İlhanlı Devleti ve Kilikya Ermeni Krallığı'nın Siyasi Münasebetleri", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022, s. 70.
[74] Seyhan Irmağına verilen isimdir. Bkz. Aydın Sevim, *Toros Dağları Tomarza-Tufanbeyli-Saimbeyli-Feke-Kozan-Adana-Mersin-Buluklu-Gözne,* 1. Baskı, (İstanbul: Cinius Yayınları, 2017), 35.
[75] Ceyhan Irmağına verilen isimdir. Bkz. Cezmi Zeki Yurtseven, *Ceyhan Sevgisi,* 1. Baskı, (Adana: Çukurovalı Yayınları, 2013), 6.
[76] Cezmi Zeki Yurtsever, *Hatıralarla Canlanırsa Tarih Seslenir – Adana Şehir Tarihi,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Matbaası, 2017), 6.
[77] Kimi kaynaklarda Kizzuwatna, Kizwatana, Kizzuatna, Kizwatna veya Gizzuatna şeklinde geçmektedir. Bkz. Rukiye Akdoğan, "Hititler Döneminde URU Adaniya", *Archivum Anatolicum– Anadolu Arşivleri Dergisi,* 11/1, (Aralık 2017): 2; Serdar Girginer, "Tatarlı Höyük Kazıları ve Kizzuwatna Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 92, 95.
[78] Ahmet Ünal, "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/3, (Eylül 2006): 17.

Bölgenin tarihsel süreç içerisinde yaşamış olduğu gelişmelere bakıldığında ise Adana'ya ilk defa M.Ö. 1900'lü yıllarda Luvi Krallığının hâkim olduğu görülmektedir. M.Ö. 1500'lı yıllarda bölgede Arzava Krallığı egemenlik kurmuştur.[79] M.Ö. 1900 ile 1200'lı yıllarda Hititlerin hâkimiyeti söz konusu olmuştur.[80] Hititlerden sonra bölgeye sırasıyla M.Ö. 1190-713 yılları arasında Que (Kue) Krallığı,[81] 713-663 yılları arasında Asurlular[82] ve M.Ö. 663-612 yılları arasında Kilikya Krallığı hâkim olmuştur. M.Ö. 612-333 yılları arasında bölgede Perslerin egemenliği sürerken,[83] M.Ö. 333-323 yılları arasında Büyük İskender'in bölgede hâkimiyet kurmasıyla birlikte Helenistik Dönem yaşanmıştır.[84] Büyük İskender'in ölümüyle dağılan krallıkla birlikte bölgeye M.Ö. 312-133 yılları arasında Selökidler (Seleukos) Krallığı hâkim olmuştur. Selökid ile Mısır hanedanlığı arasında meydana gelen savaşlar neticesinde bölge Mısır hâkimiyeti ile tanışmıştır. M.Ö. 178-112 yılları arasında yaşanan bu dönem "Korsanlar Dönemi" olarak da nitelendirilmiştir.[85] Ancak M.Ö. 112 yılında Romalıların bölgeye gelmesiyle birlikte Adana ve çevresi Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. Romalılar döneminde bölgede yapılan yatırımlar neticesinde şehir önemli ticaret merkezi konumuna gelmiştir.[86] 395 yılında Roma

[79] Yusuf Halaçoğlu, *"Adana Tarihçesi" Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı,*1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 2000), 11.
[80] Duygu Saban Ökesli, "Adana Kalesi'nin Tarihçesi", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 546.
[81] Nurgül Yıldırım, "Yeni Asur Kral Yıllıkları Işığında Que (Çukurova) Tarihi", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 185-190.
[82] Yılmaz Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten Dergisi,* 54/209, (Nisan 1990): 179; Ahmet Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/3, (Nisan 2006): 69-70.
[83] Mustafa H. Sayar, "Çukurova Eskiçağ Tarihi Araştırmaları", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 22.
[84] "Geçit Vermez Dağların Eteğindeki Tarihi Bir Belde Adana", *Hayat Tarih Mecmuası*, 3/9, (1967): s.123.
[85] Haluk Uygur, *Tarihin İçinden Gelen Öykü*, 1. Baskı, (Adana: Adana Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006), 8.
[86] *Cumhuriyetin 50. Yılında Adana-1973 İl Yıllığı*, 1. Baskı, (Adana: Kemal Matbaası: 1993), 21-22; Altan Çetin, "Çukurova'nın Türkleşmesine Memluk Katkısı: Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortadan Kaldırılması", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 422.

İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle birlikte Adana bölgesi Doğu Roma bir diğer ifadeyle Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarında kalmıştır.[87]

Hz. Ömer döneminde Adana üzerine başlatılan akınlarla birlikte bölge İslamiyet ile tanışmıştır.[88] Ancak İslam topraklarına katılması Emevi Halifesi Abdülmelik döneminde 638 yılında gerçekleşmiştir.[89] Emevilerden sonra Abbasilerin hâkimiyetinde olan bölgeye[90] Halife Harun Reşid döneminde İslam inancına sahip olan gruplar yerleştirilmeye başlanmıştır.[91]

Bölgenin Türk hâkimiyet ile tanışması ise 1083 yılında Anadolu Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiştir.[92] Aynı tarihlerde Adana, Tarsus[93] ve Misis bölgeleri Süleyman Şah tarafından alınmıştır.[94] Ancak Haçlı Seferleri sırasında bölge Selçukluların hâkimiyetinden çıkarak Haçlıların hâkimiyetine girmiştir.[95] Fakat Türklerin hâkimiyeti bölgede 12. yüzyılda Konya Selçukluları ile tekrar kurulmuştur. Daha sonra ise Adana, Bizans İmparatorluğu ile Kilikya Ermeni Prenslikleri arasında el değiştirmiştir. Ancak Ermeni Prensliklerin bölgedeki hâkimiyetine 14. yüzyılın ortalarında Memlukler son vermiştir.[96] Böylece Adana ve çevresi 1378 ile 1562 yılları arasında Türkmen[97] boylarından olan Yüregir beylerinden Ramazan Bey'in idaresine

---

[87] Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış,* 1. Baskı, (Adana: Bugün Matbaası, 1958), s. 76.

[88] Orhan Kılıç, "Adana Hükümeti'nde Adana Eyaleti'ne", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 13.

[89] İlyas Gökhan, Mehmet Yusuf Çelik, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Adana ve Çevresi (786-842)", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 327.

[90] Cüneyt Kanat, "Ramazanoğulları Beyliği'nin Kurulmasından Memluk Devleti'nin Rolü Var Mıydı?", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 422.

[91] Sargon Erdem, "Adana", *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları: 1988), 1: 348.

[92] Mehmet Ersan, "I. Haçlı Seferi Sürecinde Çukurova", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 396.

[93] Tarsus Yunanca korumak anlamına gelmektedir. Bkz. V. Langlois, *Eski Kilikya,* 1. Baskı, (Çev. M. Rahmi Balaban), 1. Baskı, (Mersin: Mersin Halkevi Yayınları, 1947), 34.

[94] Cezmi Zeki Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi,* 1. Baskı, (İstanbul: Bayrak Yayınları, 1983), 65.

[95] Baki Tonguç Arık, *Oniki Asırlık Türk Yurdu Adana Fethinin Destanı,* 1. Baskı, (İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1943), 16-19.

[96] Yusuf Halaçoğlu, "Adana", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları,1988), 1: 350.

[97] Yörük kelimesi ile eş anlamlı olan Türkmen kelimesi Faruk Sümer ve Tayyip Gökbilgin'in aktarmış olduğu bilgiye göre Kızılırmak'ın doğusuna göç eden Türkleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Erol

girmiştir.[98] Ardından iskân faaliyetleri çerçevesinde bölgeye Kınık, Bayındır, Salur gibi birçok Türkmen boyu yerleştirilmiştir.[99] Bu süreç zarfında beylikler arasında bölge için çatışmalar meydana gelmiştir. Ancak Ramazanoğulları Beyliği, Memluklerin girişimlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında durarak padişahın desteğini almıştır.[100]

Ramazan Bey döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile temelleri atılan iyi ilişkiler Mahmut Bey döneminde de devam ettirilmiştir.[101] Mahmut Bey kuvvetleriyle birlikte Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'ne katılmıştır.[102] Zaferin elde edilmesiyle birlikte Adana kentinin anahtarı 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'e teslim edilmiştir.[103] Bunun karşılığında ise Ramazanoğlu Mahmut Bey, Adana Valiliği ile ödüllendirilmiştir. Böylece bölgenin idaresi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[104] Adana, 1608 yılına kadar Ramazanoğulları Beyliği[105] tarafından babadan oğula geçen valilikle idare edilmiştir.[106] Bölge bazen Halep eyâletine bağlı bir sancak, bazen de müstakil bir vilâyet olarak Osmanlı idare teşkilatında yerini almıştır.[107] Bu çerçevede 16. yüzyılda

---

Öztürk, *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 21.

[98] Salim Koca, "Osmanlı'dan Önce Çukurova'nın (Çukurabad) Siyasi Durumu", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 2, (Aralık 2017), 48.

[99] Turgay Tunalı, "Fransız Sermaye Gruplarının Çukurova Bölgesinin İşgalindeki Etki ve Rolleri", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022, s. 176.

[100] "Adana", *Yurt Ansiklopedisi–Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, 1. Baskı, (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982), 1: 27-28.

[101] Nusret Çam, "Adana'daki Ramazanoğlu Mimari Eserlerinde Çeşitli Tesirler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 485-486.

[102] Saim Yörük, "Adana Şehrinin Tarihi Gelişimi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21/3, (Eylül 2012): 291.

[103] Mehmet İnbaşı, "Adana Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016), 48.

[104] Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I, (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004), XIX-XX.

[105] 1352 yılında İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatı üzerine Çukurova'da Adana merkezli Ramazanoğulları Beyliği kurulmuştur. Bkz. Fatma Akkuş Yiğit, "Ramazanoğlulları Beyliği'nin Kuruluşu", *Gazi Akademik Bakış Dergisi,* 7/13, (Mayıs 2013): 210-211; Ömer Ferit İmlak, "Ramazanoğulları Vakıflarının Değerlendirilmesi", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 346-347.

[106] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 47; Ömer Korkmaz, *Osmanlı Aile Hukuku (18. Yüzyıl Adana Örneği),* 1. Baskı, (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2018), 25.

[107] Mehmet Akif Terzi, Ahmet Ergün, *Osmanlı Belgelerinde Adana,* 1. Baskı, (Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 29-30.

Adana, Halep eyâletine bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir.[108] Bu sancağın sınırları içerisinde Osmaniye, Ceyhan, Karataş, Yumurtalık, Karaisalı ve Sarıçam nahiyeleri bulunmaktadır. Bu dönemde Kozan[109] ve Kadirli ise ayrı birer sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. Bahçe ve Tufanbeyli bölgeleri Kadirli'ye, Feke ve Saimbeyli ise Kozan sancağına bağlanmıştır.[110] 1757 yılında Adana ve Karaisalı kazası birleştirilerek bir vali tarafından idare edilmiştir.[111] Adana, 1833 ile 1840 yılları arasında Mısırlı İbrahim Paşa'nın denetimi altında kalmıştır.[112] Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan hareketi ile oğlu İbrahim Paşa'nın eline geçen bölge 1841 yılında tekrar Osmanlılara bağlanmıştır. 1867 yılına kadar Halep eyaletine bağlı olarak idare edilen Adana, bu tarihten itibaren ayrı bir vilâyet olarak teşkilatlanmıştır.[113]

Adana'da 1841 yılında tekrar başlayan Osmanlı hâkimiyeti I. Dünya Savaşı neticesinde 1918 yılında bölgenin Fransızlar tarafından işgal edilmesine kadar devam etmiştir.[114] Bölge iki yıllık Fransız işgalinden sonra 1921 yılında Ankara İtilafnâmesi ile tekrar Türklerin eline geçmiştir. Nitekim 5 Ocak 1922 tarihinde Fransız kuvvetleri ile onlara destek olan Ermeniler Adana'yı terk etmişlerdir. Bu çerçevede Adana'nın terkedildiği 5 Ocak 1922 tarihi kurtuluş günü olarak kutlanmaktadır.[115]

---

[108] Duygu F. Saban, "XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısına Dair Bulgular", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/3, (Eylül 2006): 163.

[109] 1572 yılında Kıbrıs Eyaletine sancak olarak bağlı olduğu tespit edilmiştir. 1632 yılında kısa süreliğine Adana Beylerbeyliğine bağlandıktan sonra tekrar Kıbrıs'a bağlanmış ancak 1649 yılında Adana'ya bağlanmıştır. 1712 yılına kadar Adana'ya bağlı olan bölge bir dönem Karaman Eyaleti'ne bağlı olarak idare edildikten sonra 1846 yılında Adana vilâyetine bağlanmıştır. 1853-1870 yılları arasında tekrar Karaman'a, daha sonra ise Adana vilâyetine bağlanmıştır. Bkz. Yılmaz Kurt, "Kozan (Sis) Sancağı'nda Kişi Adları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 5/1, (2014): 179; Ahmet Ali Gazel, "İçel Mutasarrıfı İbrahim Behçet Paşa'nın İçel Sancağına (Anamur, Gülnar, Ermenek, Gazipaşa) Dair Bir Rapor (1892)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 12/31, (Şubat 2010): 120-121.

[110] Yılmaz Kurt, "Adana Sancağında Kişi Adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 15/26, (Mayıs 1991): 172-173.

[111] Ömer Korkmaz, *Adana Kadı Sicilleri 49 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili,* 1. Baskı, (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2020), 3-4.

[112] Fevzi Ecevit, Mehmet Baltacı, Tahsin Sezer, S. Haluk Uygur, *Tarihi Fotoğraflarla Adana (1833-1960),* 1.Baskı, (Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları, 2009), 7.

[113] Cezmi Zeki Yurtsever, *Payas Tarihi,* 2. Baskı, (Adana: Payas Belediyesi Kültür Yayınları, 2008), 123.

[114] Murat Kütükçü, Ayhan Cankut, "Adana İşgal Komutanı Bremond'un Anıları Üzerine Değerlendirme", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 13/1, (Mart 2023): 700.

[115] Yusuf Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı,*1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 2.

Adana vilâyetinin tarihçesine kısaca değinildikten sonra Reji İdaresi'nin bölgedeki teşkilat yapısı açısından bölgenin idarî taksimatının incelenmesi konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Adana 1870 yılında Halep vilâyetinden ayrılarak bağımsız bir vilâyet konumuna getirtilmiştir.[116] Bu bağlamda, Adana vilâyeti; Adana merkez sancağı, Cebel-i Bereket sancağı (Osmaniye), Kozan sancağı, Mersin sancağı[117] ve İçel (İç-İl-Silifke)[118] sancağı şeklinde teşkilatlandırılmıştır.[119] Seyhan Nehri'nin batı yakasında kurulan Adana sancağı merkez ve Karaisalı kazalarından oluşurken, 1896 yılından itibaren Hamidiye[121] (Ceyhan) kazasının yanı sıra Misis, Karataş ve Karsantı kasabaları da eklenmiştir.[122] Cebel-i Bereket sancağı, II. Abdülhamid döneminde Payas Sancağının lağvı ve sancak merkezinin Yarpuz'a taşınmasıyla kurulmuştur.[123] Cebel-i Bereket sancağı; İslâhiye, Payas (Dörtyol), Osmaniye, Hassa[124] ve Bulanık veya Bahçe (Bağçe) kazalarından oluşturulmuştur.[125]

---

[116] Özer Özbozdağlı, Aziz Kılıç, "1913 İdâre-i Vilâyât-ı Kanûn-ı Muvakkatının Adana Vilâyetinde Uygulanması", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022, s. 148.

[117] Mersin'de bulunan yerleşim alanların tarihi M.Ö. 4000'lı yıllara kadar uzanmaktadır. Bkz. Aydın Sevim, *Mersin Tarihinin Panoraması ve Mersin Haberleri Kronolojisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Cinius Yayınları, 2018), 13.

[118] Anadolu Selçuklularına dayandırılan bu isim Torosların ötesindeki iç ülke, iç diyar anlamına gelmemektedir. İç-İl veya İçel ismine ilk defa 15. Yüzyıl Osmanlı vakayinamelerinde rastlanılmıştır. Bkz. Mehmet Mazak, Aylin Doğan, *Osmanlı Arşiv Vesikaları ve Fotoğraflarla Mersin Limanı Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 28; Ahmet Ali Gazel, "İçel Sancağının Sancak Merkezi Olmak İçin Ermenek ve Silifkelilerin Yaptıkları Mücadele", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016), 226.

[119] Cezmi Zeki Yurtsever, Ahmet Karataş, Ahmet Nadir İşisağ, Adana'nın *Yüzü–100 Tarihi Adana Fotoğrafi,* 1. Baskı, (Adana: Ufuk Ofset Matbaacılık, 2017), 17. Harita için Bkz. Ek-1.

[121] Hamidiye veya Ceyhan kazası isminin 1909 senesinde Urfiye veya Örfiye olarak değiştirildiği tespit edilmiştir. Bkz. BOA. DH. SN. THR. Dosya No: 6, Gömlek No: 85 (H. 22 Cemazîye'l-Evvel 1328/M. 1 Haziran 1910); BOA. DH. MUİ. Dosya No: 26, Gömlek No: 7 (H. 2 Rabilulahir 1328/13 Nisan 1910).

[122] Necdet Arı, *Bir Zamanlar Osmaniye,* 1. Baskı, (Osmaniye: Hasret Ofset Sürekli Form Matbaacılık, 2008), 12.

[123] Osman Karlangıç, "Kuruluşundan Lağvedilişine Kadar Cebel-i Bereket Sancağının İdari Yapısı (1879-1933)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 15, (Ekim 2022), 84.

[124] Kasabaya yerleşen ilk kişilerin hassa taburları olduğundan dolayı kaza Hassa adını almıştır. Bkz. M. Fatih Sansar, *Fırka-i Islahiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket),* 1. Baskı, (Osmaniye: T.C. Osmaniye Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006), 85.

[125] Barış Sarıköse, "Adana Vilâyet Salnameleri'ne Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Adana'nın İdari Yapısı", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016), 556.

Kozan sancağı[126] 1869 yılında Adana vilâyetinin kurulmasıyla birlikte oluşturulmuştur.[127] Geniş ve verimli arâziye sahip olan sancak Kozan (bölgede yaşayan Türkmenler Kuzan ismini kullanmışlardır),[128] Kars-ı Zülkadriye (Kadirli), Haçin (Saimbeyli)[129] ve Feke'den[130] oluşmaktadır.[131] Mersin[132] sancağı, Mersin ve Tarsus (Tar-sa,[133] Tarsos, Tarsol, Tersus, Tersis, Tarsa, Tarse, Tarso, Tarsi, Tarz)[134] kazalarından ibarettir.[135] Son olarak İçil veya İçel İli olarak adlandırılan sancak ise 1870 yılında doğrudan Adana vilâyetine bağlanmıştır.[136] Sancak; Silifke,[137] Ermenek, Mut,[138] Gülnar ve Anamur[139] kazaları şeklinde teşkilatlandırılmıştır.[140]

---

[126] Kozan ismi bir zamanlar bölgeye hâkim olan Türkmen-Farsak beylerinden olan Kozanoğullarından gelmektedir. Bkz. Cezmi Zeki Yurtsever, *Kozan Tarihi,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Matbaası, 2010), 8-9.

[127] Vahakn Keshıshıan, Koray Löker, Mehmet Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana,* (Çev. Ayşe Aksakal, Aret Can Bal), 1. Baskı, (İstanbul: MAS Matbaacılık, 2018), 18.

[128] Yusuf Delikoca, *Şehadetinin 100. Yılı Anısına Saim Bey,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Yayınevi, 2020), 24.

[129] Saimbeyli olarak da isimlendirilmektedir. Bkz. Cezmi Zeki Yurtsever, *Kalekilise – Haçin (Saimbeyli) Soykırımının Dehşet Yeri,* 1. Baskı, (Ankara: Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı*,* 1995), 1-2.

[130] Feke'nin tarihte bilinen eski ismi Vahga'dır. Bizanslı olan Vahga (Vahka) isimli komutandan adını aldığı bilinmektedir. Bkz. Yurtsever, *Adana Tarihi,* 69-70.

[131] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 2, Gömlek No: 16 (H. 16 Muharrem 1332/M. 15 Aralık 1913).

[132] Evliya Çelebi'ye göre Mersin ismi Mersinoğulları aşiretinden gelmektedir; Çetin Birmek, *İçel Mersin-Tarsus-Çamlıyayla-Erdemli-Silifke-Aydıncık-Bozyazı-Anamur-Gülnar-Mut,* 1. Baskı, (İzmir, Rema Matbaacılık, 1992), 7.

[133] Pınar Bülbül, "Eskiçağ'da Adana ve Çevresinde Ekonomik Faaliyetler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, Adana: 2016), 197.

[134] Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih),* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 17.

[135] BOA. DH. İ. UM. EK, Dosya No: 2, Gömlek No: 2 (H. 1 Muharrem 1332/M. 30 Kasım 1913).

[136] Ayhan Yalçın, "19. Yüzyılda Silifke Köprüsü'nün Tamiri ve İçel'in Kalkınma Çabalarına Katkısı", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 4/2, (Mayıs 2021): 74.

[137] Toros Dağları'nın eteğinde, Göksu Irmağı'nın iki yakasında inşa edilen Silikte; Güneydoğu Anadolu, Doğu ve Batı Akdeniz ile İç ve Batı Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli güzergâh üzerinde yer almaktadır. Bkz. Tolga Gök, "Silifke Yöresinin Ekoturizm Potansiyeline İlişkin Değerlendirme", *Kent Stratejisi "Silikte",* Ed. Muhammet Saygın, (Mersin, Eğitim Yayınevi, 2016), 116.

[138] Mut bölgesinin Hititler tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Hititler tarafından şehre Yenikent anlamına gelen Yenika adı verilmiştir. Mut ismi ile ilgili bir diğer görüş de Silifke bölgesini hâkimiyeti altına alan Seleukosların Muts adındaki komutanlardan aldığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi ise bölge için ölüm yeri anlamına gelen Darü'l Mevt ismini kullanmıştır. Bkz. Mehmet Kurt, *Tarih Boyunca Mut,* 1. Baskı, (Ankara: Murat Kitabevi, 2003), 31; Hasan Gezer, Levnt Son, Kutbettin Öncü, *Tarih ve Tarımıyla Mut,* 1. Baskı, (Mersin, Mut Zirâat Odası Yayını), 12; Ensar Köse, *Mutlu Köyler,* 1. Baskı, (Ankara: Mut Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2008), 9.

[139] Anamur, Fenikeliler tarafından Namur, Romalılar tarafından Namurium, Bizanslılar tarafından Anamurium ve Osmanlılar tarafından Anamur olarak isimlendirilmiştir. 1859 ile 1915 yılları arasında Adana vilâyetine bağlı olan İçel İli Sancağına bağlanmıştır. Bkz. Selma Aktan, *İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri,* 1. Baskı, (Adana: Garanti Matbaacılık, 1980), 6.

[140] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 3, Gömlek No: 65 (H. 19 Cemazîye'l-Evvel 1332/M. 15 Nisan 1914).

Adana vilâyetinin idarî yapısında 1867 yılından sonra da değişimler meydana gelmiştir. Bu bağlamda, vilâyet 1867 yılında Adana merkez, Kozan, Cebel-i Bereket ve İçel İli sancakları şeklinde teşkilatlandırılmıştır.[141] Ancak 1887 yılında yapılan düzenlemeyle birlikte Adana vilâyetine Mersin ve Tarsus kazalarının da katılmasıyla birlikte Adana vilâyeti; Adana merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel-İli ve Mersin sancağı şeklinde teşkilatlandırılmıştır.[142] Bu doğrultuda Adana merkez sancağında Karaisali ve Hamidiye (Ceyhan) kazaları bulunmaktadır.[143] Kozan sancağında, Kozan merkez, Sis, Haçin, Feke ve Kars-ı Zülkadriyye kazaları yer almıştır.[144] Cebel-i Bereket sancağı, 1880 yılında sancak haline getirilmesiyle birlikte 1880 ile 1897 yılları arasında merkez, İslâhiye, Bulanık (Bahçe), Hassa, Payas (Dörtyol) ve Osmaniye (Üzeyir) kazalarından oluşmuştur.[145] Lakin 1909 yılında kaza olmaktan çıkarılan Payas, 1912 yılında kaza yapılan Dörtyol'a bağlanmıştır. 1912 ile 1918 yılları arasında Cebel-i Bereket merkez, İslâhiye, Hassa, Bahçe ve Dörtyol kazalarından oluşmuştur.[146]

Bu çerçevede sancağın merkezi 1908 yılından Cumhuriyet'in ilanına kadar Osmaniye olmuştur.[147] Mersin sancağı, 1888 yılında Tarsus'un da sınırlarına dâhil edilmesiyle[148] birlikte Mersin merkez ile Tarsus kazasından oluşmuştur.[149] 1868 ile

---

[141] Yusuf Halaçoğlu, "Adana", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları,1988), 1: 349-353.
[142] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 7, Gömlek No: 37 (H. 15 Cemazîye'l-Evvel 1333/M. 31 Mart 1915).
[143] Âdem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Adana Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 114, (Haziran 2003): 2-3.
[144] Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 0/27, (Haziran 1973): 27; Âdem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Kozan Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler", *Din Araştırmaları Dergisi,* 5/13, (Haziran 2002): 151; Cezmi Zeki Yurtsever, *Sis,* 1. Baskı, (Adana: Çukurova Yayınları, 2007), 127.
[145] Yusuf Halaçoğlu, "Cebel-i Bereket", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 185-186.
[146] Ebru Güher, "Arşiv Belgeleriyle Cebel-i Bereket Sancağı'ında 1915 Yılındaki Ermeni Tehciri", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 6/15, (Kasım 2018): 242.
[147] Volkan Payaslı, "Fransız İşgalinde Osmaniye (Cebel-i Bereket) ve Rahime Hatun Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* 61, (Güz 2017): 271.
[148] Muhammet Görür, "Salnamelere Göre Osmanlı Döneminde Tarsus", *Dünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu,* (Tarsus, 25-26 Aralık 1998), Adana: Berdan Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Vakfı Yayınları, 1998, 17; Sibel Orhangazi, "330 Numaralı Tarsus Şer'iye Siciline Göre XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus", *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 1/1, (Kış 2015), 87.
[149] İbrahim Bozkurt, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Mersin'de Eğitim", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 4/2, (Aralık 2008): 201; Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf,* 1. Baskı, (Tarsus: Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları,

1915 yılları arasında Adana vilâyetine bağlı olan[150] İçel İli sancağı Silifke merkez,[151] Ermenek, Mut,[152] Gülnar ve Anamur kazalarından oluşmuştur.[153] Bu bağlamda, konumuz itibariyle incelediğimiz 1883 ile 1925 yılları arasında Adana vilâyetinin merkez sancağı, Cebel-i Bereket sancağı, Kozan sancağı, İçel İli sancağı ve Mersin sancağı olmak üzere beş sancaktan oluştuğu tespit edilmiştir.

F. Erzurum'un Kısa Tarihçesi

Erzurum, Fırat (Karasu) Nehri'nin geçtiği ovanın güneydoğusunda, Palandöken dağlarının kuzey eteklerinde kurulmuştur. Erzurum Ovası bölgede Kuzeydoğu-Güneybatı yönünde uzanmaktadır. Ova, Ilıca ile Dumlu arasında kalan bölge olarak tanımlanmıştır.[154]

Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum bölgesi önemli geçiş güzergâhları üzerinde bulunmasının yanı sıra önemli su kaynakları ve verimli tarım arâzilerine sahiptir. Dolayısıyla bu durum bölgenin geçmişini M.Ö. 4000'lı yıllara kadar dayandırmaktadır. Bu süreç boyunca bölgenin tanımlanması için farklı isimler kullanılmıştır. Bu isimlere bakıldığında, bölge İslam öncesi dönemde Theodosiopolis, Karin,[155] Karna, Garin, Karnoi ve Karintis olduğu görülmektedir.[156] Bölgenin İslam dini ile tanışmasıyla birlikte Kalikala ismi ile anılmaya başlanmıştır.[157] Türkler tarafından hâkimiyet altına alındıktan sonra ise Karun-İli, Karaz,[158] Karaarz,

---

1993), 119; Abdullah Poş, "Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923)", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5/1, (Ocak-Haziran 2005): 261.

[150] Ahmet Ali Gazel, "İçel Sancağı'nın Yönetim Merkezi Olmak İçin Kazalar Arasında Yaşanan Mücadele", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 0/56, (Haziran 2016): 1217.

[151] Ayhan Yalçın, "Silifke'de Sosyo Ekonomik ve Kentsel Gelişme (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)", *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 4/1, (Haziran 2021), 153.

[152] Neşri Atlay, *Mut Tarihi,* 1. Baskı, (Karaman: Mut Belediyesi Kültür Yayınları, Doğuş Matbaası, 1976), 45.

[153] Şenol Çelik, "İçel", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 7: 450-455; Nurşen Tekin, *Dünden Bugüne Her Yönüyle Mut,* 1. Baskı, (Ankara: Mut Belediyesi Kültür Yayınları, 2008), 72.

[154] İbrahim Atalay, "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları", *Ege Coğrafya Dergisi,* 1/1, (Haziran, 1983): 69.

[155] Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler–Sözlük ve Dizinler),* 1. Baskı, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınlar, 1978), 14.

[156] Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923),* 1. Baskı, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019), 2-3.

[157] Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum,* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 31.

[158] Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Antları, Kitabeleri,* 1. Baskı, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936), 16-17.

Erzen, Kara-Erzen, Erzenü'r-Rum, Erzen-i Rum,[159] Erz-i Rum, Arz-ı Rum[160] ve Erzurum isimleri ile nitelendirilmiştir.[161]

Erzurum bölgesinin tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu aşamalara bakıldığında ise Hattilerin bölgede hâkimiyet kurmasından kısa bir süre sonra bölgenin Hititler'in hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Bölge, M.Ö. 2000'den sonra sırasıyla Hurriler'e,[162] Hayaşalar'a, Urartular'a,[163] Asurlar'a, Kimmerler'e, Saka (İskit) Türklerine, Medler'e, Persler'e,[164] Makedonya Krallığı'na, Selökidler'e, Partlar'a ve Roma İmparatorluğu'na ev sahipliği yapmıştır.[166] 395 yılına gelindiğinde ise Roma İmparatorluğu'nun bölünmesiyle birlikte Erzurum Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yer almıştır.[167]

Bizans İmparatoru II. Theodosius'in doğudaki generali Anatolius Erzurum'un yerinde bulunan Karin bölgesinde kâle inşâ ederek daha sonraları Erzurum olarak isimlendirilecek olan Theodosiopolis şehrini kurmuştur.[168] 502 yılında İran hükümdarı Firuz'un (Peroz) oğlu Kubat (Kavad) tarafından alınmış olsa da bir yıl sonra Bizanslar

[159] Ali Cevad, Ramazan Özey, "1897'de Erzurum", *Doğu Coğrafya Dergisi,* 6/3, (Eylül 2011): 143.
[160] Araplar tarafından Erzurum için kullanılan bu isim Arz (yer) ve Rum'un birleştirilmesiyle oluşmuştur. Rum yeri veya Rum bölgesi anlamına gelmektedir. Bkz. Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Bir İpekyolu Şehri,* 1. Baskı, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2009), 12.
[161] Rıdvan Canım, *Tarihi Nabzını Tutan Şehir Erzurum,* 1. Baskı, (Ankara: Başbakanlık Tanıtım Fonu, 2011), 9-10; Abdurrahman Zeynal, *Mahallelerin Öyküsü Erzurum Şehrengizi,* 1. Baskı, (Erzurum: Zafer Forum Ofset Yayınevi, 2019), 9.
[162] Tahsin Akgün, "Erzurum'un Tarihçesi", *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI Kongresi*, (Erzurum, 27-30 Haziran 1968) ed. Nusret Karasu, (İstanbul: Ulusal Verem Derneği, 1968), 7.
[163] M.Ö. 9-6. yüzyıllarda hâkimiyet sürmüştür. Bkz. Gülizar Akkuş, Çetin Akkuş, *Geçmişten Günümüze Geleneksel Erzurum Evleri,* 1. Baskı, (İstanbul: Kriter Yayınları, 2019), 1-2; Gökhan Kalmış, "Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Sistemleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/XIII, (Aralık 2017): 570; Mehmet Işıklı, "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Dıauehi Krallığı" *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6, (2010): 50-52; Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı)", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I,* Haz. Zeki Başar, Ali Özdengiz, Ahmet Acar, vd. 1. Baskı, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974), 45-48.
[164] Nizami Aktürk, *Fotoğraflarla Dünden Bugüne Millî Mücadele'nin Beş Şehri: Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas-Ankara,* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü, 2007), 48.
[166] Hamza Doğan, "Tarihi Geçmişiyle Erzurum", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 3, (Aralık 2018): 179.
[167] Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre),* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 60.
[168] Fikret Öztürk, Ahmet Çolak, *Anadolu'nun Önsözü Erzurum,* 1. Baskı, (Erzurum: Zafer Ofset, 2012), 9-10.

tarafından geri alınmıştır.[169] 7. Yüzyılın ortalarına doğru kısa bir süreliğine Sasanilerin hâkimiyetinde kalmıştır. 638 yılında Hz. Ömer'in kumandanlarından İyaz b. Ganem'in fethinden sonra[170] İslamiyet ile tanışan belde kısa bir süre sonra Rumların hâkimiyetine girmiştir.[171] 645 yılında Hz. Osman döneminde Habib Bin Mesleme komutasında Erzurum Araplar tarafından kesin olarak fethedilerek Kalikala[172] olarak isimlendirilmiştir.[173] Bölge, 756 yılında Abbasi halifesi Mansur'un hâkimiyeti altına girmiştir. 886 ile 949 yılları arasında Konstantin ile Araplar arasında yaşanan kanlı savaşlara ev sahipliği yapmıştır. Bölgedeki hâkimiyet zaman zaman el değiştirse de genellikle Arapların bölgede etkisi söz konusu olmuştur. Bölge, bu dönemde Türkistan'dan getirilmiş olan gönüllü mücahitlerin yerleştirilmesiyle gaza üssü haline getirilmiştir.[174]

Gürcü hâkimiyeti ile 994 ile 1000'li yılları arasında tanışan Erzurum, 1000 yılından sonra tekrar Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. Ancak Arapların hâkimiyetinden sonra 11. yüzyılın ikinci yarısında ise Abbasi halifesinin fiilen Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle birlikte Araplar bölgeden çekilerek Türkler yerleşmiştir. Bölgenin hâkimiyeti için Selçuklu ile Bizans arasında meydana gelen savaş esasen 1048 yılında İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın ordularının şehri altı gün kuşatma altında tutmasıyla başlamıştır. Kuşatma neticesinde bölge Selçukluların hâkimiyeti ile tanışmıştır.[175]

Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden savaşlar 1071 yılına kadar devam etmiştir. Selçuklu İmparatoru Alparslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında 1071 yılında meydana gelen savaşla birlikte Diogenes'in

---

[169] Murat Küçükuğurlu, Şemsettin Çelik, *Erzurum Kalesi,* 1. Baskı, (İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 31.
[170] El-Belazuri, *Fütühu'l Büldan,* çev. Mustafa Fayda, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 252.
[171] Sayıl Narmanlıoğlu, *Tarihe Işık Tutan Şehir*, 1. Baskı, (Erzurum: Universiade Koordinatörlüğü, 2011), 8.l
[172] Arapça "Kali'nin İhsanı" anlamına gelmektedir. Arap tarihçisi Belazuri'ye göre şehir bu adı kurucusundan almıştır. Bkz. Muammer Çelik, *Erzurum Kitabı,* 1. Baskı, (Erzurum: Dergâh Yayınları, 1997), 24-25.
[173] Metin Eriş, *81 İlde Şehir ve Kültür–Erzurum,* 1. Baskı, (İstanbul: Kütür Konseyi Derneği Neşriyat, 2021), 49.
[174] İhsan Ünüvar, *Erzurum Vilâyeti,* 1. Baskı, (İstanbul: Duygu Matbaası Yayınları, 1954), 1-3.
[175] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti,* 15. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 119-123.

yenilmesiyle Erzurum Türklerin hâkimiyetine girmiştir.[176] Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun fethedilmesi için komutanlarına emir veren Alparslan'ın kumandanlarından biri olan Saltuk Bey, Erzurum'u hâkimiyet altına almıştır. Hâkimiyetten sonra bölge Saltuk Han'a ikta olarak verilmiştir.[177] 1071 ile 1202 yılları arasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olarak Saltuk Beyliği kurulmuştur.[178] 1202 yılında Anadolu Selçuklu Meliki Rükneddin Süleyman Şah'ın Saltuk Beyliğine son vermesiyle birlikte Erzurum'a vali olarak kardeşi Tuğrul Şah'ı atamıştır.[179] 1230 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat bu yönetime son vererek Erzurum'u Türkiye Selçuklularına bağlamıştır.[180]

1240 yılına gelindiğinde ise bölge Moğol saldırılarına maruz kalmıştır. Nitekim Anadolu topraklarında başlayan Bâbâî isyanından faydalanan Moğol kumandanı Baycu Noyan 1243 yılında bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır.[181] 1256 yılında kurulan Moğol İlhanlı Devleti'ne bağlanmıştır.[182] Daha sonra 1308 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin kesin olarak yıkılmasıyla birlikte Erzurum bölgesi doğrudan İlhanlı Devleti'ne bağlanarak, vali ile idare edilmiştir.[183] 1336 yılında İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte sırasıyla Celayırlılar, Ertana Oğulları (1402-1487) ve Timurluların hâkimiyetine girmiştir.[184] Daha sonra Erzurum Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler'in hâkimiyet kurma savaşlarına ev sahipliği yaparak büyük

---

[176] Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum,* 1. Baskı, (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası Yayınları, 1992), 9-14; Tuğba Korhan, *Adana Cumhuriyet Dönemi Kaynakçası,* 1. Baskı, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 10.

[177] Mehmet Çetin, "1877-78 Osmanlı–Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilâyetinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10/1, (Aralık 2021): 504.

[178] Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 182-185; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 3/2, (Kasım 2018): 195-197.

[179] Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I,* 1. Baskı, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1994), 4-5; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* 5. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998), 20; Veli Saltık, "Sarı Saltuk ve Saltuklular", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* 34, (2005): 12-13.

[180] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* 3. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 374; Nusret Karasu, Nihat Özyardımcı, *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi,* 1. Baskı, (Erzurum: Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi, 1968), 8-9.

[181] Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, 5. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 127, 128, 139.

[182] Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 23-24.

[183] Murat Küçükuğurlu, *Erzurum Çarşı Pazar–Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları,* 1. Baskı, (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2018), 26-27.

[184] Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar,* 3. Baskı, (İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014), 145-159.

yıkıma uğramıştır.[185] 1502 yılında Safevilerin Akkoyunlu Beyliğini ortadan kaldırmalarıyla birlikte Erzurum ve çevresi Safevilerin hâkimiyetine girmiştir.[186]

Yavuz Sultan Selim, 1515 yılında başlattığı Çaldıran seferiyle önce Kemah kalesini fethetmiş,[187] daha sonra Erzurum'daki Safevilerin hâkimiyetine son vermiştir.[188] Bölgenin Osmanlı İmparatorluğu tarafından alınması 1517 yılına kadar devam etmiştir.[189] Böylece Erzurum bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[190] Erzurum'la birlikte Erzincan[191] da Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır.[192] Erzincan alındıktan sonra Kemah[193] sancağına bağlanmıştır.[194] Esasen Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Şah İsmail üzerine yapmış olduğu sefer sırasında Erzurum'a uğrayan ilk Osmanlı padişahı olmuştur.[195] Erzurum hâkimiyet altına alınarak İran, Irak ve Kafkasya üzerine yapılacak seferler için üs olarak kullanılmıştır.[196] Osmanlı hâkimiyeti ile tanışan bölge zaman zaman istilalara uğrayıp savaşlara meydan olmuşsa da Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında kalmıştır.[197] 1828-1829 yılında Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde bölge Rusya'nın eline geçmiş ancak 14 Eylül 1829 tarihinde yapılan Edirne Antlaşması ile birlikte tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na

---

[185] M. Çetin Baydar, *Erzurum Yazıları,* 1. Baskı, (Erzurum: Erzurum Kitaplığı, 2000), 17.
[186] Murat Küçükuğurlu, *Sorularla Erzurum Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2018), 23.
[187] Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerin Rolü,* 1. Baskı, (Ankara: Güven Matbaası, 1967), 8-39.
[188] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II,* 10. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 268-273.
[189] Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri,* 1. Baskı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 5-6.
[190] Mehmet İnbaşı, İbrahim Ethem Çakır, Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avarız Defteri I, (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 6; Mehmet Keskin, "20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilâyetlerinin Demografik Yapısı", *Journal of Universal History Studies*, 3, (Ekim 2020): 3.
[191] Grek kaynaklarında Aziris, Ermeni kaynaklarında Erez, Bizans kaynaklarında Aringami veya Erzingan, Arap kaynaklarında Erzencan, Türk kaynaklarında ise Erzingan, Ezirgan veya Erzincan şeklinde geçmektedir. Bkz. Mehmet İnbaşı, "Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16/41, (Mart 2010): 189-190.
[192] İsmet Miroğlu, "XVI. Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehir (1516-1530)", *Tarih Dergisi,* 28-29, (1974): 71.
[193] 1520 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde hâkimiyet altına alınmıştır. Bkz. Tuğba Aydeniz, "X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunamesine Göre Kemah, Amid ve Pojege Sancaklarının Sosyo-ekonomik Durumu, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23/2, (Aralık 2018): 935.
[194] Funda Naldan, *Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Merkez Kazası ve Köylerindeki Vakıf Eserler,* 1. Baskı, (Erzincan: Gece Kitaplığı, 2020), 9-10.
[195] Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum,* 1. Baskı, (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1992), 139.
[196] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye–Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I,* 62. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 139.
[197] Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu,* 2. Baskı, (Ankara: Koşkun Basımevi, 2001), 244-245.

bağlanmıştır.[198] 1877-1878 yıllarında Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen 93 Harbi neticesinde Erzurum bölgesi tekrar Rusların eline geçmiştir. Ne var ki, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanmış olan Berlin Antlaşması[199] ile Batum, Kars ve Ardahan Ruslara bırakılarak Erzurum geri alınmıştır.[200]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Erzurum 16 Şubat 1916 tarihinde üçüncü kez Ruslar tarafından işgal edilmiştir.[201] Ancak 17 Aralık 1917 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile bölge Ruslar tarafından boşaltılmıştır. Fakat Ruslarla birlikte hareket eden silahlı Ermeniler bölgede aktif olmaya devam etmişlerdir.[202] Bu çerçevede Ermeniler tarafından yürütülen saldırgan faaliyetler neticesinde Türklere karşı katliamın başlamış olması Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'i harekete geçirmiştir. Komutan ordusuyla birlikte 12 Mart 1918 tarihinde Erzurum'a girerek isyancı Ermenileri bastırmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanmış olan Mondros Mütarekesi ile Erzurum bölgesinde yaşayan Ermenilerin durumu ile ilgili tartışmalar tekrar başlayınca 23 Nisan 1920 tarihine kadar bölgede Ermeniler ile mücadeleler devam etmiştir. Netice olarak bölge temelleri atılan Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır.[203]

Erzurum vilâyetinin tarihçesine değinildikten sonra Reji Şirketi'nin bölgedeki teşkilat yapısı açısından bölgenin idarî taksimatının incelenmesi konunun anlaşılması yönünde önem arz etmektedir. Bu doğrultuda Erzurum bölgesi,[204] 1520 yılında Nefs-i

[198] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, 9. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 119-121; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012),* 9. Baskı, (İstanbul: Der Yayınları, 2013), 172-177

[199] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi–Birinci Meşrutiyet ve İstibday Devirleri 1876-1907,* 7. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 76-78.

[200] Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu,* 1. Baskı, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 531-537.

[201] Lütfullah Bingöl, "Millî Mücadele'de (1918-1923) ve Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı–Çeşitli Konular IV,* ed. Zeki Başar, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978), 106.

[202] Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990),* C. 1, 1. Baskı, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992), 127-131.

[203] Durmuş Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C. 1, 10. Baskı, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011), 134-140, 224-229.

[204] 1717 ile 1730 yılları arasında Eyalet-i Arz-ı Rum olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,1997), 21.

Erzurum adıyla Bayburt[205] sancağının Aşkale kazasına bağlanmıştır.[206] Bu tarihlerde Erzurum harap halde olan 12 mahalleden oluşmuştur. Erzurum'da ilk Beylerbeyliği teşkilatı 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulmuştur.[207] 1872-1877 yılları arasında 5 sancaktan oluşan Erzurum, Tanzimat Fermanı ile gelen yeni düzenlemelerin uygulanmasıyla Erzurum merkez, Kars, Çıldır, Bayezid,[208] Muş, Erzincan ve Van sancaklarından oluşturulmuştur.[209] Ancak 1848 yılında yapılan düzenlemeyle birlikte Muş ve Van sancakları Diyarbekir vilâyetine bağlanmıştır. 1850 yılında Trabzon'a bağlı olan Ordu ve Gümüşhane sancakları Erzurum'a bağlanmış olsa da bir yıl sonra tekrar Trabzon'un sınırlarına dâhil edilmiştir. 1877 yılında Erzurum; Çıldır, Kars, Bayezid, Muş, Erzincan[210] ve Van sancakları şeklinde teşkilatlanmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda vilâyetin sınırları daralarak Erzurum, Bayezid, Erzincan[211] ve Bayburt sancaklarından oluşmuş ancak Bayburt'un sancak statüsünden çıkarılması üzerine vilâyet üç sancaktan oluşmuştur.[212]

---

[205] Ermeni kaynaklarında Payberd, Bizans kaynaklarında Payber, Marco Polo Seyahatnamesinde Baiburt, Arap kaynaklarında Babirt, Anadolu Selçuklu kaynaklarında Baypırt, Akkoyunlu kaynaklarında Papirt şeklinde geçmektedir. Bkz. Mehmet İnbaşı, "Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10/2, (Şubat 2010): 89-90.

[206] Mükrimin Halil Yinanç, "Erzurum", *Mili Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, (Eskişehir: 2001), 4: 352.

[207] Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 21.

[208] Tarihte Urartu, Pers, Roma ve Arapların hâkimiyetinde kalan Bayezid bölgesine yönelik ilk Türk akınları 1054 yılında başlamıştır. 1064 yılında Çağrı Bey'in oğlu Yakuti Bey tarafından Türk hâkimiyetine alınmıştır. İlhanlı, Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunluların hâkimiyetinden sonra bölge XV. yüzyılın sonlarında Safevilerin eline geçmiştir. I. Selim döneminde hâkimiyet altına alınmış ancak daha sonra tekrar Safevilerin hâkimiyetine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1533 yılında düzenlenen Irakeyn Seferi ile Osmanlı hâkimiyetine giren bölge 1578 yılına kadar sürekli Osmanlı ile Safeviler arasında el değiştirse de bu tarihten sonra Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. 1578-1669 yılları arasında Van vilâyetine sancak olarak bağlı olan bölge bu tarihten itibaren Erzurum vilâyetine bağlanmıştır. Bkz. Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914),* 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014), 4-5.

[209] Davut Kılıç, *Salnamelere Göre Vilâyet-i Sitte'de Dini ve Etkin Dağılımı (1870-1908),* 1. Baskı, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 166.

[210] Erzincan'ın ismi İlkçağda bölgede kurulan Eriza şehrinden gelmektedir. Grek ve Ermeni kaynaklarında Aziris, Erzgna, Bizans kaynaklarında Aringam, Arsingam, Arap kaynaklarında Erzencan şeklinde geçerken Selçukluların hâkimiyeti ile Erzingan olarak isimlendirilmiştir. Bu isim daha sonra Erzincan'a dönüşmüştür. Erzincan ve çevresi Akkoyunluların vatanı olarak bilinmektedir. Bkz. Nurettin Birol, *19. Yüzyılda Erzincan–Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar (1839-1914),* 1. Baskı, (Erzincan: Arı Sanat Yayınları, 2020), 11-13; Kadir Aşçı, *Hacı İzzet Paşa (1800-1893),* 1. Baskı, (İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları, 2019), 5.

[211] 1863 yılında Erzurum vilâyetine bağlı sancak haline getirilmiştir. Bkz. Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960),* 1. Baskı, (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017), 29.

[212] *Salnâme-i Devlet-i Osmanîye,* Hicri: 1325, s. 265; Harita için Bkz. Ek-2.

Bayburt sancağının lağvının gerçekleşmesiyle birlikte Kelkit ve Şiran kazaları Gümüşhane'ye, Bayburt ile İspir[213] ise Erzurum vilâyetine bağlanmıştır.[214] 1907 yılında Hınıs kazasının sancak haline getirilip Erzurum'a bağlanmasıyla[215] birlikte Erzurum vilâyeti dört sancaktan oluşmuştur.[216] Ancak 1909 yılında Hınıs'ın kazaya dönüştürülmesiyle birlikte sancak sayısı üçe düşürülmüştür.[217] 1912 yılına kadar Erzurum vilâyeti; Erzurum merkez, Erzincan ve Bayezid sancaklarından oluşmuş,[218] Bayburt ise Erzincan sancağına bağlı kazaya dönüştürülmüştür.[219] 1915 yılında Erzurum vilâyetinden Erzincan sancağının ayrılması[220] ve 1916 yılında liva haline getirilmesi,[221] 1925 yılında da Bayezid sancağının ayrılmasıyla birlikte Erzurum vilâyetinin sınırları tekrar düzenlenmiştir.[222]

Genel anlamda Reji İdaresi'nin bölgede varlığını devam ettirdiği tarihlerde Erzurum vilâyetinin idarî taksimatı şu şekilde olmuştur. Erzurum merkez sancağı;

---

[213] Dağlık ve engebeli olan bölge Erzurum ve Rize'nin geçit noktasındadır. Bitki örtüsü açısından fakir olan bölge kışı uzun geçirmekle birlikte akarsu ve kaynaklar açısından zengindir. 19. yüzyılda kısa bir süreliğine Bayburt sancağına bağlanması dışında Erzurum sancağına bağlı olarak idare edilmiştir. Bkz. Tayyar Ayyıldız, "50. Yılda Doğu Anadolu'da Bir Köyün Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri (*Erzurum, 22-25 Ekim 1973*),* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973), 253; Yunus Özger, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir ve Köylerinin Nüfusu", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 14/34, (2010): 275-276; İskender Yılmaz, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde İspir Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 53, (Aralık 2015): 53.

[214] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1554, Gömlek No: 57 (H. 9 Safer 1306/M. 15 Ekim 1888); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1534, Gömlek No: 113 (H. 14 Zi'l-Hicce 1306/M. 22 Ağustos 1888); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1490, Gömlek No: 4 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1305/M. 28 Şubat 1888); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1445, Gömlek No: 21 (H. 19 Zi'l-Hicce 1304/M. 8 Eylül 1887).

[215] Yakup Karataş, Mehmet Kerem Karasu, "XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 54, (2015): 678.

[216] *Salnâme-i Devlet-i Osmanîye,* Hicri: 1325, s. 267.

[217] BOA. DH. MKT, Dosya No: 850, Gömlek No: 41 (H. 26 Safer 1322/M. 12 Mayıs 1904); BOA. DH. MKT, Dosya No: 2729, Gömlek No: 55 (H. 12 Muharrem 1327/M. 12 Mayıs 1904).

[218] Güler Yarcı, "II. Meşrutiyet Döneminde Erzurum Vilâyeti Mülki Teşkilatının Değiştirilmesi ve Bayburt Kazasının Yeni Taksimattaki Yeri", *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu,* (Bayburt, 28-30 Mayıs 2014), ed. Selcan Koçaslan, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Kürşad Kara, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 243-244.

[219] Ali Tevfik, Ramazan Özey, "1913'te Erzurum Vilâyeti", *Doğu Coğrafya Dergisi,* 6/3, (Eylül 2011): 150-151.

[220] Abdülkadir Gül, "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* XVII/1, (2013): 5; Elif Çolakoğlu, "Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", *Türk İdare Dergisi,* 86/479, (2014): 40-39.

[221] BOA. DH. HMŞ. Dosya No: 6, Gömlek No: 12 (H. 11 Ramazan 1336/M. 20 Haziran 1918).

[222] Cevdet Küçük, "Erzurum", Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), XI: 328.

Bayburt, Hınıs, İspir, Kiskim (Yusufeli), Narman, Pasinler, Tercan[223] ve Tortum[224] kazalarından oluşmuştur. Erzincan sancağı; Erzincan merkez, Kemah,[226] Kuzuçay, (1894 yılından itibaren Pülümür) Kuruçay, Refahiye ve Tercan (1894 yılında Erzurum merkeze bağlanmıştır) kazalarından müteşekkildir.[227] Son olarak Bayezid sancağı ise Bayezid merkez, Tutak (Antap), Diyadin, Eleşkirt (Toprakkale) ve Karakilise kazalarından oluşmuştur.[228] Genel olarak bakıldığında 1883 ile 1925 yılları arasında Erzurum vilâyetinin Erzurum merkez sancağı, Erzincan sancağı ve Bayezid sancağı olmak üzere üç sancak olarak ele alınmıştır. Ancak 1915 yılında Erzincan sancağının Erzurum vilâyetinden ayrılması üzerine 1915 ile 1925 yılları arasında Erzurum merkez sancağı ile Bayezid sancakları konu kapsamında değerlendirilmiştir.

[223] Geniş bir ovaya sahip olan Tercan Erzurum'un doğudaki giriş kapısı konumundadır. Önemli ticaret yolları ve İpek Yolu üzerinde yer almasından dolayı ticaret açısından önemli bir konumdadır. Bkz. Sinan Tanrıverdi, İnan Tanrıverdi, *Akkoyunlular Döneminde Erzincan (1200-1500),* 1. Baskı, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 20-21.

[224] Tortum, 1549 yılında düzenlenen Gürcistan seferi sonucunda Kanuni Sultan Süleyman döneminde kesin olarak hâkimiyet altına alınarak Erzurum Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Bkz. Yasin Döner, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Tortum Kazası", *Hıstory Studıes International Journal Of Hıstory,* 13/4, (2021), 1187.

[226] Kemah tarihi Paleolitik Çağ'a kadar dayanmaktadır. Erzurum ve Erzincan arasında kalan Kemah sırasıyla Hitit, Asur, Medler, Persler, Romalılar, Araplar ve Türklerin hâkimiyeti altına girmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bkz. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 1-8.

[227] Asuman Karabulut, Hatice Tercan, "Erzurum Vilâyet Salnamelerine Göre Erzincan Sancağında İdari Taksimat", *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 69, (Eylül 2020): 511-512.

[228] Faruk Kaya, Yakup Karataş, İbrahim Özgül, "Erzurum Vilâyeti Bayezid-Diyadin-Karakilise-Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7/29, (2017): 563.

BİRİNCİ BÖLÜM

REJİ ŞİRKETİ ÖNCESİ İMPARATORLUKTA VE ADANA İLE ERZURUM VİLAYETLERİNDE TÜTÜN

Reji Şirketi öncesi imparatorlukta ve Adana ile Erzurum vilâyetlerinde tütün başlığı altında ilgili bölgelerde Rejinin faaliyetlerinin anlaşılır kılınabilmesi amacıyla tütünün tarih sahnesine çıkışı, dünya ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlık kazanması, Reji öncesi Adana ile Erzurum vilâyetlerinde tütün ile ilgili meydana gelen gelişmeler ve son olarak Reji Şirketi'nin kuruluş süreci ele alınmıştır.

Bu çerçevede tezimizin birinci bölümünde; tütünün keşfedilme sürecinin ne şekilde seyrettiği? Dünya ülkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünün tanımı ve kullanılan isimlerinin neler olduğu? Tütünün kullanım alanlarının ve çeşitlerinin neler olduğu? Dünya ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünün yayılma sürecinin nasıl gerçekleştiği? Tütünün yetiştirilme usullerinin neler olduğu? Tütünden elde edilen gelirlerin arttırılmasına yönelik ilk özel ve devlet tekel girişimlerinin ne şekilde cereyan ettiği? Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünün işletilmesi için kurulan İnhisar-ı Duhân İdaresi ve Bandrol döneminde bu alanda meydana gelen gelişmelerin neler olduğu? 1879 yılında kurulan Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin tütünü işletme sürecinin ne yönde seyrettiği? 1881-1883 yılları arasında tütün alanında faaliyet gösteren Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi döneminde meydana gelen gelişmelerin neler olduğu? Reji Şirketi'nin kurulmasından önce Adana ile Erzurum vilâyetlerinde tütün üretiminin varlığına dair gelişmelerin neler olduğu ve son olarak Reji Şirketi'nin kuruluş sürecinin ne şekilde cereyan ettiği? Sorularına cevap aranmıştır.

1.1. TÜTÜNÜN TANIMI VE ÜRETİM SÜRECİ

Tütün kelimesi birçok uygarlık ve medeniyet tarafından farklı isimlerle nitelendirilmiştir. Bu uygarlıklardan biri de tütünün keşfedildiği Amerika kıtasında yaşayan Aztekler olmuştur. Bu bağlamda tütün, Aztekler tarafından "Picietl" veya "Yetl" olarak isimlendirilmiştir.[229] Diğer yandan tütünü Amerika kıtasından Avrupa kıtasına taşıyan İspanyollar tarafından "Tabaco" olarak isimlendirilen tütün; İtalyanlar

[229] Egon Caesar Conte Cortı, *Tütün Keyfi Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi,* 1. Baskı, (İstanbul: Tekel Tütün İnstitüsü Yayınları, 1946), 14.

tarafından "Tabacco",[230] Fransızlar tarafından "Tabac",[231] İngilizler tarafından "Tobacco", Almanlar ve Ruslar tarafından ise "Tabak" şeklinde telaffuz edilmiştir.[232] Arap ülkelerinde ise "Tabak", "Tabaga",[233] "Tabago",[234] "Tabiğa", "Tabika" ve "Tubbak" gibi isimlerle nitelendirilmiştir.[235] Osmanlı kaynaklarında ise genel olarak duhân olarak geçmektedir.[236] Halk arasında kullanılan bu tür kavramların yanı sıra tütün, bilimsel anlamda da farklı terimlerle nitelendirilmiştir.

Bilimsel literatürde geçmişten beri tütünün tanımı için yaygın olarak kullanılan isim "Nikotiana Tabacum" olmuştur.[238] Bu isim 1560 yılında tütünle tanışıp Fransa'da yaşayan, Fransa'nın Portekiz elçisi Jean Nicot'a[239] atfen 19. yüzyıl bilim adamları tarafından kullanılmıştır.[240] Tütünün modern anlamda kullanımının yaygınlaşmasında büyük katkısı olduğundan dolayı Jean Nicot'un[241] ismi verilmiştir.[242] Bu ismin yanı sıra tütünün, dünya ülkelerinde uzun süre ilaç[243] olarak kullanılması ve faydalarının görülmesi üzerine tıp dünyasında "sefir otu", "kutlu ot", "her illeti geçiren ot" gibi

---

[230] Müjgan Üçer, "Folklorumuzda Tütün ve Sivas'ta Tütün Etnografyası", *Ehlikeyfin Kitabı,* Haz. Fatih Tığlı, 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 319.
[231] Peer Schmidt, "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 513.
[232] Mesut Şen, "Tütünle İlgili Kelimeler Üzerine", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 203.
[233] Mustafa Boran, "Tütün/Sigara ve Kat Gibi Zararlı Maddelerin Dini Hükmü", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 29, (2017): 426.
[234] Şenol Saylan, "17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası: Ahmed Devletî'nin Risâletü'l-İnsâfiyye fî Bahsi'd-Duhâniyye Adlı Risâlesi", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8/1, (Mayıs 2020): 28.
[235] Abdülgani En-Nablusi, *Tütün Risalesi,* çev. Muhammet Emin Efe, Ahmet Şenharputlu, 1. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 48.
[236] Abdullah Kavalcıoğlu, "Sufîlerin Güncel Fıkhî Tartışmalara Bakışı: Ankaravî'nin Tütün İçmenin Hükmünü Değerlendirişi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 7(2), (2020): 613.
[238] Hülya Taş, "Bursa'da Tütün Ekimi, Hasadı ve Tütünle İlgili İnanç ve Gelenekler", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 557.
[239] 1559 yılında Portekiz sarayına elçi olarak atanan diplomat ve hekimdir. Toz haline getirmiş olduğu tütünleri migren rahatsızlığı olan Fransız Kraliçesi Catherine de Medicis'in tozu burundan çekmesi neticesinde baş ağrısının geçmesi üzerine tütün sağlık alanında kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Detlef Bluhm, *Kolomb'dan Davidoff'a Tütün,* çev. Zehra Aksu Yılmazer, 1. Baskı, (İstanbul: Kolektif Kitap, 2019), 48-49.
[240] Dilek Aslan, "Dünyada ve Türkiye'de Tütün Kontrolünde Yeni Bir Dönem Başladı: Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi,* 14/1, (2005): 19.
[241] İhsan Arif Gökp*ınar*, "Enfiye: Eski Avrupa'nın Bir İtiyadı", *Ehlikeyfin Kitabı,* Haz. Fatih Tığlı, 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 337.
[242] F. Bere, *Les Tabacs*, 1. Baskı. (Parıs: Ancıenne Maıson Quantın Lıbraırıes – Imprımerıes Reunıes, 1895), 5
[243] Avrupa'da 16. yüzyılın sonlarına kadar doktor, eczacı ve botanikler gibi sağlıkçılar da tütünü pahalı bir bitkisel ilaç olarak kullanmışlardır. Bkz. Neşe Erim, "Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 34.

isimlerle de nitelendirilmiştir.[244] Zevk veren bir madde olarak tüketilen tütünün ilk etapta dini ritüellerde kullanılırken[245] zamanla çeşitli alanlarda farklı amaçlarla tüketilmeye başlanmıştır.[246] Kullanım çeşitleri arasında insanların bazı hastalıklarına iyi geldiği düşüncesiyle ilaç[247] veya keyif verici madde olarak kullanılması yer almaktadır.[248] Yakın dönemde ise daha önceki dönemlerin aksine insan sağlığına iyi gelmediği, aksine birtakım zararlarının olduğu bilim insanları tarafından açıklanmıştır. Buna rağmen bilhassa keyif verici madde olarak kullanım yaygınlığını devam ettirmiştir.[249] Tütünü, keyif verici madde olarak kullanan tüketiciler çiğneme, emme, tüttürme, ağız veya burun yoluyla çekme gibi farklı tüketim yollarına başvurmuşlardır.[250] Tüketim yöntemleri tütün türlerinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu doğrultuda tarih boyunca kullanılan tütün türleri arasında çiğneme tütün,[252] sarma tütün, kreteks, snuf, bidi, puro, pipo,[253] nargile[254] ve sigara[255] çeşitleri yer almaktadır.[256]

---

[244] Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi*, 1-2.

[245] Turgay Polat, "Eski Kahta (Yeni Kale) Kalesi'nde Osmanlı Döneminde İzler: Lüleler ve İthal Seramikler", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/41, (Ağustos 2022): 681.

[246] Halil Sözlü, *Silifke Kalesi Kazısı Tütün Lüleleri (2011-2019),* 1. Baskı, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020),15-16.

[247] Almagül İsina, "Kazak Kültüründe Nasıbay", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 241.

[248] Mehmet Kalaycı, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebū Sehl Nu'mān Efendi ve Taḥlīlu'd-Duḫān Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1, (Nisan 2017): 7-8.

[249] Aygül Güzel, "Tütün Bitkisi ve Farmakolojik Özellikleri; Gerçekten Şeytan Otu Mu?", *Güncel Göğüs Hastalıkları Serisi,* 4/1, (2016): 23.

[250] Zuhal Kültüral, Aylin Koç Giannopoulos, *Dr. Besim Ömer'in Kaleminden Tütün Kahve Çay,* 1. Baskı, (Konya: Palet Yayınları, 2021), 29.

[252] Tütün tüketiminde 17. yüzyılın başlarında kullanılan yöntemdir. Bkz. Onur Gezer, *Hayaller Sancağının Kuru Sarhoşları Osmanlılarda Esrar ve Esrarkeşler,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 120-121.

[253] Avrupa'da ilk pipo olarak bilinen kil pipolar çömlek çamurundan yapılmıştır. Bu kil pipolar Osmanlı'da lüle olarak nitelendirilmiştir. 17. yüzyıldan itibaren ise pipolar ahşaptan yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Ertuğrul Algan, "Eskişehir'de Lületaşı", *Sanat ve Tasarım Dergisi,* 5/8, (Haziran 2015): 14.

[254] Kelime anlamı olarak Arapça'da Hindistan Cevizi anlamına gelen narcil'den türemektedir. Narcil kelimesi Farsçada Narkil ve Narkile şeklini almıştır. Zamanla Türkçeye Nargile olarak geçmiştir. Bkz. Göksel Öztürk, Gürcan Öztürk, "İstanbul'da Nargile Mekânları", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 565.

[255] İlk endüstriyel sigaranın icadı ile ilgili farklı görüşler olsa da 1847 yılında İngiliz Philip Morris tarafından icat edilmiştir. Bkz. Didier Nourrisson, *Sigaranın Kültürel Tarihi,* çev. Alev Er, 1. Baskı, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016), 49.

[256] Nazmi Bilir, "Dünyada ve Türkiye'de Tütün Kullanımı Epidemiyolojisi", *Tütün ve Tütün Kontrolü,* Haz. Zeynep Ayfer Aytemur, Şule Akçay ve Osman Elbek, 1. Baskı, (İstanbul: Türk Toraks Derneği, 2010), 21.

Hammaddesi tamamen tohum şeklinde ekilen bitkilerin yapraklarından elde edilen tütünün yetiştirilme koşullarına bakıldığında ise özellikle ince yapraklı ve kokulu olan tütün çeşidi aşırı sıcak bölgelerde yetişmemektedir.[257] Nitekim ince yapraklı tütünlerin anavatanı sıcak bölgeler olarak nitelendirilmiştir.[258] Bu tür tütünler 18 ile 27 derecelik sıcaklığa ihtiyaç duymaktadır. Sıcaklığın fazla olması durumunda ise yaprakların yanmasına neden olmaktadır. Yıllık yağış miktarının 500 mm. olan bölgelerde tütün mahsulü daha verimli olmaktadır.[259] Yağışın tamamı bitkinin ekildiği zamana denk gelmesi verimi daha da arttıracaktır. Ancak bitkinin olgunluk zamanında ise kuraklığa ihtiyaç duyulmaktadır.[260] Yazın sağanak şeklinde yağan yağmurlar ise tütün bitkisi için zarar teşkil etmektedir. Şiddetli rüzgârlar bitkinin yapraklarının yırtılmasına neden olurken sıcak ve kuru şekilde esen rüzgârlar ise elde edilecek ürünün kalitesini düşürmektedir.[261] Bitkinin ihtiyaç duyduğu toprak türü ise kumlu, hafif ve kırmızı renkli toprak çeşididir. Ağır killi su tutan toprak türleri ise bitki yapraklarının kalınlığını arttırdığından dolayı kalitesi düşük ürüne neden olmaktadır.[262] Güneşlenme süresi uzun olan bitkilerden elde edilen tütünler sigara yapımı için kullanılmaktadır. Yaprağı geniş olan bitkiden elde edilen tütünler ise puro yapımında kullanılmaktadır.[263]

Yetiştirilme koşulları hakkında bilgi verilen tütün ürününün elde edilme süreci ise üç ana aşamada gerçekleşmektedir. İlk merhale hazırlık evresidir. Bu evrede tütün fidesinin ekilmesinden önce alanın dikkatli şekilde seçilmesi gereklidir. Belirlenen arâzinin doğu ile güney arasına bakan ve rüzgâr tutmayan alanlardan oluşmasına dikkat edilmelidir. Gübrelik ve bataklık gibi bölgelerden uzak mahallerin seçilmesi gereklidir. Fidelik toprak; sonbaharda bir defa, tohum ekiminin yapılmasından önce ise iki defa sürülmelidir. Belleme işlemi ile tohum ekilen kısım olarak bilinen yastık

[257] Handan Atsız Sezik, Hüseyin Can, Evin Aras Kılınç, vd. "Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele", *Klinik Tıp Hekimliği Dergisi,* 8/6, (2016): 42.
[258] İlker Yiğit, Cennet Yücedağ, "XIX. Yüzyıl Anadolu'sunda Tarımsal Ürün Çeşitliliği", *Doğu Coğrafya Dergisi,* 25/43, (Haziran 2020), 224.
[259] Güven Şahin, Nuran Taşlıgil, "Türkiye'de Tütün (Nicotiana tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", *Eastern Geographical Review*, 18/30, (Ocak 2013): 75-76.
[260] Kerime Karabacak, "Türkiye'de Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi,* 15/1, (Nisan 2017): 29.
[261] "Tütün Dümanları", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (6 Nisan 1911, s. 293-295).
[262] "Zirâat-ı Umûmiye-Tütüncülük", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (1 Kasım 1908, s. 273-177).
[263] Nuran Taşlıgil, "Türkiye'de Tütün Zirâatı", *Türk Coğrafya Dergisi,* 27, (Ekim 1992): 130.

ve örtülerin (ideal genişlik 1.20, uzunluk ise 10-12 metredir) oluşturulması ve toprağın ekime hazır hale getirilmesi gereklidir.[264]

İkinci safha ekim evresidir. Bu evrede istenilen tohum cinsi belirlenerek ekim işlemi gerçekleştirilir. Ekim zamanı bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte fidelerin 50-70 günde yetişme süresi hesaba alınarak iki veya iki buçuk ay önce ekilmesi gereklidir. Tohumun daha önce ekilmesi durumunda yetişen fidelerin ekime elverişli olma ihtimalleri çok zayıftır. Yetişen tütün fidesini ekmeden bir iki gün önce toprağı sulamak, havalandırmak ve alanın rüzgâra maruz kalmasını engellemek gereklidir. Tütünün bu evrede ekilmesinden sonra üçüncü evre bakım evresidir.[265]

Bakım evresi ise genelde 50 veya 60 gün sürmektedir. Bu süreç zarfında ortamın 30 derecenin üstüne çıkmasını engellemek, sulama, havalandırma, ot ayıklama, seyrekleştirme ve fidenin çekilmesini kolaylaştırmak için sökümden iki saat önce toprağı sulama faaliyetleri yapılmaktadır.[266] Yetişen yapraklar açık yeşil, sarımtırak veya açık yeşil üzerinde sarı benekler halini aldıktan sonra genellikle Temmuz ayında toplanmaya başlanır.[267] Temmuz ayında başlanan hasat işlemleri ise Eylül ayının sonuna kadar devam etmektedir.[268] Yetişen fidelerin toplanmasından sonra önce dip yapraklar, daha sonra analar ve en son olarak baş kısımlar kırılır. Sabah serin saatlerde yapılan kırım işleminden sonra yaprakların uçları yukarı gelecek şekilde sepet, sandık veya kaplara desteler halinde düzenli olarak istiflenir. Sepetlerin üzerleri örtüldükten sonra bu sepetler 24 ile 48 saat aralığında gölgeli ve kapalı alanlara alınarak yaprakların soldurulması sağlanır. Toz alandan uzak, rüzgârın olmadığı ve bolca güneşin bulunduğu alanlarda 6 ile 12 gün aralığında değişen kurutma süresi neticesinde tütünler istenilen rengi aldıktan sonra toplanır. Anadolu bölgesinde genellikle bu işlemlerde *Iskara Usulü*, *Tentell Iskara Usulü*, *Duvarda Kurutma Usulü*,

[264] Sabri Alınak, *Ege Bölgesinde Tütüncülük,* 1. Baskı, (Ankara: Güven Matbaası Yayınları, 1960) 7, 8, 15.
[265] Sabri Alınak, *Karadeniz Bölgesinde Tütüncülük,* 1. Baskı, (Ankara: Güven Matbaası Yayınları, 1960)10.
[266] *En İyi Tütün Fidesi Yetiştirme Usulleri*, 1. Baskı, (İstanbul: Tekel İnstitüleri Yayınları, 1947), 6-27.
[267] Rasim Behçet, "Zirâat–Tütün Zirâatı", *Yeni Zirâat Gazetesi*, (1 Temmuz 1923, s. 252-253).
[268] "Zirâat-Fransa'da Tütün Zirâatı", *Yeni Zirâat Gazetesi*, (1 Ağustos 1923, s. 274-275).

Ayna Kurutma Usulü, *Çardak Kurutma Usulü* ve *Vagon Kurutma Usulü* yöntemleri uygulanmaktadır.[269]

Bu yöntemlerle kurutma faaliyetleri sona eren tütünlerin, bilirkişiler tarafından yapılan kontroller sonucunda kalitesi ve fiyatı ile ilgili ortak bir fikre varılır. Belirlenen fiyat doğrultusunda ürün tüketicilerin kullanımına hazır hale getirilerek satışa çıkartılmaktadır. Tütünün tanım ve üretim süreci hakkında bilgi verildikten sonra tütünün tarih sahnesine çıkışı, tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu merhaleler ve yayılma alanına değinmek konunun anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir.[270]

1.2. TÜTÜNÜN TARİHÇESİ VE YAYILMA ALANI

Fernand Braudel'in *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm* adlı eserinde 16. ve 17. yüzyıllarda dünyanın genelinde yayılma şansının çay ve kahveye göre çok fazla olduğunu belirttiği tütünün tarihi geçmişi coğrafi keşiflere kadar dayanmaktadır.[271] Geçmişi 1492 yılına kadar dayanan tütünün menşeinin Asya mı, Amerika mı olduğu ile ilgili tartışmalar varlığını korusa da anayurdunun Amerika kıtası[272] olduğu düşüncesi kabul gören tez olarak karşımıza çıkmaktadır.[273] Özellikle tütünün ana vatanının Orta ve Güney Amerika gibi tropik bölgeler olduğu açıklanmaktadır.[274]

Christoper Colombus'un, 12 Ekim 1492[275] tarihinde Amerika kıtasının keşif turuna katılan[276] arkadaşlarıyla birlikte kıtada keşfettiği ürünlerden biri de tütün olmuştur.[277] Colombus ve beraberindekiler 15 Ekim 1492 tarihinde San Salvador

---

[269] *Türk Tütünlerinin En İyi Kurutma Usulleri*, 1. Baskı, (İstanbul: Tekel İnstitüleri Yayınları, 1947), 3-10.
[270] Sabri Alınak, *Tütünlerimizin Modern Esaslara Göre Kıymetlendirilmesi,* 1. Baskı, (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1961), 1.
[271] Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII Yüzyıllar,* C. 1, 1. Baskı, (Ankara: Gece Yayınları, 1993), 224-225.
[272] Zeynep Karaçor, Perihan Hazel Kaya, Melikşah Aydın, "Osmanlı İmparatorluğu'nda (Zeynep Karaçor, 2019) Örnek Olarak Reji Tütün İdaresi", *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 1/3, (Aralık 2019): 20.
[273] Egemen Yılgür, *Roman Tütün İşçileri,* 1. Baskı, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 145-146.
[274] Osman Arı, *Tütün Hastalıkları ve Mücadelesi,* 1. Baskı, (İzmir: T.C. Tarım Bakanlığı Bornova Zirai Mücadele Enstitüsü Yayınları, Ege Üniversitesi Matbaası, 1963), 1.
[275] Keşif turu 1500 yılında sona ermiştir. Bkz. Cezmi Zeki Yurtsever, *Çukurovalı*, 1. Baskı, (Adana: Ekrem Ofset Matbaacılık, 2002), 56-57.
[276] Halil İnalcık, *Makaleler I,* 6. Baskı, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 242-243.
[277] Zeki Arıkan, *Tarih Günlüğü,* 1. Baskı, (İstanbul: Arma Yayınları, 2002), 20-21; Mustafa Öner, "Tatar Halk Edebiyatında Tütünlü Örnekler", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 333.

bölgesinde yaşayan yerlilerin tütün ve tütün yapraklarını çubuklarla[278] tüttürdükleri[279] ve ağızda çiğnendiklerini görmüşlerdir.[280] Colombus gördüğü bu ürünü, bölgede yaşayan insanların tobaco[281] adı verilen saz borusu olarak[282] kullanılan aletin ismiyle nitelendirerek İspanya ve Portekiz'e taşımıştır.[283] Tütün, İspanya ve Portekiz yerlileri tarafından daha sonra Batı'ya taşınarak dünya ülkeleri arasında kullanımı hızlı bir şekilde artmıştır.[284] Batı'ya taşınan tütünün[285] yanı sıra getirilen ürünler arasında buğday, şeker kamışı, kahve, meyve ve sebze çeşitleri de yer almıştır. Batı'dan Amerika kıtasına ise at, sığır, koyun, eşek, keçi, domuz ve pek çok kümes hayvanı götürülmüştür.[286]

Avrupa kıtasına ise tütün, 1599 yılında Francisco Hernandez tarafından taşınmıştır.[287] Bu çerçevede yeni kıtaya ayak basıldıktan kısa bir süre sonra Küba'nın iç kısımlarında keşif yapmak için gönderilen mürettebatın keşfettiği tütün,[288] 50-60 yıl gibi kısa bir süre içerisinde Belçika, İsviçre, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye taşınarak

[278] Farsça Çubek kelimesinden türetilmiştir. Bkz. Sermet Muhtar Alus, "Çubuk", *Ehlikeyfin Kitabı,* Haz. Fatih Tığlı, 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 307.
[279] Aliye Yılmaz, "Bitlis Kalesi Kazasındaki (2004-2008) Tütün Lüle Buluntularından Örnekler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21, (Ocak, 2020): 125-126; Rüsuhi Baykara, "Osmanlı Devleti'nde İlk Tütün İçme Yasağı ve İktisadi Sebebi", *Ehlikeyfin Kitabı,* Haz. Fatih Tığlı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 301.
[280] Bülent Ertem, "Sigara Kaçakçılığı", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 361.
[281] Bir ucu çatallı, içi boş Y harfi değnek şeklinde tasarlanmıştır. Değneğin iki uçlu olan tarafı iki burun deliğine denk gelecek şekilde kullanılmaktadır. Diğer tek uçlu kısım ise yanan tütün dumanının tüttüğü yer olarak dizayn edilmiştir. Bu yöntemle tütün dumanı teneffüs edilmektedir. Bkz. Rüsuhi Baykara, "Osmanlı Devleti'nde İlk Tütün İçme Yasağı ve İktisadi Sebebi", *Tarih Dünyası Dergisi,* 3/23, (Nisan 1951): 993-994.
[282] Turhan N. Aral, "Sigara Endüstrimizin Yabancı Tütün ve Sektöre Açılması ve Türk Tütüncülüğü", *Türkiye Tütüncülüğü ve Geleneği Sempozyumu,* (Tokat, 12-13-14 Kasım 1986), ed. Mehmet Emin Tugay, (Tokat: Tokat Valiliği Zirâat Fakültesi Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1986), 157.
[283] Mustafa Seydioğulları, "Dünyada ve Türkiye'de Tütünün Tarihçesi, Üretimi, Ticareti ve Temel Politikaları", *Tütün ve Tütün Kontrolü,* Haz. Zeynep Ayfer Aytemur, Şule Akçay ve Osman Elbek 10, (2010): 3; Fevzi Çakmak, İ. Eren Akçiçek, "Sağlık Tarihinde Tütün", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, 1. Baskı, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 488.
[284] İlia V. Zaitsev, "Kırım Hanlığında Tütün ve Sigara Kullanımı (XVII-XIX)", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 98; Taylan Akkayan, "Sağlık ve Sigara", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 523.
[285] "Tütün Zirâatı", *Yeni Zirâat Gazetesi*, (1 Haziran 1923, s. 230-231).
[286] Tevfik Güran, *İktisat Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Damla Ofset, 1990), 82-83.
[287] Celal Sungur, "Tütün ve İnsan Sağlığı*", Tütün ve İnsan Sağlığı Sempozyumu,* (4-5 Nisan 1980), ed. Selahattin Akkaynak, (Ankara: Tüberküloz ve Toraks Derneği, 1980), 3-5.
[288] Hüseyin Yorulmaz, "Divan Şiirinde Tütün ya da Tömbeki", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 321.

kullanım alanı artmıştır.[290] Tütün ile tanışan bu ülkelerde kısa sürede tüketimin yaygınlaşmasının yanı sıra üretime de başlanmıştır. 16. yüzyılın sonlarına doğru tütünün kullanım alanı Avrupa ülkeleri ile sınırlı kalmamıştır. Keşfinden bir asır sonra Uzak Doğu, İç Asya, Sibirya, Hindistan ve Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur. Tüketimi ile üretimi gittikçe artan tütün, ticareti yapılan bitkiler alanına dâhil olmuş önemli bir emtia olarak Osmanlı İmparatorluğu'na 16. yüzyılın sonları[291] veya 17. yüzyılın başlarında giriş yapmıştır.[292]

1.3. TÜTÜNÜN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GİRİŞİ VE TÜTÜN TARIMI

Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na ne şekilde ve kesin olarak hangi yılda girdiğine dair kesin bilgiye ulaşılamamaktadır.[293] Nitekim tütünün Osmanlı coğrafyasına girişiyle ilgili 16. yüzyılın sonları veya 17. yüzyılın başlarını işaret eden farklı tarihler ileri sürülmüştür.[294] Tütünün imparatorluk sınırlarına nasıl taşındığıyla ilgili görüşler de farklılık arz etmektedir. Şöyle ki, bu görüşlerden ilki Venedik[295] ve İngiltere'den Osmanlıya ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarlar aracılığı ile getirildiğine yöneliktir.[296] Bir diğer görüşte ise 16. yüzyılın sonlarında İtalyan tüccarlar tarafından getirildiği ileri sürülmüş olsa da bu düşünce pek de kabul görmemektedir.[297]

---

[290] Yüksel Kırımlı, "Rol, Statü ve Sigara Kullanma Alışkanlığı", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 536-538.

[291] Halil İbrahim Gül, "Bir Yönetim Modeli Olan Osmanlı Zirai, Ticari, Mali ve Sanayi Ekonomisinin Temel Taşları: Tımar, Vakıf ve Esnaf Teşkilatında İşleyiş ve Değişim", *Osmanlı'da Toplum, Şehir ve Ticaret I,* Haz. Erkan Işıktaş, Muhammet Nuri Tunç, 1. Baskı, (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021): 162.

[292] Fehmi Yılmaz, "Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 4.

[293] Burak Altunsoy, "Reji Döneminde Bursa'da Tütün Kaçakçılığı", *Bursa Günlüğü,* 15, (Ocak, Şubat, Mart 2022): 75.

[294] Nurcan Yazıcı Metin, "Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Lüle Buluntuları (2010-2015)", *Sanat Tarihi Yıllığı Dergisi,* 8, (Haziran 2019): 84.

[295] Venedikli tüccarlar 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Akdeniz ticaretine önemli bir paya sahip olmuşlardır. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, 5. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 35.

[296] Vakıf Mercimek, "Türkiye'de Tütün", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 139; Münir Öztürk, Aykut Güvensen, Volkan Altay, Ernaz Altundağ, "Tütünün Botaniksel Özellikleri Hakkında Genel Değerlendirme", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, 1. Baskı, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 17.

[297] Anna Vanzan, "Türk Gibi Tütün İçmek", Çev. Ali Şükrü Çoruk, *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 431.

Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na getirilişi ile ilgili öne sürülen farklı görüşlerin yanı sıra giriş tarihi ile ilgili de farklı bilgiler öne sürülmüştür. Bu çerçevede Hazerfen Hüseyin Efendi 1598,[298] Kâtip Çelebi[299] ve Peçevi İbrahim Efendi 1600[300] yıllarını işaret etmektedir.[301] Tütünün Osmanlı coğrafyasına girişiyle ilgili farklı tarihler verilmiş olsa da farklı araştırmacılar tarafından verilen tarihler en erken 1598, en geç ise 1605[302] yılını göstermektedir.[303] Hazerfen Hüseyin Efendi, tütünün Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı hastalıklarda tedavi amacıyla kullanıldığını aktarmaktadır. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı sınırlarını aşan tütün diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kısa sürede yayılma alanı bulmuş, 1636 yılına gelindiğinde imparatorluğun genelinde kullanılmaya başlanmıştır.[304]

Tütün tarımı ise Rumeli bölgesinden Avrupa ülkelerine ticaret amacıyla giden tüccarlar tarafından tohumlar getirilerek Yenice[305] ve İskeçe bölgesinde 1604 ile 1606 yılları arasında ekilerek yapılmaya başlanmıştır.[306] Bu tohumlar ise Güney Amerika'dan ithal edilmiştir.[307] İmparatorluk genelinde üretilen tütünlerin %80'i

---

[298] Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman,* Haz. Sevim İlgürel, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 274-275; Cenk Demir, Yüksel Sönmez, "Tütün Tarımının Sinop Sancağı'ndaki Sosyo-Ekonomik Yansımaları (1839-1923)", *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* 13/2, (Nisan 2021): 472.

[299] Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'L-Ehakk,* çev. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, 1. Baskı, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 38-39.

[300] Peçevi İbrahim Efendi tütünün 1600 yılında Osmanlıya kimi hastalıklara iyi geldiği düşüncesiyle İngilizler tarafından getirildiğini belirtmiştir. Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, 1. Baskı, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, (Mersin: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 259-260.

[301] Fatma Gül Karagöz, "17. Yüzyılda Mühimme Defterleri ve Ayntab/Antep Şer'iye Sicilleri Örneklerinde Kahvehanelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi,* 10/2, (Aralık 2020): 497; Ebru Fatma Fındık, "Ay Işığında Tütün Serenomisi– Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazaları Lüle ve Nargile Buluntuları", *CEDRUS The Journal Of Mcrı,* IV, (Haziran 2016): 374; Muhammed Salih Sefiloğlu, "An Early-Modern Counseling Initiative Against Tobacco Addiction: Duhan Treatises" *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10/2, (Aralık 2022): 110.

[302] Ali Peksüslü, İsmail Yılmaz, Abdullah İnal, Hasan Kartal, "Tütün Genotipleri", *ANADOLU Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 22/2, (Aralık 2012): 82.

[303] Filiz İnanan, Derya Şahin, "Arkeopark–Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 18/31, (Ekim 2017): 35-36.

[304] Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Nu'man Efendi ve Tahlilu'd-Duhan Adlı Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 58/1, (Nisan 2017): 7-10.

[305] Ekrem Üzümeri, "Türkiye'de Zirâat–Tütün", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, (İstanbul: İTA Yayınları, 1954), X: 55-56.

[306] Kerim Karabacak, "Türkiye'de Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 15/1, (Nisan 2017): 28.

[307] Habip Edip, *Türk-Şark Tütünleri ve İhracatı,* 1. Baskı, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1933), 26.

Rumeli bölgesinde yetiştirilmiştir.[308] Daha sonra sırasıyla Ege,[309] Karadeniz ve Doğu bölgesine yayılmıştır. Ancak Doğu bölgelerinde ekilen tütün tohumları Amerika ve Avrupa menşeili değil, Asya yoluyla geldiği rivayet edilmektedir.[310] Osmanlı hâkimiyetinde olan Suriye, Lazkiye[311] ve Trabzon bölgeleri tütün[312] ekiminin yapıldığı önemli bölgeler olarak ön plana çıkmaktadır. Elde edilen tütün diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ilk etapta sağlık için ilaç olarak,[313] (astım hastalığı, öksürük ve boğaz hastalığı gibi)[314] daha sonraları ise keyif verici madde olarak kullanılmıştır.[315]

Tütün ekiminin yaygınlaşması ve kullanım alanlarının artmasına bağlı olarak 1614 yılından itibaren yasaklamalar başlamıştır.[323] Şöyle ki, I. Ahmet döneminde Manisa ve Biga bölgesinde tütün ekimi, imparatorluk genelinde ise tütün içimi yasaklanmıştır.[324] I. Ahmet döneminde tütünün üretimini, tüketimini ve ticaretini yasaklayan karara rağmen Macaristan sınırında savaşan Yeniçerilerin tütün kullanmaya başlamasıyla Anadolu'da tütün kullanımı yaygınlaşmıştır.[325] I. Ahmet döneminde tütün yasağına yönelik uygulanan politikalar IV. Murat döneminde de devam ettirilmiştir. Bu çerçevede uygulanan tüm önlemelere rağmen tütünün yayılımı

---

[308] Faruk Söylemez, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manastır Şehrinde İdari, Ekonomik ve Sosyal Hayat (63 Numaralı Şer'iye Siciline Göre)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 28/3, (Temmuz 2021): 2167.

[309] Anadolu'da tütün üretiminin yapıldığı ilk bölge olmuştur. Bkz. Filiz Dığıroğlu, "Samsun Duhan Çarşısı'nda Merkez Tütün Borsası'na" *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması,* Haz. Ertuğrul Tokdemir, Öner Günçavdı, Saime Suna Kayam, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), s. 109.

[310] Yusuf Ziya Deliorman, *Doğu Çerçevesi Tütünleri V,* 1. Baskı, (İstanbul: İnhisarlar İdaresi Matbaası, 1940), 7-8.

[311] Lazkiye, 19. yüzyılda Osmanlı'nın önemli liman kentlerinden biri olmakla birlikte limandan ihraç edilen kıymetli ürünlerin başında tütün gelmiştir. Böylece Lazkiye tütünleri dünya genelinde ün kazanmıştır. Bkz. Uğur Akbulut, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrileri (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* 54, (2010): 112.

[312] Trabzon bölgesinde tütün ekiminin yapıldığı ilk bölge olarak Akçaabat bilinmektedir. Bkz. Aydın Kılıçaslan, "Trabzon ve Akçaabat'ta Tütün Tarımı", *Türk Coğrafya Dergisi,* 29, (Ekim 2014): 360.

[313] Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22/41, (Haziran 2019): 422.

[314] Kültegin Ögel, *Bağımlılık Asla Sadece Bağımlılık Değildir,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 78.

[315] Mübahat S. Kütükoğlu, "Tütün Zer'iyye Resmi ve Dış Tesirlerle Kaldırıl-ması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri II,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981), 1429.

[323] Cihat Uluer, "Tütün Yasakları", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 615.

[324] Mehmet Yavuz Erler, Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/18, (Yaz 2011): 230.

[325] Necmettin Aygün, "Trabzon'da Tütün Tüccarı (1826-1827)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 14/28, (Nisan 2020): 319-320.

engellenememiştir.[326] Nitekim 1640 yılına gelindiğinde IV. Murat'ın vefat etmesiyle birlikte tütünün başta Yeniçeriler olmak üzere halk arasında tüketiminin artması idarecileri yeni tedbirler almaya sevk etmiştir.[327] Ancak I. Ahmet döneminde ve IV. Murat'ın[328] 1631[329] yılı yasağında olduğu gibi tütün tiryakiliğinin[330] önü alınamamıştır.[331] Nitekim Kâtip Çelebi'nin[332] aktarmış olduğu bilgiler arasında IV. Murat'ın vefatından sonra tütünün yaygınlaştığını dahası yasaklamalar esnasında dahi gizli olarak tüketilmeye devam edildiğine aktarılmıştır.[333]

IV. Murat döneminde uygulanan tütün yasağının gerekçesi olarak sarhoşluğa[334] neden olmasından dolayı dinen haram sayılması görüşü ön plana çıkarılmıştır.[335] Ancak asıl sebep tütünün halk arasında kullanımının artması ve kahvehanelerde dedikoduların yapılması neticesinde devlet otoritesinin sarsılması olarak tespit edilmiştir.[336] Bir diğer önemli sebep ise 1633 yılında kahvehanede tütün içenlerin

---

[326] Taha Yasin Tan, "Osmanlı'da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Cabizade Halil Faiz Efendi ve el-Kelimatü'l-Usuliyye'si", *İslam Araştırmaları Dergisi,* 48, (2022), 115.

[327] Hasan Ali Yücel, *Tütün ve Zararları,* 1. Baskı, (Ankara: Ankara Maarif Matbaası, 1942), 3.

[328] 1623 yılında 11 yaşındayken tahta çıkmıştır. 1640 yılında geçirmiş olduğu hastalık neticesinde vefat ederek saltanatı son bulmuştur. Bkz. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi I,* 1. Baskı, (İstanbul: Hürriyet Üçdal Neşriyat), 217, 247.

[329] Tütünün yasağına ilişkin ilk ferman 1631 yılında ilan edilmiştir. Önce tütün ekimi daha sonra ise içimi yasaklanmıştır. Bkz. Necdet Sakaoğlu, "XVII. Yüzyılda Tütün Haram, İçenler İdamlık ve Cehennemlikti", *Ehlikeyfin Kitabı,* Haz. Fatih Tığlı, 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 285.

[330] Tiryaki kelimesi her derde deva olduğu belirtilen afyon ve panzehir türü karışımları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Bkz. Nil Sarı, Nüket Varlık, "Tütün Tiryakiliği ve Besim Ömer Paşa'nın Görüşleri", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 457.

[331] Levent Ayabakan, "Kürtlerde Tütün Kültürü ve Kürtlerin Tütün Ekonomisinde İngiltere'nin Rolü (1883-1923)", *VAKANÜVİS–Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, ½,* (Ekim 2016): 15; Ahmet Er-Rumi El-Akhisari, *Tütün İçmek Haram mıdır?* Çev. Yahya Michot, Mohammad Akram Nadwi), 1. Baskı, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 45.

[332] Tütünün fuzuli gereksiz bir tüketim maddesi olduğunu ifade eden Kâtip Çelebi, Tütün ürünün bid'at olduğunu dile getirerek tütünün yaşanan çağ içerisinde çıkmış olması hasebiyle şeriatça da bid'at olarak kabul edildiğini, Hazreti Âdem Peygamber döneminden bu yana akıllı kişiler tarafından kullanılmadığından dolayı akıl yönünden de bid'at olduğunu aktarmaktadır. Bkz. İsmail Özçelik, "Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler", *Ulakbilge Dergisi,* 5/9, (Güz 2017): 20.

[333] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* Çev. Elif Kılıç, 8. Baskı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 235-23798.

[334] Osmanlı bilim adamlarından bazı çevreler tütünün sarhoşluk verme, kötü bir şey olduğu, kötü koku verme ve gereksiz harcamaya neden olmasından dolayı haram olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. Ömer Faruk Teber, Muzaffer Tan, "Osmanlı Toplumunda Tütün Bağımlılığına Karşı Bir Sosyal Sorumluluk Örneği: Risale Fi'd-Duhan", *Türk Akademik Araştırmaları Dergisi,* 6/2, (Haziran 2021): 454.

[335] C. Barbıer*, Hıstoıre Du Tabac*, 1. Baskı, (Paris: Gustave Havard, Edıteur, 1861), 35.

[336] Benan Yücebalkan, Yağmur Yurtsever, "Osmanlı'da Kahve, Kahvehane Kültürü ve Bir Kurumsallaşma Hikayesi: Kurukahveci Mehmet Efendi", *Turkish Studies History,* 13/16, (Eylül 2018): 301.

neden olduğu büyük bir yangının çıkması[337] neticesinde İstanbul'un dörtte birinin yanmış olmasıdır.[338] IV. Murat döneminde yasağa uymayanlar idamla cezalandırılmıştır.[339] Naima tarihinde aktarılan bilgiye göre sadece İstanbul'da bu nedenden dolayı günlük idam edilen kişi sayısının 10 olduğu belirtilmiştir.[340] Bu bağlamda, yasağa uymayıp Urfa'da tütün kullanan 14 kişinin idam edildiği tespit edilmiştir.[341] Sadece Urfa'da değil Halep'te 20 kişi, Haccegür'de de 6 kişi herkesin gözü önünde öldürülmüştür.[342]

IV. Murat döneminde gerçekleşen bu yasaklama tütün alanında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarihe önemli ve dikkat çeken yasak olarak geçmiştir.[344] Nitekim bu yasakla birlikte tütün tiryakilerin mekânları olan kahvehaneler[345] de kapatılmıştır.[346] IV. Murat döneminde uygulanan bu yasaklamalara ulema ve din adamları da destek vererek tütün ekiminin ve kullanımının yasaklanması uygulamasına devam edilmiştir. Bu yasaklara uymayanların ağır cezalarla cezalandırılmalarına dair kararlar alınmıştır. Bu durum da tütünün diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'na girdiği ilk andan itibaren müellifler arasında birçok tartışmanın yaşanmasına ve bu hususta irili ufaklı birçok risalenin yazılmasına neden olmuştur.[347] Bu yasak 13 yıl sürerek 1646 yılında kaldırılmıştır.

---

[337] Burak Kocaoğlu, "Osmanlı'da Cizye Vergisi ve İtfaiye Çalışmaları", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10, (Ekim 2016): 163.

[338] Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, 1. Baskı, (İstanbul: Şaka Matbaası, Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1950), 8-9.

[339] Fatma Gül Karagöz, "17. Yüzyılda Mühimme Defterleri ve Ayntâb/Antep Şer'iye Sicilleri Örneklerinde Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10/2, (Aralık 2020): 518.

[340] Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi,* 1. Baskı, (Ankara: Remzi Kitabevi, 1938), 138.

[341] Selahattin Eyyübi Güler, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanları (M.Ö. XIV. Yüzyıl-M.S. 1920),* 1. Baskı, (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 1999), 61.

[342] Ahmet Refik, *Eski İstanbul Manzaraları,* 1. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1998), 31-32.

[344] Serdar Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Dinamikleri", *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 21, (2005): 110.

[345] Esasen kahvehanelerin kapatılmasına yönelik 1559 ile 1568 senelerinde Divan-ı Hümayun kahvehanelerin kapatılmasına yönelik karar almıştı. Bkz. İsmail Asoğlu, "Osmanlı Urfa'sında Kahve, Kahvehaneler ve Müdavimleri", *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* 13/1, (Şubat 2021), 100-101.

[346] Ali Yıldırım, "Seyahatnameye Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütün Üretimi, Alım Satımı ve Kullanımı", *Journal of Turkish Language and Literature,* 6/4, (Ekim 2020), 1034.

[347] Necdet Menemenli, "Tütün İçiminin Önlenmesi Bakımından Dünyada Uygulanan Yasal Önlemler", *Tütün ve İnsan Sağlığı Sempozyumu,* (4-5 Nisan 1980), ed. Selahattin Akkaynak, (Ankara: Tüberküloz ve Toraks Derneği, 1980), 130-131.

Böylece tütün ekimi, ticareti ve tüketimi tekrar serbest bırakılmıştır. Yasakların kaldırılmasıyla birlikte tütün tarımı büyük ilgi görmeye başlamıştır.[348]

Yazılan risalelerin çoğunluğu tütünü yasaklamayı ön görürken bir kısmı tütün içmenin dinen haram olduğunu diğer kısmının ise tütünü kötü görmekle birlikte mekruh olarak nitelendirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünü haram olarak niteleyen müellifler arasında Cerrahi Şeyhi İbrahim Efendi, Ahmed er-Rumi el-Akhisârî,[350] Şeyhülislâm Atâullah Mehmet Efendi, Vani Mehmed Efendi ve Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi gibi isimler sıralanabilir.[351] Ancak zamanla tütünün ticarî bir ürün haline gelmiş olması bu politikanın değişmesine yol açmıştır. Nitekim 1867 yılında tütün içmenin büyük haram olduğunu 20 madde ile açıklayarak tütünün yasaklanması gerektiğini savunan Oflu Mehmet Emin Efendi, takınmış olduğu bu tavrından dolayı matbaası bir ay süreyle kapatılarak Kütahya'ya sürgün edilmiştir.[352] Ayrıca Şeyhülislâm Bahâî Efendi, Kâtip Çelebi'nin aksine tütünün mubah olduğuna dair fetva çıkarmıştır.[353] Bu fetva ise tütünün halk arasında gittikçe yaygınlaşmasına neden olmuştur.[354] Tütünün kısa zamanda bu denli kullanım alanının genişlemesi ve ticarî bir meta olarak önem kazanması devlet gelirlerinde önemli bir kaynak niteliği kazanmıştır. Gelişen bu koşullar neticesinde tütünden düzenli gelir elde etmek amacıyla yeni düzenlemelere gidilmek zorunda kalınmıştır.[355]

---

[348] *Türkiye'de Tütüncülük*, 1. Baskı, (İstanbul: Tekel Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1986), 17.

[350] Tütün kullanımının zararlı ve kötü kokulu olmasından dolayı dinen reddedilmesi gerektiği düşüncesini savunmuştur. Bkz. Mehmet Gel, "Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi", *İnsan ve Toplum Dergisi,* 5/9, (2015), 164.

[351] Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Nu'man Efendi ve Tahlilu'd-Duhan Adlı Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1, (Nisan 2017): 12-16.

[352] Fetullah Yılmaz, "Oflu Muhammed Emin Efendi'nin Fıkıhçılığı", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu,* (Trabzon, Kasım 2016), ed. Şenol Saylan, Betül Saylan, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 482-484.

[353] Muhittin Eliaçık, "Osmanlı'da Duhan ve Kahve ile İlgili Manzum Fetvalar", *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 8/2, (Yaz 2022), 209.

[354] Şenol Saylan, "Tütün Kullanımına Mutedil Bir Yaklaşım: Şevkizade Süleyman Efendi'nin Duhan Risalesi", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi,* 6/2, (Aralık 2020): 1402-1403; Mehmet İpşirli, Mustafa Uzun, "Bahai Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 4: (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 463.

[355] Muhittin Eliaçık, "Şeyhülislam Muhammed Bahai Efendi'nin Manzum Fetvaları–III", *International Journal Of Language Academy,* 6/5, (Aralık 2018): 454.

Bu düzenlemelerden biri de 1862 yılında yapılmıştır. Çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün politikalarının gelişimi açısından dönüm noktası olmuştur.[356] Kararname[357] ile ilk defa tütün, tuz, tömbeki, barut, meskûkât ve posta-telgraf devlet tekeli altına alınmıştır.[358] Yapılan düzenlemeyle birlikte yabancı ülkelerden Osmanlı İmparatorluğu'na yaprak tütün ithali yasaklanmış, ihraç edilecek tütünlerden ise vergi alınmama kararı verilmiştir. Dış ülkelerden getirilecek sigara, enfiye[359] ve ağız yoluyla tüketilen tütünlerde ise %75 ithalat vergisi konulmuştur.[360] Ayrıca bu düzenlemeyle birlikte daha önceki süreçte uygulamada olan gümrük ve diğer vergiler kaldırılarak yerine Müruriye Resmî, bir diğer ifadeyle Geçiş Vergisi getirilmiştir. Buna göre her kıyyeden[361] üç kuruş vergi alınmıştır.[362] Ayrıca ilk defa 1864 yılından itibaren bey'iyye,[363] bir diğer ifade ile satış vergisi alınmaya başlanmıştır.[364] Bu vergi seyyar ve perakende tütün ticareti yapan satıcılardan alınmaktaydı.[365] Bu verginin getirilmesiyle birlikte birçok araştırmacı tütün tekelinin bu tarihten itibaren kurulduğunu öne sürmüştür. 1861 yılının Haziran ayında yürürlüğe giren Müruriye Resmî ile üreticiler tarafından üretildikleri alandan başka bir alana taşınması veya tüccara satılması esnasında tütünün her okkası için satış fiyatına bağlı olarak 6 ile 12 kuruş vergi ödemesi gerekmektedir.[366]

---

[356] Özcan Uzun, *Tütün ve Sigaranın İktisadı,* 1. Baskı, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2010), 17.
[357] Abdurrezzak Çelik, Mehmet Dağ, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 14, (Aralık 2019): 307.
[358] Ekin Kasım, "1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 3/7, (Eylül 2016): 5-6.
[359] Halk arasında burunotu olarak isimlendirilmektedir. Bkz. Cevdet Türkay, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Enfiye Dükkanları", *Ehlikeyfin Kitabı*, Haz. Fatih Tığlı, 1. Baskı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 319.
[360] Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi,* 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi, 2009), 154-155.
[361] Okka olarak da isimlendirilen kıyye 400 dirheme tekabül etmektedir. Yakın dönemde ise 1,282 kg ağırlığa denk gelmektedir. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı,* 1. Baskı, (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1986), 86, 186.
[362] Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Seriveni", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, İstanbul: 2007), 58-59.
[363] Bu vergi 1872 tarihinde yapılan düzenlemeyle birlikte kaldırılmıştır. Bkz. BOA. İ. MMS. Dosya No: 43, Gömlek No: 1784.
[364] Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergisi Sistemi,* 1. Baskı, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 162-163.
[365] Emrah Bozok, "Bafra ve Tütün Söz Varlığına Dair Ödünç Sözcükler". *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, Cilt 4, Haz. Osman Köse, 1. Baskı, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2023), 493.
[366] Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme,* 1. Baskı, (İstanbul: Creative Yayıncılık, 1991), 98.

1861 yılında yürürlüğe giren bu uygulama ile tütünün üretiminden tüketimine kadar her türlü vergilendirme yoluna gidilmesiyle devletin tütün üzerindeki denetim süreci başlamıştır. 1864 yılından itibaren ise üretilen tütünün kalite ve satış fiyatına bakılmaksızın her kıyyesi için 12 kuruş vergi alınması kararlaştırılmıştır.[367] 1867 yılına gelindiğinde tütünden elde edilen vergi gittikçe düşmeye başlamıştır. Bu durumun temel sebebine bakıldığında ise düşük kaliteli olarak düşük fiyata satılan tütünden yüksek oranda vergi alınmasıdır. Bu durum ise bu alanda tekrar düzenlemeye gidilme ihtiyacını doğurmuştur. Yine düzenlemenin yapılmasının temel sebeplerinden biri de düşük fiyata satılan tütünler için yüksek oranda vergi vermek istemeyen üretici ve tüccarın başvurmuş olduğu kaçakçılık[368] faaliyetlerini engellemektir. Bu doğrultuda 17 Ekim 1867 yılında yapılan düzenlemeyle birlikte tütünün kalitesi ve satış fiyatına göre 7,5 ile 24 kuruş arasında vergilendirme düzenlemesi yapılmıştır.[369]

1871 yılına kadar geçen zaman zarfında İstanbul'a giren veya çıkan tütün ürünü üzerinden alınan vergilerde düzenleme yapılmış olsa da bu gelen şikâyetlerin ve kaçakçılık[370] faaliyetlerinin önü alınamamıştır. Okka başına alınan vergi önce 8 kuruşa daha sonra ise üç yapraklı olan tütünden 3 kuruş, diğer türlerden ise vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Uygulamaya konulan bu yeni düzenlemeye rağmen kaçakçılık faaliyetlerinin devam etmesi üzerine devlet gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum da yetkililerin yeni arayışlar içerisine girmesine neden olmuştur. Yeni arayışlar neticesinde çıkış yolu olarak tütünün devlet tekeline alınması ve bandrol sistemine geçilmesi olarak belirlenmiştir.[371]

1.3.1. Tütünde İnhisar-ı Duhân İdaresi ve Bandrol Dönemi (1872-1874)

19. yüzyılda ülke ekonomisinin iyi durumda olmamasından dolayı Osmanlı yönetimi mâli bunalımdan çıkış yolunun hazinenin gelirlerini arttırmak olduğu

[367] Fehmi Yılmaz, "Tütün", *TDV İslam Ansiklopedisi,* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42: 5-9.
[368] Kaçakçılık Ayıngacılık olarak da isimlendirilmiştir. Bkz. Şehnaz Aliş, "Edebiyatımızda Tütün Ekicileri ve Tütün İşçileri", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 249; Mustafa Seydioğulları, "Tütün Kontrolü ve Yasa Dışı Ticaret", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi,* 26/Özel Sayı, (Mayıs 2016), 28.
[369] Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi,* 26-29.
[370] Kaçakçılık genel olarak bir emtianın kanunlara ve yasalara aykırı olarak yasadışı yöntemlerle bir ülkeye, coğrafyaya veya devlet sınırları içerisine sokmak ya da çıkarmak olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Kubilay Hamzaoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti'nde Kaçakçılık ve Kaçırılan Emtialar", *Near East Hıstorıcal Revıew,* 10/2, (Nisan 2020): 206.
[371] Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi,* 28.

çözümüne ulaşmıştır. Uzun süren savaş ve yapılan harcamalardan dolayı artan giderlerin karşılanması amacıyla mevcut gelirlerin gözden geçirilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde tütünde gerek üretim ve tüketimi gerekse ticaretinin yapılmasında vergilendirme açısından bir eksikliğin ve alınan vergi miktarlarının çok düşük olduğu fark edilmiştir. Önemli gelir kaynağı durumuna gelen tütün üretiminin artırılmasının yanı sıra gelirlerinin tamamıyla kontrol altına alınarak hazineye önemli bir kaynak oluşturulmaya çalışılması daha önceki süreçlerde de farklı politikalarla uygulanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, tütün gelirlerini tespit edip gelirleri arttırmak amacıyla hazırlanan lâyihalar padişaha sunulmuştur. Daha önce hazırlanan lâyihalara rağmen 1871 yılı tütün gelirlerinde önceki yıllara oranla 70.000 ile 80.000 kese aralığında düşüş yaşandığı tespit edilmiştir. Yine yapılan çalışmalar neticesinde Avrupa ülkelerinde Reji veya Yed-i Vâhid[372] sistemiyle devletlerin tütün ürününden yüksek oranda gelir elde ettikleri tespit edilmiştir. Avrupa'daki bu sistemin Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanması halinde yıllık gelir oranının 70.000 keseden 100.000 keseye ulaşacağı belirtilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tütünlerin işletilmesi amacıyla farklı şirketler talip olmuştur. Lakin devlet bu talepleri bazı sakıncalar doğuracağı düşüncesiyle geri çevirerek kendi eliyle işletmek için devlet inhisarını[373] kurmuştur.[374]

Böylece 1871 yılında Osmanlı İmparatorluğu tütünün işletilmesi amacıyla ilk tekelini kurmuş oldu. Fakat 1872 yılına kadar devlet tekelinde kalan tütünün gelirlerini arttırmaya yönelik yapılmış olan tüm faaliyetlere rağmen istenilen başarı elde edilememiştir.[375] Bu nedenden dolayı tekelin kurulmasından kısa bir süre sonra

[372] Tek el anlamına gelen Yed-i Vâhid mali ve iktisadî alanlarda farklı türlerin ayrı birimler halinde değil de tek bir şahıs veya kuruluş tarafından yönetilmesidir. Bkz. Mehmet Genç, "Yed-i Vahid", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları), 43: 378; Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar,* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 354; Attila İlhan, *Hangi Küreselleşme,* 1. Baskı, (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1997), 86-87.

[373] İnhisar: Arapça kökenli bir kelime olmakla birlikte tekel anlamına gelmektedir. Bir madde veya işi bir kişiye ya da müesseseye işletme hakkının tanınmasına tekel veya inhisar denmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14. Baskı, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993), 438; Sinan Demirbilek, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/24, (Haziran 2012): 204.

[374] Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914),* 24.

[375] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 23, Gömlek No: 29 (H. 20 Receb 1300/M. 27 Mayıs 1883).

Hristaki kardeşler olarak bilinen Zoğrafos ile Mösyö Zarifi[376] ismindeki iki Rum kardeş ile sözleşme yapılmıştır.[377] Bu sözleşmeye göre İstanbul bölgesinde bulunan tütünlerin işletilmesi amacıyla imtiyaz[378] hakkı beş buçuk yıllığına yıllık 400.000 Osmanlı lirası karşılığında Hristaki kardeşlere verilmiştir.[379] Bu girişim imparatorlukta tütün alanında özelleştirmeye yönelik ilk adım olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda 12 Mart 1872 tarihinde taraflar arasında 18 maddeden oluşan bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre İstanbul, Üsküdar, Galata, Boğaziçi ve Adalar ile bu bölgelere üç saatlik yürüme mesafesinde olan alanlardaki tütünler bu idareye bırakılmıştır.[380]

İdare, aynı yılın Nisan ayında faaliyete başlamıştır. Yine belirlenen şartlar arasında idare tütünün kalite ve fiyatlarına göre en az 20 en fazla ise 300 kuruş vergi alacaktır. Tütün idareye ait fabrikalarda işlenip paketler haline getirilerek piyasaya sunulacaktır. Ancak bu durum İstanbullu tüketiciler tarafından hoş karşılanmamış, tütünün işletilmesinin tekele dönüştürülmesi aradaki rekabeti ortadan kaldırmakla birlikte kaliteyi de düşürmüştür. Nitekim halkın hoşnutsuzluğu ve şikâyetleri ile idarenin zarar etmesi neticesinde istenen başarı elde edilemeyince 7 aylık süre zarfından sonra 13 Ekim 1872 tarihinde sözleşme feshedilmiştir. İdarenin elinde bulunan tütün devlete devredilmiştir. Galata Bankerleri aracılığı ile ilk özel tekel denemesinde istenilen başarı elde edilemeyince tütünün tekrar devlet tekeline dâhil edilmesi kararı alınmıştır.[382] Bu doğrultuda 10 Kasım 1872 yılında tekel devletin

[376] 1875 yılında Osmanlı kaimesinin değerini korumak için banker Zarifi ile gizli antlaşma yapılmıştır. Antlaşma gereği Osmanlı yönetiminin ihtiyaç duyduğu altın, gümüş ve bakır sikkeler, karşılığında banka ve hazinede bulunan tüm kaimeler Zarifi'ye emaneten teslim edilerek alınmıştır. Bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 194-195.
[377] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 23, Gömlek No: 29. (H. 20 Receb 1300/M. 27 Mayıs 1883).
[378] Köken olarak Latince concessio ve concedere türetilen imtiyaz kelimesinin sözlük anlamı ayrıcalık; bir işin yapamamak üzere özel izin ile bir kimseye veya bir kuruluşa verilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Seda Örsten Esirgen, *Osmanlı Devleti'nde Yabancılara Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazı,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2010), 6.
[379] Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması,* 1. Baskı, (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976), 53-54.
[380] BOA. İ. MMS. Dosya No: 43, Gömlek No: 1755 (H. 1 Muharrem 1289/M. 11 Mart 1872).
[382] Nadir Yurtoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 5/17, (Ekim 2018): 83.

kontrolü altına alınarak yeni bir teşkilat oluşturulmuştur. Oluşturulan bu teşkilat ise İdare-i İnhisariye-i Duhân adıyla kurulmuştur.[383]

İdare, 1872 yılında İstanbul merkezli İdare-i İnhisariye-i Duhân adıyla yeni bir kurum olarak teşkilatlandırılmıştır.[384] Bu idare Rüsumat Emaneti Nezâretine bağlı olarak kurulmuştur.[385] İdarenin faaliyete geçmesiyle birlikte İstanbul sınırları içerisinde belirlenen kişiler haricinde tütün üretimi, ticareti ve belirlenen dükkânlar dışında tütün satışı menedilmiştir. İdarenin başına ise aylık 7.500 kuruş maaşla Tahir Efendi getirilmiştir.[386] Tahir Efendi[387] başkanlığında kurulan idarenin belirlemiş olduğu çerçeve dışında tütün ile uğraşanlara kaçakçı sıfatıyla bakılmıştır. Mallarına ise el konularak farklı cezalara çarptırılmışlardır. Bu dönemde yapılan düzenlemelerle birlikte hem görev yapan memurların hukukuna yönelik hem de kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde kanunlar hazırlanmıştır.[388] Böylece tütüncü esnafının[389] yolsuzluklarının ve kaçakçılığının engellenmesi amaçlanmıştır. Nitekim bu doğrultuda 1 Temmuz 1873 tarihinde *Ceza Muameleleri Varakası Kanunu* çıkarılmıştır.[390]

İdarenin teşkilat yapısına bakıldığında ise Yaprak Tütün Ambarı, Tefrikhane, Kıyımhane ve Mamul Ambarları olarak dört müdürlük şeklinde teşkilatlandırılmıştır.[391] İstanbul bölgesinde uygulanan bu sistem idarenin giderleri fazla olduğundan dolayı kâr elde edilememiş, senelik 40.000 liralık gelir elde edilmiştir. İstenilen başarı elde edilemeyince Rüsumat İdaresi'nin başına Kani Paşa getirilmiştir. Kani Paşa ile birlikte ülke genelinde İnhisar İdaresi lağvedilerek tütün

[383] Mustafa Dağ, "İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İnhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950)", *Mukaddime Dergisi,* 13(1), (Mayıs 2022): 73.

[384] Betül Çakır Katok, "Cumhuriyet Dönemi Sigara Tescilleri (1924-1936)", *Socıal Scıences Studıes Journal*, 6/62, (Mayıs 2020): 2098-2099; BOA. HR. TO, Dosya No: 266, Gömlek No: 11 (H. 15 Muharrem 1289/M. 25 Mart 1872).

[385] BOA. İ. MMS. Dosya No: 42, Gömlek No: 1726 (H. 14 Ramazan 1288/M. 27 Kasım 1871).

[386] BOA. İ. MMS. Dosya No: 44, Gömlek No: 1836 (H. 8 Ramazan 1289/M. 9 Kasım 1872).

[387] Tahir Efendi'nin yerine 13 Kasım 1872 tarihinde İstanbul Duhân İnhisarı İdaresi'nde görev yapan Ali Rıza Bey atanmıştır. Bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, 1. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 100-108.

[388] BOA. İ. MMS. Dosya No: 45, Gömlek No: 1862 (H. 10 Şevvâl 1289/M. 11 Aralık 1872).

[389] En geniş anlamıyla esnaf; kendi emeğiyle çalışan, küçük ölçekli sermayeye sahip olan tüccar veya zanaatkârları nitelendirmek için kullanılan terimdir. Bkz. Müge Neda Altınoklu, *Ekmek, Dükkân, Devlet: Türkiye'de Esnaf-Perşembe Pazarı Örneği,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022): 20.

[390] BOA. İ. ŞD. Dosya No: 27, Gömlek No: 1280 (H. 21 Cemazîye'l-Evvel 1290/M. 17 Temmuz 1873).

[391] Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilat Tarihi*, C. 4, (Ankara: Maliye Bakanlığa Tetkik Kurulu Yayınlar, 1978), 17-18.

alanında Bandrol Usulü Dönemi başlatılmıştır.[392] Bandrol Usulü Dönemi'nde şimdiye kadar tütün alanında hazırlanan nizâmnâmeler arasında en kapsamlı olan nizâmnâme 29 Ocak 1874 tarihinde *Duhân Resmi Hakkında Nizâmnâme* adıyla ele alınmıştır.[393] 8 bölüm 94 maddeden[394] oluşan nizâmnâmeyle birlikte tütün üretimi, tüketimi ve ticareti imparatorluk genelinde belirli bir nizama sokularak serbest bırakılmıştır.[395] 1875 yılında nizâmnâmenin bazı maddelerinde çeşitli değişim ve düzenlemeler yapıldıktan sonra yürürlüğe konulmuştur.[396] Yapılan düzenlemelerle birlikte tütünde istenilen başarı kısmen elde edilmiştir. Lakin bu başarı 1877-1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında meydana gelen savaş neticesinde kesintiye uğramıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun ağır yenilgi alması ve tazminatla cezalandırılması neticesinde mâli bunalımın çözülmesi için tütünün özel işletmecilere verilmesi kararı alınmıştır. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı dış politika iç politikada meydana gelen gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir. 1878 yılında savaş tazminatıyla ilgili yaşanan gelişmenin etki yarattığı alanlardan biri de tütün olmuştur. Bu bağlamda, devlet nakit para elde etmek için tütünü özel işletme tarafından kurulacak Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ne devretme kararı almıştır.[397]

1.3.2. Tütünde Rüsûm-ı Sitte İdaresi Dönemi (1879-1881)

Rüsûm-ı Sitte kelimesi Arapça kökenli olmakla birlikte altı resim veya altı dolaylı vergi anlamına gelmektedir. Nitekim bu isimle kurulan idarenin denetimine bırakılan ürünlerin de altı kalemden meydana geldiği belirlenmiştir.[398]

İmparatorlukta yaşanan mâli ve iktisadî sorunlar ile uzun süren savaşların ortaya çıkarmış olduğu finansman ihtiyacı bazı ürünlerin gelirleri güvence gösterilerek borçlanma sürecini devam ettirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı ile Rusya arasında

---

[392] Ersin Gürdamar, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Politikaları,* (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 18-19.
[393] Haydar Kazgan, "Osmanlı İmparatorluğunda Tütün Tekeli", *Ekonomi Ansiklopedisi*, (İstanbul: Paymaş Yayınları, 1984), 3: 1049.
[394] BOA. İ. MMS. Dosya No: 64, Gömlek No: 3010 (H. 23 Ramazan 1296/M. 10 Eylül 1879).
[395] BOA. İ. MMS. Dosya No: 48, Gömlek No: 2048 (H. 9 Zi'l-Hicce 1290/M. 28 Ocak 1874); Düstûr, 1. Tertip, Cilt: 3, 329-364.
[396] Kubilay Hamzaoğlu, *Osmanlı Karadenizi'nde Kaçakçılık (1885-1912),* 1. Baskı, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2020), 35
[397] Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi (Düyun-u Umumiye),* çev. Ali İhsan Dalgıç, 1. Baskı, (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1979), 82-84.
[398] Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları,* 1. Baskı, (İstanbul: İİTİA Nihad Sayar Vakfı Yayınları, 1977), 241.

meydana gelen savaşın finansman kaynağı Galata Bankerleri ile Osmanlı Bankası'ndan kısa vadeli kredilerle sağlanmıştır. Bu çerçevede başlatılan iç borçlanma süreci neticesinde 9.000.000 lira borç alınmıştır.[399] Ancak Osmanlı yönetimi aldığı bu borçları ödemekte güçlük çekmiştir. Bunun üzerine 1879 yılında Osmanlı Bankası ile Galata Bankerleri[400] tarafından bazı gelir kalemlerinin yıllık gelirleri dikkate alınarak kendilerine kiralanmasını talep etmişlerdir.[401] Bu doğrultuda 1879 ile 1889 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı gelir kalemlerine talip olmuşlardır.[402]

Osmanlı yönetimi ise Avrupalı devletlerden beklenen finansman desteğini görmediğinden dolayı Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerinin[403] bu teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır.[404] Antlaşma görüşmelerine Osmanlı yönetimi adına Sadrazam Sait Paşa liderliğinde Mâliye Nâzırı Edip Efendi'nin de içerisinde bulunduğu bir heyet katılmıştır. Toplantıya Osmanlı Bankası temsilcileri ve M. Foster, Emile Deveaux,[405] J. Von Hass, Georges Zarifi, Salomon Fernanddez, Bernard Debini, Eustache Eugenidi, Theodre Mavrogordato, A. Vlasto, A. Berker, Z. Stefanovich, Leonardo Zarifi, Georges Coronio, Ulysse Nogropante, Paul Stefanovıche-Schılızzı gibi bankerler katılmıştır.[406]

---

399 Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsumu Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye,* 1. Baskı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 49-50.

400 Enver Esendal, "Tütün Tekelindeki Değişiklik Üzerine Türk Tütünleri Karşısında Türkiye'de Yabancı Tütün Yetiştiriciliği", *Türkiye Tütüncülüğü ve Geleneği Sempozyumu.* (Tokat, 12-13-14 Kasım 1986), Ed. Mehmet Emin Tugay. (Tokat: Tokat Valiliği Zirâat Fakültesi Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1986), 118-119.

401 Tolga Gürakar, "Osmanlı ve İran'daki Tütün Rejisine Kolektif Eylem Ekseninde Tarihsel-Sosyolojik Bir Bakış", *Sosyologca Dergisi,* 6, (Temmuz-Aralık 2013): 171.

402 Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsumu Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye,* 52-53.

403 Esasen Galata Bankerlerinden yapılan iç borçlanmadan önce borç ihtiyacı 1775 ile 1860'lı yıllar arasında Esham sistemi ile karşılanmaya çalışılmıştır. Belirlenen bazı gelir kalemlerinin yıllık gelirinin peşin olarak ödenmesi şartıyla "*kayd-ı hayat*" ile satılması sistemidir. Örnek olarak 1775 yılında bu sistemle satılan İstanbul Tütün Gümrüğü gösterilebilir. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I,* 1. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 184-185.

404 Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsumu Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye.,* 52-53.

405 Togral, *19. Yüzyılında Doğu Akdeniz'de Kaçakçılık,* 35.

406 Erdoğan Keskinkılıç, *Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışması, Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 73.

Netice olarak 15 maddeden oluşan kararname[407] ile 22 Kasım 1879[408] tarihinde taraflar arasında sözleşme imzalanmıştır.[409] Bu sözleşmeye göre 8.725.000 Osmanlı altını tutarındaki iç borçlar Galata Bankerlerine 10 yıl içerisinde ödenecektir. Bu borç tutarına uygulanan taksitler, faiz ve amortisman[410] olarak 1.100.000 lira tutarında olmuştur.[411] *1879 Kararnamesi* adı verilen sözleşme yapılarak Rüsûm-ı Sitte İdaresi namında bir kurum teşkil edilmiştir.[412] Damga Resmî, Müskirattan[413] alınan bir tür Ruhsatiye Resmî (Gümrük Resmî dâhil değil), İstanbul ve çevresindeki Balık Avı Resmî,[414] Edirne, Samsun, Bursa, İstanbul ve çevresinin ipek öşrü (Gümrük Resmî dâhil değil), tuz, tömbeki[415] ve tütün inhisar gelirleri bu idarenin denetimine bırakılan altı gelir kalemi olmuştur.[416] Yapılan antlaşma çerçevesinde 10 yıllığına imtiyaz hakkı tanınan idare hiçbir sorumluluk[417] ve teminat altına girmeden yukarıda belirtilen altı gelir kalemini Osmanlı İmparatorluğu adına idare edecekti.[418] Bunun yanında 1.100.000 lira olarak belirlenen borç miktarı tahsil edildikten sonra artan miktar ile dış borç ödemesi yapılması planlanmıştı. Yılık ödemeler ise üçer aylık taksitler şeklinde planlanmıştır.[419]

---

[407] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 18, Gömlek No: 9 (H. 28 Zi'l-Hicce 1296/M. 13 Aralık 1879).

[408] Karcı, "Reji İdaresi'nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)", 514.

[409] BOA. HR. İD. Dosya No: 290, Gömlek No: 50 (H. 25 Zi'l-ka'de 1296/M. 10 Kasım 1879).

[410] Bir kuruma, müesseseye veya tesise yatırılan paranın belirli bir süre içerisinde kazançtan elde edilen parayla geri alınmasını ifade etmektedir. Bkz. Ahmet Fidan, Nevin Kardaş, Salih Önen, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük,* 1. Baskı, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995), 117.

[411] Faruk Yılmaz, "Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları", *Osmanlı Ansiklopedisi,* Cilt: 3, 1. Baskı, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 418.

[412] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 4, Gömlek No: 70 (H. 7 Zi'l-Hicce 1296/M. 22 Kasım 1879).

[413] Müskirat: Alkollü içkilere verile isim olarak bilinmekle birlikte sarhoş eden, sarhoşluk veren maddelerin genel isimdir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat,* 867.

[414] Necdet Aysal, "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* 14/53, (Eylül 2013): 7.

[415] Nargilede kullanılan tütün çeşididir. Bkz. Mehmet Dülger, "Nargile, Tanıtılması ve Adabı", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 607.

[416] İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964), 71; Arnold J. Toynbee, *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu,* (Çev. Kasım Yargıcı), 1. Baskı, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971), 68.

[417] Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930) IV,* 1. Baskı, (İstanbul: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurumu Yayınları, 1993), 19.

[418] Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, "Düyun-u Umumiye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 58-61.

[419] Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyete Girerken Ekonomi–Osmanlı Son Dönem Ekonomisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 1995), 313-314.

Bu çerçevede Rüsûm-ı Sitte İdaresi, 10 Ocak 1880 tarihinde hizmete girmiştir.[420] Faaliyete başlayan bu idareyi Osmanlı yönetimi adına Yaver Paşa denetleyecektir.[421] İdarenin başına ise Romanya mâliyesinde üstün başarı göstermiş olan ve ayrıca Romanya Tütün İdaresi'nin kuruluşunda etkili rol oynayan R. Hamilton Lang[422] getirilmiştir.[423] Sistemli ve planlı bir örgütlenmeyle kurulan idare kısa süre içerisinde memur sayısını 5.714 kişiye[424] çıkarmıştır. Diğer ürünlerde olduğu gibi özellikle tütünde de meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçilerek önemli oranda gelirlerini arttırmıştır.[425] İdarenin tahsil etmiş olduğu gelirleri veya işletmekte olduğu tuz ve tütün tekellerini üçüncü şahsa ihale etme hakkı bulunmaktaydı. Lakin tahsilattan ve işletmelerden Osmanlı yönetimine karşı Rüsûm-ı Sitte İdaresi sorumlu tutulacaktır. Ayrıca tuz ile tütün tekellerinde yapılması ön görülen değişikliklerden dolayı da Osmanlı yönetimi ile idare arasında bir antlaşmanın yapılması gerekli görülmüştür. İdarenin ve işletmesi altında bulunan ürün gelirlerinin güvenliği ve zabıta hizmetleri Osmanlı yönetimince yerine getirilecektir. Buna ek olarak gümrüklerin korunması amacıyla görev yapan sahil ve sınır boylarındaki gümrük memurların maaş ve masraflarının %45'i gümrük idaresinden, %55'i ise Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nden karşılanması kararlaştırılmıştır.[426]

İmparatorluktan bağımsız olarak faaliyetlerini yürüten bu kurum ülke içi gelir kaynaklarının zor toplandığı bir dönemde üstün başarı göstererek hem taahhüt ettiği borç miktarını ödeyebilmiş hem de artan miktar ile ekonomik anlamda ülkeye fayda sağlayabilmiştir. Ekonomik manada fayda sağlamış olması yerli çevreler tarafından

---

[420] Sinan Yiğit, *Osmanlı Dış Borçları ve Düyun-ı Umumiye İdaresi,* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 86-87.
[421] BOA. Y.A. HUS. Dosya No: 167, Gömlek No: 5 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1298/M. 1 Nisan 1881).
[422] Mayıs 1885 tarihinde Hamilton'un istifası neticesinde şirketin Frank Auboyneau tayin edilmiştir. Bkz. Hamdi Genç, Tiğinçe Oktar, "Tütün İdaresinin Reji'den Tekel'e Dönüşümünün Hikâyesi", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*, Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 252; Andre Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, 1. Baskı, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002), 95.
[423] Metin Ünal, "Tütünün Dört Yüz Yılı", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 25.
[424] Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar (Düyun-u Umumiye)*, 1. Baskı, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), 51-52.
[425] BOA. MB. İ. Dosya No: 88, Gömlek No: 137 (H. 28 Muharrem 1299/M. 20 Aralık 1881); Ali Yılmaz Gündüz, "Osmanlı Devleti'nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2/2, (Nisan 2012): 8.
[426] Keskinkılıç, *Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışması, Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri,* s. 74.

olumlu karşılanırken, özellikle yabancı ülkelerde bulunup, Osmanlı İmparatorluğu'na borç veren tahvil sahibi olan kesimlerin büyük tepkisine neden olmuştur. İdarenin Osmanlı kaynaklarını modern mâli ve iktisadî yöntemlerle idare ederek başarı göstermiş olması dış alacaklıların dikkatini çekmiştir. İdarenin bu başarısı uzun yıllar uzlaşmaz tavır takınan yabancı alacakların tavırlarını değiştirmesine neden olmuştur. Ayrıca alacaklıların borçlarını tahsil etmesi için örnek olarak görülmeye başlanmıştır. Osmanlı yönetimi de oluşan bu koşullardan memnun olmakla birlikte uzlaşmacı tavırlar karşısında yabancı alacaklıların borçlarının ödenmesi amacıyla Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ne benzer Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin[427] kurulması için çalışmalar başlatmıştır.[428] Alacaklı devletlerin baskı kurması üzerine Osmanlı İmparatorluğu dış borçlar meselesinin bir an önce çözümlenmesi amacıyla alacaklılarla görüşmelerin yapılması yönünde karar almıştır.[429] Bu doğrultuda 1881 yılının Ağustos ayında İstanbul'da Fransa, İngiltere, Avusturya, İtalya ve Almanya temsilcilerinin katılımı ile toplantı başlatılmıştır.[430] Dört ay içerisinde 24 oturumdan oluşan görüşmeler neticesinde 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesi'nin imzalanmasıyla neticelenmiştir.[431] Böylece Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi (Administrtion de la Dette Publique Ottomane–Genel Borçlar İdaresi)[432] resmi olarak faaliyete başlamıştır.[433] Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin ise yetkileri yeni kurulan idareye devredilerek görevine son verilmiştir.[434]

---

[427] Türkçe anlamı devlet borçları veya genel borçlardır. Bkz. Abdulbaki Pirimoğlu, *Türkiye'nin Dış Borçları ile İlgili Bir Tahlil Denemesi (1963-1980),* 1. Baskı, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1982), 1; Nazım Kuruca, "Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Süreç-İstikrazlar ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Kurulması", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/4, (Mart 2011), 79.

[428] Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913),* 29-31; Mustafa Dağ, "Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi,* 8/2, (Haziran, 2022), 61-62.

[429] Şebnem Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çift Taraflı Kayıt Yöntemine Geçişin Sebepleri ve Sonuçları: Kapitalizme Doğru İlk Adımlar", Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 8/1, (Nisan 2016): 206.

[430] Sait Açba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914),* 1. Baskı, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1995), 91-92.

[431] Ümmet Erkan, "Türk Yurdu Dergisinde İktisat Yazılarının Analizi (1911-1931)", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 3/1, (Haziran 2018): 17.

[432] Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)", *Belleten Dergisi,* LXXIX/286, (Aralık 2015): 1011.

[433] Düstûr, Tertip: 1, Cilt: 8, s. 860-861; Cumali Bozpinar, "Reji Şirketi Tarihi Üzerine Bir Kurgu: "Var Olmak" Romanı", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 30/1. (Ocak 2021): 15; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918,* 1. Baskı, (İstanbul: Gümüş Basımevi, 1987), 66.

[434] Canay Şahin, "Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mali İflas Üzerine", *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 4/17, (2001): 68.

1.3.3. Tütünde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Dönemi (1881-1883)

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan itibaren mâli anlamda yaşanan duraklama 1853 ile 1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı'nda kendisini iyice hissettirmiştir.[435] Bunun üzerine Osmanlı yönetimi tarihte ilk kez dış borç almak için girişimlerde bulunmuştur.[436] Kırım Savaşı'nın finansman kaynağını sağlamak amacıyla yapılan girişimlerle birlikte imparatorluğun borçlanma süreci başlamıştır.[437] Bu kapsamda Londra ile yapılan müzakereler[438] neticesinde 3.000.000 Sterlin tutarında ilk dış borç alınmıştır.[439] Bu borçlanmanın faiz oranı ise %6 olarak belirlenmiştir.[440] Alınan borca karşılık ise Mısır valisinin Türk Sultanına ödemekte olduğu vergi gelirleri güvence olarak gösterilmiştir.[441] Böylece Osmanlı İmparatorluğu için dış borçlanma serüveni başlamış oldu. Bu girişimden sonra dış borçlanma hızla artarak mâli disiplinin bozulmasına neden olmuştur.[442] Bu doğrultuda 1854[443] yılında başlayıp 1875 yılında moratoryum ilanına kadar 15 kez dış

---

[435] Murat Şeker, "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 8/2, (2007): 122-124.

[436] Âdem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914", *Journal of Finance Letters,* 23/84, (Temmuz 2009): 29-31; İ. Ceyhan Koç, "İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri", *Atatürk Dergisi,* 3/1, (Şubat 2010): 146.

[437] Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 11-13; Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizi Öncesi Atatürk Dönemi Türk Ekonomisi (1923-1929)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 100/199, (Ağustos 2012): 37.

[438] Bu müzakereleri Osmanlı adına Ticaret Nâzırı Mehmet Namık Paşa yürütmüştür. Bkz. Candan Badem, "Kırım Savaşı Esnasında Namık Paşa'nın Avrupa'da Borç Arayışı (1853-54)", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 186, (Haziran 2009): 68.

[439] Bülent Arı, "Osmanlı Maliyesinin İflas ve 1854 İstikrazı", *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 4/17, (Ağustos 2002): 47; BOA. HR. SFR.3. Dosya No: 16, Gömlek No: 12 (H. 19 Ramaza 1270/M. 15 Haziran 1854); Ahmet Kâmil Tunçel, Murat Yıldırım, "1854-1875 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 16/1, (Haziran 2014): 7.

[440] Tevfik Can, "Dış Borçlarımız ve Düyunu Umumiye Deneyimi", *İktisat Dergisi,* XXIII/173, (Kasım 1978): 13; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomi Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012), 235; Ahmet Uğur, Recep Karabulut, "Osmanlı Dış Borçları İçin Çıkarılan Tahvil İhraçlarının Analizi", *VII. Uluslararası Sempozyum İdealden Gerçeğe Toplum, Siyaset ve Ekonomi Sempozyumu,* (Malatya, 12-13 Ekim 2018), ed. Mehmet Sağlam, 1. Baskı, (Malatya: BİLSAM Yayınları, 2018), 41.

[441] Abdunnur Yıldız, "Osmanlı İmparatorluğunun Borçlanmasında Yabancı Sermayenin Etkisi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 37, (Ekim 2007): 119; Anıl Erdoğan, "Düyun-u Umumiye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 194; M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi,* çev. Oğuz Ceylan, 1. Baskı, (Ankara: Gündoğdu Yayınları, 1999), 476-477.

[442] Harun Şahin, "Ahmed Zühdü Paşa ve Osmanlı Maliyesi Üzerine Bir Lâyiha", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9(18), (2017): 5-6.

[443] 1854 yılında başlanan borçlanma serüveni 1954 yılında son taksit ödenerek son bulmuştur. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 13. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 313.

borçlanmaya gidilmiştir.[444] 1875 yılına gelindiğinde ise Osmanlı yönetiminin toplam eline geçen para 127.000.000 Osmanlı lirası tutarındaydı. Borç 239.500.000, anapara ve faiz ödemeleri ise yıllık 13.200.000 lira civarındaydı.[445] Bunun karşılığında ise aynı tarihlerde Osmanlı mâliyesinin yıllık tüm gelirleri 18.000.000 liraydı.[446]

Uzun süren borçlanma süreci Osmanlı ekonomisini daha da zora sokmuş ve alınan dış borçların ödemesi 1875 yılında ilan edilen moratoryum ile durdurulmuştur.[447] Esasen 30 Ekim 1875 tarihinde ilan edilen Ramazan Kararnamesiyle birlikte iç ve dış borçluların faiz ödemelerinin 5 yıl içerisinde sadece yarısının ödeneceği diğer yarısı ise 10 yıl içerisinde ödenecek %5 faizli tahvillerin verilmesi kararlaştırılmıştır.[448] Bu karar alacaklı devletlerin tepkilerine neden olmuşsa da Nisan 1876'da ödemelerin tamamının durdurulması yönünde karar ilan edilmiştir.[449] Ancak 1877-1878 yılları arasında Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen savaşı neticelendiren Berlin Barış Müzakerelerinde alacaklı devletler borçlarının tahsil edilmesini de gündeme getirmeyi başarabilmişlerdir.[450] Taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ilan edilmiştir.[451] İlan edilen bu kararname 21 maddeden oluşmaktadır.[452] Kararnamede Osmanlı borçlarının

[444] M. Derviş Kılınçkaya, "1920 Yılının Yazında Egemenlik ve Mali Kaynakların Denetimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 21/61, (Mart 2005): 310-311.
[445] Ertuğrul Tokdemir, *Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli,* 1. Baskı, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1985), 41.
[446] Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 231; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012), 236.
[447] Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi,* 1. Baskı, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), 26; Cemil Öztürk, "Millî Mücadele Döneminde Reji Sorunu", *Tütün Kitabı,* 1. Baskı, Haz. Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 108; Ali Birvural, "Osmanlı Devleti'nde 1854-1874 Borçlanmalarına Genel Bir Bakış ve Moratoryum", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 6/23, (Aralık 2019): 120.
[448] Faruk Yılmaz, *Osmanlı'nın Borç Batağı–Düyun-u Umumiyye,* 1. Baskı, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 60-64.
[449] Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamd'e),* 1. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 370.
[450] Engin Can Çetin, "Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi,* 7/14, (Temmuz 2018): 242-244; Faruk Yılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar (Duyun-u Umumiye),* 1. Baskı, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2003), 67; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye (1854-1914),* 1. Baskı, (İstanbul: Hil Yayınları, 2008), 79.
[451] Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,*1. Baskı, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013), 105-107.
[452] Başak Ergüder, "Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller", *Tarih & Gelecek Dergisi,* 6/2, (Haziran 2020): 475.

Avrupalı alacaklara geri ödenmesini denetlemek için[453] alacaklı devletlerin idare edeceği Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasına karar verilmiştir.[454] Bu çerçevede Osmanlıya borç veren devletler Osmanlı mâliyesinde denetim kurmuşlardır.[455] Böylece kurulan idareye Osmanlı ekonomisinin bir kısmına nezâret etme yetkisi tanınmış oldu.[456] Nihayetinde idare kısa sürede batı dünyasının Osmanlı ekonomisi üzerinde oluşturduğu denetimin simgesi haline gelmişti.[457] Ayrıca idareyle birlikte Osmanlı mâliyesi iki başlı bir nitelik kazanarak Londra ve Paris gibi finansal çevrelerde konuşlanmış dış sermayeye bağımlı hale gelmişti.[458]

1881 yılında Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi[459] yaygın kullanılan ismiyle ise Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Muharrem Kararnamesi ile kurumsallaşmıştır.[460] İdarenin kurumsallaşması İstanbul'da 1 genel müdürlük ve 4 merkez müdürlüğü,[461] 20'ye yakın kentte 720 acenteliği[462] ile sayıları binleri bulan çalışanla gerçekleşmiştir.[463] Çalışan kişi sayısı 1885 yılında 3.040, 1892 yılında 4.835,

[453] Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası-16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 161.
[454] Mehmet Genç, Erol Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar I,* 1. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 102-103; Şevket Pamuk, "En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tashih-i Sikke İşlemi", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 13, (Ocak 1999): 15.
[455] Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2002), 81; Erdinç Tokgöz, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Ekonomisinde Değişen Dengeler", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13, (Ocak 2018): 12.
[456] Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922,* çev. Ayşe Bertay, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 119.
[457] Mehmet Çetin, "İngiliz Konsül Raporlarına Göre 19. Yüzyılın Sonunda Osmanlı Limanlarında Ticari Hayatın Belirleyenleri", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 8/21, (Mart 2020): 317.
[458] Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine Mali Egemenlik Sorunu (1876-1945)", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 276, (Aralık 2016): 58.
[459] Burcu Adiloğlu, Göksel Yücel, "Düyûn-ı Umûmıyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi" *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi,* 21, (Temmuz 2021): 68.
[460] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913),* 1. Baskı, (Ankara: Yurt Yayınları, 1984), 29-31; Erdem Yavuz, *Türk İktisat Tarihinde Erzincan (1923-1960),* 1. Baskı, (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017), 17; A. D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi,* çev. Nabi Dinçer, 1. Baskı, (Ankara: Onur Yayınları, 1979), 21-22.
[461] Saffet Kartopu, "Düyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler", *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi,* 1/2, (Haziran 2012): 35.
[462] Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* 1. Baskı, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970), 92-93.
[463] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 62-63.

1896 yılında 5.000,[464] 1909 yılında 5.779'dır.[465] Bu memur sayısı 1912 yılında 9.000'e çıkmıştır.[466] Ancak aynı dönemde Mâliye Nezâretinde görevli memur sayısı ise 5.500 olarak tespit edilmiştir. Bu durum ise idarenin imparatorluk içerisindeki etkisini açıkça gözler önüne sermektedir.[467] Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Osmanlı yönetimine bağlı bir müessese olarak faaliyet göstermesine rağmen[468] sorumluluğu Osmanlı yönetimine karşı değil hissedarlarına karşıydı. Osmanlı, İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda ve Avusturya-Macaristan'ın temsilcilerinden oluşan idare[469] Osmanlı mâli kaynaklarını kontrolü altında tutan uluslararası bir müessese olmasının yanı sıra[470] adeta devlet içinde devlet gibi işlemekteydi.[471] Taraflar arasında yapılan antlaşma gereği daha önce Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ne işletme hakkı verilen altı ürünün vergi kaynakları yabancı alacaklar adına işletilmesi amacıyla Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne bırakılmıştır.[472] Bu kapsamda tuz ve tütün tekelinden elde edilen gelirler,[473] pul resminden gelen gelirler, müskirat gelirleri, İstanbul balık vergisi, İstanbul, Edirne, Bursa[474] ve Samsun çevresinde toplanan harir[475] öşrü gelirleri Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nden Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne devredilmiştir.[476]

---

[464] Aynı tarihlerde Mâliye Nezâreti'nde çalışan memur sayısı 9.960 kişidir. Bkz. Mehmet Aslanoğlu, "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 63, (1999): 28.

[465] Donald Quataert, "Düyun-ı Umumiye'nin İstihdam Politikaları (1881-1909)", Çev. Ahmet Fethi, *Toplumsal Tarih Dergisi,* 79, (Temmuz 2000): 15.

[466] Faruk Yılmaz, *Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları (Düyun-u Umumiye),* 1. Baskı, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2007), 31.

[467] Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930) IV,* s. 7.

[468] Kıvanç Karaman, Şevket Pamuk, "Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 191, (Kasım 2009): 32.

[469] Hasan Tahsin Keçeligil, "Başlangıçtan Günümüze Türkiye'nin Borçları ve Kırılgan Beşli", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8/15, (Mayıs 2019): 117-118.

[470] Metin Kopra, Murat Yolun, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış", *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* 4/1, (2012): 347-348.

[471] Ebubekir Subaşı, *O Bir Osmanlı Ermenisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014), 399.

[472] Onur Eroğlu, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 12/0, (Temmuz 2010): 67.

[473] Erdal Korkmaz, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* 66, (Bahar 2020): 247.

[474] Tütün üretiminin şehir ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğu bilinmekle birlikte tütünün tüketimi için kullanılan Yasemin Çubuğunun da Bursa'da üretildiği ve önemli ihraç ürünleri arasında olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Aysel Kaya, *Almanca Seyahatnamelerde Osmanlı Şehirleri 1850-1912,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 211-212.

[475] Arapça kökenli olan harir kelimesi ipek anlamına gelmektedir. Bkz. Birgül A. Güler, "Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiyei Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948", *Memleket Siyaset-Yönetim Dergisi,* 1, (Mayıs 2006): 104.

[476] Ali Yılmaz Gündüz, "Osmanlı Devleti'nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2/2, (Nisan 2012): 8.

Yukarıda belirtilen gelirler dışında tömbeki gelirlerinden yıllık 50.000 lira, Osmanlı İmparatorluğu borçlarından Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın payına düşmekte olan miktarlar, Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ödemesi gereken yıllık vergi, Doğu Rumeli ve Kıbrıs vergileri de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne bırakılmıştı.[477]

Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanımı 1600'lı yıllara kadar dayanan tütün ürünü daha önce Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nde olduğu gibi Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin de önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Nitekim tütün, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne devredilmeden önceki yılda bir diğer ifadeyle 1880 yılında Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ne 643.257 lira gelir sağlamıştı.[478] Tütün gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne terk edildiğine dair bilgiler Muharrem Kararnamesi'nin 9. maddesinde geçmekte idi.[479] Kararnamede tütün ile ilgili zikredilen maddelerde Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ne bırakılmış olan tütün tekeli gelirleri 20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299)[480] tarihinden itibaren Osmanlı borçları ödenene kadar Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin denetimine bırakılmıştır.[481] Yine ilgili maddelerde idareye Osmanlı yönetimi ile önceden antlaşma yapmak koşuluyla tütünün tekel biçiminde idare edilme hakkı da tanınmıştır.[482] Böylece idareye, tütün tekelini üçüncü bir şahsa veya şirkete ihale etme hakkı tanımıştır.[483]

Tütün gelirlerini toplamakla yükümlü Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, tütün alanında meydana gelen kaçakçılık ve vergi kayıplarında oluşan artıştan dolayı yeni arayış yollarına girmiştir. Bu arayışlar neticesinde Muharrem Kararnamesi ile idareye tanınan anonim[484] bir şirket kurma hakkını kullanma yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda

---

[477] Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi,* 86-87.
[478] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 19, Gömlek No: 56 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1300/M. 8 Nisan 1883); BOA. İ. MMS. Dosya No: 70, Gömlek No: 3269 (H. 5 Safer 1299/M. 27 Aralık 1881); BOA. Y. EE. Dosya No: 74, Gömlek No: 16, Sıra No: 34-35 (H. 29 Zi'l-Hicce 1299/M. 11 Kasım 1882).
[479] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 175, Gömlek No: 62 (H. 7 Safer 1301/M. 8 Aralık 1883).
[480] Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar,* 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 34-35.
[481] Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi,* 10. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 122-124.
[482] Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsumu Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye*, 312-314.
[483] Gürbüz Arslan, "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)", *Hıstory Studies Internatıonal Journal Of Hıstory,* 7/4, (Aralık 2015): 5.
[484] Hukuki, idarî ve mali anlamdaki yükümlülükleri yerine getirme neticesinde birden fazla sermaye katılımcısıyla kurulan şirketlerdir. Her türlü ekonomik ve ticari faaliyette bulunabilen, halka açık iktisadî teşekküllerdir. Bkz. Sadık Erdaş, "Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye

yapılan çalışmalar neticesinde Fransız tahvil sahiplerinin tütün gelirinden sabit bir payı idareye vermek üzere antlaşma sağlanmıştır. Böylece idareyi bu sorumluluktan kurtarmak üzere Reji Şirketi'nin kurulması kararlaştırılmıştır.[485] Bu karar doğrultusunda Galata Bankerlerinden M. Leonidas Baltazzi tekel imtiyazın kendisine verilmesini talep etmiştir.[486] İlk etapta bu talep dikkate alınmayarak M. Leonidas Baltazzi ile hiçbir şekilde görüşme yapılmamıştır.[487] Ancak daha sonraki süreçte bu talep görüşülerek Osmanlı yönetimi tarafından onaylanmış olsa da Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi üyelerinin bir kısmı tarafından kabul edilirken diğer kısmı tarafından ise reddedilmesi neticesinde tartışmalara neden olmuştur.[488] Netice olarak Baltazzi'nin alacaklılar arasında bulunmamasından dolayı imtiyazın kendisine verilmeyeceği belirtilmiştir.[489]

Fransız tahvil sahiplerinin idare ve Osmanlı yönetimiyle yapmış oldukları görüşmeler neticesinde tütünün işletilmesi amacıyla İtalya'da faaliyette olan şirkete benzer bir anonim[490] şirketin kurulmasına karar verilmiştir.[492] Bu çerçevede taraflar arasında antlaşmanın sağlanması neticesinde *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi* adıyla[493] Bleichröder ve Grubu Bankası (Viyana),[494]

Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)", *Türkiye Cumhuriyet'inin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Sempozyumu.* Cilt: 1, (İzmir, 26-28 Kasım 2015), Ed. Erdem Ünlen, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara: 2017), 179.

[485] Gürdamar, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Politikaları*, 21-22.

[486] Dığıroğlu, *Reji'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki Uygulamaları (1884-1914)*, 27; Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, 1. Baskı, (Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1979), 227.

[487] BOA. HR. TO. Dosya No: 495, Gömlek No: 79 (H. 1 Muharrem 1291/M. 18 Şubat 1874).

[488] Andre Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmamı-i Şahane,* 1. Baskı, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2002), 109.

[489] Gökdemir, *Aydın Vilâyetinde Tütün Rejisi*, 32-33; Bülent Ertem, *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları,* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 77-79.

[490] Anonim kelimesinin anlamı tesmiyesiz veya isimsiz anlamına gelmektedir. Bkz. Zeynel Özlü, "İzmid-DüzceTütün Müstahsılları Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu,* (Kocaeli, 2-4 Mayıs 2014), ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik. (Kocaeli: Kocaeli Büyüklşehir Belediyesi Yayınları, 2015): 813.

[492] Nezih Varcan, *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892),* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Kordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2000), 166-167.

[493] Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 35-37; Tiğinçe Oktar, "Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi'nin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütün Kitabı,* 1. Baskı, Haz. Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 45; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,* çev. Muammer Sencer, 1. Baskı, (İstanbul: May Yayınları, 1977), 40-41.

[494] Mehmet Temel, Reji Hakkında", *Feyz Gazetesi*, (4 Aralık 1908, s. 3).

Bleichröder ve Grubu Bankası (Berlin)[495] ile Osmanlı Bankası'nın (İstanbul) katılımıyla şirket kurulmuştur.[496] Böylece yabancı sermaye ile oluşturulan çokuluslu şirketin ortaklarından biri de Osmanlı Bankası olmuştur.[497] Çeşitli aşama ve teşkilatlanma safhalarından geçen tütün ve dış borçların kurumsal yapıları imparatorluğun son dönemine kadar devam etmiştir. İmparatorluğun merkezinde olduğu gibi taşra bölgelerinde de varlığını hissettirerek iktisadî alanda önemli bir rol oynamıştır. Bu doğrultuda Reji öncesinde tütünün Adana ile Erzurum vilâyetlerinde geçirmiş olduğu aşamalara değinmek konunun anlaşılır kılınabilmesi açısından önem arz etmektedir.

1.4. REJİ ÖNCESİ ADANA VE ERZURUM'DA TÜTÜN ÜRETİMİ

Reji öncesi dönemde de Adana ve Erzurum vilâyetlerinde tütün üretiminin yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu doğrultuda zengin arâzi yapısına sahip olan her iki vilâyette de tütün üretiminden elde edilen gelirlerle geçimini sağlayan çiftçi sayısı oldukça fazladır. Bilhassa Adana vilâyetinin Çukurova gibi tarım açısından son derece verimli arâzilere sahip olması, Seyhan ve Ceyhan gibi ırmakların geçtiği alanlarda bulunması tütün üretiminden geçimini sağlayan ailelerin fazla olmasında önemli etken olmuştur. Bu çerçevede Reji öncesi dönemde Adana vilâyetinde tütün üretiminin yapıldığına dair verileri irdelemek çalışmanın anlaşılır kılınabilmesi açısından önem arz etmektedir.

[495] Bleichröder Bankası, 1803 yılında Berlin'de Samuel Bleichröder tarafından kurulmuştur. Bkz. Melda Yaman Öztürk, Nuray Ertürk Keskin, "Osmanlı'da Yabancı Yatırımlar Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi,* 6/16, (2011): 136.

[496] Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19/2, (Kasım 2010): 149-151; Enes Kurt, Yasin Şehitoğlu, "Türk Yönetim Bilimine Tarihe Dönüş Kavram Çerçevesinde Bir Bakış: Sınıflar, İş Dünyası ve Bilgi Transferi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 8/3, (Kasım 2021): 1705-1706.

[497] Zafer Toprak, "Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler", Toplumsal Tarih Dergisi, 50, (Şubat 1998): 15.

1.4.1. Reji Öncesi Adana Vilâyetinde Tütün

Çukurova,[499] Seyhan (Saros, Hititçe: Samri)[500] ve Ceyhan (Pyramos,[501] Pyramus[502] Hititçe: Puruna) nehirlerinin bir armağanı olarak nitelendirilmiştir.[503] Ovanın bu özeliği, verimli arâzi yapısının etkisiyle de vilâyet genelinde her türlü hububat, meyve ve sebzenin yetiştirilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, ovanın her bölgesinde buğday, arpa, susam, nohut, pirinç, mercimek, fasulye, şeftali, kaysı, nar, erik, incir ve üzümün yanı sıra tütün ekiminin de çok eski zamanlara kadar dayandığı saptanmıştır.[504] Elde edilen bu tarımsal ürünlerin ilk etapta vilâyet genelinde ticareti yapılarak bölge halkının tüketimine sunulurken fazlası ise İstanbul veya imparatorluğun diğer bölgelerine tüccarlar aracılığı ile ihraç edilmekteydi.[505] Adana vilâyetinde tütün ekiminin ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölgede tütün üretiminin yapılmadığı tespit edilmiştir. Muhtemelen Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra bölgede tütün üretimi yapılmaya başlanmıştır.[506]

II. Osman dönemine gelindiğinde ise tütün ekiminin ve kullanımının yasaklanmasına dair çıkarılan hükümde Adana'nın isminin geçmesi bölgede bu dönemlerde tütün üretiminin yapıldığı tezini desteklemektedir. Nitekim 7 Ekim 1618 tarihinde ilan edilen hükmün içeriğinde Karaman Eyâletinde, Çankırı sancağında, Adana ve Payas'da tütün ekiminin ve kullanımının yasaklanması bilgisi yer almıştır. Söz konusu fermanla birlikte tütün ekimi ve ticareti çerçevesinde dükkânlarda,

---

[499] Çukurova'nın Silifkeovası veya Muhacirovası olarak da isimlendirildiği tespit edilmiştir. Bkz. Ahmet Tevfik, "Adana Vilâyeti", *Yeni Zirâat Gazetesi*, (1 Mart 1921, s. 183).

[500] Güngör Karauğuz, "Hititler Dönemi'nde Adana ve Çevresi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* 1. Baskı, Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 138.

[501] Cemil Bülbül, "Çukurova Bölgesi'ndeki Antik Kentler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I-İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* 1. Baskı, Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 152.

[502] Ömer Tokuş, "Fethinden Selçuklulara Kadar 'Ayn Zerbe (Anavarza)", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022, s. 49.

[503] Tevfik Yıldırım, *Kültürel Mirasımıza Arkeopark Güneşi–Adana Tarihi Kent Merkezi Projesi (Uru Adaniia-Adaniya),* 1. Baskı, (Adana: Ulusoy Matbaası, 2011), 1.

[504] Sait Uğuz, "19. Yüzyıl Çukurova Ticaretinde Artan İngiliz Etkisi", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova,* 1. Baskı, Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016), 49.

[505] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1296, s. 131.

[506] Cezmi Zeki Yurtsever, *Sarıçam Tarihi,* 2. Baskı, (Adana: Sarıçam Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), 22.

pazarlarda tütün alım-satımı ile kahvehanelerde[507] ve benzeri yerlerde tütünün içilmesi padişah kararıyla yasaklanmıştır. Ayrıca hükümden önce ekilmiş olan tütünlerin yakılması ve yasaktan sonra tütün ekim ve kullanımına devam eden kişilerin isimlerinin kayıt altına alınıp bildirilmesi yönünde ifadeye de yer verilmiştir.[508] 1618 yılına dair bu bilgilerden hareketle 1600'lı yılların başlarında ekimine imparatorluk genelinde başlanan tütünün muhtemelen aynı tarihlerde Adana bölgesinde de ekilmeye başlandığı hakkında yorum yapılmasını sağlamaktadır.

Reji öncesi Adana bölgesinde tütün üretiminin yapıldığına dair bir diğer bilgi 1691 yılına ait olmuştur. Bu çerçevede 1691 yılında yapılan tahrirden elde edilen verilerde Menteşe, Aydın, Saruhan, Bolu, Niğbolu, Silistre ve Kütahya ile Adana Eyaleti tütün ekimi yapılan alanlar olarak belirtilmiştir. 1697 yılında ise İstanbul'a tütün getiren tüccarların listesinde Adana'dan bir tüccarın olduğu tespit edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle 1697 yılında Adana bölgesinden İstanbul'a tütün ticaretinin yapıldığı yorumu yapılabilmektedir.[510] Yine 1695 yılında Adana sancağında bulunan mukâtaa[511] alanlarına dair aktarılan bilgilere bakıldığında duhân mukâtaaların da olduğu saptanmıştır. Bu mukâtaanın 1699 yılındaki değerinin 1.500 akçe olduğu belirtilmiştir.[512]

18. yüzyılın ilk çeyreğinde ise bölgede faaliyet gösteren meslek dalları ve esnaf grupları arasında tütüncülüğün de olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede bölge ile ilgili Mülk Defterlerinde tutulan kayıtlar incelendiğinde 96 farklı meslek grubunda 270 esnafın olduğu, bunların içerisinde ise tütüncülük yapan esnaf sayısının ise 6 olduğu tespit edilmiştir.[513] Yine 1769 yılının Kasım ayında İstanbullu Ali Beşe ile ilgili

---

[507] Osmanlı'nın son dönemlerinde sigara ve benzeri tütün ürünlerinin mekân olarak kahvehaneler müşterek bir alandır. Bkz. İsmail Asoğlu, "Osmanlı Urfa'sında Kahve, Kahvehaneler ve Müdavimleri", *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* 13/1, (Şubat 2021), s. 104.

[508] BOA. A.) DVNSMHM. D, Gömlek No: 82, Dosya No: 343 (H. 17 Şevvâl 1027/M. 7 Ekim 1618).

[510] Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlilli (1600-1883),* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005), 31, 66.

[511] Arapçadaki kat' kelimesi kökünden türeyen mukâtaa, kesişmek anlamına gelmektedir. Belirli bir miktar üzerine tarafların karşılıklı anlaşmaları için de kullanılmıştır. Nitekim Osmanlı döneminde "sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ" manasını içermektedir. Bkz. Mehmet Genç, "Mukâtaa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31: 129-132.

[512] İhsan Erdem Sofracı, "Osmanlı Mali Sisteminde Bir Gelir Tahsilatı Yönetimi Olarak Malikane Uygulaması: XIII. Yüzyılın İlk Yıllarında Adana Sancağı Örneği", *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 3/2, (Kış 2017), 189-190.

[513] Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 189-190.

meydana gelen muhakeme sürecinde şahitlik yapan isimler arasında tütüncülük mesleğini icra eden Tütüncü Hacı Beşe ve Tütüncü Seyyid Ömer'in isimleri tespit edilmiştir.[514] 1772 yılında ise bölge mahkemesine yansıyan bir diğer dâvâda Hac Mustafa Ömer Ağa'nın şahitliği ile ilgili tutulan kayıtlardan Ömer Ağa'nın tütüncülük mesleğini icra ettiği anlaşılmaktadır.[515]

19. yüzyıla gelindiğinde ise bölgede tütün üretim ve ticaretine yönelik faaliyetler daha da artmıştır. Nitekim 1822 yılında Adana Valisi İbrahim Halim Paşa tarafından bölge esnafına verilen nizâmnâmede faaliyet gösteren tütüncü esnaflarının 50 dirhemlik tütünü 7 paraya satmaları gerektiğini belirtmiştir.[516] Yine aynı yıl içerisinde vefat eden Ali Ağa ile ilgili 17 Kasım 1822 tarihli tereke incelendiğinde miktarı belirtilmemiş tütünün olduğu tespit edilmiştir.[517] 1829 ile 1830 yıllarında Adana'ya bağlı olan Mersin bölgesinde kurulmakta olan günümüzde *Yoğurt Pazarı* adı verilen çarşıdan bahsedilirken burada bulunan dükkânlarla ilgili şu ifadelere yer verilmiştir;

> "*Tarsus Kaymakamı Koloğlu Mehmet Ağa, 1829-1830 yıllarında, Silifke Tarsus yolunun geçtiği eski çeşmenin başında bir pazar yeri kurmayı düşünür. Bu yerin deniz kıyısına yakınlığı, çevre ile ilişki kurulabilecek ilk yolların buluştuğu bir yer olması, çevresinde tatlı su kaynağının bulunması nedeniyle bu alan seçilmiştir. Bugünkü Yoğurt Pazarı olarak bilinen bu yer, çalılardan, Mersin ağaççıklarından temizlenip, düzeltilerek genişçe bir alan meydana getirilmiştir. Yoğurt Pazarı, Mersin'in oluşumundaki ilk ve tek nokta sayılabilir. Mehmet Ağa, pazarın yönetimi için oğlu Hüseyin Ağa'yı görevlendirmişti ve onun için Pazar'ın kuzey yönünde, Mersin'in ilk evi olan, moloz taş duvarlı, üstü toprak damlı büyükçe binayı inşa ettirmişti. Hüseyin Ağa'nın evinin doğusuna da testici İsmail Efendi "huğ" evi yaptırmış, ardından pazar yönetimine yardım eden Camili Köyü eşrafına da buralarda dam ve huğ*

[514] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 49, Gömlek No: 49, Sayfa No: 20, Hüküm No: 24 (H. 29 Zi'l-Hicce 1183/M. 25 Nisan 1770).
[515] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 5, Gömlek No: 5, Sayfa No: 64, Hüküm No: 98 (H. 29 Zi'l-Hicce 1185/M. 3 Nisan 1772).
[516] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 53, Gömlek No: 53, Sayfa No: 60, Hüküm No: 113 (H. 29 Zi'l-Hicce 1237/M. 16 Eylül 1822).
[517] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 71, Gömlek No: 71, Sayfa No: 3, Hüküm No: 27 (H. 29 Zi'l-Hicce 1239/M. 25 Ağustos 1824).

evler yapılmasına izin verilmişti. Böylece Yoğurt Pazarı çevresindeki birkaç ahşap kulübe yanında tütüncü, demirci dükkânları sıralanmaya başlamış ve bu bölge zamanla kentin çekirdeğini oluşturmuştur. Hüseyin Ağa buradaki ticarî gelişmeyi görerek, pazar yerinin güneyine doğru bir yol açtırarak, deniz kenarına kayıkçılar için iskele yaptırmıştır. Böylece pazarın deniz bağlantısı da kurulmuştur. Köy ürünlerinin yanında, bahçeciler, balıkçılar ve seyyar satıcılar da ticarete katılmışlardır."[518]

Alıntısı yapılan metinde dikkati çeken pazarda bulunan dükkânlar arasında tütün dükkânlarının yer almasıdır. Metin incelendiğinde Adana vilâyetinde 1829 yılında tütün ticaretinin var olduğu ve kullanımının yaygın olduğu tespit edilebilmektedir.[519] Dahası Adana ve Tarsus sancaklarında 1828 yılında tütün tozu gelirlerini toplayan memur isminin Giryako Veled Efendi olduğu saptanmıştır. Buna Göre Giryako Efendi, 325 kıyye[520] tütün tozu toplamıştır.[521] Tütüncü esnafının faaliyette olduğu aynı tarihte Tahrecizade Molla Mehmet Efendi'ye ait olan eşyalar arasında 80 kuruş değerinde 40 kıyyelik[522] tütünün olduğu kayıtlara işlenmiştir.[523] Bu tarihlerde Tarsus'ta tütün gümrüğünün aktif olduğu tespit edilmiştir. Nitekim 1837 yılında bölge mahkemesine yansıyan bir dâvâ sürecinde Muhammed Ağa adlı kişinin tütün gümrüğüne borcunun kalmadığı kayda geçmiştir. Bu kayıt ise bölgede tütün gümrüğünün aktif olduğunu göstermektedir.[524] Tütün gümrüğünün aktif olduğu reji öncesi dönemde Tarsus bölgesinde tütün tozunun yanı sıra tömbeki ve tütüne dair kayıtlar saptanmıştır. Buna göre Tarsus'ta ikamet edip vefat ettikten sonra 2 Ocak 1849 tarihinde terekesi tutulan Kostanti Atâullah Efendi'ye ait bir tütün kesesi ile bir miktar tütün ile tömbekinin bulunduğuna dair kayıtlara yer verilmiştir.[525] 1865 yılında ise bölgede tütünün idaresi Rüsumat Emanetine bağlı olarak faaliyet gösteren Adana

[518] Semihi Vural, *Huğdan Gökdelene Mersin–170 Yılın Mimarlık Mirası",* 1. Baskı, (Mersin: Lamineks Matbaacılık, 2010), 30-32.
[519] Vural, *Huğdan Gökdelene Mersin–170 Yılın Mimarlık Mirası",* 30-32.
[520] 416,65 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[521] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 72, Gömlek No: 72, Sayfa No: 47, Hüküm No: 81 (H. 29 Zi'l-Hicce 1244/M. 2 Temmuz 1829).
[522] 51,28 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[523] BOA. MŞH, ŞSC.d., Defter No: 287, Gömlek No: 8080, Sayfa No: 1, 6, 15, Hüküm No: 1, 14, 25, 28 (H. 29 Zi'l-Hicce 1244/M. 2 Temmuz 1829).
[524] BOA. MŞH. ŞSC.d, Defter No: 285, Gömlek No: 8078, Sayfa No: 74, Hüküm No: 96 (H. 29 Zi'l-Hicce 1253/M. 26 Mart 1838).
[525] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 293, Gömlek No: 8086, Sayfa No: 135, Hüküm No: 83 (H. 29 Zi'l-Hicce 1266/M. 5 Kasım 1850).

Duhân İdaresi'nin denetimi altında olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Adana Duhân İdaresi bünyesinde görev icra eden isimlerden biri Mehmet Bey'dir. Mehmet Bey idarede sandık emini olarak görev yapmıştır.[527] Mehmet Bey dışında idare bünyesinde müdür olarak görev icra eden bir diğer isim Mehmet Gani Efendi'dir.[528]

Adana vilâyeti ile ilgili hazırlanmış olan salnameler[529] incelendiğinde ise 1872 yılında bölgede tütün ekiminin yapıldığına dair veriler elde edilmiştir. Özellikle tütün ekiminin ağırlıklı olarak Adana merkez, Kozan, Silifke, Anamur, Ermenek ve Mut bölgelerinde yapıldığı tespit edilmiştir.[531] 1873 yılında hazırlanmış olan vilâyet salnamesinden edinilen bilgiler çerçevesinde ise yukarıda belirtilen bölgeler dışında İçel ve Payas kazalarında da tütün ekiminin yapıldığına dair verilere ulaşılmıştır.[532] Yine aynı yıl içerisinde Tarsus Rüsumat İdaresi'ne bağlı olarak bir tütün fabrikasının faaliyette olduğu saptanmıştır. Buna göre fabrikada 1873 yılında aylık 350 kuruş maaşla Karabet Efendi'nin[533] görev icra ettiği tespit edilmiştir.[534] 1875 yılında ise tütün çeşitleri üzerinden alınacak vergilerde artışa gidilmesinden dolayı oluşan fiyat değişikliğinde herhangi bir sorunun yaşanmaması için paketlere ikişer bandrol yapıştırılması istenmiştir. Bu doğrultudan Adana vilâyetinin önemli yayın organlarından Seyhan Gazetesinde çıkan resmi ilanda şu ifadelere yer verilmiştir;

> "*Beşinci nev'i tütünden alınmakta olan kıyyede beşer kuruş sarfiyyāt rüsumunun on kuruşa iblâğıyla kıyyesinin otuz kuruşa satılması ve kıyyesinden on kuruş sarfiyyāt alınmakta dördüncü nev'inin bütün bütün*

---

[527] BOA. MVL. Dosya No: 705, Gömlek No: 8 (H. 18 Safer 1282/M. 13 Temmuz 1865).
[528] BOA. MVL. Dosya No: 428, Gömlek No: 67 (H. 21 Rabî'ül-Ahir 1280/M. 5 Ekim 1863).
[529] Salname Farsça olan sal(yıl) ve name (mektup, kitap) kelimelerin bir araya getirilmesiyle türetilmiştir. Türkçeye Yıllık olarak geçen salnameler genel olarak ilgili vilâyetin bir yılına ait her çeşit gelişmeleri, istatistik, ticaret, sanayi, iktisat, tarih, fen ve biyografi gibi bilgilerin özetlerini içeren metinlerden oluşmaktadır. Bkz. Naci Okcu, Hasan Akdağ, *Salname-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870–1288/1871–1289/1872–1290/1873) Erzurum İl Yıllığı,* 1. Baskı, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010), 9.
[531] *Adana Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1289, s. 54, 86, 103, 105, 108, 113; İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, Sırma Hasgül, *Salname-i Vilâyet-i Adana 1289 (1872),* 1. Baskı, (İstanbul: Creative Yayıncılık, 2008), 128, 192, 226, 230, 236, 246.
[532] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1290, s. 56, 83, 94, 101, 119.
[533] Ohannes Mazlumyan Ağa'nın oğlu olarak 1843 yılında Eğin'de dünyaya gelen Karabet Efendi, Sıbyân Mektebinde eğitim almış, Arapça okuyabiliyorken Türkçe ve Ermenice okuryazardır. Tarsus tütün fabrikası dışında Payas Müdüriyeti'nde, Mersin Rüsumat İdaresi'nde, Adana Memlahasında, İskenderun Rüsumat Nezâretinde ve Karahisar Rüsumat Nezâretinde farklı lanlarda görevler icra etmiştir. Bkz. BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 9, Gömlek No: 927 (H. 12 Zi'l-Hicce 1259/M. 20 Ocak 1844).
[534] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 9, Gömlek No: 927 (H. 12 Zi'l-Hicce 1259/M. 20 Ocak 1844).

kaldırılması mukteza irâde-i seniyyeden olmakla vusul telgraftan itibaren fabrikalardan çıkarılacak beşinci nev'i tütünlerin paketleri üzerine mevcut olan beşinci nev'i bandrollerden ikişer adet yapıştırılarak ihraç ettirilip bunların üzerine ol vecihle iki bandrol olduğu halde kıyyesinin otuz kuruşa sattırılması ve dükkâncıların evvelden elinde bulunacak olan bu nev'iden birer bandrolü paketlerin yine eski fiyatıyla satılması lazım gelir ise de esnaftan okuma bilmeyenleri elde edip bunları yeni fiyatla satacak o yolda istifadeye sapmaları melhūz olduğundan üzerlerinde ikişer bandrol sarılı olmayan paketleri yeni fiyatla almamaları hakkında hükümet-i 'aliyye marifetiyle ahaliye ilan ettirilmesi Rüsumat Emaneti celilesinden keşîde buyrulan fi 25 Mart sene 91 tarihli telgrafnamesinde irade buyrulduğu her şeyin rüsumat müdüriyetinin fi 27 Mart sene 91 tarihli telgrafnamede bildirilmiş ve muktezâsı Adana'da bulunan duhân fabrika memurlarına teblîğ olunmuş olduğundan ol vecihle dükkâncılar elinde evvelden bulunacak kıyyesi yirmi beş kuruş bir bandrollü tütünlerin kıyyesi sabıkasından ziyadeye almamaları ve dükkâncılar dâhi iki bandrol sarılı olmayan tütün paketlerini yirmi fiyatla sattıkları halde cezâ-i nakdiye dūçār olacaklarından keyfiyetin ahaliye ilan olunması Adana Rüsumat Memuriyetinden merkez hükümete vurûd eden dokuz numaralı ve 4 Rebîülevvel sene 92 ve 29 mart sene 91 tarihli müzakerede beyan olunmuş olmasına mebnî ol vecihle ilân-ı keyfiyete iptidar olundu."[536]

Reji öncesi dönemde tütün üretim, ticaret veya imalatının yapıldığına dair verilerin ele edildiği bir diğer bölgede de Feke kazası olmuştur. Nitekim 1875 yılında Ömer Feyzi Efendi'nin[537] Feke kazasında faaliyette olan tütün fabrikasında görev icra ettiğine dair bilgiler tespit edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle Feke kazasında da tütün imalatının yapıldığı söylenebilir.[538] Reji öncesi dönemde Adana vilâyetine bağlı olan Kozan, Silifke, Anamur, Ermenek, Mut, İçel, Feke ve Payas kazaları dışında Haçin kazasında da tütün ekiminin yapıldığına dair bilgilere 1876 yılında hazırlanmış olan

[536] "İlan-ı Resmi", *Seyhan Gazetesi,* (9 Temmuz 1875 s. 2).
[537] Halil Efendi'nin oğlu olarak 1854 yılında Kozan'da doğan Ömer Feyzi Efendi, Mahalle Mektebinde eğitim alarak Arapça, Farsça ve Türkçe alanında dersler almıştır. Bkz. BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 36, Gömlek No: 341 (H. 29 Zi'l-Hicce 1270/M. 22 Eylül 1854).
[538] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 36, Gömlek No: 341 (H. 29 Zi'l-Hicce 1270/M. 22 Eylül 1854)

salnameden ulaşmaktayız.[539] Aynı yıl içerisinde Sis kazasında tütün imalatının yapıldığına dair verilere ulaşılmıştır. Buna göre 14 Haziran 1876 ile 12 Aralık 1876 tarihleri arasında Ahmed Efendi'nin[540] Sis kazasında aylık 300 kuruş maaş karşılığında tütün fabrikasında yoklama kâtipliği görevini icra ettiği saptanmıştır.[541] Tütün üretim ve imalatının kazalarla sınırlı kalmadığı görülmekle birlikte kazalara bağlı nahiyelerde de ekimin yapıldığı tespit edilmiştir. Buna örnek olarak ise 1879 yılında Haçin kazasında tütün ekiminin yapılması gösterilebilir.[542]

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin teşkil edilmesinden önceki süreçte Adana bölgesinde tütünle ilgili faaliyetler kapsamında 1880 yılında Rüsumat Emanetinde görev yapan duhân fabrika memur muâvini Azmi Efendi ile duhân fabrika memuru Mustafa Efendi'nin isimlerine yer verilmiştir. Salnamede yer alan bilgilerden hareketle bu tarihlerde tütünün işletilmesi ve tüketime hazır hale getirilmesi için aktif şekilde çalışmakta olan bir tütün fabrikasının olduğu anlaşılmaktadır.[543] 1880 yılında görev icra eden Azmi Efendi'nin dışında Mehmed Nuri Efendi'nin de ismi tespit edilmiştir. Şöyle ki, 23 Ekim 1855 tarihinde Kaysericikzade Ali Ağa'nın oğlu olarak Sis kazasında dünyaya gelen Mehmed Nuri Efendi, Mahalle Mektebi'nde eğitim görmüştür. Türkçe, Arapça ve Farsça alanında dersler almıştır. 14 Mayıs 1870 tarihinde henüz 15 yaşındayken 300 kuruş aylık maaşla Sis Kazası Aşar Kol Muharrirliğine atanmıştır. Aynı yıl içerisinde bulunduğu vâzifeden ayrılmış olsa da 13 Haziran 1875 tarihinde 300 kuruş maaş karşılığında aynı göreve tekrar getirilmiştir. 13 Haziran 1880 tarihine gelindiğinde ise aylık 500 kuruş maaş karşılığında Kozan Rüsûm-ı Sitte İdaresi bünyesinde vâzife üstlenerek Sis ve Kars-ı Zülkadriye kazaları

---

[539] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1293, s. 96.

[540] Ahmed Efendi, Mehmed Efendi'nin oğlu olarak 1845 yılında Sis kasabasında doğmuştur. Mahalle mektebinde eğitim aldığı sırada Arapça dersler almıştır. Türkçe okuyup yazabilen Ahmed Efendi, 1864 yılında henüz 21 yaşındayken Kozan sancağı muhasebe yazı işlerinde stajyer olarak göreve başlamıştır. 14 Mart 1866 tarihine gelindiğinde ise 300 kuruş aylık maaşla Sis kazası sayım vergisi katipliğine atanmıştır. 26 Ağustos 1873 ile 21 Mart 1874 tarihleri arasında 300 kuruş maaş karşılığında Kozan sancağı arâzi yoklama katipliği görevini yapmıştır. 15 Mayıs 1874 tarihinde 300 kuruş maaşla Sis kazası öşür vergisi kayıt vâzifesinde görev üstlenmiştir. 14 Haziran 1876 ile 12 Aralık 1876 tarihleri arasında Sis kazasında tütün fabrikası yoklama katipliği görevini icra ettikten sonra Sis kazası tapu katipliğine atanmıştır. 18 Haziran 1879 tarihinde ise 350 kuruş maaşla Kars kazası tütün kayıt memuriyetine istihdam edilmiştir. Son olarak 28 Ekim 1879 tarihinde 300 kuruş maaş karşılığında Sis Kazası Bidayet Mahkemesi Zabit Katipliğine atanmıştır. Bkz. BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 11, Gömlek No: 129 (H. 29 Zi'l-Hicce 1261/M. 29 Aralık 1845)

[541] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 11, Gömlek No: 129 (H. 29 Zi'l-Hicce 1261/M. 29 Aralık 1845)

[542] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1296, s. 173.

[543] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1297, s. 69.

tütün yoklama memuriyetinde görev icra etmiştir. Buradaki görev süresini doldurduktan sonra son olarak Şubat 1881 tarihinde üstlenmiş olduğu Kozan Bidayet Mahkemesi Kalemliğinde görev icra etmiştir.[544]

Rüsumat Dairesi'nin denetiminde bulunan tütün, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmuş olduğu ilk yıllarda da faaliyetlerini devam ettirmiştir. Adana vilâyeti için 1881 yılında hazırlanan salnamede bu tespiti destekler nitelikte bilgilere ulaşmaktayız. Belirlenen tarihte vilâyet genelinde tütün ekiminin yapılmaya devam edildiğinin aktarılmasının yanı sıra Rüsumat Dairesi'nde görev yapan memurların isimleri zikredilirken fabrika memuru Recep Efendi'nin ismine de yer verilmiştir. Yine salnamede aktarılan bilgiler arasında dikkati çeken bir diğer nokta da Bulanık kazasında tütün ekiminin yapıldığına dair olan ifadelerdir.[545] Adana bölgesinde faaliyet gösteren tütün fabrikalarında görev icra eden bir diğer isim de Yakub Bey'dir. Yakub Bey, Reşid Bey'in oğlu olarak 1866 yılında Kozan kazasına bağlı olan Topçular köyünde dünyaya gelmiştir. Kozan'da eğitim sürecini tamamlayarak 11 Ağustos 1881 tarihinde stajyer olarak Kozan Tahrirat Yazı İşlerinde görev üstlenmiştir. 16 Mayıs 1883 tarihinde ise aylık 225 kuruş maaş karşılığında Kozan'da faaliyet gösteren tütün fabrikasında memur muâvinliği görevini icra etmiştir. Lakin Reji Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte tütün fabrikasının kapanması üzerine 13 Mayıs 1884 tarihinde 300 kuruş maaşla Serfiçe (Serfice veya Serfiğe) Muhasebe Yazı İşleri Merkez Katipliği görevine atanmıştır. Böylece Yakub Bey Kozan Tütün Fabrikasında yaklaşık olarak 1 yıl kadar görev icra etmiştir.[546]

Reji öncesi dönemde bölgede tütün üretiminin yapıldığı yerlerden bir diğeri de İçel İli sancağı olmuştur. Bu çerçevede 1872 ile 1903 yılları arasında vilâyet salnameleri incelendiğinde sancakta ekimi yapılan tarım ürünleri arasında tütünün de olduğu tespit edilmiştir. Buna dair veriler tablo 1'de yer almaktadır.

[544] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 11, Gömlek No: 127 (H. 29 Zi'l-Hicce 1272/M. 31 Ağustos 1856).
[545] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1299, s. 51, 52, 105.
[546] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 98, Gömlek No: 401 (H. 29 Zi'l-Hicce 1282/M. 15 Mayıs 1866)

Tablo 1: İçel İli Sancağında Üretilen Mahsuller (1872-1903)

Silifke	**Anamur**	**Ermenek**	**Gülnar**	**Mut**
Arpa	Arpa	Arpa	Arpa	Arpa
Buğday	Buğday	Buğday	Buğday	Buğday
Pamuk	Pamuk	Pamuk	Pamuk	Pamuk
Fasulye	Fasulye	Fasulye	Fasulye	Fasulye
Tütün	**Tütün**	**Tütün**	Kabak	**Tütün**
Karpuz	Bakla	Mercimek	Karpuz	Karpuz
Susam	Susam	Çavdar	Susam	Susam
Zeytin	Zeytin	Nohut	Üzüm	Zeytin
Kavun	Akdarı	Darı	Darı	Kavun
Mercimek	Nar	-	Portakal	Nar
Nohut	Limon	-	Limon	Pirinç
-	Portakal	-	-	-
-	Keçiboynuzu	-	-	-
-	Üzüm	-	-	-
-	Mısır	-	-	-

Kaynak: *AVS*, Hicri: 1289, s. 103-113; *AVS*, Hicri: 1290, s. 99-104; *AVS*, Hicri: 1293, s. 117-129; *AVS*, Hicri: 1294, s. 114-127; *AVS*, Hicri: 1296, s. 180-193; *AVS*, Hicri: 1297, s. 106-122; *AVS*, Hicri: 1299, s. 66-73; *AVS*, Hicri: 1308, s. 107-113; *AVS*, Hicri: 1309, s. 113-121; *AVS*, Hicri: 1318, s. 198-220; *AVS*, Hicri: 1320, s. 198-202.

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde buğday, arpa, pamuk ve fasulyenin İçel İli sancağına bağlı olan Silifke,[547] Anamur,[548] Ermenek,[549] Gülnar ve Mut[550] kazalarında ortak olarak üretilen zirâ'i ürünler olduğu görülmektedir. Tütün ürünün Gülnar hariç diğer kazalarda üretildiği tespit edilmiştir. Yukarıda belirtilen ürünler dışında karpuz, bakla, mercimek, çavdar, zeytin, kavun, nohut, mısır, üzüm, nar, limon, akdarı, portakal, keçiboynuzu, darı ve pirinç gibi ürünlerin yetiştirildiği görülmektedir. İçel İli sancağına bağlı olan bölgelerde bu tür ürünlerin çeşitliliğinde farklılığın olması arâzi yapısının zenginliği hakkında bilgi vermektedir.[551]

[547] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1289, s. 103.
[548] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1299, s. 105; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1290, s. 101
[549] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1289, s. 107.
[550] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1289, s. 113.
[551] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1290, s. 99-104; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1293, s. 117-129; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1294, s. 114-127; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1296, s. 180-193; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1297, s. 106-122; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1299, s. 66-73; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1308, s. 107-113; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1309, s. 113-121; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 198-220; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 198-202.

19. yüzyıla kadar bölgede yapılan tütün üretimi bu dönemde önemini daha da arttırmıştır. Bu çerçevede bölgenin verimli topraklarında üretilen tütün *Yenice* adıyla ün kazanmıştır. Bu gibi gelişmeleri göz önünde bulunduran idareciler Adana topraklarının tütün verimliliğini ölçmek amacıyla imparatorluk genelinde olduğu gibi numune tohum gönderilmiştir. Ancak ekimde kullanılan yanlış yöntemler neticesinde istenilen verim alınamamıştır. Buna karşın tütün çiftçilerinin ekim hakkında bilgi edinmeleri için bilgilendirme çalışmalarının yanı sıra talimatname de yayınlanmıştır.[552]

Zikredilen talimatnamede tohum ekim süreci izah edilmiştir. Şöyle ki, yapılacak olan arâzinin öncelikle küçük parçalara bölünmesi ve ekimin yapılması doğrultusunda bilgi aktarılmaktadır. Buna ek olarak talimatnamede ekimin ne şekilde ve hangi aylarda yapılmasına dair bilgiler ayrıntılı şekilde verilmektedir. Buna göre ocak olarak tanımlanan tarhlar hazırlandıktan sonra bir ocak için hazırlanmış olan arâzilere Aralık ve Ocak ayları içerisinde koyun gübresi[553] atıldıktan sonra, Şubat ayının 15'ine kadar tohumun atılması gereklidir. Ekimin gerçekleşmesinden önce arâzinin bazı düzenlemelere maruz kaldığı gibi tohumun da ekim öncesi hazırlık evresinin olduğuna dikkat çekilmektedir. Tütün tohumu bir kıyye külü kumla karıştırılarak buğday gibi ekildikten sonra toprağın üzerinden geçilmesi gereklidir. Tohumun üzerindeki zemin sertleştirildikten sonra koyun veya keçi gübresi serpildikten sonra ocakların üzerleri ağaç dalları ile örtülerek tohumun filizlenmesi beklenir. Yine talimatnamede dikkat çekilen bazı hususlar arasında toprağın ekim işlemi sırasında kuru olması gerektiği, tohum filizlenip parmakla tutulur vaziyete geldiğinde günlük olarak sabah saatlerinde sulanması gerektiği, toprağın yabani otlardan temiz tutulması gerektiği ve son olarak tohumların filizlenip fidan haline gelmesinden sonra ocaklardan alınarak daha önce hazırlanmış olan arâziye ekilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Adana vilâyetinde arâzilere tütün ekiminin gerçekleşmesinden önce Kasım ayından ekimin yapılacağı mevsime kadar istenen verimin elde edilmesi amacıyla dört-beş defa arâzi sürülmelidir. Ekim işlemi birer karış aralık bırakılarak gerçekleşmektedir.[554]

---

[552] *Seyhan Gazetesi*, Sayı: 2.
[553] "Zirâat-ı Umûmiye-Tütüncülük", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (18 Ekim 1908, s. 360-364).
[554] Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1833-1876),* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 261-262.

Tütün ekimi yapılan arâzide verimin arttırılması amacıyla yapılan bu gibi işlemler dışında arâzinin bir defa tütün ekildikten sonra birkaç sene boş bırakılması da verimi arttıran yöntemler arasında gösterilebilir.[555] Ancak birkaç sene üst üste ekiminin yapılması durumunda ise ikinci veya üçüncü yılda, birinci yılda elde edilen mahsule nispetle daha düşük mahsulün toplanmasına yol açmaktadır.[556] Adanalı çiftçiyi bilgilendirmek için hazırlanan bu talimatnamenin temel amacı Reji öncesi dönemde bölgede tütünden elde edilen verim ve geliri arttırarak Adana ekonomisine olan katkısını daha da arttırmaktadır. Reji öncesi dönemde vilâyet ekonomisinde büyük etkiye sahip olan tütün üretiminin ve ticaretinin yapıldığı bir diğer bölge ise Erzurum olmuştur.

1.4.2. Reji Öncesi Dönemde Erzurum Vilâyetinde Tütün

Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Erzurum vilâyetinde yaşayan nüfusun temel gelir kaynağı tarım olmuştur. Erzurum vilâyet salnameleri incelendiğinde tarih boyunca Erzurum vilâyetinde başta buğday ve arpa olmak üzere pirinç, keten, fasulye, bakla, tütün (dütün),[557] üzüm, kavun, karpuz, ayva, dut, vişne, elma, gibi sebze ve meyve üretiminin yapıldığına dair bilgiye ulaşılmış olması bölgenin verimlilik açısından oldukça zengin olduğunu göstermektedir.[558]

Verimlilik açısından zengin olan yerlerden biri de Erzurum'a bağlı olan Kars bölgesidir. Bu çerçevede 1647 yılında Kars-ı Zülkadriye'yi ziyaret eden Evliya Çelebi'nin "*Beşinci iklimin ortasında bulunduğundan, kışı çok şiddetli olur. Bunun için bağ ve bahçesi yoktur. Ürünü ve tahılı çoktur. Halk gayet sağlamdır ve ticaret ve zanaat ile uğraşmaktadır"*[559] sözleri göz önünde bulundurularak bölgede üzüm, kavun, karpuz, ayva, dut, vişne ve elmanın yanı sıra tütün ekiminin yapıldığı tespit edilmiştir.[560] 1870 yılına gelindiğinde ise Erzurum vilâyetinde tütün ekiminin yapıldığına dair bir diğer kanıt olarak bu yıla ait vilâyet salnamesinde Rüsumat

[555] "Zirâat-ı Umûmiye-Tütüncülük", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (15 Kasım 1908, s. 391-394).
[556] İhsan, "Zirâat-ı Umûmiye-Tütün", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (24 Mart 1910, s. 379-381).
[557] Arapça kökenli olan duhân veya dütün kelimesi Osmanlı coğrafyasında tütünü tanımlamak için yaygın olarak kullanılan terimdir. Bkz. Kamile Sağcan Gül, *Bitlis Kalesi Kazısı Tütün Lüleleri (2011-2015),* 1. Baskı, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020), 19.
[558] Hürü Sağlam, *H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı,* (Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 47.
[559] Evliya Çelebi, Seyahatname, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 167-168.
[560] Sağlam, *H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı*, 47.

memurlarının isimlerine yer verilirken tütün kayıtlarını tutan Haşim Efendi'nin ismine rastlanılmasıdır.[561]

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğu bölgesinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de tütünün erken dönemlerden itibaren ekilmeye başlandığı söylenebilir. Reji Şirketi'nin bölgede teşkilatını oluşturmasından önceki süreçte Erzurum'da tütün ekimi ile ilgili ayrıntılı bilgilere dönemin vilâyet salnamelerinde rastlanılmaktadır. 1871 ile 1881 yılları arasında Erzurum vilâyetine bağlı olan Erzurum merkez, Van, Erzincan, Muş,[562] Çıldır, Kars-ı Zülkadriye, Bayezid ve Bayburt sancaklarında tütün ekiminden elde edilen ürün miktarı ile ilgili istatistiki bilgilere yer verilmektedir. Ancak salnamelerde geçen bilgiler incelendiğinde sancaklarda elde edilen miktar ile toplamı belirten miktar arasında uyuşmazlığa da denk gelindiğini belirtmek gerekir.

Tablo 2: 1871-1881 Yılları Arasında Elde Edilen Tütün (Kıyye ve Kile[563])

Yıl	Erzurum	Erzincan	Bayezid	Bayburt	Van	Muş	Çıldır
1871	-	2.450	-	-	28.560	103.000	15.100
1872	-	2.390	-	-	28.560	100.000	29.120
1873	-	7.000	-	-	776.000	100.000	37.600
1874	-	7.000	-	-	776.000	100.000	37.600
1875	1.500	6.920	-	-	9.315	27.000	21.000
1876	-	8.220	200	-	1.180	25.000	22.000
1877	1.000	8.220	200	-	-	-	22.000
1881	-	1.290	-	-	-	-	-

Kaynak: *EVS,* Hicri: 1288, s. 154-155; *EVS* Hicri: 1289, s. 155; *EVS,* Hicri: 1290, s. 154; *EVS*, Hicri: 1291, s. 154; *EVS*, Hicri: 1292, s. 152; *EVS*, Hicri: 1293, s. 152; *EVS,* Hicri: 1294, s. 136; *EVS*, Hicri: 1299, s. 160.

Tablo 2'deki veriler incelendiğinde belirlenen tarih aralığında sadece Bayburt sancağında tütün ekiminin yapıldığına dair bilginin olmadığı söylenmekle birlikte

[561] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1287, s. 50.

[562] Batılı seyyah Southgate'ye göre 19. yüzyılda Muş bölgesinde yaşayan insanların geçim kaynaklarından biri tütündü. Ancak bölgede üretilen tütünlerin de kalitesinin düşük olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şeyhmus Bingül, "19 Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Muş", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, (Aralık 2020): 105.

[563] Hububatın ölçümünde kullanılan ölçü birimidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bölgelere göre ağırlıkları farklılık göstermektedir. Ancak İstanbul'da kullanılan kilenin ağırlığı 25 kilograma denk gelmektedir. Bkz. Ömer Türkoğlu, *Salnamelerde Çankırı–Kastamonu Vilâyeti Salnamelerinde Çankırı Sancağı (1896-1903),* 1. Baskı, (Çankırı: Çankırı Valiliği Yayınları, 1999), 603.

Erzurum merkez sancağında 1875 yılında tütün ekiminden elde edilen 1.500 kıyyenin[566], 1877 yılında 1.000 kıyyeye[567] düştüğü saptanmıştır. Van sancağında ise 1871 yılından itibaren tütün ekiminin yapıldığına dair istatistiki bilgilere yer verilmekle birlikte 1873 ile 1874 yıllarında tütünden elde edilen miktarın vilâyet genelinde en yüksek verim olduğu görülmektedir. Ancak 1877 ile 1881 yıllarında Van sancağında tütün ekiminin yapıldığına dair verilerin olmadığı görülmektedir. Erzincan sancağında 1877-1881 yılları arasında devamlı olarak tütün üretiminin yapıldığı görülmekle birlikte elde edilen ürünün en yüksek olduğu yıl 1876 iken en düşük yıl ise 1881 yılı olmuştur. Muş sancağında ise elde edilen kıyye miktarı 1875 yılına kadar 100.000'in[568] üzerinde iken bu tarihten sonra gözle görülür oranda ciddi düşüşler yaşanmıştır. Çıldır sancağında 1881 yılı hariç en düşük miktarın 15.000'in üzerinde en yüksek miktarın ise 37.000'in üzerinde olduğu görülmektedir. Son olarak Bayburt[569] sancağında salnamelerde belirlenen tarih aralığında tütün ekiminden elde edilen ürün kaydının olmadığı yorumu yapılabilmektedir.[570]

Tablodaki verilerden hareketle Reji öncesi dönemde bölgede tütün üretiminin yapılmasının yanı sıra tütün imalatının yapıldığına dair veriler de elde edilmiştir. Nitekim Erzincan sancağında Reji öncesi dönemde tütün imalatının yapıldığına dair veriler tespit edilmiştir. Şöyle ki, Mehmet Cemil Efendi'nin[571] 10 Şubat 1876 tarihinde sancakta tütün imalatı yapan ikinci tütün fabrikasına memur olarak atandığı

[566] 1.923 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[567] 1.282. kg ağırlığına denk gelmektedir.
[568] 128.200 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[569] 1845 yılında Bayburt merkez mahallelerinden Şingah ve Taşmescit mahallelerinde birer tütüncünün olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 1828 yılında Bayburt'un Çekreşin mahallesinde Kesbar Veled-i Sami-yel'in tütüncülük yaptığı tespit edilmiştir. Bkz. Naim Ürkmez, "Temettuat Defterlerine (1845) Göre Bayburt'ta Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyal ve İktisadi Vaziyeti", *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu,* (Bayburt, 28-30 Mayıs 2014), Ed. Selcan Koçaslan, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Kürşad Kara, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 154; Yunus Özger, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinden Sonra Ruslar Tarafından Bayburt'tan Göç Ettirilen Reaya", *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu,* (Bayburt, 28-30 Mayıs 2014), Ed. Selcan Koçaslan, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Kürşad Kara, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 170.
[570] *Erzurum Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1288, s. 154-155; *Erzurum Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1289, s. 155; *Erzurum Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1290, s. 154; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1291, s. 154; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1292, s. 152; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1293, s. 152; *Erzurum Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1294, s. 136; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1299, s. 160.
[571] 31 Ekim 1851 tarihinde Eğin kazasında dünyaya gelen Mehmet Cemil Efendi'nin babası Der-Sa'âdet Piyade Altıncı Tabur Kâtibi Mustafa Rüşdü Efendi'nin oğludur. Eğin Sıbyân Mektebinde eğitim almıştır. Bkz. BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 130, Gömlek No: 341 (H. 29 Zi'l-Hicce 1268/M. 14 Ekim 1852).

saptanmıştır. Buradaki memurluk görevi 12 Şubat 1878 tarihine kadar devam etmiştir. Aylık 400 kuruş maaş ile göreve başlayan Mehmet Efendi'nin maaşı 14 Haziran 1876 tarihinde 500 kuruşa yükseltilmiştir. Ancak 14 Ağustos 1876 tarihinde 350 kuruşa indirilmiştir.[572] Yine aynı yıl içerisinde fabrikada görev yapan bir diğer isim Nakudoğlu Mehmed Ali Efendi'dir.[573] Esasen Mehmed Ali Efendi, 4 Temmuz 1877 ile 28 Aralık 1877 tarihleri arasında aylık 350 kuruş maaş karşılığında Erzincan Sancağı Rüsumat Müdüriyeti Tütün Fabrikası'nda memurluk vâzifesinden önce aynı müdüriyette tütün teftiş memuru olarak görev yaptığı saptanmıştır. Müfettişlik görevini ise 17 Aralık 1876 ile 10 Mart 1877 tarihleri arasında aylık 500 maaş karşılında icra etmiştir.[574]

Genel bir değerlendirmede bulunulacak olunursa, Erzurum vilâyetinde yapılan tütün ekim ve ticareti ile ilgili elde edilen bulgular Adana vilâyetine nazaran az olmuştur. Gerek Adana gerekse Erzurum vilâyetinden tütün idaresinin Reji Şirketi'nin denetimine girmeden önce şirketin kurulma nedenleri ve kurulduktan sonra işleyişi hakkında hazırlanan şartname ile nizâmnâmede belirtilen hükümleri incelemek konunun anlaşılır kılınabilmesi açısından önem arz etmektedir.

1.5. TÜTÜNDE REJİ ŞİRKETİ DÖNEMİ

Muharrem Kararnamesi'nin 1881 yılında imzalanmasıyla birlikte[575] yabancı alacaklı ülkelerin borçlarını tahsil etmek amacıyla borç sahibi ülkelerin de baskıları neticesinde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi kurulmuştur.[576] Bu idarenin yönetim merkezi İstanbul olmuştur.[577] Tütünün denetimi 1883 yılına kadar Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi

---

[572] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 130, Gömlek No: 341 (H. 29 Zi'l-Hicce 1268/M. 14 Ekim 1852).

[573] Mehmed Ali Efendi, 1849 yılında ticaretle geçimini sağlayan Hacı İzzet Efendi'nin oğlu olarak Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Memuriyeti döneminde Rüsûm-ı Sitte İdaresi dışında Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin farklı kurumlarında görev almıştır. Bkz. BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 104, Gömlek No: 416 (H. 29 Zi'l-Hicce 1266/M. 5 Kasım 1850)

[574] BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 104, Gömlek No: 416 (H. 29 Zi'l-Hicce 1266/M. 5 Kasım 1850); Mehmet Akif Bal, İrfan Dağdelen, *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratlar (1879-1909)*, 1. Baskı, (İstanbul: Trabzon Kitaplığı, 2012), 342-343.

[575] Sefer Şener, Cüneyt Kılıç, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yabancı Sermaye", *Bilgi Dergisi,* 1(16), (2008), 26; Değer Alper, Âdem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar", *Journal of Finance Letters,* 24/87, (Nisan 2010): 44.

[576] Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,* çev. Muammer Sencer, 1. Baskı, (İstanbul: May Yayınları, 1997), 53; Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları,* 2. Baskı, (Ankara: T.C. Maliye Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2010), 75-76.

[577] Ahmet Önder Kırıcı, İrfan Yiğit, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Çorumlu Devlet Adamları,* 1. Baskı, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 71.

tarafından sağlanmıştır. Ancak hedeflenen başarı elde edilemeyince 1883 yılında tütünün idaresi için ayrı bir şirket kurma çalışmaları başlamıştır. Bu doğrultuda 1883 yılında Muharrem Kararnamesi'nin 9. maddesi[578] dayanak (maddede kurulacak bu tür şirkete Osmanlı yönetiminin engel olmayacağı da belirtilmiştir) gösterilerek İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın, Viyana'da Kreditanstalt[580] Bankası'nın[581] ve Berlin'de Bleichröder Bankası'nın ortaklığı neticesinde *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi* kurulmuştur.[582] Şirketin faaliyete geçtiği tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık olarak 240.000 dönüm arâzide 141.000 tütün çiftçisi üretim yapmaktadır.[583]

Bu şirket, tütünün denetim altına alınması ve ürün vergisinin toplanıp borçların tahsil edilmesi amacıyla 27 Mayıs 1883 tarihinde yapılmış olan anlaşma ile kurulmuştur.[584] Şirket, anlaşmanın Fransızca metninde Osmanlı İmparatorluğu'nda *Ortak Çıkarlar Sağlayan Tütün Tekeli* anlamına gelen *Societe de la Regie Cointeressee des Tabacs de L'Empire Ottoman*[585] olarak isimlendirilmiştir.[586] Statüsü imtiyazlı şirket olarak belirlenen kurum sermayesinin yarısı olan 100 milyon frank bir diğer ifade ile 4.400.000 lira ödenmiştir.[587] 200.000 hisseden[588] oluşan sermayenin % 73,75'i Osmanlı Bankası, % 13,75'i Kredianstalt Bankası ve % 11,50'si Bleichröder

[578] Aynı maddede tütün inhisarının yanı sıra tuz inhisarının da kurulabileceği belirtilmiştir. Bkz. Morawitz, *Türkiye Maliyesi,* 228.
[580] Credit-Anstalt. Bkz. Kaleb Herman Adney, "Instıtutıonal Fınancel Interconnected Markets And Trans-Regıonal Networks: The Polıtıcal Economy Of Ottoman Tobacco In Macedonıa And Thrace (1880-1900)," *Mehmet Genç Anısına Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları I,* 1. Baskı, Ed. Fehmi Yılmaz, (İstanbul: Güngören Belediyesi Yayınları, 2023), 603.
[581] Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile Reji Şirketi'nde Avusturya-Macaristan hissedarların vekilliğini yapmıştır. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1819),* 1. Baskı, (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), 96.
[582] Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 76-77.
[583] Mustafa Batman, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Kaçakçıları, Kolcular ve Reji Şirketi (1883-1908)", *Şekâvet, Hıyânet, İsyan-Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık,* 1. Baskı, Ed. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 117-118.
[584] Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 6/23, (Güz 2009): 53.
[585] Mustafa Hatipler, "Uluslararası Para Fonu'nun Türkiye'nin Duyun-u Umumiye'si Ol(a)mayışının Nedenleri", *Bilgi Dergisi*, 7, (Kış 2013): 130; Neslişah Leman Başaran Lotz, "Milli Mücadele Sonrası Bağımsızlık: İmtiyazlar Meselesi", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 350, (Şubat: 2023): 5.
[586] Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Düyun-u Umumiye",* 108.
[587] Sudi Apak, Arzu Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 3, (Temmuz 2012): 81.
[588] Her bir hisse 22 Osmanlı altını tutarındadır. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 61, Gömlek No: 47.

Bankası tarafından satışı gerçekleştirilmiştir. Reji Şirketi kurulmadan önce tütünden elde edilen gelir 737.466 lira olduğundan dolayı[590] şirketin Osmanlı yönetimine yılda 750.000 lira ödeme yapması kararlaştırılmıştır.[591] Yabancı sermaye eli ile anonim bir şirket olarak 1883 yılında temelleri atılmış olan bu müesseseye;[592] imparatorluk genelinde tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımı ile sigara üretiminde de tekelci imtiyazlar tanınmıştır.[593] Şirkete imalat sektöründe de imtiyaz tanınması neticesinde imparatorluk genelinde tütün alanında faaliyet gösteren 450 özel tütün fabrikası tasfiye edilmiştir.[594] Donald Quataert ise kapatılan bu tütün fabrika sayısının 300 olduğunu belirtmiştir.[595]

Şirketin faaliyetlerine başlaması ve resmiyet kazanması amacıyla şartname hazırlanmıştır. Bu çerçevede yapılan çalışmalar neticesinde 14 Mayıs 1883 tarihinde kuruluş şartnamesi padişah tarafından onaylanmıştır. Şartnameyle[596] birlikte resmi olarak 27 Mayıs 1883 tarihinde kurulan *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi*[597] (*La Societe de la Regie Cointeressee des Tabacs de I'Empire Ottoman*) adıyla teşkilatlanma süreci başlatılmıştır.[599] Halk arasında *Reji Şirketi* adıyla anılan kurum[601] 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir.[602] Şirkete tütünün

[590] Zafer Oğuz, *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları (Düyun-ı Umumiye İdaresi),* 1. Baskı, (Ankara: Gökkuşağı Kitabevi, 2001), 81.
[591] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 19, Gömlek No: 82 (H. 29 Zi'l-Hicce 1317/M. 30 Nisan 1900); "Reji İdaresi", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1993), 26: 197.
[592] Filiz Dığıroğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun'daki Acem Topluluğu", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat,* 1. Baskı, Haz. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 259.
[593] Barış Borlat, *Atatürk Döneminde Türkiye'de Tütün ve Sigara Kaçakçılığı (1923-1938),* (Yüksek Lisans Tezi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 13; Alper Karavardar, Sonay Akar, "Osmanlı Devleti Finans Tarihinin Finansman Modelleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 23, (Temmuz 2022): 87.
[594] Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi,* 89.
[595] Donald Quataert, "Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 43/3, (Şubat 1984): 70.
[596] Volkan Aksoy, "İngiliz Ticaret Raporlarında (1908-1913) Trabzon", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* XV/58, (Mayıs 2018): 66.
[597] Oktay Güvemli, Emin Zeytinoğlu, Emrah Aygül, "Osmanlı İmparatorluğunda Çift Yanlı Kayıt Yönteminin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Sanayi İşletmesinde İlk Kez Uygulaması–Tütün Rejisi Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 11, (Temmuz 2016): 207; Haluk Kayıcı, "19. Yüzyıl Edirne'sinde Ekonomik ve Mesleki Kuruluşlar". *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi,* (Konya, 9-12 Nisan 2018). (Nevşehir: 2018), 533.
[599] Morawitz, *Les Finances de la Turquie,* 284.
[601] Dığıroğlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", 231.
[602] Ezgi Yardımcı, *Osmanlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925),* (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 43; Metin

işletilme imtiyazı 30 yıllığına verilmiştir.[603] Esasen 30 yıllık imtiyazın batılı ülkelere verilmesinde borçların ödenmesinin yanı sıra 19. yüzyılda batılı ülkelerin sömürü anlayışında meydana gelen değişiklik etkili olmuştur. Bu çerçevede 19. yüzyılla birlikte artık batı ülkelerinin sömürmek istedikleri ülkenin belirledikleri değerine doğrudan el koymak yerine o değeri emaneten yönetmek yöntemiyle kiralayarak elde etmiş olduğu kârdan sabit miktarını ilgili devlete teslim ederken kalan kâr oranı ise ortaklar arasında paylaştırılırdı. 19. yüzyılda yaygın olan bu yöntem tütün alanında Regiê veya Reji olarak isimlendirilen Emaneten İdare Yöntemi ile uygulanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tütünlerin bu yöntemle işletilme hakkı Fransızların liderliğini yaptığı çokuluslu bir şirkete verilmiştir.[605]

Çokuluslu kurumun işleyişi hakkında hükümler içeren şartname Osmanlı yönetimi, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Reji Şirketi arasında yapılan müzakereler neticesinde hazırlanmıştır. Bu şartname 30 yıl yürürlükte kalmıştır. Şartname kurumun işleyişi, sorumlulukları ve yetkilerine dair hükümler içermektedir.[607] Bu çerçevede *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi'nin Şartnamesi (Osmanlı İmparatorluğu Tütünleri Kazanç Ortaklığı Tekeli Şirketi)* adıyla hazırlanan kuruluş şartnamesi toplamda 29 maddeden meydana gelmiştir. Reji Şirketi İdare Meclisi tarafından hazırlanan şartname Türkçe ve Fransızca olarak iki nüsha şeklinde hazırlanarak 27 Mayıs 1883 tarihinde yürürlüğe alınmıştır.[609] Reji Şirketi'nin kuruluşundan dolayı açıkta kalacak Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde görevli memurların müsait olunduğu mertebede bir vâzifede istihdam edilecekleri belirtilmiştir. Böylece Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi bünyesinde çalışan görevlilerin açıkta kalmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. İki nüsha şeklinde hazırlanan lâyiha

---

Ünal, "Tekel'in Hazin Sonu", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* 1. Baskı, Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 278.

[603] Hatice Yasemin Çakır, "Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nın Kadir Has Üniversitesi'ne Dönüşümü ve Yapılan Uygulamaların Analizi". *Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi*, (16-18 Eylül 2019). Ed. Kemal Arı, Derya Genç Acar. (Bolu 2019), 174; Ahmet Yüksel, "Osmanlı'da Zamanı Anlamak: Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3/12, (Yaz 2010): 508.

[605] Altun, *Osmanlı Tütün Tekeli: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül Menfaa Reji Şirketi,* 15-16.

[607] Rıza Bey, *Reji Şirketi'ne Mukabeleten İtiraz,* 1. Baskı, (İstanbul: Ebu'l Ziya Matbaası, 1908), 3.

[609] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 14 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 12 Şubat 1884).

Mâliye Nezâreti, Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi[610] ile Bank-ı Osmani Direktörü Mösyö Deveaux tarafından 27 Mayıs 1883 tarihinde imzalanmış ve mühürlenmiştir.[611]

Şartnamede şirketin Viyana'dan Kreditanstalt isimli banka,[612] Berlin'den Bleichröder Bankası ve Osmanlı Bankası'nın ortaklığında kurulduğu belirtilmiştir.[613] Şirketin Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi tarafından onaylanmış olan kuruluş şartnamesinin bir ay içerisinde Bāb-ı 'Âliyye teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Şartnamenin onaylanmasından sonra 6 ay içerisinde şirketin kurulması, 9 ay içerisinde ise İstanbul ve tütün üretiminin yapıldığı bölgelerde teşkilatını sağlaması gerektiği ifade edilmiştir. Şirketin yönetim merkezinin İstanbul ve Osmanlı hukukuna tabi olacağı belirtilmiştir.[614] Şirket bir meclis tarafından idare edilecek ve bu meclis İstanbul'da toplanacak olan 10 azâdan[615] oluşacaktır. Bu azâların 5'i Osmanlı vatandaşlarından,[616] diğer 5'i ise yabancı devlerde ikamet eden hissedarlar arasından seçilmekteydi.[617] Ancak daha sonradan azâ sayısı 12'ye çıkarılmıştı. Sonradan eklenen bu 2 azânın da Osmanlı vatandaşı olmasına dikkat edilecektir.[618] Böylece Osmanlı yönetimi şirketteki söz hakkını arttırmaya çalışmaktaydı.

Şartnamede şirketin teşkilat yapısına dair hükümlere de yer verilmiştir. Bu doğrultuda şirket Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde tütün üretiminin yapıldığı her bölgede şartnamenin hükümlerini uygulamak, tütünü kontrol altında tutmak ve

---

[610] Düyûn-ı Umûmiyye İdares'nin yönetimini oluşturan meclistir. Bkz. Bedri Gürsoy, "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40/1-4, (Ekim 1984): 17.

[611] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 19, Gömlek No: 56 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1300/M. 8 Nisan 1883).

[612] Yusuf Yıldırım, "Sapancalı'nın 1922 Tarihli Karaman Krokisi", *Akademik Sayfalar Dergisi,* 22/19, (Mayıs 2023): 298.

[613] Erdovan Shabanovski, Ali İhsan Karataş, "Selanik Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gevgeli Kazası'nın İdari Yapısı ve Kurumları", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi,* 2(3), (2019): 16.

[614] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31(H. 14 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 12 Şubat 1884).

[615] 2 Nisan 1895 tarihinde üçüncü maddede yapılan değişiklikle birlikte azâ sayısı 12'ye çıkarılmıştı. Bkz. BOA. İ. KAN. Dosya No: 1, Gömlek No: 46 (H. 15 Şevvâl 1312/M. 11 Nisan 1895); BOA. BEO. Dosya No: 4290, Gömlek No: 321729 (H. 15 Receb 1322/M. 11 Nisan 1895); BOA. BEO. Dosya No: 608, Gömlek No: 45533 (H. 29 Şevvâl 1312/M. 25 Nisan 1895); BOA. BEO. Dosya No: 451, Gömlek No: 33794 (H. 5 Safer 1312/M. 8 Ağustos 1894); BOA. MV. Dosya No: 81, Gömlek No: 18 (H. 19 Safer 1312/M. 22 Ağustos 1894); BOA. İ. ML. Dosya No: 12, Gömlek No: 26 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1312/M. 26 Eylül 1894); BOA. ŞD. Dosya No: 349, Gömlek No: 26 (H. 24 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 5 Ekim 1893).

[616] BOA. BEO. Dosya No: 420, Gömlek No: 31458 (H. 14 Zi'l-Hicce 1311/M. 18 Haziran 1894).

[617] BOA. MV. Dosya No: 80, Gömlek No: 57 (H. 6 Zi'l-Hicce 1311/M. 10 Haziran 1894).

[618] BOA. Y. PRK. AZJ. Dosya No: 55, Gömlek No: 57 (Belge Tarihi Yok).

vergilerini toplamak amacıyla şube veya acente açabilecektir.[619] Bu şubeler imparatorluğun hudutlarıyla sınırlı tutulmayarak, şirkete ihtiyaç duyulan yabancı devletlerde de şube açma yetkisi tanınmıştır. Tütün kaçakçılığı ile mücadele edecek memurları şirket kendisi tayin edecektir. Bu şubelerde görev alacak memurların ise giyeceği kıyafetler devlet memurlarının kıyafetlerine benzer olacaktır. Bu kıyafetlerin belirlenmesi ve denetlenmesi Mâliye Nezâreti tarafından yapılacaktır. Kaçakçılıkla yürütülen mücadelede bu memurların ihtiyaç duyacağı destek Osmanlı yönetimi tarafından sağlanacaktır.[620] Her ne kadar özerk bir şirket olsa da merkezi otoritenin güçlendirilmesi ihmal edilmiyordu.

Şirketin vergilendirme sistemi ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Bu bağlamda tütünlerin depolanacağı ambarların ve şirketin ihtiyaç duyduğu binaların inşa edilmesi sürecinde emlak vergisinden muaf tutulacaktır.[621] Ancak kiralanacak olan yapıların ise bu vergiden muaf tutulmayacağı belirtilmiştir.[622] Yine şirkete ait varidat için temettü vergisi ve patent vergisinden de muaf tutulması kararlaştırılmıştır. Bu vergilerin yanı sıra hisse senetleri için de şirketin gerek Osmanlı yönetimi gerekse ahâli ile yapacağı yazışmalarda evraklarda damga vergisinden muaf tutulacağı ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Buna karşın ahâlinin şirkete yazacağı evraklarda ise bu vergiden muaf tutulmaması gerektiği açıklanmıştır.[623] Şirket, çeşitli kurumlarla yapacağı yazmışlarda kullanacağı evraklarda ve vereceği senetlerde damga vergisine[624] tabi tutulmuştur.[625] Reji Şirketi'nden ruhsat alarak dükkân işleten tütüncü esnafı ise sattıkları tütünden dolayı elde ettikleri kâr için temettü vergisinden muaf

---

[619] *Memalik-i Şahane Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi Şartnamesi,* (İstanbul: Memalik-i Şahane Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi Yayınları, 1883), 5-7.
[620] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 14 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 12 Şubat 1884).
[621] BOA. ŞD. Dosya No: 304, Gömlek No: 7 (H. 16 Safer 1303/M. 24 Kasım 1885); BOA. ŞD. Dosya No: 352, Gömlek No: 12 (H. 6 Şaban 1311/ M. 12 Şubat 1894); BOA. BEO. Dosya No: 365, Gömlek No: 27317 (H. 18 Şaban 1311/M. 24 Şubat 1894); BOA. ŞD. Dosya No: 427, Gömlek No: 82 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1324/M. 22 Mayıs 1906); BOA. BEO. Dosya No: 3294, Gömlek No: 246987 (H. 15 Rabî'ül-Evvel 1326/M. 17 Nisan 1908).
[622] BOA. ŞD. Dosya No: 2488, Gömlek No: 2 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1302/M. 12 Mart 1885).
[623] BOA. DH. MKT. Dosya No: 596, Gömlek No: 59 (H. 13 Receb 1320/M. 16 Ekim 1902).
[624] Her ne kadar şartnamenin beşinci maddesinde hükümet ve ahaliye verilen senetlerden damga vergisinin alınmamasına dair hükümler olsa da reji tarafından verilen senet evraklarının buna dâhil edilmeyerek vergiye tabi tutulması gerektiği belirtilmişti. Bkz. BOA. DH. MUİ. Dosya No: 145, Gömlek No: 53 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1329/M. 13 Haziran 1911); BOA. DH. MUİ. Dosya No: 145, Gömlek No: 47 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1329/M. 13 Haziran 1911).
[625] BOA. MV. Dosya No: 113, Gömlek No: 176 (H. 21 Cemazîye'l-Ahire 1324/M. 12 Ağustos 1906).

olacaktı.[626] Ancak şirkete bağlı olan mağazalardan, dükkânlardan ve şirketin farklı bölgelerde ve alanlarda görevlendireceği memurların ve işçilerin belirlenen tüm vergilerden sorumlu tutulacakları yönünde hükümlere yer verilmiştir.[627] Bu teminatla olası ani iflasın önüne geçilmesi ön görülmüştür.

Şartnamede üzerinde durulan önemli konulardan biri de şirket sermayesi olmuştur. Hükümler doğrultusunda şirket, sermayesini tahvil ilanıyla toplayabilecektir. Kuruluş sermayesi ise 100.000.000 Frank bir diğer ifade ile 4.000.000 İngiliz sterlini veya 4.400.000 Osmanlı lirası olarak belirlenmiştir.[628] Verilen rakamlardan hareketle Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere'nin para değerinin birbirine eşit olduğu ancak Fransa'nın para değerinin her iki ülkeye oranla ciddi manada düşük olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Şirkete teslim edilecek her hisse senedinin bedeli ise şirket tarafından nizâmnâmeye göre belirlenecektir.[630] Şirkete teslim edilecek toplam miktar ise Osmanlı yönetimi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi bilgisi doğrultusunda 2.200.000'i geçmeyecek şekildedir.[631] Üst limitlerin belirlenmiş olmasında yasadışı sermaye akışının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Şirket ile ilgili şartnamede değinilen konular arasında şirketin teminat akçesi ile feshedilmesine yönelik faaliyetler yer almaktadır. Bu doğrultuda şirkette imtiyaz sahibi olanlar Bank-ı Osman-î Şâhâne İdaresi'ne nakden 100.000 Osmanlı lirasını teminat akçesi olarak vermek zorundaydı. Ödenecek bu miktar ise Osmanlı yönetimi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi hesabına yatırılacaktır. İmtiyaz sahiplerinin 6 ay içerisinde şirketi kuramaması durumunda ise belirlenen teminat akçesinin 50.000 lirası Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne geri kalan 50.000 lirası ise Osmanlı yönetimine teslim edilecektir. Buna ek olarak şirketin dokuz ay içerisinde faaliyete geçmemesi durumunda teminat akçesi aynı şekilde müsadere edilerek şirketin kuruluşu geçersiz olacaktır. Ancak şirketin belirlenen zaman diliminde kurulup faaliyete geçmesi neticesinde teminat akçesi şirketin kasasında olacaktır. Şirketin feshedilmesiyle ilgili ise kuruluş koşullarına riayet edildiği ve hazırlanan nizâmnâme ile şartnameye uygun

[626] Doğruel, Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel,* 89.
[627] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 2 (H. 1 Rabî'ül-Evvel 1300/M. 10 Ocak 1883).
[628] BOA. İ. MMS. Dosya No: 75, Gömlek No: 3367, Sıra No: 5 (H. 7 Receb 1300/M. 14 Mayıs 1883).
[630] Apak, Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", 81.
[631] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31(H. 14 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 12 Şubat 1884); BOA. Y. A. RES. Dosya No: 43, Gömlek No: 1 (H. 2 Ramazan 1305/M. 13 Mayıs 1888).

olarak yönetildiği sürece imtiyaz müddetince göreve devam edeceği ifade edilmiştir. Ancak Osmanlı yönetimi ile şirket arasında bir ihtilafın çıkması durumunda Osmanlı yönetimi, Reji Şirketi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi arasında yapılan görüşmeler neticesinde şirketin kanunlara aykırı davrandığı tespit edilip feshine veya görev süresinin uzatılmamasına karar verilmesi durumunda şirketle yapılan sözleşme feshedilecektir. Mevcut teminat akçesi Osmanlı yönetimi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi arasında paylaştırılacaktır. Bu meblağın temin edilmesi için ise şirkete ait olan menkul ve gayrimenkuller satışa çıkarılarak elde edilecek gelirlerden karşılanması kararlaştırılmıştır.[635]

Şirketin kâr oranının dağılımına bakıldığında ise yıllık olarak şirketin kazanç elde edip etmemesine bakılmaksızın Osmanlı yönetimine 750.000 Osmanlı lirası vermekle yükümlü tutulmuştur.[636] Şirketin kuruluşunda yer alan üç ortağa ise %8 oranında kazanç payı ödenmekteydi.[637] Ancak şirketin ilk üç yıllık faaliyetleri neticesinde zarar ederek her yıl ortalama 360.000 lira açık vermiştir. Bunun nedeni ise şirket aygıtlarının hızla örgütlenmesine bağlı olarak tezahür eden yüksek mâliyet, Reji öncesi tekel altında olan tütünlerin öngörülen mâliyetten fazla olması, Osmanlı tütününün önemli alıcısı olan Mısır'ın Yunan tütününe yönelmesi ve kaçakçılık faaliyetleri gösterilebilir.[638] Şirket, yıl içerisinde hiçbir şekilde hasılat elde etmemesi durumunda bile belirlenen miktarı Osmanlı yönetimine teslim etmek zorundaydı. Şirket bu miktarı Osmanlı yönetimine 4 taksit halinde altın olarak üç ay aralıklarla ödeyecektir.[639]

Bu çerçevede ilk taksitin 1-13 Mart, ikinci taksitin 1-13 Haziran, üçüncü taksitin 1-13 Eylül ve dördüncü taksitin ise 1-13 Kasım'da ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Elde edilen kâr oranın taraflar arasında dağılımı Reji İdare Komisyonu tarafından seçilen bir komisyon aracılığı ile belirlenecektir. Bu komisyon yıllık hasılatı toplayıp

---

[635] BOA. ŞD. Dosya No: 301, Gömlek No: 25 (H. 5 Muharrem 1302/M. 25 Ekim 1884).
[636] Oğuz, *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları (Düyun-ı Umumiye İdaresi),* 81; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Can Damarı Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı,* çev. Filiz Dığıroğlu, 1. Baskı, (İstanbul: Taş Mektep Yayınları, 2014), 32-33.
[637] İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama-Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası,* 1. Baskı, (Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1981), 101.
[638] Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908,* çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 221-222.
[639] Ahmet Özen, Özay Özpençe, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Borçlanma Politikaları ve Sonuçlar", *Mevzuat Dergisi,* 9/100, (Nisan 2006): 16.

faizleri hesapladıktan sonra şirketin masrafları toplanıp elde edilen gelirlerden düşülerek geriye kalan kâr oranı taraflar arasında dağıtılırdı. Bu dağılım elde edilen gelir tutarına göre Osmanlı yönetimi, Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi ile Reji Şirketi arasında şu şekilde gerçekleşmekteydi.[640]

Tablo 3: Reji Şirketi'nde Kâr Oranının Dağılımı[641]

Hisse Sahipleri	**0-500.000**	**500.000-1.000.000**	**1.000.000-1.500.000**	**1.500.000-2.000.000**	**2.000.000-üzeri**
Düyûn-ı Umûmiyye	%35	%34	%30	%20	%15
Osmanlı Yönetimi	%30	%39	%52	%70	%75
Reji Şirketi	%35	%27	%18	%10	%10

Kaynak: BOA. İ. MMS. Dosya No:75, Gömlek No: 3367 (H. 7 Receb 1300/M. 14 Mayıs 1884).

Tablo 3'teki veriler incelendiğinde şirketin kâr oranında artışın yükseldiği sürece Osmanlı yönetimine düşen pay artarken şirket ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne düşen miktar ise azalmaktaydı.[643] Buna göre şirketin elde etmiş olduğu kazanç 500.000 Osmanlı lirasına kadar olan miktardan %35'i Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne, %30'u Osmanlı yönetimine[644] ve geriye kalan %35'i ise Reji Şirketi'ne ait olacaktır. Elde edilen kazancın 500.000 ile 1.000.000 Osmanlı lirası arasında olması durumunda %34'ü Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne, %39'u Osmanlı yönetimi ve geriye kalan %27'si ise Reji Şirketi'ne teslim edilmekteydi.[646] Kazanç miktarının 1.000.000 ile 1.500.000 arasında olması durumunda %30'u Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne, %52'si Osmanlı yönetimine ve %18'i Reji Şirketi'ne teslim edilmekteydi.[647] Yıllık kazancın 1.500.000 ile 2.000.000 arasında olması durumunda ise bu oranın %20'si Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne, %70'i Osmanlı yönetimine ve %10'u ise Reji Şirketi'ne teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[648] Hasılatın

[640] BOA. İ. MMS. Dosya No:75, Gömlek No: 3367 (H. 7 Receb 1300/M. 14 Mayıs 1884).
[641] Jacques Thobie, *İnterets Et İmperialisme Français Dans I'Empire Ottoman (1895-1914),* 1. Baskı, (Paris: Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, 1977), 183.
[643] BOA. İ. MMS. Dosya No: 75, Gömlek No: 3367 (H. 7 Receb 1300/M. 14 Mayıs 1884).
[644] Gazi Giray Günaydın, "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri 1908", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 7/7, (Ağustos 2009): 106.
[646] Kirkor Kömürcan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-u Umumiye Tarihçesi),* 1. Baskı, (İstanbul: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, 1948), 80.
[647] Morawitz, *Türkiye Maliyesi,* 285.
[648] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).

2.000.000'ın üzerinde olması durumunda ise Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'nin alacağı oran %15, Osmanlı yönetiminin alacağı oran %75 ve Reji Şirketi'nin alacağı oran ise %10 olarak hesaplanmıştır.[649] Taraflar arasında yapılan kâr dağılımında dikkati çeken önemli bir husus kâr oranının artış gösterdiği oranda devlet hazinesine giren para miktarı artarken şirket kasasına giren miktarda ise ciddi düşüş yaşanmaktaydı. Bu nedenden dolayı muhtemeldir ki şirket elde etmiş olduğu gelirlerin tamamını resmi kayıtlara geçirmeyip kayıt dışı ekonomi girişiminde bulunmuştur.[650]

Hazırlanmış olan şartname ve nizâmnâmenin şirket tarafından uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi amacıyla hükümlere de yer verilmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı yönetimi bir komiser tayin edecektir.[651] Bu komiser Reji Şirketi İdare Meclisi'nin her toplantısına katılmak için İstanbul'da ikamet etmek zorundaydı. Komiserin alacağı maaş Osmanlı yönetimi ile Reji Şirketi arasında yapılan müzakereler neticesinde belirlenerek şirket tarafından ödenecektir.[652] Yine komisere yardımcı olmak amacıyla birkaç müfettiş de tayin edilebilecektir. Bu müfettişlerin maaşları ise Osmanlı yönetimi tarafından ödenecektir. Gerek komisere gerekse müfettişe ödenecek maaş miktarının eşit olmasına dikkat edilecektir. Müfettişler, Reji Şirketi'nden ruhsat almış olan mağaza ile dükkânların denetlenmesi, görev yapan memurların teftiş edilmesi, şirketin defter ile evraklarının incelenmesi ve sandıkların kontrol edilmesiyle görevlendirilmişlerdir. Komiser ve müfettişlerin geniş yetkilere sahip olmalarına rağmen idarenin işleyişine hiçbir şekilde müdahale etme hakları bulunmamaktaydı. Şirketin faaliyetlerini denetlemek amacıyla Osmanlı yönetimi tarafından bir görevlinin atanması şirketin denetlenebilir bir kurum olduğunu ve keyfi uygulamaların önlenebilmesi ile birlikte olası kayıt dışı ekonomi girişimleri önleyebilmek için bir girişim olarak yorumlanabilmektedir.[653]

Şartnamede ayrıntılı şekilde değinilen bir diğer husus da şirketin yetki alanı olmuştur. Bu çerçevede tütün üretimi, tüketimi, imalatı ve ticareti Rumeli,[654] Girit ve

[649] Cumali Bozpinar, Özgür Teoman, "İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi", *Fiscaoeconomia,* 7/1, (2023): 498.
[650] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).
[651] 14 Kasım 1883 tarihinde Osmanlı Bankası Direktörü tarafından aylık 100 kuruş maaşla Varidat-ı Umûmiye muhasebecisi Süleyman Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. BOA. Y. A. RES. Dosya No: 22, Gömlek No: 10 (H. 21 Muharrem 1301/M. 22 Kasım 1883).
[652] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 22, Gömlek No: 4 (H. 13 Muharrem 1301/M. 14 Kasım 1884).
[653] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).
[654] Cantürk Gümüş, *Türk Orman Devrimi,* 1. Baskı, (Ankara: Türkiye Ormancılar Derneği, 2018), 87.

Lübnan dışında kalan imparatorluğun genelinde şirketin denetimine bırakılmıştır. Ayrıca bu bölgelerde tütün üzerinden alınan her türlü vergi Reji Şirketi tarafından toplanacaktır.[655] Yine yukarıda belirtilen bölgeler dışında yabancı devletlerden imparatorluğa getirilen sigara, tütün ve enfiyeden[656] alınacak satış vergisinin de Reji Şirketi tarafından alınacağı belirtilmiştir. Ancak rejinin denetiminde bulunan tömbekiden alınan satış vergisi şirkete değil devlete ait olacaktır.[657]

Kıyılmış ve yaprak tütünden elde edilen sigaralar, ihracatı yapılan tütünün ve tütün üzerinden alınan öşür[658] vergisini toplama hakkı Reji Şirketi'ne ait olacağı belirtilmiştir. Devletin daha önce üretici ve tüccardan aldığı ürünün onda biri olan öşür vergisinin de Reji muhafızları tarafından toplanacağı ifade edilmiştir. Reji Şirketi tarafından öşür vergi kayıtlarının tutulduğu defterler hükümet memurları tarafından istenildiği zaman denetlenebilecektir. Nitekim şirketin tütün üzerinden alacağı öşür vergisi ile bu vergilerin kayıtlarının tutulduğu defterleri hükümetin inceleme hakkının olduğunu belirten Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesinde[659] de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından onaylanmıştır. Bu gelişme ise şirketin devlet kurumları tarafından denetlenebileceğini gösterdiği gibi şirket üzerinde denetleme mekanizmasının işlerlik kazanması için hukuki zemin oluşturmaktadır. Netice olarak tömbeki dışında tütün ürünleri üzerinden alınan her tür vergiyi toplama hakkı şirkete devredilmiştir. Ancak gerek şirket şartnamesinde gerekse Muharrem Kararnamesi'nde Osmanlı yönetiminin vergilerle ilgili şirket tarafından tutulan kayıt defterlerini

---

655 BOA. DH. MKT. Dosya No: 1571, Gömlek No: 95 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1306/M. 5 Aralık 1888).

656 Enfiye, yüksek nikotin ile toz haline getirilmiş olan tütünlerin bergamot, karanfil, tarçın ve karbonat gibi maddelerle karıştırılarak elde edilen tütün çeşididir. Elde edilen madde buruna çekilme suretiyle kullanılmaktadır. Bkz. Sebahattin Kuş, *Tütün Kontrolü ve Ticaret İhtilafı,* 2. Baskı, (İstanbul: Yeşilay Yayınları, 2014), 21.

657 Ancak tömbekinin de şirketin denetiminde bulunmasından dolayı tütün için hazırlanmış olan şartname ve nizâmnâmeye uygun olarak idare edilecektir. Ruhsatsız olarak ekilen tömbekilerin şartname ve nizâmnâmeye uygun olarak sökülmesi gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2414, Gömlek No: 38 (H. 18 Cemazîye'l-Ahire 1318/M. 13 Ekim 1900); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2399, Gömlek No: 46 (H. 9 Cemazîye'l-Evvel 1318/M. 4 Eylül 1900).

658 Ürünün onda bir oranında alınan vergidir. Bkz. Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü,* 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 127.

659 "*Purolar, enfiyeler, çiğnemeye mahsus tütünler ve ithal edilen tömbeki hariç tutularak ve tütün aşarı ve tütün gümrük vergileri müstesna olmak üzere 22 Kasım 1879 tarihli sözleşmeye ilişkin ve kararnamenin iki numaralı ekinde yer alan listede adı geçen vilâyetlerde toplanan veya tüketilen tütün ve tuz tekeli gelirlerini Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin yönetim ve denetimine terk etmiştir*." Bkz. Mehmet Fatih Ekinci, *Türkiye'nin Mali İntiharı-Kapitülasyonlar ve 1838 Balta Liman Ticaret Sözleşmeleri'nden Sevres Andlaşması'na,* 1. Baskı, (Ankara: Barış Platin Yayınları, 2008), 266.

denetleme hakkını güvence altına alarak denetleme mekanizmasına önem göstermiştir.[660]

Yabancı devletlerden Osmanlı İmparatorluğu'na tütün, sigara, ağız tütünü, enfiye ve tömbeki gibi ürünlerin ithali ile ilgili ise daha önce yapılan antlaşmalar ve ahitnameler geçerli olacaktır. Ancak Osmanlı yönetimi ile şirket arasında bir ihtilafın oluşması durumunda bu alanlarda yeni düzenlemeler yapılabilecektir. Buna karşın Mısır,[661] Sisam, Tunus, Rumeli ve Girit bölgesine nakledilen tütünler üzerinden alınan ihracat vergisinin arttırılması, azaltılması veya kaldırılmasıyla ilgili kararı hükümet verebilme yetkisini saklı tutmaktaydı. Osmanlı yönetimi tarafından yapılacak düzenlemelerle birlikte eksikliğin oluşması durumunda bu eksikliğin şirkete, Osmanlı yönetimi tarafından ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu eksiklik Reji dükkânlarında hükümete ait olan hisselerden karşılanacaktır. Yine İran, Romanya, Karadağ ve Sırbistan'a sevk olunacak tütünler üzerinden alınacak ticaret vergisinde indirime gidilmesi veya tamamen kaldırılması durumunda da aynı hukuk uygulanacaktır. Ancak Reji Şirketi'nin görevinin son bulması durumunda ise tütün ticareti serbest olacağı gibi tütün sahiplerinin de mallarını Reji ambarlarından çıkarmak zorunda oldukları belirtilmiştir.[662]

Tütün ticaretinin yanı sıra şartnamede tütün çiftçileri ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Bu bağlamda, tütün ekmek isteyen üreticilerin Reji Şirketi'nden ruhsat almaları zorunlu tutulmuştur.[663] Alınacak bu ruhsatta ise arâzinin mevkii ve konumunu tarif etmeleri gerekmekteydi. Ruhsat talebi için ekiciler tarafından hazırlanmış olan dilekçe Reji Şirketi'nin memur bulundurduğu bölgede dilekçe memura, memurun bulunmadığı durumlarda ise dilekçe Reji memuruna yetiştirilmek üzere bölgede görev yapan İhtiyar Meclisi'ne teslim edilecekti.[664] Dilekçede belirtilen hükümlerin icra

[660] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 2 (H. 1 Rabî'ül-Evvel 1300/M. 10 Ocak 1883).
[661] 1900'lı yıllarda Osmanlı tütün ihracatının yapıldığı önemli bölgelerden biriydi. Ancak 1914 yılına gelindiğinde Mısır'da tütün üretimine konulmuş yasağın kaldırılmasıyla birlikte bu ihracatta düşüş yaşanmıştı. Bkz. "Tütün İhracatı", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (15 Aralık 1907, s. 457-458); "Memalik-i Osmaniye'de Tütün Zirâatı", *Felahat Gazetesi,* (28 Haziran 1914, s. 481-482).
[662] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1456, Gömlek No: 96 (H. 5 Safer 1305/M. 23 Ekim 1887).
[663] BOA. YB.021, Dosya No: 108, Gömlek No: 163 (H. 5 Cemazîye'l-Evvel 1320/M. 10 Ağustos 1902).
[664] *Zürraın Rejiye ve Rejinin Zürraa Karşı Olan Hukuk ve Vezaifine ve Ahkâm-ı Cezaiyeye Dair Nizâmnâme*, 1. Baskı, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1886), 1-4.

edilmesi ve ruhsat istenen alanın yarım dönümden[665] düşük olmaması durumunda ise ruhsatın verilmesinde herhangi bir zorluğun çıkartılmayacağı belirtilmiştir. Böylece çiftçinin tütün ekme hakkı hukuki anlamda güvence altına alınmıştır.[666] Ancak Trablusgarp vilâyetinde yarım dönümden düşük olan ve avlu içinde yer alan arâzilerde tütün ekimine ruhsat verildiği tespit edilmiştir.[667] Nizâmnâmeye aykırı olarak verilen bu kararın iptal edilmesi ve gereken muamelenin yapılması yönünde karar alınmıştır.[668] Yarım dönümden düşük olan alanlara veya bahçelere izinsiz ekilen tütünlerin tespit edilmiş olması durumunda ise her bir gün için 20 para altın akçe alınması kararlaştırılmıştır.[669]

Tütün çiftçisinin üretim yapmasına yardımcı olmak ve mahsulünü kolay şekilde şirkete teslim etmek amacıyla yapılan düzenlemelere dair şartnamede hükümlere yer verilmiştir. Bu çerçevede şirketin tütün mahsulünü toplamak ve satmak amacıyla faiz karşılığında ekiciye yardım etmesi gerekliydi. Tütün ekicinin mahsulünü ihraç etmesine şirket mâni olamazdı. Ancak tütünlerin müşteriye teslim ve nakledilmesinden önce almış olduğu borç parayı şirkete vermek zorundaydı. Yine Reji Şirketi'nin belirlemiş olduğu kanunlar çerçevesinde üretilen tütünlerin Reji ambarlarına teslim edilmesi zorunluydu. Şirket ise tütün ekiminin yoğun olarak yapıldığı alanlarda tütünlerin depolanması amacıyla gerekli olan ambarları inşa etmek zorundaydı. 100.000 kıyye[670] tütün üretiminin yapıldığı köylerde tütün ambarının inşa edilmesi,[671] 100.000 kıyyenin elde edilemediği bölgelerde ise birkaç köyün birleştirilmesi neticesinde ortak alanda bir ambarın inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[672] Tütünlerin bu ambarlara nakledilmesi için ise gerekli vasıta ve amelenin Reji tarafından karşılanacağı belirtilmiştir.[673] Tütün üreticileri 10 saatten

[665] Tütün ekilecek arâzinin yarım dönümden az olmaması hususunda alınan kararın 1874 yılında hazırlanmış olan nizâmnâmenin birinci maddesinde de belirtildiği görülmüştür. Bkz. Düstûr, Tertip: 1, Cilt 3, s.323-343.
[666] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1538, Gömlek No: 62 (H. 25 Zi'l-Hicce 1305/M. 2 Eylül 1888).
[667] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1460, Gömlek No: 6 (H. 15 Safer 1305/M. 2 Kasım 1887); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1451, Gömlek No: 71 (H. 10 Muharrem 1305/M. 28 Eylül 1887).
[668] BOA. DH. MKT. Doysa No: 1419, Gömlek No: 41 (H. 17 Şaban 1304/M. 11 Mayıs 1887).
[669] BOA. ŞD. Dosya No: 2001, Gömlek No: 27 (H. 22 Şaban 1300/M. 28 Haziran 1883).
[670] 128.200 kg denk gelmektedir.
[671] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 15 (H. 12 Şevvâl 1330/M. 24 Eylül 1912).
[672] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1462, Gömlek No: 55 (H. 24 Safer 1305/M. 11 Kasım 1877).
[673] Erdoğan Keskinkılıç, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji–Tütün İdaresi", *Liberal Düşünce Dergisi,* 4/14, (Bahar 1978): 154.

fazla olan mesafedeki Reji ambarlarına tütünlerini taşımak zorunda değildi.[674] Bu nedenden dolayı şirket, tütünlerin çiftçiden teslim alınması amacıyla 10 saatlik[675] mesafedeki bir noktada alım memuru görevlendirirdi. Böylece çiftçinin ürününü Rejiye teslim etmesi hususunda yaşayacağı sıkıntılar önlenmeye çalışılmıştır.[676]

Tütünlerin toplanıp mahsulün Reji ambarına teslim edilmesine hazır hale gelmesine yakın bir zaman diliminde üretici Rejiye bildiriyordu. Reji memurunun olmadığı yerde ise bu bilgi İhtiyar Meclisi'ne iletilmekteydi. İhtiyar Meclisi ise bu bilgiyi en yakın Reji memuruna ulaştırmaktaydı. Bilgiyi alan Reji Şirketi tütünlerin teslim alınması amacıyla ilgili bölgenin Reji memurlarını bilgilendirmekteydi. Ancak şirketin memur gönderememesi durumunda ise tütünlerin ambara teslim edilmesi üzerine şirket tütün ekicisine ruhsatname ile bohçalar göndermekteydi. Bu doğrultuda verilen ruhsatnameyle tütünler nakliyeye tabi tutulacaktır. Nakliye ruhsatnamesi bulunmayanlar ise tütün nakliyatını gerçekleştiremeyeceklerdir.[677] Ekiciler tarafından toplanan mahsuller ise bir sonraki senenin Ağustos ayının başına kadar Reji ambarlarına teslim edilmesi gerekliydi.[678]

Teslimat süresi genel olarak mahalli idare meclisi ile Reji İdaresi'nde görev yapan memurların ortak kararıyla belirlenmekteydi.[679] Ancak bu süre konusunda birinci yıl istisna tutularak Ağustos ayından sonra teslimatın da kabul edilebileceği belirtilmiştir. Tütün ekiciler tarafından Reji ambarlarına teslim edilmiş olan tütünlerin korunması ve muhafaza edilmesi görevi ise şirkete ait olacaktır. Tütün ekici Reji ambarlarına teslim etmiş olduğu tütün yapraklarının düzenlenip tertip edilmesi görevini ambarda icra edebilecektir. Ayrıca ekici tütünlerini Reji ambarlarında 2 yıl boyunca muhafaza edebilecektir. Bu muhafaza süresi içerisinde ise şirkete ambar kirası ödemekteydi. Bu doğrultuda ilk 6 ay boyunca kira bedeli alınmayacak ancak

---

[674] Emine Kırbıyık, *Mazide Kalan Reji,* 1. Baskı, (Samsun: Samsun Eğitim Derneği Yayınları, 2013), 20-21.

[675] Tütün nakliyatının genelde kış aylarına denk gelmesinden dolayı 8 veya 10 saatlik nakliye süresi tütün çiftçilerinin çok zorluk yaşamasına neden olmaktaydı. Bkz. Kenan Demir, "Osmanlı Zirâat Dergilerinden Bir Örnek: Ekinci", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi,* XIX/1, (Aralık 2017): 63.

[676] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1411, Gömlek No: 24 (H. 15 Receb 1304/M. 9 Nisan 1877).

[677] Buna dair uyarının Ankara Reji İdaresi tarafından Ankara vilâyeti sınırları içerisinde tütün ekimi yapan üreticilere de yapıldığı tespit edilmişti. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1356, Gömlek No: 118 (H. 22 Şevvâl 1303/M. 24 Temmuz 1886).

[678] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1484, Gömlek No: 115 (H. 29 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 12 Şubat 1888).

[679] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1440, Gömlek No: 4 (H. 26 Zi'l-ka'de 1304/M. 16 Ağustos 1887).

daha sonra her 6 ay için bir ambar kirası alınacaktır. Tütünlerini Reji ambarlarına teslim etmiş olan üreticiye tanınan 2 yıllık sürenin dolması üzerine[680] şirket tarafından tütünlerini ambarlardan almak için üreticiye 15 günlük mühlet tanınmaktaydı.[681]

Bu zaman zarfında tütünlerin teslim alınmaması durumunda Osmanlı yönetiminin de belirleyeceği memurun huzurunda tütün satışa çıkarılmaktaydı. Müzayedenin gerçekleşeceği toplantıya Reji Şirketi'nin görevlendireceği bir muhammin[682] (bilirkişi), tütün üreticisi ve Osmanlı yönetiminin görevlendireceği bir muhammin tayin edilmekteydi.[683] Yapılan müzakereler neticesinde fiyatın belirlenememesi durumunda ise bir üçüncü muhammin[684] idare meclisi tarafından tayin edilmekteydi.[685] Burada belirlenen fiyatla tütün Reji Şirketi tarafından satın alma işlemi yapılmaktaydı. Elde edilen miktardan masraflar, ambar kirası ve vergiler düşüldükten sonra geri kalan miktarın tütün sahibine teslim edilmesi için gerekli işlemler başlatılmaktaydı.[686]

Şirket tütün mahsulünü tütün sahibi ile anlaşarak muhamminler aracılığı ile belirleyeceği fiyata satın alacağını belirtilmiştir.[687] Fiyat konusunda taraflar arasında antlaşmaya varılamaması veya belirtilen süreç zarfında malın ihracı için müşteri bulunamaması durumunda muhamminler aracılığı ile tütün satışa çıkarılmaktaydı. Tütün sahibi iki yıllık sürenin dolması üzerine muhamminler tarafından belirlenen fiyata tütünlerini Rejiye satmak, Reji ise tütünleri belirlenen fiyata satın almak zorundadır. Tüketim için piyasaya sürülecek olan tütünler Reji fabrikalarından çıkarılacaktır. Enfiye tütünler dâhil tüm tütün cinslerinin işlenmesi yasaklanarak

[680] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1538, Gömlek No: 62 (H. 25 Zi'l-Hicce 1305/M. 2 Eylül 1888).
[681] BOA. TFR. I. MN. Dosya No: 36, Gömlek No: 3533 (H. 12 Muharrem 1322/M. 29 Mart 1904).
[682] Tütün eksperliği olarak da isimlendirilen muhammin tahmin eden, bir ölçü ve değer biçen, bir malın alım veya satımında değerini belirleyen uzman veya bilirkişidir. Bkz. Faruk Gülpınar, "Türkiye'de Tütün Eksperliği Mesleğinin Tarihsel Gelişimi ve Tütün Dünyasına Yansıması", *Tütün Kitabı,* 1. Baskı, Haz. Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 192; Ahmet Aksın, "Osmanlı Devleti'nde Muhamminlik Kurumu ve Muhamminler (1876-1922)", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi*, (İzmir: 25-27 Nisan, 2019), Ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 1-3.
[683] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1538, Gömlek No: 62 (H. 25 Zi'l-Hicce 1305/M. 2 Eylül 1888).
[684] Üçüncü muhammin Muhasebe İdaresi tarafından belirlenerek tayin edilmekteydi. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 57, Gömlek No: 49 (H. 2 Safer 1308/M. 17 Eylül 1890).
[685] BOA. ŞD. Dosya No: 328, Gömlek No: 34 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1308/M. 26 Ocak 1891); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1936, Gömlek No: 62 (H. 29 Şaban 1309/M. 25 Mart 1892); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1977, Gömlek No: 40 (H. 29 Zi'l-Hicce 1309/M. 25 Temmuz 1892).
[686] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1538, Gömlek No: 62 (H. 25 Zi'l-Hicce 1305/M. 2 Eylül 1888).
[687] Mehmet Temel, "Reji Hakkında", *Feyz Gazetesi*, (24 Kasım 1908, s. 3).

sadece şirkete bağlı olan fabrikalarda üretilecektir. Reji Şirketi'nin kurulmasından önce fabrikalara verilen ruhsatnamelerin artık Osmanlı idarecileri tarafından değil şirket tarafından verileceği belirtilmiştir. Rejiden önce kurulmuş olan fabrikaların ilga edilmesi ve fabrikatörlerin elinde bulunan tütünlerin, sigaraların ve enfiyenin şirket tarafından satın alınmasına karar verilmiştir.[688]

16 Temmuz 1884 tarihinde yapılmış olan şikâyetlerde genel olarak tütün, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi bünyesindeyken gümrük vergisi vermiş olan fabrikatörlerin elinde bulunan tütün ve sigara kâğıtlarının[689] Reji tarafından alınmadığı tespit edilmiştir.[690] Buna karşın fabrikatörler ise bu satışa uymakla mükellef kılınmışlardır. Belirlenen fiyat konusunda her iki taraf arasında uzlaşma sağlanamaması durumunda taraflardan birer muhammin tayin edilmekteydi. Gerekmesi durumunda üçüncü muhammin tayin edilerek belirlenen fiyata tütünün satışı gerçekleştirilirdi. Ayrıca şartnamede fabrikatörlerin elinde bulunup ihraç edilmekte olan tütünlerin satın alınarak Reji ambarlarına teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[691]

Her türlü enfiye tütün cinsi şirketin kuruluş tarihinden itibaren ruhsatnameyle açılacak dükkân ve mağazalarda satılmaktaydı. Yabancı devletlerden getirilen sigara, ağız tütünü, enfiye ve tömbekilerin satışı ise kanunlar çerçevesinde serbest olacaktır. Bu tür dükkânların genel olarak Osmanlı yönetimi tarafından tavsiye olunan kişilere veya mülkiye ile askeriyede istihdam olunmuş olan kişilere verilen ruhsatnamelerle işletilmesine karar verilmiştir. İşletmecilerin mülkiye ve askeriyede görev almış olan kişiler arasından seçilmesinde okuma yazma bilmeleri ve güvenilir kişiler olarak görülmeleri etkili olmuştur. Yine bu dükkânların ruhsatname almadıkça yerlerinin değiştirilmesi de yasaklanmıştır. Almış oldukları ruhsatname kişiye verildiğinden dolayı başka bir yer veya kişi için kullanılamaz ve devredilemezdi. Dükkân esnafı iş yerlerinde satmış oldukları tütün kayıtlarını içeren bir defter bulundurmak

[688] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 493, Gömlek No: 6 (H. 2 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 29 Aralık 1886).
[689] Osmanlı'nın son dönemlerinde kullanılan sigara kâğıtları için Bkz. Ek-3. Ayrıca 1888 yılına ait Erzurum Sigara Kâğıdı ve Erzurum ile Bağdat Haritalı Sigara kâğıdı için Bkz. A. Uğur Yeğin, *Sigara Kâğıdı Ambalajları Üzerinden Osmanlı'da Grafik Sanatına Bakış,* 1. Baskı, (İstanbul: D Yayınevi, 2015), 127, 151.
[690] BOA. MV. Dosya No: 25, Gömlek No: 8 (H. 21 Muharrem 1305/M. 9 Ekim 1887); BOA. MV. Dosya No: 15, Gömlek No: 25 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).
[691] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).

zorundaydılar. Bu defterler Reji memurları tarafından denetlenecektir. Memurların denetim için geldikleri her defada ise dükkân sahibi bu defterleri göstermekten imtina etmeyecektir. Buna ek olarak memurların dükkânı teftiş etmelerine mâni olmayacaklardır. Reji Şirketi tarafından alınacak ruhsatname ile açılmış olan dükkânlarda satılacak tütünlerin fiyatları şirket tarafından belirlenecektir.[692] Bu fiyatlar içinde ilk 5 yılda en yüksek fiyatın ise kıyye başına 250 kuruş, bir diğer ifade ile 2 buçuk Osmanlı lirası olduğu belirtilmiştir.[693] Bu türün ise şartnamenin yirmi dördüncü maddesinde birinci cins tütün olduğu belirtilmiştir.[694]

Reji Şirketi, tütünün kıyye başına sim mecidiye olarak 30 kuruşu geçmeyeceği şeklinde tütün satışı yapacağını belirtmiştir.[695] Tüccarların iş yerlerinde satacakları tütünler üzerinden alacakları ikramiye ise dükkânların mevkilerine göre şirket tarafından belirlenecektir. Tütün çiftçileri ile şirket arasında olan hukuk ve vâzifesine karşı hareketin oluşması durumunda uygulanacak muamelenin bir lâyihada belirleneceği ifade edilmiştir. Bu layihanın ise Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi ve Bāb-ı ‘Âli tarafından onaylanmadıkça icraya konulmayacağı belirtilmiştir. Lâyiha onaylanana kadar ise daha önce yürürlükte olan kanun doğrultusunda hareket edilecektir.[696]

İmtiyaz müddeti içerisinde tütün üreticisinin tütünlerini Reji mağazalarına teslim edeceğinden dolayı malın 1/10 olan öşür vergisi de Reji mağazalarına girmiş oluyordu. Bundan dolayı daha önce devlet eli ile toplanan öşür vergisini devlet bundan sonra Reji mağazalarından isteyecektir. Hem tütün ekicisinden hem de ihracatçıdan alınacak öşür vergisi devlet hazinesine şirket tarafından havale edilecektir. Osmanlı yönetimi her ne zaman isterse ürünlerin onda biri olan miktarı Reji mağazalarına, şirkete veya talep eden tüccarlara satarak elde edilen miktarı alma hakkı saklı tutulmaktadır. Bu satış işlemlerinin defterlere kaydedilmesi ve bu defterlerin Osmanlı yönetimi tarafından istenildiği zaman denetlenebileceği belirtilmiştir. Tütün öşrü 20 Aralık 1881 tarihinde hazırlanmış olan Muharrem Kararnamesi’nin 8. maddesinde belirtildiği

[692] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî’ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).
[693] BOA. MV. Dosya No: 1, Gömlek No: 55 (H. 17 Cemazîye’l-Evvel 1302/M. 4 Mart 1885).
[694] BOA. ŞD. Dosya No: 304, Gömlek No: 31 (H. 8 Cemazîye’l-Evvel 1302/M. 23 Şubat 1885).
[695] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 487, Gömlek No: 29 (H. 21 Cemazîye’l-Evvel 1302/M. 8 Mart 1885).
[696] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî’ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).

gibi hükümetin denetiminde olacaktır. Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi, Reji Şirketi İdare Meclisi ile Osmanlı yönetimi arasında ittifakın sağlanmadığı müddetçe şartnamenin yürürlüğe girmeyeceği belirtilmiştir. Şartnameyle ilgili Osmanlı yönetimi ile Reji Şirketi arasında bir ihtilafın çıkması durumunda ise mahkemenin Mehâkim-i Nizâmiye-i Devlet-i 'Âliyyece görüleceği ve karara bağlanacağı belirtilmiştir. 20 Aralık 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi'nde belirtilmiş olup şartnamede yer almayan hükümlerin icrasına aynen tabi olunacaktır.[697]

Şirkete tanınan 30 yıllık imtiyaz müddetinin[698] son bulmasından bir yıl önce sürenin uzatılması veya sonlandırılması amacıyla taraflar arasında müzakereler başlatılacaktır. İmparatorluğun tekel[699] sistemine devam etme kararı alması sonucunda mevcut şirket dışında imtiyaz için başvuran ikinci bir şirketin olması halinde öncelik daha önce imtiyaz almış olan şirketin olacaktır. Buna karşın imparatorluğun tütün tekeline son vermek istemesi durumunda ise şirketin yetkileri Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne devredilerek tütünler hakkında Muharrem Kararnamesi'nde belirtilen hükümler icra edilecektir.[700] Lakin imparatorluk tekel sistemini devam ettirmek istemesine rağmen Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi, Reji Şirketi ve Osmanlı yönetimi arasında imtiyaz süresinin uzatılmasına dair bir fikir birliğine varılamaması durumda tütünü işletme hakkı farklı bir şirkete devredilebilecektir. Bu çerçevede mevcut şirket tarafından kullanılan vapur, makineleri, mevcut olan tütünler ve tüm gayrı menkul malların eski şirketten yeni şirkete devredilmesi için çalışmalar başlatılacaktır. Malların satış fiyatının belirlenmesi amacıyla üç muhammin atanacaktır. Bu muhamminlerin belirlemiş olduğu fiyatlarla eski ile yeni şirket arasında alışveriş yapılması için Osmanlı yönetimi uygun ortamı sağlayacaktır.[702]

---

[697] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 2 (H. 1 Rabî'ül-Evvel 1300/M. 10 Ocak 1883).
[698] Hamdi Varoğlu, "Memleketimizde İlk Sigara Fabrikası", *Yeni Tarih Dünyası Dergisi,* 1(8), (Aralık 1953): 347; Ahmet Gündüz, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Memurların İşledikleri Disiplin Suçları (1879-1909)", *Hıstory Studies İnternatıonal Journal Of Hıstory,* 4/1, (2012): 252.
[699] Monopol için bkz. İlhan Özer, *Tekel,* 1. Baskı, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1967), 9.
[700] 15 Nisan 1914 tarihinde bu imtiyaz süresine ek olarak 15 yıl daha eklenmiştir. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 235, Gömlek No: 75 (H. 21 Cemazîye'l-Ahire 1332/M. 17 Mayıs 1914); BOA. İ. MMS. Dosya No: 169, Gömlek No: 22 (H. 19 Ramazan 1331/M. 22 Ağustos 1913); BOA. İ. MMS. Dosya No: 169, Gömlek No: 23 (H. 1 Ramazan 1331/M. 4 Ağustos 1913).
[702] BOA. MV. Dosya No: 71, Gömlek No: 22 (H. 9 Safer 1310/M. 2 Eylül 1892); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2778, Gömlek No: 14 (H. 6 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 28 Mart 1909).

Bu bağlamda, muhamminler tarafından tütün için belirlenen fiyatlar eşyalar için belirlenecek fiyatlara oranla %10 düşük olacaktır. Yeni şirket tarafından alınan makine ve tütünlerin satış veya takas işlemlerinin yapılabilmesi için Osmanlı yönetimi ile ayrı bir müzakere yapılacağı belirtilmiştir. Şayet eşyaları Osmanlı yönetimi satacak olur ise satın işlemlerini yapabileceğini ancak tütünlerin ihracatını yapması mecbur olarak görülmüştür. Alınan bu kararlar tütünün gerek Reji Şirketi ve gerekse hükümet tarafından idare edilmesi durumunda aynı şekilde uygulanacağı belirtilmiştir. Tütünün devlet tekeline girmesi Reji Şirketi'nin feshine neden olacağından dolayı şartname yürürlükten kalkacaktır. Şirketin feshedilmesi dışında sözleşmenin geçersiz sayılacağı tek durum devlet borçlarının sona ermesiyle birlikte görevi bitecek olan Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'nin dağıtılması olacaktır.[703]

Şirkete tanınan 30 yıllık imtiyaz müddetinin[704] biteceği 1912 yılına gelindiğinde ise şirketin görev süresinin bitirilmesi veya uzatılmasına karar verilmesi amacıyla Osmanlı yönetimi, Reji Şirketi ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi arasında görüşmeler başlamıştır.[705] Esasen şirketin görev süresinin sona ermesinden sonra tütünün geleceği ile ilgili alınacak kararla ilgili görüşmeler 10 Şubat 1908 tarihinde başlamıştır.[706] Bu doğrultuda başlatılan tartışmalarda ileri sürülen görüşler arasında Reji Şirketi'nin halkın kanını emdiği[707] ve bir an önce kaldırılması gerektiğidir.[708] Kaldırılmasından sonra ise yerine bandrol usulüne geçiş yapılarak[709] imparatorluk genelinde tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılmasına yönelik görüşler öne sürülmüştür.[710] Buna karşı Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin savunduğu görüş ise bandrol usulü değil de tekelin devam etmesi yönünde olmuştur.[711]

---

[703] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).
[704] Safa Furkan Karacakaya, "19. Yüzyılın Sonlarında Gönen'in Toplumsal Yaşamına Dair Bir Örnek: Hasanbey Çiftliği Köyündeki Muhacirlerle Yerel Reji İdaresi Arasında Yaşanan Problemeler", *Bandırma ve Çevresi Sempozyumu, (Balıkesir, 17-18 Eylül 2021),* ed. Ahmet Aydın. (Balıkesir: 2021), 51.
[705] BOA. İ. HUS. Dosya No: 165, Gömlek No: 71 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1326/M. 6 Nisan 1908).
[706] BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 56 (H. 7 Safer 1326/M. 11 Mart 1908).
[707] Ahmet Fevad, "Müşterek'ül Menfaa Reji İdaresi", *Hukuk-u Umûmiye Gazetesi*, (10 Ekim 1908, s. 2).
[708] "İktisad-ı Zirâat-Tütün Meselesi", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (20 Temmuz 1911, s. 421-425).
[709] "Reji ve Düyûn-ı Umûmiyye", *İkdam Gazetesi*, (11 Nisan 1911, s. 2); "Tütün Reji Şirketi", *İkdam Gazetesi,* (15 Temmuz 1911, s. 3).
[710] BOA. BEO. Dosya No: 3528, Gömlek No: 264592 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 4 Nisan 1909).
[711] "Tütün İnhisarı", *İkdam Gazetesi*, (22 Mart 1911, s. 1).

Bu görüşler çerçevesinde 1908 yılında başlayan müzakereler neticesinde şirketin görevine son verilerek devlet eli[712] ile kurulacak bir komisyon tarafından tütünün geleceği ile ilgili kararın verileceği belirtilmiştir.[713] Bu kapsamda oluşturulan komisyonda Şûrâ-yî Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Hacı Akif ve Rüsumat Emini Portakal Mikael Paşalar ile Mâliye Müsteşarı Rıza Bey bulunmuştur.[715] Komisyonun kurulmasına yönelik kararın alınmasında ise 30 yıllık süreç zarfında şirketin 33.000.000 lira kâr elde etmiş olmasına rağmen Osmanlı yönetimine 908.206 lira vermiş olması etkili olmuştur. Bu durumun Osmanlı borçlarının kısa süre içerisinde ödenememesine ve hazineye ek gelir sağlamamasına neden olmuştur. Ayrıca şirketin kayıt dışı ekonomi girişimlerinde de bulunduğunu göstermektedir.[716] Komisyonun şirketin görevine son vermesine yönelik almış olduğu kararla birlikte şirket tahvillerinin de hazineye aktarılması yönünde beyan belirtilmiştir.[717] Ayrıca şirkete ait olan gayrimenkul malların %1,5'nin ihtiyat sermayesi olarak alınmasını kararlaştırmıştır.[718]

Komisyonun almış olduğu bu kararlara rağmen ilk etapta Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin tütünü işlemeye devam etme talebi reddedilmiş olsa da[719] daha sonra şirketin görev süresinin uzatılması talebinde bulunması beraberinde yeni tartışmalara neden olmuştur. Nihayetinde Osmanlı yönetimi mevcut şirketin görevine devam edip etmeyeceğinin kararlaştırılması amacıyla bir komisyon kurmuştur.[720] Esasen komisyonun kurulmasında mevcut şirketin, imtiyaz müddetinin uzatılmasına yönelik

[712] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 46 (H. 24 Cemazîye'l-Evvel 1330/M. 11 Mayıs 1912).
[713] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 520, Gömlek No: 10; BOA. İ. HUS. Dosya No: 165, Gömlek No: 6 (H. 3 Safer 1326/M. 7 Mart 1908).
[715] Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 1. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), 246.
[716] Alptekin Müderrisoğlu, *Yoksulların Zaferi Fotoğraflarla Kurtuluş Savaşı'nın Maddi ve Mali Kaynakları,* 1. Baskı, (Eskişehir: ETAM A.Ş. Matbaası, 1994), 118.
[717] BOA. Y. PRK. BŞK. Dosya No: 44, Gömlek No: 19 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1313/M. 18 Kasım 1895).
[718] BOA. MV. Dosya No: 76, Gömlek No: 120 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 16 Ekim 1893); BOA. ŞD. Dosya No: 349, Gömlek No: 15 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 24 Eylül 1893); BOA. MV. Dosya No: 80, Gömlek No: 35 (H. 18 Zi'l-ka'de 1311/M. 23 Mayıs 1894); BOA. Y. A. RES. Dosya No: 62, Gömlek No: 33 (H. 8 Cemazîye'l-Ahire 1310/M. 28 Aralık 1892); BOA. BEO. Dosya No: 198, Gömlek No: 14806 (H. 26 Şevvâl 1310/M. 13 Mayıs 1893); BOA. BEO. Dosya No: 299, Gömlek No: 22416 (H. 14 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 25 Ekim 1893); BOA. ŞD. Dosya No: 350, Gömlek No: 5 (H. 16 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 27 Ekim 1893); BOA. ŞD. Dosya No: 357, Gömlek No: 12 (H. 18 Cemazîye'l-Evvel 1312/M. 17 Kasım 1894).
[719] BOA. MV. Dosya No: 165, Gömlek No: 11 (H. 2 Cemazîye'l-Ahire 1330/M. 19 Mayıs 1912).
[720] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 27, Gömlek No: 9 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1323/M. 30 Mayıs 1905).

talebi ve batılı ülkelerin imparatorluğun içerisinde bulunduğu ekonomik bunalımda teklif etmiş oldukları avans etkili olmuştur.[721]

II. Abdülhamid döneminde avans verme teklifinde bulunan yabancı sermaye sahiplerini M. Vilyam Thompson temsil etmiştir. Sultan ise temsilci M. Vilyam Thompson ile görüşmek için yaverlerinden Damat Ferit ile Müşir Ahmet Zülkif Paşa'yı görevlendirmiştir. Taraflar arasında yapılan müzakereler neticesinde İngiliz, Alman ve Amerikan sermayedarlar adına M. Makenzi yıllık olarak 1.500.000 Osmanlı lirası,[722] Osmanlı yönetiminin talep etmesi durumunda ise toplam 15.000.000 lira borç verebileceğini açıklamıştır.[723] Gerçekleşen bu talebi Osmanlı yönetimi dikkate alarak komisyon tarafından çalışmalar başlatılmıştır.[724] Komisyonun yapmış olduğu araştırmalar neticesinde şirketin görev süresinin uzatılması doğrultusunda gerekli görüşmelerin yapılması için taraflardan oluşacak bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır.[725] Şartname gereğince şirketin görev süresinin dolmasına yakın bir zamanda Osmanlı yönetimi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Reji Şirketi arasında görüşmeler başlamıştır.[726] Hissedarların da katılımı ile taraflar arasında görüşmeler 4 Eylül 1913 tarihinde başlamıştır.[727] Osmanlı yönetimi ile şirket arasında yapılan müzakereler neticesinde yeni bir şartname hazırlanarak[728] 15 yıllık imtiyaz hakkının tanınması kararlaştırılmıştır.[729]

---

[721] BOA. Y. PRK. ŞH. Dosya No: 13, Gömlek No: 35 (H. 22 Şevvâl 1325/M. 28 Kasım 1907).
[722] BOA. BEO. Dosya No: 4209, Gömlek No: 315610 (H. 29 Ramazan 1331/M. 1 Eylül 1913); Damla Ayoğlu Duman, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapılan Yabancı Yatırımlar ve Alınan Borçlarda Fransa'nın Rolü", *Akdeniz İİBF Dergisi,* 20/1, (Mayıs 2020): 9.
[723] Hayri Mutluçağ, "Reji İdaresinin Satın Alınması İçin II. Abdülhamid'e Yapılan Rüşvet Teklifi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 7, (1968): 40-43.
[724] BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 6, Gömlek No: 32 (H. 17 Zi'l-Hicce 1316/M. 28 Nisan 1899); BOA. MV. Dosya No: 172, Gömlek No: 38 (H. 28 Muharrem 1331/M. 7 Ocak 1913); BOA. MV. Dosya No: 173, Gömlek No: 27 (H. 29 Safer 1331/M. 7 Şubat 1913).
[725] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 28, Gömlek No: 2 (H. 16 Şevvâl 1324/M. 3 Aralık 1906).
[726] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 153, Gömlek No: 2 (H. 2 Muharrem 1326/M. 5 Şubat 1908).
[727] BOA. MV. Dosya No: 179, Gömlek No: 82 (H. 28 Ramazan 1331/M. 31 Ağustos 1913).
[728] BOA. BEO. Dosya No: 4219, Gömlek No: 316355 (H. 3 Zi'l-ka'de 1331/M. 4 Ekim 1913); BOA. MV. Dosya No: 179, Gömlek No: 32 (H. 19 Şaban 1331/M. 24 Temmuz 1913); Faruk Gülpınar, "Milli Bir Ürün Olan Tütüne Devletin Dünden Bugüne Bakışı", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* 1. Baskı, Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 406.
[729] Gazanfer Kaya, "Tekel Dönemi ve Sonrasının Tütün Ekicisi Ailelere Etkileri (Adıyaman Merkez Köyleri Örneği)", *Social Scıences Studıes Journal,* 4/19, (2018): 2272; Gazanfer Kaya, "Adıyaman'daki Eski Tekel İşçilerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrası Çalışma İlişkilerinin Karşılaştırılması", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8/21, (Aralık 2015): 1033.

Böylece Reji Şirketi'nin ikinci dönemi başlamıştır. İkinci dönem olarak nitelendirilen 15 yıllık zaman zarfında[730] şirketin faaliyetleri ve yetkilerinin belirlenmesi amacıyla yeni bir şartname hazırlanması yönünde karar alınmıştır.[731] Bu doğrultuda yeni şartname 4 Ağustos 1913 tarihinde taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanarak imzalanmıştır.[732] Yeni şartname ile yürürlükte olan nizâmnâme ilgili kurumlar tarafından incelendikten sonra 15 Nisan 1914 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[733] Böylece 1914 yılında tütün imtiyaz sözleşmesi sona ermeden yenilenmiş oldu.[734] Şartname, Dâhiliye Nezâreti tarafından umûmi vilâyetlere iletilmiştir.[735] Bu çerçevede Osmanlı yönetimi ile şirket arasında yapılan yeni antlaşma gereğince şirket, Osmanlı yönetimine 1.640.000[736] Osmanlı lirası avans vermiştir.[737] Bir önceki şartnameye göre daha ayrıntılı olarak hazırlanan metin 11 ana bölüme ayrılmıştır.[738] Bu bağlamda, şirketin unvanı *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi,* görev müddeti 15 yıl, amacı Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde üretilen tütünlerin işletilmesi, merkezi ise İstanbul olarak belirtilmiştir.[739] Yine şirket daha önceki dönemde olduğu gibi gerek imparatorluğun sınırları içerisinde gerekse yabancı devletlerde ihtiyaç gördüğü noktalarda şube veya acente açabilme yetkisine sahip olmuştur.[740]

Şirketin sermayesi ise 40.000.000 frank, bir diğer ifadeyle 1.760.000 Osmanlı lirası veya 1.600.000 İngiliz lirası olarak belirlenmiştir.[741] Bu sermaye kârından tedavüle çıkarılan her biri 8 adet Osmanlı lirası 80 kuruş veya 8 İngiliz lirası bir diğer

[730] BOA. MV. Dosya No: 235, Gömlek No: 75 (H. 21 Cemazîye'l-Ahire 1332/M. 17 Mayıs 1914).
[731] "Tütün Rejisinin Temdidi", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (21 Ağustos 1913, s. 121).
[732] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 24, Gömlek No: 10 (H. 8 Şevvâl 1300/M. 12 Ağustos 1883).
[733] BOA. MV. Dosya No: 234, Gömlek No: 131 (H. 16 Cemazîye'l-Evvel 1332/M. 12 Nisan 1914).
[734] Bilge Karbi, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* 67, (Güz 2020): 356.
[735] BOA. DH. MB. HPS. M. Dosya No: 16, Gömlek No: 16 (H. 12 Şevvâl 1332/M. 3 Eylül 1914); BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915), Sıra No: 25-26; BOA. BEO. Dosya No: 4199, Gömlek No: 314863 (H. 20 Şaban 1331/M. 25 Temmuz 1913).
[736] BOA. İ. MMS. Dosya No: 181, Gömlek No: 27 (H. 18 Cemazîye'l-Evvel 1332/M. 14 Nisan 1914).
[737] BOA. BEO. Dosya No: 4203, Gömlek No: 315157 (H. 1 Ramazan 1331/M. 4 Ağustos 1913); BOA. İ. MMS. Dosya No: 180, Gömlek No: 8 (H. 9 Rabî'ül-Ahir 1332/M. 7 Mart 1914).
[738] BOA. İ. MMS. Dosya No: 185, Gömlek No: 10 (H. 25 Cemazîye'l-Ahire 1332/M. 21 Mayıs 1914).
[739] *İnhisar-ı Duhân Kanunu ile Mukavelename ve Nizâmnâme Layihaları*, 1. Baskı, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1914), 3.
[740] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 1 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[741] BOA. ŞD. Dosya No: 325, Gömlek No: 15 (H. 21 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 4 Aralık 1890).

ifadeyle 200 Fransız Frank'ıdır.[742] Belirlenen bu miktarlar karşılığında hissedarlara senetler teslim edilmektedir. Tedavüle çıkarılacak hisse senetleri ise Osmanlı için 4.400.000 lira, İngilizler için 4.000.000 sterlin ve Fransızlar için 100.000.000 Frank kadar arttırılabileceği belirtilmiştir.[743] Sermayenin arttırılması kararının alınması için ise Cemiyet-i Umûmiye Meclisi kararı neticesinde Osmanlı yönetimi ve Reji Şirketi Meclis-i İdaresi tarafından onaylanmasından sonra yürürlüğe girmesiyle gerçekleşmektedir. Yine şirketin tedavüldeki hisse senetlerinin azaltılmasına yönelik karar Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu hisse senetlerinin[744] metinleri ise Türkçe olarak hazırlanacaktır. Hazırlanan senetler yabancı devlete gönderilecek ise ilgili devletin diliyle kaleme alınabileceği belirtilmiştir. Senetler Türkçe yazılmakla birlikte Reji Şirketi tarafından ihtiyaç duyulması durumunda yabancı dillerle de hazırlanabilmektedir. Bu senetlerin makbuzları Meclis-i İdare'nin 2 azâsı tarafından imzalanıp mühürlendikten sonra şirkete teslim edilmektedir.[745]

Hisselerin sonradan devredilmesi veya senetlerden vazgeçilmesi ise sadece senetlerin teslimiyle meydana gelmektedir. Her bir hisse senedi şirketin mevcut temettüden tedavüle çıkarılan hisse senetlerinin miktarına göre belirlenmektedir. Hissedarların sorumluluğu ise üstlenmiş oldukları hisse oranı ölçüsünde belirlenmektedir. Hissedar daha önce hisse senedine sahip olup sonradan bu hisseleri devretmişse bu hissedarın sorumluluğu bulunmamaktadır. Bu doğrultuda senetlerle ilgili hukuki sorumluluk kime geçerse onu bağlamaktadır. Şirket her hisse için bir hissedar belirlemektedir. Hisselerin belirlenmesine yönelik kararlar ise kanunlara uygun olarak Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından alınmaktadır. Hiçbir hissedar hiçbir şartla şirketin mühürleme işlemlerine, müzayede taleplerine ve idaresine yönelik müdahalelerde bulunamaz. Bu gibi işlemlerde başvuru için hukuk çerçevesinde hareket ederek Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nin oyuna müracaat etmek zorundadırlar. Şirketin sermayesinin bir kısmı ise Osmanlı İmparatorluğu içerisinde,

[742] BOA. ŞD. Dosya No: 340, Gömlek No: 28 (H. 26 Zi'l-ka'de 1309/M. 22 Haziran 1892).
[743] Keskinkılıç, "Osmanlı Tütün Tarımına Avrupa Finansmanı: Reji–Tütün İdaresi", 241.
[744] Reji Şirketi tarafından hazırlanan hisse senetlerine Tuğra-i Hümayun yerine ay yıldızının konulması teklifi şirkete 1884 yılında yapılmıştır. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 225, Gömlek No: 39 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 3 Şubat 1884).
[745] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 2-4 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).

yabancı ülkelere ihraç olunacak tütünlerin alımında, ihtiyaç duyulan mahzen ile fabrikaların alımında ve karargâhların tesisinde kullanılması kararı alınmıştır.[746]

Şirkete verilmiş olan sermaye üzerine eklenecek %6 faiz ile sözleşmenin 2. maddesinde gösterilen fazla hasılatın şirket hissesine isabet eden toplam miktarı şirketin temettü miktarını oluşturmaktadır. Şirkete ait olan kâr oranından her sene hissedarlara %60'ı, ihtiyat sermayesi ise %5'i olarak kullanılmasına karar verilmiştir. Geriye kalan miktarın ise %90'ı hisse kârı olarak hissedarlara, %10'ü ise Reji Şirketi Meclis-i İdare azâlarına verileceği belirtilmiştir. Bunun dışında Reji Şirketi Meclis-i İdare ile Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nin teklifi neticesinde Mart ayının 13'ünde kâr hasılatının %60'ını şirket sandığına teslim edebilmektedir. Hissedarlara verilmek üzere belirlenen kâr hisselerinin 5 yıl içerisinde alınmaması durumunda ise şirket bu hisseleri kendi sandığına havale etmekle yetkilendirilmiştir.[747]

Şirketin gerçek sermayesi dışında mal varlığını ifade eden ihtiyat akçesi her sene şirketin elde ettiği kâr oranından kasaya aktarılan meblağı ifade etmektedir. Her sene şirketin sandığına teslim edilen sermayenin dörtte biri oranındaki miktar ihtiyat akçesi olarak ayrılmaktadır. Her yıl şirketin sandığına teslim edilen hisse bedelinde %6 oranında kâr sağlanmadığı durumlarda ise eksik olan kâr miktarı ihtiyat akçesinden karşılanmaktadır. Sermaye kârında doğan bu eksikliğin ihtiyat akçesinden karşılanmasına yönelik karar ise Reji Şirketi Meclis-i İdaresi tarafından alınmaktadır.[748] Şirketin mâli yılının başlangıcı 1-14 Mart olup, bir sonraki yılın 13 Mart'ında mâli yıl sona ermektedir.[749] Her sene sonunda Meclis-i İdare tarafından şirketin kayıtlarının tutulduğu bir defter hazırlanmaktadır. Yapılan hesaplar Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'ne sunulmaktadır. Cemiyet-i Umûmiye ise buna dayanarak hisse-i temettüyü tayin etmektedir.[750]

---

[746] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 2-5(H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[747] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 20-21(H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[748] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 21-22 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[749] Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki, "Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyazı Mukavelenamesi (1913)", *Tarihin İzinden Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*, Haz. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, 1. Baskı, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 745.
[750] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 19-20(H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).

Şartname hükümlerinde değinilen konulardan bir diğeri de şirket meclisi ve yürütme organları olmuştur. Bu çerçevede şirket, İstanbul merkezli, sayıları 10 ile 15 arasında değişen azâdan oluşan bir meclis tarafından idare edilecektir.[751] Bu azâların yarısı İstanbul'da ikamet edenlerden, diğer yarısı ise yabancı devletlerde ikamet eden hissedarlardan seçilmekteydi. Azâların en az üçünün ise Osmanlı vatandaşı olması şartı konulmuştur. Azâlar arasından İstanbul'da ikamet etmek üzere bir meclis müdürü seçilmekteydi. Meclis'te görev alacak azâlar ise Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından tayin edilmektedir.[752] Azâların görev süresi 5 yıl olarak belirlenmiştir. Azâ, meclisin toplanması ve orada bulunmaması durumunda yerine toplantıya katılacak vekil tayin edebilmektedir. Azâların ölüm veya görevden istifa gibi nedenlerden dolayı boşalan koltuğuna Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından geçici olarak azâ tayini yapılmaktadır. Meclis azâlarının her birinin görevlendirildiği tarihten itibaren 8 gün içerisinde şirket sandığına 100 hisse teslim etme zorunluluğu bulunmaktadır.[753]

Azâların görevli olduğu süreç zarfında hisselerini başka birine devretmeleri kabul edilmemiştir. Meclis toplantısının düzenlendiği her defada toplantıya katılacak azâya verilen şirket zarfının üzerine birer pul yapıştırmak zorundadır. Bu pullar azâlara şirket tarafından verilmekle birlikte fiyatları Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından belirlenmektedir. Meclis-i İdare her sene bir meclis başkanı ile bir başkan yardımcısı seçmektedir. Seçilen bu başkanlar bir defadan fazla seçilip görev icra edebilmektedirler. Meclisin toplanmasıyla ilgili hükümlere bakıldığında ise genel anlamda şirketin çıkarları doğrultusunda ihtiyaç duyulduğu zamanlarda toplantılar başkanın azâları davet etmesi üzerine gerçekleşmektedir. Toplantıya katılamayacak azânın olması durumunda ise yerine vekil tayin edebilecektir. Vekil olarak tayin edilen kişi ise en fazla 2 azâya vekâlet yapabildiği gibi vekâlet süresi 1 yıl ile sınırlandırılmıştır. Ancak daha sonra tekrar vekil olarak tayin edilebilir. Mecliste bir toplantıda meselenin görüşülmesinde toplantıya katılmadığı gibi vekil de tayin etmeyen azâların 20 gün içerisinde oylarını belirlemeleri gerektiği aksi takdirde mecliste yeni bir meselenin görüşülmesinin mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Azâlar

[751] Öztürk, "Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)", 744.
[752] Young, *Corps de Droit Ottoman*, 208-211.
[753] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 292, Gömlek No: 50, Sıra No: 11-12 (H. 11 Ramazan 1311/M. 18 Mart 1894).

ise 20 günlük süre zarfında oylarını bir mektup ile meclise bildirmek zorundadırlar. 20 günden sonra gelen oy ise 8 veya 15 gün içerisinde meclis tarafından alınacak kararla geçersiz sayılmaktadır. Mecliste bir meselenin görüşülmesi amacıyla en az 5 azanın aslen veya vekâleten hazır bulunması zorunluluğu vardır. Meclis toplantısında yapılan görüşmeler neticesinde tutulan kayıtlar zabıtnamelere veya kayıt defterlerine işlenmektedir. Toplantıya katılmayan üyelerin isimleri zabıtnamelere geçirilerek reisin ve yardımcısının imzasına yer verilmektedir.[754]

Meclisin üstlenmiş olduğu görevlere bakıldığında ise Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi ile Osmanlı yönetimi arasında şirketin işleyişiyle ilgili hazırlamış olduğu şartnamenin uygulanmasını sağlamaktadır. İşleyişi denetim altında tutan meclis gerekmesi durumunda bu şartnameyi feshetme yetkisine sahiptir. İnhisarın işleyişinin imkânsız hale geldiği bölgelerde idarenin tasfiyesine veya inhisar devrinin yapılmasında yetkilidir. Tütün ticaretinde tütün fiyatlarının belirlenmesinde, idarenin, şubelerin, fabrikaların ve mahzenlerin inşaatlarının denetlenmesinde görevlidir. Meclis müdürünün teklifi üzerine tütün ihracatına izin vermektedir. Şubelerde görev yapan müdür ve memurların atamaları, maaşları, sayıları ve görevden alınmaları ile ilgili kararları belirlemektedir. Şube gelirlerinin yanı sıra giderleri ile ilgili hükümleri belirleme yetkisine sahiptir. Şubelerdeki eşyaların ve makinaların alış ve satış işlemleri ile doğrudan sorumlu tutulmuştur. Şirket ile ilgili her türlü senet, esham[755] ve tahvilatlarla ilgilenme görevi bulunmaktadır. Şirketin her türlü sıhhi işleri ve ruhsatname işlerinin yerine getirilmesinde görevlidir. Meclis her sene hissedarlara şirketin gelirleri ile ilgili bilgi vermek, hissedarlara düşen miktarı belirleyip teslim etme ve bu görüşme sırasında şirketin faydasına olan faaliyetlerin uygulamaya geçirilmesi için hissedarlara tekliflerde bulunma yetkisine sahiptir. Yine şirket meclisi Reji ilgili bir dâvâ sürecinin yaşanması durumunda mahkeme önünde meclisi temsil edecek bir dâvâ vekili tayin etmekle yükümlüdür. Son olarak mecliste azâ olarak görev

[754] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 6-10 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).

[755] İç borçlanmayı ifade etmekle birlikte borçlanma istikrazları için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Veli Aydın, "Osmanlı Maliyesinde Bir İç Borçlanma Örneği Olarak Esham Uygulaması", *Türkler Ansiklopedisi,* Cilt: 14, 1. Baskı, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 605.

yapan kişilerin farklı işlerle uğraşmaları yasaklanmış sadece tek görevlerinin idare meclisinde azâlık yapmak olduğu belirtilmiştir.[756]

Şirketin idaresinde etkili olan bir diğer yürütme oranı da Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'dir. Bu meclis tüm hissedarların vekili olarak görev icra etmektedir. Üyeleri ise gerek aslen veya gerekse vekâleten 30 hisseye sahip olan hissedarlardan seçilmekteydi. Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'ne katılmak isteyen hissedarlar cemiyetin toplanmasından 10 gün önce hisselerini şirket merkezine veya yabancı devlette ise ilgili şubelere teslim etmek zorundadır.[757] Başvurunun yapılması karşılığında hissedara bir makbuz verilmektedir. Hisselerini şirkete teslim etmiş hissedarın ismi meclis defterinde kayıt altına alınmaktadır. Ancak bu defterde hissedarın sahip olduğu hisselerin miktarı isminin bulunduğu alana yazılmaz. Cemiyet-i Umûmiye Meclisi, Reji Meclis-i İdare tarafında belirlenen zaman ve yerde toplanmaktadır. Meclis tarafından olağanüstü durumlarda da alınacak kararla meclisin yer ve zamanını belirtmek koşuluyla toplanmaktadır. Cemiyeti Umûmiye Meclisi'nin toplanmasından 20 gün önce toplantı yeri ve saatini içeren davet mektubu İstanbul, Paris, Berlin, Viyana ve Londra şehirlerine iletilmek üzere iki gazetede ilan edilmektedir. Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nin toplantı gününde hissedarların açıklanmış olan hisselerin yirmide birine eşit olması gereklidir. Belirtilen bu şart birinci toplantıda sağlanamadığı durumda ise 15 gün sonra bir toplantının gerçekleşmesi için davet yapılmaktadır. İkinci toplantıda gerek aslen gerekse vekâleten hazır bulunan hissedar her sene hisse miktarına uygun olan miktarı teslim etmesi gereklidir.[758]

Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'ne, reis, reis yardımcısı veya bunların yerine vekil olarak tayin edilen kişiler başkanlık etmektedir. Meclise başkanlık yapacak kişi hissedarlar arasında en fazla hisseye sahip olan şahıstır. İkinci sırada olan hissedar ise yardımcı olarak belirlenmektedir. Bu iki şahıs görevi üstlenmek istemezse kayıt defterinde en yüksek hisseye sahip olan kişiler seçilmektedir. Mecliste yapılan oylamalara bakıldığında ise hissedarlardan oluşan her azânın 30 hissesi karşılığında 1

[756] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 10-15 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[757] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 1, Sıra No: 18-19 (H. 30 Zi'l-Hicce 1303/M. 29 Eylül 1886).
[758] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 15-19 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).

oy hakkı bulunmaktadır. Bir azânın ise hisselerinin toplamının en fazla 20 oy bedelinde olması gereklidir. Meclis toplantısında sadece Reji Şirketi Meclis-i İdaresi tarafından belirlenen teklif görüşülmektedir. Bunun dışında hiçbir madde müzakere gündemine konulmazdı.[759]

Cemiyet-i Umûmiye toplantısı meclis tarafından gönderilen metnin okunmasıyla başlatılmaktadır. Meclis içerisinde yapılan oylama kabul veya reddedilir. Genel olarak Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nde görüşülen konular hisse temettü miktarının belirlenmesi ve Reji Şirket-i Meclis-i İdaresi'nin azâlarının değiştirilmesine yöneliktir. Şirket sermayesinin arttırılması, şirket ile ilgili yapılması gereken değişiklik ve düzenlemelerle ilgili, şirketin feshedilmesine dair teklifleri müzakere etmektedir. Netice olarak Cemiyet-i Umûmiye Meclisi Reji Şirketi ile ilgili önemli kararların alınması veya Reji Şirketi'nin meclisine yetki veren organ olarak faaliyet göstermektedir. Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından nizâmnâmelerle ilgili alınacak kararlarda olumlu veya olumsuz kararların alınması durumunda bütün üyelerin hazır bulunması gerektiği belirtilmiştir. Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nde alınan karar bir deftere kaydedilmektedir. Bu defter bütün üyeler tarafından imzalanmaktadır. Bu defterde ayrıca imzası bulunan azâların isimleri ile sahip oldukları hisse miktarını içeren evrak bulunmaktadır. Bu defter imzalandıktan sonra alınan karar Meclis-i İdareye teslim edilmektedir.[760]

Cemiyet-i Umûmiye Meclisi tarafından şirketin faydasına görülecek düzenleme hazırlandıktan sonra Osmanlı yönetimi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi tarafından kabul görmesi neticesinde icraya başlanmaktadır. Bu konuda Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nde şirketin sermayesinin arttırılması veya azaltılmasına, şirketin muamelatına, şirketin imtiyaz süresinin uzatılmasına veya imtiyaz müddetinin bitmeden feshine ve şartnamede yapılacak diğer düzenlemelerle ilgili yetkili tek organdır. Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nde yapılacak değişiklik için azâlara gönderilen davetlerde toplantının sebebinin ne olduğunun açıklanması gereklidir. Toplantıya vekâleten veya asaleten katılan azâlar içerisinden en az üç oyun olumlu

[759] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 15-19 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[760] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 15-19 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).

olmaması durumunda verilen karar geçerli sayılmaz. Vekâleten veya aslen toplantıya katılacak azânın ise şirketin sermeyesinin %10'una sahip olması gereklidir. Bu şart birinci toplantıda sağlanmadığı durumda şartnamenin 25. maddesine göre hareket edilmektedir. 25. maddeye göre alınan karara ise en az üç azânın oluru olması gerekmektedir. Bunun üzerine alınacak karar neticesinde yapılacak düzenleme Osmanlı yönetimi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne iletilmektedir.[761]

Şirketin görev süresinin bitmesi veya görev süresinin sona ermesinden önce feshedilmesine yönelik şirket meclisi tarafından alınan karar Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'ne iletilmektedir. Bu çerçevede Cemiyet-i Umûmiye Meclisi yapılan müzakereler neticesinde birkaç tasfiye memuru görevlendirmektedir. Sözleşmenin 9. maddesi dikkate alınarak şirketin sermayesi ile borç veya alacaklıların hesabı yapıldıktan sonra tamamen veya kısmen devretme süreci başlatılmaktadır. Cemiyet-i Umûmiye hukuku gereğince bu işlemler sürerken cemiyet faaliyetlerine devam etmektedir. Hesapların tam anlamıyla bitmesi ve makbuzların taraflara dağıtılmasından sonra muhasebe memurlarının makbuzları temyize çekmesi neticesinde Meclis-i İdare azâlarının memuriyetleri son bulmaktadır.[762]

Şartnamede Reji ile ilgili değinilen bir diğer konu da yargılama konusu olmuştur. Bu çerçevede Reji Şirketi'nde yaşanan dâvâlara ilişkin şirketin çıkarlarına ve faydasına uygun olarak hissedar heyet adına Cemiyet-i Umûmiye Meclisi'nden alacağı izin neticesinde Meclis-i İdare veya azâdan biri aleyhine dâvâ açabilmektedir. Şartnamede şirket, Meclis-i İdare veya azâlardan biri veyahut birkaçıyla bazı hissedarların arasında yaşanan, şirket ile ahali arasında yaşanan tüm dâvâların başvuru mercii Şûrâ-yî Devlet-i 'Âliyye Mahkemesi olacağı belirtilmiştir.[763] Şûrâ-yî Devlet-i 'Âliyye Mahkemesi kararı doğrultusunda dâvâ Ceza Mahkemeleri tarafından icra edilmektedir.[764] Kaçakçılıktan dolayı[765] veya memurlarla yaşanan dâvâlar ise idare

[761] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 22-24 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[762] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 13, Sıra No: 24 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 15 Mart 1915).
[763] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 88, Gömlek No: 97 (H. 15 Şevvâl 1332/M. 6 Eylül 1914).
[764] BOA. MV. Dosya No: 75, Gömlek No: 35 (H. 18 Zi'l-Hicce 1310/3 Temmuz 1893); BOA. BEO. Dosya No: 236, Gömlek No: 17649 (H. 27 Zi'l-Hicce 1310/M. 12 Temmuz 1893); BOA. BEO. Dosya No: 47, Gömlek No: 3502 (H. 15 Muharrem 1310/M. 9 Ağustos 1892).
[765] BOA. BEO. Dosya No: 852, Gömlek No: 63884 (H. 8 Cemazîye'l-Evvel 1314/M. 15 Ekim 1896); BOA. ŞD. Dosya No: 1339, Gömlek No: 58 (H. 15 Şaban 1305/M. 27 Nisan 1888).

meclisinin muhakeme etmesi neticesinde Nizamiye Mahkemeleri'nde[766] görülmektedir.[767]

1923 yılına gelindiğinde ise 15 yıllık imtiyaz müddetinin sona ermesi üzerine şirketin geleceği ile ilgili görüşmeler yapılmaya başlanmıştır.[768] Bu doğrultuda şirketin feshine yönelik ilk girişim Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde gerçekleşmiştir.[769] Bu bağlamda, toplantıda yapılan müzakereler neticesinde yeni yönetim tarafından şirket sorumlularına tazminat ödenerek[770] şirketin satın alınması yönünde fikir birliğine varılmıştır.[771] Ayrıca tüccar sınıfının talebi üzerine ülke genelinde tütün tarımı ve ticareti serbest bırakılmıştır.[772] Şirket ambarlarında satın alınmış olan tütünlerin ambarlarda tutulması karşılığında kira tarifesini içeren ücret nizâmnâmesinin[773] yürürlükte kalma süresinin uzatılmasına karar verilmiştir.[774] Ancak şirketin görev süresinin bitmesinden dolayı ambar inşa etme talebinde bulunulmaması gerektiği vilâyetlere bildirilmiştir.[775]

Bu gelişmelere rağmen şirket faaliyetlerine 1925 yılına kadar devam etmiştir.[776] Her ne kadar şirketin satın alınma işlemleri 1923 yılında gerçekleşmiş olsa da[777] Reji

---

[766] Tanzimat Fermanı ile yapılan düzenlemeler doğrultusunda Müslüman ve Gayrimüslim azâlardan oluşan Nizamiye Mahkemelerinde alınan kararlar tekrar Divan-ı Ahkam-ı Adliye'de temyiz edilebilmektedir. Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mahkemelerinin Dönüşümü", *Adalet Dergisi,* 1/2, (Eylül 2019), 124.

[767] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2401, Gömlek No: 1 (H. 15 Muharrem 1318/M. 15 Mayıs 1900); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1796, Gömlek No: 14 (H. 16 Cemazîye'l-Evvel 1308/. 28 Aralık 1890).

[768] Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946,* 1. Baskı, (Ankara: Doğan Yayınları, 1971), 52; Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye II,* (Çev. Babür Kuzucu), 1. Baskı, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976), 1273.

[769] Hamiyet Özen, Arzu Sert, "Karadeniz'de Unutulan Endüstri Mirası", *Gazi Üniversitesi Mühendislik, Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 21/3, (Şubat 2016): 500.

[770] BCA. Fon Kodu: 030.18.1.1. Kutu No: 8, Dosya No: 40, Gömlek No: 10 (M. 18 Ekim 1923).

[771] Refia-Şükrü Suvla, "Türkiye Tütün İnhisar İdaresinin Devlet Maliyesi ve Ulusal Ekonomi Bakımından Ehemmiyeti ve Yabancı Tütün İnhisarları ile Mukayesesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2, (Eylül 2011): 78.

[772] Demirel Demirgil, "Türkiye Ekonomisi Dünü-Bugünü-Yarın", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1, (Mart 1985): 54.

[773] BOA. MV. Dosya No: 254, Gömlek No: 56 (H. 4 Receb 1308/M. 13 Şubat 1891).

[774] BCA. Fon Kodu: 030.18.1.1. Kutu No: 5, Dosya No: 18, Gömlek No: 16 (M. 21 Haziran 1922).

[775] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 158, Gömlek No: 70 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1330/M. 1 Haziran 1912); BOA. DH. HMŞ. Dosya No: 21, Gömlek No: 22 (H. 5 Cemazîye'l-Ahire 1330/M. 22 Mayıs 1912).

[776] Cengiz Atlı, "Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'de Tarımsal Durum", *İçtimaiyat Dergisi*, 4/1, (Mayıs 2020): 49; Murat Metinsoy, "Sosyal Kaçakçılık: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Tekellere Direniş", *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 29/2, (Ekim 2020): 250; Orhan Tuna, "50 Yıllık Cumhuriyet Devrinde Emek Piyasası ve İşçi-İşveren Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 30/1-4, (Ocak 1970): 290.

[777] "Zirâate Dair Kabul Edilen Mevad", *Yeni Zirâat Gazetesi*, (1 Nisan 1923, s. 190).

imtiyazının kaldırılmasına yönelik karar Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından[778] 1924 yılında şirketin yetkililerine bildirilmiştir.[779] Bu doğrultuda yapılan çalışmalar neticesinde 26 Şubat 1925 tarihinde kabul edilen[780] 558 sayılı *Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun*[781] ile faaliyetlerine son verilmiştir.[782] Bu doğrultuda 1 Mart 1925 tarihinde tekel yönetimi devlet eline geçmiştir.[783] Böylece Fransız Reji Şirketi kamulaştırılmış oldu.[784] Reji Şirketi'nin yerine tütünün idare edilmesi amacıyla *Duhân Şirketi* ile sözleşme yapılmıştır.[785] Reji Şirketi'nin devri neticesinde 4.000.000 Fransız Frank'ını Osmanlı Bankasına ödeyerek görevine son verilmiştir.[786] Bu gelişmeyle birlikte Fransız sermayeli tütün Rejisi ortadan kaldırılmıştır.[787] Böylece tütünde 42 yıl sonra tekrar devlet inhisarı dönemi başlamıştır.[788] 42 yıllık süreç zarfında şirketin işleyişi ile ilgili hazırlanmış olan bu iki şartname dışında şirket ile üretici, tüketici ve tüccarlar arasındaki hukukun belirlenmesi hususunda bir nizâmnâme düzenlenmiştir.[789]

1.5.1. Reji ile Üretici, Tüketici ve Tüccar Arasındaki Hukuk

Reji Şirketi'nin tütün ekiciye veya tütün üreticinin şirkete karşı vâzife ve hukuku, şirketin tüccar ve esnafla, şirketin merkezi ve yerel idareyle ilişkisi, tütün üretiminin kontrolü ile dış piyasada pazarlanması gibi konularda uygulanacak

---

[778] İbrahim Necmi Dilmen, *Türkiye'de Tütün Meselesi,* 1. Baskı, (İstanbul: Vatan Matbaası, 1924), 7.
[779] Ali Özçelik, "Tire'de Tütün Üretimi, Reji Politikaları ve Kaçakçılık (XIX. Yüzyıl Sonlarından XX. Yüzyıl Başlarına)", *Tire'den Yansımaları,* 5, (Ekim-Kasım-Aralık 2017): 25.
[780] Nadir Yurtoğlu, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938)", *Belgi Dergisi,* 22, (Temmuz 2021): 174.
[781] Tütün Geçici İdaresi ve Sigara Kâğıdı Tekeli Hakkında Kanun. Bkz. Emre Güneşer Bozdağ, "Türkiye İktisat Kongresi-İzmir 1923: Türkiye'nin İktisadi Kalkınmasında Atılan İlk Tohum", *TÜRKTOB Dergisi,* 27, (2018): 42.
[782] Ferdi Sayim, "Birinci İzmir İktisat Kongresinde Alınan Kararların Dönemin Ekonomi Politikalarına Etkisi (1923-1930)", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal,* 6/39, (Aralık 2020): 2725.
[783] Serpil Kahraman, Gizem Şişmanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Devralınan İktisadi Yapı", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi,* 1/2, (Aralık 2019): 50.
[784] Cemil Adar Yılmazer, Cihan Yüksel, "Türkiye'de Tek Parti Dönemi Vergi Politikaları", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi,* 3/1, (Haziran 2019): 83.
[785] BCA. Fon Kodu: 30.18.1.1, Kutu No: 11, Dosya No: 53, Gömlek No: 3 (M. 26 Ekim 1924); BCA. Fon Kodu: 30.18.1.1, Kutu No: 10, Dosya No: 36, Gömlek No: 15 (M. 30 Temmuz 1924).
[786] Yıldırım Koç, *Atatürk'ün Millileştirmeleri ve Devletleştirmeleri, Günümüz Özelleştirmeleri,* 1. Baskı, (Ankara: Tes-İş Eğitim Yayınları, 2003), 22-23.
[787] Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929),* 1. Baskı, (Ankara, Yurt Yayınları, 1982), 64.
[788] Ali Murat Aktemur, "Osmanlı Bankası'nın Tarihçe ve Mimarisi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* 15, (Mart 2005): 1.
[789] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 155, Gömlek No: 60 (H. 25 Rabî'ül-Ahir 1330/M. 13 Nisan 1912).

hükümler 27 Aralık 1886 tarihli nizâmnâmeyle düzenlenmiştir.[790] *Zürraaın Rejiye, Rejinin Zürraa Karşı Olan Hukuk ve Vâzife-i Ahkâmı Cezaiyeye Dair Nizâmnâme*[791] adıyla Reji Şirketi tarafından hazırlanan nizâmnâme Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi tarafından incelenip onaylandıktan sonra[792] Şûrâ-yî Devlet Tanzimat Dairesi'ne sunulmuştur.[793] Ancak nizâmnâme hakkında bazı şikâyetlerin meydana gelmesi üzerine nizâmnâmeyle ilgili düzenleme yapılması gerektiğine karar verilmiştir.[794] Bu doğrultuda nizâmnâme Islahat-ı Mâliye Komisyonu tarafından incelenip gerekli düzenleme ve değişiklikler yapıldıktan sonra[795] 24 Kasım 1886 tarihinde onaylanmıştır.[796] Esasen nizâmnâme[797] 27 Mayıs 1883 tarihinde onaylanan birinci şartnamenin 25. maddesine[798] dayanılarak düzenlenmiştir.[799]

Şartname dayanak gösterilerek hazırlanmış olan bu nizâmnâmenin içeriğine bakıldığında ele alınan konulardan biri tütün çiftçilerinin ekim ruhsatnamesidir. Bu doğrultuda tütün ekmek isteyen tütün ekicilerin Reji Şirketi'nden ruhsat almaları için dilekçe vermeleri gerekmekteydi. Tütün çiftçisi tarafından verilen bu dilekçede yarım dönümden düşük olmayan arâzide ve ikamet etmiş olduğu hane olmaması şartıyla tütün ekimine müsait olan yerlerde ruhsat isteyen kişilere ruhsatın verileceği belirtilmiştir.[800] Ancak Reji Şirketi genel anlamda tütün ekimi için verimin yüksek olduğu arâzilerde ruhsat verilmesi gerektiği belirtilmiştir.[801] Buna karşın ceza parası ile cezalandırılmış olan veya cezası karşılığında hapsedilmemiş olan kişilerin bir

---

[790] Keskinkılıç, "Reji İdaresi ve Kuruluşu", 657-676; *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, 1. Baskı, (Ankara: T.C. Zirâat Vekâleti Birinci Köy ve Zirâat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938), 15.
[791] İnhisar-ı Duhân Nizâmnâmesi. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 13, Gömlek No: 46 (H. 28 Muharrem 1304/M. 27 Ekim 1886).
[792] BOA. MV. Dosya No: 12, Gömlek No: 61 (H. 23 Zi'l-Hicce 1303/M. 22 Eylül 1886).
[793] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 27, Sıra No: 1 (H. 27 Safer 1304/M. 25 Kasım 1886).
[794] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 7, Gömlek No: 44 (H. 2 Safer 1305/M. 20 Ekim 1887).
[795] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 197, Gömlek No: 154 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 25 Aralık 1886).
[796] BOA. MV. Dosya No: 14, Gömlek No: 30 (H. 23 Safer 1304/M. 21 Kasım 1886).
[797] Ö. Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamit Döneminde Mali İdare*, 1. Baskı, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), 66.
[798] Tütün ekiciler ile Reji Şirketi arasındaki hukuk ve vâzifelerinin belirlenmesi için daha sonradan Reji Şirketi, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile Osmanlı yönetimi arasında bir nizâmnâmenin hazırlanmasına karar verilmişti. Bkz. BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884); BOA. Y. A. RES. Dosya No: 19, Gömlek No: 56 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1300/M. 8 Nisan 1883).
[799] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 8, Sıra No: 2 (H. 30 Zi'l-Hicce 1303/M. 29 Eylül 1886).
[800] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1400, Gömlek No: 74 (H. 24 Cemazîye'l-Evvel 1304/M. 18 Şubat 1887).
[801] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2105, Gömlek No: 18 (H. 25 Rabî'ül-Ahir 1316/M. 11 Eylül 1898).

sonraki sene için İhtiyar Heyeti Meclisi tarafından tasdik edilen bir köylünün kefil olarak gösterilmediği müddetçe ruhsat verilmeyeceği aktarılmıştır.[802] Ayrıca nizâmnâmede İstanbul ve çevresinde belirlenen alanlarda tütün ekiminin yapılması yasaklanmıştır.[803]

Yasaklanan bölgeler dışında tütün çiftçisinin ekim yapmak için bölgelerin tütün mevsimini dikkate alarak, mevsim-i zirâat evrakından bir ay öncesine kadar ruhsatname için şirkete başvurmaktadır.[804] Tütün çiftçisi *Zürraın Ruhsatnamesini Talep İçin Verilecek İstidaname Sureti* adıyla bilinen dilekçe ile şirkete başvurması gerekmektedir. Başvurmuş olduğu bu dilekçede ise arâzinin mevkii, mesafesi ve sınırlarını belirlemek zorundadır. Hazırlanmış olan bu dilekçede kendi mühür ve imzasının yanı sıra köy muhtarı ile imamın da imzasının olması gereklidir.[805] Ancak Mevsim-i Zirâat evrakından bir ay sonra verilen dilekçeler ise geçersiz sayılmıştır.[806] Bu bağlamda, tütün çiftçisi tarafından Reji memuruna teslim edilmiş olan dilekçe şirket memurları tarafından incelemeye alınmaktadır. Gerekli irdelemeler neticesinde uygun görülmesi halinde arâzinin her bir parçası için tezkire hazırlanmaktadır. Hazırlanan bu tezkirelerin masrafları ise ekiciden karşılanmak şartıyla tütün ekicisine teslim edilmektedir.[807] Verilen tezkire ise sadece verildiği yılın mahsulü için geçerli olacağı belirtilmiştir. Tezkiresini almış olan tütün ekicisi ise Reji memurlularının bu dilekçeyi görmek istedikleri her defada göstermek zorunda olacaktır.[808] Bu doğrultuda Reji Şirketi tarafından tütün çiftçisine verilen zirâat ruhsatnamesinde tütün çiftçisinin bağlı bulunduğu memuriyet veya şube, çiftçinin ismi, milliyeti, ikametgâh adresi, tarlanın kaç dönümden ibaret olduğu, tarlanın sınırları ile mevkii hakkında bilgi veren veriler içermektedir.[809]

---

[802] BOA. ŞD. Dosya No: 1341, Gömlek No: 8 (H. 26 Zi'l-Hicce 1309/M. 22 Temmuz 1892).
[803] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1391, Gömlek No: 71 (H. 16 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 12 Ocak 1887). Bkz. Ek-4.
[804] BOA. BEO. Dosya No: 162, Gömlek No: 12148 (H. 12 Şaban 1310/M. 1 Mart 1893).
[805] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 27, Sıra No: 9 (H. 27 Safer 1304/M. 25 Kasım 886).
[806] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1630, Gömlek No: 71 (H. 23 Şevvâl 1306/M. 22 Haziran 1889).
[807] Buna dair örnek ise Edirne vilâyetinde meydana gelmişti. 1910 yılında parçalı arâzilere tek ruhsatın verilmesinin şartnameye aykırı olduğu belirtilmişti. Bkz. BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 3 (H. 21 Ramazan 1328/M. 26 Eylül 1910).
[808] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 2 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).
[809] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 14 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

Bu ruhsatı alıp da çeşitli nedenlerden dolayı arâzisini ekemeyen tütün çiftçisinin arâziyi devretmesinden sonra diğer mahalde tütün arâzisi ekecek olur ise tekrar Rejiden ruhsat talebinde bulunmaktadır. Tütün çiftçisi, *Zerg Olunacak Tarlanın Tebdili Hakkında Verilecek İstidaname* başlıklı dilekçe vererek yeni ekeceği arâzi ile ilgili ruhsatname talebinde bulunmaktadır. Bu talep doğrultusunda Reji Şirketi tarafından gerekli olan işlemler yapıldıktan sonra başvurunun uygun bulunması neticesinde ruhsatname verilmektedir. Tütün çiftçilerinin daha önce ekim için almış oldukları ruhsatta belirtilen arâzi sınırlarını genişletme talebinde bulunmaları durumunda da ayrı bir başvurunun yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda, tütün çiftçisinin ekilecek alanın genişletilmesi için *Ekim Alanının Genişletilmesi Hakkında Dilekçe* formunu doldurarak Rejiye teslim etmesi gerekmektedir. Ancak bu ruhsatın verilebilmesi için daha önce ruhsat alınmış arâzi ile yeni ruhsat alınacak arâzinin yan yana olması gerekmekteydi. Tütün çiftçisi tarafından alınmış olan arâzi ruhsatnamesinin başka bir tütün çiftçisine devretmesi için ise *Tebdil-i Şahıs Hakkında İstidaname Sureti* başlığı ile hazırlanan dilekçeyle şirkete başvuru yapılmaktaydı. Dilekçede ruhsat sahibi ile ruhsatı devralacak şahısların beyanları ile imza veya mühürleri yer almaktadır. Buna ek olarak dilekçede taraflar arasında gerçekleşen alışverişte ödenen paranın da miktarı aşikâr şekilde belirtilmektedir. Ayrıca ruhsatı devralan kişi Rejinin kanunlarına ve hükümlerine riayet edeceğini beyan etmektedir.[810] Tütün çiftçisinin desteklenmesi amacıyla Reji Şirketi tarafından hazırlamış olan şartname gereğince faizsiz akçe verilmektedir.[811] Verilecek olan bu akçeler ise daha sonradan mahsul üzerinden temin edilmektedir.[812] Mahsulün yetersiz olduğu durumda ise eksik olan miktarın şirketin nizam ve kanunlarına göre tahsil edileceği belirtilmiştir. Böylece tütün ekimi için maddî durumu olmayan tütün çiftçisinin ekim yapması için destek sağlanarak tütün üretiminin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır.[813]

Tütün üretiminin devamlılığının sağlanması sadece faizsiz akçe verme uygulamasıyla sınırlı kalmamıştır. Bu bağlamda, gerekli önlemlerin alınması için tütün

[810] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 3 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).
[811] BOA. BEO. Dosya No: 3797, Gömlek No: 284702 (H.19 Şaban 1328/M. 26 Ağustos 1910).
[812] BOA. BEO. Dosya No: 3790, Gömlek No: 284189 (H. 2 Şaban 1328/M. 9 Ağustos 1910).
[813] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 3 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

ekmiş olan kişinin tütünlerinin zayi olması veya her ne sebeple olursa olsun ekilmiş olan tütün fidanlarının sökülmesi durumunda Reji memurlarına ihbar edilmesi istenmiştir. İhbar üzerine Reji Şirketi bölgeye bir memur veya memur vekili göndererek bölgede tahkikat yaptırıp zabıt tutturmaktadır. Tutulan bu zabıt iki nüsha şeklinde olup biri bölge yerel idareye diğeri ise reji memuru tarafından muhafaza edilmektedir. Fidanların büyümesiyle birlikte tahrir fırkaları tertip edilmektedir. Fırkaların sayısı ise gerek bölge Reji Dairesi gerekse arâzide ekili olan fidanlara göre belirlenmektedir. Tütün çiftçisi tahrir mevsiminin gelir gelmez Reji memurlarına haber iletmesi gerekmektedir. Bu haberi alan şirket memurları ise en geç 8 gün içerisinde tahrir fırkası işlemlerini başlatmak zorundadır. Şayet tahrir mevsimi gelmiş ve tütün çiftçisi tarafından zamanında Reji memuruna bildirilmiş olmasına rağmen fidanların tahririnin yapılmadan dallarında kurumasından dolayı oluşan zarardan Reji ve hükümet memurları sorumlu tutulacaktır.[814]

Tahrir işlemlerinin nasıl gerçekleşeceğine yönelik bilgilere de nizâmnâmede açıkça yer verilmiştir. Bu çerçevede tahrir işlemini gerçekleştirecek tahrir fırkasında bir veya iki Reji memuru, biri ekicilerin ileri gelenlerinden diğeri ise vilâyet ve kaza merkezlerinde Meclis-i İdare, köylerde ise İhtiyar Meclisi tarafından görevlendirilecek iki muhammin yer alacaktır. Ayrıca güvenliğin sağlanması için kolcu ile yerel kuvvetlerden neferin yanı sıra Rejiden birkaç memur bulunmaktadır. Tahrir fırkaları belirlenen günlerde sıraya göre tütün ekicisinin de davet edildiği günde arâzide hazır bulunması ve tütün fidanların âdetinin belirlenmesi için çalışmalara başlamaktadır. Yapılan işlemler neticesinde tutulan makbuzda arâzinin mevkii, tahririn yapıldığı saat, tütün ekicinin ismi, şöhreti ve muhamminin miktarı ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Bu makbuz sergi evrakı olarak isimlendirilmiştir. Hazırlanan sergi evrakı tütün ekici, tahrir fırkasında görev yapan memurlar ile azâlar tarafından imzalanarak mühürlenmektedir. Hazırlanan bu sergi evrakı Reji memurları tarafından muhafaza edilmektedir.[815]

[814] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 3 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).
[815] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 3 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

Reji memurları tarafından hazırlanan ekim sergisinde tütün ekilen mahal, tütünü eken kişinin ve ekilen oran hakkında bilgi verilmektedir. Tahrir işlemlerinden önce yapılan işlemlerde tahmini olarak verilerin işlendiği alanı, köyün ismi, ekim yapılan dönüm miktarı, tarlanın bulunduğu mevkii ve son olarak tahmin olunan miktar kilo ve gram olarak sergi evrakına işlenmektedir. İkinci tahrir işlemi sırasında ise belirlenen miktar kilo ve gram olarak, birinci tahrir ile ikinci tahrir arasında çıkan eksiklik kilo ve gram olarak, birinci ile ikinci tahrir işlemi neticesinde beliren fazlalık kilo ve gram olarak kayıt altına alınmaktadır. Satış ve teslim işlemleri için tutulan kayıtlarda nakliye ruhsatnamesi, ihracat amaçlı tütünleri satan ile satın alan kişilerin isimleri, gideceği alan ile gidecek miktara dair kayıtlara yer verilmektedir. Yeni mahsulün yetişmesinden önce yapılan muayene işlemleri kısmında ise muayene tarihi ve miktarı kilo ile gram olarak belirtilmektedir. Son olarak ise peşin olarak üreticiye verilen akçeye dair akçenin verildiği tarih, akçenin miktarına, akçe miktarının yazı ile belirlenmesine ve peşin akçeyi vermiş olan memurun ismi ile imzasına yer verilmiştir.[816]

Reji memurlarının tahrir işlemleri neticesinde elde ettikleri bilgileri sergi evrakına geçirerek iki nüsha şeklinde hazırlanarak icmal defterlerine[817] kaydedilmektedir. Bu defterler ise azâlar tarafından imzalanarak mühürlenmektedir. Bu defterlerin bir nüshası Reji memurlarına teslim edilirken diğer nüshası da muhammin görevlendiren şirkete veya İhtiyar Meclisi'ne teslim edilmektedir. Arâzi sahibi tahrir memurlarının bölgeye gelmeden önce olgunlaşan yaprakları koparabilmektedir. Ancak bunların adetlerini gelen tahrir fırkalarına teslim etmek zorundadır. Birinci tahrir işlemi bittikten sonra ikinci tahrir işlemleri başlatılmaktadır. Mahsul toplandıktan sonra dizi haline getirildikten tütünler dip, büyük ana, orta ana, küçük ana ve uç olarak beş çeşit veya dip, büyük ana, küçük ana olmak üzere üç çeşit şeklinde sınıflandırılmıştır.[818] Bu mahsulün sınıflandırılması veya miktarı ile fiyatı hakkında muhamminler arasında ihtilafın oluşması durumunda ise Meclis-i İdare'den

[816] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 18 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).
[817] Tahrir kayıtlarının işlenmesi için mufassal, evkaf, mücmel veya icmal defterleri tertip edilmektedir. Bkz. Mehmet Öz, "Tahrir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39: 425-429
[818] BOA. A.) DVN. MKL, Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 3-4 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

üçüncü muhammin tayin edilmektedir.[819] Üçüncü muhamminin belirteceği miktar ile fiyat kabul görmektedir. Reji Şirketi'nin talep etmesi üzerine yapraklar kuruyup bohçalara konulduktan sonra ikinci tahrir talebinden bulunabilmektedir. Ancak bu durumda daha önce belirtilen miktar kabul edilmektedir.[820]

İkinci ile birinci tahrirde elde edilmiş olan miktarlar arasında bir farklılığın oluşması durumunda daha önce tutulan icmal ve tahrir kayıtlarına bakılarak eksikliğin veya fazlalığın neyden kaynakladığı tespit edilmeye çalışılmaktadır.[821] Sergiler kaç kıtadan ibaret ise kayıtlar yeniden tutularak İhtiyar Meclisi'ne onaylatılmaktadır. İhtiyar Meclisi'nin ise bu konuda itiraz hakkı bulunmaktadır. Tutulan bu kayıtlar iki nüsha şeklinde hazırlanarak arâzi kazaya bağlı ise kaymakamlığa, merkez liva veya vilâyete bağlı ise mutasarrıflığa veya makam-ı vilâyete iletilmektedir. Tahriri yapılan tütünlerin her ne sebeple olursa olsun sökülmesi durumunda Reji memurlarına ihbar edilmesi gerekmektedir. İhbarın alınması üzerine Reji memurları, Meclisi-i İdare veya İhtiyar Meclisi tarafından görevlendirilecek bir azâ ile bölgeye giderek gerekli olan tahkikat işlemlerine başlanmaktadır. Yapılan tahkikat neticesinde tutulan zabıt, azâ ve reji memurları tarafından mühürlenerek imzalanmaktadır. Zabıt iki nüsha şeklinde hazırlanarak bu nüshalardan biri arâzi sahibine diğeri ise Reji memuruna teslim edilmektedir. Şayet tütün veya tütün fidanlarının zarar görmüş olması durumunda tütün ekicinin bunları muhafaza ederek gelen Reji memurlarına teslim etmesi gerekmektedir.[822]

Tütün arâzilerinin denetlenmesi ve mahsulün Reji ambarlarına teslim edilmesiyle ilgili hükümlere de nizâmnâmede yer verilmiştir. Bu bağlamda, Reji memurlarının istediği zaman memurluk belgelerini göstermeleri şartıyla tütün ekiminin yapıldığı arâzide veya tütün işlemlerinin yapıldığı mahalde denetlemede bulunabilecekleri nizâmnâmede açıkça belirtilmiştir. Denetlemeye tabi tutulan arâzilerde yetiştirilen tütünlerin Reji ambarlarına teslim edilme süreleri her sene bölge meclisi tarafından belirlenecektir. Bu doğrultuda belirlenen tarihe kadar hükümet ilgili

[819] BOA. BEO. Dosya No: 284, Gömlek No: 21265, Sıra No: 25 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 1 Ekim 1893).
[820] BOA. BEO. Dosya No: 69, Gömlek No: 5121 (H. 20 Safer 1310/M. 13 Eylül 1892)
[821] Mehmet Temel, "Reji Hakkında", *Feyz Gazetesi,* (17 Kasım 1908, s. 3).
[822] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 4 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

tütün ekicilerine tembihat göndermek zorundadır. Belirlenen süre ise genel olarak senenin sonu Ağustos ayının başıdır. En son ağustos ayı içerisinde Reji ambarlarına teslim edilmesi gereken tütünler için teslimi gerçekleştiren kişi ambar müdürüne *Ambara Teslim Olunan Denk veya Balyaların İlmühaberi*[823] başlıklı makbuzu teslim etmektedir. Buna karşın reji müdürü ise tütünü teslim aldığına dair *Ambar Makbuz İlmühaberi Sureti*[824] başlıklı makbuzu doldurarak ürünü teslim eden şahsa vermektedir.[825]

Reji memurları doğrudan çiftçiden veya İhtiyar Meclisi'nden almış olduğu bilgi doğrultusunda Reji Şirketi bölgeye memur göndererek tütünlerin ambarlara nakledilmesi işlemlerini başlatmaktadır. Bu doğrultuda tütün ekiciye ruhsatname verilerek üreticinin tütünlerini Reji ambarlarına nakledilmesini sağlamaktadır. *Nakliye Ruhsatnamesi* adıyla hazırlana bu evrakta tütün ekicinin ismi ile şöhreti, tütünlerin geldiği bölge, tütünlerin gireceği ambarın yeri, tütünlerin kilo bazındaki miktarı, tütünlerin markası ve balyaların âdeti hakkında malumatlara yer verilmektedir. Hazırlanan bu ruhsatname bir defalığına verilmektedir. Ruhsatnameyi alan üretici devlet görevlilerin veya kaçakçılıkla mücadele eden Reji kolcularının[826] talep etmeleri halinde göstermek zorundadır.[827]

Ruhsatname alındıktan sonra tütün çiftçisi Reji memurları eşliğinde veya mahsulü tek başına Reji ambarlarına nakletmek zorundadır. Buna karşın ruhsatname olmadan tütün nakletmekte olan kişilere kaçakçı gözüyle bakılarak taşıdıkları malların kaçak tütün olarak görüleceği ve bu yönde muamele yapılacağı belirtilmiştir.

---

[823] Evrakta tütünün nakledildiği ambarın adresi, nakledilen tütünün balya sayısı, kaç kilo olduğuna dair bilgilerin yanı sıra tütünü teslim eden çiftçi ile ambar müdürünün imzası yer almaktadır. İki nüsha şeklinde hazırlanarak biri tütün çiftçisine diğeri ise ambar müdürüne teslim edilmektedir. Bkz. BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 21 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

[824] Tütünü teslim eden çiftçi veya tüccarının ismi, teslim alınan tütün miktarı, ambarın bulunduğu bölge ve ambar müdürünün ismine dair bilgilere yer verildikten sonra ambarda tütünün tutulduğu müddet boyunca masrafların çiftçi veya tüccardan karşılanacağı, yangın veya farklı bir felaketten dolayı tütünün zarar görmesi veya eksik çıkmasından Rejinin sorumlu tutulmayacağı da belirtilerek imza altına alınmıştır. Bkz. BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 21 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

[825] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2267, Gömlek No: 35 (H. 4 Receb 1317/M. 8 Kasım 1899).

[826] Fransızca belgelerde coldji olarak geçmektedir. Bkz. Françoıs Georgeon, *Osmanlı–Türk Modernleşmesi 1900-1930*, çev. Ali Berktay, 1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 180; BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 20 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884); Petıt Dıcttıonnaıre, *Françaıs-Turc–Fransızca Türkçe Lügat,* 1. Baskı, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1886), 135.

[827] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2267, Gömlek No: 35 (H. 4 Receb 1317/M. 8 Kasım 1899).

Nizâmnâmede tütünlerin depolanacağı ambarlar ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Bu doğrultuda Reji Şirketi tarafından inşa edilen ambarlar tütünün üretildiği alandan 10 saatlik yürüme mesafesinden uzak olmayacaktır. Buna karşın ambarın 10 saatlik yürüme mesafesinden uzak olması durumunda ise şirket bir Reji memuru görevlendirerek tütünün teslim alınması ve ilgili Reji ambarına teslim edilmesini sağlamak zorundadır. Bu nedenden dolayı tütün çiftçisi 10 saatlik mesafeden uzak olan Reji ambarlarına tütünlerini teslim etmek için zorlanamazdı.[828]

Reji ambarlarına teslim edilecek tütünlerin muhafazası ve mesuliyeti ise Reji Şirketi'ne ait olacaktır. Üreticiler tütünlerini teslim ettikten sonra yaprakların tefrik edilme işlemlerini ambarlarda yapabileceklerdir.[829] Bu doğrultuda yapılacak işlemler sırasında tütünlerin üretildiği yer ve cinsine göre tütünün ekici tarafından kurutulması ve tütünün Reji ambarlarında kurutulması işlemleri sırasında meydana gelecek firelere dair bilgilere yer verilmektedir. Tütünün cinslerine göre ekici tarafından Haziran-Kasım veya Aralık-Mayıs ayları arasında yapılan kurutma neticesinde yüzdelik dilimde meydana gelen artış ve düşüşler gösterilmiştir. Ayrıca Reji ambarlarında satış yeri veya nakledilmesinden sonra ağırlıkta meydana gelen değişimlere yönelik istatistiki bilgiler tablo 4'te ayrıntılı şekilde verilmiştir.[830]

[828] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2267, Gömlek No: 35 (H. 4 Receb 1317/M. 8 Kasım 1899).
[829] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 23 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).
[830] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 27, Sıra No: 15 (H. 27 Safer 1304/M. 25 Kasım 1886).

Tablo 4: Reji Şirketi Tütün Fireleri Cetveli

Tütünün Yeri ve Cinsi	Tütünün Üretici Tarafından Kurutulması				Tütünün Ambarlarda Kurutulması			
	Haziran-Kasım		Aralık-Mayıs		Satışı Yeri Firesi		Nakil Yeri Firesi	
	Yüzde		Yüzde		Yüzde		Yüzde	
	Düşük	Yüksek	Düşük	Yüksek	Düşük	Yüksek	Düşük	Yüksek
Yenice ve Gümülcine	8	12	6	10	3	4	1	2
Yenice ve Gümülcine	10	14	8	12	4	5	2	3
Drama	10	14	8	12	3	4	2	3
Drama	12	16	10	14	4	5	3	4
Selanik, Nevrokop[831]	14	20	12	16	5	6	3	4
Bafra	8	10	6	8	3	4	2	3
Samsun ve Sinop	8	12	6	10	4	5	2	3
Trabzon ve Edirne	10	12	8	10	5	6	3	4
Mihalliç ve Üsküp	10	14	8	12	5	6	3	4
Manisa ve Bergama	8	12	6	10	3	4	2	3
Suriye Cinsi (Yüksek)	-	5	-	5	3	4	1	2
Suriye Cinsi (Orta)	-	12	-	12	3	4	1	2
Halep	-	-	-	-	-	5	2	3

Kaynak: BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 27, Sıra No: 15 (H. 27 Safer 1304/M. 25 Kasım 1886).

Nizâmnâmede değinilen konulardan bir diğeri de Reji ambarlarında tutulan tütünlerin satışı ile ilgili hükümler olmuştur. Bu çerçevede tütün ekiciler nizâmnâmede belirtilen öşür vergisini, para cezasını, kira bedelini ve üreticinin sorumluluğunu yerine getirmesi şartıyla ambarlarda bulunan tütünlerini ihraç amaçlı tüccara satabilmektedirler. Reji Şirketi'nin ise bu konuda tütün üreticilerine zorluk çıkarmayacağı yasalarla güvence altına alınmıştır. Tütün üreticisi ile alıcısı arasında gerçekleşen alışveriş kayıt altına alınmaktadır.[832] Buna göre tütün üreticinin tütünlerini

[831] Selanik vilâyetine bağlı olan Serez sancağı sınırları içerisinde yer alan Nevrokop kazası 1374 ile 1383 yılları arasında düzenlenen seferler neticesinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bölgede üretilen tarım ürünleri arasında tütünün de yer aldığı tespit edilmiştir. Bkz. Asan Ristemov, *Bir Osmanlı Kazası Nevrokop (1839-1913),* (Yüksek Lisans Tezi Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012), 1, 7, 30, 31, 44.

[832] Ebu El Ziya, "Taşra Reji Memurları", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, (10 Mart 1910, s. 1). Bkz. Ek-5.

tüccara sattığına dair *İntikal Beyannamesi*[833] adıyla bir evrak hazırlanmaktadır. Buna karşın tüccar, malı satın aldığına dair *Mubayaa Beyannamesi Sureti*[834] adlı evrakı doldurarak imzalamaktadır. Tütünü ihraç etmek amacıyla satın alan tüccar ise tütünü satın aldığı tarihten itibaren ilk 6 ayın sona ermesiyle birlikte mahsulün ambarda bulunduğu müddetçe ambar kirasını ödemek zorundadır.[835]

Kira hususunda tüccarın ilk 6 ay ücretsiz olarak mahsulünü Reji ambarında bulundurma hakkının olması dikkat çekicidir. Ancak daha sonraki süreçte ambarda bulunan tütünler için kira bedeli ödenmek zorundadır. Bu bağlamda tütünler kira bedelinin ödenmesi şartıyla Reji ambarlarında 2 yıl boyunca tutulabilmektedir.[836] Reji ambarında tutulan tütünler için ilk 6 ayın ücretsiz olduğu daha önce belirtilmiştir. Ancak daha sonraki her 6 ay için kira ödemesi yapılması gerekmektedir. Tütünler üzerinden cinslerine ve zaman aralığına göre alınacak vergi tarifesi ise *Ambar Kirası Tarifesi* adı altında hazırlanmıştır.[837] Tarifeye dair veriler tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: Reji Şirketi Ambar Kira Tarifesi

Ambar Müddeti	Her Bir Balya		Her Bir Denk İçin	
	Kuruş	**Para**	**Kuruş**	**Para**
Hafta yahut haftadan az müddet için	-	15	20	-
Bir Ay (üç haftaya kadar)	1	20	-	2
Altı ay (beş aya kadar)	7	20	-	10
Ambara teslim edilmiş olan tütünlerin kira bedeli şartname doğrultusunda belirlenmiştir. İlk 6 ay için kira bedeli alınmazken daha sonraki her 6 ayda bir kira bedeli alınmaktadır. Tütünler süre dolmadan ambardan çıkarılırsa kaldığı süre için mecidiye 19 kuruştan hesaplanarak kira bedeli tahsil edilmektedir.				

Kaynak: BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 25 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

[833] İntikal beyannamesinde reji ambarının mevkii, ambardan teslim alınan tütün miktarı ve satış işleminin gerçekleştiği tarihten itibaren ambar kirasının satın alacak kişi tarafından ödeneceğine dair bilgilere yer verilmiştir. Bkz. BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 23 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

[834] Tütünü satın alan kişinin hazırlamış olduğu tutanaktır. Teslim alan kişinin adı, teslim aldığı tarih ve teslim alınan tütün miktarının belirlenmesine dair verilerin yanı sıra kira bedelinin tarafından ödeneceğini de belirtmektedir. Bkz. BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 23 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

[835] BOA. A.) DVN. MKL, Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 5-6 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

[836] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1354, Gömlek No: 39 (H. 6 Şevvâl 1310/M. 8 Temmuz 1886)

[837] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 487, Gömlek No: 29 (H. 21 Cemazîye'l-Evvel 1302/M. 8 Mart 1885).

Tablo 5'teki veriler incelendiğinde Reji Şirketi'nin ambarlarına teslim edilmiş olan tütünlerin kira tarifeleri ile ilgili malumata yer verilmektedir. Buna göre bir haftalığına bırakılan tütünlerin her bir balyası için 15 para,[838] dört bohçadan oluşan her bir denk[839] için ise 20 para tahsil edilmektedir. Bir aylığına bırakılan ürünler için ise her bir balyası için 1 kuruş 20 para, her bir denk[840] için 2 kuruşun alınmasına karar verilmiştir. Son olarak her 6 ay için ise her bir balya için 7 kuruş 20 para, her bir denk için ise 10 kuruşun alınması belirlenmiştir.[841] Belirlenen kira tarifesi 1923 yılında da uygulanmıştır.[842]

Tütünlerini Reji ambarlarına teslim etmiş ve bunun karşılığında kira ödemesi yapmış olan çiftçi veya tüccara ise Reji ambar memuru tarafından *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi İbraname Sureti* adıyla bir evrak teslim edilmektedir. Bu evrakta tütününü teslim eden kişinin, teslim tarihi, tütün balyalarının miktarı, hafta veya aylık kira bedeline dair bilgilere yer verilmektedir. Nizâmnâmede ayrıca tütünlerini Reji ambarlarına teslim etmiş olan tütün çiftçisi veya tüccarına tanınan 2 yıllık sürenin sona ermesinden sonra yapılacak muamele ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir.[843]

Bu çerçevede sürenin bittiğine dair uyarı şayet teslim eden kişi tütün çiftçisi ise İhtiyar Meclisi, tüccar ise Reji Şirketi tarafından yapılmaktadır. Uyarı yapıldıktan sonra mahsulün ambardan çıkarılması için 15 günlük süre tanınmaktadır. Buna karşın tanınan müddetin dolmasına rağmen tütünlerin ambarlardan alınmaması durumunda ise İdare Meclisi'nin de bulunduracağı bir memur şahitliğinde müzayede yapılmaktadır. Bu müzayedede tütün verilen en yüksek fiyata satılmaktadır. Satıştan elde edilen paradan vergi ve kira bedelleri düşüldükten sonra kalan miktar tütün sahibine teslim edilmektedir. Şayet müzayedede belirtilen fiyatın uygun bulunmaması

[838] Günümüzde nakit olarak tanımlanan para kavramı Osmanlıda sikkenin bir çeşidi olarak nitelendirilmiştir. Bir kuruşun kırkta birine tekabül etmektedir. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 197-198.
[839] 1 denk 1 yükün yarısına tekabül etmektedir. Bkz. Yusuf Delikoca, Ahmet Karataş, *Adana Mavraları "Bir Mizah Kentidir",* 1. Baskı, (Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2008), 170.
[840] Her bir denk dört bohçaya denk gelmektedir.
[841] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 25 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).
[842] BCA. Fon Kodu: 030.18.1.1. Dosya No: 6, Kutu No: 52, Sıra No: 19 (M. 12 Mart 1923).
[843] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 6-7 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

veya tütün alıcısının katılamamış olması durumunda tekrar yeni bir müzayede gerçekleştirilerek tütün satışa çıkarılmaktadır. Bu doğrultuda Reji Şirketi ile Osmanlı yönetiminin görevlendireceği iki muhammin liderliğinde tütün sahibinin hazır bulunacağı veya gıyabında yapılan müzayede ile tütünün satış işlemi gerçekleşmektedir. İki muhammin tarafından fiyat konusunda fikir birliğine varılamaması durumunda ise üçüncü muhammin tayin edilmektedir. Üçüncü muhammin tarafından belirlenen fiyata tütün satış işlemi gerçekleştirilmektedir. Elde edilen miktardan vergi ve kira masrafları düşüldükten sonra kalan miktar tütün sahibine teslim edilmektedir.[844] Reji ambarından çıkarılan tütünlerin kayıtlarıyla ilgili işlemlere bakıldığında ise *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi Makbuz Senedi Sureti* adıyla hazırlanan evrakta ambara tütün teslim edip ambardan çıkarmak isteyen kişinin isim ile şöhreti ve tütünün miktarına dair bilgilere yer verilmektedir.[845]

Nizâmnâmede değinilen bir diğer konu da çiftçi veya tüccarın elinde bulunan tütünlerin satışı olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde üretilen tütünlerin yalnızca Reji Şirketi tarafından satılacağı belirtilmiştir.[846] Ancak ihracat için serbest bırakılan bazı tütün çeşitlerinin satılmasına mani olmayacağı da kayıt altına alınmıştır.[847] Bu durumda tüccarlara verilen ruhsatta tüccar ürününü bir mahalden farklı bir yere taşımasına da müsaade edileceği belirtilmiştir.[848] Üreticinin veya tüccarın ihracatta bulunamaması durumunda ise Reji Şirketi'nin kendi ihtiyacı olmasa dahi ürünün fiyatını tütün üreticileriyle yapacağı ortak müzakereler neticesinde belirleyerek satın alacaktır.[849] Tütünlerini ihraç etmeyen fabrikatörler ise ürününü Reji ambarlarına teslim etmek zorundadır. 2 yıl içerisinde tüccar tarafından satılmayan bu tütünler 2. yılın sonunda muhamminler aracılığıyla satışa çıkarılmaktadır.[850] Tütün çiftçisinin de satış fiyatında teklifte bulunduktan sonra muhamminler tarafından

[844] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2069, Gömlek No: 25 (H. 27 Cemazîye'l-Ahire 1312/M. 26 Aralık 1894).
[845] BOA. TFR. I. M. Dosya No: 19, Gömlek No: 1880 (H. 21 Muharrem 1326/M. 24 Şubat 1908).
[846] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1422, Gömlek No: 61 (H. 29 Şaban 1304/M. 23 Mayıs 1887).
[847] 1916 yılına kadar tütün ihracatında kısıtlamalara gidilmiş olsa da bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm tütün çeşitlerinin ihracatı serbest bırakılmıştır. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 201, Gömlek No: 5 (H. 10 Cemazîye'l-Evvel 1334/M. 15 Mart 1916).
[848] BOA. TFR. I. M. Dosya No: 21, Gömlek No: 2001 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1326/M. 30 Mayıs 1908).
[849] BOA. A)MKT. MHM. Dosya No: 560, Gömlek No: 6 (H. 13 Muharrem 1311/M. 27 Temmuz 1893).
[850] BOA. ŞD. Dosya No: 301, Gömlek No: 15, Sıra No: 9 (H. 17 Ramazan 1301/M. 11 Temmuz 1884).

belirlenen fiyata tütün Reji Şirketi tarafından satın alınmaktadır. Şirket ise muhamminler tarafından belirlenen fiyata satın almaya mecburdur. Tütün mahsulü için çiftçilere verilmiş olan sergilerin Reji ambarlarına bırakılmak üzere belirlenen süreden en geç 1 ay içerisinde reji memuruna teslim edilmesi gerekmektedir.[851]

Tütün ticareti ile uğraşan tütüncü esnafının Reji Şirketi'ne karşı olan hukuk ve vâzifesine bakıldığında ise Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tütünlerin imparatorluk genelinde satışının tek adresi Reji Şirketi veya şirketten satış ruhsatı almış olan işletmelerdir. Bu çerçevede Reji Şirketi'nden ruhsat almış olan dükkân[856] ve mağazalarda her türlü tütünün satışı gerçekleşmektedir. Bu dükkân veya mağazaların ön cephesinde ise *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Tütünü* ibaresinin asılması zorunlu tutulmuştur. Bu dükkânda satılan ürünlerin fiyatlarını içeren listenin ise dükkân veya mağazalarda asılması zorunlu koşulmuştur. Şirket ayrıca belirli bölgelerde bulunan panayır ve yaylalarda tütün satımının gerçekleşmesini sağlamak için gezginci veya kolcu olarak tabir edilen kişilere ruhsat verebilmektedir. Dükkân veya gezginciler Rejiden ruhsat almak zorundadırlar. Dükkân veya gezginci ruhsatı için *Tütüncü Ruhsatnamesi İstihsal Etmek İçin İstidaname Sureti*[857] adıyla hazırlanan talep dilekçesi, ruhsatı talep eden kişi tarafından düzenlenerek Reji Şirketi'ne verilmektedir. Bu talebin olumlu karşılanması neticesinde ruhsatname verilmektedir. Bu gibi ruhsatlar genel olarak mülkiye veya askeriyede görev yapmış olan memurlara verilmekle birlikte Osmanlı yönetimi tarafından teklif edilen şahıslara da ruhsat verilmektedir.[858]

İşletme ruhsat almış olan dükkân ve gezginciler de şirketin vergilendirme sistemine tabi tutulmuşlardır. Bu bağlamda, nizâmnâmede dükkân, mağaza ve gezgincilerden alınan vergiler ile ilgili şu hususlara dikkat çekilmiştir. Mâli yıl olarak

[851] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 27, Sıra No: 15 (H. 27 Safer 1304/M. 25 Kasım 1886).
[856] Köylerde bulunan hancı ve dükkâncılarında tütün satışı yapabilmeleri için Reji Şirketi'nden satış ruhsatı almaları gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2106, Gömlek No: 107 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1316/M. 15 Eylül 1898)
[857] Tütün satışı yapmak isteyen kişinin ruhsatname için hazırlamış olduğu talep beyannamesinde Reji Şirketi'nin denetiminde olan tüm ürünlerin satışı için talepte bulunmaktadır. Talep dilekçesinde açacağı iş yerinin adını belirleyerek hazırlanmış olan nizâmnâmeye uyacağını ve muayene ile tahrir için gelen reji görevlilerine zorluk çıkarmayacağını beyan ederek imzalamaktadır. Bkz. BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 30 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).
[858] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 12-13, 29 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886); Tütün satış ruhsat numunesi için Bkz. Ek-6.

Mart ayının biri ile o senenin Şubat ayının 28'inci, bir diğer ifade ile senenin son günü arasında sorumlu tutuldukları bütün vergiler hesaplanarak tahsil edilmektedir. İlk iki yıl vergiler tam olarak alınırken üçüncü yıldan sonra ise sadece senenin son altı ayına tekabül eden vergi alınmaktadır. Dükkâncı, mağazacı ile gezgincilerin tütünler dışında satışı yasaklanmamış olan ürünleri satmakta serbest bırakılmışlardır. Bu konuda satışını yapacakları ürünlerin eksiksiz olarak listelerini şirkete bildirmeleri ve bu doğrultuda ruhsatname almaları gerektiği belirtilmiştir. Bu çerçevede Reji Şirketi tarafından verilen ruhsatname şahsa verilmekle birlikte başka birine devredilemezdi. Dükkâncılara, mağazacılara ve gezgincilere verilen ruhsat sadece belirtilen mevkilerde geçerli olacaktır.[859]

Ruhsatı almış olan dükkâncı bir sene içerisinde dükkân yerini değiştirmek isterse *Tütüncü Dükkânı Mevkiinin Tebdili Hakkında İstidaname*[860] adı verilen dilekçe ile Reji Şirketi'ne başvurusunu gerçekleştirmektedir. Alınan dilekçe Reji Şirketi tarafından incelendikten sonra uygun görülmesi durumunda taşıma işlemi gerçekleşmektedir. Ancak yer değişiminin yılda bir defa ile sınırlı tutulduğuna da dikkat çekilmiştir. Reji Şirketi tarafından sunulan tüm tütün çeşitlerinin de açılan dükkânlarda satılması zorunlu tutulmuştur. Tütüncüler dükkânlarında sattıkları ürünleri peşin akçe ile satabilmektedirler. Dükkâncıların ürünlerini satın aldıktan sonra dükkâna taşınması sırasındaki nakliyat parası ve dükkânın her türlü masrafı işletmeciye aittir. İşletmeci dükkânında satmış olduğu tütünleri, kutuları, kâğıtları, etiketleri bir diğer ifade ile yaftaları ve dükkânı temiz tutarak rutubetten muhafaza etmek zorundadır. Bir tütüncü, dükkânında satmış olduğu ürünleri başka bir tütüncüden satın alıp kendi işyerinde satması yasaklanmıştır. Bu dükkânlarda satışa sunulan ürünlerin tek alış yeri Reji Şirketi olarak belirlenmiştir. Dükkâncı ve gezgincilerin satacakları ürünler üzerinde elde edecekleri kârdan dolayı temettü

[859] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 31 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

[860] _____ de kâin mevkide yerli veyahut ecnebi tütünü satmak için _____ tarihli ve _____numaralı bir kıta ruhsatname istihsal etmiş olduğumdan ____ de kâin diğer mevkie dükkânımı nakletmeye müsaade edilmesini istida ederim. Sahibi istidanın imzası. Bkz. BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 31 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

vergisine tabi olmayacaklardır. Ancak tütün dışında satılan diğer eşyalar üzerinden yapılan ticaret nispetinde temettü vergisi alınmaktadır.[861]

Tütüncülük mesleğini terk etmek isteyen esnafın ise Reji memuruna bu durumu bildirmesi gereklidir. Her ne sebeple olursa olsun 1 ay boyunca dükkân veya mağazası kapalı kalan esnafın dükkânı veya mağazayı tekrar açmasına izin verilmemektedir. Bu tür cezalandırma yöntemiyle işletmelerin açık tutulması sağlanmaya çalışılmıştır. Nizâmnâmede dükkâncı, mağazacı ve gezgincilerin satacakları yabancı devletlerden getirtilen ürünler ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Bu çerçevede yabancı devletlerden gelen sigara, enfiye ve ağız tütünü satmak isteyen esnafın *Ecnebi Tütünü Satmak İçin Ruhsatname İstihsali Zımnında İstidaname Sureti* adıyla bir evrakı hazırlayarak Reji Şirketi'nden talepte bulunması gerekmektedir. Esnaf tarafından verilen bu dilekçede bu gibi ürünlerin satışı için dükkânın veya mağazanın yerini belirterek talepte bulunmaktadır. Esnafın şartname ve nizâmnâmedeki hükümlere riayet edeceğini ve sorumlu olduğu vergilerin ödemesini yapıp, kanunlara uyacağını belirtmektedir. Yapılmış olan bu talep şirket tarafından uygun görülürse esnafa ruhsatname verilmektedir. Esnafa bu yönde verilmiş ruhsatname dışında diğer tütün ürünlerinin satımı için bu dükkâna ve esnafa ruhsat verilmemektedir. Anlaşılan odur ki imparatorlukta üretilen tütünler ve imparatorluk dışından ihraç edilen tütünlerin satışı için şirketten ayrı ayrı ruhsat alınmaktadır.[862]

Yerli ürünleri satan esnaf gibi yabancı ürünleri de satan esnaflar, satmış oldukları tütünlere dair defter tutmak zorundadırlar. Tutulan bu defterlerde ürünlerin miktarları ve fiyatlarına dair bilgiler yazılmaktadır. Bu defterler Reji memurları tarafından teftiş edilmek istendiği zaman ise defterlerin teftişi ve dükkânların denetlenmesine esnaf asla karşı çıkmayarak gerekli kolaylığın sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Aynı şekilde Reji memurlarının koltukçular veya gezginciler üzerinde de denetleme ve teftiş etme hakları bulunmaktadır. Böylece şirket kendisine bağlı olan işletmeler üzerindeki denetleme mekanizmasını oluşturmaya çalışmıştır. Denetlenecek işletmecilerin yabancı olması ve Reji memurlarına veya kanunlarına muhalefet etmesi durumunda

[861] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No:7, Sıra No: 13-14 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).
[862] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No:7, Sıra No: 15-16 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886) İmparatorluk sınırları içerisinde ecnebi devletlerden ihraç edilen tütünlerin satımına dair Reji Şirketi tarafından dükkân veya mağaza sahiplerine verilen ruhsat numunesi için Bkz. Ek-7.

ise şahsın vatandaşı olduğu devletin ilgili konsolosluğundan bir memurun görevlendirilmesi talep edilmektedir. Gönderilecek memurun katılımı ile ilgili görüşmeler ve işlemlere başlanmaktadır. Bu doğrultuda görevlendirilen memurun yapılacak toplantının gerçekleşmesinden 24 saat önce bölgede bulunması gerektiği belirtilmiştir. Ancak toplantıya 24 saat kala şahsın bölgede bulunmaması durumunda ise sebep her ne olursa olsun kişinin mazereti kabul edilmeyip gerekli işlemler yerel idarenin görevlendireceği bir memur tarafından icra edilmektedir.[863]

Reji Şirketi'nin belirlemiş olduğu hukuk ve nizama aykırı davranan şahıslarla ilgili uygulanacak cezalara bakıldığında ise şartnamenin on birinci maddesinde belirtildiği gibi Rumeli, Cebel-i Lübnan[864] ve Girit'te ekilen tütünler dışında imparatorluk genelinde bandrol usulünün uygulandığı tüm bölgelerde Reji Şirketi'nden ruhsat almaksızın ekilen, satılan ve ticareti yapılan tütünler yasaklanmıştır. Tespit edilmesi durumunda ise nizâmnâme doğrultusunda her kıyyesinden 40 kuruş para cezası alınmaktadır. Tütün vergisinin alındığı bölgelerde tütün vergisi vermekten imtina edenlerden 2 kat para cezası alınmaktadır. [865] Ruhsatsız veya ruhsatta belirtilenden fazla ekimin yapılması yasak olduğundan dolayı fazla olarak tespit edilen tütünler sökülmektedir.[866] Tahrir fırkalarından gizlenen tütünlerin tespit edilmesi durumunda ise tütünler müsadere edilerek her kıyyesi için 40 kuruş para cezası alınmaktadır. Bir Reji memurunun nezareti olmadan ruhsatsız şekilde tütün nakledenlerin veya ruhsatnamede belirtilen miktar dışında nakledilen tütünlerin tespit edilmesi durumunda mallara el konularak her kıyyesi için 40 kuruş para cezası alınmaktadır.[867] Kaçakçılık yapmış olan kişiye kesilmiş olan para cezasını ödemeye gücü olmayanların cezaları ise hapse çevrilmektedir. Bu şahıslar 61 günden 3 yıla

[863] BOA. A.) DVN. MKL, Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 7-8 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886); BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No:7, Sıra No: 15-16 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

[864] Bilad'u-ş Şam olarak da isimlendirilen bölge Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarını ihtiva etmektedir. Bkz. Kazım Baycar, "Osmanlı Devleti'nde Cebel-i Lübnan İpek Endüstirisini Yeniden İnşaa Çabaları (1860-1865)", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi,* 1. Baskı, Haz. Bilgin, Burhan Çağlar, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 287.

[865] BOA. MV. Dosya No: 63, Gömlek No: 34 (H. 29 Receb 1308/M. 10 Mart 1891).

[866] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2077, Gömlek No: 104 (H. 8 Receb 1317/M. 13 Aralık 1896)

[867] Nitekim 1891 yılının Ocak ayında Denizli'ye bağlı Çal kazası sınırları içerisinde yer alan Beğli köyünde ruhsatta belirtilenden fazla tütünün tespit edilmesi neticesinde fazlanın sökülerek para cezası kesildiği tespit edilmiştir. Bkz. BOA. ŞD. Dosya No: 328, Gömlek No: 36 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1308/M. 26 Ocak 1891); BOA. MV. Dosya No: 63, Gömlek No: 34 (H. 29 Receb 1308/M. 10 Mart 1891).

kadar hapis cezası alabilmektedir. Buna karşın tutuklunun 6 ay hapiste kalmasından sonra para cezasını ödemeye gücünün olmadığını ispat etmesi durumunda serbest bırakılmaktadır. Bu çerçevede serbest bırakılan şahıs Kanunname-i Hümayunun 39. maddesi gereğince para cezasını sonradan ödemesi yönünde karar alınmıştır.[868]

Rejinin alameti farikasının olmaması durumunda tütünler müsadere edilerek her kıyyesi için 40 kuruş para cezası alınmaktadır.[869] Her bir kıyyesi için 40 kuruş cezanın uygulandığı bir diğer husus da askerlere ait olan tütünlerin sivillere satılmasıdır. Bu çerçevede ruhsatı olmadığı halde askerlere ait olan tütünlerin askerler dışında olan şahıslara satılması ve bunun üzerinden kâr elde edildiğinin tespit edilmesi durumunda elde edilen her kıyye için 40 kuruş para cezası kesilirken tütünler de müsadere edilmektedir.[870] Tütünlerin şirket tarafından müsadere edilmesine sebep olan bir diğer neden de mahsulün zamanında Reji ambarlarına teslim edilmemiş olmasıdır. Bu doğrultuda her yıl geçerli bir sebebin olmaması durumunda tütünlerini Ağustosun başına kadar Reji ambarlarına teslim etmeyenlerin tütünlerine kaçak nazarıyla bakılmaktadır.[871] Buna karşın teslimatta gecikenlerin geçerli nedenleri var ise tespit edildiklerinden hemen sonra tütünleri Reji ambarlarına teslim edeceklerdir.[872]

Nizâmnâmede cezalandırma yöntemlerinin değindiği bir diğer husus da tahrir işlemleri sırasında hükümlere aykırı hareket edenlere verilen cezalar olmuştur. Bu bağlamda, mahsuller toplandıktan sonra ikinci tahririn yapılması üzerine tarlada kalan köklerin sökümü için karar veren muhamminlere karşı gelerek tütün köklerini sökmeyen üreticiye 24 saat ile 5 gün arasında değişen dönem aralığında hapis cezası verilmektedir. Tütün üreticilerinin yanında bulunan sergilerin bir kısmının veya tamamının Reji ambarlarına teslim edilmemesi durumunda mevcut bulunan tütünler müsadere[873] edilmektedir. Daha sonra satılan tütünler, Reji ambarında kalan tütünler

---

[868] 1890 yılında Adliye Nezâreti tarafından yapılan değişiklikle birlikte bu ceza 63 yıla kadar çıkarılmıştır. Kesilen para cezasının ise ödendiği ölçüde hapis cezası kesilmektedir. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 57, Gömlek No: 12 (H. 18 Muharrem 1308/M. 18 Mayıs 1900)

[869] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 47, Gömlek No: 6 (H. 24 Muharrem 1306/M. 30 Eylül 1888)

[870] BOA. ŞD. Dosya No: 349, Gömlek No: 25 (H. 16 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 27 Eylül 1893).

[871] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1387, Gömlek No: 45 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 25 Aralık 886); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1489, Gömlek No: 83 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1305/M. 7 Şubat 1888)

[872] BOA. A.) DVN. MKL, Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 8 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

[873] Tütünlerin müsadere edilmesine yönelik uygulamanın 1868 yılında da uygulandığı saptanmıştır. Bkz. BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 381, Gömlek No: 82 (H. 9 Muharrem 1284/M. 3 Mayıs 1867);

ile tütüncünün elinde kalanlar arasında bir hesap yapıldıktan sonra eksik olan tütüne kaçak nazarıyla bakılarak her kıyyesi için 40 kuruş para cezası alınmaktadır. Birinci tahrir ile ikinci tahrir arasında eksikliğin çıkması durumunda bu eksikliğin kaçakçılıktan dolayı kaynaklandığı Reji Şirketi tarafından tespit edilirse eksik olan tütünün her kıyyesi için 40 kuruş para cezası alınmaktadır. Belirtilen cezalar bandrol sisteminin uygulandığı bölgelerde geçerli olup İskeçe ile Karşıyaka tütünleri için ise cezalar iki katı uygulanmaktadır.[874]

Nizâmnâmede yukarıda belirtilen cezalar dışında tütün üretiminde ve imalatında kullanılan aletlerin ruhsatsız şekilde kullanılmasının yanı sıra imalathanelerde kaçak tütünlerin tespit edilmesi durumunda kesilecek cezalara dair de hükümlere yer verilmiştir. Bu çerçevede kaçak tütünler ile tütün üretiminde ve imalatında kullanılan her türlü ruhsatsız alet müsadere edilmektedir.[875] İşlenmek üzere olan bir kıyyeden düşük olarak ele geçirilen kaçak tütünlerde ise yarım kıyye ise 20 kuruş,[876] bir kıyyenin dörtte biri ise 10 kuruş para cezasının alınması kararlaştırılmıştır.[877] Alınan bu paralardan ise polis[878] memurlarına da ikramiye verilmesi yönünde karar alınmıştır.[879] Yakalanacak kaçak tütün üzerinden polis ve jandarmaya nakdi olarak mükâfat verilmesi yönünde alınan bu kararla birlikte zabıta ve Reji memurları dışında jandarma ile polis de kaçakçılıkla mücadelede aktif edilmeye çalışılmıştır. Şirket tarafından verilen ikramiyelerle kolluk kuvvetleri kaçak mal yakalama hususunda teşvik edilmeye çalışılmıştır.[880]

Kolluk kuvvetlerine verilen ikramiye dışında ahaliye de destek karşılığında ikramiye verilmesi yönünde karar alınmıştır. Bu bağlamda, Reji Şirketi'ne mensup

---

Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsadere Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 19/19, (Ocak 2006): 230.

[874] BOA. A.) DVN. MKL, Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 8 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

[875] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 17 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886); BOA. MV. Dosya No: 38, Gömlek No: 35 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1306/M. 16 Aralık 1888).

[876] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1574, Gömlek No: 12 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1306/M. 12 Aralık 1888); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1534, Gömlek No: 35 (H. 8 Zi'l-Hicce 1305/M. 16 Ağustos 1888).

[877] BOA. MV. Dosya No: 31, Gömlek No: 2 (H. 30 Receb 1305/M. 12 Nisan 1888).

[878] Polis ve jandarma tarafından kaçakçılarla yürütülen mücadele çerçevesinde ele geçirilen kaçak tütün ve yakalanan kaçakçılardan alınan para cezasından ikramiye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. DH. HMŞ, Dosya No: 16, Gömlek No: 16 (H. 4 Cemazîye'l-Evvel 1330/M. 21 Nisan 1912).

[879] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 42 (H. 11 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 29 Şubat 1912).

[880] BOA. DH. MB. HPS. Dosya No: 145, Gömlek No: 52 (H. 5 Cemazîye'l-Evvel 1330/M. 22 Nisan 1912).

olmayan şahıslar tütün veya eşya kaçakçılığının meydana geldiğini tespit etmeleri durumunda doğrudan Reji Şirketi'ne veya hükümetin yerel idaresine ihbar etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Yine bu gibi hilekârlık içerisinde olanların yakalanmalarına yardım etmeleri ve suçluların yakalanmaları durumunda ise ikramiye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu ikramiyenin miktarı ise Reji Şirketi tarafından ele geçirilen malların kıymetine göre belirlenecektir. Suçluların yakalanması neticesinde ihbar edenlerin birden fazla olması durumunda ise belirlenen ikramiye miktarı bu şahıslar arasında eşit şekilde paylaştırılmaktadır.[881]

Para cezasının kesilmiş olmasına rağmen kaçakçılık cürmünün tekrar işlenmesi durumunda yukarıda belirtilen cezaların iki katı ceza kesilmektedir. Şayet iki katı para kesilmesine rağmen kaçakçılıkta sahte belge ve şiddete başvurulması durumunda ise daha ağır yaptırımlara gidileceği belirtilmiştir. Buna ek olarak tütünlerin ihraç amaçlı tüccarlara satılması amacıyla hanelere taşınması ve satışın burada yapılması sakıncalı bir durum olmamakla birlikte tütünlerin tüccar tarafından alınıp ihraç edilmesi amacıyla nakliye ruhsatının[882] alınması gerektiği belirtilmiştir.[883] Ruhsat alınmaması durumunda ise mallara kaçak nazarıyla bakılıp müsadere edildikten sonra her kıyyesi için 40 kuruş para cezası alınmaktadır. Bu durumun tekrar etmesi durumunda ise para cezası iki katına çıkarılmaktadır.[884]

Tütün üretimi, imalatı ve nakliyesi amacıyla her türlü ruhsatsız alet ve edevatı imal edip satanların tespit edilmesi durumunda bunlara uygulanacak ceza türlerine dair nizâmnâmede hükümlere yer verilmiştir. Bu çerçevede bu tür suçları işleyenlere 5 adet yüzlük Osmanlı altınından 50 altına kadar para cezası kesilmektedir. Yine tütün kıymak için kullanılan havan,[885] bıçak ve her çeşit alet ve makinanın, ruhsat almış

[881] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 11 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).
[882] 1900 yılında 500'e yakın tütün tüccarının 50 bin kıyye miktarındaki tütünün reji ambarlarına sevk edilmesine dair alınan ruhsatta belirtilen zaman diliminin yetersiz olduğuna dair şikâyette bulunmuşlardır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2199, Gömlek No: 16 (H. 27 Zi'l-Hicce 1316/M. 8 Mayıs 1899).
[883] Öyle ki Padişaha Kavala'dan 3 kıyye tütün getirilmesi için 29 Mayıs 1886 tarihinde Reji Direktörlüğünden nakliye ruhsatı alınmıştır. Bkz. BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 130, Gömlek No: 48 (H. 17 Rabî'ül-Evvel 1302/M. 4 Ocak 1885).
[884] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 17 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).
[885] 1897 yılında Reji fabrikasında tütün kıymak için kullanılan havan ve bıçak imalinden dolayı Papazoğlu Simon ve Rafail'in görevden el çektirildiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2083, Gömlek No: 90 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1315/M. 3 Ağustos 1897).

tütün tüccarlarında bile bulunması durumunda 500'lük Osmanlı altını ile 50 altına kadar para cezası kesilmektedir.[886] Ancak Reji Şirketi tarafından belirlenen süre içerisinde bu aletlerin teslim edilmesi durumunda ise teslim eden şahısların bu cezalardan muaf tutulacakları belirtilmiştir.[887] Buna karşın alet ve makinalara ise Reji Şirketi tarafından el konulmaktadır.[888] Bu nedenden dolayı bu tür aletlerin Reji Şirketi'ne teslim edilmesi hususunda uyarılarda bulunulmuştur.[889] Uyarılara rağmen ellerinde bulunan bu tür aletleri teslim etmeyenlerin ihbar edilmesi üzerine[890] ihbarı yapan şahıslara ise ikramiye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yöntemle halkın da kaçakçılığı önleme hususunda şirketle birlikte hareket etmeye teşvik edilmiştir.[891] Kaçakçılığın ihbar edilmesine yönelik bu uygulama daha önce 12 Mart 1868 tarihinde hazırlanan kararnamede uygulanmıştır.[892] Yakalanan aletlere karşılık olarak ise 10 yüzlük Osmanlı altının para cezası olarak alınması kararlaştırılmıştır.[893] Para cezalarının ödenememesi durumunda ise yakalanan kişilerin hapsedilmesine karar verilmektedir.[894] Kaçak tütün üretiminde kullanılacak alet ve makine imalatında istihdam edilmek üzere tutulan işçileri, kayıkçıları ve arabacıları tutan şahıs sorumlu tutularak bu yönde muamele yapılacağı belirtilmiştir.[895]

Nizâmnâmeye göre tütün kıyımı yapılırken suçüstü yakalanılması durumunda 5 adet yüzlük Osmanlı altınından 50 altına kadar para cezası alınmaktadır. Tütünlere ise el konulmaktadır. İkamet etmiş oldukları veya idarelerinde olan mahallerde sahte Reji bandrolü ile markaların bulunulması durumunda ceza kanunun 150. maddesi uygulanmaktadır. Bu doğrultuda tespit edilen kişilere hapis cezası verilmektedir. Hapis cezası dışında maddî zarar ve ziyanın karşılanması amacıyla 5 adet yüzlük Osmanlı altınından 50 altına kadar para cezası verilmektedir. Ruhsatsız şekilde

[886] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 482, Gömlek No: 40 (H. 23 Rabî'ül-Evvel 1295/M. 27 Mart 1878); BOA. ŞD. Dosya No: 561, Gömlek No: 29 (H. 22 Muharrem 1291/M. 11 Mart 1874).
[887] BOA. ŞD. Dosya No: 302, Gömlek No: 33 (H. 3 Muharrem 1301/M. 4 Kasım 1883).
[888] BOA. A.) DVN. MKL, Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 8 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).
[889] BOA. ŞD. Dosya No: 559, Gömlek No: 26 (H. 4 Muharrem 1290/M. 4 Mart 1873).
[890] BOA. ŞD. Dosya No: 562, Gömlek No: 10 (H. 19 Şaban 1291/M. 1 Ekim 1874).
[891] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 123, Gömlek No: 49 (H. 28 Şaban 1321/M. 19 Kasım 1903).
[892] Düstûr, Tertip: 1, Cilt: 2, s. 676-677.
[893] BOA. ŞD. Dosya No: 561, Gömlek No: 23 (H. 14 Zi'l-ka'de 1290/M. 3 Ocak 1874).
[894] BOA. MV. Dosya No: 57, Gömlek No: 12 (H. 18 Muharrem 1308/M. 3 Eylül 1890).
[895] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 11 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tütünlerin, yabancı devletlerden getirilmiş olan tütünlerin ve tömbekinin ticaretini yapan esnaf ile koltukçuların nizâmnâme ile şartnameye aykırı davranmaları durumunda belirlenen verginin 2 katı kadar para cezası uygulanmaktadır. Aynı şahıslar tarafından suçun tekrar işlenmesi durumunda ise 3 misli para cezası alınmaktadır. Sandıkta hile yapan veya bandrolde belirtilen fiyattan yüksek fiyata tütün sattıkları tespit edilen kişilere ise 5 adet yüzlük Osmanlı altınından 50 altına kadar para cezası kesilmektedir. Reji memurlarının görevlerini ifa etmeleri esnasında muhalefet ederek engelleme girişimlerinde bulunanlara ise ceza kanunun 113[896] ile 114.[897] maddeleri hükmünce ceza kesilmektedir.[898]

Nizâmnâme ve şartnamede belirtilen hükümlere uymayıp aykırı hareketlerde bulunanların tespit edilmesi durumunda ise yarım yüzlük Osmanlı altınından 10 adet yüzlük Osmanlı altınına kadar para cezası kesilmektedir. Kaçak tütünlerin tespit edildiği bölgelerde görev yapan mutasarrıflık kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi ve kesilen para cezasının tahsil edilmesinden dolayı ikinci dereceden sorumlu tutulmuştur.[900]

Reji Şirketi'nin gerek kendi iç işlerinde ve gerekse üretici, tüketici ve tüccarlar ile ilgili yaşamış olduğu sorunlardan dolayı yürütülen muhakeme sürecine yönelik nizâmnâmede hükümlere yer verilmiştir. Bu doğrultuda Reji Şirketi, meydana gelen kaçakçılık girişimleri veya nizâmnâmeye aykırı olarak hareket edenlerin cezalarına dair nizâmnâmenin üçüncü faslında yer alan ceza miktarlarını arttırma yetkisinin bulunduğu belirtilmektedir. Kesilmiş olan para cezalarına dair istikrazların Reji

[896] Kolluk kuvveti olarak görev yapan asker ve zabıta memurlarının görevlerini ifa etmeleri sırasında kendilerine sözlü veya fiziksel saldırıda bulunulması durumunda saldırıyı gerçekleştiren kişi veya kişilerin 1 ile 3 mecidi arasında para cezasına çarptırılmaktadır. Para cezasından sonra suçun tekrarlanması durumunda 1 hafta ile 1 ay arasında değişen hapis cezası verilir. Saldırıyı gerçekleştiren kişilerin silah kullanması durumunda ise 6 ay ile 2 sene arasında bir hapis cezası verilmektedir. Bkz. BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 11 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

[897] Devlet memuru veya kolluk kuvveti olarak görev yapan personele silahla saldırılması veya saldırı neticesinde yaralanma vakalarının meydana gelmesi neticesinde suçu işleyen kişiye 6 ay ile 2 yıl arasında değişen hapis cezaları verilmektedir. Bkz. BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 11 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

[898] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 7, Sıra No: 9-10 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

[900] BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 11 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886).

Şirketi'ne yapılabileceği buradan çıkan kararın memnuniyet sağlayamaması durumunda Bidayet Mahkemesi'ne[902] başvuru yapılabileceği belirtilmiştir.[903]

Bidayet Mahkemesi ise taraflar ile Reji memurunun hazır bulunacağı bir ortamda dâvânın görülmesine başlamaktadır. Almış olduğu kararın icra edilmesini emretmektedir. Bidayet Mahkemesi 50 liraya kadar para cezası kestiği gibi 50 liranın üstünde keseceği para miktarı için istinaf[904] yolunu açık tutmaktadır. Ahvâl-i Mahkeme-i Hukukîyye'nin taraflara göndereceği tebligat ve karar evraklarına uyulmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bu yöndeki tüm sorumluluğun ise taraflara ait olduğu belirtilmiştir. Reji memurları tarafından tutulan evrakların imzalanmasından sonra suçun aksi ispat edilinceye kadar kesilen hüküm uygulanmaktadır. Bidayet Mahkemesi tarafından verilen kararın istinaf edilmesi için 15 günlük süre tanınmaktadır. Bu süre ise dâvânın ve bölgenin konumuna göre Muhakeme-i Hukukîyye'ye göre belirlenmektedir. Alet ve makinadan dolayı para cezası almış kişinin parasını ödemesi durumunda zapt edilmiş alet ve makinalar kendisine iade edilmektedir. Ancak ceza parasının ödenmemesi durumunda ise alet ve makinalara el konulmaktadır. Para cezasının miktarından fazla para yatırılması durumunda ise masraflar ve para cezası çıkarıldıktan sonra geri kalan para sahibine teslim edilmektedir.[905] Yerel mahkemede görülen dâvâ neticesinde itirazın olması durumunda ise yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı hukukunda bir üst mahkeme olarak İstinaf ve Temyiz Mahkemesi'nde karar tekrar görüşülmektedir. Sorunun Temyiz ve İstinaf'ta çözülmemesi durumunda ise Dîvân-ı Hümâyuna başvuru yapılabilmektedir.[906]

---

[902] Bidayet mahkemesi olarak da nitelendirilen ilk derece mahkemelerdir. İdari kurumlar ile şahıslar arasında meydana gelen dâvâlara bakan yerel mahkeme olarak teşkilatlanmıştır. 1872 yılında yapıla düzenlemeyle birlikte kazalardaki dâvâlara Bidayet, livalardaki dâvâlara Bidayet veya İstinaf, vilâyetlerdeki dâvâlara ise İstinaf mahkemelerinin görev alması kararlaştırılmıştır. Bkz. Osman Köksal, "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9/9, (1998): 203; Ayşe Aslı Yücesoy, "Şuray-ı Devlet (1868-1876)", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 8(2), (2017): 265.

[903] BOA. BEO. Dosya No: 3012, Gömlek No: 225869 (H. 29 Muharrem 1325/M. 14 Mart 1907).

[904] İlk mahkemeler tarafından sonuca bağlanan bir dâvânın ikinci yüksek mahkemede yeniden görülmesi için başvurulan kanun yolu olarak tanımlanabilir. Bkz. Sedat Bingöl, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-yi Mahakim'deki Üst Mahkeme Kararları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, (2005): 19-38.

[905] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 27, Sıra No: 8 (H. 27 Safer 1304/M. 25 Kasım 1886).

[906] Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet–Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020), 90.

Kesilmiş olan para cezasını ödemeye muktedir olduğunu mahkeme huzurunda ispat edemediği, zapt edilmiş olan aletlerin kıymeti bu para cezasının ödemeye yetmediği ve bir kefil bulunmaması durumunda Reji müdürünün talebi üzerine 54. madde hükmünce muameleye başlanır. Son olarak nizâmnâmede kaçakçıların takibi ile hane aramaları hususundaki hükümlere yer verilmiştir. Bu çerçevede kaçakçıların takip edilmesi amacıyla hane ve vasıtaların tahsis edilmesi konusunda hükümetle birlikte hareket edileceği belirtilmiştir.[907] Hane aramaları ise hükümet memurları ile yapılacaktır.[908] Yapılmış olan bu nizâmnâmeyle birlikte daha önce tütünle ilgili hazırlanmış olan nizâmnâme feshedilmiştir.[909]

Hazırlanmış olan nizâmnâmede yer alan bu hükümler doğrultusunda imparatorluk genelinde tütün üretimini denetim altına almaya çalışan Reji Şirketi'nin bünyesinde 1887 ile 1911 yılları arasında üretimi yapılan tütünlere dair veriler tablo 6'da yer almaktadır.

[907] Aranacak hanenin bilgileri zaptiyeye iletilmektedir. İlk etapta kaçak tütün tespit edilen kişinin ismi, semti, mahallesi ve kapı numarası gibi bilgilerin fenalıklara neden olmasından dolayı 1892 yılından itibaren zaptiyeye verilen bilgilerin sadece kaçakçının ismi, şöhreti, tabiiyeti ve mahallesine dair bilgilere yer verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2016, Gömlek No: 43 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1310/M. 30 Ekim 1892).
[908] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2068, Gömlek No: 2 (H. 21 Zi'l-Hicce 1311/M. 25 Haziran 1894).
[909] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 28, Gömlek No: 7, Sıra No: 12 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 28 Aralık 1886).

Tablo 6: Osmanlı'da Tütün Üretimi (1887-1911)

Yıllar	Çiftçi Sayısı	Tütün Ekilen Arâzi (Dönüm)	Tütün Üretimi (Ton)	Verim (kg/dönüm)
1887	101.302	213.287	15.829	74,2
1888	111.096	249.062	21.022	84,4
1889	112.328	279.488	25.790	92,3
1890	109.034	299.323	21.678	72,4
1891	95.542	292.147	26.439	90,5
1892	100.684	324.272	27.681	85,4
1893	106.784	349.914	33.992	97,1
1894	109.448	346.416	24.436	70,5
1895	123.575	438.577	32.556	74,2
1896	128.183	407.060	31.424	77,2
1897	122.190	373.690	-	-
1898	104.802	342.022	31.506	92,1
1899	102.402	326.021	29.168	89,5
1900	111.688	370.310	31.102	84,0
1901	112.881	386.285	36.227	93,8
1902	117.687	444.901	36.395	81,8
1903	171.227	632.963	52.432	82,8
1904	119.132	399.460	27.770	69,5
1905	132.099	463.469	38.677	83,5
1906	136.105	496.841	44.091	88,7
1907	140.402	525.234	49.065	93,4
1908	130.052	467.260	33.768	72,3
1909	157.365	520.245	41.182	79,2
1910	213.427	744.548	58.649	78,8
1911	243.691	814.162	63.497	78,0

Kaynak: Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017): 312.

Tablo 6'daki veriler incelendiğinde 1887 yılında tütün eken çiftçi sayısı 101.302 kişiyken 1911 yılında bu sayı 243.691 kişiye çıkmıştır. 1887 yılında tütün ekilen alan 213.287 dönümken 1911 yılında bu oran 814.162 dönüme yükselmiştir. 1887 yılında elde edilen üretim 15.829 tonken 1911 yılında 63.497 tona çıkmıştır. Son olarak 1887 yılında dönüm başına elde edilen tütün miktarı 74,2 kilogramken bu oran 1911 yılında

78,0 kilogram olarak tespit edilmiştir.[910] Her ne kadar tütünün 1911 yılı sonrası üretimine dair veriler elde edilememiş olsa da 1911 yılına kadar, şirketin hazırlamış olduğu nizâmnâmedeki hükümler doğrultusunda uygulanan politikalar olumlu yönde sonuç göstermiştir.

Reji Şirketi 42 yıllık süreç zarfında iki şartname ve bir nizâmnâme ile imparatorluk sınırları içerisinde tütün üzerindeki denetimi sağlamak ve kayıt dışı ekonominin önüne geçerek tütün üzerinden elde edilen gelirleri arttırmaya yönelik faaliyetlerini yürütmüştür. Bu doğrultuda şirketin imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana ve Erzurum vilâyetlerinde de şartnameler ile nizâmnâmelerin tatbik edilmesi amacıyla örgütsel yapısını oluşturmuştur.

1.6. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME

Çalışmanın birinci bölümünde tütün üretimi, tütünün tarihsel gelişim süreci, tütün ürününün Osmanlı İmparatorluğu'na giriş süreci, İnhisar-ı Duhân İdaresi ve Bandrol Sistemi Dönemi, Rüsûm-ı Sitte İdaresi dönemi, Reji Şirketi'nin kuruluşundan önce Adana ile Erzurum vilâyetlerinde tütün üretimi ve Reji Şirketi'nin kuruluş süreci ele alınmıştır. Bu bağlamda yaptığımız araştırmalar neticesinde çalışmanın da başında belirttiğimiz sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede tütünün keşfedilme ve tarihsel süreciyle ilgili şu çıkarımda bulunulmuştur. Fernard Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm* adlı eserde tütünün ana yurdunun Amerika kıtası olduğunu belirtmiştir. Nitekim tütünün 1492 yılında Christoper Colombus'un Amerikan kıtasını keşfetme turu sırasında San Salvador bölgesinde keşfetmesi bu düşünceyi destekler niteliktedir. Colombus, tütünün yerli halk tarafından tabbaco adı verilen saz borusu aracılığı ile tükettiklerini tespit etmiştir.

Tütünün kullanım alanlarının, çeşitlerinin neler olduğu ve farklı devletler tarafından nasıl isimlendirildiğine dair araştırma neticesinde ise tütünün ilk etapta dini ayinlerde tütsü olarak kullanıldığı, daha sonraları ise sağlık alanında kullanılmaya başlandığı ve son olarak keyif verici madde olarak da tüketildiği tespit edilmiştir. Kullanılan ürünler arasında çiğneme tütün, sarma tütün, kreteks, snuf, bidi, pipo,

[910] Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017): 312.

nargile ve sigara yer almaktadır. Tütünün isimlendirilmesine bakıldığında ise tarih boyunca birçok devlet tarafından farklı isimlerle nitelendirilmiştir. Bu çerçevede Aztekler Picietl veya Yetl, İspanyollar Tabaco, İtalyanlar Tabacco, Fransızlar Tabac, İngilizler Tobacco, Almanlar ve Ruslar tarafından ise Tabak olarak isimlendirilmiştir. Arap ülkelerinde ise Tabak, Tabaga, Tabago, Tabiğa, Tabika ve Tubbak gibi isimlerle, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise yaygın olarak duhân olarak nitelendirilmiştir. Halk arasında kullanılan bu tür kavramların yanı sıra tütün, bilimsel anlamda da farklı terimlerle nitelendirilmiştir. Bu doğrultuda yaygın olarak kullanılan isim ise Nikotiana Tabacum olmuştur. Ayrıca tütünün dünya ülkelerinde uzun süre ilaç olarak kullanılması ve faydalarının görülmesi üzerine tıp dünyasında sefir otu, kutlu ot, her illeti geçiren ot gibi isimlerle de nitelendirilmiştir.

Keşfinin ardından bu ürünün dünya ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılma süreci ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Amerika kıtasından İspanya ve Portekiz'e taşınarak kısa sürede Avrupa ve diğer dünya ülkelerine yayılmıştır. 16. yüzyılın sonlarına doğru Belçika, İsviçre, İtalya, Fransa ve İngiltere'den sonra Uzak Doğu, İç Asya, Sibirya, Hindistan ve Afrika bölgesine yayılmıştır. Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ise 1605 yılında Venedik ve İngiltereli tüccarlar aracılığı ile gemilerle taşınan tohumlarla gerçekleşmiştir. Avrupa ülkelerinden getirilmiş olan tohumlar ilk defa 1604-1606 yılları arasında Rumeli bölgesinde Yenice ve İskeçe bölgelerinde ekimi yapılmıştır. Tütünün yetiştirildiği diğer önemli alanlar ise Suriye, Lazkiye ve Trabzon bölgeleridir. Tütünün Osmanlı coğrafyasına girmesine dair farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşler arasında Hazerfen Hüseyin 1598, Kâtip Çelebi 1601, Peçevi İbrahim Efendi 1600 yılını işaret etmiştir. Tütünün keyif verici madde olarak kullanımının imparatorluk genelinde artış göstermesine bağlı olarak kullanımına dair ilk yasak 1614 yılında I. Ahmet döneminde Biga ve Manisa bölgesinde uygulanmıştır. Yasaklamalar IV. Murat döneminde 1633 yılında da devam etmiştir. Ancak tütün kullanımının önünün alınmadığı gibi âlimler arasında helal veya haram olduğuna dair tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Tütünün yetiştirilme usulleri ile ilgili yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilmektedir; Tütünün ekimine uygun arâziler kumlu, hafif ve kırmızı arâzilerdir. İmparatorluğun geniş coğrafyaya sahip olmasından dolayı farklı iklim koşullarının görülmesine bağlı olarak tütünün yetiştirilmesine elverişli geniş

arâziye sahip olunmuştur. Bilhassa tütün ekiminin yapıldığı ilk yerlerin de içerisinde bulunduğu Rumeli tütün ekimi için son derece elverişli bölgedir. Ayrıca Karadeniz bölgesi de tütün üretimi için son derece elverişli bölgeler arasında yer almaktadır. Tütünün üretim aşamalarına bakıldığında ise bu üç merhaleden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu merhaleler ise hazırlık evresi, ekim evresi, bakım evresi ve son olarak ise mahsulün toplanıp kurutulma evresi olarak sıralanabilmektedir.

Tütünden elde edilen gelirlerin arttırılmasına yönelik ilk özel ve devlet tekelinin kurulmasına yönelik girişimlere bakıldığında ise genel anlamda bu dönemde yapılan tüm çalışmaların temel hedefi tütünden elde edilen gelirleri arttırmak olmuştur. Bu çerçevede tütünün zamanla ticareti yapılan önemli bir emtia haline gelmiş olması ve tütün ticaretinin artmış olması imparatorluğu bu alanda yeni düzenlemeler yapmaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda tütün devlet tekeline alınarak 1862 yılında ilk defa Mürüriye Vergisine tabi tutulmuştur. Ancak alınan verginin zamanla arttırılması neticesinde ise üretici, tüketici ve tüccarı kaçakçılığa sevk etmiştir. Tütünden elde edilen gelirlerin düzenlenmesi ile tütün üretiminin, tüketiminin, ticaretinin ve imalatının denetim altında tutulması amacıyla 1871 yılında tütünün devlet tekelinde olmasında istenilen başarı elde edilememiştir. Buna karşın yönetim özel tekelleşmeye başvurma kararı almıştır. Bu karar doğrultusunda 12 Mart 1872 yılında Galata Bankerlerinden Hristaki kardeşler olarak bilinen Zografos ile Mösyö Zarifi Efendi ile antlaşma yapılarak tütünün işletilme hakkı 5 buçuk yıllına bu kardeşlere verilmiştir. Ancak özel tekelleşmede de istenilen başarının elde edilmediği tespit edilmiştir. Bu çerçevede 7 aylık özel tekel denemesinden sonra antlaşma feshedilerek tütün tekrar devlet tekeline alınmıştır.

Tütünün İnhisar-ı Duhân İdaresi ve Bandrol Dönemi'nde geçirmiş olduğu aşamalar bakıldığında ise tütünün devlet eli ile idare edilmesi için 10 Kasım 1872 tarihinde İnhisar-ı Duhân İdaresi kurulmuştur. 1874 yılında ise şirketin denetiminde olan tütünde Bandrol Usulü Sistemine geçilmiştir. Aynı yıl içerisinde Duhân Resmî Hakkında Nizâmnâme hazırlanmıştır. Uygulanan bu yöntemle tütün alanındaki kontrolde 1879 yılına kadar kısmen başarı elde edilmiştir. Ancak 1878 yılında Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen savaş neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş tazminatına çarptırılması neticesinde para elde etmek ve alacaklı iç borçluların paralarını tahsil etmesi amacıyla tütün 10 yıllığına alacaklı devletlere kiralanmıştır.

İç borçlular ise alacaklarını tahsil etmek amacıyla tütünün de içerisinde bulunduğu altı gelir kalemini işletmek amacıyla 1879 yılında Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ni kurmuşlardır. Tütün alanında Rüsûm-ı Sitte İdaresi döneminde meydana gelen gelişmelere bakıldığında ise alacaklı devletler ile Osmanlı yönetimi arasında yapılan antlaşma gereğince 22 Kasım 1879 tarihinde 15 maddeden oluşan şartname hazırlanmıştır. Böylece imparatorlukta tütün alanında ikinci özel tekelleşme girişimi gerçekleştirilmiştir. İdare kısa süre içerisinde başarı göstererek hemen imparatorluk hazinesinin gelirlerinde artış sağlamış hem de kendi alacaklarının bir kısmını tahsil edebilmişlerdir. Ancak elde edilen bu başarı alacaklı dış devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu çerçevede alacaklı devletlerin girişimleri neticesinde 20 Aralık 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin görevine son verilerek imtiyazı altında bulunan gelir kalemlerinin idaresi Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne devredilmiştir.

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin denetimi altında olan altı gelir kaynağından biri olan tütün, Muharrem Kararnamesi'nin 9. maddesinde belirtilen hükümler doğrultusunda idare edilmiştir. 1881 yılında devralınan tütünden istenilen gelirler elde edilemediği gibi idare kaçakçılık faaliyetlerinin de önüne geçememiştir. Bu doğrultuda 1883 yılında Fransız tahvil sahiplerinin girişimleri neticesinde Viyana'yı temsilen Bleichröder ve grubu, Berlin'i temsilen Banker Bleichroder ve grubu ile İstanbul'u temsilen Osmanlı Bankası ortaklığında tütünün daha verimli şekilde kontrol edilmesi amacıyla *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi'nin* kurulması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda, yapılan çalışmalar neticesinde 14 Mayıs 1883 tarihinde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Osmanlı yönetimi ile Reji Şirketi İdare Meclisi arasında yapılan antlaşma neticesinde hazırlanan şartnameyle birlikte resmi olarak tütünde Reji Şirketi dönemi başlamıştır.

Çokuluslu yabancı sermaye ile kurulan şirket, faaliyetlerine 14 Nisan 1884 yılında imparatorluk genelinde başlamıştır. İlk şartname ile 30 yıllık imtiyaz süresinin 1912 yılında sona ermesi üzerine 15 Nisan 1914 yılında yeni bir şartname hazırlanarak 15 yıllık imtiyaz hakkı başlamıştır. Şirket 42 yıllık imtiyaz müddeti boyunca iki şartname ve bir nizâmnâmeyle idare edilmiştir. Nizâmnâme ise 21 Kasım 1886 tarihinde hazırlanmıştır. Şirketin baskıcı uygulamaları ve yasaklayıcı politikaları neticesinde başta kaçakçılık olmak üzere birçok sorun yaşanmıştır. Ancak şirket tüm

bunlara rağmen kendi payına düşen gelirleri arttırırken üretici, tüketici, tüccar ve imalatçı üzerindeki baskıcı ve yasaklayıcı uygulamalarına devam ettiği tespit edilmiştir.

Son olarak bu bölüm altında Reji Şirketi'nin Adana ve Erzurum vilâyetlerinde tütünü kontrol altına almadan önce bu bölgelerde tütün üretiminin yapıldığına dair malumatlar ele alınmıştır. Bu çerçevede yapılan araştırmalar neticesinde Seyhan ile Ceyhan nehirleri arasında bulunan Çukurova'nın zengin arâzi yapısına sahip olmasından dolayı bölgede tütün üretimin muhtemelen 17. yüzyılın başlarında başlamıştır. Yasaklamaların meydana geldiği II. Osman döneminde ise Adana vilâyetinde de yasağın uygulandığı tespit edilmiştir. 1829 ile 1830 yıllarında Mersin bölgesinde kurulan Yoğurt Pazarı'nda tütüncü dükkânlarının bulunması bu tarihlerde tütünün bölgede önemli bir ticarî ürün olduğunu göstermektedir. 1872 yılında Adana vilâyetine bağlı olan Silifke, Kozan, Anamur, Ermenek ve Mut bölgelerinde, 1873 yılında İçel ile Payas bölgelerinde ve 1876 yılında Haçin bölgesinde tütün ekiminin yapıldığı vilâyet salnamelerinde geçmektedir. Reji öncesi dönemde vilâyet sınırları içerisinde tütünü işlemek amacıyla bir tütün fabrikasının aktif olduğu ve *Yenice* adı verilen tütünün bölgede yetiştirildiği tespit edilmiştir.

Adana vilâyetinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de tütün üretiminin Reji öncesi döneme dayandığı tespit edilmiştir. Bölgenin önemli kesiminin geçimini tarım ürünlerinden elde etmiş olduğu gelirlerle sağlamasında, bölgenin zengin arâziye sahip olmasının da etkisiyle tütünün de aralarında bulunduğu farklı zirai ürünler yetiştirilmektedir. 1647 yılında Erzurum vilâyetinde, 1871 ile 1881 yılları arasında Erzurum merkez, Van, Erzincan, Muş, Çıldır, Bayezid ve Bayburt bölgelerinde tütün üretiminin yapıldığına dair bilgiler vilâyet salnamesinde geçmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

REJİ ŞİRKETİ'NİN ADANA İLE ERZURUM VİLAYETLERİNDE TEŞKİLAT VE İDARİ YAPILANMASI

Reji Şirketi'nin Adana ile Erzurum Vilâyetlerinde Teşkilat ve İdari Yapılanması başlığı altında şirketin Adana ile Erzurum vilâyetlerindeki teşkilat yapısı ile görev yapmış olan idarî personel ele alınmıştır. Bu çerçevede bölüm iki alt başlıktan oluşturulmuştur. Bu başlıklardan ilki *Adana Reji İdaresi'nin Teşkilatlanma ve Kadro Yapılanması* olarak hazırlanmıştır. Bu doğrultuda şirketin Adana Merkez Reji Müdürlüğü, Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü, Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ile İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğünün teşkilat yapısı ele alınmıştır. Ayrıca müdürlüklere bağlı olan kazalarda kurulan memurluklara da değinilerek idarenin bünyesinde görev yaptığı tespit edilmiş isimler incelenmiştir. Yine son olarak Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nın faaliyetleri ve idarî personeli üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ele alınan bir diğer konu da *Erzurum Reji İdaresi'nin Teşkilatlanma ve Kadro Yapılanması* olmuştur. Bu çerçevede Erzurum Merkez Reji Müdürlüğü, Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü, Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü ve Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü ele alınmıştır. Ayrıca Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası incelenmiştir. Sancaklara bağlı olan kazalarda teşkilatlandırılan memurluklar hakkında bilgi aktarıldıktan sonra idare bünyesinde vilâyet genelinde görev icra eden idarî personeller tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu doğrultuda çalışmanın ikinci bölümünde; Reji İdaresi'nin Adana ve Erzurum vilâyetlerinde ne zaman faaliyetlere başladığı? Adana Reji İdaresi ve Erzurum Reji İdaresi'nin sancaklarda ve kazalardaki örgütlenme yapısının ne şekilde gerçekleştiği? Adana ile Erzurum Reji İdaresi'nin merkez olarak kullandığı yapılara dair bilgilerin neler olduğu? Şirketin Adana ile Erzurum vilâyetlerinde görevlendirmiş olduğu idarî personelin icra etmiş olduğu görevlerin neler olduğu? Adana ile Erzurum vilâyetlerinde şirketin başarılı olan idarî personeline uygulamış olduğu ödüllendirme yöntemlerin neler olduğu? Adana ile Erzurum Reji İdaresi'nde görev yapan idarî personelin kayıt dışı ekonomi girişimlerinin olup olmadığı, olması halinde ise sürecin nasıl işlediği? Son olarak şirketin her iki vilâyette kurmuş olduğu tütün ve sigara

fabrikalarının kuruluş ve işleyiş sürecinin yanı sıra idarî personeli ile faaliyetlerinin ne yönde seyrettiği? Sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu minvaldeki sorulara cevap aranması için ele alınan ilk başlık Adana Reji İdaresi'nin Teşkilatlanma ve Kadro Yapılanması olmuştur.

2.1. ADANA REJİ İDARESİ'NİN TEŞKİLATLANMA VE KADRO YAPILANMASI

Fransız sermayedarları tarafından kurulan Reji Şirketi, 14 Nisan 1884 tarihine kadar imparatorluk genelinde teşkilatlanarak faaliyetlerine başladığını Tercümân-ı Hakîkat[915] ile Tarik gazetelerine vermiş olduğu şu ilanla duyurmuştur;[916]

> "*Reji İdaresi tarafından vürud eden ilan. Memâlik-i Osmânîye Reji Şirketi'nin Meclis-i İdaresi Şirketi mezkûrenin 2 Nisan Rumi, 14 Nisan efrenci tarihinden itibaren işe mübâşeret edeceğini umûma ilan eder. Der-Sa'âdet 11 Kânunusani Rumi ve 23 Kânunusani efrenci 1884.*"[917]

Ayrıca aynı ilanda şirketin 14 Nisan'dan itibaren tütün, sigara ve enfiye satışına da başlayacağı belirtilmiştir.[918]

Bu duyuru ile kuruluşunu ilan eden şirketin teşkilat yapılanmasına bakıldığında ise merkezi yönetimi İstanbul'da bulunmaktadır. Şirket, merkeze bağlı olarak imparatorluğun muhtelif vilâyetlerinde kurulmuş olan şubeler; nâzırlıklar,

---

[915] İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (3 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (5 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (7 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (12 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (14 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (17 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (19 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (25 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (27 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (29 Mart 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (1 Nisan 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (3 Nisan 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (7 Nisan 1884, s. 4); İdare-i Umûmiye, "Memalik-i Mahruse-i Duhân İnhisarı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, (9 Nisan 1884, s. 4).

[916] "Reji İdaresi Tarafından Vurud Eden İlan", *Tarik Gazetesi*, (29 Mart 1884, s. 4); "Reji İdaresi Tarafından Vurud Eden İlan", *Tarik Gazetesi*, (12 Mart 1884, s. 3).

[917] "Reji İdaresi Tarafından Vurud Eden İlan", *Tarik Gazetesi*, (25 Mart 1884, s. 4); "Reji İdaresi Tarafından Vurud Eden İlan", *Tarik Gazetesi*, (7 Mart 1884, s. 4).

[918] "Reji İdaresi Tarafından Vurud Eden İlan", *Tarik Gazetesi*, (18 Mart 1884, s. 3).

acentelikler, müdürlükler, memurluklar veya memuriyetler aracılığı ile örgütlenmiştir. Bu çerçevede vilâyetlerde nâzırlık, acentelik veya idare, sancaklarda başmüdürlük veya müdürlük, kazalarda memurluk şeklinde örgütlenen yapı kazalara bağlı yerleşim alanlarında ise görevlendirmiş olduğu memurlar aracılığı ile tütünün üretimini, tüketimini, imalatını ve ticaretini denetim altına almaya çalışmıştır. Böylece şirket, imparatorluğun en ücra köşesinde dahi tütünle ilgili meydana gelen gelişmeleri kontrol altında tutmak ve tütün alanında denetimi sağlamak amacıyla güçlü bir örgütlenme yapısı oluşturmuştur. Bu bağlamda, şirketin örgütlenmiş olduğu vilâyetlerden biri de stratejik öneme sahip olan, önemli ticaret güzergâhlarının yanı sıra ticarî manada işlek limanları bulunan ve toprak verimliliği açısından zengin olan ovaya sahip olan Adana vilâyeti olmuştur.[919]

Esasen Reji Şirketi'nin, 1883 yılında kurulup, 1884 yılında faaliyete geçmesiyle birlikte ilk etapta tütün tarımının yoğun olarak yapıldığı vilâyetlerde teşkilatlanma çalışmalarını başlatmıştır. Nitekim bu vilâyetlerden biri de Adana olmuştur.[920] Bu doğrultuda şirket, kısa süre içerisinde hızlı bir örgütlenme ile imparatorluğun çoğu vilâyetinde aynı yıl içerisinde örgütsel yapıyı sağlamayı başarabilmiştir.[921] Bu bağlamda, şirket merkezinin İstanbul'da bulunmasından dolayı faaliyete geçen ilk yönetim merkezi İstanbul'da kurulmuştur. Daha sonraki süreçte ise tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı ve işletilip gerek iç gerekse dış piyasada önemli konumda olan Adana vilâyetinde örgütlenmiştir. Bu bağlamda, yıllık tütün üretim miktarı 150 ile 200 ton olan Adana vilâyetinde de tütünü denetim altına almak amacıyla Adana Reji İdaresi kurulmuştur. Şirket, Adana vilâyetinde merkez sancakta başmüdürlük, diğer sancaklarda müdürlükler, kazalarda ise memurluklar şeklinde örgütlenerek teşkilat yapısını oluşturmaya çalışmıştır. Buna karşın vilâyet sınırları içerisinde bulunan nahiye ve köylerde ise görevlendirmiş olduğu idarî personel ile idarî yapılanmasını sağlama yoluna gitmiştir. Bu çerçevede şirket ilk etapta bölgede Adana merkez, Mersin, Tarsus, Sis, Haçin, Payas, Silifke, Gülnar, Anamur, Mut, Ermenek ve

[919] Alan, *İstanbul'daki Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925)*, 19-22.
[920] Cengizhan Halaçlı, "Türkiye'de Tütün Üretiminin Gelişiminde Mübadillerin Rolü", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi,* 8, (Kış 2021): 311-312.
[921] Hasan Alın, "Türkiye'de Tütün Üretimi ve Tüketimi". *Tütün ve İnsan Sağlığı Sempozyumu,* (4-5 Nisan 1980), Ed. Selahattin Akkaynak, 1. Baskı, (Ankara: Tüberküloz ve Toraks Derneği, 1980), 122.

çevresinde örgütlenmiştir. Daha sonraki süreçte ise hızlı bir şekilde vilâyet genelinde örgütsel yapısını kısa süre içerisinde tamamlamıştır.[922]

Tablo 7: Adana Reji İdaresi'nin Teşkilat Yapısı

İdare	Müdürlük	Memurluk/Memuriyet
Adana Reji İdaresi	Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü	Hamidiye (Ceyhan) Memurluğu
		Karaisalı Memurluğu
	Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü	Sis (Kozan) Memurluğu
		Haçin (Saimbeyli) Memurluğu
		Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) Memurluğu
		Feke Memurluğu
	Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü	Bahçe (Bulanık) Memurluğu
		Payas (Dörtyol) Memurluğu[923]
		Osmaniye Memurluğu
		Hassa Memurluğu
		İslâhiye Memurluğu
	Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü	Mersin Memurluğu
		Tarsus Memurluğu
	İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü	Silifke (İçel İli) Memurluğu
		Ermenek Memurluğu
		Gülnar Memurluğu
		Mut Memurluğu
		Anamur Memurluğu

Kaynak: Zeki, *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 329-336.

Tablo 7'deki verilerden hareketle şirketin bölgede oluşturmuş olduğu teşkilat yapısına bakıldığında Adana Reji İdaresi'ne bağlı olarak Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü, Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü, Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ve İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Adana Merkez Reji Müdürlüğüne bağlı olarak Karaisalı Memurluğu ve Hamidiye (Ceyhan) Memurluğu kurulmuştur. Kozan Sancağı Reji Müdürlüğüne bağlı Sis (Kozan) Memurluğu, Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) Memurluğu, Haçin (Saimbeyli) Memurluğu ve Feke Memurluğu oluşturulmuştur. Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü bünyesinde Bahçe (Bulanık) Memurluğu, Payas (Dörtyol)

[922] Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi,* 1. Baskı, (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1977), 70.
[923] 1902 yılında Adana Reji İdaresi'nin kazada bir dairesinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz. Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi–Osmanlı Dönemi,* 1. Baskı, (Hatay: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), 158.

Memurluğu, Osmaniye Memurluğu, Hassa Memurluğu ve İslâhiye Memurluğu faaliyet göstermiştir. Mersin Sancağı Reji Müdürlüğüne bağlı Tarsus Memurluğu teşkilatı oluşturulmuştur. İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü çatısı altında Silifke (İçel İli) Memurluğu, Ermenek Memurluğu, Gülnar Memurluğu, Mut Memurluğu ve Anamur Memurluğu faaliyet göstermiştir.[924] İçel İli sancağında teşkilatlanan Rejinin idare merkezi merkez kaza olan Silifke'dir. Nitekim şirketin merkezi idaresi de kazada yer almıştır. Silifke dışında Rejinin idare merkezi amacıyla binasının bulunduğu yerler arasında Gülnar'ın merkezi olan Kilindriya (Aydıncık) kasabası da yer almıştır.[925] Tüm sancak ve kazalarda örgütlenen yapının merkez idaresi Adana merkez sancağı olmuştur.[926] Bu sancakta oluşturulan yapı müdürlük veya başmüdürlük olarak da nitelendirilebilmektedir.[927]

2.1.1. Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü

Adana Reji İdaresi'nin merkezi durumunda olan başmüdürlüğün ikametgâh olarak kullandığı bina ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki Cezmi Zeki Yurtsever'in kaleme almış olduğu *Hatıralar Canlanırsa Tarih Seslenir–Adana Şehir Tarihi* adlı eserde geçmektedir. Eser incelendiğinde 1880 yılında Adana Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi için inşa edilen iki katlı yapının Rejinin kurulduğu ilk yıllarda başmüdürlük tarafından ikametgâh olarak kullanıldığına dair bilgiler tespit edilmiştir. Bu yapı bölge insanı tarafından *Kısacık–Zadeler Konağı* olarak da bilinmektedir. Bina çok sayıda pencerelerden oluşmakla birlikte çokça odaya da sahiptir.[928]

Başmüdürlüğün ikametgâh olarak kullandığı yapı ile ilgili ileri sürülen ikinci görüş ise günümüzde *Adana Atatürk ve Kültür Merkezi* olarak kullanılan yapıdır. Kayalıbağ Mahallesi, Seyhan caddesinde bulunan bu yapı 1882 yılında Reji Dairesi ve Lojmanı olarak inşa edilmiştir.[929] Seyhan Nehri kıyısında Eski Köprü (Taşköprü)[930]

---

[924] Zeki, *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 329-336.
[925] Ümmügülsüm Candeğer, "Cuınet'e Göre İçil (İçel) Sancağı", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022, s. 109.
[926] Zeki, *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 329-336.
[927] Akpınar, *Reji İdaresi (1908-1925),* 20.
[928] Yurtsever, *Kozan Tarihi,* 224-229. Bkz. Ek-8.
[929] Mehmet Önder, *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri,* 1. Baskı, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Basımevi, 1988), 46.
[930] Kayzer Justinyanüs döneminde mimar "Auxentios" tarafından 21 gözlü olarak inşa edilen köprünün uzunluğu 400 metredir. Yüklü dört hayvanın yan yana geçebileceği genişliğe sahiptir. Seyhan Nehri

ile Yeni Köprü arasında yer alan bina, 1902 yılında Adanalı Suphi Paşa tarafından satın alınarak yapıya yeni eklemeler yapılmıştır.[931] Bu tarihten itibaren *Suphi Paşa Konağı* olarak nitelendirilmiştir.[932]

İkametgâh ile ilgili ileri sürülen bir diğer görüş ise 1891 tarihli vilâyet salnamesinde yer alan bilgilerden elde edilmektedir. Şerafettin Mağmumi tarafından *Deli Mehmet'in Oteli* olarak nitelendirilen yapının belediyeden kiralanarak Reji Nezâreti olarak kullanıldığına dair bilgiler ise şu ifadelerle aktarılmıştır;

> "*Nehrin üzerinde 400 arşın tûlünde metîn ve muntazam köprü olup bunun vasatında çıkıntı ile güzel bir gazino yaptırılmış ve memleket tarafındaki kapısı civarında bir otel inşa olunmuştur ki şimdi Reji Nezâreti müsteciren (kira) ikamet etmekte olup bunlar dâ'ire-i belediyenin inşaat nâfi'asındandır."*[933]

Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nün ikametgâh olarak kullandığı binalar hakkında verilen bilgilerden çıkarımda bulunularak idarenin üç farklı adresinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapılardan bazılarının ise kira olarak tutulduğu saptanmıştır. Üç farklı adresin belirtilmiş olması esasen idarenin farklı tarihlerde üç farklı adresi kullandığını göstermektedir. Başmüdürlüğün ikametgâhına yönelik bu bilgilerin yanı sıra kadro yapılanmasına dair bilgiler de saptanmıştır. Nitekim Başmüdürlüğün yoğun bir kadro yapılanması ile merkez sancakta hizmet vermeye çalıştığı görülmektedir.

2.1.1.1. Merkez Başmüdürlüğün Kadro Yapılanması

Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yapan idarî kadro yapılanmasına bakıldığında çalışanların genel olarak Başmüdür, Nâzır, Tercüman, Aşar Mültezimi,

---

üzerinde Seyhan ve Yüreğir'i birbirine bağlamaktadır. Bkz. Ahmet Karakaş, *Evvel Zaman İçinde Adana,* 1. Baskı, (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2016), 2-5; Ahmet Nadir İşisağ, *Adana Taş Köprü 1700 Yıllık Gizem,* 1. Baskı, (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2017), 13-16; Gözde Ramazanoğu, "Adana'da Roma Dönemi Köprüsü: Taşköprü", *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 18/1, (Haziran 2009): 308, 311-312; Fatih Erhan, "Roma Dönemi'nde Adana". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I-İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, 1. Baskı, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 292-293.

931 Selçuk Mülayim, *Cumhuriyet'in Kültür ve Sanat Kronolojisi,* 1. Baskı, (İstanbul: 118-T Lions Yönetim Çevresi Yayını, 1998), 262.

932 Önder, *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri,* 45. Bkz. Ek-9.

933 Cahit Telci, *Bir Osmanlı Aydınının Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumi 1870-1927)", Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz, 1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 317; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri 1308, 70.

Müfettiş, Ambarcı, Sandık Emini, Kâtip, Muhasebeci, Muhammin (bilirkişi-uzman), Dâvâ Vekili ve Kolcu gibi görevleri icra etmişlerdir. Bu bağlamda, Başmüdürlükte ulaşılabilen en erken dönemde görev yapmış isimlerden biri 1885 yılında Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü Acentesinde[935] görev icra etmiş Dominik Marco Polo Bey'dir. Esasen 1885 yılı Marco Polo Bey'in görevinde göstermiş olduğu başarıdan dolayı ödüllendirildiği tarih olmuştur. Bu bilgiden hareketle Marco Polo Bey'in bu tarihlerden önce Rejide görev icra etmeye başladığı söylenebilir.[936] Marco Polo Bey'in yanı sıra 1887 yılında eski Adana Valisi Ziya Paşa'nın oğlu Mehmet Sadık Bey görev üstlenmiştir. Mehmet Sadık Bey, Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde müdür yardımcılığı görevine getirilmiştir. Bu göreve getirilmesinin temel sebebi ise Reji Şirketi'nin bölgede tutunmak ve Osmanlı yönetimine yaranmak olarak yorumlanabilmektedir. Bu doğrultuda bölge halkı ve Osmanlı yönetimi tarafından büyük saygı gören Vali Ziya Paşa'nın oğluna bu görev verilmiştir.[937]

Bu atama işlemiyle birlikte başmüdürlüğün bölgedeki nüfuzlu kişiler üzerinden otorite sağlamaya çalıştığı yorumu yapılabilmektedir. Mehmet Sadık Bey, başmüdürlükte göstermiş olduğu özverili çalışmalar neticesinde kısa süre içerisinde görevindeki liyâkatinden dolayı ikinci dereceden rütbe ile ödüllendirilmiştir. Şirket, imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana vilâyetinde de görev yapan idarî ve saha personelini başarılarından dolayı sıklıkla ödüllendirme yöntemine başvurarak çalışanların motivasyonunu yüksek tutmaya çalışmıştır.[938]

Esasen Mehmet Sadık Bey'in Rejide görevlendirilmesiyle birlikte mahalli idarede görevli devlet adamlarının daha sonraki süreçte kendilerinin veya yakınlarının aktif görev alma talebinde bulunmalarının önünü açmıştır. Adana Valisinin oğluna Başmüdürlükte görev verilmesi farklı dönemlerde işsiz kalan devlet idarecilerinin şirkete iş başvurusunda bulunmalarına yol açmıştır. Nitekim bu doğrultuda 30 Mart 1887 tarihinde bir talebin oluştuğu tespit edilmiştir. Adana vilâyetinde valilik görevinde bulunan Ziya Paşazade Vahid Bey'in uzun süreden beridir işsiz olduğundan

[935] Genel anlamda idare veya nezaret olarak isimlendirilen şirket acente olarak da nitelendirilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1402, Gömlek No: 98 (H. 10 Cemazîye'l-Ahire 1304/M. 6 Mart 1887).
[936] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1347, Gömlek No: 7 (H. 9 Şaban 1302/M. 24 Mayıs 1885).
[937] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1482, Gömlek No: 40 (H. 19 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 2 Şubat 1888)
[938] BOA. İ. DH. Dosya No: 1072, Gömlek No: 84116 (H. 2 Receb 1305/M. 15 Mart 1888).

dolayı Adana Reji Başmüdürlüğü'nde veya Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde istihdam edilmesine dair talepte bulunulmuştur. Ancak başmüdürlüğün sabık vali tarafından Rejide görev almasına yönelik talebine ne yönde cevap verildiğine dair malumatlara ulaşılamamıştır.[939]

1890 yılında idarede müfettiş Ahmet Nesîb Efendi görev icra etmiştir.[940] Vâzifesinde göstermiş olduğu üstün başarıdan dolayı 23 Ağustos 1890 tarihinde ikinci sınıf dereceden rütbe almaya hak kazanmıştır. Ancak hak etmiş olduğu rütbeyi teslim aldığına dair kayda ulaşılamamıştır.[941] 1891 yılına gelindiğinde ise Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev üstlenmiş olan idarî ve saha personeli ile ilgili ayrıntılı bilgilere Adana vilâyet salnamesinden ulaşılmıştır. Salnamedeki veriler incelendiğinde Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yapan idarî ve saha personeli tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8: Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü Görevlileri (1891)[942]

Görev		**İsim**	
Nâzır		Alfred Vanlebet Efendi	
Muhasebeci		Mösyö Mayer	
Sandık Emini		Mösyö Falanka	
Muamelatı Müteferrika ve Dâvâ Kalemi Memuru		Cebra Efendi	
Ambar Memuru		Draki Efendi	
Ambar Memur Muâvini		İskender Halil Efendi	
Muhammin Memuru		Ahmet Kâmil Efendi	
Muhammin Memuru		Vasilaki Efendi	
Süvari		**Piyade**	
Kolcu Başı	**Kolcu**	**Kolcu Başı**	**Kolcu**
1 Nefer	10 Nefer	1 Nefer	10 Nefer

Kaynak: *AVS*, Hicri: 1308, s. 66.

Tablo 8'deki veriler incelendiğinde Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde 1891 yılında çalışan görevlilerin çoğunluğu Gayrimüslimlerden oluşmakla birlikte çok az sayıda da olsa Müslümanlar da şirkette görev üstlenmişlerdir. 1891 yılında

[939] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1484, Gömlek No: 12 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 8 Şubat 1888).
[940] Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* (54), (2010): 57.
[941] BOA. BEO. Dosya No: 201, Gömlek No: 15050 (H. 29 Şevval 1310/M. 16 Mayıs 1893).
[942] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. II, 1. Baskı, (Adana: Altınkoza Yayınları, 2018), 304.

başmüdürlükte 8 idarî görevli, 22 kolcu olmak üzere toplamda 30 çalışan vardır. Vilâyet merkezinde tütünlerle ilgili yürütülen işlemler sırasında güvenliği sağlayan kolluk kuvvetlerinin ise süvari ve piyade olarak iki gruba ayrıldığı toplamda 20 kolcu ile 2 kolcu başının olduğu anlaşılmaktadır.[943] 1891 yılında tabloda yer alan isimler dışında Tarsus kaza merkezinde D. Marco Poli Efendi[944] ve Demetriades Efendi tütün kontrol memuru olarak görev icra ettikleri saptanmıştır. 1891 yılına ait personelin görev dağılımına bakıldığında tütünlerin alış ve satış fiyatlarını belirlemede rol üstlenen muhamminlerden birinin Müslüman diğerinin ise Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından seçilmesi dikkati çekmektedir. Fiyatların belirlenmesinde etkin olan muhamminlerin her iki inanca sahip olan kesimden seçilmiş olması Müslüman ve Gayrimüslim tarafların güvenini kazanmanın yanı sıra temsilinin sağlanması amaçlanmıştır.[945]

1892 yılına gelindiğinde ise başmüdürlükte bir önceki yıl görev yapan kadronun değişikliğe uğramadan görevlerini icra etmeye devam etmişlerdir. Ancak 1891 yılında muhammin olarak görev icra eden Vasilaki Efendi yerine Hacı Yani Efendi görevlendirilmiştir. Yani Efendi'nin atamasında muhtemelen bir Müslüman ve bir Gayrimüslim görevlinin olması hususuna dikkat edilmesi etkili olmuştur.[946] 1894 yılında Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yapan isimlerden biri Pişmişoğlu Müessis Efendi'dir. Yine 1895 yılında başmüdürlükte görev icra eden bir diğer isim Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi başmüdürlükte Türkçe kâtipliği görevini icra etmiştir.[947] Türkçe kâtibinin bulunması başmüdürlükle irtibat kuran kesimler arasında Türkçeye yabancı olanların da olduğunu göstermektedir.[948] Bu durum ise şirketin çokuluslu bir yapı olduğunu tekrar gözler önüne sermektedir. 1891 yılına oranla 1894

[943] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1308, s. 66.
[944] Aynı kişinin aynı görevi 1889 ile 1896 yılları arasında da icra ettiği tespit edilmiştir. Bkz. Raphael C. Cervati, Cervati Freres, *Annuaire Oriental Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1889*, 1. Baskı, (Constantinople: 1889), 711; Raphael C. Cervati, Cervati Freres, *Annuaire Oriental Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1896,* 1. Baskı, (Constantinople: 1896), 1066.
[945] Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1891,* 1. Baskı, (*Constantinople*: 1891), 711-713.
[946] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1309, s. 68.
[947] BOA. DH. MKT. Dosya No: 248, Gömlek No: 60 (H. 15 Zi'l-Hicce 1311/M. 19 Haziran 1894).
[948] BOA. DH. MKT. Dosya No: 435, Gömlek No: 64 (H. 9 Rabî'ül-Ahir 1313/M. 29 Eylül 1895).

yılında Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yapan isim listesinde büyük değişikliğin yaşandığına dair bilgiler tablo 9'da ele alınmıştır;

Tablo 9: Adana Reji Başmüdürlüğü Görevlileri (1894)[949]

	Görev		İsim	
Adana Reji Başmüdürlüğü	Nâzır		Âdem Bey Efendi	
	Muhasebeci		Mösyö Fantoni	
	Sandık Emini		Mösyö Flanka	
	Muhasebeci Refik-i Evveli		Mösyö Bohner	
	Muhasebeci Refik-i Sanisi		Mösyö Bohner	
	Ambar Memuru		Mösyö Aleks Sadraki	
	Ambar Memuru Muâvini		Habib Deys Efendi	
	Türkiye Kâtibi		Hasan Tahsin Efendi	
	Muhammin Memuru		Mösyö Tavanyoti	
	Muhammin Memuru		Heci Yani Efendi	
	Duhân Zirâat Memuru		Komakis Efendi	
	Dâvâ Vekili Memuru		Bebekyan Haçer Efendi	
Muhafaza Dairesi	Muhafaza Müfettişi		Tahir Bey	
	Muhafaza Umur-ı Tahririye Kâtibi		Mimaryan Mihran Efendi	
	Süvari		**Piyade**	
	Kolcu Başı	**Kolcu**	**Kolcu Başı**	**Kolcu**
	1 Nefer	19 Nefer	1 Nefer	7 Nefer

Kaynak: *AVS*, Hicri: 1312, s. 137.

Tablo 8'deki veriler incelendiğinde daha önceki yılların aksine başmüdürlüğün müdürlük görevine Müslüman bir şahsın getirilmiş olması dikkati çeken önemli bir gelişme olmuştur. Ancak diğer çalışan görevlilerin çoğunluğunun daha önceki yıllarda olduğu gibi Gayrimüslim vatandaşlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. 12 idarî görevli bulunurken kolluk kuvveti olarak görev yapan kolcuların sayılarına dair bilgiler Adana Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olan Muhafaza Dairesi'nde geçmektedir. Bu idareye bağlı olarak müfettişlik görevini icra eden şahsın Müslüman, kâtipliğini yapan ismin ise Gayrimüslim olduğu söylenebilir. Kolluk kuvveti olarak toplamda 28 neferin görev yaptığı bu sayının idarî personelle birlikte 40 olduğu görülmektedir.[950] Yine aynı yıl içerisinde Adana merkez sancağına bağlı olan Karaisalı nahiyesinde memur Hakkı Efendi, piyade kolcusu Haluk Nasuhi Efendi ve süvari kolcusu İzzet Ağa görev

[949] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 1. Baskı, (Adana: Altınkoza Yayınları, 2018), 57-58.
[950] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 137.

yaparken,[951] Hamidiye kazasında memur Gazi Efendi'nin Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü adına bölgede görev yaptığı malumatına ulaşılmıştır.[952]

1908-1909 yılları arasında Başmüdürlükte Adil Bey Reji Nâzır Muâvini olarak görev üstlenmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Adil Bey Kastamonu Reji İdaresi'ne tayin edilmiştir. Aynı tarihlerde başmüdürlükte müdür yardımcısı olarak görev yapan bir diğer isim de Mösyö Will Efendi'dir.[953] Reji Dâvâ Vekili İbrahim Efendi ve Kars-ı Zülkadriye Reji memuru İzzet Efendiler bu tarihlerde görev yapan diğer isimlerdir. Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde Nâzır olarak görev yapan bir diğer isim de Âdem Bey'dir.[954]

Âdem Bey, Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'ne Nâzır olarak 29 Ekim 1887 tarihinde tayin edilmiştir.[955] Adana'ya bağlı Kayalıbağ Mahallesinde ikamet etmiştir.[956] Aslen Arnavut asıllı olan Âdem Bey, Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde yürütmüş olduğu görevinde başarılı olmasından dolayı[957] kendisi ve arkadaşı Nesîb Bey üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile taltif edilmiştir. Bu taltife dair tutulan evrakın kayıt tarihinin 25 Mart 1894 tarihi olması Âdem Bey'in bu tarihlerde de Rejide görev icra etmeye devam ettiğini göstermektedir.[958] Buna ek olarak Âdem Bey'in hanımı olan Cebire Hanım, askeri teçhizatın taşınmasında kullanılan hayvanlara ek olarak hayvan ve askerlerin giymesi amacıyla çorap, pantolon ile hırka bağışında bulunmuştur. Bundan dolayı Cebire Hanım'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticileri tarafından ikinci rütbeden şefkat nişanın verilmesine karar verilmiştir.[959]

---

[951] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 71.
[952] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 137, 154, 159
[953] Ahmet Uçar, Selman Soydemir, Kemal Erkan, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909),* Cilt II, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 865.
[954] Ahmet Uçar, Selman Soydemir, Kemal Erkan, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909),* Cilt I, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 252, 326.
[955] BOA. İ. TAL. Dosya No: 57, Gömlek No: 74 (H. 5 Muharrem 1312/M. 9 Temmuz 1894).
[956] BOA. MF. MKT. Dosya No: 289, Gömlek No: 44 (H. 5 Cemazîye'l-Evvel 1313/M. 24 Ekim 1895).
[957] BOA. İ. TAL. Dosya No: 256, Gömlek No: 65 (H. 18 Rabî'ül-Ahir 1319/M. 4 Ağustos 1901).
[958] BOA. DH. MKT. Dosya No: 224, Gömlek No: 33 (H. 8 Şevvâl 1311/M. 14 Nisan 1894).
[959] BOA. İ. TAL. Dosya No: 103, Gömlek No: 31 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1314/M. 6 Eylül 1896).

Âdem Bey, Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'ndeki görevinden istifa etmesiyle birlikte kayınbabası olan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valisi Abidin Paşa'nın[960] yanına giderek Cezayir'e yerleşmiştir. Abidin Paşa (1883 yılında Adana valiliği yapmıştır),[961] Âdem Bey'in görevi sırasında göstermiş olduğu başarılar ve Arnavutluk'un en kadim ailelerinden birine mensup olmasının da göz önünde bulundurularak münasip bir maaş ile Cemiyet-i Rusumiye'ye veya başka bir azâlığa tayin edilmesi yönünde talepte bulunulmuştur.[962] Mutasarrıflık veya azâlık gibi taleplere karşılık merkezden gelen cevapta ise Âdem Bey'in bir kazaya yönetici olarak tayin edilmesine karar verilmiştir. Abidin Paşa ise bu gibi görevlere bu alanda eğitim almış ve işsiz olan kişilerin atanmasını uygun gördüğünü dile getirerek bu atama kararını uygun ve münasip bir dil ile geri çevirmiştir. Âdem Bey'in Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde 1897 yılına kadar görev yaptığı bilgisine kayınpederinin kendisi için iş talebinde bulunması bilgisini içeren arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.[963] Nitekim 1892 tarihli vilâyet salnamesi incelendiğinde Âdem Bey'in bu tarihlerde de Reji Nâzırı olarak görev yaptığına değinilmiştir.[964]

Âdem Bey'in görevden ayrılmasından sonra 21 Kasım 1898 tarihinde Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde nâzır olarak Mösyö Albotin Bey'in (?) kısa süreliğine görev icra ettiği bilgisine ulaşılmıştır.[965] Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde Albotin Bey dışında görev yaptığı tespit edilen bir diğer isim de Abud Efendi'dir.[966]

---

[960] 24 Mart 1843 tarihinde Preveze'de doğmuştur. Preveze Mutasarrıflığı, Rumeli Beylerbeyliği, Sivas Valiliği, Selanik Valiliği, 1880 yılında Hariciye Nâzırlığı, 1880-1884 yılları arasında Adana Valiliği, 1884 yılında Sivas Valiliği, 1885 yılında Ankara Valiliği ve 1894 yılında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valiliği yapmıştır. 9 Mayıs 1906 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Musa Çadırcı, "Abidin Paşa'nın Adana Valiliği", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova,* Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, 1. Baskı, (Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016), 16-18; Ahmet Nadir İşisağ, *Abidin Paşa Bir Adana Valisi,* 1. Baskı, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2019), 2, 16; BOA. Y. PRK. BŞK. Dosya No: 12, Gömlek No: 71 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1305/M. 9 Ocak 1888); BOA. MB. İ. Dosya No: 70, Gömlek No: 82 (H. 19 Safer 1298/M. 21 Ocak 1881); BOA. MB. İ. Dosya No: 70, Gömlek No: 99 (H. 20 Safer 1298/M. 22 Ocak 1881); BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 126, Gömlek No: 56 (H. 19 Receb 1301/M. 15 Mayıs 1884); BOA. İ. DH. Dosya No: 822, Gömlek No: 66269 (H. 20 Safer 1298/M. 22 Ocak 1881); BOA. İ. DH. Dosya No: 962, Gömlek No: 76056 (H. 20 Zi'l-Hicce 1302/M. 30 Eylül 1885).

[961] Cezmi Zeki Yurtsever, *Anaların Gözyaşları-Anadolu ve Çukurova'da İsyan, Göç, Sürgün, Katliamlar,* 1. Baskı, (Adana: Çukurova Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2005), 20.

[962] BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 40, Gömlek No: 86 (H. 28 Receb 1315/M. 23 Aralık 1897).

[963] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 4, Gömlek No: 47 (H. 3 Zi'l-Hicce 1313/M. 16 Mayıs 1896).

[964] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1309, s. 184.

[965] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2154, Gömlek No: 98 (H. 17 Şaban 1316/M. 31 Aralık 1898).

[966] Burhanettin Tepsi, *Bir Aktörün Hatıraları: Silvain'in Şakird-i Marifeti,* 1. Baskı, (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018), s. 94.

1900 yılında Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde nâzırlık görevi yapmakta olan Abud Efendi'ye icra etmiş olduğu vazîfeden dolayı ve Adana bölgesinde inşa edilen şifâhânenin masraflarının karşılanması hususunda önemli rol üstlenmesi sebebiyle[967] 29 Mart 1900 tarihinde üçüncü dereceden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir. Reji Şirketi'nde çalışanların çeşitli derecedeki rütbelerle ödüllendirilmeleri sıklıkla görülen bir durum olmuştur.[968] Selanik[969] Reji İdaresi'nde muâvinlik görevinde bulunan Selanikli Edvard Efendi'nin oğlu olan Abud Efendi'nin nezâret vekâletinde bulunduğundan dolayı hakkında tahkikat yapılmıştır.[970] Gerek merkezde bulunan Reji Nezâretinden gerekse Selanik vilâyeti ve sefaretinden alınmış olan bilgiler doğrultusunda yapılan çalışmalar neticesinde aslen Selanik ahalisinden olup İngiltere vatandaşı olmasının yanı sıra uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet etmiş olduğu ve bu güne kadar usulsüz bir işe giriştiğine dair kayda ulaşılamadığı tespit edilmiştir.[971]

Bu kayıtlara rağmen 6 Temmuz 1901 tarihinde Adana vilâyetinden alınan telgrafta Abud Efendi'nin görevi başındayken Türkçe ve Fransızca gelen mektupların kendi adına geldiğini ve bu mektupların yabancı devletlerden gelmiş olması neticesinde hakkında araştırma yapılması yönünde karar alınmıştır.[972] Yapılan araştırmalar neticesinde gelen mektupların genel anlamda Mersin ve Adana postaneleri üzerinden ecnebi memleketlerden Abud Efendi adına geldiği tespit edilmiştir.[973] Bu çerçevede gelen telgraf ve mektupların incelenmesi neticesinde herhangi bir sakıncasının olmadığı belirlenmiştir.[974] Şam ve Beyrut'ta müdürlükler açarak teşkilatlanmış olan Suriye Reji İdaresi'nde görev yapmak üzere Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde Nâzır olarak görev alan Abud Efendi'nin tayin edilmesi kararı 8 Temmuz 1909 tarihinde alınmıştır. 1900 yılında göreve başlayan Abud Efendi'nin

[967] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2435, Gömlek No: 120 (H. 14 Şaban 1318/M. 7 Aralık 1900).
[968] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2451, Gömlek No: 89 (H. 22 Şevvâl 1318/M. 12 Şubat 1901).
[969] Selanik 18. yüzyıldan itibaren büyük bir tütün deposu konumundadır. Bkz. Gılles Veınstaın, *Selanik 1850-1918,* çev. Cüneyt Akalın, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 175.
[970] BOA. Y. MTV. Dosya No: 171, Gömlek No: 84 (H. 22 Şaban 1315/M. 16 Ocak 1898).
[971] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 219, Gömlek No: 74 (H. 17 Şevvâl 1313/M. 1 Nisan 1896).
[972] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2510, Gömlek No: 116 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1319/M. 16 Temmuz 1901).
[973] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2542, Gömlek No: 19 (H. 25 Cemazîye'l-Ahire 1319/M. 9 Ekim 1901).
[974] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 261, Gömlek No: 83 (H. 27 Receb 1317/M. 1 Aralık 1899).

1909 yılında görevden ayrılmasıyla birlikte Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde nâzırlık görev süresi 9 yıl olmuştur.[975]

1902 yılında göreve başlayan Abud Bey'in yanı sıra başmüdürlük ve başmüdürlüğe bağlı olan bölgelerde görev yapan diğer Reji personelinin isimlerine ulaşılmıştır. Sözgelimi, 1900 yılına ait vilâyet salnamesinde Başmüdürlüğün Muhasebeciliğini Mösyö Katafago, Sandık Eminliğini Mösyö Marişal, Tetkik Memurluğunu İskender Efendi, Birinci Muhasebe Memurluğunu İskender Halil Efendi, İkinci Muhasebe Memurluğunu Mösyö İstamos, Zirâat Müdürlüğünü Tafoveryan Efendi, Ambar Memurluğunu Mösyö Alexsandır, Türkiye Kâtipliğini Rıfat Efendi, Muhamminlik Memurluğunu Çonkaloğlu Efendi ve Dâvâ Vekilliğini Babekyan Haçar Efendi'nin yaptığına dair bilgilere ulaşılmıştır. Muhafaza Dairesinde Muhafaza Müdürü olarak Şekip Efendi, Muhafaza Müfettişi olarak Tahir Bey, Yazı İşleri Müdürü olarak Boyacıyan Kigork Efendi ile 37 kolcu görev yapmıştır. Fabrikada ise Kıyımhane Müdürü Mösyö Abella ile muâvini Mösyö Diraki Efendi görev icra etmiştir.[976]

Yukarıda verilen isimler incelendiğinde daha önceki yıllarda olduğu gibi 1900 yılında da başmüdürlükte çalışan görevlilerin çoğunluğu Gayrimüslim vatandaşlardan oluştuğu görülmekle birlikte müdürlüğü yapan idarecinin de Gayrimüslim olduğu saptanmıştır. Salnamede yer alan bilgiler incelendiğinde kolluk kuvveti olarak görevini icra eden kolcuların âdetine dair malumatın verilmemesinin yanı sıra merkez idare kadrosu o yıl 11 kişiden oluşmaktadır.[977] Salnamenin devamındaki bilgiler incelendiğinde Adana merkez sancağına bağlı olan Hamidiye kazasında, Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nü temsilen memurların bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır.[978] Bu doğrultuda tütün ekiminin yoğun olarak yapıldığı bölgelerden biri olan Hamidiye kazasında Reji Şirketi'ni temsilen Müdür Hayri Bey ile Muhasebeci Mösyö Macro Polo Bey görev icra etmiştir.[979] Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde

[975] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2870, Gömlek No: 39 (H. 19 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 8 Temmuz 1909).
[976] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 149.
[977] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 103.
[978] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 156.
[979] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 112.

1900 yılında muhasebecilik görevini icra eden Macro Polo Bey,[980] daha önce 1894 yılında Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev üstlendiği tespit edilmiştir.[981]

1902 yılına gelindiğinde ise Adana Reji Merkez Başmüdürlüğü'nün idarî ve saha personelinin kadro yapılanmasına bakıldığında ise 1883 yılında başmüdürlüğünün bölgede teşkilatlanmasından sonra 9 yıllık süreç boyunca olduğu gibi 1902 yılında da çalışan idarî personelinin çoğunluğunu Adana vilâyetinde yaşamakta olan Gayrimüslim vatandaşlar oluşturmaktadır. Bunun temel nedeninin ise şirketin Fransızlar tarafından teşkilatlandırılıp idare edilmiş olması olarak gösterilebilir. 1902 yılında Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde ve Başmüdürlüğe bağlı Muhafaza Dairesi'nin kadro yapılanmasında yer alan isimler tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Adana Reji Başmüdürlüğü Görevlileri (1902)[982]

	Görev	**İsim**
Adana Reji Başmüdürlüğü	Nâzır	Albert Abud Efendi
	Muhasebeci	Mösyö Katafago
	Sandık Emini	Mösyö Marişal
	Zirâat Memuru	Halil İskender Efendi
	Muhasebeci Refik-i Evvel	Salih Sayit Efendi
	Muhasebeci Refik-i Sanisi	Ligoryadi Efendi
	Muâvin Emini	Mösyö Aleksandır
	Türkiye Kâtibi	Rıfat Efendi
	Fransız Muhabere Memuru	Mösyö Bengiyat
	Muhammin Memuru	Lazari
	Muhammin Memuru	Tirfonidi
	Dâvâ Vekili Memuru	Babekyan Haçer Efendi
	Refiki	Sırrı Bey
Muhafaza Dairesi	Muhafaza Müdürü	Şekip Bey
	Muhafaza Müfettişi	Müslim Efendi
	Umur-ı Tahririye Memuru	Mösyö Sava
	Kolcu Piyade Neferi	37
Fabrika Dairesi	Kıyımhane Müdürü	Mösyö Hristidi
	Fabrika Muâvini	Mösyö Macro Polo

[980] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 171.
[981] H. Şinasi Develi, *Eski Mersin'de Yaşam,* 1. Baskı, (Mersin: Avcı Ofset Matbaacılık, 2007), 27.
[982] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 265-266.

Kaynak: Hüseyin Dağ, *Salname-i Vilâyet-i Adana (1320 h.),*1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 95.

Tablodaki veriler incelendiğinde Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü ile Muhafaza Dairesi'nde çalışan 17 idarî personelden 5'i Müslüman, 12'si ise Gayrimüslimlerden oluşmakla birlikte şirketin müdürlük görevini icra eden Müslüman Abud Efendi'nin ismi dikkat çekmektedir. Kolcu sayısının ise 37 olması bölgede tütünün denetim altında tutulması ve kayıt dışı ekonominin önlenmesine yönelik verilen önemi göstermektedir. Ayrıca fabrika dairesine dair bilgi aktarılmış olması bu tarihlerde fabrikanın faaliyette olduğunu göstermektedir.[983]

Bu görevliler dışında merkez başmüdürlükte görev icra etmiş bir diğer isim de Rober Veledi Bazan Loiz Efendi olmuştur. Aslen Fransız olan Rober Veledi Bozan Loiz Efendi, Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde Başmüdürlük görevini icra etmiştir. Daha sonra ise Osmanlı tebaası olarak kabul edilmesi amacıyla talepte bulunmuştur. Bu talebinin Adana vilâyeti tarafından incelenmesi neticesinde 21 Şubat 1915 tarihinde yerine getirilmesinde herhangi bir mahzurun olmadığını Hariciye Nezâretine iletmiştir.[984] Halep vilâyetinde ikamet etmekte olan sabık Reji Başmüdürü Bazan'ın talebine olumlu yanıt verilerek kendisinin münasip görülen bir yere istihdam edilmesi ve Osmanlı tebaası olarak kayıtlara geçmesine karar verilmiştir.[985] Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde Bazan Efendi gibi Başmüdür olarak görev yapan bir diğer isim de Jul Albina Efendi'dir. Süryani asıllı olan Jul Albina Efendi, Kars-ı Zülkadriye ahalisindendir. Aslen Rus asıllıdır.[986] Annesi de Kars-ı Zülkadriye'de ikamet etmektedir. Zevcesi Safire Hanım ise onunla Adana'nın merkezinde ikamet etmektedir. Jul Albina Efendi'nin 1918 yılında Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yaptığı anlaşılmaktadır.[987] Görev yaptığı esnada Suriye bölgesinde Şam ve Beyrut Reji İdaresi'nin tütün satışlarının kontrol edilmesi[988] ve oradaki şubelerin teftiş

[983] Hüseyin Dağ, *Salname-i Vilâyet-i Adana (1320 h.),*1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 95.
[984] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 29, Gömlek No: 33 (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 4 Mart 1915).
[985] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 29, Gömlek No: 50 (H. 19 Receb 1333/M. 2 Haziran 1915).
[986] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 579, Gömlek No: 37 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1334/M. 23 Ocak 1916).
[987] BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 56, Gömlek No: 20 (H. 3 Cemazîye'l-Ahire 1336/M. 16 Mart 1918).
[988] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 85, Gömlek No: 18 (H. 20 Cemazîye'l-Evvel 1336/M. 3 Mart 1918).

edilmesi amacıyla seyahat talebinde bulunmuştur.[989] Bu çerçevede Jul Albina Efendi'nin talebi nezâret tarafından şu ifadelerle cevaplanmıştır;

"*Mâliye Nezâzetine.*

25 Şubat 1334 tarihi ve 7-41 numerolu tezkire-i nezâret-i penâhîlerine cevabdır; Adana Reji Başmüdürü Aşul Albina Efendi'nin Suriye dolaylarına seyahatine müsâade îtâsı muvâfık görülmemiş olmağla ol bâbda."[990]

Alınan bu karar 11 Mart 1918 tarihinde Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinden Adana vilâyetine iletilmiştir.[991] Bu arada 1917[992] yılında ise Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü Dâvâ Vekili olarak İbrahim Saim Bey görev yapmıştır.[993] Şirketin çokuluslu yapıya sahip olmasından dolayı çalışan bu görevliler dışında imparatorluğun genelinde olduğu gibi Adana vilâyetinde de Ermeni ve yabancı devlet memurları da istihdam edilmiştir.

2.1.1.1.a. Ermeni ve Yabancı Devlet Memurları

İmparatorluğun genelinde olduğu gibi Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde de çalışan görevlilerin çoğunluğu Gayrimüslim vatandaşlardan oluşmuştur. Gayrimüslim olup Osmanlı vatandaşlığı altında bulunan personel dışında bölgede yaşayan yabancı devletlerin vatandaşlığını taşıyan görevliler de olmuştur. Adana vilâyeti ve çevresinde Ermenilerin yoğun olarak yaşamış olduğu bilinmekle birlikte kurulan şirketin denetiminin yabancı devletlerin elinde olması hasebiyle yabancı vatandaşların dışında Ermenilerin de yoğun olarak şirkette görev almasına neden olmuştur. 1884 ile 1889 yılları arasında yabancı devletlerin tebaası olup Reji

[989] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 579, Gömlek No: 131 (H. 11 Rabî'ül-Evvel 1334/M. 17 Ocak 1916).
[990] BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 56, Gömlek No: 20 (H. 3 Cemazîye'l-Ahire 1336/M. 16 Mart 1918).
[991] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 85, Gömlek No: 123 (H. 3 Cemazîye'l-Ahire 1336/M. 16 Mart 1918).
[992] Bu tarihlerde tütün ile ilgili İstanbul merkezli 30 Ekim 1917 tarihinde *Duhân Osmanlı Anonim Şirketi* adıyla bir idare kurulmuştur. 50 seneliğine kurulan şirketin sermayesi 150 bin lira olarak açıklanmıştır. Osmanlı'da ve yabancı devletlerde tütün tarım ve ticareti ile ilgili faaliyetlerde bulunmuştur. Şirketin faaliyetlerine ve görev süresine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz. Celali Yılmaz, *Osmanlı Anonim Şirketleri,* 1. Baskı, (İstanbul: Scala Yayıncılık, 2011), 374-376; Ramazan Balcı, İbrahim Sırma, *Ticaret ve Zirâat Nezâreti Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri,* 1. Baskı, (İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2012), 295.
[993] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 81, Gömlek No: 169 (H. 3 Safer 1336/M. 18 Kasım 1917).

Şirketi'nde farklı görevlerde bulunan[998] görevlilerden temettü vergisinden muaf tutulduğuna dair karar neticesinde yabancı çalışanlardan beş yıl içerisinde tahsil edilmeyen temettü vergi miktarı tablo 11'de ele alınmıştır.

Tablo 11: Temettü Vergisinden Muaf Yabancı Vatandaşlar (1884-1889)

Vilâyet İsimleri	Temettü Vergisinin Miktarı (Kuruş)
İstanbul ve Çevresi	1.050
Edirne Vilâyeti	36.134
İşkodra Vilâyeti[999]	450
Aydın Vilâyeti	16.839.20
Erzurum Vilâyeti	6.370.0
Adana Vilâyeti	**3.418.0**
Ankara Vilâyeti	24.388.0
Bitlis Vilâyeti	217.20
Beyrut Vilâyeti	16.852.0
Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti	215.588.0
Halep Vilâyeti	1.934.20

Kaynak: BOA. ŞD. Dosya No: 347, Gömlek No: 82 (H. 21 Receb 1310/M. 8 Şubat 1893).

Tablodaki veriler incelendiğinde Adana vilâyetinde bu miktarın toplamı 3.418 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen bu bilgi 1884 ile 1889 yılları arasında idarede çalışan yabancı görevlilerin olduğunu göstermektedir.[1000]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet etmekte olan Ermeni vatandaşların ve Osmanlı tebaası olmayıp yabancı devletlerin vatandaşları olan şahısların da Reji Şirketi'nde görev yaptığına dair bilgilere ulaşılmaktadır. Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinden bölgede Reji Şirketi'nde görev yapan Ermeni vatandaşların sayıları ile ilgili bilgi talebinde bulunulmuştur. Buna karşılık Adana Valiliği tarafından 3 Ekim 1896 tarihinde yazılan telgrafta Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde 9 nefer Ermeni vatandaşın piyade kolcusu olarak görev yaptığı bildirilmiştir.[1001] Yine 1907 yılında Adana vilâyetinde daha önce maddî durumu iyi olan ancak sonradan kötüleşen Ermeni

[998] Bu görevliler arasında reji kolcuları da yer almıştır. Bkz. BOA. BEO. Dosya No: 205, Gömlek No: 15325 (H. 6 Zi'l-ka'de 1310/M. 22 Mayıs 1893).
[999] 1884 yılından itibaren İşkodra bölgesinde faaliyet gösteren Reji Şirketi için bkz. Doğukan Oruç, "İşkodra'da Reji Şirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910", *Journal of Balkan and Black Sea Studies,* 6/10, (Haziran 2023), 29-54.
[1000] BOA. ŞD. Dosya No: 347, Gömlek No: 82 (H. 21 Receb 1310/M. 8 Şubat 1893).
[1001] BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 35, Gömlek No: 113 (H. 26 Rabî'ül-Ahir 1314/M. 4 Ekim 1896).

asıllı Boyaciyan Avedis Efendi'nin Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde uygun bir pozisyonda görevlendirilmesi yönünde karar alınmıştır.[1002]

Özellikle I. Dünya Savaşı sürecinde bölgede yaşayan Ermeni vatandaşların işgalci kuvvetler tarafından çıkarları doğrultusunda kullanılması girişimi neticesinde çıkan olayların önünün alınması amacıyla *Tehcir Kanunu*[1003] çıkarılmıştır.[1004] Bu kanun çerçevesinde diğer kurumlarda olduğu gibi Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yapmakta olan Ermeni memurlarla ilgili Emniyet-i Umûmiye İdaresi ile yazışmaların olduğu tespit edilmiştir. 9 Temmuz 1916 tarihinde Erzurum, Sivas, Trabzon, Bitlis, Diyarbakır, Halep[1005] gibi Adana vilâyetinden bu doğrultuda bilgi talep edilerek Reji Şirketi'nde görevli Ermeniler olup olmadığı, var ise sayıları, görevleri ve isim listelerinin bildirilmesi istenmiştir.[1006] Şirkette görev yapıp herhangi bir suça karıştığına dair malumat elde edilmeyenlerin ise yerlerinin değiştirilmemesi yönünde bilgi aktarılmıştır.[1007] Bu doğrultuda Adana, Sivas, Trabzon, Van,[1008] Erzurum, Diyarbakır ve Bitlis vilâyetlerine yazılan metinde Reji Şirketi'nde görev yapan Ermeniler içerisinde bulunan iyi niyetli ve herhangi bir suça karışmamış olan Ermeni vatandaşların görev yerlerinin değiştirilmemesi gerektiği belirtilmiştir.[1009] Ancak suça karışmış kişilerin görev yerlerinin değiştirilmesi için ise

---

[1002] BOA. TFR. I. M. Dosya No: 14, Gömlek No: 1319 (H. 20 Zi'l-ka'de 1324/M. 5 Ocak 1907).

[1003] 1 Haziran 1915 tarihinde resmî gazete olan Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir. Bkz. Murat Koraltürk, "Ermeni Tehciri ve Türkiye'nin Ermenilere Karşı Siyasetinin Maddi-İktisadi Arak Planı", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 233, (Mayıs 2013): 26.

[1004] Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alınması ve Uygulanması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1 (Ermeni Özel Sayısı), (2005): 89-93; Cezmi Zeki Yurtsever, *Sahibini Arayan Belgeler 1915,* 1. Baskı, (Adana: Çukurovalı Yayınları, 2009), 55-59.

[1005] Halep Reji İdaresi ile fabrikasında görev yapan Ermeniler arasında Adanalı Anton Bey'in yanı sıra muhafaza memuru Karayip Efendi, ambar memuru Artin Efendi (Maraşlı) ve Dâvâ Vekili Minas Efendi (Maraşlı) gibi isimlere yer verilmiştir. Bkz. BOA. TŞR. HL. Dosya No: 4, Gömlek No: 49 (H. 23 Cemazîye'l-Ahire 1332/M. 19 Mayıs 1914).

[1006] Recep Karacakaya, Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920),* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007), 193.

[1007] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 54, Gömlek No: 368 (H. 27 Şaban 1333/M. 10 Temmuz 1915).

[1008] 20 Nisan 1915 yılının Şubat ayında bölgede bulunan isyancı Ermenilerin Van'da Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Posta ve Telgraf İdaresi, Hükümet Binası ile Reji İdaresi'nin kullandığı binaları bomba ile havaya uçurmuşlardır. Bkz. Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri,* 1. Baskı, (Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi Yayınları, 1999), 68; Cezmi Zeki Yurtsever, *Deliktaş–Umuda Doğru Yürüyenlerin Yokoluşu "Soykırım" Hikayesi,* 1. Baskı, (Adana: Çukurovalı Yayınları, 2003), 65.

[1009] Alaattin Uca, "XX Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devlet Adamları Sait Halim Paşa–Talat Paşa-Cemal Paşa ve Bahattin Şakir ile Cemal Azmi Beyler Ermeniler Tarafından Niçin Şehit Edildiler", *I. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* (Iğdır, 16-18 Ekim 2019), Ed. Nilden Ergül, Oğuz Şimşek, Türkan Arık, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2019), 47; Nejdet Bilgi,

bir aylık süre tanınmıştır. Asayişi bozmaya yönelik girişimlerde bulunanların yerlerinin değiştirilmesine yönelik önlemlerle bu gibi ayrılıkçı grupların birleşerek birlikte hareket etmelerinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.[1010]

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti, 19 Ocak 1916 tarihinde yukarıdaki vilâyetlerin yanı sıra Edirne, Urfa, İçel İli, Trabzon, Ankara, Halep, Hüdavendigar, Sivas, Konya gibi Adana vilâyetine de bu konuyla ilgili bilgi metni göndermiştir. Bu bilgi metninde Ermenilerin tahliye edilmiş olan yerlerde Reji Şirketi'nde görev yapanların görevlerine devam etmelerine dair kararın alındığını ancak özellikle boşaltılan bu yerlere tayinlerinin yapılmaması ve görev yapmakta olan personelin isim listelerinin bildirilmesi yönünde bir talepte bulunulmuştur. Ancak bu talebe karşılık Adana vilâyetinden yazılan cevaba arşiv taraması neticesinde ulaşılamamıştır.[1011] Bir yıl önce de benzer şekilde Adana'nın da içerisinde bulunduğu birçok vilâyete iletilmiş olan yazıda; bölgede yaşayıp Reji Şirketi'nde görev yapmakta olan dost ile düşman devletlerinin vatandaşlığını taşıyan görevlilerin isim listelerinin bildirilmesi[1012] ve uygun olmayanların görevlerine son verilmesine dair karar vilâyetlere iletilmiştir.[1013]

Adana vilâyetinden iletilen cevapta Reji Şirketi'nde dost ve düşman devletlerinin tebaası olup çalışan memurun bulunmadığı belirtilmiştir.[1014] Buna benzer 2 Eylül 1917 tarihinde Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından bilgilendirilme metni gönderilmiştir. Gönderilen bu yazıda Reji ve diğer kurumlarda çalışan Romanya, İtalya ve Amerika tebaasının yanı sıra diğer devlet vatandaşlığında olan şahısların isim listesi, görevleri ve sayıları ile ilgili bilgi talep edilmiştir.[1015] Ancak Adana Reji İdaresi'nden görev yapan yabancı isimlerle ilgili malumata ulaşılmamakla

Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması, 1. Baskı, (Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, 1999), 36-37.

[1010] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 56, Gömlek No: 243 (H. 21 Zi'l-ka'de 1333/M. 30 Eylül 1915).

[1011] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 60, Gömlek No: 48 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1334/M. 19 Ocak 1916).

[1012] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 50, Gömlek No: 56 (H. 6 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 21 Şubat 1915).

[1013] BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No: 79, Gömlek No: 54 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1333/M. 4 Şubat 1915).

[1014] BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 9, Gömlek No: 17 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1333/M. 10 Şubat 1915).

[1015] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 68, Gömlek No: 93 (H. 25 Zi'l-ka'de 1334/M. 23 Eylül 1916).

birlikte[1016] Adana vilâyetinde farklı kurumlarda 40 Rus, 67 Fransız, 44 İngiliz, 2 Belçika ve 6 Karadağ vatandaşının bulunduğu aktarılmıştır.[1017]

1909 yılında Adana Reji İdaresi'nde müfettiş olarak görev yapan Mösyö Pons'un Fransız tebaasından olduğu tespit edilmiştir. Esasen Mösyö Pons, Adana vilâyet merkezinde Ermeni ayaklanmasında papazların önemli rol oynadığına tanıklık etmiştir. O görev yaptığı sırada yaşanan bir cinayet olayına şahit olmuştur. Olay 1909 yılının Nisan ayında çarşamba günü saat 4 sularında Ceyhan[1018] Hükümet Dairesi'nin karşısında bulunan kahvehanenin önünde gerçekleşmiştir. Ermeni papazı kahvenin önünde oturan Reji kolcusu Çerkes Arslan Bey'in yanına gelerek ısmarladığı kahvesini içtikten sonra silahını çekerek Arslan Bey'i yaralamıştır. Arslan Bey ise karşılık vermiştir.[1019] Her iki şahıs da almış olduğu yaralar neticesinde ölmüştür. Adana Reji müfettişi Mösyö Pons Efendi ise bu olaylara bire bir şahit olmuştur.[1020] 1909 yılında idarede görev yapan diğer görevlilerin ise Adana Başmüfettişi olarak Abud Efendi'nin, Baş Muhasebeci olarak Roux Efendi'nin, Kasiyer olarak Mavropoulo Efendi'nin, Mağaza Memuru olarak Draghi Efendi'nin ve Atölye Müdürü olarak ise Christidis Efendilerin olduğu tespit edilmiştir.[1021] Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nün kuruluş süreci ve idarede görev yapan kadro yapılanması ile ilgili bilgi aktarıldıktan sonra merkez başmüdürlüğe bağlı olan müdürlükler ile burada görev yapan idarî kadroyu incelemekte fayda vardır.

Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olarak Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü, Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ve İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü faaliyet göstermiştir. Bu çerçevede, Kozan Sancağı

[1016] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 57, Gömlek No: 371 (H. 2 Muharrem 1334/M. 10 Kasım 1915).
[1017] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 75, Gömlek No: 210 (H. 1 Receb 1335/M. 23 Nisan 1917); Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* 0/6, (Aralık 2004): 76.
[1018] Adana Reji İdaresi'ne bağlı olarak faaliyette olan Ceyhan Reji Müdürlüğü'nün 1924 yılına kadar faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda 10 Temmuz 1924 tarihinde Ceyhan Reji memuru Salim Efendi'nin Ceyhan Reji Müdürlüğü vasıtasıyla Adana Reji İdaresi'ne çekmiş olduğu telgraf örnek gösterilebilir. Çekilen telgrafın içeriği için Bkz. Ek-10; Mustafa Dağ, Kişisel Arşiv, 20 Mayıs 2021.
[1019] Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 207.
[1020] İsmet Parmaksızoğlu, *Mehmed Asaf-1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 24.
[1021] Raphael C. Cervati, Cervati Freres, *Annuaire Oriental Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1906*, 1. Baskı, (Constantinople: 1906), 2014.

Reji Müdürlüğü'ne bağlı olarak Sis (Kozan), Haçin (Saimbeyli), Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) ve Feke Memurlukları, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'ne Bahçe (Bulanık), Payas (Dörtyol), Osmaniye, Hassa ve İslâhiye Memurlukları, Mersin Müdürlüğü'ne bağlı olarak Mersin ve Tarsus Memurluğu ile son olarak İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü'ne bağlı olarak Silifke, Ermenek, Anamur, Gülnar ile Mut Memurlukları kurulmuştur.[1023]

2.1.2. Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü

Adana Reji İdaresi'ne bağlı müdürlüğün açıldığı yerlerden biri de Kozan sancağı olmuştur. Kozan sancağının merkezi olan Sis (Sırkıntı Nahiyesi)[1024] kazasında şubesini kuran müdürlük buraya bağlı olan Feke, Haçin (Saimbeyli) ve Kars-ı Zülkadriye kazalarında memurluklar oluşturarak bölgede denetimi sağlamaya çalışmıştır. Sancak merkezinde denetimin sağlanmasında görev alan idarî personele bakıldığında Leon Efendi'nin[1025] ismi saptanmıştır. Leon Efendi, Reji müdürlüğü görevini icra etmiştir.[1026] Ancak görev tarihine dair bilgi elde edilemediği gibi tarihçi bilim adamı İbnülemin Mahmud Kemal'e Fransızca ders vermiştir.[1027] Leon Efendi'nin aksine haklarında daha detaylı bilgiye ulaşılan görevliler de vardır. Bu çerçevede sancak merkezi olan Sis kazasında 1892 ile 1902 yılları arasında idarî ve saha personeline dair bilgiler tablo 12'de yer almaktadır.

[1023] Zeki, *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 332.

[1024] 1879 yılında nahiyede üretimi yapılan toprak mahsulleri arasında tütün de yer almıştır. Bkz. Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. I, 1. Baskı (Adana: Altınkoza Yayınları, 2015), 379.

[1025] Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal Kemal'ül-Kemal,* 3. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 106

[1026] Taha Toros, *Mazi Cenneti,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 35; Taha Toros, *Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre,* 1. Baskı, (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1998), 91.

[1027] Avni Özgürel, *Portreler Galerisi Küllenen İzler I,* 1. Baskı, (İstanbul: Kültür-Edebiyat Etkileşim Yayınları, 2008), 80.

Tablo 12: Sis (Sırkıntı Nahiyesi Reji Görevlileri (1892-1902)[1028]

Görev	**1892**[1029]	**1900**[1030]	**1902**[1031]
Müdür	Delifyan Vartan Efendi	Hasan Efendi	Agâh Hazım Efendi
Kâtip	Mığırdıç Efendi	Mığırdıç Efendi	Mığırdıç Efendi
Kâtip	Habib Veyis Efendi	-	-
Kantarcı	Bedros Efendi	-	-
Kolluk Kuvveti	Piyade Neferi: 7	-	-
	Süvari Neferi: 12	-	-

Kaynak: *AVS*, Hicri: 1309, s. 157; *AVS*, Hicri: 1318, s. 156; *AVS*, Hicri: 1320, s. 163.

Tablo 12'deki veriler incelendiğinde 1900 yılına kadar şubenin müdürlük görevini Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşının yapmış olmasının yanı sıra çalışanların ağırlıklı olarak Gayrimüslimlerden seçildiği görülmektedir. Müdürlük görevi 1900 ile 1902 yılları arasında Müslüman bir Osmanlı vatandaşı tarafından yürütülmüştür.[1032] 1894 yılında görevli sayısı 24 iken daha sonraki yıllarda ise bu sayının haylice düştüğü yorumu yapılabilmekle birlikte 1894 ile 1902 yılları arasında değişmeyen tek ismin Kâtip Mığırdıç olduğu görülmektedir. Tabloda da belirtildiği gibi Adana vilâyetine bağlı Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde 1901 yılında Hasan Efendi müdürlük görevini icra ederken Mığırdıç Efendi ise kâtip memuru olarak görev yapmıştır.[1033]

Müdürlükte kolluk kuvveti olarak görev yapan kolcuların sancağa bağlı Feke, Haçin (Saimbeyli) ve Kars-ı Zülkadriye'nin en ücra köylerine kadar gidip ruhsatsız olarak tütün ekimi yapanların engellenmesi amacıyla ruhsatı olmayanların silah zoruyla kelepçeleyip merkeze getirerek mahkemenin huzuruna çıkarmaktadırlar. Bu süreçte darp olaylarının yaşandığı, kolcular ile tütün ekiciler arasında yaralanmaların yanı sıra ölümle neticelenen vakaların da meydana geldiği tespit edilmiştir.[1034]

[1028] Handan Aydın, *Adana Vilayeti Salnamelerine Göre Kozan Livası,* (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 47.
[1029] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. II, 356.
[1030] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 184.
[1031] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 293-294.
[1032] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 163; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 156.
[1033] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1309, s. 157; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 156; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 163.
[1034] Yurtsever, *Kozan Tarihi,* 226-227.

Yine 1894 yılında sancak müdürlüğünde müdür olarak Mihran Efendi, muhasebeci olarak İlyas Hori Efendi [1035] ve 7 süvari ile 5 piyade neferi kolcu olarak görev icra etmiştir.[1036] Aynı tarihlerde Kozan sancağına bağlı bir diğer kaza olan Haçin'de ise görevli Rızkah Efendi'nin isminin yanı sıra bölgede kolcu sayısının 5 olduğuna dair bilgilere ulaşılmıştır. Feke kazasında ise Reji memuru olarak Fehim Efendi ve muâvini Bekir Bey'in isimlerine yer verilmiştir. Sancağa bağlı Haçin kazasında Reji görevlilerin yanı sıra 5 kolcunun görev icra etmesi bölgede tütün alanında kayıt dışı ekonominin önlenmesi için gerekli özenin ortaya konulmaya çalışıldığını göstermektedir.[1037]

1901 yılında Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan memurlar ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Bu memurlar arasında Hasan Efendi ile Kâtip Mığırdıç Efendi görev icra etmiştir. Kozan sancağına bağlı olan Kars-ı Zülkadriye veya bir diğer ifadeyle Kadirli olarak isimlendirilen kazada Memur Mehmet Fehim Efendi görev yapmıştır. Bir diğer kaza olan Feke'de ise memur Ahmet Efendi'nin ismine yer verilmiştir. Son olarak Kozan sancağına bağlı olan Haçin kazasında idarede çalışan memur Minas Efendi ile 4 kolcunun da görev yaptığına dair malumatlara ulaşılmıştır. 1901 yılında Haçin kazasında aynı şekilde kolcuların sayılarına dikkat çekilmiştir. Yine sancağa bağlı olan Kars-ı Zülkadriye, Feke ve Haçin kazalarında Rejinin görevli bulundurması kaza genelinde yaygın olarak tütün üretiminin yapıldığının bir göstergesi olarak nitelendirilebilir.[1038] 1902 yılında Kozan sancağına bağlı Hamidiye kazasında Reji Dairesi'nde Müdür Nikola Divnisyo Efendi, Muhasebeci Misak Bezdikyan Efendi, Ambarcı Hana Lütfullah Efendi ile Kâtip ve Dâvâ Vekili Krikor Kalemdaryan Efendilerin görev yaptığı belirtilmektedir.[1039] 1902 yılında Hamidiye kazasında görev yapan memurların isimlerine bakıldığında yine çoğu bölgede olduğu gibi burada da görev yapan nüfusun çoğunluğu Gayrimüslimlerden oluşmuştur.[1040]

[1035] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 98.
[1036] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 219.
[1037] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 223, 226.
[1038] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 156, 160, 161, 165, 170
[1039] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 271.
[1040] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 133.

Yukarıda belirtilen isimler dışında Hamidiye kazasında Reji müdürü olarak Ali Tayyar Efendi görev üstlenmiştir.[1041]

1903 yılına gelindiğinde ise Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde müdürlük görevini Rıfat Bey icra etmiştir. Rıfat Bey'in 1904 yılında bu görevini yürütmesinin yanı sıra Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde göstermiş olduğu başarıdan dolayı üçüncü rütbe ile ödüllendirilmesi yönünde karar alınmıştır.[1042] Yine Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan bir diğer müdürün ismi ise Mehmet Fikri Efendi'dir. Mehmet Efendi, 1907 yılında müdürlük vâzifesini icra ettiği dönemde Reji Şirketi'nin bölgede elde etmiş olduğu hasılatta artışın olmasına bağlı olarak üçüncü rütbe ile ödüllendirilmiştir.[1043] 1916 yılında ise Kozan'da Reji müdürü olarak Vedat Bey'in ismi saptanmıştır.[1044] Şirketin bölgede görev yapıp başarı göstererek müdürlüğün hasılatında artış sağlayan idarecilerini ödüllendirmesi personelinin şirkete aidiyet duygusunu hissettirme ve başarıyı ödüllendirerek çalışmaya teşvik etme politikasının gereği olarak düşünülebilir.

Rütbe ile ödüllendirmenin yanı sıra başarı gösteren memurlar terfi ettirilmiştir. Sözgelimi, Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapmış olan Müftüzade Hazım Efendi örnek gösterilebilir.[1046] 1906 yılında Sis kazasında memur olarak görevi başına geçen Hazım Efendi, Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) eşrafından Karamüftüler ailesine mensuptur. Hazım Efendi, memurluk sürecinde göstermiş olduğu başarıdan dolayı 1912 yılında Reji müdürlüğü görevine yükseltilmiştir. Bölgede gerek memurluk gerekse müdürlük görevini icra etmiş olduğu yıllarda Ermenilerin hareketlerini takip ederek merkeze bildirmektedir. Her ne kadar yabancı devletlerin elinde olan bir kurumda çalışıyor olsa da bölgede Osmanlı yönetimi adına yarar sağlayacak istihbarı bilgiler toplayarak yörede meydana gelen gelişmeleri merkeze aktarmaktadır. Ancak müdürlük görevinden kısa bir süre sonra Sis kazasında yaşayan Türk ve Ermeni vatandaşlarının ortak imzası ile şikâyet edilmiştir. Şikâyetin gerekçesi ise siyasete bulaşarak bölgede bazı olaylara karışması ve görevini suiistimal etmesi olarak ifade

[1041] BOA. DH. SAİD. d. Dosya No: 183, Gömlek No: 194, Sıra No: 195 (H. 29 Zi'l-Hicce 1293/M. 15 Ocak 1877).
[1042] BOA. İ. TAL. Dosya No: 337, Gömlek No: 18 (H. 27 Rabî'ül-Ahir 1322/M. 11 Temmuz 1904).
[1043] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1164, Gömlek No: 24 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1325/M. 4 Mayıs 1907).
[1044] Halil Topaloğlu, *Kozan'lı Milli Mücahit Halil Topaloğlu'nun Hatırları,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Ofset Matbaacılık, 2002), s. 21.
[1046] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 163.

edilmiştir. Yapılan şikâyet neticesinde 1904 yılında Kozan Mutasarrıflığı, Adana vilâyetinden görev yerinin değiştirilmesi yönünde bir talepte bulunmuştur.[1047]

Müdür Hazım Efendi'yi şikâyet edenler onun 1878 yılında meydana gelen Kozanoğlu Ahmet Paşa[1048] isyanında da etkisi olduğunu ve devlet mahkemesi tarafından cezalandırılmış olduğunu da ifade ettiler. Adana vilâyeti ise gelen bu talebi 14 Ağustos 1905 tarihinde Dâhiliye Nezâretine iletmiştir. Kozan Mutasarrıflığı tarafından alınan bu talep metninde; aslen Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kazasından olan Hazım Efendi'nin daha önce bölgede yaşanmış olan Kozanoğlu dâvâsından yargılanıp idama mahkûm edildiği ve yirmi yıldır firarda olduğu daha sonraları ise Reji Şirketi tarafından müdür olarak görevlendirildiği malumatının yanı sıra bu gibi görevlerde tutulmaması gerektiği yönünde ifadelere yer verilmiştir. Gelen bu talep neticesinde olayla ilgili araştırmanın yapılması amacıyla bölgeye gönderilen müfettiş heyeti 19 Aralık 1905 tarihinde rapor hazırlamıştır.[1049]

Bu raporun içeriğine bakıldığında ise Hazım Efendi'nin ve Kozan sancağı tahrirat memuru Nedim Bey'in başka yere tayininin aldırılması yönünde şikâyet talebi Kozanlı Çamurdanzade Hafız Osman Efendi ve arkadaşları tarafından hazırlanmıştır. Yapılan bu başvuru neticesinde bölgeye gönderilmiş olan müfettiş heyetinin yapmış olduğu araştırmalar neticesinde yapılan mahkemenin de sona ermesiyle birlikte Düyûn-ı Umûmiyye ile Reji Şirketi'nin de görüşleri ve savunmaları alınarak her iki şahıs hakkında karar alınmıştır. Bu doğrultuda Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nden

---

[1047] Yurtsever, *Kozan Tarihi*, 227-228.

[1048] Kozanoğlu Ahmet Paşa, Hazım Efendi'nin dayısıdır. İsyan sürecinde Hazım Efendi, Ahmet Paşa'nın danışmanlığını yapan sır kâtibi olarak görev icra etmiştir. Ahmet Paşa'nın akrabaları olmaları hasebiyle Müftüzade ailesinin tüm üyeleri bu isyanda yer almıştır. Ancak Hazım Efendi sahadan çok program ve strateji belirlemede aktif görev üstlenmiştir. Fakat 1878 yılında bu isyan bastırıldıktan sonra katılanların tüm ya öldürüldü ya da Rumeli'nden Trablusgarp'a kadar uzanan geniş sahada sürgüne tabi tutulmuşlardır. Hazım Efendi ise Konya'ya altı yıllığına sürgün edilmiştir. Bkz. Ahmet Taşğın, Sultanmurat Abzhalov, Bakhytzhan Saparov, "Muhibb-i Ehlibeytten Kozan Sancağı Mülhakatında Kars-ı Zülkadiriyeli (Kadirlili) Müftizade Hazım Agâh Efendi", *SBARD,* 17(34), (2019): 20-22; Cevdet Kırpık, "İskân, İsyan ve Değişim XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli", *OTAM*, (40), (2016): 421-429; Mehmet Fatih Sansar, *Tanzimat Döneminde Bir İskan Modeli Fırka-i İslâhiye ve Güney Anadolu'nun İskanı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2003), s. 140-141; Murat Topaloğlu, *Osmanlı Devleti'nin Çözülme Devrimde Kozanoğluları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri: 2007), s. 63; Ahmet Cevdet Çamurdan, *Cumhuriyetin 50. Yılında Kozan'ı Tanıyalım,* 1. Baskı, (Ankara; Öner Matbaa, 1973): 84; BOA. İ. DH. Dosya No: 789, Gömlek No: 64121 (H. 5 Şaban 1296/M. 25 Temmuz 1879); BOA. İ. DH. Dosya No: 786, Gömlek No: 63910 (H. 8 Cemazîye'l-Ahire 1296/M. 30 Mayıs 1879).

[1049] BOA. DH. MKT. Dosya No: 999, Gömlek No: 63 (H. 20 Cemazîye'l-Ahire 1323/M. 22 Ağustos 1905).

alınarak farklı bir yere tayin edilmelerine yönelik karar 10 Ocak 1907 tarihinde alınmıştır. Ancak Çamurdanzade Hafız Osman ile arkadaşlarının yapmış olduğu şikâyetin asılsız olduğu ve bir iftiradan ileri geldiğine kanaat getirilmiştir. Böylece Çamurdanzade Hafız Osman ile arkadaşının cezalandırılması yönünde de karar alınmıştır.[1050] Şirketin görevlileri arasında adı suça karışmış kişilerin olması durumunda örneğimizde incelediğimiz gibi bu suçun sabit olmamasına rağmen bölge halkının tepkisine maruz kalmamak ve idare personeli arasında çalışma disiplinini bozmamak için görev yerinin değişimi gibi yöntemlere başvurularak bu gibi tepkilerin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan bir diğer isim ise Zeki Efendi'dir. Zeki Efendi sancakta memurluk görevini icra etmiştir. Görevi esnasında ahlaksız ve uygunsuz davranışlarda bulunduğundan dolayı 21 Aralık 1914 tarihinde görev yerinin değiştirilmesi talebinde bulunulmuştur. Bu talep neticesinde Emniyet-i Umûmiye İdaresi tarafından yapılan araştırma sonucunda hakkında ileri sürülen şikâyetin doğru olduğu sonucuna varılmıştır. Böylece 24 Aralık 1914 tarihinde Adana vilâyetine bildirilen cevapta Zeki Bey'in yerinin değiştirilmesi ve yerine başka bir memurun atanması yönünde karar iletilmiştir. İdari personel hakkında yapılan şikâyetler şirket tarafından son derece dikkate alınarak gerekli tahkikatın yapılması neticesinde suçunun ağır ve sabit olması durumunda görevine son verilmesi, suçunun Zeki Bey örneğinde olduğu gibi hafif olması veya Hazım Efendi örneğinde olduğu gibi yapılan şikâyetin asılsız çıkması neticesinde görev yerlerinin değişimi yoluna başvurulmuştur.[1052]

Kozan sancağına bağlı Feke kazasında da Reji Şirketi'nin memur bulundurduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede 8 Şubat 1907 tarihli arşiv belgesinde Kepeçınar hanında çıkan yangın esnasında orada bulunanlar arasında Feke Reji sabık memuru Hurşit Ağa'nın ismi de geçmektedir.[1053] 1905 tarihli salnamede de müdür olarak adı geçen Hurşit Efendi ile üç kolcunun görev yaptığı belirtilmektedir. Elde edilen bu verilerden hareketle 1905-1907 yılları arasında Hurşit Efendi'nin Feke Reji Memurluğunda görev

[1050] BOA. DH. MKT. Dosya No: 999, Gömlek No: 63 (H. 20 Cemazîye'l-Ahire 1323/M. 22 Ağustos 1905).
[1052] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 74, Gömlek No: 37 (H. 6 Safer 1333/M. 24 Aralık 1914).
[1053] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1147, Gömlek No: 15 (H. 1 Muharrem 1325/M. 14 Şubat 1907).

icra ettiği çıkarımı yapılabilmektedir.[1054] 1920 yılında sancağa bağlı Haçin kazasında görev yapan bir diğer isim de Hacı Ağa olmuştur.[1055] Hacı Ağa, aynı yıl içerisinde bölgede ayaklanmaların başlaması ve katliamların yaşanmasıyla birlikte Ermeniler tarafından öldürülmüştür.[1056]

Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa, sancağa bağlı çoğu kazada Rejinin görevli bulundurması sancak genelinde tütün üretiminin yapıldığını göstermektedir. İdari personel olarak faaliyet gösteren görevlilerin başarı göstermesi durumunda ödüllendirme, suç işlemleri durumunda ise cezalandırma yöntemine sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu yöntemle suç işleyenlerin cezalandırılarak bu gibi yasadışı faaliyetlerinin önlenmesi, başarılı olanların ise ödüllendirilerek çalışma motivasyonunun arttırılmaya çalışıldığı yönünde hedef belirlendiği görülmektedir. Yine bölgede kolcuların sayılarına dair verilerin de belirtilmesi kayıt dışı ekonominin önlenmesi ve tütün üretim, tüketim ve ticaretinin denetim altına alınması için caba sarf edildiği çıkarımı yapılabilmektedir. Benzer cabalar Cebel-i Bereket sancağında müdürlük olarak teşkilatlandırılan yapı tarafından da yürütülmüştür.

2.1.3. Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü

Adana vilâyetinde Reji Şirketi'nin müdürlük olarak teşkilatlandırıldığı bir diğer sancak Cebel-i Bereket olmuştur. Cebel-i Bereket sancağında Reji Şirketi'nin burada görev yapan memurlarıyla ilgili en erken bilgiye 1896 yılında müdürlüğün memurluğunu yapan Tercenyan Kigork Efendi'nin isminden ulaşmaktayız. Diğer bölgelerde olduğu gibi Cebel-i Bereket sancağında da görev yapan memur Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından seçilmiştir. Memur Tercenyan Kigork, 6 Nisan 1895 tarihinde yapmış olduğu hizmette göstermiş olduğu üstün başarı ve iyi niyetten dolayı münasip bir rütbe ile ödüllendirilmiştir.[1057]

Sancak merkezi dışında merkeze bağlı olan kazalarda da Reji görevlilerin isimlerine rastlanılmıştır. Bu çerçevede 1895 yılına ait vilâyet salnamesi

[1054] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 165.
[1055] Cezmi Zeki Yurtsever, *Kalekilise: Haçin (Saimbeyli) Soykırımın Dehşet Yeri,* 1. Baskı, (Ankara: Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı Yayınları, 1995), s. 13.
[1056] Mustafa Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli,* 1. Baskı, (Ankara: Ekin Yayıncılık, 1987), 60.
[1057] BOA. DH. MKT. Dosya No: 366, Gömlek No: 78 (H. 29 Şevvâl 1312/M. 25 Nisan 1895).

incelendiğinde Cebel-i Bereket sancağı sınırları içerisinde yer alan Bulanık'ta da Reji memurluğunda görev yapan memur isimleri saptanmıştır.[1058] Bu isimlere bakıldığında ise Bulanık (Bahçe) kazasında Reji Şirketi'ni temsilen Müdür olarak Vartan Efendi, şirket Muhasebecisi olarak Kigork Efendi ve Osmanlıca Kâtibi olarak ise Vartuar Efendi'nin isimlerine yer verilmiştir.[1059] Diğer bölgelerde olduğu gibi burada da görev yapanların tamamının Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından seçilmiş olması dikkat çekicidir.[1060] Buna ek olarak Bulanık kazasında görev yapan bir başka isim de Jorji Tercan Efendi'dir. Daha önceki dönemlerde Tercan Efendi, Cebel-i Bereket sancağında mutasarrıf muâvinliği görevinde bulunmuştur. Ancak 21 Şubat 1897 tarihinde ise Bahçe kazasında tütün Rejisinde görev almıştır.[1061]

Tercan Efendi dışında 1909 yılında Bahçe kazasında Reji müdürlüğü görevini üstlenen bir diğer isim İsmail Efendi olmuştur.[1062] Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'ne bağlı olarak görev yapmakta olan bir diğer isim olan Ahmet Tevfik Bey, Bahçe veya bir diğer isim ile Bulanık kazasında Reji müdürü, Kiforak Efendi ise Reji muhasebecisi olarak görev icra etmiştir.[1063] Bahçe kazası Reji müdürü olarak görev yapan Ahmet Tevfik Bey'in göstermiş olduğu başarı ve iyi niyetinden dolayı 1902 yılında ikinci rütbe ile ödüllendirilmesine karar verilmiştir.[1064]

1900 yılına ait vilâyet salnamesinde ise Cebel-i Bereket sancağına bağlı çeşitli kazalarda görev yapan Reji memurlarının isim ve yapmış oldukları görevlere dair bilgilere ulaşılmıştır. Buna göre 1900 yılında Cebel-i Bereket sancağında memur olarak Şemseddin Efendi'nin görev yapmasının yanı sıra[1065] sancağa bağlı İslâhiye, Osmaniye, Payas, Bulanık ve Hassa kazalarında görev yapan memur isimlerine yer

---

[1058] Mehmet Akif Terzi, Ahmet Ergün, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Cebel-i Bereket Sancağı,* 1. Baskı, (Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 158.
[1059] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 109.
[1060] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 142.
[1061] BOA. HR. TH. Dosya No: 190, Gömlek No: 71 (H. 17 Şevvâl 1314/M. 21 Mart 1897).
[1062] Nejla Günay, "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamaları", Haz. Kemal Çiçek, *1909 Adana Olayları / Makaleler,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 310-311.
[1063] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 153.
[1064] BOA. DH. MKT. Dosya No: 610, Gömlek No: 9 (H. 9 Şaban 1320/M. 11 Kasım 1902).
[1065] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 164.

verilmiştir.[1066] Bu çerçevede sancağa bağlı kazalardan biri olan İslâhiye'de İbrahim Efendi[1067] ile 1902 yılında Rıfat Ağa'nın[1068] yanı sıra 1919 yılında Reji müdürü olarak Mehmet Efendi görev icra etmiştir.[1069] Ayrıca Osmaniye kazasında Osman Efendi ve Bulanık kazasında Reji müdürü Galip Efendi ile muhasebeci olarak görev yapan Habib Efendilerin isimlerine yer verilmiştir.[1070] 1900 yılında Cebel-i Bereket sancağı merkezinde ve bu merkeze bağlı olan Bahçe (Bulanık), Payas (Dörtyol), İslâhiye, Osmaniye ile Hassa kazalarında isimleri verilmiş olan memurların tamamının Müslüman olduğu dikkati çekmektedir.[1071] Buna karşılık yaklaşık iki yıl sonra 1902 yılında hazırlanmış olan vilâyet salnamesi incelendiğinde ise Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapmakta olan memur Minas Efendi'nin[1072] ismine yer verilmiştir.[1073]

Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapmış memurlar arasında dikkati çeken bir diğer isim de memur Artin Efendi olmuştur. Artin Efendi, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görevini icra etmiş olduğu sırada şirketin sandığında bulunan 14.000 küsur kuruşu zimmetine[1074] geçirerek İskenderiye'ye kaçmıştır. Bu doğrultuda 25 Aralık 1909 tarihinde Artin Efendi'nin gittiği yer olan İskenderiye'de yakalanıp derdest edilmesi için Mısır Hıdivliğine talimat gönderilmiştir.[1075] Adana Mutasarrıflığı'ndan aktarılan bu bilgiye karşılık ise Mısır

---

[1066] Güven Aykan, *Adana Salnamesi Hicri (1309-1319),* 1. Baskı, (Adana: Ulusoy Ofset Matbaacılık, 2008), 48.
[1067] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 126-127.
[1068] *Adana Vilâyet Salnamesi*, H. 1320, s.144-145; Osman Karlangıç, "Kuruluşundan 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde İslâhiye Kazası (1865-1902)", *Tarih & Gelecek Dergisi,* 8/3, (Eylül 2022): 666.
[1069] Mehmet Efendi, Ermenilerin bölgede nüfus açısından üstünlüğü ele geçirmek için Fransızlar tarafından Türk idarecilerin vâzifelerinden veya bölgeden uzaklaştırılması çerçevesinde 1919 yılında bölgeden uzaklaştırılarak 5 yıl boyunca Kilikya'da ikamet etmesi menedilmiştir. Bkz. İbrahim Bozkurt, "İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22(1), (2018): 421.
[1070] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 166, 173, 175.
[1071] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 124, 127, 140, 144.
[1072] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 143.
[1073] Dağ, *Salname-i Vâlayet-i Adana (1320 h.),* 115.
[1074] Reji Şirketi'nde görevli memurların zimmetine para geçirme vakalarının imparatorluk genelinde görüldüğü tespit edilmiştir. Bu bağlamda, 1886 yılında Hüdavendigar vilâyetine bağlı olan Mihaliç sancağında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Rusya Reji Şirketi tarafından gönderilen 7 bin küsur kuruşu zimmetine geçiren Mihaliç Reji memuru Militari Efendi ile ilgili mahkeme süreci başlatılmıştır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1374, Gömlek No: 57 (H. 27 Muharrem 1304/M. 26 Ekim 1886).
[1075] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 37, Gömlek No: 18 (H. 22 Rabî'ül-Ahir 1328/M. 3 Mayıs 1910).

Hıdivliği, Artin Efendi'nin yakalanabilmesi için eşkâlinin belirtilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Buna karşın Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nden cevap 24 Ocak 1910 tarihinde yazılmıştır. Verilen cevaba bakıldığında Artin Efendi'nin daha önce Maraş'a bağlı Şakirdere mahallesinde yaşarken Adana'nın Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan Yarpuz kasabasına taşındığı bilgisine ulaşılmıştır.[1076]

Artin Efendi'nin eşkâli ile ilgili malumatlar ise Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü tarafından şu şekilde tarif edilmiştir; Uzun boylu, zayıf vücutlu, sabun çehreli, siyah bıyıklı, buğday gözlü, düz alınlı, sivri burunlu, siyah kaşlı ve 35 yaşında olduğu belirtilmiştir. Mısır Hıdivliği tarafından bu tarifler göz önünde bulundurularak yapılan araştırmalar neticesinde tarife uygun birinin bulunamadığını Adana vilâyetine bildirmiştir. Artin Efendi'nin yakalanıp yakalanmadığına dair verilerin elde edilemediği gibi yapılan arşiv ve kaynak taraması neticesinde Artin Efendi ile ilgili yürütülen muhakemenin akıbeti ile ilgili bilgiye de ulaşılamamıştır.[1077]

Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa Rejinin sancak merkezi, Bulanık, İslâhiye, Osmaniye, Hassa ve Payas kazalarında görevli bulundurması bölgede tütün üretiminin yaygın olarak yapıldığını göstermektedir. Ayrıca şirketin de sancaktaki en ücra bölgesinde dahi denetimi sağlamak amacıyla görevli bulundurduğu yorumu yapılabilmektedir. Kolcu sayılarına dair verilere ulaşılamamış olması da bu durumun bölgede kaçakçılığın meydana gelmediğini göstermeyeceği gibi kaçakçılığın yaygın olan bir durum olmadığı hakkında çıkarımda bulunmamızı sağlamaktadır. Yine diğer müdürlüklerde olduğu gibi Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nde de usulsüzlükte bulunan müdürlük görevlilerin görevden uzaklaştırıldığı, başarı gösterenlerin ise ödüllendirildiği tespit edilmiştir. Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nün sancak dâhilindeki örgütsel yapısına benzer vilâyette şirketin örgütlendirildi bir diğer sancak da Mersin olmuştur. Nitekim yapılan araştırmalar neticesinde şirketin sancakta müdürlük olarak teşkilatlandırıldığı saptanmıştır.

[1076] BOA. A.) MTZ. (05), Dosya No: 6, Gömlek No: 226 (H. 22 Safer 1329/M. 22 Şubat 1911).
[1077] BOA. A.) MTZ. (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 58 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1328/M. 5 Mayıs 1910).

2.1.4. Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü

Adana Reji İdaresi'ne bağlı olarak kurulan müdürlüklerden biri de Mersin sancağında teşekkül ettirilmiştir.[1078] Ancak diğer sancak müdürlüklerinde olduğu gibi gerek Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi gerekse Reji Şirketi'nin sancakta kullanmış olduğu bina ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.[1079] Buna karşı müdürlüğün bulunduğu konuma dair bilgiler mevcuttur. Bu koordinatlara göre Reji Dairesi;[1080] Posta ile Telgrafhane Dairesi ile Düyûn-ı Umûmiyye Dairesi arasında yer almaktadır. Mersin Reji Dairesi'nin yanı sıra Düyûn-ı Umûmiyye Dairesi'nin hemen yanında Reji Müfettişhanesi'nin bulunduğuna dair bilgiler de aktarılmıştır.[1081]

Müdürlük kısa sürede teşkilatlanarak sancağın merkezi olan Mersin ile Tarsus[1082] kazalarına atamış olduğu memurlar aracılığı ile bölgede denetimi sağlamaya çalışmıştır. İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde faaliyette olan şirketin giderleri belirtilirken müdürlüğün ihtiyaçları için 1885 ile 1886 yıllarında yapmış olduğu harcamalar tablo 13'te belirtilmiştir.

[1078] İbrahim İslam, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova" Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 20(58), (Mart 2004): 51.
[1079] Günsel Renda, *Mersin Evleri,* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 33.
[1080] Mersin Sancağı Reji Müdürlüğünün konumu için Bkz. Ek-11.
[1081] Selin Çoruh, *The Latın Catholıc Church Settlement In Mersin Durıng The Late Ottoman Perıod,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mıddle East Technıcal Unıversıty, The Graduate School Of Socıal Scıences Of, Ankara: 2019), s. 34.
[1082] Evliya Çelebi'ye göre Tarsus isminin Hz. Nuh oğlu Sadam oğlu Bakan oğlu Rum oğlu Tarsus'tan gelmektedir. Bkz. Arzu Şahin, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus Sancağının İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu Hakkında Bazı Tespitler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova,* Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, 1. Baskı, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 469.

Tablo 13: Muhtelif Bölgelerde Rejinin Harcamaları (1885-1886)

Nezâret Adı	**1885 Yılı (Frank)**	**1886 Yılı (Frank)**
Halep Nezâreti	302.429.070	324.409.095
Edirne Nezâreti	354.894.055	343.343.080
Ankara Nezâreti	318.382.035	245.274.065
Bağdat Nezâreti	420.357	394.362.035
Bingazi Nezâreti	43.265.045	43.158.015
Beyrut Nezâreti	764.923.025	749.805.060
Bursa Nezâreti	548.810.035	633.267.075
Kavala Nezâreti	282.864.680	346.367.045
İstanbul Nezâreti	1.338.103.075	1.397.187.090
Diyarbekir Nezâreti	212.114.010	136.507.045
Cidde Nezâreti	112.084.020	91.518.85
Erzurum Nezâreti	291.869.030	291.250.090
Yanya Nezâreti	344.217.085	236.872.040
Kastamonu Nezâreti	117.071.015	168.788.015
Harput Nezâreti	129.214.040	116.828.015
Konya Nezâreti	227.928.005	280.997.020
Mersin Nezâreti	**216.750.070**	**198.042.040**
Selanik Nezâreti[1084]	651.697.030	688.606.080
Samsun Nezâreti	1.082.733.80	1.070.840.095
İzmir Nezâreti	1.237.786.015	1.174.484.075

Kaynak: Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi,* 55.

Tablodaki veriler incelendiğinde Adana vilâyetine bağlı Mersin sancağında müdürlük olarak faaliyet gösteren Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nün 1885 yılında yapmış olduğu harcamalar 216.750.070 Frank iken 1886 yılında bu harcama oranı 198.042.040 Frank'a düşmüştür. Aradaki farkın ciddi oranda yüksek olmadığı söylenmekle birlikte müdürlüğün yıllara göre dengeli bir mâli bütçe planını uyguladığını göstermektedir. Bu bilgilerin yanı sıra 1890 yılında müdürlüğün gelirlerine dair bilgi saptanmıştır.[1085] Şöyle ki, 1890 yılında sancak merkezi olan Mersin'de 555.000 kuruş gelir elde edilirken Tarsus kazasında ise 800.000 kuruş elde edilmiştir.[1088] Aynı yıl içerisinde Mersin'in yanı sıra Adana'da üretilen tütünden elde

[1084] Nezaret, vilâyette 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. Bkz. Neslihan Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Kadınları", *Tarih Okulu Dergisi,* 10/XXIX, (Mart 2017): 168.
[1085] Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi,* 55.
[1088] F. Saadet Bilir, *Merv'den Anaypazarına Gülnar,* 2. Baskı, (İstanbul: E Yayınları, 2016), 98.

edilen yıllık gelirin 3.945.000 kuruş olduğu saptanmıştır.[1089] 1893 yılına gelindiğinde ise teşkilatın müdürlüğünü Marco Polo Efendi'nin[1090] yaptığı tespit edilmiştir.[1091]

1894 yılı vilâyet salnamesi incelendiğinde Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapmakta olan idarî kadroda yer alan isimler ile yapmış oldukları görevlere dair bilgilere ulaşılmıştır. Bu bağlamda, 1894 yılında müdürlüğün başında müdür bulundurulması ve emri altında muhasebeci ile mahzen memurunun görev yapıyor olması müdürlüğün bu tarihlerde bölgede aktif olduğu yorumu yapma imkânı tanımaktadır. Görev yapan isimler ise Müdür Mösyö Macro Polid, Muhasebeci Mösyö Rips ve Mahzen Memuru Mösyö Necîb el-Edfâni Efendilerdir.[1092] Reji Şirketi'nin faaliyete geçtiği ilk yıllarda diğer vilâyetlerin genelinde olduğu gibi Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nde de çalışanların çoğunun Gayrimüslim olduğu görülmektedir.[1093]

Sancakta görev alan Reji memurlarının çoğunluğunun Gayrimüslim ahaliden seçilmesi uygulamasına 1889 ile 1902 yılları arasında da devam edilmiştir. Bu bağlamda, Mersin sancağına bağlı olan Tarsus kazasında faaliyette olan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile ilgili malumat aktarılırken Tarsus Reji Memurluğunda memurluk görevinde bulunan isimler arasında[1094]1889 yılında Dimitriades Efendi, 1894-1896 yılları arasında İskender Şelfon Efendi ve 1901-1902 yılları arasında ise görev icra eden Şevket Efendiler örnek gösterilebilir.[1095] İki yıl sonra 1898 yılında ise Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'ne Şükrü Efendi'nin tayin edildiği bilgisine ulaşılmıştır. Merkezden, Mersin Mutasarrıflığı'na, atamanın yapıldığına dair bilgilerin verilmesinin yanı sıra Şükrü Efendi'nin görevini icra etmek amacıyla bölgeye gelmesi esnasında kendisine gerekli yardım ve kolaylığın sağlanması istenmiştir. 1898 ile 1900 yılları arasında Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nün müdürlük görevini Müslüman

---

[1089] Nihat Falay, "19. Yüzyıl Adana'nın Sosyo Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", *Journal Of Applied And Theoretical Social Sciences,* 2/2, (2020): 58.
[1090] Marcopoli Efendi'nin 1894 yılında da görev yapmaya devam ettiği görülmektedir. Bkz. Raphael C. Cervati, Cervati Freres, Annuaire *Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1893*, 1. Baskı, (Constantinople: 1894), 929.
[1091] Cervati Freres*,* Annuaire *Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1893*, 929.
[1092] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 76.
[1093] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 171.
[1094] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 179.
[1095] Sacit Uğuz, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus (1876-1926),* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 77-78.

Osmanlı vatandaşının yerine getirmiş olması alışa gelmiş bir durum olmamakla birlikte dikkat çekici bir gelişme olarak yorumlanabilmektedir.[1096]

1900 yılı vilâyet salnamesi incelendiğinde ise Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nde vâzife icra eden görevlilerin isimleri ve yapmış oldukları görevlere dair bilgilere yer verilmiştir.[1097] Bu bağlamda, Müdür Liopolit Efendi, Muhasebeci Ripis Efendi, Ambar Memuru Vitali Efendi, Ambar Memur Muâvini Ravel Efendi, Türkiye Kâtibi Mehmet Efendi ile süvari kolcusunun 4, piyade kolcusunun ise 8 kişi olduğu belirtilmiştir.[1098] Bu doğrultuda 1900 yılı vilâyet salnamesinden elde edilmiş bilgiler incelendiğinde Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nün müdürlük görevi üç yıl aradan sonra Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşına geçmiş olmasıyla birlikte Türkiye kâtibi olarak görev yapan Mehmet Efendi dışında idarî kadroda görev yapanların Gayrimüslim olduğu dikkati çekmektedir. Şirketin bölgede kolluk kuvveti olarak görev yapan süvari ve piyade kolcu âdedinin toplamda 12 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir. Müdür, muhasebeci, kâtiplerle ve diğer görevlilerle birlikte bu sayı 17'ye çıkmıştır.[1099]

Sancak merkezi dışında sancağa bağlı olan kazalarda da Rejinin görevli bulundurduğuna dair malumatlar elde edilmiştir. Bu çerçevede 1902 yılına ait Adana vilâyet salnamesinde Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nün yanı sıra sancağa bağlı olan Tarsus kazasında da görevli bulundurduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu doğrultuda 1902 yılında Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü bünyesinde bölgede görev yapan idarî personelin isim listesi ve yapmış oldukları görev tanımları tespit edilmiştir. Bu çerçevede 1902 yılında sancakta Müdür olarak İskender Katran Efendi, Muhasebeci Ripis Efendi, Ambar Memur Muâvini Vitalis Efendi ve Dâvâ Vekili Corci Efendi görev icra etmiştir. Sancağa bağlı olan Tarsus Reji Memurluğunda ise memur olarak Şevket Efendi görev üstlenmiştir. 1902 yılına ait veriler incelendiğinde Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nde müdürlük görevini yapan şahsın tekrar Müslüman bir

[1096] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2098, Gömlek No: 13 (H. 11 Rabî'ül-Ahir 1316/M. 29 Ağustos 1898).
[1097] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 184.
[1098] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 202.
[1099] H. Şinasi Develi, *Dünden Bugüne Mersin 1836-1990,* 1. Baskı, (Mersin: Ofset Yayıncılık, 1990), 105.

Osmanlı vatandaşı arasından seçilmiş olması dikkati çeken bir gelişme olmuştur. Diğer geri kalan idarî personel ise Gayrimüslim vatandaşlardan seçilmiştir.[1101]

Sancak dâhilinde görev yapan Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına bir diğer örnek de Tarsus Reji Memurluğunda görev yapan Ambar Memuru Dimitri Sabuncu Efendi'dir.[1102] Dimitri Sabuncu Efendi ile ilgili yolsuzluk[1103] iddiasıyla açılan dâvâ süreci Reji Şirketi ile bu memur arasında yaşanmıştır.[1104] Mersin Sancağı Meclis-i İdaresi'nden Dimitri Sabuncu Efendi hakkında verilen karara itiraz eden Reji Şirketi bir memuru aracılığı ile dâvânın temyizi için Şûrâ-yî Devlet Temyiz Mahkemesi'ne başvurmuştur.[1105] Başvuru incelendikten sonra dâvânın yeniden görülmesi amacıyla yapılmış olan talebi reddederek daha önce Mersin Sancağı Meclis-i İdaresi'nde alınan kararı onaylamıştır.[1106] Temyiz Mahkemesi tarafından onaylanan ve daha önce alınmış olan kararda Reji ambar memuru Dimitri Sabuncu Efendi ile ilgili şu karara varılmıştır; ambar memuru Sabuncu Efendi'nin bir aylık maaşının kesilmesi, kardeşi olan Yakob Sabuncu Efendi'nin ise Reji Şirketi'nde bulunan tütünlerin kendisinden habersiz vekili Selim Sarraf tarafından satıldığı için vekilinden tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Maaştan kesinti uygulaması şirket görevlilerine verilen hafif cezalardan biri olarak görülmektedir.[1107]

Ayrıca mahkeme harcı olan 340 kuruşun ise Reji Şirketi tarafından karşılanmasını kararlaştırmış,[1108] verilen kararın taraflara tebliğ edilmesi istenmiştir.[1109] 13 Aralık 1903 tarihinde duyurmuş olduğu mahkemenin 340 kuruşluk harcı 16 Şubat 1904 tarihinde Reji Müdüriyeti tarafından mahkemeye teslim edilmiştir.[1110]

[1101] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 187, 197.
[1102] BOA. ŞD. Dosya No: 2131, Gömlek No: 23 (H. 11 Şevvâl 1317/M. 12 Şubat 1900).
[1103] Şahsi çıkarlar uğruna kamu yararının zarara uğratılması şeklinde tanımlanabilir. Bkz. Cengiz Kırlı, *Yolsuzluğun İcadı–1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi,* 1. Baskı, (İstanbul: Verita Yayınları, 2015), 9.
[1104] BOA. ŞD. Dosya No: 2127, Gömlek No: 8 (H. 18 Muharrem 1315/M. 19 Haziran 1897).
[1105] BOA. DH. MKT. Dosya No: 792, Gömlek No: 11 (H. 18 Şaban 1321/M. 9 Kasım 1903).
[1106] BOA. ŞD. Dosya No: 2129, Gömlek No: 8 (H. 28 Ramazan 1317/M. 30 Ocak 1900).
[1107] BOA. ŞD. Dosya No: 2132, Gömlek No: 9 (H. 21 Receb 1320/M. 24 Ekim 1902).
[1108] BOA. ŞD. Dosya No: 2734, Gömlek No: 34 (H. 29 Şevvâl 1321/M. 18 Ocak 1904).
[1109] BOA. BEO. Dosya No: 2205, Gömlek No: 165319 (H. 6 Şaban 1321/M. 28 Ekim 1903).
[1110] BOA. ŞD. Dosya No: 2736, Gömlek No: 26 (H. 27 Zi'l-Hicce 1321/M. 15 Mart 1904).

Dimitri Sabuncu Efendi dışında sancağa bağlı olan Tarsus kazasında görev yapan bir diğer isim de George Efendi'dir. 1905 yılında Tarsus Reji Memurluğunda Reji ambarcısı olarak görev yapmıştır. George Efendi'nin daha sonraki süreçte aylık 150 kuruşla Tarsus Mekteb-i Rüştiyesi'ne Fransızca öğretmeni olarak atandığına dair bilgilere de ulaşılmıştır.[1111] 1905 yılının yanı sıra 1908 yılında da Tarsus bölgesinde tütün ve sigara tüketimine dair veriler elde edilmiştir. Şöyle ki, Kızılmurat mahallesinde ikamet etmekte iken vefat etmiş olan Usta Ahmet Efendi'nin terekesinde 200 kuruş değerinde 97 adet sigara ve 190 kuruş değerinde 6 kıyye[1112] tömbekinin yanı sıra 60 kuruş değerinde 106 adet ikilik tütün, 60 kuruş değerinde 40 adet altılık tütün, 140 kuruş değerinde 166 adet üçlük tütün ile 80 kuruş değerinde 14 adet yirmi dörtlük tütün çeşidinin olduğu tespit edilmiştir.[1113] Bu bilgiler dışında Tarsus'ta Rejinin faaliyetleriyle ilgili bilginin elde edildiği bir diğer yıl 1923 senesi olmuştur. Rejinin lağvına bir yıl kala kazada Reji adına Fuat Bey'in[1114] memur olarak vâzife üstlendiği tespit edilmiştir.[1115]

Tespit edilen bu bilgilerden hareketle Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ile ilgili bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Şöyle ki, müdürlükte Müslüman ve Gayrimüslim görevli ayrımı yapılmamış ancak ağırlıklı olarak diğer müdürlüklerde olduğu gibi Gayrimüslim personelin tercih edildiği saptanmıştır. Sancak merkezi ve sancağa bağlı Tarsus kazasında da müdürlüğün teşkilatlandırıldığının tespit edilmiş olması sancak genelinde tütün ile ilgili faaliyetlerin Rejinin denetiminde olduğunu göstermektedir. Diğer müdürlüklerde olduğu gibi başarı gösteren idarecileri ödüllendirme yönteminin bu müdürlükte örneklerine ulaşılamamıştır. Ancak zimmet[1116] dâvâsı neticesinde görülen bir yolsuzluk dâvâsı neticesinde Tarsus Reji Memurluğunda ambar memuru olarak görev yapan Dimitri Sabuncu Efendi'nin yargılanarak para cezasına çarptırılması ise daha önceki cezalardan farklı olarak şirketin ceza yaptırımları

[1111] BOA. MF. MKT. Dosya No: 998, Gömlek No: 3 (H. 26 Rabî'ül-Ahir 1325/M. 8 Haziran 1907).
[1112] 7,692 kg denk gelmektedir.
[1113] BOA. MŞH. ŞSC.d., Defter No: 404, Gömlek No: 8227, Sayfa No: 62, Hüküm No: 50 (H. 29 Zi'l-Hicce 1325/M. 2 Şubat 1908).
[1114] Aslen Batumlu olan Murat Fuat Bey, Muhtelif kaymakamlık ve mutasarrıflıklarda görev icra etmiştir. Bkz. Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları,* 1. Baskı, (İstanbul: İsis Yayınları, 1996), s. 18.
[1115] Fatih Bayhan, *Latife Hanım'ın Kağıtları,* 1. Baskı, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007), s. 209.
[1116] Bir devlet veya özel kurumda vâzife üstlenen şahsın kurum kaynağını veya bütçesini kendi çıkarları ve menfaatleri doğrultusunda kullanmak için yasadışı yollarla şahsi bütçesine almasıdır. Bkz. Kemal Özsemerci, *Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar*, Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri, 1. Baskı, (İstanbul: Araştırma, İnceleme, Çeviri Dizisi Yayınları, 2003), s. 20.

arasında maaştan kesinti yapmasının da olduğunu göstermektedir. Benzer faaliyetlerin meydana geldiği sancaklardan bir diğeri de İçel İli olmuştur.

2.1.5. İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü

Adana Reji İdaresi'ne bağlı İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü kurulmuştur. Önemli üretim merkezlerinden olan İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü bünyesinde Silifke merkez, Ermenek, Gülnar, Anamur ve Mut kazalarında memurluklar oluşturulmuştur. Oluşturulan bu memurluklarda tütün ticaretinin yapıldığına dair en erken kayıtlar 1890 yılında tutulmuştur. Bu kayıtlara göre İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü tütün satışından 730.000 kuruş civarında gelir sağlamıştır. Toplam gelirin bölgelere göre dağılımı ise tablo 14'te yer almaktadır.[1117]

Tablo 14: İçel İli Sancağı Rejinin Yıllık Ortalama Gelirleri (1890)

İsim	**Miktar (Kuruş)**
Silifke	400.000
Gülnar	100.000
Anamur	80.000
Mut	150.000
Toplam	730.000

Kaynak: F. Saadet Bilir, *Merv'den Anaypazarına Gülnar,* 2. Baskı, (E Yayınları, İstanbul: 2016), 98.

1890 yılında elde edilen toplam gelirin yanı sıra 1891 yılında müdürlükte görev icra eden memurlara dair bilgiler tespit edilmiştir. Şöyle ki, bölgede Reji memurluğu görevini yapan Donat Efendi'nin yanı sıra sancağın merkezinde vâzife icra eden Müdür Biracotin Efendi ile Kâtip Mösyö Malpuz (Malyoz) Efendi istihdam edilmiştir. Ayrıca kolluk kuvveti olarak da 4 kolcunun bölgede görev yaptığı saptanmıştır. Diğer müdürlüklerde ve kazalarda olduğu gibi burada da görev yapanların çoğu Gayrimüslimdir.[1118] Merkez sancak dışında sancağa bağlı olan kazalarda da görev yapan Reji memurları mevcuttur. 1892 yılında İçel İli sancağına bağlı olan Mut kazasında Reji Memuru olarak Ali Efendi[1119] ve Nuri Efendi ile birlikte[1120] 6 kolcu

[1117] F. Saadet Bilir, *Merv'den Anaypazarına Gülnar,* 2. Baskı, (E Yayınları, İstanbul: 2016), 98.
[1118] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1308, s. 120, 127.
[1119] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 92, 94.
[1120] Ensar Köse, Doğan Atlay, *Mut Claudıopolıs,* 1. Baskı, (İstanbul: Mut Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 138.

neferi de görev yapmıştır.[1121] 1894 yılına ait vilâyet salnamesi incelendiğinde ise İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan isim listesinde müdür olarak Ahmet Efendi, muhasebeci Halil Efendi ile kâtip Agop Efendi'nin isimleri yer almıştır.[1122] Müdürlüğün: kâtiplik görevi Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşı, müdürlük ve muhasebecilik görevi ise iki Müslüman Osmanlı vatandaşı tarafından icra edilmiştir.[1123]

1894 yılında Ermenek kazasında memur Ahmet Bey[1124] ile Kâtip Rıza Efendi görev icra etmiştir.[1125] Anamur kazasında ise Memur olarak Manul Denan Efendi, İçel İli sancağında Müdür Biracotin Efendi, Memur Topuz Efendi ile 4 nefer kolcu görev yapmıştır.[1126] Ermenek kazasında 1900 yılında Memur Vekili Agop Efendi'nin ismine yer verilmiştir.[1127] Ermenek kazasında Reji adına görev icra eden bir diğer isim Hacı Ahmet'tir.[1128] İbrahim Efendi'nin oğlu olan Ahmet Efendi, Reji kolcusu olarak görev icra ederken 1909 yılında 35 yaşındayken genel hukuka aykırı davranışlarda bulunma gerekçesiyle yargılanmıştır. Bu yargılanma neticesinde 260. madde doğrultusunda bir hafta hapis cezasına mahkûm edilmiştir.[1129]

Mut kazasında Reji Şirketi'nin teşkilatını oluşturduğu bilinmekle birlikte Mut kazasında tahrirat kâtibi olarak görev yapmakta olan Abdülkadir Efendi Reji memurluğuna tayin edilmiştir. Ancak tayin sürecinden kısa bir süre sonra 26 Haziran 1891 tarihinde yerine Mehmet Emin Efendi atanmıştır.[1130] Yine Mut kazasında Rum cemaatinin kullanması amacıyla bir kilise inşası için bağışlanan mağazanın daha önce Mut kazası Reji memuru olan müteveffa Yeteraki Efendi'nin oğlu olan Komyolins'in

---

[1121] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1309, s. 141.
[1122] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 85.
[1123] *Adana Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1312, s. 191.
[1124] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 87.
[1125] Barış Sarıköse, "XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Ermenek'in İdari Yapısı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* 7/3, (Eylül 2018): 708.
[1126] *Adana Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1312, s. 196, 201, 202, 206.
[1127] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 217.
[1128] Tahir Bilirli, "20. Yüzyılın Başlarında Ermenek Hapishanesinin Genel Durumu", *Ermenek Araştırmaları I, Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih,* Haz. Hüseyin Muşmal, Erol Yüksel, Mehmet Ali Kapar, 1. Baskı, (Aralık: Palet Yayınları, 2018): 343.
[1129] BOA. DH. EUM. THR. Dosya No: 95, Gömlek No: 77 (H. 22 Rabî'ül-Evvel 1328/M. 3 Nisan 1910).
[1130] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1940, Gömlek No: 103 (H. 14 Ramazan 1309/M. 12 Nisan 1892).

adına kayıtlı olduğu bilgisinden hareketle Reji görevlisi Yeteraki Efendi'nin ismi tespit edilmiştir.[1131]

Sancağa bağlı olan Silifke merkez kazasında ise Reji müdürlüğünün faaliyette olduğunu görmekteyiz. Burada Reji müdürü olarak görev yapmakta olan Ali Bey'in başarılı faaliyetlerinden dolayı rütbe ile ödüllendirildiği tespit edilmiştir.[1132] Yine bunun yanı sıra Silifke kazasında Reji müfettiş memuru olarak Rauf Bey görev icra etmiştir.[1133] 1902 yılında İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü'nde Müdür olarak Galip Efendi,[1134] Muhasebeci olarak Ladikfani Efendi, Ambar Memuru Mösyö İvanya, Türkiye Kâtibi Agop Efendi ve Taşucu Reji Memuru Bedosaki Efendi görev yapmıştır.[1135]

İsimleri sayılan görevliler dışında sancağa bağlı Ermenek kazasında Reji Memuru Hafız Mehmet Efendi, Gülnar kazası Reji Şirketi'nde Memur Kiragos Efendi, Kolcu Başı Halit Bey, bir süvari ile bir piyade kolcusu görev yapmıştır.[1137] Mut kazasında ise Memur Bedosaki ile Kâtip Hasan Efendi'nin isimlerine yer verilmiştir.[1138] Sancakta görev yapan personele bir diğer örnek olarak Taşucu nahiyesinde görev yapan Reji Memuru Nikola Necar Efendi gösterilebilir. Necar Efendi, Reji Şirketi'ndeki görevi döneminde Osmanlı yönetiminin kaçakçılık faaliyetlerini önlemeye yönelik belirlemiş olduğu tedbirleri başarılı bir şekilde uygulamasından dolayı 27 Eylül 1905 tarihinde üçüncü rütbe ile ödüllendirilmiştir.[1139]

Şirket, ödüllendirme yöntemine başvurduğu gibi suç işleyen görevlilerin cezalandırılması hususunda da adımlar atmıştır. Bu doğrultuda Grigori Efendi örnek olarak gösterilebilir. Grigori Efendi kefiliyle birlikte adı zimmetine para geçirme dâvâsına karışmıştır. Reji Şirketi'ne ait olan toplamda 31.626 kuruşu zimmetlerine geçirmişlerdir. Grigor Efendi ile kefili tarafından zimmetlerine 31.626 kuruşu

---

[1131] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1046, Gömlek No: 41 (H. 7 Zi'l-Hicce 1323/M. 2 Şubat 1906).
[1132] BOA. DH. MKT. Dosya No: 885, Gömlek No: 87 (H. 1 Receb 1322/M. 11 Eylül 1904).
[1133] BOA. DH. SAİD. d. Dosya No: 126, Gömlek No: 367, Sıra No: 186 (H. 29 Zi'l-Hicce 1301/M. 20 Ekim 1884).
[1134] Âdem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-i Bereket Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8, (Haziran 2003): 153.
[1135] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 209.
[1137] Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri,* C. III, 330, 333.
[1138] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1320, s. 216, 220, 223.
[1139] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1017, Gömlek No: 24 (H. 15 Şaban 1323/M. 15 Ekim 1905).

geçirdiklerine dair iddia üzerine haklarında muhakeme süreci başlatılmıştır. Bu doğrultuda İçel İli sancağında başlatılan muhakeme sürecinin neticelenmesiyle birlikte zimmete para geçirme dâvâsında Grigori Efendi ve kefili suçlu bulunmuştur. Buna karşılık Grigori Efendi ve kefili İçel İli Mülkiye Mahkemesi'nin vermiş olduğu bu karara itiraz başvurusunda bulunmuştur. Yapılan bu itiraz neticesinde Temyiz Mahkemesi'nde dâvâ tekrar görülmüştür. Bunun neticesinde daha önce İçel İli Mülkiye Mahkemesi tarafından verilen karar onaylanarak süreç neticelendirilmiştir. Böylece daha önce Mut Reji Memurluğu'nda görev yapmış olan Grigori Efendi ile kefilleri tarafından eksikliğin tahsil edilmesi yönünde verilen karar uygulamaya konulmuştur.[1141]

Diğer taraftan memurların görev yerlerinin değiştirilmesi, terfi etmeleri veya azledilmeleri sırasında şayet bu suçu işlememişler ise sicil defterlerine "*beraat-ı zimmeti yoktur*" ifadesi kullanılırdı. Ancak örneğimizde de belirttiğimiz gibi suçu sabit bulunursa "*beraat-ı zimmeti vardır*" ibaresi eklenmekteydi. Böylece kişinin yeni görev yerinde suç işleyip işlemediği hakkında bilgi sahibi olunması sağlanmaktaydı.[1142]

İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü hakkında elde edilen bilgilerden hareketle Rejinin sancak merkezi olmak üzere sancağın genelinde kontrolü elinde bulundurduğu söylenebilir. Diğer müdürlüklerde olduğu gibi bu müdürlükte de kaçakçılığın önlenmesine yönelik başarı gösteren idarecilerin ödüllendirildiği görülmektedir. Yine bilhassa Mut kazasında aktif olan Reji görevlilerinin yasadışı işlere de karıştıkları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda incelenen Grigori Efendi dâvâsında zimmetine para geçirmesinden dolayı hapis cezasının yanı sıra müdürlüğün kasasında eksik olan paranın da kendisinden tahsil edilmesi yönünde karara varılmıştır. Diğer durumlardan farklı bir gelişme olarak suçlu bulunan kişilerin sicil kayıtlarına not düşülmesi uygulaması gösterilebilir. Bu uygulamayla şahsın farklı bir işe istihdamı sırasında kurumun malumat sahibi olması sağlanmaya çalışılmıştır. Netice olarak Adana Reji İdaresi'nin idarî yapılanması bu şekilde incelendikten sonra vilâyet genelinde üretimi yapılan tütünün tek işletmecisi olan fabrikanın da incelenmesi konunun anlaşılması yönünden önem arz etmektedir.

[1141] BOA. ŞD. Dosya No: 2141, Gömlek No: 12 (H. 23 Zi'l-ka'de 1329/M. 15 Kasım 1911).
[1142] Yunus Özger, *Sicili Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Yozgatlı Devlet Adamları,* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 78.

2.1.6. Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası

Adana bölgesinde Reji Şirketi'nin tütünü denetim altına alıp Reji Tütün Fabrikası'nı kurmadan önce bölgede faaliyette olan Aslıoğlu Serahim Ağa'nın Duhân Fabrikası, Kulahçılar çarşısında yer almaktaydı.[1143] 8 Haziran 1882 tarihinde aktif olan fabrikanın devir teslim tutanağında ihracat ve ithalatı ile ilgili bilgilerin yanı sıra belirlenen yıl içerisinde fabrikada bulunan alet ve edevata dair bilgilere yer verilmiştir. Fabrikanın devir tutanağı şu ifadelerle ele alınmıştır.[1144]

> "*Aslıoğlu Serahim Ağa'nın Adana Külahçılarda 41 numerolu duhân fabrikasına 97 senesi şehr-i Kânunuevvel'in on birinci gününde memur-ı sâbık Recep Efendi'den devr olunan ile 98 senesi şehr-i Mayıs'ın yirmi yedinci gününe değin müdded-i memuriyeti zarfında vukû bulan yaprak duhân ile bandrollerin idhâlât ve ihrâcatı bâlâda muharrer olduğu üzere bi't-tenzîl fabrika-yı mezkûr derununda mevcud bulunan yalnız dört yüz seksen beş kıyye duhân ile üç yüz altmış dört aded iki yüz dirhemlik ve yüz yirmi sekiz adet yüz dirhemlik ve on bin iki yüz altmış dokuz aded on dirhemlik beşinci nev'i bandroller ve yedi aded havan ve seksen yedi aded bıçak ve sekiz kıt'a emirnâme ve yüz on dörd adet bandrol ilm-i mühâbere ve bunların kaydına mahsus üç kıt'a defter aynen ve kayden mevcûd olub devr-i teslim kâidesi bi'l-icrâ lâhik sâbık devr-i muhasebe defterleri üçer nüsha olarak bi't-tanzîm taraflarımızdan temhîr olub birer nüshası yedimizde hıfz olarak diğer nüshası cânib-i müdîriyete takdim kılınmakla bu bâbdaki görülen muhasebede memur-ı sâbık mûmâileyh fabrikaca bir güne zimmet ve ilişiği olunduğuna hâvi iş bu muhasebe defteri tanzîm kılındı."*[1145]

Metindeki veriler incelendiğinde 9 Haziran 1882 tarihinde fabrikanın Aslıoğlu Serahim Ağa tarafından Recep Efendi'ye teslimine dair verilen bilgilerden hareketle Adana Kulahçılar çarşısında 1 numaralı fabrika olarak kayıt altına alınmıştır. Bu

[1143] Mustafa Dağ, "Tütün Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımı: Adana Tütün İşletmesi (1884-1925)", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022, s. 137.
[1144] Sezgin Zabun, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Ticareti: Aslıoğlu Serahim'e Ait Adana Tütün Fabrikası Örneği", 628-629.
[1145] BOA. ZB, Dosya No: 304, Gömlek No: 3 (H. 30 Muharrem 1298/M. 2 Ocak 1881).

çerçevede fabrikada mevcut olan tütün miktarına bakıldığında 485 kıyye tütün,[1146] 364 adet 200 dirhemlik, 128 adet 100 dirhemlik, 10.269 adet 10 dirhemlik beşinci çeşitten bandrol mevcuttur. Fabrikada mevcut olan bu ürünlerin yanı sıra devir teslim tutanağına işlenen tütün miktarı ile ilgili bilgiler tablo 15'te verilmiştir.

Tablo 15: Adana Reji Tütün Fabrikası Teslim Tutanağı

İhracat				**İthalat**			
Tütün (Kıyye)	**Bandrol Çeşitleri ve Adetleri**			**Tütün (Kıyye)**	**Bandrol Çeşitleri ve Adetleri**		
	10 Kıyye	**100 Kıyye**	**200 Kıyye**		**10 Kıyye**	**100 Kıyye**	**200 Kıyye**
-	-	-	-	962	19.903	146	399
508	29.820	66	-	547	30.609	-	-
800	47.880	12	-	893	40.812	-	-
702	41.520	30	15	-	40.812	-	-
923	54.660	66	3	637	51.015	112	-
1.052	62.580	55	15	1.316	61.218	-	-
1.168	68.940	84	-	1.217	71.421	182	-
-	-	-	-	66	-	-	-

İhraç ile İthal Edilen Ürünlerin Hesap Tutarı				
	Tütün (Kıyye)	**Bandrol Çeşitleri ve Adetleri**		
		10 Kıyye	**100 Kıyye**	**200 Kıyye**
İhracatın Toplam Tutarı	5.638	315.790	440	399
İthalatın Toplam Tutarı	5.153	305.400	312	33
İhracat ile İthalatın Çıkarım Sonucu	485	10.390	128	366
Muayene Sırasında Eksik Çıkanlar	-	121	-	2
Teslimat Tutanağına İşlenen Tutar	485	10.269	128	364

Kaynak: BOA. ZB, Dosya No: 304, Gömlek No: 3 (H. 30 Muharrem 1298/M. 2 Ocak 1881).

Tablo 15'te verilen veriler incelendiğinde 23 Aralık 1881 tarihi ile 8 Haziran 1882 tarihleri arasında Adana Tütün Fabrikası'nın ihraç ettiği tütün miktarı toplamda 5.153 kıyyedir.[1147] Bandrol çeşitlerinden 10 kıyyelik olandan 305.400 adet, 100 kıyyelik olandan 313 adet ve 200 kıyyelik olandan 33 adet ihraç edilmiştir. İthal ettiği tütünün toplam miktarının 5.638 kıyye[1148] olduğu görülmektedir. İthal edilen bandrol

[1146] 621,77 kg denk gelmektedir.
[1147] 6.606,146 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1148] 7.227,916 kg ağırlığa denk gelmektedir.

çeşitlerinden 10 kıyyelikten 315.790 adet, 100 kıyyelikten 440 adet ve 10 kıyyelikten ise 399 adet ithal edilmiştir. Toplam ihraç edilen ürünlerden ithal edilen tütün çıkarıldığında fabrikada 485 kıyye[1149] tütün, 10 kıyyelik bandrollerden 10.390 adet, 100 kıyyelik bandrollerden 128 adet ve 200 kıyyelik bandrollerden 366 adet kalarak teslim tutanağına işlenmiştir. Tutanağın işlenmesi sırasında yapılan muayenede 100 kıyyelik bandrollerden 121 adet, 200 kıyyelik bandrollerden ise 2 adet eksik çıkmıştır. Netice olarak fabrikada mevcut olarak 485 kıyye tütün, 10.269 adet 10 kıyyelik bandrol, 128 adet 100 kıyyelik bandrol ve 364 adet 200 kıyyelik bandrol yeni fabrika sahibi Recep Efendi'ye teslim edilmiştir.[1150] Çeşitli ürün üretiminin yapıldığı fabrikada mevcut olan alet ve edevat ile ilgili bilgiler ise tablo 16'da yer almaktadır.

Tablo 16: Fabrikada Mevcut Olan Alet ve Edevat

Fabrikada Mevcut Olan Alet ve Edevat				
Havan	**Bıçak**	**Defter**	**Emirnâme**	**İlmühaber**
7	87	3	8	86
-	-	-	-	3
-	-	-	-	4
-	-	-	-	4
-	-	-	-	5
-	-	-	-	6
-	-	-	-	7

Alet ile Edevat Hesap Tutarı					
	Havan	**Bıçak**	**Defter**	**Emirnâme**	**İlmühaber**
Toplam Alet ve Edevat	7	87	3	8	114
Muayenede Eksik Çıkanlar	-	-	-	-	-
Teslimat Tutanağına İşlenen Tutar	7	87	3	8	114

Kaynak: BOA. ZB, Dosya No: 304, Gömlek No: 3 (H. 30 Muharrem 1298/M. 2 Ocak 1881).

Tablodaki veriler incelendiğinde devir teslim sürecinden önce Adana Tütün Fabrikası'nda 1881 yılında 7 adet havan, 87 adet bıçak, 3 adet defter, 8 adet emirnâme ve 114 ilmühaber mevcut olup 1882 yılında hazırlanan teslim tutanağında devre tabi tutulan alet ve edevatın değişmediği görülmektedir. Bu bağlamda, fabrikada işlenen

[1149] 621,77 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1150] BOA. ZB, Dosya No: 304, Gömlek No: 3 (H. 30 Muharrem 1298/M. 2 Ocak 1881).

tütünlerin imalat sürecinde havan ve bıçak gibi aletler kullanılırken kayıtların tutulması için ise defter, emirnâme ve ilmühaber bulunmaktadır.[1151]

Bu fabrika Adana Reji İdaresi'ne devredilmeden hemen önce bölgede tütün fabrikası Rüsumat Dairesi bünyesinde işletilmiştir. 1881 ile 1883 yılına ait vilâyet salnamesi incelendiğinde Fabrika Memuru Recep Efendi ile Duhân Fabrika Memur Muâvini Azmi Efendi ve Memur Mustafa Efendi'nin isimlerine ulaşılmıştır.[1152] Yine Reji Şirketi'nin bölgede kurmuş olduğu fabrikanın faaliyete geçmesinden önce Adana'da beşinci duhân fabrika memuru olarak görev yapmış isimlerden biri de İsmail Hakkı Efendi'dir.[1153] 2 Ekim 1877 tarihinde fabrikanın başına geçen İsmail Hakkı Bey, 6 Ekim 1853 tarihinde Adana vilâyetine bağlı Payas'ın Erzin köyünde dünyaya gelmiştir.[1154] Vilâyette farklı alanlarda görev aldıktan sonra Adana Rüsumat kolculuğu görevini yapmıştır. Daha sonra 2 Ekim 1877 tarihinde 350 kuruş aylıkla fabrikanın başına getirilmiştir.[1155] Buna ek olarak İsmail Hakkı Efendi dışında Adana vilâyetinde Reji Şirketi'nin kuruluşunun ilk yıllarında şirket adına tütün fabrikasında memur olarak İbrahim Efendi'nin görev yaptığı bilgisine ulaşılmıştır. Ancak İbrahim Efendi ile ilgili detaylı malumat mevcut değildir.[1156]

Vilâyette Rejinin tütün fabrikasını denetim altına alma sürecine bakıldığında ise bu süreç 1883 yılında başlamıştır.[1157] Bu çerçevede Adana Reji İdaresi'nin 1883 yılında kurulmasıyla birlikte elde edilen tütünün işlenip sigara haline getirilip ardından iç piyasaya sürülmesi amacıyla 1884 yılında İzmir,[1158] İstanbul, Selanik,[1159] Beyrut,

[1151] BOA. ZB, Dosya No: 304, Gömlek No: 3 (H. 30 Muharrem 1298/M. 2 Ocak 1881).
[1152] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1297, s. 69-70; *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1299, s. 51.
[1153] BOA. ŞD. Dosya No: 964, Gömlek No: 42 (H. 21 Safer 1316/M. 11 Temmuz 1898).
[1154] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 61, Gömlek No: 233 (H. 29 Zi'l-Hicce 1275/M. 30 Temmuz 1859).
[1155] Aydın Efe, "Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Payaslı Memurlar," *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* 10/23, (Ekim 2013): 188-189.
[1156] BOA. ŞD. Dosya No: 1089, Gömlek No: 73 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).
[1157] Murat Ulaş, "Çarçabuk'tan Döşemeye", *Güney Mimarlık Dergisi,* (29-30), (2019): 56.
[1158] İzmir, Fransızca kökenli Smyrne, Smyrna, Smyrni, Smirne gibi isimlerle adlandırılmıştır. Bkz. Marıe–Carmen Smyrnelıs, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar,* çev. Işık Ergüden, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 16-17.
[1159] Can Nacar, "Tütün İşçiler, Tüccarlar ve Kırık Camlar-1905 Kavala Grevi", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 213, (Eylül 2011): 39.

Yafa, Halep[1160] ve Manisa'da tütün işletme fabrikaları kurulmuştur.[1161] Yine 1887 yılında Samsun'da fabrika kurulmuştur.[1162] Daha sonra ise Şam ve Halep vilâyetinde birer fabrika kurulmuştur.[1163] Yıllık ortalama üretimi 150 ile 200 ton olan[1164] Adana vilâyetinde ise yeni Reji Tütün Fabrikası 1895 yılında inşa edilmiştir. Nitekim 1860 ile 1912 yılları arasında Adana vilâyetinde kurulan fabrikaları içeren tabloda Adana Reji Tütün Fabrikası'nın kuruluş tarihi ve yerine dair bilgileri içermektedir.

Tablo 17: Adana Bölgesinde Aktif Olan Fabrikalar (1860-1912)

Fabrikanın Adı	**Kuruluş Tarihi**	**Sektör**	**Konum (Mahalle)**
Justin Daudet'in Kurduğu Fabrika	1864	Çırçır	Tepebağ
Gout'un Kurduğu Fabrika	1864	Çırçır	-
Tırpani Fabrikası (Havace)	1885	Çırçır	Atakent
Mavromati'nin Kurduğu Fabrika	1887	İplik	-
Hazar Naşiyan Fabrikası	1889	Dokuma	-
Reji İdaresi Tütün Fabrikası	**1895**	**Tütün**	**Döşeme**
Alman Fabrikası-Ulaş, Çırçır	1900	Çırçır	Döşeme
Tripani Fabrikası	1901	İplik	Döşeme
Salih Efendi Fabrikası (BOSSA)	1902	Çırçır	Karataş
Hacı Yusufzade Mehmed Efendi Fabrikası	1902	Çırçır	-
Simonoğlu Fabrikası (Milli Mensucat)	1907	İplik	Döşeme
Kanlı Çırçır Fabrikası (Zilanzade Mehmet Fuat Bey)	1912	Çırçır	-

Kaynak: Ayşe Aslıhan Özüdoğru, *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi,* (Yüksek Lisans Tezi Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2010), 103-104.

[1160] Fabrika 1884 yılında Ağyur Mahallesinde aktif olarak çalıştığı tespit edilmiştir. Bkz. Mustafa Dağ, "XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)", *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8/2, (Kasım 2021): 211.

[1161] Nuray Ertürk Keskin, Melda Yaman Öztürk, *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne,* 1. Baskı, (Ankara: NoteBene Yayınları, 2013), 85.

[1162] Ayşegül Çelenk, Şule Sinem Sürdem, "Kültürel Hafızasının Sürekliliği: Samsun Tekel Tütün Fabrikası'nda Bafra Tütün Müzesi'ne", *Journal Of Interior Desing And Academy,* 1/2, (2021): 27.

[1163] Falay, "19. Yüzyılda Adana'nın Sosyo Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", 51-52.

[1164] Hamdi Kara, Çukurova'da Endüstri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 2/17, (1990): 215; Cevdet Erdöl, *Geçmişten Günümüze Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele Yolculuğu,* 2. Baskı, (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2019), 30.

Tablodaki verilerden hareketle çırçır, iplik ve dokumanın yanı sıra tütünün de işletilmesi amacıyla 1895 yılında Reji İdaresi bünyesinde bir fabrikanın döşeme mahallesinde açıldığı tespit edilmiştir.[1166]

Adana Reji İdaresi, fabrikayı şehir içerisinde bulunan bir yapıyı kiralayarak işletmeye açmıştır. Burada genellikle kadın ve çocuk ameleler görev yapmıştır.[1167] Bilhassa 1893 yılında fabrikada çalışan işçi sayısı birkaç yüz kişiden ibaret olup, bunların çoğunun kadın ve çocuklardan oluştuğu tespit edilmiştir.[1168] Zamanla fabrikada çalışan amele sayısının artmasına bağlı olarak yaşanan yer sıkıntısı, Adana şehrinin sıcak olmasından dolayı tütün üretiminin şehir içerisinde yapılması insan sağlığına[1169] zarar vermeye başlamıştır. Bundan dolayı Adana Reji İdaresi, fabrikanın şehir dışına taşınması için *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi Genel Müdürlüğü'*ne müracaatta bulunmuştur. Esasen 20. yüzyılda Adana vilâyetinde meydana gelen hızlı sanayileşme faaliyetlerinin getirmiş olduğu problemlerden biri fabrikanın şehrin içerisinde kalmış olmasıdır. Yine fabrikanın şehrin dışına taşınmasında çalışan işçi erkek ve kadınların uygunsuz hareketleri de etkili olmuştur. Bu hareketler ise genel olarak kadın ve erkek işçilerin mola sırasında sigara içerken sokakta yüksek sesle sohbet etmeleriydi.[1170]

Bu çerçevede Adana Reji İdaresi'nin fabrikaya yönelik talebi Reji Şirketi tarafından değerlendirildikten sonra gerekli olan muamelenin başlatılması ve ruhsat için yapılan işlemlerin takip edilmesi yönünde karar alınmıştır.[1171] Reji Şirketi'nin bu talebine karşılık Adana vilâyeti İdare Meclisi tarafından yapılan araştırmalar neticesinde fabrikanın şehir dışına çıkarılması talebinin uygun olduğu ve ayrıca şehir içerisinde olan fabrikanın mevcut Belediye Kanunu'na aykırı olduğu sonucuna

---

[1166] Ayşe Aslıhan Özüdoğru, *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi,* (Yüksek Lisans Tezi Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2010), 103-104.

[1167] Başta İstanbul, Selanik ve Samsun olmak üzere imparatorluğun genelinde tütün fabrikalarında kadınların önemli rol üstlendiği tespit edilmiştir. Bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü,* çev. Tansel Güney,1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 305.

[1168] Can Nacar, *Tobacco Workers In The Late Ottoman Empıre: Fragmentatıon*, *Conflıct, And Collectıve Struggle*, 1. Baskı, (New York: Dıssertatıon, Binghamton University State University of New York, 2010), 42-43.

[1169] Tütün tozundan dolayı oluşan temel sağlık sorunları göz ve ciğer hastalıkları olarak zuhur etmektedir. Bkz. Can Nacar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar Tütün İşçileri, İşyeri Yöneticileri ve Devlet, 1872-1912,* 1. Baskı, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022), 81.

[1170] Deniz Akpınar, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Adana'da Sınai Alanında Gelişmeler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10/124, (Ocak 2022): 109.

[1171] BOA, DH. MKT. Dosya No: 847, Gömlek No: 67 (H. 17 Safer 1322/M. 3 Mayıs 1904).

varılmıştır. Ayrıca miri arâzi üzerine fabrikanın inşa ruhsatı için İrâde-i Seniyye'ye başvurulmasına dair kararı içeren arşiv belgesi şu ifadelerle kaleme alınmıştır;

"*Bahçehay mezrası namıyla mâruf olup uhde-i tasarrufunda bulunan yüz kırk üç bin yedi yüz otuz beş zirâ'araz-i emriyenin bi'l-ifrâz satılarak ebniye inşâ ve mahalle şekline ifrâğ edilmesi ve bu sûretle teşekkül edecek mahallenin nâm nâme-i hazret-i padişâhîye izâfetle tevsimi hususuna müsâade i'tâsı Adana ahâlisinden ve teba-i devlet-i 'âliyye'den Alber Abud vesaire taraflarından ve yine bu arâziden Reji İdaresi'nce mübâyaa edilen beş bin küsur zirâ' mahâl üzerine bir Reji Fabrikası inşâsı idare-i mezkûre cânibinden istid'â olunduğu ve mezkûr arâzinin mahalle şekline konulmasına ve ihtiyac-ı mahâl ile mütenâsib bir tütün fabrikası tesisinde mahzur olmadığı ve Karakol ve Mektep mahalleri tefrîk idilüb arâzinin mecmū' bedeli olan kırk sekiz bin yedi yüz altmış kuruşa nisbeten senevi otuz altı kuruş otuz pâre bedel-i 'öşr tahsisi lazım geleceği iş'âr-ı mahallîden anlaşıldığından oraya inşa edilecek hanelerin vakten mine'l-evkâf sûret-i memnuada isti'māl olunmayacağı mahâll-i mukāvelet muharrirrince tasdik altına alındıktan sonra ifrāz olunan mahâller satıldıkça bedelât-ı ferâğiyeleri nisbeten başka başka bedel-i 'öşr takdîr ve tahsis olunmak şartıyla şimdilik mecmunun mezkûru'l-mikdâr bedel-i öşre rabtıyla ruhsat-ı matlûbenin i'tâsı ve teşekkül edecek mahallenin nâm-ı nâme-i cenâb-ı cihanbaniye izâfetle tevsimi hususunun vilâyet-i behiyelerine tebliği ve Reji İdaresi için mahâll-i mezkûrda tesisi taleb olunan fabrikaya müte'allik mu'āmelenin usûl ve nizâmına tevfikan îfâsının Ticaret ve Nâfia Nezâret-i Celîlesi'ne havâlesi ve Mâliye ve Defter-i Hakanî Nezâret-i Celîleleri'ne ma'lûmât i'tâsı husûsuna defter-i hakani nezaret-i celîlesinden vâki olan iş'ar ve Şûrâ-yî Devlet-i Mülkiye Daire'sinden verilen karar üzerine bi'l-istizân irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penahi şeref-sudur buyrularak mûcebince Ticâret ve Nâfia ve Mâliye ve Defter-i Hakanî Nezâret-i Celile'sine tebligat icrâ kılındığı 2*

Ağustos (1)320 tarihli buyuruldu-ı samîde izbār kılınmışdır. Ol bâbda."[1172]

Adana vilâyeti tarafından Reji Şirketi'nden 27 Nisan 1903 tarihinde fabrika ruhsatının[1173] alınması amacıyla hazırlanmış olan evrak önce Dâhiliye Nezâreti daha sonra Defter-i Hakanî Dairesi'ne[1174] iletilmiştir. Defter-i Hakanî Dairesi'ne ulaşan evrak Sened-i Hakanî ve Kuyud-u Hakanî İdareleri tarafından incelendikten sonra gönderilmiş evrakları yeterli bulmayarak Adana vilâyetinden ek bilgi istenmiştir.[1175] Bunun üzerine Adana vilâyeti istenen malumatı içeren evrakları düzenleyerek Defter-i Hakanî Dairesi'ne göndermiştir. Buna karşın dairenin Sened-i Hakanî ve Kuyud-u Hakanî İdareleri ile yapmış olduğu irdelemeler neticesinde talep olumlu karşılanarak karar 8 Ağustos 1904 tarihinde İdâre-i Seniyye'ye bildirilmiştir.[1176]

Alınan karar neticesinde fabrikanın inşâ edileceği alan Bahçehay mezrası mevki olarak belirlenmiştir. Reji Şirketi tarafından 5800 küsur kuruşla satın alınan miri arâzi üzerinde inşası kararlaştırılmıştır. Fabrika inşa edilirken bölgenin ihtiyacını karşılayacak şekilde inşa edilmesine özen gösterilmiştir. Ayrıca halk sağlığına uygun bir yapı olması hususunda önem gösterilmiştir.[1177] Fabrikanın inşa edileceği Bahçehay bölgesinde bulunan arâzilerin tümü satın alınmıştır. Gerekli yapıların inşâ edilmesi için bölge miri arâziden çıkarılmıştır. Fabrikanın yanı sıra mektep ve karakol gibi kamu binalarının alanları belirlenerek yeni bir mahalle kurulmuştur. Kurulan bu mahalleye de dönemin padişahı olan II. Abdülhamid'den dolayı Hamidiye isminin verilmesi yönünde karar alınmıştır.[1178] Adana Reji İdaresi tarafından Şakir Paşa mevkiinde inşa edilen bu fabrika, Cumhuriyet'in ilan edilmesine kadar geçecek zaman

[1172] BOA. DH. MKT. Dosya No: 882, Gömlek No: 104 (H. 11 Cemazîye'l-Ahire 1322/M. 23 Ağustos 1904).
[1173] Rejinin faaliyete geçmesinden önce ise tütün fabrikasının açılması için gerekli olan ruhsat Rüsumat Emanetinden alınmaktadır. Bkz. BOA. ŞD. Dosya No: 564, Gömlek No: 27 (H. 5 Şevvâl 1295/M. 2 Ekim 1878); BOA. ŞD. Dosya No: 564, Gömlek No: 5 (H. 21 Şaban 1294/M. 31 Ağustos 1877)
[1174] Has, Zeâmet, timar, mülk ve vakıf gibi arâzilerin kayıtlarının işlendiği defterlerin muhafaza edildiği dairedir. Defterhâne-i Âmire, Defter-i Vilâyet ve Defter-i Dergâh-ı Âlî isimleriyle de nitelendirilmiştir. Bkz. Erhan Afyoncu, "Defterhâne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 100-104.
[1175] BOA. DH. MKT. Dosya No: 861, Gömlek No: 17 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1322/M. 13 Haziran 1904).
[1176] BOA. İ. DFE. Dosya No: 15, Gömlek No: 29 (H. 26 Cemazîye'l-Evvel 1322/M. 8 Ağustos 1904).
[1177] BOA. DH. MKT. Dosya No: 861, Gömlek No: 17 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1322/M. 13 Haziran 1904).
[1178] BOA. İ. DFE. Dosya No: 15, Gömlek No: 29 (H. 26 Cemazîye'l-Evvel 1322/M. 8 Ağustos 1904).

zarfında faaliyette kalarak 1923 yılında kapatılmıştır. Bu süreç zarfı içerisinde fabrikada birtakım problemlerin yaşandığı saptanmıştır.[1179]

Bu çerçevede Reji Şirketi'nin bölgede örgütlenmesinden önce tütün, 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin denetimine girmiştir. Tüccarlar tarafından alınan tütünlerin idare deposunda bulundurulması Rejinin kurulmasından sonra birtakım sorunların yaşanmasına yol açmıştır. Bu sorunlar genel olarak Reji ile tüccar ve fabrikatörler arasında yaşanmıştır. Bu sorunlardan biri de Adana vilâyetinde Reji Şirketi'nin kurulmasından önce tütün fabrikatörlerinden tüccar Buber Oğlu Yuvanaki'nin tütünlerini geri almasını talep etmesi üzerine çıkmıştır. Bunun üzerine 9 Ağustos 1888 tarihinde Şûrâ-yî Devlet Riyasetine[1180] yapılan müracaat neticesinde Reji Şirketi'nin Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nden devralmış olduğu tütünlerin eski sahiplerine devredilmesine karar verilmiştir. Ancak buna rağmen eski tütün fabrikatörlerinden Buber Yuvanaki'nin bu talebi Reji Şirketi tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Buber, Şûrâ-yî Devlet Riyasetine tütünlerin kendisine teslim edilmesi için müracaata bulunmuştur.[1181]

Adana Reji Tütün Fabrikası'nın çalışanlardan birisi Zekeriya Efendi'dir. 25 Mart 1885 tarihinde Adana Duhân Fabrikası'nda memurluk görevine başlayan Zekeriya Efendi'nin vefat etmesi nedeniyle görevi son bulmuştur. Vefat etmesinden sonraki süreçte ise eşi Arce Hanımın Reji Şirketi'nden kendisine maaş tahsis edilmesi talebinde bulunmuştur. Bu doğrultuda iki sene iki ay on iki gün Adana Reji Duhân Fabrikası'nda memurluk görevini yapmış olan Zekeriya Efendi'nin hizmet cetveli incelendikten sonra hanımına 43 kuruş maaş bağlanmasına karar verilmiştir. Yine Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından 18 Temmuz 1888 tarihinde hazırlanmış olan hizmet cetveli incelendiğinde Zekeriya Efendi'nin, sandık eminliği görevini yapmış olmasının yanı sıra Adana Reji Duhân Fabrikası'nda memurluk görevi süresince aylık 270 kuruş olmak üzere toplamda 7.228 kuruş para aldığı bilgisine de ulaşılmıştır.[1182]

[1179] Bülent Varlık, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi,* 1. Baskı, (Adana: Adana Ticaret ve Sanayi Odası, 2008), 78.

[1180] Ahali ile Reji Şirketi arasında yaşanan sorunların çözümü konusunda ahaliye Şûrâ-yî Devlet Riyasetine başvuru yapma hakkı tanınmıştır. Bkz. BOA. Y. EE. KP. Dosya No: 41, Gömlek No: 4019 (H. 29 Zi'l-Hicce 1341/M. 12 Ağustos 1923).

[1181] BOA. ŞD. Dosya No: 2923, Gömlek No: 59 (H. 15 Muharrem 1305/H. 3 Ekim 1887).

[1182] BOA. ŞD. Dosya No: 902, Gömlek No: 47 (H. 21 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 4 Aralık 1890).

Zekeriya Efendi'nin vefatından sonra geçimini sağlaması amacıyla eşine maaş bağlanmış olması sosyal devlet anlayışının örneği olarak gösterilebilir.

Adana Reji Tütün Fabrikası'nın çalışanları hakkındaki diğer bir bilgiye ise 1900 yılı vilâyet salnamesinden ulaşılmaktadır. Osmanlı vatandaşı olup farklı milletlerden olan şahısların da bulunduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda fabrika idaresinde görev icra eden Kıyımhane Müdürü Mösyö Abella Efendi ile Muâvini Mösyö Diraki Efendi örnek gösterilebilir.[1183] Adana Reji Tütün Fabrikası, Reji Şirketi'nin lağvedildiği 1925 yılına kadar bölgedeki tek tütün işletmecisi olarak faaliyetlerine devam etmiştir. 1925 yılında şirketle birlikte fabrikanın da görevine son verilmesinden sonra tütünü işletme hakkı İnhisarlar İdaresi'ne bırakılmıştır.[1184] Reji sonrası her ne kadar fabrikanın denetimi İnhisar İdaresi'nin denetimi altına girmiş olsa da Reji Fabrikası olarak nitelendirilmeye devam edildiği saptanmıştır.[1185] Şöyle ki, 1928 yılında Adana Belediyesi ile mühendis Osman Vehbi Bey arasında şehrin aydınlatılması ve elektrikli tramvay hatlarının yapımına dair düzenlenen şartnamede Reji Fabrikası olarak nitelendirilmiştir. Şartnamenin ikinci maddesinde yapılacak tramvay hattının Hükümet Konağından başlanarak Kapalı Çarşı, Yağ Cami, Tarsus Kapısı, Buğday Pazarı, Kuru Köprü ve Reji Fabrikası'ndan Şakir Paşa Mahallesi güzergâhı üzerinde inşa edileceği belirtilmiştir.[1186]

1883 ile 1925 yılları arasında imparatorluk genelinde üretilen tütünlerin işlenip piyasaya sürüldüğü tek işletme olarak faaliyet gösteren Reji fabrikalarında çalışan işçilerle ilgili çeşitli problemlerin yaşandığı saptanmıştır. Bu problemlerin temel nedeni ise çalışma saatleri ile alınan ücretler olmuştur. Bu gibi problemler işçilerin greve gitmesine neden olmuştur. Esasen ücretli üretimin gerçekleştiği her dönemde işçi grevlerinin[1188] meydana geldiğini tespit etmek mümkündür. Bilhassa 19.

[1183] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 104.

[1184] Kudret Emiroğlu, "Adana'da Sanayi ve Sanayiciler Hakkında", *Adana'ya Kar Yağmış Adana Üzerine Yazılar,* Ed. Behçet Çelik, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 276.

[1185] BCA. Fon Kodu: 230.0.0.0, Dosya No: 2, Kutu No: 7, Gömlek No: 1 (H. 12 Ekim 1928).

[1186] BOA. A. DVN. MKL. Dosya No: 60, Gömlek No: 27 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1333/M. 6 Şubat 1915).

[1188] Bir diğer ifade ile tatil-i eşkâl işçilerin taleplerinin işveren veya sermayedarlar tarafından karşılanmaması neticesinde toplu olarak iş bırakma eylemidir. Toplumsal hareketlerin en popüler araçlarından biridir. Bkz. Mesut Gülmez, *Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi),* 1. Baskı, (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1983), 38; Yusuf Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu – Bir Toplumsal Hareketin Analizi,* 3. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 57; M. Görkem Doğan, "Türkiye'nin İlk Sendikalar Yasası Döneminde Grev Hakkı Tartışmaları", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 245, (Mayıs 2014): 63.

yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin hız kazanmasıyla birlikte işçi ile işveren arasında dengenin sağlanabilmesi için grevler de artmıştır. Bu bağlamda, 1883 ile 1925 yılları arasında imparatorluğun önemli gelir kalemlerinden olan tütünü işlemek amacıyla fabrikalar kuran Reji Şirketi'ne karşı bu tür grev hareketlerinin meydana gelmesi kaçınılmaz bir sonuç olmuştur. Bilhassa tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı İstanbul'da faaliyet gösteren ve ilk sigara fabrikası olarak bilinen Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nda[1189] çalışan işçilerin ilk grevi çalışma koşullarının zorluğundan dolayı 1893 yılının Nisan ayında meydana gelmiştir.[1190]

Yine bu grevin yanı sıra Cibali Fabrikası'nda çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve yevmiyelerin arttırılması amacıyla 1904 yılının Nisan ayında grev gerçekleştirilmiştir.[1191] Aynı fabrika işçileri tarafından 1906 yılının Mart ayında,[1192] 1908[1193] yılının Ağustos ayında,[1194] 1911 yılının Nisan ayında,[1195] 1919 yılının Şubat ve 1920 yılının Haziran ayında benzer grevler meydana gelmiştir.[1196] II. Abdülhamid tarafından Haliç kıyısına inşa ettirilen Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nda[1197] çalışan işçiler İttihad Cemiyeti, Amele İttihad Cemiyeti ve Duhân Rejisi İstanbul Fabrikası

[1189] Fabrikanın tasarımı Alexandre Vallaury ve Hovsep Aznavur tarafından yapılmıştır. Bkz. Didem Boyacıoğlu, "Osmanlı Fabrika Yapılarının Projelendirilmesi ve İnşasında Etkili Olan Özneler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi,* 6/14, (Mart 2019): 85.

[1190] BOA. DH. MKT. Dosya No: 22, Gömlek No: 24 (13 Şevvâl 1310/M. 27 Nisan 1893); Kadir Yıldırım, "II. Abdülhamit Dönemi İstanbul'unda İşçi Hareketleri"*, Osmanlı İstanbul, I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu,* (İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran, 2013), Ed. Feridun M. Emecen, (İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013), 316-317.

[1191] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 481, Gömlek No: 105 (H. 22 Ramazan 1322/M. 30 Kasım 1904); BOA. DH. MKT. Dosya No: 912, Gömlek No: 53 (H. 23 Ramazan 1322); Mehtap Yücel Bodur, "Sendika ve Grev Hakkının Mündemiçliği Sorunu–Kavala Grevi Örneği", *Akademik Hassasiyetler Dergisi,* 6/12, (Aralık 2019): 209.

[1192] BOA. BEO. Dosya No: 2794, Gömlek No: 209533 (H. 5 Safer 1324/M. 31 Mart 1906); BOA. ZB. Dosya No: 383, Gömlek No: 82 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1324/M. 22 Temmuz 1906).

[1193] Şirketin fabrika işçilerinin maaşlarına %50 zam yapmasını yetersiz bulmaları neticesinde başlamıştır. Bkz. Umut Karabulut, Ömer Faruk Özkul, "II. Meşrutiyetin İlanından Tatil-i Eşgal Kanunu'na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri", *Belgi Dergisi,* 2/14, (Temmuz 2017): 571.

[1194] İstanbul'da başlayan grev hareketi Trakya'dan Samsun'a kadar geniş bir alanda iş bırakma eylemine dönüşmüştür. Bkz. Hasan Doğan, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Eşgal Kanunu", *Belleten Dergisi,* 82/293, (Nisan 2018): 274; BOA. ZB. Dosya No: 24, Gömlek No: 34 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1324/M. 17 Temmuz 1906).

[1195] BOA. DH. EUM. KADL. Dosya No: 14, Gömlek No: 22 (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1329/M. 17 Nisan 1911); "Reji Amelesi", *İkdam Gazetesi*, (8 Nisan 1911, s. 5); "Reji Müdürü Grevi–Reji Amelesinin Grevi", İkdam Gazetesi, (3 Nisan 1911, s. 3); "Reji Kabine-Tütün Meselesi", İkdam Gazetesi, (21 Nisan 1911, s. 2); "Reji Amelesi", İkdam Gazetesi, (5 Nisan 1911, s. 4).

[1196] Oktar, Alan, "Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)", 34-36.

[1197] İpek Bilge Tunçer, Sevim Ateş Can, "Endüstri Miras Yapıların Yeniden İşlevlendirilmesi: Üç Farklı Tütün Fabrikasının Dönüşümü", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi,* 7/1, (Nisan 2022): 336.

Amele Teavün Cemiyetlerini kurmuşlardır.[1198] Bu cemiyetler dışında 1901 yılında tütün ameleleri tarafından Kavala'da Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti kurulmuştur.[1199] Bu tür cemiyetlerin kuruluşu tütün alanında işçi sınıfının oluştuğunu göstermekle birlikte işçilerin örgütlenerek hak arayışına giriştiklerini göstermektedir.

Benzer nedenlerden dolayı grev hareketleri 1908 yılında Samsun Tütün Fabrikası'nda[1200] da meydana gelmiştir.[1201] 1899 yılında ise Ankara Reji Fabrikası'nın tasarruf gerekçesiyle kapanması üzerine işsiz kalan işçiler de greve gitmişlerdir.[1202] Lakin işsiz kalmaktan kurtulamamışlardır.[1203] Reji Şirketi tarafından işletilen fabrikalarda özellikle 1900 yılından sonra bu tür işçi grevlerinin örneklerini çoğalmak mümkündür. Buna karşın Adana Reji Tütün Fabrikası için yapılan literatür ve arşiv taramasında işçilerin greve gittiklerine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Bilginin elde edilememiş olması fabrika çalışanlarının greve gitmediği veya gittiğine dair tespitte bulunmamızı zorlaştırmış olsa da muhtemelen resmi kayıtlara yansımayan küçük çaplı grev hareketleri gerçekleşmiştir. Adana Reji İdaresi'nin bölgede teşkilatlandırıldığı gibi benzer örgütlenmenin Erzurum vilâyeti için de gerçekleştirildiği saptanmıştır.

2.2. ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN TEŞKİLATLANMA VE KADRO YAPILANMASI

Reji Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte şartname gereğince imparatorluk genelinde yetkiyi devralmasından kısa bir süre sonra şirketin, imparatorlukta teşkilatlandırma faaliyetlerini başlatmıştır. Bu doğrultuda örgütlenmenin sağlandığı önemli vilâyetlerinden biri de Erzurum olmuştur. Bu çerçevede yürütülen incelemeler

---

[1198] Mehmet Mübarek Alan, "Irk, Din ve İşçi Gruplaşmalar Bağlamında Osmanlı Sendikaları", *Mukaddime Dergisi,* 10/2, (Ekim 2019): 508.

[1199] Adanan Mahiroğulları, "Osmanlı Döneminde Kurulan İki İşçi Cemiyeti (Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti, İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti)", *Çalışma ve Toplum-Ekonomi ve Hukuk Dergisi,* 3/46, (2015), 13.

[1200] 1921 yılında Samsun'a gelen Rus elçisi Frunze Samsun Reji Tütün Fabrikası'nda 3 bin işçinin çalıştığını, işçilerin çoğunun Rumlar ve kadınlardan oluştuğunu ve günde 3 milyon adet sigara üretiminin yapıldığını belirtmiştir. Bkz. Nedim İpek, Cevdet Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü I–Osmanlı Dönemi,* 1. Baskı, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2011), 23.

[1201] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2623, Gömlek No: 66 (H. 10 Ramazan 1326/M. 6 Ekim 1908); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2627, Gömlek No: 45 (H. 14 Ramazan 1326/M. 10 Ekim 1908); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2648, Gömlek No: 63 (H. 10 Şevvâl 1326/M. 5 Kasım 1908).

[1202] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2193, Gömlek No: 4 (H. 11 Zi'l-Hicce 1316/M. 22 Nisan 1899); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2234, Gömlek No: 138 (H. 9 Rabî'ül-Ahir 1317/M. 17 Ağustos 1899).

[1203] Hamza Erdem, "Osmanlı'da Emeğin Taşra Hali: Beyrut'ta İşçi, Memur ve Köylü Tepkileri (1890-1914)", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi,* 17, (Bahar 2020): 81.

neticesinde şirketin bölgede teşkilatlandırıldığı ilk yıllarda Erzurum vilâyetinde şubesini açarak faaliyetlere başlamıştır. Erzurum Reji İdaresi adıyla kurulan şube merkez sancakta başmüdürlük olarak teşkilatlandırılırken diğer üç sancakta ise müdürlükler şeklinde örgütlendirilmiştir. Sancaklara bağlı olan kazalarda ise memurluklar oluşturulmuştur. Kazalara bağlı olan nahiye ve tütün üretiminin yapıldığı diğer bölgelerde ise idarenin bünyesinde barındırmış olduğu memurlar aracılığı ile faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmıştır. Böylece şirket bölgedeki teşkilatlanma sürecini sağlamıştır. Bu doğrultuda Erzurum vilâyetinde örgütlenen şirketin teşkilat yapısı tablo 18'de yer almaktadır.[1205]

Tablo 18: Erzurum Reji İdaresi Teşkilat Yapısı

İdare	Müdürlükler	Memurluklar
Erzurum Reji İdaresi	Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü	Aşkale Memurluğu
		Tercan Memurluğu
		Kiğı Memurluğu
		Hınıs Memurluğu
		Tortum Memurluğu
		Pasinler (Hasankale)[1206] Memurluğu
		Narman Memurluğu
		Kiskim Memurluğu
	Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü	Tutak Memurluğu
		Kemah Memurluğu
		Kuruçay Memurluğu
		Kuzuçan Memurluğu
	Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü	Bayezid Memurluğu
		Eleşkirt Memurluğu
		Diyadin Memurluğu
		Antap Memurluğu
		Karakilise Memurluğu
	Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü	Bayburt Memurluğu
		İspir Memurluğu
		Şiran Memurluğu

Kaynak: Zeki, *Türkiye'de Tütün-Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 329-336.

[1205] Zeki, *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 329-336.

[1206] Hasankale: Erzurum'a bağlı olana Pasinler'e verilen bir diğer isimdir. Bkz. Orhan Türkdoğan, *Doğu Bölgesi Erzurum ve Çevresinde Sosyal Değişimler,* 1. Baskı, (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2017), 39; Yasin Topaloğlu, "Eskiçağ'da Pasin Ovası", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1/3, (Mart 2009), 245.

Tablo 18'deki veriler incelendiğinde Erzurum Reji İdaresi bünyesinde şirketin merkez sancakta başmüdürlük, merkez sancağa bağlı olan Erzincan sancağında, Bayezid sancağında ve Bayburt sancağında müdürlükler oluşturduğu görülmektedir. Bu müdürlükler bünyesinde bulunan kazalarda ise memurluklar şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Memurluklara bağlı olan nahiye ve diğer küçük idarî birimlerde ise şirketin görevlendirmiş olduğu memurlar aracılığıyla denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede idarenin denetim sağlamaya çalıştığı bölgelerden biri de Erzurum Merkez sancağı olmuştur.[1207]

2.2.1. Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü

İmparatorluk genelinde ekimi yapılmakta olan tütünün denetim ve kontrolünün 1881 yılında imzalanmış olan Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne bırakıldığı daha önce ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.[1208] Reji Şirketi'nin kurulmasıyla eş zamanlı olarak imparatorluk genelinde örgütlenme çalışmaları başlatılmıştır. Bu doğrultuda, Adana vilâyetinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de aynı yıl içerisinde teşkilatlanmanın sağlanması için çalışmalar başlatılmıştır. Reji Şirketi'nin kuruluş yılı olan 1883'te Erzurum vilâyetinde idarenin kuruluş ve teşkilatlanmasına dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Lakin İngiliz Konsolosu Everett'in ifadelerinden 1883 yılında Erzurum Reji İdaresi'nin aktif olduğu anlaşılmaktadır.[1209]

İngiliz Konsolosluğunun bilgilerinden bir yıl sonra 1884 yılında idarede görev yapmış olan Ahmet Ziya Bey'in ismi tespit edilmiştir. Preveze mutasarrıfı Arabzade Ali Rıza Paşa'nın oğlu olarak 1862 yılında Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Sıbyân Mektebinden sonra eğitim hayatına Erzurum Mekteb-i Rüşdiyye'sinde devam etmiştir. Türkçe'nin yanı sıra Fransızca eğitim almıştır. Eğitim sürecini tamamladıktan sonra henüz 15 yaşındayken 10 Temmuz 1876 tarihinde Erzurum Vilâyeti Mektubi Kalemi'ne mülâzemetle[1210] dâhil olmuş, 11 Aralık 1876 tarihinde 15 kuruş maaş ile

---

[1207] Zeki, *Türkiye'de Tütün-Zirâat, Sanaat ve Ticareti*, 329-336.
[1208] BOA. İ. DH. Dosya No: 1295, Gömlek No: 102149 (H. 1 Safer 1301/M. 2 Aralık 1883).
[1209] Emel Demir Görür, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilâyeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)", *Belleten Dergisi,* 84/299, (Nisan 2020): 414.
[1210] Memur adaylarının mesleki stajları ve göreve atanma beklerken deneyim kazanmak için istihdam edildikleri süreci belirtmek için kullanılan terimdir. Bkz. Mehmet Akgün, *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Bosna Doğumlu Memurlar,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa: 2017), s. 31.

bu göreve tayin edilmiştir. 12 Mart 1880 tarihinde maaşına zam yapılarak 63 kuruş aylıkla aynı görevi icra etmeye devam etmiştir. 11 Haziran 1880 tarihinde ise 500 kuruş aylık maaş ile Erzurum Düyûn-ı Umûmiye İdaresi tahrirat kalemi mukayyitliğine tayin edilmiştir. 4 Haziran 1884 tarihinde ise Erzurum Reji İdaresi Türkçe katipliğine aylık 700 kuruş maaş ile görevlendirilmiştir. 13 Ekim 1888 tarihinde mevcut katipliğin lağvedilmesiyle birlikte Rejideki görevine son verilerek bir süre açıkta kaldıktan sonra 28 Ekim 1894 tarihinde Osmanlı Orman, Maâdin ve Zirâat Nezâretinde[1211] görevlendirilmiştir.[1212]

Ahmet Ziya Bey'in yanı sıra 1887 yılında idarede görev yapmış olan Hacı Abdurrahman Efendi'nin ismi saptanmıştır. Mehmet Said Efendi'nin oğlu olarak 1855 yılının başlarında Erzurum'da dünyaya gelen Abdurrahman Efendi, Sıbyân Mektebinde başlamış olduğu eğitim sürecinde Arapça, Farsça ve Türkçe eğitimi almıştır. 17 Temmuz 1877 yılına gelindiğinde ise henüz 22 yaşında olmasına rağmen 400 kuruş aylık maaş ile Erzurum Aşar Müdüriyetinde kayıtlardan sorumlu memur olarak görevlendirilmiştir.[1213] 1878 yılında mart ayının sonuna doğru geçici olarak bu görevden ayrılmış olsa da aynı yılın eylül ayında tekrar aynı maaş ile bu görevin başına getirilmiştir. 14 Mart 1880 tarihinde 480 kuruş aylık maaş ile ağnam ve aşar idaresi muhasebe memurluğuna tayin edilmiştir. 13 Mart 1886 tarihinde bu idarenin lağvedilmesinden sonra kısa bir süre açıkta kaldıktan sonra 15 Ocak 1887 tarihinde 250 kuruş aylık maaş ile Erzurum Reji İdaresi satış memurluğuna tayin edilmiştir. 13 Mart 1889 yılında ise bu görevine ek olarak idarenin sandık eminliği görevini de icra etmeye başlamıştır. Daha sonra ise 29 Ekim 1889 tarihinde 125 kuruş maaşla Erzurum Rüsumat İdaresi ithalat kapı memurluğuna vekaleten tayin edilerek Rejideki görevi son bulmuştur.[1214]

İdarenin çalışanlarıyla ilgili bir diğer bilginin tespit edilebildiği yıl 1890 senesi olmuştur. Bu çerçevede 1890 yılında idare bünyesinde muhasebeci olarak Dikran

---

[1211] Mâliye, Ticaret ve Zirâat nezaretlerine bağlı olan Orman, Maâdin ve Zirâat müdürlükleri 7 Şubat 1893 tarihinden birleştirilerek bağımsız bir nezaret olarak teşkilatlandırılmıştır. Bkz. Erkan Tural, "Osmanlı Orman ve Mâadin ve Zirâat Nezâreti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)", *Tarih Dergisi,* 48, (2009): 87.

[1212] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 126, Gömlek No: 145 (H. 29 Zi'l-Hicce 1279/M. 17 Haziran 1863).

[1213] Naci Okcu, Abdülkadir Yılmaz, Hasan Akdağ, Orhan Başaran, Yusuf Bilen, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Erzurumlu Memurlar (1879-1909),* 1. Baskı, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 69.

[1214] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 63, Gömlek No: 215 (H. 29 Zi'l-Hicce 1279/M. 17 Haziran 1863).

Efendi görev icra etmiştir. Erzurum valiliğince Dikran Efendi hakkında yapılan araştırma neticesinde daha önce Ermenilerin faaliyetleri hakkında kendisinden bilgi toplandığını ancak fırsatçılık girişimlerinde bulunduğundan dolayı kendisinden faydalanılmaması hususunda karar alınmıştır.[1215]

1890 yılının aksine 1892 yılında idarede görev yapan kişilere dair daha ayrıntılı bilgiye ulaşılmıştır. Bu doğrultuda 1892 yılına ait Erzurum vilâyet salnamesi incelendiğinde Erzurum Reji İdaresi'nde görev yapmış olan personel ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer verildiği görülmektedir. Bu kapsamda idarede nâzır, muhasebeci, ambar memuru, birinci ve ikinci muhasebeci, sandık emini, tahrirat kâtibi, yaprak duhân ambar memuru, muhasebe memuru, seyyar müfettişi, seyyar muâvini, muhafaza memuru ve ambar memurlarının isimlerine yer verilmiştir. Ayrıca Erzincan sancağı müdürü ile Kiskim, İspir, Tortum, Tercan, Bayburt, Karakilise, Eleşkirt, Bayezid, Hınıs ve Pasinler bölgesinde Reji memuru olarak görev icra etmiş kişilerin isimlerine dair de bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgiler tablo 19'da yer almaktadır.

[1215] Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918,* 1. Baskı, (İstanbul: Der Yayınevi, 1987), 187-190.

Tablo 19: Erzurum Reji İdaresi Görevlileri (1892)

Görev	İsim
Nâzır	Hakimyan Efendi
Muhasebeci	Sermiyan Garayip Efendi
Ambar Memuru	Süleyman Efendi
Muhasebe Refik-i Evvel	Setrak Efendi
Refik-i Sanisi	Mığırdiç Efendi
Sandık Emini	Badros Efendi
Tahrirat Kâtibi	Servet Efendi
Yaprak Duhân Ambar Memuru	Sumulkon Efendi
Muhasebe Memuru	Sakidat Ayaş Efendi
Seyyar Müfettişi	Mehmet Efendi
Muhafaza Memuru	Şakir Efendi
Seyyar Muâvini	Ali Efendi
Erzincan Müdürü	Fatih Efendi
Ambar Memuru	Osanis Efendi
Kiskim Memuru	Reşit Efendi
İspir Memuru	Ömer Cemal Efendi
Tortum Memuru	Tevfik Efendi
Tercan Memuru	Satuf Efendi
Bayburt Memuru	Rıfat Efendi
Karakilise Memuru	Kasım Efendi
Eleşkirt Memuru	Tahir Efendi
Bayezid Memuru	Bilal Ağa
Hınıs Memuru	Abdülamal Efendi
Pasinler Memuru	Abdülaziz Efendi

Kaynak: *EVS*, Hicri: 1310, s. 217.

Tablodaki veriler incelendiğinde Erzurum Reji İdaresi'nin vilâyet genelinde yoğun kadrosuyla 1892 yılında faaliyette olduğu yorumu yapılabilir. 1892 yılında Erzurum Reji İdaresi'nin başında bulunan görevlinin Gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olduğu tespit edilmiştir. İdarenin vilâyet genelinde bu tarihlerde teşkilatlanmasını büyük ölçüde tamamladığını kanıtlayan en önemli verilerden biri de vilâyete bağlı olan Erzincan, Bayezid ve Bayburt sancaklarında müdürlükler oluşturması, Kiskim, Tortum, Tercan, İspir, Karakilise, Eleşkirt, Hınıs ve Pasinler kazalarında memurluklar bulundurmasıdır.[1216]

[1216] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1310, s. 217.

1892 yılında geniş bir kadro yapılanmasıyla hizmet veren idare tütün ticareti için de birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlardan biri Erzurum Reji İdaresi ve Trabzon Reji İdaresi[1217] ile Nemlizadeler arasında yapılan antlaşmadır. Bu antlaşma doğrultusunda Trabzon vilâyetinin önde gelen ailelerinden biri olan Nemlizadelere tütün ticaretinin iltizam olarak verildiği tespit edilmiştir. Nemlizadeler 19. yüzyılda Trabzon'da yabancı ve Gayrimüslim vatandaşlar kadar tütün ve fındık alanında büyük ticaret hacmine sahip olmuşlardır.[1218] 1896 yılında Nemlizade Osman Efendi'nin girişimleri neticesinde Trabzon ve Erzurum'un tütün ticaretinin yapılması için iltizamı Rejiden üstlenmiştir. Beş yıllığına üstlenilen iltizamın ne zaman sona erdiği veya devam ettiği yıllara dair bilgiye ulaşılamamıştır.[1219] Buna karşılık olarak Reji Şirketi'nin bölgedeki faaliyetlerine devam ettiğine dair bilgilere ise 1900 yılına ait vilâyet salnamesinden öğrenmekteyiz. Nitekim Erzurum vilâyet salnamesi incelendiğinde Erzurum Duhân Reji Nezâretinde görev yapmış olan idarî kadro ile ilgili ayrıntılı malumata yer verildiği görülecektir. Bu doğrultuda Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü bünyesinde Müdür olarak Bazin Efendi, Muhasebe Memuru olarak Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi, Dâvâ Vekili ve Tahrirat Kâtibi olarak Mustafa Efendi, Ser Ambar Memuru Agop Efendi, Muâvin olarak Petraki Efendi, Asâkir-i Şâhâne tütün satış memurları olarak Ziya ile Ömer Efendiler görev icra etmişlerdir. Verilen bilgilerde dikkat çeken önemli noktalarından biri de bu dönemde Erzurum Reji İdaresi'nin askerlere tütün satıyor olmasıdır. Nitekim Asâkir-i Şâhâneye tütün satış kayıtlarının tutulması ve işlemlerin takip edilmesi amacıyla idarede bu dönemde iki satış memurunun bulunduğu görülmektedir.[1220]

2.2.1.a. Merkez Başmüdürlüğün Kadro Yapılanması

Erzurum Reji İdaresi'nin teşkilat yapısı incelendiğinde idarenin diğer vilâyetlerde olduğu gibi burada da görev yapan kişilerin Başmüdür, Müdür, Memur, Muhasebeci, Nâzır, Kâtip, Tercüman gibi görevleri üstlendiği görülmektedir. Bu

[1217] Reji Şirketi, Trabzon bölgesinde teşkilatını kurarken, Trabzon, Akçaabat, Tirebolu, Giresun ve Ordu'da müdürlükler, Maçka, Şarlı, Keşap, Akköy, Piraziz, Kurik, Perşembe, Bolaman, Hapsemana, Ulubey, Of, Sürmene, Görele ve Vakfıkebir bölgelerinde memurluklar oluşturmuştur. Bkz. *TVS*, Hicri: 1322, s. 267-331.

[1218] Yasemin Nemlioğlu Koca, "19. YY.'da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 5/12, (Temmuz 2015): 466.

[1219] BOA. ŞD. Dosya No: 1849, Gömlek No: 7 (H. 28 Safer 1314/M. 8 Ağustos 1896).

[1220] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 256.

bağlamda, Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde Müdür Bazin Efendi, Muhasebeci Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi, Memur Mığırdiç Serabyan Efendi gibi isimlerin yanı sıra merkez başmüdürlükte görev yapan yabancı devlet memurları ile Ermeni olan görevliler ele alınmıştır. Bu çerçevede Erzurum Reji İdaresi'nde görev yapmakta olan isimlerden biri de Bazin Efendi'dir. Aslen Fransız tebaasından olan Bazin Efendi'nin 1900'lı yıllarda Erzurum Reji İdaresi'nde müdürlük görevini icra etmiş olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Müdür Bey'in görevi süresince idarede göstermiş olduğu başarıdan dolayı 3 Temmuz 1900 tarihinde dördüncü rütbe ile ödüllendirildiğine dair Mâliye Nezâretinde kaleme alınmış olan metin şu ifadelerle kayıt altına alınmıştır;

"*Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne.*

Erzurum Reji Müdürü Bazin Efendi'nin dördüncü rütbe-i nişân-ı 'Âli-i Osmânî ile taltîfi Erzurum Vilâyet-i Celîle'sinin 16 Rebîülevvel 1319 tarihli ve 28 numerolu tahrîrât-ı melfûfesinde beyân kılınmasına nazaran vâki' olacak mütâlâa-ı devletlerinin inbâsına ve melfufun 'âliyesine himmet."[1221]

Bazin Efendi, merkez başmüdürlükte müdür olarak görev yapmış olduğu süreç zarfında bölgede yoğun olarak kaçakçılık faaliyetleri meydana gelmiştir. Bazin Efendi bu tür yasadışı işlerin önlenmesine yönelik önemli çalışmalar içerisinde bulunmuştur. Bu dönemde yapılan araştırmalar neticesinde bölgede tütün kaçakçılığı gibi merkez başmüdürlüğü ilgilendiren yasadışı faaliyetlerde bulunan grupların çoğunluğunu Lazların oluşturduğu tespit edilmiştir. Bazin Efendi'nin direktifleri doğrultusunda Erzurum Reji İdaresi'nin bölgede yapmış olduğu çalışmalar doğrultusunda silahlarla kuşanmış Laz kaçakçıların 170 yük[1222] kaçak tütünle Yozgat üzerinden Erzurum civarına gelmiş oldukları tespit edilmiştir. 1906 yılında müdür Bazin Efendi tarafından Reji Nezâretine aktarılan bilgilerde bu gibi kaçakçılık faaliyetlerinin bölgede

[1221] BOA. BEO. Dosya No: 1716, Gömlek No: 128647 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1319/M. 9 Eylül 1901).
[1222] Yük Osmanlı İmparatorluğu'nda iki anlamda kullanılmıştır. Bunlardan ilki para miktarı olarak ifade edilebilir. Buna göre 1 yük 100.000 akçeye denk gelmektedir. İkinci kullanım hali ise ölçü birimidir. Buna göre bir merkep yükü 76,868 kg, bir at yükü 152.011 kg, bir katır yükü 162,144 kg ve bir deve yükü 243.218 kg ağırlığındadır. Bkz. Walther Hınz, *İslam'da Ölçü Sistemleri,* çev. Acar Sevim, 1. Baskı, (İstanbul: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990), 44; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri,* (Yüksek Lisans Tezi Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 119.

engellenmesi için çalışmaların yapıldığı ve genel olarak bu gibi kaçakçıların serbestçe dolaşmaları tütün gelirlerine zarar verdiğinden dolayı gerekli önlemlerin alınmasına dikkat çekilmiştir.[1223] Erzurum Reji müdürü Bazin Efendi merkez nezârete iletmiş olduğu bilgilendirme metni Reji İdaresi tarafından alınmıştır. Bu metinde müdürün ifadesine göre bölgede bulunan silahlı grupların yabancı olduklarına dair iddiaların araştırılması için çalışmalar başlatılmıştır. Ayrıca bölgede kaçakçılık faaliyetlerinin engellenmesi için gerekli önlemlerin alınacağına dair bilgiler de Erzurum Reji müdürü Bazin Efendi'ye iletilmiştir.[1224] Bilhassa Erzurum Reji İdaresi'ne aktarılan bilgiler arasında kaçak silah sevkiyatı ile ilgili malumatlar da mevcuttur. Bu doğrultuda sevkiyatın Karadeniz üzerinden Batum aracılığı ile Osmanlı topraklarına gerçekleştiği ve fiiliyatı gerçekleştiren kaçakçı sayısının birkaç yüz kişiden oluştuğu belirtilmiştir. Bu kaçakçılara karşı bölgede önlemler alınmış olsa da kaçakçıların akıbetiyle ilgili bilgi mevcut değildir.[1225]

Bazin Efendi dışında Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü'nde görev yapan bir diğer isim Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'dir. Şöyle ki, 11 Mart 1897 tarihinde Erzurum vilâyetinden yazılmış olan telgrafta Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'nin Erzurum Reji Başmüdürlüğü'nde muhasebeci olarak görev yaptığı bilgisine ulaşılmıştır.[1226] Aynı tarihlerde Sıtrak Efendi, bölgede bir takım yasadışı işlere karışmıştır. Hakkında yapılan araştırmalar neticesinde suçunun sabit olduğunun anlaşılması üzerine görevine son verilip yakalanması yönünde karar alınmıştır.[1227] Bunun yanında muhasebeci Sıtrak Efendi'nin hapse atılmasının önemli gerekçelerinden biri de bölgede ayrılıkçı Ermeniler ile birlikte hareket etmesi olmuştur.[1228] Sıtrak Efendi'nin yakalanıp tutuklanarak hapse atılmasına karşı çıkan Fransa konsolosluğu harekete geçerek Sıtrak Efendi'nin serbest bırakılması için girişimlerde bulunmuşsa da bunda başarısız

[1223] BOA. BEO. Dosya No: 2882, Gömlek No: 216093 (H. 9 Cemazîye'l-Ahire 1324/M. 31 Temmuz 1906).
[1224] BOA. BEO. Dosya No: 2892, Gömlek No: 216868 (H. 27 Cemazîye'l-Ahire 1324/M. 18 Ağustos 1906).
[1225] BOA. BEO. Dosya No: 2892, Gömlek No: 216885 (H. 27 Cemazîye'l-Ahire 1324/M. 18 Ağustos 1906).
[1226] Muammer Demirel, *Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilâyeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904),* 1. Baskı, (İstanbul: Çamlıca Basın Yayınevi, 2007), 66-68.
[1227] Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) Brıtıs Documents On Armenıans,* 1. Baskı, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 313.
[1228] Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri,* 1. Baskı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 12-13.

olmuştur.[1229] Sıtrak Efendi ile beraberinde bulunan kişilerin tevkif edilmesiyle ilgili karar arşiv belgesine şu ifadelerle yansımıştır;

"*Erzurum Vilâyet-i Celîle'sine,*

Posta ile irsâl buyurulan tahrîrât-ı devletleriyle melfûfu evrâk suretleri bugün bi'l-vür'ûd arz-ı atebe-i ulyâ kılındı. Menfi Emin ve Recep ve Mülâzım Cemâl ve Ma'ârif müdürüyle Reji Muhasebecisi Pasdırmacıyan ve beyân olunan küçük rütbedeki beş zâbitânın hemen cümlesinin tevkîf ve ihtilâttan men'i ve bunlar hakkında elde edilmiş olan evrâkın kâffesinin güzelce hıfzı ve bu bâbda şeref-sâdır olacak irâde-i seniyye-i mülûkâneye intizâr buyrulması lüzûmu ber-mantûk-ı emr-ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı pâdişâhî tebliğ olunur. Ol bâbda. Fî 26 Şubat sene (1)312."[1230]

10 Mart 1897 tarihinde Erzurum vilâyetine gönderilen bu telgrafın gereği yerine getirilmiş olmalı ki Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi, 8 Mayıs 1897 tarihinde İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikliği'ne durumunu açıklayan bir mektup göndermiştir. Bu mektubun içeriğine bakıldığında ise mektubun bizzat Pasdırmacıyan tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Mektupta, hakkında yapılan suçlamalar neticesinde gerekli araştırmanın tam anlamı ile yapılmadığını belirterek merkezden gelen talimat üzerine sorgusuz sualsiz 60 günden beridir görevinden alınıp tutuklandığını aktarmıştır. Bir iftira üzerine İstintak Dairesince[1231] sorgulaması yapılmadan tutuklandığını, detaylı bir araştırma ve sorgulanma neticesinde suçlu bulunması durumunda gerekli işlemlerin yapılması yönünde beyanda bulunduktan sonra üç çocuğu ve eşinin 60 günden beridir perişan olduklarını da ifade etmiştir. Buna ek olarak metnin devamında kefalet karşılığında serbest bırakılması yönünde de talepte bulunmuştur. Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'nin bu talepleri Ermeni Patrikhanesi aracılığı ile Dâhiliye Nezâretine iletilmiştir.[1232]

[1229] BOA. Y. PRK. BŞK. Dosya No: 50, Gömlek No: 57 (H. 6 Şevvâl 1314/M. 10 Mart 1897).
[1230] Muammer Demirel, *Sultan İkinci Abdülhamit ile Erzurum Vilâyeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904),* 66.
[1231] Osmanlı hukukunda müstantik adı verilen sorgu hakimlerin görev icra ettikleri daire için İstintak Dairesi adı kullanılmıştır Bkz. Serdal Soyluer, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Muğlalı Devlet Memurları (1879-1909),* 1. Baskı, (Muğla: Muğla Belediyesi Yayınları, 2008), 59.
[1232] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 33, Gömlek No: 34 (H. 10 Zi'l-Hicce 1314/M. 12 Mayıs 1897).

Ancak 8 Mayıs 1897 tarihinde çekilen mektuba ek olarak Sıtrak Efendi, 7 Temmuz 1897 tarihinde Dâhiliye Nezâretine doğrudan yeni bir mektup göndermiştir. Mektupta daha önce Ermeni Patrikliği aracılığı ile iletmiş olduğu mektuba değinerek hakkında yapılan ithamların asılsız olduğunu ve kendisinin suçsuz olduğunu belirterek yargılama sürecinin yeniden yapılmasını talep etmiştir. Şayet yapılan araştırma ve sorgulama neticesinde suçlu bulunması durumunda en ağır ceza ile cezalandırılmaya da razı geleceğini belirtmiştir. İki aydır tutuklu bulunduğundan dolayı eşi ile üç çocuğunun perişan halde olduklarına tekrar değinmiştir.[1233] 1 Mayıs 1898 tarihinde Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'nin Ermeni Patrikhanesi aracılığı ile yapmış olduğu müracaat dikkate alınarak bir mağduriyetin olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla yeniden bir tahkikatın yapılması için Dâhiliye Nezâretine bilgi aktarılmıştır.[1234]

Dâhiliye Nezâreti, hem Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'nin hem de ailesinin Ermeni Patrikhanesi aracılığı ile yapmış olduğu itirazlar neticesinde harekete geçilmesi yönünde karar almıştır. Bu doğrultuda Dâhiliye Nezâreti tarafından kısa zaman içerisinde yapılan araştırma sonucunda 10 Mayıs 1898 tarihinde muamelat komisyonu tarafından daha önce yapılmış olan ve Sıtrak Efendi'nin tutuklanmasına neden olan soruşturma kayıt evraklarının ne Daire-i Sadarette ne de Daire-i Adliye'de olmadığı anlaşılmıştır. Soruşturma kaydına ulaşılmaması üzerine hızlı bir şekilde mahkemenin görülüp neticelenmesine dair karar onaylanmıştır.[1235]

Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'nin muhasebecilik görevi sırasında bölgede bulunan asi Ermeniler ile iş birliği yaptığı ve onlarla birlikte hareket ettiğine dair suçlamalar neticesinde yeniden yapılan araştırmalar sonucunda bu gibi faaliyetler içerisinde bulunmadığı anlaşılarak suçsuz olduğuna kanaat getirilmiştir.[1236] Nitekim 1899 yılına ait vilâyet salnamesi incelendiğinde Pasdırmacıyan Sıtrak Efendi'nin idarede muhasebecilik görevine devam ettiğine dair bilgilere ulaşılması onun suçsuzluğunun anlaşılması üzerine görevinin kendisine iade edildiğini göstermektedir. Bir nevi suçsuz yere görevden alınmış olan memura iade-i itibar yapılmıştır.[1237] Bu örnekten hareketle, idare bünyesinde bulunan görevlilerini cezalandırmaktan geri

[1233] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 36, Gömlek No: 6 (H. 8 Safer 1315/M. 9 Temmuz 1897).
[1234] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 641, Gömlek No:14 (H. 15 Zi'l-Hicce 1315/M. 7 Mayıs 1898).
[1235] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 52, Gömlek No: 76 (H. 21 Zi'l-Hicce 1315/M. 13 Mayıs 1898).
[1236] BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 36, Gömlek No: 86 (H. 12 Ramazan 1314/M. 14 Şubat 1897).
[1237] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1317, s. 221.

durmadığı gibi yargılama sürecinin sağlıklı ilerlemesi adına görevden el çektirilen görevlilerin suçsuzluğunun kanıtlanması halinde görevlerinin kendilerine iade edildiği çıkarımı da yapılabilmektedir. İdarede yasadışı işlere ismi karıştığı tespit edilen bir diğer isim de Mığırdiç Serebyan Efendi'dir.

İdarede muhasebecilik görevini icra eden Mığırdiç Serebyan Efendi, Erzurum Rus Konsolosluğunda tercümanlık görevinde bulunan Tomanik Arsen Efendi'nin oğludur. Serebyan 15 Mart 1858 tarihinde Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Bölgede bulunan Ermeni Katolik Mektebinde eğitim görmüştür. Venedik'te eğitim gördüğü yıllarda daha önce öğrenmiş olduğu Türkçe'ye ek olarak Ermenice ve Fransızca öğrenmiştir. Mığırdiç Serebyan Efendi, 13 Mayıs 1877 tarihinde 100 kuruş maaş ile Erzurum Fransız Konsolosluğunda tahrirat memuru olarak görev yapmıştır. 13 Eylül 1878 tarihinde iki yüz kuruşluk maaşla bir Ermeni mektebinde hüsn-u hat ve hesap ilmiyle ilgili derslere girmiştir. Serebyan Efendi, 7 Nisan 1884 tarihinde her iki vâzifesinden ayrılarak 1.000 kuruşluk maaş ile sandık eminliği görevine başlamıştır. Daha sonra ise Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde muhasebe kâtipliği görevinde bulunmuştur. Mığırdiç Serebyan Efendi, 13 Eylül 1884 tarihinden itibaren ise 800 kuruş maaş karşılığında Erzurum Reji İdaresi'nde baş muhasebeci olarak göreve başlamıştır. 27 Mart 1886 tarihinde Trabzon ve Samsun tütünü yerine Muş ve Bitlis tütünlerinin alınması fikrine muhalif olmasından dolayı Serebyan Efendi'ye işten el çektirilmiştir. Ancak 13 Mart 1887 tarihinde 400 kuruş maaşla Bayburt Reji Müdürlüğü'ne sandık emini olarak atanmıştır. 1888 yılında ise 500 kuruş maaşla Muş Reji Müdürlüğü'ne muhasebeci ve sandık eminliğine tayin edilmiştir. 27 Nisan 1889 tarihinde 120 kuruş maaşla evrak muhafaza memurluğuyla vâzifelendirilmiştir. Serebyan Efendi, 28 Mart 1890 tarihinde Bayburt Tabur Umûmi Nezâretine tayin edilmiştir. 25 Mayıs 1892 tarihinde şikâyet üzerine görevinden azledilmiştir. 4 Haziran 1896 tarihinde 150 kuruş maaşla Erzurum vilâyetinde muhasebe kalemliği görevine başlamıştır. 23 Eylül 1895 tarihinde 300 kuruş maaş ile Erzurum Tabur Umûmiye Nezâretinde muhasebeci olarak göreve başlamıştır.[1238]

Mığırdiç Serebyan Efendi'nin yasadışı işlere giriştiğine dair verilere de ulaşılmıştır. Nitekim 28 Mart 1891 tarihinde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Reji

[1238] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 135, Gömlek No: 87 (H. 29 Zi'l-Hicce 1294/M. 4 Ocak 1878).

Şirketi'nde görev yapmakta olan Mığırdiç, Mihail ve sandık emini Eleşkirtli Ohannes Efendilerin bölgede bulunan asi Ermenilerle birlikte hareket ettikleri tespit edilmiştir. Bu şahısların devlete karşı yasadışı işlere girmeleri amacıyla faaliyetlerde bulundukları saptanmıştır. Bayezid Mutasarrıflığından gelen telgrafla zuhur eden bu durumun neticesinde Mâliye Nezâreti tarafından yapılan araştırmadan sonra durumun tespit edilmesiyle birlikte bu gibi müfsitlerin önünün alınması amacıyla görev yerlerinin değiştirilmesi yönünde karar alınmıştır. Ancak bu kararın aynı yıl uygulamaya konulmadığı görülmektedir.[1239] Nitekim 1891 yılında gerçekleşen tayin işlemi neticesinde Mığırdiç Serebyan Efendi'nin Erzurum Reji İdaresi'nde görevlendirildiğini 9 Kasım 1893 tarihli belgeden öğrenmekteyiz. Böylece Osmanlı tebaasından olup Ermeni Katolik cemaatine mensup olan Mığırdiç Serebyan Efendi'nin görevinde göstermiş olduğu başarı ve iyi niyetine dikkat çekilmektedir. Ancak Serebyan Efendi'nin bölgede Ermeniler ile birlikte hareket ederek yasadışı faaliyetlerde bulunduğuna dair şikâyetler üzerine araştırma başlatılmıştır.[1240] Görevi başında bulunurken Ermeni cemaatine mensup olması ve Ermeniler ile birlikte hareket etmesinin tespit edilmesi üzerine 1893 yılında görevden alınmıştır.[1241]

18 Nisan 1895 tarihinde Ermeni Katolik Patrikliğinden Dâhiliye Nezâretine telgraf çekilmiştir. Çekilen bu telgrafta Serebyan Efendi'nin gerek Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi gerekse Reji Şirketi'nde göstermiş olduğu başarılar göz önünde bulundurularak hakkında öne sürülen iddiaların asılsız olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca haksız yere görevden azledildiği belirtilerek görevinin kendisine iade edilmesi yönünde talepte bulunulmuştur. Lakin bu talebe ne yönde cevap verildiğine dair bilgilere ulaşılamamıştır.[1242] Yukarıda haklarında daha detaylı malumat verilen isimler dışında başmüdürlükte görev yapan bazı isimler tespit edilmiştir. Bu bağlamda, görev yaptığına dair bilgi saptanan ilk isim Nuri Bey'dir. Nuri Bey, 1921 yılında Erzurum Reji İdaresi'nde müdürlük görevini icra etmiştir.[1243] Nuri Bey dışında başmüdürlükte görev yapan bir diğer isim de Mehmet Efendi'dir. Ancak bu isimlerle ilgili detaylı

[1239] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1831, Gömlek No: 28 (H. 23 Ramazan 1308/M. 2 Mayıs 1891).
[1240] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2065, Gömlek No: 91 (H. 14 Şaban 1311/M. 20 Şubat 1894).
[1241] BOA. DH. MKT. Dosya No: 166, Gömlek No: 11 (H. 29 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 9 Kasım 1893).
[1242] BOA. DH. MKT. Dosya No: 367, Gömlek No: 2 (H. 29 Şevvâl 1312/M. 25 Nisan 1895).
[1243] Erhan Çiftçi, *Kazım Karabekir İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı,* 1. Baskı, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 267.

bilgi mevcut değildir.[1244] Başmüdürlük bünyesinde görev icra etmiş olan diğer kesimler arasında Ermeni ve yabancı devlet vatandaşları da yer almıştır.

2.2.1.b. Merkez Başmüdürlükte Yabancı Devlet Vatandaşları

Şirketin çokuluslu yabancı sermaye ortaklığından dolayı çalıştırmış olduğu kesimler arasında Yunanlı[1245] ve Ermenilerin yanı sıra yabancı devlet vatandaşları da yer almıştır. Hükümet buna karşın Reji Şirketi'nden Devlet-i 'Âliyye tebaası dışında kimsenin istihdam edilmemesi gerektiğini istemiştir. Bu doğrultuda Osmanlı vatandaşı olmayan Ermenilerin Rejide istihdam edilmemesini talep etmiştir.[1246] Nitekim 19. yüzyılda hem Osmanlı hem de Rusya tebaası olan pek çok Ermeni bulunmaktaydı. Devletin Rejide istihdam edilmesini istemediği bir diğer etnik unsur Çerkes ve Abazalar olmuştur.[1247] Ayrıca sabıkalı olan şahısların da Reji tarafından kolcu olarak istihdam edilmemeleri istenmiştir.[1248] Bu taleplere rağmen Rejinin bünyesinde özellikle Ermenileri istihdam ettiği tespit edilmiştir. Bu tespitin saptandığı vilâyetlerden biri de Erzurum olmuştur. Bu çerçevede merkez başmüdürlükte Ermeniler ile yabancı devletlerin vatandaşları görev icra etmişlerdir. Bu görevlilerin yapmış oldukları vâzifeleri şirket kayıtlarından tespit edebilmek mümkündür. Bu kayıtlardan biri de temettü defterleridir. Nitekim 1884 ile 1889 senesi arasında yabancı devletlerin tebaası olup Reji Şirketi'nde farklı vâzifelerde bulunan görevlilerin temettü vergisinden[1249] muaf tutulduğuna dair alınan karar neticesinde yabancı çalışanlardan

---

[1244] Kars doğumlu olan Hacı Mehmet Efendi, Müderris Hacı Raşid Efendi ile Saime Hanım'ın oğludur. Talat ve Mithat adında iki oğlu vardır. Hukuk alanında eğitim alan Hacı Mehmet, 1876 yılında Rus savaşından sonra Erzurum'a göç etmiştir. Hukuk mahkemesinde azâlık görevini yaptıktan sonra 1895 yılında reji memurluğu yapmıştır. Görevine devam ederken aynı yıl içerisinde vefat etmiştir. Bkz. Özgür Kıyçak, "Karslı Divan Şairleri", *Uluslararası Kars Alimleri ve Edebiyatçıları Sempozyumu I,* (Kars, 10 Aralık 2021), ed. Alparaslan Kartal, 1. Baskı, (Ankara: Türk Eğitim Yayınları, 2021), 14.

[1245] Bilhassa İstanbul Cibali Reji Fabrikası ile İzmir Reji İdaresi'ne bağlı olan fabrikada yoğun olarak istihdam edilmişlerdir. Bkz. Enver Aydoğan, Zeynep Altuncu, "Son Dönem Osmanlı İşgücünde Farklılık Yönetiminden Kopuş: Yabancılaşma Sorunu", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi,* 51/2, (Eylül 2016): 15-16.

[1246] BOA. İ. DH. Dosya No: 1295, Gömlek No: 102462 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1309/M. 1 Aralık 1891).

[1247] BOA. DH. MKT. Dosya No: 514, Gömlek No: 58 (H. 21 Safer 1320/M. 30 Mayıs 1902).

[1248] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2279, Gömlek No: 61 (H. 29 Receb 1317/M. 3 Aralık 1899).

[1249] Arapça kökenli olan Temettü mal, eşya, kazanç, kar etme anlamına gelmektedir. Bkz. Turgut Subaşı, Mahmut Araz, "Temettüat Defteri Kayıtlarına Göre Söğütlü Karyesi", *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi,* 1, (Haziran 2013): 2; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lügat,* 1. Baskı, (Ankara: Doğuş Matbaası, 1962), 1288; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü,* 1. Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 478.

beş yıl içerisinde tahsil edilmeyen temettü vergi miktarı şu tablodaki haliyle kayıtlara işlenmiştir.

Tablo 20: Temettü Vergisinden Muaf Tutulan Yabancılar (1884-1889)

Vilâyet İsimleri	**Temettü Vergisinin Miktarı**
İstanbul ve Çevresi	1.050
Edirne Vilâyeti	36.134
İşkodra Vilâyeti	450
Aydın Vilâyeti	16.839.20
Erzurum Vilâyeti	**6.370**
Adana Vilâyeti	3.418
Ankara Vilâyeti	24.388
Bitlis Vilâyeti	217.20

Kaynak: BOA. ŞD. Dosya No: 347, Gömlek No: 82 (H. 21 Receb 1310/M. 8 Şubat 1893).

Tablodaki veriler incelendiğinde 1884 ile 1889 yılları arasında temettü vergisinden muaf tutulan yabancı vatandaşlara dair verilen listede Erzurum vilâyetinde muaf tutulan yabancı vatandaşlardan toplamda 6.370 kuruşun tahsil edilmesi gerekirken alınmadığı tespit edilmiştir.[1250] Erzurum'un da bu tabloda yer alması her ne kadar şirkette görev yapan yabancı devlet vatandaşlarının adet ve isim bilgilerine ulaşılamasa da temettü vergisinin miktarına dair verilerden hareketle şirkette görev yapan yabancı devlet vatandaşlarının olduğu çıkarımı yapılabilmektedir.

1893 yılında Erzurum vilâyeti ile bağlı olan sancaklarda Ermeni vatandaşların, yol mühendisliği, esnaflık, zirâat ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi dışında Reji Şirketi'nde de görev yaptıklarına dair malumatlar mevcuttur.[1251] Nitekim 1896 yılında Erzurum Reji İdaresi'nde iki Ermeni vatandaşın görev yaptığı bilgisine ulaşılmıştır.[1252] Bu görevlilerin idarede kolcu olarak vâzife icra ettikleri belirtilmiştir.[1253] Ermeni çalışanlara dair bir diğer gelişme de 1915 yılında meydana gelmiştir. Bu çerçevede 15 Ağustos 1915 tarihinde Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden vilâyete gönderilen yazıda; bölge kurumlarında görev yapan Ermeni vatandaşların olup olmadığı, var ise

[1250] BOA. ŞD. Dosya No: 347, Gömlek No: 82 (H. 21 Receb 1310/M. 8 Şubat 1893).
[1251] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 160, Gömlek No: 57 (H. 18 Cemazîye'l-Evvel 1309/M. 20 Aralık 1891).
[1252] Aynı tarihlerde imparatorluk genelinde Reji Şirketi'nde 265 Ermeni'nin görevlendirildiği tespit edilmiştir. Bkz. Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler,* 2. Baskı, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2004), 54.
[1253] BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 35, Gömlek No: 117 (H. 27 Rabî'ül-Ahir 1314/M. 5 Ekim 1896).

isim listeleri ve adetleri ile ilgili bilgi talep edilmiştir.[1254] Bu bilginin istenmesinde o tarihlerde bölgede Ermeni isyanının yaşanmış olması etkili olmuştur. Nitekim herhangi bir suça karışmamış olan Ermeni vatandaşların tehcirden muaf tutulmaları suça karışmış olan kişilerin ise tehcir kapsamında yerlerinin değiştirilmesi sağlanacaktı. Bu kapsamda gerekli çalışmaların yapılması için alınan karar vilâyetlere iletilmiştir.[1255]

Aynı tarihlerde bölge yöneticileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde Erzurum Reji İdaresi'nde görev yapan Ermeni memurların herhangi bir suça karışmamış[1256] ve şimdiye kadar yerleri değiştirilmemiş olan görevlilerin uygun bir bölgeye nakledilmeleri için bir aylık süre tanınması yönünde Mâliye Nezâreti tarafından karar alınmıştır.[1257] Yapılan bu yazışmalar neticesinde 12 Temmuz 1915 tarihinde Erzurum vilâyeti tarafından Dâhiliye Nezâretine iletilen metnin içeriğinde Erzurum ahalisinden olup Reji memurluğunda görev alan kişilerin aile sıralamasına göre yer değişikliği çerçevesinde gönderildikleri bilgisine yer verilmiştir.[1258] Benzer gelişmeler 1918 yılında da yaşanmıştır. Nitekim 1918 yılında Emniyeti Umûmiye Müdürlüğü tarafından Erzurum vilâyetine iletilen yazıda yapılan memur değişikliği neticesinde Reji Şirketi'nde daha önce yerleri değiştirilmemiş olanlar, yeni atanmış olanların sayısının yeniden tespit edilip isim listeleriyle birlikte nereden ve nereli oldukları ile ilgili bilgi aktarılması istenmiştir.[1259]

Reji Şirketi'nde görev yapan Ermeni vatandaşlar dışında yabancı ülke vatandaşlarının da görev aldıkları bilinmektedir. İstanbul, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Urfa,[1260] Yemen, Diyarbekir,

---

[1254] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 54, Gömlek No: 368 (H. 27 Şaban 1333/M. 10 Temmuz 1915).
[1255] Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Sosyal Bilimler Dergisi,* 7/1, (2005): 89.
[1256] Türkkaya Ataöv, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* 1. Baskı, (Ankara: Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2002), 117.
[1257] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 56, Gömlek No: 243 (H. 21 Zi'l-ka'de 1333); BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 56, Gömlek No: 360 (H. 2 Zi'l-Hicce 1333/M. 11 Ekim 1915).
[1258] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 479, Gömlek No: 81 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1331/M. 6 Nisan 1913).
[1259] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 60, Gömlek No: 48 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1334/M. 19 Ocak 1916).
[1260] 1904 yılında Urfa Reji Müdürlüğü tarafından ikametgâh olarak kullanılan yapı için yıllık 3.000 kuruş, altındaki ambar için ise 445 kuruş kira ücreti ödendiği tespit edilmiştir. Bkz. İlhan Palalı, "Osmanlı Devleti'nde İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 127/250, (Ocak-Şubat 2021): 96; Mustafa Dağ, "Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925)", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 12/2, (Aralık 2022), 678.

İzmit, Bolu, Canik, Teke gibi Erzurum vilâyetinde de Emniyeti Umûmiye Müdürlüğü tarafından gönderilen yazıyla yabancı devletlerin vatandaşı olup suça bulaşmış kişilerin görevlerine son verilmesi istenmiştir.[1261] Gönderilmiş olan bu yazıya ek olarak Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü tarafından gönderilen metinde dost ve anlaşmalı devletlerin tebaası olup Reji Şirketi ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde görev alan memurların işlerine son verilmemekle birlikte[1262] isim listelerinin ve yapmış oldukları görevlerin bildirilmesi istenmiştir. Ancak bu talebe ne yönde cevap verildiğine dair malumata ulaşılamamıştır. Görüldüğü gibi bilhassa Ermeni meselesinin gündemde ve iç karışıklığın fazla olduğu I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı yönetiminin şirket bünyesinde istihdam edilen Ermeni ve yabancı devlet vatandaşlarını kontrol altında tutmaya çalışmıştır.[1263]

2.2.1.c. Merkez Başmüdürlüğün Diğer Görevlileri

Yukarıda isimleri sayılan görevliler dışında 1887 yılında idarede nâzırlık görevini icra etmiş olan bir diğer isim Dimitraku Polo (?) Efendi'dir. Dimitraku Polo Efendi'nin, Erzurum Reji İdaresi'nde göstermiş olduğu başarıdan dolayı dördüncü rütbeden nişan ile ödüllendirilmesi yönünde talepte bulunulmuştur. Bulunan bu talebe olumlu cevap verilmiş ancak Edirne Reji İdaresi'ne tayin edilmesinden dolayı ödülünü Edirne'de almıştır.[1264] Benzer ödüllendirme Korpin Bey'e de yapılmıştır. Erzurum Reji İdaresi'nde Mösyö Korpin müfettişlik görevini icra etmiştir. 1890 yılında Mösyö Korpin başarılı faaliyetlerinden dolayı dördüncü rütbeden mecidi nişanlıyla ödüllendirilmiştir.[1265] Aynı yıl içerisinde tütün kontrol müdürü olarak görev yapan ismin Pisani Efendi,[1266] yardımcısı olarak da Poçayan Efendi'nin adı tespit edilmiştir.[1267]

Şirket başarılı personelini ödüllendirdiği gibi yasadışı faaliyetlerde bulunan görevlilerini ise cezalandırmıştır. Bu doğrultuda 1915 yılında yaşanan gelişme örnek

[1261] BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No: 79, Gömlek No: 54.
[1262] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 50, Gömlek No: 56 (H. 6 Rabî'ül-Ahir 1333/M. 21 Şubat 1915).
[1263] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 53, Gömlek No: 79 (H. 8 Receb 1333/M. 22 Mayıs 1915).
[1264] BOA. İ. DH. Dosya No: 1087, Gömlek No: 85256 (H. 22 Şevvâl 1305/M. 2 Temmuz 1888).
[1265] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1672, Gömlek No: 85 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1307/M. 8 Kasım 1889).
[1266] Aynı kişinin aynı görevi 1889 yılında da icra ettiği tespit edilmiştir. Bkz. Raphael C. Cervati, Cervati Freres, *Annuaire Oriental Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1889*, 1. Baskı, (Constantinople: 1889), 732.
[1267] Cervati, Freres, *Annuaire Oriental Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1889*, 731-735.

olarak incelenebilir. Erzurum Reji İdaresi'nde 1915 yılında başmüdürlük görevini yapmış olan Necip Bey, İspir'de yapılan seçimlerin karıştırılmasında etkisinin olduğu iddiası ile Erzurum Valiliği tarafında hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır. Ancak tahkikat sürecinin ne yönde sonuçlandığına dair verilere ulaşılamamıştır.[1268] Diğer taraftan Erzurum Reji İdaresi'nde görev yapan memurların yanı sıra idareyi temsilen kaza ve nahiyelerde de görev yapan memurlardan birkaç örnek verebiliriz. Böylece şirketin vilâyet genelinde teşkilatlandırıldığı görülecektir. Buna göre Erzurum sancağına bağlı olan Kiğı[1269] kazasında[1270] Reji Şirketi'ni temsilen görev yapan Zeynelzade Mustafa Efendi örnek olarak gösterilebilir. 1 Ocak 1898 tarihinde merkeze iletilen yazının içeriğine bakıldığında Zeynelzade Mustafa Efendi ile ilgili şikâyette bulunulmuştur. Reji memuru olan Zeynelzade Mustafa Efendi'nin bölgede bulunan Müslüman ve Ermeniler arasında ayrımcılık yaparak görevini suiistimal[1271] ettiği, ceplerinde tütün tabakası[1272] ile yakalamış olduğu Ermenilere ağır cezalar verirken Müslümanlara ise ceza vermediğini belirten şikâyet Ermeni ahalisi tarafından yapılmıştır. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Zeynelzade Mustafa Efendi'nin suçlu olduğu yönündeki iddiaların asılsız olduğu kararına varılmıştır.[1273]

Bir başka örnek olarak ise Erzurum sancağına bağlı olan Hınıs kazasında Reji Şirketi'nde kolcu olarak görev yapan isimlerden biri olan Ali Efendi gösterilebilir. Ali Efendi, kolculuk görevi dışında Hınıs kazası kaymakam vekili olarak görev yapmıştır.[1274] Erzurum sancağına bağlı olan bir diğer yer olan İspir kazasında Reji memuru olarak Ömer Cemal Bey'in görev yaptığı bilgisine ulaşılmıştır. Ömer Bey

[1268] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 422, Gömlek No: 131 (H. 21 Muharrem 1330/M. 11 Ocak 1912).
[1269] 1514 yılında Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından fethedildikten sonra Diyarbakır Beylerbeyliğine daha sonra ise 1535 yılında kurulan Erzurum Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Bkz. Yonca Özege, Emine Gümüşsoy, "Erzurum Vilâyet Salnameleri'ne Göre Kiğı Kazası ve Eğitim (1870-1900)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi,* 7/2, (Haziran 2021): 9.
[1270] 1892 yılına ait vilâyet salnamesi incelendiğinde kazada reji memurların görev yaptığı tespit edilmiştir. Bkz. Ömer Döşemetaş, "Erzurum Vilâyet Salnamelerine Göre H.1310/1892'de Erzurum Vilâyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 70, (Ocak 2021): 450.
[1271] Kuşkusuz dünyanın en eski suç kategorilerinden birini, devlet görevlilerinin bulunduğu mevki ve makamının yetkilerini kullanarak kendilerine maddî ve manevî çıkarlar elde etmek olmuştur. Hemen her toplumda görülen bu suç türüyle mücadele etmek ise her zaman devlet yönetimini meşgul eden iş olmuştur. Bkz. Abdullah Saydam, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 34, (Ekim 1996): 51.
[1272] Reji kolcularının tütün arama bahanesi ile tabaka aramaya yetkili olmadıkları 1886 yılında Bitlis vilâyetine çekilen telgraftan anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1359, Gömlek No: 81 (H. 10 Zi'l-ka'de 1303/M. 10 Ağustos 1886).
[1273] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 49, Gömlek No: 33 (H. 8 Şevvâl 315/M. 2 Mart 1898).
[1274] BOA. DH. MKT. Dosya No: 785, Gömlek No: 77 (H. 12 Şaban 1321/M. 3 Kasım 1903).

ayrıca Bayezid sancağına bağlı olan Eleşkirt kazasında da Reji Şirketi'nde memur olarak görev yapmıştır.[1275] Sancağa bağlı olan Pasinler kazasında görev yapan Ali Efendi, Reji memuru olarak kazada vâzife icara ederken kaza kaymakamı Ahmet Nusret Bey ile birlikte redif birliklerinin toplanıp nakledilmesi esnasında göstermiş oldukları hizmetten dolayı uygun bir rütbe ile ödüllendirilmelerine karar verilmiştir.[1276] 1919 yılında yine Erzurum'a bağlı olan Tercan kazasında da Reji Şirketi'nin görevli bulundurduğu tespit edilmiştir. Tercan kazasında Rejiyi temsilen Recep Hilmi Bey aylık 50 kuruş ile muhamminlik görevine tayin edilmiştir.[1277] Başmüdürlüğün teşkilat ve kadro yapılanmasına benzer bir teşkilatlanmanın Erzincan sancağında da yapıldığı görülmüştür.

2.2.2. Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü

Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı olarak başmüdürlük dışında faaliyette bulunan bir diğer müdürlük Erzincan sancağında teşekkül ettirilmiştir. Müdürlüğün, Reji Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte teşkilatlandırıldığı tahmin edilmektedir. Lakin buna dair kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Müdürlüğün sancakta teşkilatlandırılmasından önceki dönemde tütünün Rüsumat İdaresi denetiminde olduğu saptanmıştır. Bu çerçevede Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü'nün denetimi ele almadan hemen önce 1882 yılında bölge tütününün Rüsumat İdaresi'nin denetimi altında olduğu tespit edilmiştir. 1882 yılına ait vilâyet salnamesi incelendiğinde tütün müfettişi Servet Bey ile tütün mukayyidi olarak hizmet veren Ziya Efendi'nin isimlerine yer verildiği görülmektedir. Bu gibi görevlilerin tespit edilmiş olması reji öncesi bölgede tütün faaliyetlerin mevcut olduğunu göstermektedir.[1279]

1883 yılına gelindiğinde ise kurulan Reji Şirketi'ne bağlı olan Erzurum Reji İdaresi'nin bölgede teşkilatlandırılmasıyla birlikte Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü'nün bölgede faaliyete geçtiği yıl 1884 olmuştur. Erzurum Reji İdaresi'nin kurulmasıyla aynı zamana denk gelen müdürlüğün faaliyete geçtiğine dair malumat ise 1884 yılında Mığırdiç Serapyan Efendi'nin[1280] Erzincan Sancağı Reji

[1275] BOA. BEO. Dosya No: 419, Gömlek No: 3135 (H. 7 Zi'l-Hicce 1311/M. 11 Haziran 1894).
[1276] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1261, Gömlek No: 91 (H. 17 Cemazîye'l-Evvel 1326/M. 17 Haziran 1908).
[1277] BOA. MF. MKT. Dosya No: 1222, Gömlek No: 73 (H. 13 Rabî'ül-Ahir 1335).
[1279] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1299, s. 140.
[1280] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 135, Gömlek No: 87 (H. 29 Zi'l-Hicce 1294/M. 4 Ocak 1878).

Müdürlüğü'nde baş muhasebeci olarak görev yapıyor olmasıdır.[1281] Mığırdiç Serapyan Efendi dışında müdürlükte görev yapan isimlerden bir diğeri de Filip Efendi'dir. Filip Efendi, Gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olarak 1892 yılında sancakta idarenin müdürlük görevini icra etmiştir. Müdürlükte Müslüman ve Gayrimüslim Osmanlı vatandaşının müdürlük görevi icra etmiş olması müdürlüğün yönetiminde etnik ve dini unsurların göz önünde bulundurulmadığı hakkında yorum yapmamıza imkân tanımaktadır.[1282] Filip Efendi'nin yanı sıra müdürlükte görev yapan bir diğer isim de Sami Bey'dir. Sami Bey'in bölgedeki başarılı faaliyetlerinden dolayı 11 Haziran 1901 tarihinde rütbe ile taltif edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede şirketin görevli motivasyonunu yüksek tutmak için başvurduğu ödüllendirme yönteminin Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü tarafından da uygulandığı görülmektedir.[1283]

Sancak merkezi dışında müdürlüğe bağlı olarak görev yapan memurların Rejiyi temsilen sancağa bağlı olan kaza ve nahiyelerde de görevlerini icra etmişlerdir. Bu görevliler ile sancak genelinde denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Buna örnek olarak ise Erzincan sancağına bağlı olan Tutak kazasında görev yapan memurun ismi gösterilebilir. Bu doğrultuda 1899 yılında Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı olan bölgelerde görev yapan memurların isimlerine yer verilen listede Erzincan sancağına bağlı olan Tutak kazasında Rejiyi temsilen Durak Efendi adında bir şahsın görev yaptığına değinilmiştir.[1284]

Sancağa bağlı olan kazalarda görev yapan isimlere bir başka örnek ise Kemah kazasında görev yapan Eğinli Yani Oğlu Simon Efendi'dir. 1890 yılında görev yapan Simon Efendi, şirkette hafiye memuru olarak görev icra etmiştir.[1285] Görevi başındayken Reji memurlarının daha rahat dolaşmaları amacıyla onlara parola dağıtmakla vâzifelendirilmiştir.[1286] Müdürlükte görev yapan personelin ödüllendirildiği gibi yasadışı işlerde bulunanların cezalandırıldığı da görülmüştür. Bu doğrultuda Erzincan sancağında görev yapan Hektor Kosiko Efendi (?) örnek gösterilebilir. Kosiko Efendi Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğünde muhasebeci olarak

[1281] Recep Çelik, "Osmanlı Bürokrasisi'nde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* 5, (Ankara, 2014), 251.
[1282] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1310, s. 217.
[1283] BOA. İ. TAL. Dosya No: 263, Gömlek No: 54 (H. 3 Receb 1319/M. 16 Ekim 1901).
[1284] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1317, s. 150.
[1285] Emre Gör, *II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı,* 2. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 96.
[1286] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1797, Gömlek No: 35 (H. 22 Cemazîye'l-Evvel 1308/M. 3 Ocak 1891).

görev yapmıştır. 1896 yılında müdürlüğün kasasından zimmetine akçe geçirmekle ilgili bir muhakeme süreci yaşanmış ancak muhakeme sürecinin ne yönde neticelendiğine dair veriye ulaşılamamıştır. Fakat iddialar hakkında muhakeme sürecinin başlatılmış olması idarenin bu gibi yasadışı girişimler karşısında tepkisiz kalmadığını göstermektedir.[1287]

1907 yılına gelindiğinde ise Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan diğer isimlerden biri de Mustafa Bin Mahmut Efendi'dir. Mustafa Efendi Erzincan sancağına bağlı olan Refahiye kazasının Eğecik köyündendir. İdaredeki görevini ise Refahiye kazasına bağlı olan Boğazköy'de icra etmiştir.[1288] Sancağa bağlı olan Refahiye kazasında Rejiyi temsilen görev yapmış olan bir diğer isim Ethem Efendi'dir. Refahiye'ye bağlı olan Karapek köyünde ikamet etmekte olan Serkis Veled-i Mardiras Efendi'nin, Ethem Efendi hakkında tütün kaçakçıları ile ilgisinin olduğuna dair şikâyet dilekçesine ulaşılmıştır. Ancak yapılan şikâyetin neticesi ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.[1289]

Müdürlükle ilgili genel bir değerlendirmede bulunulacak olunursa sancak merkezi dışında, Tutak ve Kemah kazalarında da görevli bulundurulmuştur. Ancak diğer kazalar olan Kuruçay ile Kuzuçan bölgelerinde Reji görevlisinin bulunduğuna dair malumatlar tespit edilememiştir. Sancak merkezi ile merkeze bağlı olan kazalarda görev yapan memurların Müslüman ve Gayrimüslimler arasından seçildiği, başarılı olanlara ödül verildiği saptanmıştır. Ayrıca yolsuzluk yapan memurların bulunduğuna dair bilgiler de tespit edilmiştir. Başmüdürlüğe bağlı olarak faaliyet gösteren Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü dışında faaliyette olan bir diğer müdürlük de Bayezid sancağında teşkilatlandırılmıştır.

2.2.3. Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü

Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı olarak Erzurum vilâyet sınırları içerisinde faaliyette bulunan diğer müdürlük Bayezid sancağında kurulmuştur. Şirketin Bayezid sancağında faaliyette olduğuna dair en erken bilgiler ise 1892 yılını işaret etmektedir. Bu bilgilere ise 1892 yılına ait Erzurum vilâyet salnamesinden ulaşılmaktadır. Bu

[1287] BOA. ŞD.d. Dosya No: 3436 (H. 15 Cemazîye'l-Evvel 1314/M. 22 Ekim 1896).
[1288] BOA. ZB. Dosya No: 416, Gömlek No: 86 (H. 3 Cemazîye'l-Evvel 1323/M. 6 Temmuz 1905).
[1289] BOA. DH. MKT. Dosya No: 832, Gömlek No: 84 (H. 6 Muharrem 1322/M. 23 Mart 1904).

kapsamda Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü'nü temsilen Bayezid sancağına bağlı olan Karakilise kazasında Reji müdürü olarak Kasım Efendi'nin görev yaptığı tespit edilmiştir. Karakilise kazası dışında Bayezid sancağına bağlı olan bir diğer yer olan Eleşkirt nahiyesinde Reji Şirketi'ni temsilen Tahir Efendi'nin memur olarak görev yaptığı saptanmıştır. Aynı yıl içerisinde kaza ve nahiyeler dışında Bayezid sancağının merkezinde idareye bağlı olarak görev yapan Bilal Ağa'nın ismine salnamede yer verilmiştir.[1290] 1894 yılına ait veriler incelendiğinde ise Karakilise ve Eleşkirt kazaları ile Bayezid sancağında görev yapmış olan Reji Müdürü Kasım Efendi,[1291] memur Tahir Efendi ve memur Bilal Ağa görevlerini icra etmeye devam etmişlerdir.[1292]

1897 yılına gelindiğinde ise Eleşkirt nahiyesinde görev yapan memur Tahir Bey'in görevi başında olduğu ancak Bayezid sancağında görevli olarak memur Ali Efendi'nin, Karakilise nahiyesinde memur Osman Bey'in isimlerine yer verilmemiştir. Bu durum Ali Efendi ile Osman Bey'in görevlerine son verilmiş veya tayinlerinin çıkmasıyla birlikte bölgeden ayrıldıkları hakkında yorum yapmamızı sağlamaktadır.[1293] Ancak iki yıl sonra bir diğer ifadeyle 1899 yılına ait veriler incelendiğinde Karakilise kazasında Osman Bey'in, Bayezid sancağında ise Ali Efendi'nin Rejiyi temsilen tekrar görevleri başında oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca salnamede Eleşkirt kazasında Abdüllatif Tahir Efendi'nin yanı sıra Diyadin kazasında memur olarak Ziya Efendi'nin görev yaptığı aktarılmıştır.[1294] 1900 yılında ise Bayezid sancağında Abdüllatif Tahir Efendi ve Karakilise kazasında memur Ali Efendi görevlerine devam etmişlerdir. Aynı tarihte Eleşkirt kazasında memur Miştak Efendi'nin, Diyadin kazasında ise İbrahim Efendi'nin memur olarak görev yaptığına yer verilmiştir.[1295] İsimleri belirtilen görevliler dışında Bayezid sancağında Reji görevlisi olarak faaliyette bulunan bir diğer ismin ise Abdülvehhab Efendi olduğu aktarılmıştır. [1296]

[1290] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1310, s. 189, 217-218.
[1291] Mehmet Kerem Karasu, Demet Karasu, "R. 1308 (M.1892/1893) Tarihli Erzurum *Vilâyet* Salnamesi'ne Göre Bayezid Sancağı", *Asia Minor Studies*, 7/1, (Ocak 2019): 124.
[1292] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 262-264.
[1293] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1315, s. 146-148.
[1294] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1317, s. 149-153.
[1295] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 256-258.
[1296] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 175, Gömlek No: 143, Sıra No: 75 (H. 29 Zi'l-Hicce 1304/M. 18 Eylül 1887); Yakup Karataş, "Sicill-İ Ahval Defterlerine Göre Bayezidli Devlet Memurları", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/1, (Nisan 2018): 14.

1913 yılına gelindiğinde ise *Erzurum Vilâyeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası* başlıklı çalışmada yer alan bilgiler incelendiğinde bu tarihlerde Bayezid sancağına bağlı olan Diyadin kazasında bir Reji Dairesi'nin olduğuna dair bilgilere yer verilmiştir. Ancak gerek sıhhi ve içtimai coğrafyasında gerekse yapılan araştırmalar neticesinde bu daire ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.[1297] Bayezid sancak merkezinde görevli bulunduran idarenin sancak genelinde tütünün üretim, ticaret, imalat ve tüketimini denetim altına alarak Eleşkirt, Karakilise ve Diyadin gibi kazalarda da memurlar görevlendirerek denetimi sağlamaya çalışmıştır. Ancak sancağa bağlı olan Antap nahiyesinde idarenin görevli bulundurduğuna dair verilere ulaşılamamıştır. Ancak bu durum Antap nahiyesinde tütün üretim, tüketim veya ticaretinin yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Bayezid sancağına benzer olarak Erzurum Reji İdaresi'nin örgütlendiği son sancak Bayburt olmuştur.

2.2.4. Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü

Erzurum vilâyetine bağlı olan sancaklardan bir diğeri de Bayburt sancağıdır. Bayburt'un 1877-1878 yılları arasında Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen savaş sonrası Erzurum'da sancak olarak bağlanmıştır. Sancak olarak 10 yıl Erzurum'a bağlı olarak idare edilen Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğünün Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı olarak idare edildiği görülmektedir. Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü olarak kurulan yapı Bayburt merkez, Kelkit, İspir ve Şiran kazalarında memurluklar kurmuştur. Bu kazalara bağlı olan nahiyelerde ise görevlendirilmiş olan memurlar aracılığı ile denetim sağlanmaya çalışılmıştır.[1298] Reji Şirketi bölgede teşkilatlandırılmadan önce 1881 yılında tütün üretiminin yapıldığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda sancakta elde edilen tütün miktarı ise 1.450 god[1299] olarak kayıtlara geçmiştir. Her bir godun 16 kiloya tekabül ettiğinden hareketle 1881 yılında Bayburt

[1297] Faruk Kaya, Yakup Karataş, İbrahim Özgül, "Erzurum Vilâyeti Bayezid-Diyadin-Karakilise-Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7/29, (2017): 567.

[1298] Daha önceki dönemlerde Erzurum'a bağlı kaza olarak idare edilen bölge Aralık 1878 tarihi itibariyle sancak haline getirilmiştir. Sancağa bağlı kazalar ise Tortum, Keskim, İspir, Kelkilt ve Şiran bölgeleridir. Bkz. Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt (1830-1900),* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 79-81.

[1299] 1 god yaklaşık olarak 16 kiloya denk gelmektedir. Bkz. https://karadeniz.gov.tr/halk-matematigi-4/#:~:text=G%C3%BCm%C3%BC%C5%9Fhane%20y%C3%B6resinde%20farkl%C4%B1l%C4%B1klar%C4%B1%20da%20i%C5%9Faret,iki%20%C5%9Finik%20miktar%C4%B1na%20denk%20gelir, Erişim Tarihi: 19.10.2021.

sancağında 23.200 kilo tütün üretimi yapıldığı söylenebilmektedir. Bu veriler ise şirket öncesi dönemde bölgede tütün üretiminin yapıldığını göstermektedir.[1300]

1884 yılında vilâyet genelinde örgütlenen Rejinin sancak dâhilinde faaliyetlerine başladığına dair en erken bilgi 1887 yılına ait olmuştur. Ulaşılan bu bilgi ise Bayburt Sancağı Reji Müdürü Hatunzade Şerif Bey ile Muhasebe Memuru Mardiyan Mihran Efendi arasında meydana gelen zimmet dâvâsıdır.[1304] Aslen Ermeni olan Mardiyan Mihran Efendi, 13 Kasım 1887 tarihinde Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü'nde göreve başlamıştır.[1305] Görevi esnasında zimmetine para geçirme gerekçesi ile 4 Temmuz 1888 tarihinde Reji Şirketi tarafından hakkında dâvâ açılmıştır. Dâvânın taraflarına bakıldığında ise aynı kurumda müdürlük görevini icra etmiş olan Şerif Bey, Muhasebeci Mihran Efendi ve süreci mahkemeye taşıyan Reji Şirketi'dir.[1306]

Bu suçlamayla 1888 yılında başlayıp 1902 yılında neticelenen dâvânın içeriğine bakıldığında temel nedenin Reji sandığından 6.211 kuruş 55 paranın eksik olmasıdır. Bu paranın kimler tarafından alındığına dair yapılan tahkikat neticesinde Mihran Efendi suçlu bulunarak 5.011 kuruş 20 paranın Mihran Efendi'den, 1.200 kuruş 35 paranın ise Şerif Bey'den tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.[1307] Ayrıca Mihran Efendi'nin görevden alınarak 3 ay hapsedilmesine karar verilmiştir.[1308] Alınan bu karar vilâyet meclisi tarafından 16 Eylül 1901 tarihinde jandarma onbaşısı İbrahim Efendi vasıtasıyla Mihran Efendi'ye ulaştırılmıştır. Kefili olan Ohannes Ağa'ya ise karar metni 19 Ekim 1901 tarihinde Erzurum'da bulunan ikametgâhına gönderilmiştir.[1309] Alınan kararı içeren hükmün vilâyet meclisi tarafından taraflara iletildiğine dair Şûrâ-yî Devlet Riyasetine 9 Aralık 1901 tarihinde malumat aktarılmıştır.[1310] Ayrıca Mihran Efendi'nin Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü'nde

---

[1300] Yunus Özger, *XIX. Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı),* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 467.
[1304] Mustafa Dağ, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Bayburt Reji Memurluğu Örneği (1888-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 28, (Ekim 2021): 450-451.
[1305] BOA, ŞD, Dosya No: 1522, Gömlek No: 10, Sıra No: 48 (H. 6 Cemazîye'l-Ahire 1320/M. 10 Eylül 1902).
[1306] BOA. ŞD. Dosya No: 1522, Gömlek No: 10, Sıra No: 90 (H. 6 Cemazîye'l-Ahire 1320/M. 10 Eylül 1902).
[1307] BOA. BEO. Dosya No: 1917, Gömlek No: 143744 (H. 8 Cemazîye'l-Ahire 1320/M. 12 Eylül 1902)
[1308] BOA. DH. MKT. Dosya No: 597, Gömlek No: 12 (H. 17 Receb 1320/M. 20 Ekim 1902).
[1309] BOA. ŞD. Dosya No: 1522, Gömlek No: 10, Sıra No: 91-92 (H. 6 Cemazîye'l-Ahire 1320/M. 10 Eylül 1902).
[1310] BOA. ŞD, Dosya No: 1521, Gömlek No: 17, Sıra No: 1 (H. 11 Şubat 1318/M. 4 Aralık 1900).

görev yapmış olduğu dönemde 1891 yılında İran ve Rusya sınırında Ermeni halkı yönetime karşı kışkırtma faaliyetleri içerisinde bulunduğu da tespit edilmiştir.[1311] Bu gibi faaliyetlere girişmesi üzerine Erzurum Dördüncü Orduyu Hümayun tarafından takibat altına alınmıştır. Lakin bu takibatın ne yönde neticelendiğine dair bilgi mevcut değildir.[1312] Müdürlükte meydana gelen zimmet dâvâsının sanıklarının yargılanması neticesinde suçlu bulunan görevlinin zimmetine geçirdiği paranın kendisinden tahsil edilmesi, görevden uzaklaştırılması ve üç ay hapisle cezalandırılması şirketin kendi görevlilerinden kaynaklanan kayıt dışı ekonomi sorunlarıyla mücadelesine örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca zimmete para geçirme gibi suçlar karşısında görevden azledilme ve para cezasının yanı sıra hapis cezasının da verildiği görülmektedir.

Müdürlükte vâzife icra eden diğer isimlere bakıldığında ise 1892 yılında memur Rıfat Efendi[1313] ile ambarcı olarak Mehmet Nezif Efendi görev yapmıştır.[1314] Şair olan Rıfat Efendi buradaki görevini 1895 yılında vefat edene kadar icra etmiştir.[1315] 1899 yılında ise Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü'nün kontrol bölgesi altında bulunan yerlerde görev yapmış olan görevlilerin isimlerine değinilmesinin yanı sıra Bayburt sancağında vâzife icra eden Reji Memuru Bekir Bey'in ismine de yer verilmiştir.[1316] Müdürlükte istihdam edilen bir diğer isim de Süleyman Efendi'dir. Süleyman Efendi, daha önce zimmete para geçirme dâvâsı ile yargılanıp suçlu bulunan Mihran Efendi ile aralarında çıkan sorundan dolayı 4 Mart 1901 tarihinde Şûrâ-yî Devlet Temyiz Mahkemesinde neticelenen bir muhakeme süreci yaşamıştır. Mahkeme neticesinde Süleyman Efendi'nin suçsuz olduğu anlaşılmıştır.[1317]

1901 yılında Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan isimler arasından memur Emir İlyas ile memur Emir Efendilerin olduğu tespit edilmiştir.[1318] Bayburt merkezinde şirketin görevlendirmiş olduğu memurlar aracılığı ile denetimi

---

[1311] BOA. İ.DH. Dosya No: 1209, Gömlek No: 94673, Sıra:1-3 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1308/M. 6 Ocak 1891).
[1312] BOA. DH. MKT, Dosya No: 1831, Gömlek No: 28, Sıra No: 1 (H. 23 Ramazan 1308/M. 2 Mayıs 1891).
[1313] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 152, Gömlek No: 467, Sıra No: 236 (H. 29 Zi'l-Hicce 1306/M. 26 Ağustos 1889).
[1314] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1310, s. 155, 217.
[1315] Serhan Alkan İspirli, "Kars ve Edebiyat, Karslı Bir Divan Şairi; Hacı Rıfat", *SOBİDER-Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/8, (Eylül 2016): 21.
[1316] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1317, s. 143.
[1317] BOA. ŞD. Dosya No: 3006, Gömlek No: 58 (H. 18 Zi'l-ka'de 1318/M. 9 Mart 1901).
[1318] *Erzurum Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1318, s. 256-258.

büyük ölçüde sağladığı yorumu yapılabilmekle birlikte müdürlüğün kazalarda yeterince görevli bulundurmadığı saptanmıştır. Erzurum Reji İdaresi'nin merkezi müdürlüğün yanı sıra sancaklarda kurmuş olduğu müdürlükler, kazalarda teşkilatlandırmış olduğu memurluklar ile bu kazalara bağlı olan bölgelerde vâzifelendirmiş olduğu memurlara değinilmiştir. Vilâyet genelinde şirketin tek tütün işletmesi olan Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası hakkında bilgi aktarmak ise bölgede tütün imalatının varlığını göstermek açısından önem arz etmektedir.

2.2.5. Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası

Reji öncesi dönemde bir tütün fabrikasının faaliyette olduğuna dair bilgiler Hafız Ali Rıza Efendi'nin[1321] yaptığı görevden tespit edilebilmiştir. Şöyle ki, 14 Nisan 1881 tarihinde 166 kuruş aylık maaş ile Ali Rıza Efendi, Erzurum'da Kuşcuoğulları Tütün Fabrikası'nda katiplik görevine tayin edilmiştir. Ancak Reji Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte yapılan antlaşma doğrultusunda 15 Mart 1884 tarihinde fabrikanın idareye devredilmesiyle birlikte üzerine buradaki görevine son verilmiştir. Bu verilerden hareketle Reji öncesi dönemde Erzurum Vilâyetinde tütün imalatının yapıldığı söylenmekle birlikte aktif olan bir fabrikanın mevcudiyetinden bahsedilebilmektedir. Lakin Kuşçuoğlulları Tütün Fabrikası olarak isimlendirilen bu imalathanenin faaliyetlerine ve diğer idari personeline dair detaylı bilgilere ise ulaşılamamıştır.[1322]

Daha önce de belirtildiği gibi Reji Şirketi, 1884 yılında imparatorluk genelinde denetimi ele aldıktan kısa bir süre sonra vilâyetlerde kurmuş olduğu idarelere bağlı olarak tütünün işlenip piyasaya sürülmesi amacıyla tütün veya sigara fabrikası olarak nitelendirilebilecek kuruluşlar oluşturmuştur. Bu oluşum bazı bölgelerde mevcut olan yapıları satın alıp kullanarak bazı bölgelerde ise mevcut olan fabrikaları kapatıp yenilerini açmak şeklinde gerçekleşmiştir.[1323] Böylece tütünde imalat sektörü denetim altına alınmıştır. Reji, tütün fabrikalarının kurulmasıyla birlikte tütünün işlenmesi

---

[1321] 1861 yılında Mahmut Efendi'nin oğlu olarak Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Sıbyân Mektebinden sonra Erzurum Rüşdi'sinde Arapça, Farsça ve Türkçe eğitim almıştır. Erzurum'daki tütün fabrikasında görevini icra ettikten sonra 27 Temmuz 1884 tarihinde 350 kuruş maaş ile Ak Memleha Müdüriyeti Başkitabeti'ne, 11 Aralık 1884 tarihinde ihraç edildikten sonra 7 Nisan 1887 tarihinde 400 kuruş maaş ile Pasin Rüsumat İdaresi Başkitabetine memur olmuştur. Bkz. Okcu, Yılmaz, Akdağ, Başaran, Bilen, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Erzurumlu Memurlar (1879-1909)*, 295.

[1322] BOA. DH. SAİD.d. Dosya No: 16, Gömlek No: 269 (H. 29 Zi'l-Hicce 1277/M. 8 Temmuz 1861).

[1323] Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 40, (Güz 2016): 272.

amacıyla daha önce faaliyette olan fabrikatörlerin elinde bulunan tütünleri bilirkişiler aracılığı ile satın alarak bu fabrikaların faaliyetlerine son vermiştir. Devlet ise Reji fabrikalarından *Sarfiyat Resmi*[1324] adı verilen vergi topladığından dolayı bu kuruluşları önemli bir gelir kaynağı olarak görmüştür.[1325] Bu bağlamda, Reji Şirketi; Samsun, İzmir[1326] ve Adana[1327] gibi tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı vilâyetlerde fabrikalar açmıştır.[1328] Kısa bir süre sonra ise yine Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ekiminin yapıldığı önemli vilâyetler arasında yer alan İstanbul, İzmir, Şam, Halep,[1329] Beyrut, Bağdat, Bursa, Trabzon, Saraybosna, Rusçuk, Edirne,[1330] Selanik ve Kavala gibi Erzurum vilâyetinde de şirket tarafından tütün fabrikası kurulmuştur. Reji Şirketi ise fabrikaların kuruluşunda bölgenin tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı ve piyasaya sürülmesi açısından önemli güzergâhlar üzerinde olmasına dikkat etmiştir. Nitekim gerek Osmanlı coğrafyasında Erzurum'un önemli güzergâhlar üzerinde bulunması gerekse sınırlarının içerisinde bulunan toprakların tütün üretimine elverişli olması ve üretim açısından zengin arâzi yapısı ile geniş bir ticari sahaya sahip olmasından dolayı fabrikalardan biri de burada kurulmuştur.[1331]

Erzurum Reji İdaresi'nin bölgede teşkilatlandırıldığı tarihle orantılı olarak aynı tarihlerde Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nın kurulduğuna dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Erzurum vilâyetine ait salnameler incelendiğinde fabrikanın bölgede faaliyette olduğuna dair en erken bilgiye 1892 yılına ait vilâyet salnamesinden

---

[1324] Sarfiyat Resmi 1874 yılında hazırlanan nizâmnâmede Beyrut, Bağdat, Halep, Bursa, Trabzon, Erzurum, Samsun, Saraybosna, Rusçuk, Edirne ve Selanik gibi vilâyetlerde aktif olan tütün fabrikalarından alınan vergi olarak belirtilmiştir. Bkz. H. Neşe Erim, Aslihan Nakiboğlu, "Osmanlı Bürokrasisinde Yenileşme: Tütün Nizamnameleri", *Turkish Studies–International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/2, (2013): 331-332.

[1325] Öskül, *Hüdavendigar Vilâyetinde Tütüncülük ve Reji İdaresi,* 77.

[1326] Fabrika 1884 yılında İzmir'in Alsancak ilçesinde kurulmuştur. Bkz. Mine Tanaç Zeren, Özgül Yılmaz Karaman, "Izmır Rejı Tobacco Factory As One Of The Industrıal Herıtage Remaıns Of The Cıty" *Art-Sanat Dergisi,* 9, (Aralık 2018): 256.

[1327] Cevdet Erdöl, *Geçmişten Günümüze Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele Yolculuğu,* 1. Baskı, (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2019), 30.

[1328] A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki,* 1. Baskı, (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997), 70; Habip Edip, *Avrupada Tütün İnhisarları ve Türkiyede Tütün İnhisar İdaresi*, 1. Baskı, (İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1931), 152-153.

[1329] Alpaslan Işıklı, *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Domakrasi Kavramının Gelişimi,* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 60-61.

[1330] Edirne Reji Duhân Fabrikası 1884 yılında mevcut ticarî işletme olarak faaliyet göstermektedir. Bkz. Haluk Kayıcı, "19. Yüzyıl Sonlarında Edirne Sancağı'nda Ticaret ve Sanayi", *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi,* Haz. Zafer Gölen, Birol Çetin, Abidin Temizer 1. Baskı, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 329.

[1331] Murat Özdemir, *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı,* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 28.

ulaşmaktayız. Bu doğrultuda salnamenin içeriğine bakıldığında fabrikada muhafızı olarak görev yapmakta olan Ahmet Ağa'nın ismine yer verilmiştir.[1332] 1894 yılına ait vilâyet salnamesinde ise 1892 yılına ait vilâyet salnamesinin aksine tütün fabrikası ile ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir. Bu çerçevede 1894 yılında Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nda görev yapan isim listesi şu şekilde ele alınmıştır; Fabrika Dairesi'nde müdür olarak Tevfik Bey,[1333] muhafız olarak Ahmet Ağa ve kâtip olarak Girgor Efendi görev icra etmiştir. Fabrikaya bağlı olan Muhafaza Dairesi'nde ise muhafız memuru olarak Memiş Bey, Muâvini Abdülrahman Efendi, Süvari Kolcubaşı Ahmet Hamdi Efendi ve ikinci muâvin olarak Hamdi Bey görev yapmıştır. Fabrikanın idarî personeli dışında Muhafaza Dairesi'nde de görev yapan isimlere yer verilmiş olması fabrikanın güvenliğinin korunması amacıyla fabrikaya bağlı bir Muhafaza Dairesi'nin de faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Fabrika ve Muhafaza Dairesi'nde görev yapan isimlerin etnik yapısına bakıldığında Fabrika Müdürü Tevfik Bey ile Fabrika Muhafızı Ahmet Ağa'nın Müslüman, Fabrika Kâtibi Girgor Efendi'nin ise Gayrimüslim olduğu, Muhafaza Dairesi'nde ise görev yapan personelin tamamının Müslüman olduğu yorumu yapılabilmektedir.[1334]

1897 yılına ait Erzurum vilâyet salnamesinde fabrikanın idari kadrosuna dair zengin bir içerik mevcuttur. Salnamede 1894 yılına ait verilerde olduğu gibi Fabrika İdaresi ile Muhafaza Dairesi'nde görev yapan memurların isim listelerine yer verilmiştir. Bu isim listesine bakıldığında ise fabrikanın güvenliğinden sorumlu muhafız Agop Efendi ile kâtip Girgor Efendi'nin isimlerine yer verilmiştir. Yine aynı dönem içerisinde fabrikaya bağlı olan Muhafaza Dairesi'nde muhafaza memuru Memiş Efendi, süvari kolcu başı Musa Bey ve muâvini Mehmet Bey görev yapmıştır.[1336] 1897 yılında Fabrika Dairesi'nde muhafız ve fabrika kâtibinin Gayrimüslim, Muhafaza Dairesinde ise görev yapan personelin Müslüman olduğu tespit edilmiştir. 1894 ile 1897 yıllarına ait vilâyet salnamelerinde tütün ve Muhafaza Dairesi'nde görev yapan isimlerle ilgili verilen bilgilerin karşılaştırılması yapıldığında ise 1894 yılında fabrikanın müdürlük görevi Müslüman Osmanlı vatandaşı tarafından

[1332] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1310, s. 217.
[1333] 1894 yılında da aynı görevi icra eden Tevfik Bey ile Erzincan sancağında reji müdüriyesi olarak Pachayan Hanımın ismi tespit edilmiştir. Bkz. Cervati, Freres, *Annuaire Oriental Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature*, 945.
[1334] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1312, s. 262-263.
[1336] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1315, s. 146-147.

yürütülürken, 1897 yılında ise bu görev Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşı tarafından yerine getirilmiştir. Fabrika kâtibi olarak görev yapan Girgor Efendi ve Muhafaza Dairesi'nde Muhafaza Memuru Memiş Efendi 1894 yılından itibaren aynı görevde bulunmuşlardır.

1899 yılına ait vilâyet salnamesinde ise Fabrika Dairesi'nde görev yapan isim listesine bakıldığında 1894 ile 1897 yıllarında olduğu gibi Girgor Efendi'nin fabrika kâtibi, Agop Efendi'nin ise fabrika muhafızı olarak görev yapmaya devam etmiştir. Bu dönemde fabrikanın müdürlük görevi ise Matyo Kofidi Efendi tarafından icra edilmiştir. Muhafaza Dairesi'nde ise muhafaza kâtibi olarak Cemil Efendi, piyade kolcubaşı Bekir Efendi'nin isimlerine yer verilmiştir.[1337] 1900 yılında ise Fabrika Dairesi'nde Müdür Bazin Efendi, Muhasebe Kâtibi Girgor Efendi görev yaparken Muhafaza Dairesi'nde ise memur Hacı Haciş Bey ile Kâtip Cemalettin Efendi'nin görev yaptığına dair malumatlar aktarılmıştır. 1900 yılına ait vilâyet salnamesinde dikkati çeken noktalardan biri Girgor Efendi'nin görev yapıyor olmasıdır. 1894 ile 1900 yılları arasında görev yapan isimler arasında sadece Girgor Efendi'nin görevi değişmiş olsa da ismin farklı bir görevle var olduğu belirtilmiştir.[1338]

Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nın faaliyetlerine bakıldığında ise Erzurum'da faaliyette olan Reji tütün fabrikasında işlenip paketler haline getirilerek kullanıma sunulan tütünlerin başta Trabzon bölgesinden olmak üzere çevre vilâyetlerden getirilmiştir.[1339] Fabrikaya getirilmiş olan tütünlerin paketlenmesinde kullanılan paketler ise Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nda üretilmiştir.[1340] Getirilen bu tütünlerin özellikle Trabzon'a bağlı olan Akçaabat[1341] bölgesinde yetiştirilen tütünlerdir. Akçaabat'tan alınan bu tütünler işlenip paketler haline getirilmek üzere Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'na getirilmiştir.[1342] Lakin

[1337] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1317, s. 150.
[1338] *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, Hicri: 1318, s. 256.
[1339] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1530, Gömlek No: 14 (H. 29 Zi'l-ka'de 1305/M. 7 Ağustos 1888).
[1340] Filiz Dığıroğlu, *XIX, Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 141.
[1341] Bu bölgede tütün yetiştiriciliği yapan çiftçiler ile reji arasında ciddi sorunların meydana geldiği, çiftçilerin reji tarafından mağdur edildiği ve şikâyetlerde bulunmalarına rağmen bu mağduriyetlerinin giderilemediği yerel basına 1908 yılında yansımıştır. Bkz. Mehmet Temel, "Reji Hakkında", *Feyz Gazetesi*, (6 Ekim 1908, s. 2).
[1342] Filiz Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914),* 52-53.

fabrikada üretilen paketlerin yetersiz olduğunun görülmesiyle birlikte Trabzon Reji İdaresi[1343] Tütün Fabrikası ve çevre vilâyetlerden tütün paketlerinin satın alındığı anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle Erzurum vilâyetinde tütün imalatına dair genel bir değerlendirme yapılacak olunursa reji öncesi dönemde bölgede bir fabrikanın bulunduğu, rejinin bölgede teşkilatlandırılmasıyla birlikte tütün işletmelerini denetim altına alarak kendi fabrikasını kurduğu söylenebilir. Bu fabrika imtiyaz müddetinin devam ettiği sürece aktif olduğu söylenmekle birlikte Adana Reji Tütün Fabrikası'nın aksine Erzurum Tütün Fabrikası ile ilgili detaylı bilgilere rastlanılamamıştır. Adana Reji Tütün Fabrikası'nın kullanmış olduğu aletleri ve tütün üretimiyle ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşılmış olmasına rağmen Erzurum Reji Tütün Fabrikası ile ilgili bu manada bilgilere ulaşılamamıştır.[1344]

2.3. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME

Çalışmanın ikinci bölümü *Reji Şirketi'nin Adana ile Erzurum Vilâyetlerinde Teşkilat ve İdari Yapılanması* başlığı ile ele alınmıştır. Bu bölümde Reji Şirketi'nin merkez yapısıyla birlikte Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin idarî yapısına değinilmiştir. İstanbul merkezli oluşturulan teşkilatın imparatorluk genelinde vilâyetlerde başmüdürlük olarak teşkilatlandırıldığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede Adana Reji Başmüdürlüğü'nün faaliyette olduğuna dair verilerin 1885 yılına ait olduğu tespit edilirken Erzurum Reji Başmüdürlüğü'ne dair bilgiler ise 1884 yılına ait olduğu saptanmıştır. Vilâyet merkezinde kurulan başmüdürlüklere bağlı olarak oluşturulan müdürlüklerle sancak merkezlerinde örgütlenme oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olarak Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü, Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ile İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü kurulmuştur. Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğüne bağlı olarak ise Erzincan, Bayezid ile Bayburt sancaklarında müdürlük şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Her iki vilâyette sancaklara bağlı olan kazalarda memurluklar oluşturulurken diğer bölgelerde ise memurlar tayin edilerek denetim sağlanmaya çalışılmıştır.

[1343] Şirket Trabzon vilâyetinde Trabzon, Akçaabat, Tirebolu, Ordu ve Giresun'da müdürlük şeklinde, Perşembe, Bolaman, Hapsermana, Aybastı, Görele, Of, Kurık, Akköy, Keşap, Şarlı, Maçka, Vakfıkebir, Piraziz, Ulubey, Sürmene ve Espiye bölgelerinde ise memuriyet şeklinde örgütlenmiştir. Bkz. Akpınar, *Reji İdaresi (1908-1925)*, s. 541.

[1344] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1520, Gömlek No: 92 (H. 11 Zi'l-ka'de 1305/M. 20 Temmuz 1888).

Adana ile Erzurum vilâyetlerinde şirketin başmüdürlük için kullanmış olduğu yapılar ise Adana Reji İdaresi'nin idarî binası ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki 1880 yılında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi için inşa edilmiş olan yapı ilk etapta şirketin idarî binası olarak kullanılmıştır. İkinci görüş günümüzde *Atatürk Müzesi* olarak bilinen *Suphi Paşa Konağı* yapının idarî merkezi olarak kullanıldığına yönelik olmuştur. Üçüncü görüş ise 1891 yılında *Deli Mehmet Oteli* olarak bilinen yapının Adana Reji İdaresi tarafından kiralanarak kullanıldığı saptanmıştır. Ancak Erzurum vilâyetinde şirketin kullanmış olduğu binanın konumu ve yapısıyla ilgili bilgilere ulaşılamamıştır.

Şirketin her iki vilâyette görevlendirmiş olduğu memurların icra etmiş olduğu görevlilerin idarî unvanlarına bakıldığında ise Başmüdür, Müdür, Nâzır, Kâtip, Kolcu, Muhammin, Muhasebeci, Sandık Emini ve Dâvâ Vekili gibi unvanlar örnek gösterilebilir. Bu bağlamda, Nâzır Âdem Bey, Memur Mehmet Sadık Bey, Memur Dominik Marco Pola, Mösyö Atbaş Bey, Nâzır Abud Efendi, Başmüdür Rober Veledi Bozan Loiz Efendi, Jul Albina Efendi gibi isimlerin yanı sıra Ermeni ile yabancı devletlerin vatandaşlığında bulunan görevliler örnek gösterilebilir.

Bu gibi görevlilerin ise motivasyonun yüksek tutulması amacıyla başarılı olanlara şirket tarafından ödüller verilmiştir. Verilen ödüller genel olarak rütbe yükseltme, nişan, terfi ve maaş artırımı olmuştur. Adana Merkez Reji Başmüdürlüğü'nün yanı sıra Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü ve Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev icra eden bazı idarî personelin başarı göstermesi üzerine ödüllendirildiğine dair veriler tespit edilmiştir. Yine Erzurum Reji Başmüdürlüğü, Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü, Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü ile Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü bünyesinde görev icra eden bazı memurların da ödüllendirildiğine dair bilgiler elde edilmiştir.

Başarılı olan personele ödül verildiği gibi kayıt dışı ekonomi girişimlerinde bulunanların ise yargılama neticesinde suçlu bulunmaları halinde görevden el çektirme, zimmetlerine geçirmiş oldukları tutarın tahsil edilmesi ve hapis gibi cezalandırma yöntemine başvurulmuştur. Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğünde memur olarak görev yapan Artin Efendi'nin 14.000 kuruşu zimmetine geçirmesi dâvâsı örnek gösterilebilir. Mersin Sancağı Reji Müdürlüğüne bağlı olan Tarsus

Kazası Reji Memurluğunda muhasebeci olarak görev yapıp zimmetine para geçirdiği tespit edilen Dimitri Sabuncu Efendi'nin görevden uzaklaştırılarak, eksik olan miktarın kendisinden tahsil edilmesi başka bir örnek olarak verilebilir. Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğünde görev yapan Muhasebeci Mardiyan Mihran Efendi ile Müdür Şerif Bey arasında meydana gelen zimmet dâvâsı örnek gösterilebilir. Yine Adana vilâyetine bağlı olan Mut kazasında 1910 yılında meydana gelen bir diğer zimmet dâvâsı da Grigor Efendi ile şirket arasında yaşanmıştır. Bu tür zimmet dâvâlarını çoğaltmak mümkündür.

Adana ile Erzurum vilâyetlerinde tütünün tek işletmecisi olarak görev yapan fabrikalar ile ilgili yapılan araştırma neticesinde Adana Reji Tütün Fabrikası ile ilgili detaylı bilgiye ulaşılırken Erzurum Reji Tütün Fabrikası ile ilgili elde edilen bilgiler son derece kısıtlı olmuştur. Bu bağlamda, Adana'daki tütün fabrikası ile ilgili Reji Şirketi'nin bölgede teşkilatlandırılmasından önceki dönemlerde üretilen tütünlerin işlenip piyasaya sürülmesi amacıyla Aslıoğlu Serahim Ağa'nın denetiminde Kulahçılar Çarşısı'nda bulunan bir fabrikanın faaliyette olduğuna dair bilgi tespit edilmiştir. Tütün işletmelerinin Reji Şirketi'nin denetimine girmesiyle birlikte 1895 yılında faaliyete geçen Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası şirketin sözleşmesi gereği vilâyet genelinde üretilen tütünlerin işlendiği tek yer olması hasebiyle diğer fabrikatörlerin ellerinde bulunan tütünleri satın almıştır. Şirkete ait fabrika için Bahçehay'da Şakir Paşa Mevkii'ne taşınması amacıyla 1904 yılında ruhsat verilmiştir. Fabrika 1923 yılına kadar bu mevkide hizmet vermiştir.

Erzurum Reji İdaresi bünyesinde faaliyet gösteren Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'na dair en erken bilgilere ise 1892 yılına aittir. Bu tarihe dair elde edilmiş olan bilgiler 1892 yılında fabrikanın vilâyette faal olduğunu göstermektedir. Adana Reji Tütün Fabrikası ile ilgili detaylı malumata ulaşılırken Erzurum Reji Tütün Fabrikası ile ilgili elde edilen bulgular fabrikada görev yapan görevlilerle sınırlı kalmıştır. Yine Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nın binası ile ilgili elde edilen bilgilerle kıyasla Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nın yapısı ile ilgili hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REJİ ŞİRKETİ'NİN ADANA VE ERZURUM VİLAYETLERİNDE TÜTÜN KONTROLÜ VE UYGULAMALARI

Reji Şirketi'nin Adana ile Erzurum Vilâyetlerinde Tütün Kontrolü ve Uygulamaları başlığıyla ele alınan üçüncü bölümde şirketin Adana ile Erzurum vilâyetlerindeki tütün üretimini, tüketimini, ticaretini ve imalatını denetim altında tutmak amacıyla uygulamış olduğu politikalar ele alınmıştır. Bu çerçevede bölüm; Adana Reji İdaresi'nin Tütün Kontrolü ve Uygulamaları ile Erzurum Reji İdaresi'nin Tütün Kontrolü ve Uygulamaları ana alt başlıklarından oluşmaktadır.

Adana Reji İdaresi'nin bölgede tütünü kontrol etmek için hayata geçirmiş olduğu politikalar neticesinde tütün çiftçileri, tüccarları ve tüketicileri ile olan ilişkilerine değinilmiştir. Ayrıca şirketin merkezi ve yerel idare ile olan ilişkisine değinildikten sonra uygulanan vergi politikası ele alınmıştır. Bu doğrultuda taraflar arasında Reji fabrikalarında paketlenen tütün ile sigaraların paketlenmesi, ambar sorunu, tütün çiftçilerinin ekim için ruhsat talebinde bulunmaları, tüccarların ticaret için Rejiden satış ruhsatı talebinde bulunması, mevsim-i zirâat meselesi bir diğer ifade ile tütün ekim meselesi, takdir-i fiyat bir diğer ifadeyle tütünün alım-satım fiyatlarının belirlenmesi ve taraflar arasında yapılan yazışmalarda kullanılan evraklarda pul ile bandrol yapıştırılmasından dolayı meydana gelen sorunlar incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınan bir diğer konu da daha önce de belirtildiği gibi Erzurum Reji İdaresi'nin vilâyet genelinde tütünü kontrol altında tutmak için hayata geçirmiş olduğu uygulamalardır. Bu uygulamalar neticesinde tütün çiftçileri, tüccarları, tüketicileri ile imalatçılarıyla yaşanan problemlerin yanı sıra idarenin merkezi hükümet ile mahalli idarecilerle olan ilişkilerine değinilmiştir. Ayrıca idarenin bölgedeki vergilendirme politikası ele alınan bir diğer uygulama olmuştur. Şirketin bölgede uygulamış olduğu bu politikalar neticesinde taraflar arasında oluşan problemlerin kaynağı olan ambar sorunu, tütün ve sigaraların paketlenmesi sorunu, tütün ekim ve satış ruhsatnamesi sorunu, takdir-i fiyattan kaynaklanan sorunlar, mevsim-i zirâat meselesinden dolayı tezahür eden problemeler ile evraklara pul ile bandrol yapıştırma sorunları ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

Bu çerçevede yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde elde edilen bulgular doğrultusunda Reji İdaresi'nin Adana ile Erzurum vilâyetlerinde tütün çiftçisi, tüccarı, tüketicisi ve imalatçısıyla olan ilişkilerinin ne yönde seyrettiği? Şirket yöneticilerinin merkezi hükümet ile yerel idarecilerle olan ilişkilerinin neler olduğu? Her iki vilâyette tütünün kontrol altında tutulması için ne gibi uygulamaların hayata geçirildiği? Hayata geçirilen bu uygulamalar neticesinde ne gibi sorunların meydana geldiği? Bu sorunların çözümü hususunda başvurulan çözüm yöntemlerinin neler olduğu? Şirketin vilâyetlerde uygulamış olduğu vergilendirme politikasının ne olduğu? Sorularına bu minvalde cevap aranmaya çalışılmıştır.

3.1. ADANA REJİ İDARESİ'NİN TÜTÜN KONTROLÜ VE UYGULAMALARI

Reji Şirketi'nin Osmanlı yönetimi ile yapmış olduğu anlaşma gereğince hazırlanan şartname, nizâmnâme ve iradelerle tütün ürününün işleyişi ile ilgili düzenin kusursuz şekilde işlediğini düşünmek elbette mümkün değildir. Ancak Reji Şirketi açısından bölgede kusursuz şekilde işleyen düzen halkın gerçek sıkıntılarını yansıtmaktan çok, şirketin talepleri ile siyasi iktidarın arzu ve isteklerini ifade etmektedir. Şirketin Osmanlı İmparatorluğu genelinde olduğu gibi Adana vilâyetinde de tütün işlerini yürütmüş olduğu dönemde ortaya çıkan problemlerin birçoğu, hazırlanmış olan şartnameler ve nizâmnâmenin gerçek uygulamaların gölgesinde kalmasına neden olmuştur. Şartname ve nizâmnâmenin aksine gerçek uygulamada tütün işleri ile uğraşan Osmanlı vatandaşları ile şirket arasında çeşitli soruların çıkmasına neden olmuştur.[1345] Bu sorunların temel kaynaklarından biri de tütünün kontrol altında tutulmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Adana Reji İdaresi'nin vilâyet genelinde tütün üretimini, tüketimini ve ticaretini kontrol etmesi neticesinde ortaya çıkan problemler incelenmiştir.

3.1.1. Adana Reji İdaresi'nin Tütün Kontrolü

Reji Şirketi'nin Adana vilâyetinde teşkilatlandırılmasıyla birlikte bölgede tütün alanında kontrolü sağlamak amacıyla mahalli idare ile ilişkiler kurulmuştur. Bu doğrultuda idare bölgede tütün ekim alanlarını, ticaretini ve vergilendirme sistemini

[1345] Dığıroğlu, M*emalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, 61.

kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu durumda uygulanan politikalar neticesinde Adana Reji İdaresi ile üretici, tüccar ve tüketiciler arasında çeşitli sorunların çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunların temel kaynaklarından biri üreticilerle yaşanan tütün ekim alanından kaynaklanan problemlerdir.

3.1.1.a. Üreticilerle İlişkiler ve Üretim Sorunu

Osmanlı'da 1883 yılında Rejinin tütün idaresini denetim altına aldığında yaklaşık olarak 140.000 tütün çiftçisi 192.000 dönümlük alanda tütün ekimi yapmaktaydı.[1346] Haliyle Reji Şirketi'nin tütün üretimini kontrol altına almak amacıyla uygulamış olduğu politikalardan dolayı üreticiler ile şirket arasında çeşitli sorunların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Rejide genel müdür olarak görev icra etmiş olan Lui Ramber anılarında bu konuya değinmiştir. Lui Ramber Reji Şirketi'nin denetimi altında olan bölgelerde tütün üretiminin serbest olduğunu ifade etmiştir. Ancak tütün çiftçisinin tütün ekmek için şirketten izin ruhsatı alması zorunluluğu bulunmaktaydı. Reji Şirketi, belirlenen kanun ve hükümler doğrultusunda gerekli evraklarla ruhsat için başvuru yapan herkese ruhsat vermek zorundadır. Ayrıca aynı uygulamanın yaprak tütünler için de hayata geçirileceği belirtilerek yaprak tütünlerin de ekimi serbest bırakılmıştır.[1347]

Çiftçiler veya tüccarlar tarafından satılmayan tütünler ise taraflar arasında belirlenen muhamminler tarafından tespit edilen fiyatla Reji Şirketi tarafından alınmak zorundaydı. Ancak belirlenmiş olan bu uygulamalardan dolayı şirket kurulduğu ilk andan itibaren tütün çiftçisi ile mücadele içerisinde olduğu Lui Ramber tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca şirketin karşı karşıya gelmiş olduğu bir diğer kesim de yerel devlet idarecileri olmuştur. Bunun sebebi ise tütün çiftçilerinin yerel idareciler tarafından korunması olarak belirtilmiştir. Şirket idaresinin zorluğuna değinen Lui Ramber, buna rağmen müdürlük görevini kabul ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca genel müdür olduğundan dolayı rahat bir şekilde görevini icra edeceğini, daha önce

[1346] Hamza Erdem, "Diyarbekir Kırsalında Yabancı Sermaye ve Emek: Reji İdaresi ve Çiftçiler Arasındaki Anlaşmazlıklar", *Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 4(3), (Aralık 2022): 144.
[1347] Lui Ramber, *Gizli Notlar,* Çev. Niyazi Ahmet Banoğlu, 1. Baskı, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1975), 81.

üstlenmiş olduğu görevlerde atacağı adımlarda sık sık Paris veya Londra'dan talimat almaya mecbur olma durumunun da ortadan kalkacağını ifade etmiştir.[1348]

Genel müdür Lui Ramber'in aktarmış olduğu bilgilerden hareketle tütün ekiminin ve ticaretinin serbestliği Reji Şirketi'nin müsaadesi ile sınırlı kaldığı çıkarımı yapılabilmektedir. Çiftçi veya tüccara yönelik bu sınırlılığa karşı şirkete izin talebi başvurusunda bulunanlara ise şirketin izin vermesi zorunlu koşulmuştur. Buna ek olarak metnin devamında tütünlerin Reji tarafından satın alınmasına yönelik aktarılan bilgilerde bu konuda fiyatların belirlenmesi amacıyla görevlendirilen muhamminler aracılığıyla şirket ile satıcılar arasında bir mücadelenin olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu mücadelede yerel idarecilerin ise çiftçi ve satıcının yanında durarak Rejiyle mücadele içerisinde olduğu belirtilmiştir. Lui Ramber'in bu açıklamalarında da belirtildiği gibi üreticiler ile şirket arasında yaşanan sorunların meydana geldiği yerlerden biri de Adana vilâyeti olmuştur. Ancak her ne kadar üreticiler ile şirket arasında bölgede sorunlar meydana gelmiş olsa da bu durum tütün üretiminde meydana gelen artışı olumsuz yönde etkilememiştir. Bu çerçevede 1882 ile 1889 yıllarında tütünden elde edilen miktarı karşılaştırmakta fayda görülmüştür.

[1348] Lui Ramber, *Gizli Notlar*, 81.

Tablo 21: Muhtelif Bölgelerde Tütün Üretimi (1882-1889)

Vilâyet	**1882 (kg)**	**1889 (kg)**
Adana	**20.000**	**149.000**
Bursa	387.000	688.000
İstanbul	54.000	261.000
İzmit	395.000	931.000
Çanakkale	124.000	184.000
Tekfurdağı[1349]	43.000	212.000
Diyarbekir	146.000	444.000
Erzurum	48.000	422.000
Yanya	111.000	275.000
Trablusgarp	792.000	1.098.000
Samsun	356.000	1.960.000
İzmir	692.000	1.333.000

Kaynak: BOA. Y. EE. Dosya No: 11, Gömlek No: 17 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1307/M. 5 Ocak 1890).

Tablo 21'deki veriler incelendiğinde Adana vilâyetinde şirketin tütünü kontrol altına almadan önce 1882 yılında kayıt altına alınan tütün miktarı 20.000 kilo iken Adana Reji İdaresi'nin teşkilatlandırılması ve faaliyetlerine başlamasıyla birlikte bu oran 1889 yılında 149.000 kiloya çıkmıştır. İdarenin bölgedeki uygulamaları neticesinde yaklaşık olarak tütün üretiminde 129.000 kiloluk artış meydana gelmiştir. Bu verilerden hareketle 7 yıllık zaman zarfında elde edilen tütün mahsulünde hemen hemen 7 kat artışın meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu artışın temel nedeni şirketin kayıt dışı tütün ekimi ile yürütmüş olduğu çalışmaların yanı sıra tütün çiftçilerinin ve ekilen arâzi alanlarının artması olarak gösterilebilir. Tabloda yer alan diğer verilere bakıldığında ise tütün üretiminin en fazla artış gösterdiği vilâyetler arasında Samsun[1350] ve İzmir yer almıştır. Bu doğrultuda Samsun'da 1882 yılında üretilen tütün

[1349] 1883 yılında İdare Tekfurdağı merkez olmak üzere Çorlu, Hayrabolu ve Malkara kazalarında birer memurluk oluşturularak teşkilatlandırılmıştır. 1892 tarihli salnamede bölgede 8-10 yıl önceden beridir tütün üretiminin yapıldığı belirtilmiştir. Sancakta daha çok tütün üretiminin Ermeniler tarafından yapıldığı bilinmekle birlikte 1892 yılında Çorlu, Hayrabolu ve Malkara bölgelerinde tütünden 505.832 kuruş gelir elde edildiği saptanmıştır. Bkz. Ümit Ekin, Hümmet Kanal, "Tekfurdağı Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1890-1902)", *HUMANITAS Dergisi,* 4, (Güz 2014): 124-125.

[1350] Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretiminin yapıldığı ilk bölgelerden biri olan Samsun'da, 1869 yılında Samsun Duhân (tütün) Pazarı kurulmuştur. Bu pazar 1884 yılından itibaren Samsun Reji İdaresi'nin denetimine girmiştir. Reji idaresi denetiminde olan bu pazarın dört kapısı görevlendirilen kolcular tarafından sabah açılıp akşam kapatılmaktadır. Bkz. BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 364, Gömlek No: 18 (H. 23 Cemazîye'l-Evvel 1283/M. 3 Ekim 1866); BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 274, Gömlek No: 88 (H. 15 Rabî'ül-Evvel 1280/M. 30 Ağustos 1863); BOA. İ. ŞD. Dosya No: 17,

miktarı 356.000 kilo iken bu oran 1889 yılında 1.960.000 kiloya çıkmıştır. Genel olarak Reji sonrası elde edilen hasılatta artış mevcuttur. Bu durum ise şirketin bölgede kayıt dışı ekonomiyle yürütmüş olduğu mücadelede kısmen de olsa başarı elde ettiğini göstermektedir.[1351]

Bu tarihlerde meydana gelen artış, elde edilen gelirlere de olumlu yönde yansımıştır. Nitekim 1890 yılında Adana vilâyetinde üretilen tütün üzerinden toplamda yaklaşık olarak 900.000 Frank gelir sağlanmıştır. Elde edilen bu gelirin Osmanlı lirasıyla bölgelere göre dağılımına bakıldığında ise Adana merkezde üretilen tütünler üzerinden 1.500.000 kuruş, Tarsus'ta üretilen tütünlerden 800.000 kuruş, Mersin'de üretilen tütünlerden 555.000 kuruş, Silifke'de üretilen tütünlerden 400.000 kuruş, Mut kazasında üretilen tütünlerden 150.000 kuruş, Haçin bölgesinde 100.000 kuruş, Ermenek bölgesinde 100.000 kuruş, Anamur bölgesinde 80.000 kuruş, Sis bölgesinde 100.000 kuruş, Kadirli bölgesinde 10.000 kuruş, Osmaniye bölgesinde 30.000 kuruş, Payas bölgesinde 10.000 kuruş ve son olarak Yumurtalık bölgesinde ise 10.000 kuruş gelir sağlanmıştır.[1352]

Toplamda ise bu tutar 3.845.000 kuruş olmuştur. Verilen bilgiler incelendiğinde tütün üretiminden elde edilen gelirlerin en düşük olduğu bölge olarak Yumurtalık, Payas ve Kadirli kazaları olarak ön plana çıkarken, en fazla gelirin sağlandığı bölgenin ise Adana merkez olduğu saptanmıştır. Bu verilerden hareketle Adana merkezde tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı, Mut kazasında ise tütün üretiminin yaygın olarak yapılmadığı söylenebilir. Mut kazasında elde edilen gelirin düşük olmasında bölgede tütün üretiminin az yapılmasından kaynaklanıyor olabildiği gibi kayıt dışı üretimin de yapıldığına dair yorum yapma imkânı tanımaktadır.[1353] Her ne kadar kayıt dışı üretim yapılıyor olsa da şirketin bölgede tütün denetimini ele aldığı tarihten itibaren vilâyette üretilen tütün miktarında artış yaşanmıştır. Nitekim bu artış 1885 ile 1896 yılları arasındaki üretimden elde edilen gelirlerde görülmektedir. Bu kapsamda Adana Reji

---

Gömlek No: 728 (H. 16 Şaban 1286/M. 21 Kasım 1869); BOA. ŞD. Dosya No: 1866, Gömlek No: 7 (H. 19 Şevvâl 1328/M. 24 Ekim 1910); BOA. ŞD. Dosya No: 1866, Gömlek No: 11 H. 5 Safer 1329/M. 5 Şubat 1911); BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 15 (H. 12 Şevvâl 1330/M. 24 Eylül 1912).

[1351] BOA. Y. EE. Dosya No: 11, Gömlek No: 17 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1307/M. 5 Ocak 1890).

[1352] Vital Cuinet, *La Turquıe D'Asıe Geographıe Admınıstratıve Statıstıque Descrıptıve Et Raısonnee De Chaque Provınce De L'Aıse-Mıneure,* 1. Baskı, (Parıs: Ernest Leroux Editeur, 1891), s. 29.

[1353] Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, 1. Baskı, (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1977), 57.

İdaresi'nin faaliyette olduğu ilk yıllardan 1896 yılına kadar vilâyet genelinde tütün üretiminden elde edilen mahsulde meydana gelen artışı tablo 22'de yer almaktadır.

Tablo 22: Adana'da Tütün Üretimi (1885-1896)

Ekim Yılı	**Mali Yıl**	**Miktar (Kilo)**
1885	Mali Yıl	11.543
1886	Mali Yıl	15.221
1887	Mali Yıl	15.401
1888	Mali Yıl	42.336
1889	Mali Yıl	149.350
1890	Mali Yıl	97.773
1891	Mali Yıl	206.652
1892	Mali Yıl	140.847
1893	Mali Yıl	172.054
1894	Mali Yıl	201.078
1895	Mali Yıl	199.349
1896	Mali Yıl	570.870

Kaynak: 1. ŞD. Dosya No: 368, Gömlek No: 19 (H. 18 Receb 1314/M. 23 Aralık 1896).

Tablo 22'deki veriler incelendiğinde Adana'da 1885 yılında tütün üretiminden elde edilen mahsulün toplamı kilo bazında 11.543'iken, bu oran 1889 yılına kadar düzenli olarak artış göstermiştir. Bu durum ise idarenin ilk beş yılda gelirlerini sürekli arttırdığını göstermektedir. En yüksek artış oranı ise 149.350 kiloyla 1889 yılı içerisinde gerçekleşmiştir. Lakin 1890 yılında elde edilen miktar 97.773 kiloya gerileyerek ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 1889 ile 1890 yılları arasında elde edilen mahsulde %50'ye yakın oranda düşüşün yaşanması dikkat çekici bir gelişme olarak yorumlanabilmektedir. Bir sonraki yıl ise 206.652 kiloyla son yılların en yüksek verimi elde edilmiştir. Fakat 1892 yılında bu oran 140.847 kiloya kadar gerilemiştir. 1896 yılına kadar elde edilen üretim miktarında dalgalanmaların yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak 1896 yılında elde edilen hasılat miktarı 570.870 kiloya çıkmıştır. Bu oran 1885 yılından itibaren elde edilmiş en yüksek oran olarak ön plana çıkmaktadır. Genel olarak bakıldığında ise 1885 ile 1896 yılları arasında tütün üretiminde elde edilen mahsul miktarında dalgalanmaların meydana gelmiş olmasına rağmen 1885 yılında elde edilen tütün miktarı 11.543 kilo iken 1896 yılında 50 kat artış göstererek 570.870 kiloya çıkmıştır. Bu istatistiki veriler ise idarenin tütünü

denetim altına alma doğrultusunda hayata geçirmiş olduğu politikalarda kısmen başarı elde ettiğini göstermektedir.[1354]

Adana Reji İdaresi'nin gelirlerini arttırma doğrultusunda hayata geçirmiş olduğu politikalar giderlerinin artmasına da neden olmuştur. Bu doğrultuda yukarıdaki tabloda da belirtildiği gibi 1895 yılında vilâyet genelinde 199.349 kiloluk tütün üretimi için yapılmış olan harcamalar tablo 23'te yer almaktadır.

Tablo 23: Muhtelif Vilâyetlerde Yapılan Tütün Ekim Masrafları (1895)

Nezâret İsmi	**İki Tahrire Göre Tütün Miktarı**	**Masraf**		**Her kiloya isabet eden miktar**
	Kilo	**Kuruş**	**Santim**	
Adana	**199.349**	**1.042**	**74**	
Halep	408.894	1.973	87	
Edirne	966.868	1.092	16	
Ankara	-	581	65	
Bağdat	1.714.463	345	62	
Beyrut	635.406	2.684	97	
Bursa	385.306	2.642	97	
Kastamonu	635.755	697	59	
Kavala	6.661.575	1.905	18	
İstanbul	1.059.525	1.660	55	
Yanya	296.074	960	36	
Konya	81.902	900	96	
Ma'muratü'l-Aziz[1355]	152.592	860	-	
Selanik	694.053	1.332	33	
Hassa	6.081.333	2.790	74	
İzmit	1.220.993	5.649	79	
İşkodra	41.009	75	64	
Trablusgarp	37.303	137	43	
Trabzon	1.922.014	1.439	89	

Kaynak: BOA. BEO. Dosya No: 974, Gömlek No: 73003 (H. 30 Muharrem 1315/M. 1 Temmuz 1897).

1895 yılında tütün üretimi için yapılan harcamalara dair verileri içeren tablo 23'te Adana vilâyetinde üretimi yapılan 199.349 kiloluk mahsul için yapılmış olan

[1354] BOA. ŞD. Dosya No: 368, Gömlek No: 19 (H. 18 Receb 1314/M. 23 Aralık 1896).

[1355] 1516 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren Harput sancağı için Ocak 1867 ile 10 Aralık 1937 tarihleri arasında kullanılan isimdir. Bkz. Murat Çelikdemir, "Harput'un Elazığ'a Nakli", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 29/2, (Temmuz 2019): 425-426.

zirâ'i çalışmalar neticesinde her bir kilo için harcanmış olan para miktarı 1.042 kuruş 87 santimdir. Tablodaki diğer veriler incelendiğinde ise en fazla tütün üretiminin yapıldığı bölge olarak Kavala dikkati çekmektedir. 6.661.575 kilo miktarı ile üretimde ilk sırada yer alan vilâyette yapılan zirâ'i masraflar ise her bir kilo için 1.905 kuruş 18 santim olarak görülmektedir. Zirâ'i masraflar açısından en fazla gidere sahip olan vilâyet ise her bir kilosu için 5.649 kuruş 79 santim ile 1.220.993 kilo tütün üreten İzmit vilâyeti olmuştur. Tablodaki verilerden hareketle tütün üretiminin en az yapıldığı bölge ise 37.303 kilo ile Trablusgarp vilâyeti olmuştur. Trablusgarp vilâyetinde üretilen her bir kiloluk tütün için 137 kuruş 43 santim harcama yapılmıştır. Tütün üretimine yönelik yapılan masraflar açısından son sırada yer alan İşkodra 41.009 kilo üretime sahip olmakla birlikte her bir kilosu için 75 kuruş 64 santim masraf yapılmıştır. Ancak tabloda dikkati çeken bir diğer ayrıntı Ankara vilâyeti ile ilgili olmuştur. Bu çerçevede Ankara Reji İdaresi[1356] vilâyet genelinde üretilen her bir kiloluk tütün için 581 kuruş 65 santimlik harcama yapılırken elde edilen tütün mahsulüne dair verilere yer verilmemiştir.[1357]

Adana Reji İdaresi'nin tütün çiftçisine yönelik uygulamış olduğu politikanın tütün mahsulüne olumlu etkisinin görüldüğü dönemlerden bir diğeri de 1908 ile 1909 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu çerçevede 1909 yılında imparatorluğun muhtelif vilâyetlerinde tütün üretiminde meydana gelen artış ile düşüşleri ve 1908 ile 1909 yılları arasında bu bölgelerde toplanan mahsulde aylara göre meydana gelen değişimi gösteren istatistiki veriler elde edilmiştir. Bu çerçevede 1909 yılının şubat ayında tütün üretiminde elde edilen hasat miktarında meydana gelen artış ile düşüşün yanı sıra 1908-1909 yılları arasında aylara göre meydana gelen değişime dair veriler tablo 24'te yer almaktadır.

[1356] Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde 1883 yılında örgütlenmesiyle birlikte teşkilatlandırıldığı vilâyetlerden biri de Ankara olmuştur. Bu çerçevede 1884 yılında faaliyetlerine başlayan idare Ankara Merkez Reji Başmüdürlüğü, Kırşehir Sancağı Reji Müdürlüğü, Çorum Sancağı Reji Müdürlüğü, Yozgat Sancağı Reji Müdürlüğü ile Kayseri Sancağı Reji Müdürlüğü olarak örgütlendirilmiştir. Sancaklara bağlı olan kazalarda ise memurluklar şekilde örgütlenmiştir. Toplamda 22 kazada memurluk olarak örgütlenen idarenin teşkilat yapısıyla ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Dağ, "Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımın Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22/2, (Haziran 2022): 656.

[1357] BOA. BEO. Dosya No: 974, Gömlek No: 73003 (H. 30 Muharrem 1315/M. 1 Temmuz 1897).

Tablo 24: Muhtelif Vilâyetlerde Tütün Üretimi (1908-1909)[1358]

1909 Yılı Şubat Ayında Vilâyetlere Göre Değişim Gösteren Tütün Miktarı			
Anadolu' daki toplam artış miktarı 34.596 liradır.	**Vilâyet**	**Artış (Kilo)**	**Düşüş (Kilo)**
	İstanbul	-	17.282
	Adana	**409**	**-**
	Halep	-	1.365
	Ankara[1359]	-	711
	Beyrut	-	326
	Bursa	-	150
	Kastamonu	-	510
	Cide	-	3.775
	Erzurum	241	-
	İzmit	-	570
	Konya	-	1.273
	Lazkiye	-	7
Tütün Üretiminde Aylara Göre Meydana Gelen Değişim (1908-1909)			
Bir sene sonucunda imparatorluk genelinde artış miktarı 68.847 liradır.	**Ay**	**Artış (Kilo)**	**Düşüş (Kilo)**
	Mart	7.127	-
	Nisan	17.127	-
	Mayıs	11.527	-
	Haziran	8.480	-
	Temmuz	16.102	-
	Ağustos	1.809	-
	Eylül	-	16.926
	Ekim	-	17.651
	Kasım	-	23.244
	Aralık	-	16.485
	Ocak	-	23.624
	Şubat	-	33.089

Kaynak: BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 58 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).

[1358] BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1889).

[1359] Nezâretin 1907 yılında kalabalık bir ekiple vilâyet genelinde tütün kontrolünü sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu ve Ethem Coşkun, *Ankara Vilâyeti Salnamesi 1325 (1907),* 1. Baskı, (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995), 65, 66, 138, 143, 148, 155, 164, 179, 187, 203, 211, 223, 228, 240, 250, 256, 264.

1909 yılında Anadolu vilâyetlerinde şubat ayı tütün üretiminde meydana gelen artış ve düşüşlere dair tablo 24'teki veriler incelendiğinde Adana[1360] ve Erzurum vilâyetlerinde üretimde artış yaşandığı görülmektedir. Adana vilâyetinde tütün üretiminde düşüşün görülmediği gibi 409 kiloluk artış meydana gelmiştir.[1361] Yine 1909 yılında Adana vilâyeti sınırları dâhilinde ekimi yapılan arâzi miktarı, elde edilen tütün miktarı, bu miktardan sağlanan gelirin oranı ve hektar başına elde edilen kilogramın ne kadar olduğuna dair bilgiler tablo 25'te yer almaktadır.

Tablo 25: Adana'daki Tütün Üretimine Dair Veriler (1909)

Faaliyet	Tutar
Tütün Ekiminin Yapıldığı Alan (Dönüm)	2.883
Tütün Üretim Miktarı (Ton)	270
Üretilen Tütünün Değeri (Bin kuruş)	981
Tütün Üretiminden Elde Edilen Verim (kg-hektar)	1.091

Kaynak: Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017): 206-212.

Tablodaki veriler incelendiğinde 1909 yılı içerisinde Adana vilâyeti sınırları içerisinde 2.883 dönümlük arâzi üzerinde tütün ekimi yapılmış olup bu arâzilerden toplamda 270 ton tütün mahsulü toplanmıştır. Bu üretimin hektar başına 1.091 kg geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen mahsulün toplam değerinin ise 981 bin kuruş olarak hesaplanmıştır.[1362]

Yukarıda da aktarıldığı gibi tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı bölgede Adana Reji İdaresi'nin tütünü kontrol altında tutmaya çalışması neticesinde tütün üretiminde artış yaşanmıştır. Ancak meydana gelen bu artışın sağlanması için uygulanan politika her ne kadar hükümet ve şirketin çıkarlarına yaramış olsa da tütün çiftçisini rahatsız etmiştir. Bu nedenden dolayı tütün çiftçisi ile şirket arasında çeşitli sebeplerden dolayı sorunlar yaşanmıştır.

[1360] Bu sene içerisinde Adana bölgesinde 264,8 hektarlık alandan elde edilen tütün miktarının 257 ton olduğu saptanmıştır. 1913 yılında ise 272,9 hektarlık alandan ise 152 ton elde edilmiştir. Bkz. Yusuf Yılmaz, "Tarım Sayımlarına Göre Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Anadolu'da Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılımı (1909, 1913, 1914)", *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu,* (Bursa, 2020), ed. Faruk Polatcan, İsmail Çoban, Onur Er, 1. Baskı, (Bursa: TEKE Akademi Yayınları, 2020), 391.
[1361] BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 58 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).
[1362] Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 206-212.

Bu kapsamda bölgede tütün ekimiyle ilgili Adana Reji İdaresi ile üreticiler arasında yaşanan sorunların birçok farklı etkeni bulunmaktadır. Bu etkenlerden biri doğal afetlerdir. Bu çerçevede 1888 yılında tıpkı Hüdavendigar, Ankara ve Dersim'de yaşanan sorunlar gibi Adana vilâyetinde de meydana gelen kuraklıktan[1363] dolayı yaşanan gelişme örnek gösterilebilir. Kuraklığın yaşanmasına bağlı olarak ekilmiş olan tütünlerin kuruması neticesinde, üreticiler yeniden tütün ekmişlerdir. Ne var ki, Adana Reji İdaresi, ekilmiş olan bu arâzilerdeki tütünlere kaçak nazarıyla bakarak sökülmeleri amacıyla harekete geçmiştir. Gerekçe olarak ise ruhsat alınmadan yeniden ekimin yapılmış olması gösterilmiştir. Buna karşılık üreticilerin şikâyette bulunması ve Mâliye Nezâreti tarafından yapılan araştırmalar neticesinde çiftçilerin ruhsatlı olan tütünü zorunlu nedenden dolayı söküp yerine ruhsat almadan ekmiş olduğu tütünlerin kaçak şekilde ekilmediği ve bu nedenden dolayı bu tütünlerin kaçak olarak görülemeyeceği tespit edilmiştir. Bu tespit doğrultusunda kuraklıktan etkilenen tütün çiftçilerinin mağdur edilmemesi doğrultusunda daha önce ekip zarar gören arâzilerini ekmeleri halinde kaçak olarak görülmeyeceği belirtilmiştir. Bu örnekte de görüldüğü gibi idare çiftçileri mağdur etmemek adına bazı olağanüstü durumlarda uygulamalarında esneklik göstermiştir.[1364]

Kuraklıktan dolayı idare ile üreticiler arasında yaşanan bu sorun dışında taraflar arasında meydana gelen problemlere neden olan bir diğer faktör de Adana Reji İdaresi'nin belirli kişilere tütün ekim yasağını koymuş olmasıdır. Bu bağlamda, 6 Mayıs 1907 tarihinde Adana vilâyetine bağlı olan Mut kazasında yaşamakta olan İbrahim Efendi ve arkadaşlarının imzasını taşıyan şikâyetname bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Şikâyetnamenin içeriğine bakıldığında ise İbrahim Efendi ve arkadaşlarının sebepsiz yere Reji İdaresi tarafından tütün ekimi yapmalarının yasaklandığını belirtmişlerdir. Ancak İbrahim Efendi ile arkadaşlarının bu yasağa dair vermiş oldukları şikâyete ne yönde cevap verildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır.[1365] Bu tür sorunlar devam etmekteyken bölgedeki tütün çiftçileri yoğun olarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu doğrultuda 1913 yılında Adana'da ekilen tütün

[1363] Adana çiftçisinin kuraklık, aşırı yağış, dolu gibi birçok defa yaşanan afet olaylarından dolayı zarara uğramıştır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2208, Gömlek No: 64 (H. 26 Muharrem 1317/M. 6 Haziran 1899).
[1364] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1433, Gömlek No: 113 (H. 29 Şevvâl 1304/M. 21 Temmuz 1887).
[1365] BOA. BEO. Dosya No: 3050, Gömlek No: 228744 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1325/M. 8 Mayıs 1907).

alanı, elde edilen tütün miktarı ve elde edilen mahsulün değerine dair veriler tespit edilmiştir. Bu veriler tablo 26'da yer almaktadır.

Tablo 26: Adana'da Tütün Üretimine Dair Veriler (1913)

Faaliyet Türleri	Tutar
Tütün Ekiminin Yapıldığı Alan (Dönüm)	2.729
Tütün Üretim Miktarı (Ton)	163
Üretilen Tütünün Değeri (Bin kuruş)	897
Tütün Üretiminden Elde Edilen Verim (kg-hektar)	648

Kaynak: Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017): 280-292.

Tablo 26'daki 1913 yılına ait veriler ile 1909 yılına dair bilgilerin karşılaştırması yapılacak olunursa genel olarak ciddi bir düşüşün gözlenmemesiyle birlikte üretim ve üretimden elde edilen gelirde 1913 yılında az da olsa bir azalmanın meydana geldiği söylenebilir. Şöyle ki 1909 yılında tütün ekilen alan 2.883 dönümken 1913 yılında bu alan 2.729 dönüme düşmüştür. 1909 yılında tütün üretiminden elde edilen mahsul 270 tonken 1913 yılında bu oran 163 tona düşmüştür. 1909 yılında üretilen tütünün toplam değeri 981 bin kuruşken 1913 yılında bu oran 897 bin kuruşa gerilemiştir. Son olarak 1909 yılında hektar başına 1.091 kilogram verim elde edilmişken 1913 yılında ise bu oran 648 kilograma düşmüştür.[1366] Yine bu verilerin yanı sıra aynı yıl içerisinde Adana vilâyetine bağlı olan İçel İli sancağında üretimi yapılan tütünlere dair bilgiler de aktarılmıştır. Şöyle ki, tütün ekim alanı 110 dönüm olarak belirtilmiştir. 110 dönümlük alandan ise 10 ton tütün üretimi yapılmıştır. Bu üretim hektara bölündüğünde ise her bir hektarın 1.015 kilogram verim verdiği belirtilmiştir. Ayrıca elde edilen 10 tonluk tütünün ise 80 bin kuruş değerinde olduğuna da değinilmiştir.[1367]

Tütün üretiminde meydana gelen bu düşüşün temel sebeplerinden biri daha önce de bahsedildiği gibi Rejinin uygulamaları olmuştur. Nitekim 1909 yılında Rejinin bölgede tütün ekimini yasakladığına dair bazı gelişmelerin meydana geldiği tespit edilmiştir. Oysa yasağın uygulandığı Mut kazasında tütün çiftçileri, 1919 yılına kadar tütün ekimi için verilmiş olan resmi ruhsatname ile tütün ekerek geçimlerini

[1366] Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 206-212.
[1367] Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi,* 280-292.

sağlamaktaydı. Ancak 1919[1368] yılında alınan kararla birlikte kaza genelinde tütün ekimi için verilen ruhsatlar iptal edilerek kaza genelinde tütün ekiminin yapılması yasaklanmıştır. Bunun üzerine bölge ahalisi adına Raşid ve Şaban Efendi'nin imzalarını taşıyan şikâyet metni 12 Mayıs 1919 tarihinde şu ifadelerle İstanbul yönetimine iletilmiştir;

> "*Kazamızda Rejinin teşkili tarihi 1300 (1884) senesinden beri ba ruhsat-ı resmî tütün zürrâ'ı olduğumuz kayden ve resmen sabittir. Bu sene Mâliye Nezâretinin emriyle zirâat men' olunduğundan şimdi maîşetten mahrumuz. On beş yirmi gündür han köşelerinde sürünmekteyiz. 35 seneden beri tütün zirâatından geçinmekteyiz. Bu zirâata tekrar izin verilmesini istiyoruz.*"[1369]

Raşid Efendi tarafından merkeze iletilen şikâyet metni incelendiğinde kendisi ve çevresindekilerin geçmişten beri tütün ile uğraşarak geçimlerini bu işle sağladıkları anlaşılmaktadır. Lakin Reji tarafından tütün ekiminden menedilmeleri neticesinde geçimlerini sağlayamadıklarından yakındıkları görülmektedir.[1370] Dâhiliye Nezâretine iletilen metnin içeriğinde bölgede üretilen tütünlerin bugüne kadar kaliteli ürünler arasında yer almasına rağmen şirket tarafından düşük fiyata alındığı da belirtilmiştir. Bu doğrultuda Dâhiliye Nezâreti tarafından yapılan araştırmalar neticesinde İnhisar-ı Duhân Kanunu'nun ikinci kısmında yer alan 13. madde gereğince bölgede yetiştirilen tütünlerin alış ve satışa uygun olmadığı gerekçesiyle yasaklanmasıyla ilgili kararın tütün ekim mevsimi için iptal edilmesi ve bölge halkının mağduriyetinin giderilmesi amacıyla yasağın bu sene uygulanmaması yönünde karar alınmıştır.[1371]

Tütün çiftçisiyle yaşanan bu tür sorunların yanı sıra Reji İdaresi'nin tütün üreticileri ile ilişkilerinden dolayı da kendi personeliyle yaşamış olduğu birtakım problemler olmuştur. Mesela yaşanan sorunlardan biri 9 Mart 1887 tarihinde Haçin bölgesinde meydana gelmiştir. Haçin Duhân Reji memurları ve kolcuları tarafından bölgede bazı ibadethanelerin abluka altına alındığından dolayı Ermeni Patrikliği'ne

---

[1368] Aynı yıl içerisinde kazada Rejiyi temsilen İsmail Bey'in memurluk vâzifesi üstlendiği görülmektedir. Bkz. Mithat Toroğlu, Lütfi Oğuzcan, Hasan Akıncı, vd. *Kurtuluş Savaşında İçel (Mersin),* 1. Baskı, (İstanbul: Türkiye Kuvayi Milliye Müchit ve Gaziler 1971), s. 113.
[1369] Köse, Atlay, *Mut Claudıopolıs,* 456.
[1370] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 3, Gömlek No: 9 (H. 9 Şevvâl 1339/M. 16 Haziran 1921).
[1371] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 52, Gömlek No: 13 (H. 18 Şaban 1337/M. 19 Mayıs 1919).

şikâyet mektubu gönderilmiştir. Bu şikâyet mektubu Kozan sancağından rahip Matyos Karagözyan'ın imzasını taşımaktadır. Şikâyetin araştırılması ve Reji Şirketi'nden malumatın alınmasından sonra şikâyeti yapan kişinin Katolik milletinden olduğu anlaşılmıştır. Matyos Karagözyan tütün kaçakçılarının hanesinin çevresinde faaliyetlerde bulunduklarına dair ifadelerde bulunmuştur. Bunun üzerine konu hakkında bilgi almak, gerekli önlem ve tedbirlerin alınması amacıyla ablukanın gerçekleştiği açıklaması yapılmıştır. Esasen sorunun kolcuların şikâyet üzerine rahibin evi ve ibadethanelerin abluka altına alınmasından kaynaklanmadığını kaçakçıların faaliyetlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu örnekten hareketle bölge sakinlerinin kaçakçılara karşı Rejiye yardımcı olduğu söylenebilir.[1372]

Reji İdaresi'nin bölgede kendi personeli ile yaşamış olduğu sorunlara başka bir örnek olarak ise 9 Mart 1893 tarihinde Payas'ta yaşanan olay gösterilebilir. Payas Reji memuru tarafından çekilen mektupta, 2 sene önce Reji İdaresi'nin ithamı üzerine 20 gün boyunca Payas kalesinde hapsedildiğini ifade ederek suçsuzluğunun ortaya çıkarılmasını talep etmiştir. Reji Şirketi tarafından istenen açıklamaya karşılık Payas Reji yönetimi ise Reji memurunun, Koca Ahmet Oğlu Molla Ali Bey'in evini basarak ailesinin değerli eşyalarını gasp ederek Karoyeli Köroğlu Boğuz ile zevcesini darp etmekten dolayı bu cezaya çarptırıldığı belirtilmiştir.[1373] Payas kazasında yaşanan bu olaydan hareketle kurumun kendi personeli ile yaşamış olduğu sorunlara devlet mahkemelerinin de müdâhil olduğu görülmektedir. Ayrıca Reji tarafından verilen karara Osmanlı vatandaşı itiraz ederek devlet mahkemesine başvurabilme hakkının olduğu gibi yaşanan sorunların çözümü hususunda muhakeme sürecine dâhil olarak Rejinin de savunmasına başvurulabildiği söylenebilir.

Bu gibi olayların yanı sıra görev icra eden idare personeline de saldırıldığına dair örnekler mevcuttur. Bu bağlamda 16 Nisan 1909 tarihinde Adana vilâyetine bağlı olan Bahçe kazasında meydana gelen olay örnek olarak incelenebilir. Bu sorun Adana Reji İdaresi'nde kolcu başı olarak görev yapan Cinbaş Artin Efendi'nin katledilmesinden dolayı yaşanmıştır. Şöyle ki, Cinbaş Artin Efendi, Molla Mehmet'e ait olan hanede tütün aramak bahanesi ile baskın düzenlemiştir. Baskının yapılmasından sonra 37.

[1372] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1403, Gömlek No: 112 (H. 4 Cemazîye'l-Ahire 1304/M. 28 Şubat 1887).
[1373] BOA. BEO. Dosya No: 121, Gömlek No: 9024 (H. 23 Cemazîye'l-Evvel 1310/M. 13 Aralık 1892).

Alayın 3. Taburunun 1. Bölüğü onbaşılarından Kel Tursun Oğlu Ali Bin Mehmet ile aynı bölükte görev yapmakta olan Dikbaş Oğlu Mehmet Bin Ömer, Molla Mehmet ile birlikte Cinbaşı Artin Efendi'yi alarak Bahçe kazasına bağlı olan Karadere köyüne götürmüşlerdir. Burada esir alınan Artin Efendi öldürülmüştür. Kel Tursun Oğlu Ali Bin Mehmet ile Dikbaş Oğlu Mehmet'in ismi geçen kişiyi öldürdüklerine dair suçlarının tespit edilmesi üzerine soruşturma süreci başlatılmış, elde edilen bilgiler doğrultusunda mahkeme süreci başlatılmıştır. Muhakeme süreci neticesinde şahısların bu katliam dışında Bahçe kazası Ermeni papazı, Gökciyan Bauz Efendi ve Müftüzade Yusuf Efendi'nin de katledilmesi suçunda etkileri olduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede yürütülen muhakeme neticesinde şahıslar 9 Ekim 1908 tarihinde Divan-ı Harp tarafından yargılanarak idama mahkûm edilmişlerdir. Lakin cezanın infaz edilip edilmediğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Her ne kadar cezanın infazına dair bilgi tespit edilememiş olsa da şirketin kendi personeline yönelik yapılan saldırıları takip ettiğini ve ceza almaları için caba gösterdiği görülmektedir. Osmanlı yargısı ise bu gibi kanunsuz girişimlerde bulunanları cezasız bırakmamıştır. Bu verilen cezaların idam gibi ağır cezalar olması ise cezaların caydırıcılık yönünün ön plana çıkarılmaya çalışıldığını göstermektedir.[1374]

Yine idare personeline yapılan haksızlıklara bir diğer örnek Reji Şirketi, bünyesinde görev yapan kolcu başı Mehmet Bey[1375] ve kardeşlerine Adana vilâyeti ikinci ve üçüncü komiserleri ile bekçi başı Sait Ağa tarafından eşkıya[1376] nazarıyla bakılması olayıdır. 9 Ekim 1895 tarihinde meydana gelen bu şikâyet doğrultusunda atılan adımlara dair bilgi tespit edilememiştir.[1377] Reji kolcuların kanunsuzluğa maruz kaldığı gibi idare bünyesinde görev yapan personelin bazı usulsüz davranışlarından

[1374] BOA. İ. AS. Dosya No: 96, Gömlek No: 37 (H. 27 Şevvâl 1327/M. 11 Kasım 1909).
[1375] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1605, Gömlek No: 102 (H. 14 Receb 1306/M. 16 Mart 1889).
[1376] Eşkıya, talihsiz, bedbaht, haylaz, haydut, yol kesen gibi anlamlara gelen şâki sözcüğünün çoğuludur. Kanunlara aykırı olarak hareket eden, başkalarına saldıran, onları soyup mal varlıklarını gasp eden ve canlarına kasteden gruplara aidiyeti olan kişilere eşkıya denmektedir. Karen Barkey ise eşkıya kavramını "*Ordu ve yöneticilerin kapı halkları gibi kurumların topraksız, işsiz güçsüz ve yoksul köylüleri kendi içlerine alıp eğitmeleri, örgütlemeleri, seferlerde kullanmaları ve savaş sonunda topluca terhis etmeleriyle oluşan bir yığılmanın ürünü olduğu aşikârdır*" ifadeleri ile tanımlamıştır. Bkz. Aydın Efe, Sıraç Aktürk, "Cebel-i Bereket Livasında Yaşanan Eşkıyalık Olayları (1914-1918)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 29, (Temmuz 2022), 294; Erıc J. Hobsbawm, *Eşkiyalar,* çev. Osman Akınhay, 1. Baskı, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011), 25; Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet–Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* 1. Baskı, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 239; Esra Yakut, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç Dergisi,* 33, (2012), 21.
[1377] BOA. DH. MKT. Dosya No: 382, Gömlek No: 5 (H. 15 Zi'l-Hicce 1312/M. 9 Haziran 1895).

dolayı problemlerin de meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu alanda yaşanan sorunlardan biri de Reji Şirketi'nin lağvedilmesine 1 yıl kala bir diğer ifade ile 1924 yılında gerçekleşmiştir.[1378] Adana vilâyetine bağlı olan İncirli istasyonu civarında çiftçilik yapan bir vatandaşın Adana Reji İdaresi kolcuları tarafından kaçak tütün bulundurduğu bahanesiyle aranması neticesinde evi yakılmıştır. Konunun Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne intikal ettirilmesi sonucunda meselenin araştırılması amacıyla bölgeye müfettiş gönderilmiştir. Müfettişin yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Adana Reji İdaresi kolcularının suçlu bulunduğu belirtilerek bu gibi uygunsuz davranışlardan dolayı personeli adına Reji Şirketi'nin sorumlu tutulacağı belirtilmiştir.[1379]

Bu gibi sorunlara rağmen bölgede tütün üretiminin Reji döneminde yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. Bu yoğunluk beraberinde kontrolü de zorlaştırmıştır. Buna bağlı olarak tütün üreticiler ile idare arasında meydana gelen sorunların temel probleminin idarenin belirlemiş olduğu alanlar dışında ekimin yapılmış olmasıdır. Bu sebebin yanı sıra kuraklıktan dolayı idare ile üretici arasında da problemin meydana geldiği saptanmıştır. Buna ek olarak idarede görev icra eden personelin keyfi uygulamaları ve bu personele yönelik çiftçilerin takındığı olumsuz tavır da üreticilerle yaşanan sorunların odak noktasında yer almıştır. Ancak üreticiler tarafından yapılan şikâyetlerin idare tarafından dikkate alınarak gerekli olan tahkikat sürecinin sağlıklı şekilde işletilmesi neticesinde suçu sabit görülen görevlilerin cezalandırıldığına dair örnekler de mevcuttur. Yukarıda bu tür örneklere yer verilmiştir. Benzer sorunların yaşandığı bir diğer kesim tütün tüccarları olmuştur.

3.1.1.b. Tüccarlarla İlişkiler ve Ticaret Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji Şirketi'nin satış ve ticaretinin kontrol altına alınmasıyla birlikte şirket ile tütün tüccarları arasında birtakım yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın giderilmesi için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Yeni düzenlemelerle birlikte tütün tüccarlarının yabancı devletlere tütün satışını yapabilmek için bağlı bulundukları Reji İdaresi'nden ruhsat almaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Reji Şirketi'nden önce ihracat ve ithalat için verilmiş olan ruhsatnamelerin ise 1887

[1378] Ertuğrul Ökten, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tütün", *Tütün Kitabı,* 1. Baskı, Haz. Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 154.
[1379] BCA. Fon Kodu: 030. 10. 0. 0, Dosya No: 6, Kutu No: 37, Sıra No: 29 (M. 20 Nisan 1924).

yılında tekrar gözden geçirilerek düzenlenmesi yönünde girişimlerde bulunulmuştur.[1381] Bu düzenlemelerden etkilenen bölgeler arasında Adana vilâyeti de bulunmaktadır. Nitekim Adana bölgesi tütün ihracatı açısından önemli bir konuma sahiptir. Bu çerçevede 1895-1900 yılları arasında Çukurova bölgesinde Adana Reji İdaresi'nin denetiminde ihraç edilen tütünlere dair veriler tablo 27'de yer almaktadır.

Tablo 27: Çukurova'da Tütün İhracatı (1895-1900)

Yıl	**Miktar (ton)**	**Değer (İngiliz sterlini)**
1895	-	3.280
1896	160	6.320
1897	77	3.060
1898	-	2.600
1899	-	576
1900	-	1.140

Kaynak: Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, 1. Baskı, (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1977), 56.

Tablodaki veriler incelendiğinde 1895 yılında tütün üretim miktarına dair veriler tespit edilememiş olsa da 3.280 sterlin tutarında tütün ihracının gerçekleştiği saptanmıştır. 1896 yılında ise bir önceki yılın aksine 160 ton civarında tütünün ihraç edilip 6.320 sterlin değerinde gelir sağlandığı belirtilmiştir. 1897 yılında ihracatı yapılan tütün miktarında düşüş gözlemlenerek bu miktar 77 tona gerilemiştir. Haliyle bir önceki yıla oranla sağlanan gelirlerde düşüş yaşanarak rakam 3.060 sterline gerilemiştir. 1898 yılında ihracatı yapılan tütün miktarına dair verilere ulaşılmamış olsa da 2.600 değerinde tütünün ihraç edildiği belirtilmiştir. 1899 yılına gelindiğinde ise son beş yılın en düşük geliri sağlanarak 576 sterlinlik tütün ihraç edilmiştir. Son olarak 1900 yılında ise bu düşüşte bir miktar artış yaşanarak elde edilen gelir 1.140 sterline çıkmıştır. Hesap kayıtlarının sterlin ile tutulması ise ihracatın İngiltere'ye yapılma olasılığını güçlendirmektedir.[1382]

Adana Reji İdaresi bünyesinde üretilen tütünlerin de katkısı olduğu Reji Şirketi'nin tütünleri İngiltere dışında diğer devletlere de ihraç ettiği görülmektedir.

[1381] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1400, Gömlek No: 52 (H. 24 Cemazîye'l-Evvel 1304/M. 18 Şubat 1887).
[1382] Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, 1. Baskı, (Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1977), 56.

Mesela Adana'nın da içerisinde bulunduğu muhtelif vilâyetlerinde üretilen tütünlerin 1898 ile 1900 yılları arasında ülkelere göre ihracat miktarını gösteren tablo 28'de yer almaktadır.

Tablo 28: Reji Şirketi'nin Tütün İhraç Cetveli (1898-1900)

Ülke	**1898 Senesi**	**1899 Senesi**	**1900 Senesi**
Almanya	1.887.313	2.385.962	2.225.757
Amerika (ABD)	230.035	357.403	355. 622
İngiltere	756.241	997.741	883.910
Avusturya[1383]	7.353.048	6.466.724	7.992.366
Belçika	16.660	25.038	118.529
Fransa	494.637	1.477.716	33.773
Hollanda	1.116.675	982.162	460.648
İtalya	529.201	896.839	853.479
Rusya	676.880	1.049.963	726.583
İspençe Adası	2.283	25.288	9.409
Romanya	322.965	311.427	277.096
Sırbistan	2.955	125. 314	53.507
İran	2.956	12.979	3.318
Karadağ	34	56	-
Bulgaristan	155	667	423
Rumeli	3	1	10
Girit	1.718	536	1.120
Sisam	204	526	545
Mısır	3.462.004	4.234.760	3.912.008
Tunus	15.435	181	6.644

Kaynak: BOA. BEO. Dosya No: 1825, Gömlek No: 136824 (H. 30 Zi'l-Hicce 1319/M. 9 Nisan 1902).

Tablodaki veriler incelendiğinde elde edilen tütünün ihraç dağılımının genel olarak Almanya, Amerika (ABD), İngiltere, Avusturya,[1384] Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya ve Rusya gibi devletlere yapıldığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede imparatorluk

[1383] 1891 ile 1892 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya ihraç ettiği ürünler arasında %34 oranıyla en büyük pay tütüne aittir. Bkz. Filiz Çolak, "Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaretinde Avusturya-Macaristan'ın Yeri ve Önemi (1908-1918)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 7/3, (Eylül 2020), 1617.

[1384] Reji Şirketi tarafından üretilen Osmanlı tütünlerinin Avusturya'da markasız olarak satılmasının önünün alınması amacıyla 1910 yılında *Memalik-i Şahane Mahsulundan Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi Tütünleri* namıyla tanınması kararı alınmıştır. Bkz. BOA. BEO. Dosya No: 123, Gömlek No: 9173.

genelinde üretilen tütünlerin 1898 ile 1900 yılları arasında ihracatının en fazla yapıldığı ülke Avusturya olmuştur. İkinci sırada ise Mısır yer almaktadır. Tütün ihracatının en az yapıldığı bölgenin ise Rumeli olduğu yorumu yapılabilmektedir. Ayrıca tütün ticaretinin genel olarak Almanya, Amerika (ABD), Avusturya, İtalya, Hollanda, İngiltere, Fransa, Belçika, Rusya, İspençe Adası, Romanya, Sırbistan, İran, Karadağ, Bulgaristan, Rumeli, Girit, Sisam, Mısır ve Tunus bölgelerine yapıldığı saptanmıştır. Tütünün tarih sahnesine çıktığı Amerika kıtasına tütün ihracatının gerçekleştirilmesi ise Türk tütününün önemini ortaya koymaktadır.[1385]

Adana bölgesinde üretilen tütünlerin dış ihracatta olduğu gibi ülke içi ihracatta da büyük katkısı olmuştur. Bu doğrultuda Adana Reji İdaresi denetimi altında üretimi yapılan tütünlerin ülke ihracatına olan katkısına bakıldığında ise 1890 yılında Adana vilâyeti dışında Halep, Edirne, Ankara, Bingazi, Bursa, Kastamonu, Kavala, Sakız, İstanbul merkez ve çevresi, Diyarbekir, Cide, Erzurum, Yanya, Yemen, Ma'muratü'l-Aziz, Konya, Selanik, Samsun, İşkodra, İzmir ve Trablusgarp bölgelerinde üretilip satışı yapılan tütün miktarı, tütün fiyatı, vilâyet nüfusu ve kişi başına düşen bedelini belirten bilgiler tablo 29'da yer almaktadır.

[1385] BOA. BEO. Dosya No: 1825, Gömlek No: 136824 (H. 30 Zi'l-Hicce 1319/M. 9 Nisan 1902).

Tablo 29: İhracatı Yapılan Tütün Miktarının Dağılımı (1891)[1386]

Vilâyet	Kuruş	Kilo	Nüfus	Miktar (Kişi Başı)
Adana	**850**	**145.534**	**355.575**	**41 kuruş**
Halep	340	84.951	851.000	10 kuruş
Edirne	473	173.432	342.641	51 kuruş
Ankara	200	241.578	668.570	36 kuruş
Bingazi	737	16.243	23.000	74 kuruş
Beyrut	490	243.965	1.233.985	20 kuruş
Bursa	178	411.783	1.374.507	30 kuruş
Kastamonu	898	107.004	637.411	17 kuruş
Kavala	762	33.920	388.351	8 kuruş
Sakız	900	50.268	106.400	31 kuruş
İstanbul	-	1.324.978	106.400	52 kuruş
İstanbul Çevresi	-	353.169	873.595	45 kuruş
Diyarbekir	-	4.989	781.400	2 kuruş
Cide	202	72.615	390.618	59 kuruş
Erzurum	312	123.038	122.000	11 kuruş
Yemen	-	31.878	1.160.000	1 kuruş
Yanya	-	196.869	4.000.000	31 kuruş
Ma'muratü'l-Aziz [1388]	887	39.834	64.000	19 kuruş
Konya	947	229.473	269.011	43 kuruş
Selanik	723	329.023	534.333	20 kuruş
Samsun	-	215.235	1.211.000	15 kuruş
İşkodra	711	5.884	1.427.076	2 kuruş
İzmir	600	1.449.181	1.660.400	87 kuruş
Trablusgarp	56	64.513	150.000	43 kuruş
Toplam	10.226	5.995.210	19.368.043	-

Kaynak: BOA. Y. EE. Dosya No: 11, Gömlek No: 17 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1307/M. 5 Ocak 1890).

Tablo 29'daki veriler incelendiğinde 1891 yılında Adana vilâyetinde 1 yıl içerisinde 145.534 kilo tütün üretildiği, memleket nüfusunun ise 355.575[1389] kişi

[1386] BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1899).
[1388] Ma'muratü'l-Aziz bu dönemlerde Elâzığ olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Rahmi Doğanay, "Salname Kayıtlarına Göre Elazığ'ın (1882-1909) Dönemi Mali Portresine Bir Bakış", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu,* (Elâzığ, 24-27 Eylül 1998), ed. Fikret Karaman, 1. Baskı, (Elâzığ: Türk Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, 1999), 217.
[1389] Nüfusun arşiv belgesinde 355.575 kişi olarak gösterilmesine karşın bu nüfusun Justin McCharty tarafından 450.536 kişi, Bayram Kodaman ise 403.539 kişi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu,* 1. Baskı, (İstanbul:

olmasının yanı sıra ticareti yapılmış olan tütün fiyatının ise 850 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen fiyat ile nüfus oranına bakıldığında Adana vilâyetinde tütün gelirlerinden kişi başına 41 kuruş gelir sağlandığı görülmektedir.[1390]

1916 yılına gelindiğinde ise 16 Mart 1916 tarihinde Dâhiliye Nezâreti tarafından alınan karar neticesinde Osmanlı İmparatorluğu genelinde tütün ihracatının tamamen serbest bırakılması yönündeki talimatname Adana gibi diğer vilâyetlere de iletilmiştir.[1391] Lakin alınan yeni karardan bir yıl sonra Adana'da üretilen tütün ihracatının yapılması 6 Kasım 1917 tarihinde yasaklanmıştır. Bu kararının alınmasının temel sebebine bakıldığında ise vilâyet genelinde tütün ihtiyacının karşılanamamasıdır. Bu doğrultuda vilâyetin tütün ihtiyacı 350.000 kilo civarındadır. Ancak bu miktar karşılanamamıştır. Tüccarlar tarafından vilâyet dışına çıkarılan tütün miktarının ise 200.000 kilo raddesinde olduğu ve bu nedenden dolayı bölgede yaşayan ahali ve askerlerin tütün ihtiyacının karşılanamadığı tespit edilmiştir. Bu nedenden dolayı vilâyet dışına tütün ihracatının yapılması yasaklanmıştır. Vilâyet dışında tütün ihracatının yasaklanması şirketin yasaklayıcı politikası doğrultusunda atılmış bir adım olmamakla birlikte bölge halkının tütün ihtiyacını karşılamaya yönelik bir önlem olarak nitelendirilebilir. Ancak bu önemlin bir sene ile sınırlandırıldığı da unutulmamalıdır.[1392]

1917 yılında bölgede yaşanan tütün yetersizliğinin temel sebebinin ihracatın yanı sıra tütünlerin vilâyetin farklı bölgelerine sevk edilememesidir. Sevkiyat işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi için ise yeterli nakliye araçlarının bulunamaması sorunun çözümünü engellemiştir. Bu sebepten dolayı 1917 yılında genel olarak Adana Reji İdaresi, vilâyete tütün nakliyatında kullanılan araçlarda yetersiz kalmıştır. Buna karşılık Adana Reji İdaresi, Reji Şirketi'nden bu eksikliğin giderilmesi yönünde 3 Nisan 1917 tarihinde talepte bulunmuştur.[1393] Reji Şirketi bu talep üzerine vilâyete tütün nakledilmesi için ihale yoluyla nakliye aracı temin edilerek bu eksikliğin

İnkılap Kitabevi, 1998), 31; Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme,* 1. Baskı, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001), 135.

[1390] BOA. Y. EE. Dosya No: 11, Gömlek No: 17 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1899).

[1391] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 77, Gömlek No: 1 (H. 14 Cemazîye'l-Evvel 1334/M. 19 Mart 1916).

[1392] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 44, Gömlek No: 2 (H. 2 Rabî'ül-Evvel 1336/M. 16 Aralık 1917).

[1393] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 32, Gömlek No: 96 (H. 28 Receb 1335/M. 20 Mayıs 1917).

giderilmesi amacıyla çalışmalar başlatılmıştır.[1394] Bu doğrultuda bölgedeki tütün eksikliğinin giderilmesi amacıyla Tarsus kazasına Bafra ve Samsun tütünlerinden beşinci çeşitten 34 ve 10 paralık kırmızı bandrollü tütün gönderilme kararı alınmıştır.[1395] Yine aynı tarihlerde İçel İli sancağından merkez idareye iletilen yazıda; Mersin bölgesinde tütün yetersizliğinin olduğu ve Adana vilâyetinin ambarlarında da tütünün kalmadığı belirtilmiştir. Bunun sonucunda Reji Şirketi'nin bölgeye tütün göndermemesi durumunda bölgede Ermenilerin yoğun olarak satışını yaptığı kaçak tütüne halkın yöneleceği ve bununda kaçak tütün kullanımının arttıracağına neden olacağı ifade edilmiştir. Lakin bölgeye tütünün gönderilip gönderilmediğiyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.[1396] İncelenen örneklerden hareketle genel olarak tütün yetersizliğinin Mersin ve Tarsus bölgesinde görüldüğü ve bu eksikliğin şirket tarafından giderilmemesi durumunda da tüccarların kaçak tütüne yöneleceği anlaşılmıştır. Tüccarların kaçak tütüne yönelmesi durumunda ise şirket ile tüccarlar arasında çeşitli sorunların yaşanmasına yol açacağı belirtilmiştir.

Tüccarlar ile Adana Reji İdaresi arasında tütün yetersizliğinden dolayı yaşanan sorunların yanı sıra şirketin uygulamalarından dolayı tüccarlar ile birtakım sorunlar yaşanmıştır. Bu doğrultuda taraflar arasında problemlerin doğmasına neden olan önemli etkenlerden biri Reji Şirketi'nin bölgede teşkilatlandırılmadan önce tütün tüccarları ile yapmış olduğu antlaşma olmuştur. Bu antlaşma çerçevesinde Adana Reji İdaresi'nin kurulması ve tütünün denetim altına alınmasıyla birlikte daha önce antlaşma yapılan tüccarlardan paranın toplanması görevi Reji personeline verilmiştir. Gerekli olan tutarın toplanması sırasında Reji görevlileri ile tüccarlar arasında sorunlar meydana gelmiştir. Nitekim bu doğrultuda meydana gelen sorunlara örnek olarak 1888 yılında yaşanan Buber Oğlu Yuvanaki Yorgiyadis'in problemi gösterilebilir. Bu problem tüccar Buber Oğlu Yuvanaki Yorgiyadis'in tütünlerini geri almasını talep etmesi üzerine çıkmıştır. 9 Ağustos 1888 tarihinde Şûrâ-yî Devlet'e yapılan müracaat neticesinde Reji Şirketi'nin, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nden almış olduğu tütünleri eski sahiplerine devretmesine karar vermesine rağmen Buber Yuvanaki'nin bu talebi

[1394] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 31, Gömlek No: 22 (H. 27 Cemazîye'l-Ahire 1335/M. 20 Nisan 1917).
[1395] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2244, Gömlek No: 78 (H. 4 Cemazîye'l-Evvel 1317/M. 10 Eylül 1899).
[1396] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 10, Gömlek No: 1 (H. 25 Receb 1334/M. 28 Mayıs 1916).

Reji İdaresi tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Buber, Şûrâ-yî Devlet'e tütünlerin kendisine teslim edilmesi için müracaata bulunmuştur.[1397] Yuvanaki Efendi'nin yapmış olduğu başvuru neticesinde Reji İdaresi'nde bulunan tütünlerinin miktarı hesaplanarak parasının kendisine verilmesi yönünde karar alınmıştır.[1398]

Tüccarlar ile şirket arasında yapılan ticaret esnasında yaşanan sorunların yanı sıra idare ile tütün çiftçisi arasında tütün alışverişi yapılırken de çeşitli problemler meydana gelmiştir. Bu doğrultuda Adana vilâyetine bağlı olan Bulanık kazasında yaşanan problem örnek gösterilebilir. Problemin temel kaynağı ise Reji görevlilerin tütünü satın alması esnasına lakayt davranması ve düşük fiyata satın alınmasıdır. Bu nedenden dolayı 20 Ağustos 1889 tarihinde Bulanık kazası ahalisi adına vekillik yapan Abdurrahman Bey tarafından Cebel-i Bereket Sancağı üzerinden Dâhiliye Nezâretine telgraf çekilmiştir. Bu telgrafın içeriğinde ise şu ifadelere yer verilmiştir;

> "*Medâr-ı ta'ayyüşle tekâlif-i miriyemize kâfil tütün mahsulümüzü Reji İdaresi nemnâk ahura vaz' ile çürüttükten sonra esmânını vermeyerek ihrâk ide geldiklerinden üç yüz üç senesi makamât-ı 'âliyeye müracaatımız üzerine esmân-ı muhammenesini almış idik. Üç yüz dört senesi Cebel-i Bereket Reji müdürü Ramazan nihayetinde gelerek mübâya'a ider nümâyiş ile yalnız kasabadan %1 nisbetinde tütün mübâya'a ve bayram-ı şerifi vesile tutarak gidib gelmemiş şimdiye kadar müdded-i münkazîye oldu diyerek müsâderesi hakkında Adana Vilâyet-i Celîle'siyle Cebel-i Bereket hükümetinden emr istihsal etmekle üç yüz beş Mayıs tarihiyle bi't-tekrar olunan müracaat üzerine isti'lamı keyfiyet olunmuş ise de kazamızdan yapılan mazbatayı Cebel-i Bereket Mutasarrıflığıyla Vilâyet-i müşarün-ileyh te'hir etmiş ve bu sûretle hükûmetten müşârün-ileyhden kat' ümid edilmiş havayîc-i zaruriyemizden başka yataklarımız ve çocuklarımızın medâr-ı ta'ayyüş hayvanâtımızı satıb ifa-yı tekâlif-i miriyede bulunarak bundan böyle tütünlerimizi idare-i mezkûre alıb da esmanını vermedikçe vergi ve saireye iktidarımız olmayacağı ve bu sene ise bâ-ruhsatnâme zer' edib henüz intifâ hâline tütünlerimizi kal' için emr alarak bu yüzden de kullarını mağdur etmekte olduklarından mezkûr*

[1397] BOA. ŞD. Dosya No: 2923, Gömlek No: 59 (H. 15 Muharrem 1305/M. 3 Ekim 1887).
[1398] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1463, Gömlek No: 41 (H. 28 Safer 1305/M. 15 Kasım 1887).

idarenin pençe-i zulmünden halâsla mevcud tütünlerimizin mübâya'a ve esmânının i'tâ ve kal' edilmekte olan mahsulâtımızın men'i hakkında merhamet-i 'âliyyelerine dahâletle emr-i seri'i istirham eyleriz."[1399]

Metinden de anlaşılacağı gibi Adana Reji İdaresi tarafından tütün çiftçisinin ellerinde bulunan tütünlerin satın alınması hususunda Reji görevlilerin lakayt davrandığı, tütünlerin zamanında satın alınmadığından yakınmışlardır. Yapılan şikâyet üzerine idarenin görevlileri Ramazan ayında gelip kazada mevcut olan tütünlerin sadece %1'ini aldıklarını ve bayram gerekçesiyle diğer tütünleri şimdilik satın alamayacaklarını ifade eden reji görevlisinden yakınarak mağdur olduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca tütün çiftçileri bu halin devam etmesi durumunda vergilerini ödeyemeyecek duruma da düşeceklerini ifade ederek çözüm talep etmişlerdir. Çözümün gecikmesi veya idarenin çözüm odaklı uygulamaları hayata geçirmesinde geç kalması halinde ise bölge halkı yasadışı yollara başvurmaktaydı. Buna karşılık Adana Reji İdaresi, bu girişimde bulunanlara kaçakçı gözüyle bakarak mallarını müsadere etme kararı almıştır. Ayrıca bununla yetinilmeyerek 1889 senesinde ekilmiş olan tütünlerin sökülmesi kararını alınmıştır. Rejinin bu gibi uygulamaları ise halkın geçim sıkıntısı yaşamasına neden olmuştur. Bu durum karşısında Bulanık ahalisi adına Dâhiliye Nezâretine şikâyet mektubu çekilmiştir. Mektupta geçmiş yıllarda tekrarlanmış olan bu gibi mağduriyetlerin yaşanmaması amacıyla Adana Reji İdaresi'ne gerekli önlemlerin alınması ve tütün alımlarının zamanında uygun fiyata satın alınması amacıyla Reji İdaresi'ne tebligat gönderilmesi talep edilmiştir. Ancak tebligatın gönderilip gönderilmediğine dair bilgilere ulaşılamamıştır.[1400]

Bulanık kazasında tütün çiftçisi ve tüccarları ile idare arasında tütün ticaretinin yapılması esnasında yaşanan bir diğer problem 1890 yılında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, Bulanık kazası adına vekillik görevini icra etmekte olan Kirkor Efendi imzasıyla Adana vilâyetine bir şikâyet metni iletilmiştir. Şikâyet metninin içeriğine bakıldığında ise son iki yıldan beridir Adana Reji İdaresi'nin ambarlarında ahaliye ait tütünlerin satışının yapılmadığı, bundan dolayı ahalinin maddî açıdan perişan durumda

[1399] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1649, Gömlek No: 142 (H. 23 Zi'l-Hicce 1306/M. 20 Ağustos 1889); Mehmet Akif Terzi, Ahmet Ergün, *Kınık'tan Kıyı'ya Osmanlı Belgelerinde Osmaniye,*1. Baskı, (Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 228-229.
[1400] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1649, Gömlek No: 142 (H. 23 Zi'l-Hicce 1306/M. 20 Ağustos 1889).

olduğu ve satışın bir an önce yapılarak halkın mağduriyetinin giderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.[1401]

Adana Reji İdaresi ile tütün tüccarları ve tütün çiftçileriyle yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen bölge ticaretinden elde edilen gelir yüksek olmuştur. Bu çerçevede 1909 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında satışı yapılan tütün fiyatını gösteren cetvelde yer alan veriler incelendiğinde Adana vilâyetine de yer verilmiştir. Tablo 30'da verilmiş olan istatistiki bilgilere bakıldığında Adana bölgesinde satışı yapılan tütün fiyatında yaşanan artışın 1.200 Osmanlı lirası olduğu anlaşılmaktadır.[1402]

Tablo 30: Muhtelif Vilâyetlerde Tütün Satışından Elde Edilen Gelirler (1909)

Vilâyet	**Osmanlı lirası**
İstanbul	5.000
Adana	**1.200**
Bursa	2.300
Konya	1.300
Selanik	1.200

Kaynak: BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 62 (H. 6 Receb 1327/M. 24 Temmuz 1909).

Tablo 30'daki veriler incelendiğinde 1909 yılında tütün satışından elde edilen miktarın en yüksek olduğu vilâyet 5.000 lira ile İstanbul'un olduğu görülmektedir. Bursa ise 2.300 lira geliri ile ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada Konya vilâyeti 1.300 lira ile bulunmaktadır. Adana ve Selanik vilâyetlerinde ise bu oranın 1.200 lira olduğu saptanmıştır. Aynı yılın Temmuz ayında ise Adana vilâyetinde satışı yapılan tütünlerde artış oranın 1.610 liraya çıktığı görülmektedir. İstanbul'da 5.400, Bursa'da 2.900 ve Selanik'te de 661 lira artış meydana gelmiştir.[1403]

Bölgede artan ticarî faaliyetlerin devam ettiği 1909 yılında Reji Şirketi ile tütün tüccarları arasında yaşanan sorunların bir diğer nedeni taraflar arasında ticarî faaliyetin yapıldığı esnada tütün satış fiyatı üzerinden %6 oranında alınmakta olan verginin şirket tarafından yetersiz olduğu ileri sürülerek bu oranın %15'e çıkarılması olmuştur. Bu çerçevede 27 Şubat 1909 tarihinde Adana vilâyetinde tütün satıcıları adına Ahmet Hayri imzasıyla bir şikâyet mektubu çekilmiştir. Mektupta, Adana Reji İdaresi'nin

[1401] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1764, Gömlek No: 35 (H. 9 Safer 1308/M. 24 Eylül 1890).
[1402] BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 62 (H. 6 Receb 1327/M. 24 Temmuz 1909).
[1403] BOA. BEO. Dosya No: 3613, Gömlek No: 270975 (H. 22 Receb 1327/M. 9 Ağustos 1909).

tütün satışı üzerinden alacağı vergi oranının %6'dan %15'e çıkarılması üreticileri maddî açıdan olumsuz yönde etkileyeceği ve bunun da yasadışı yollara yönelmenin önünü açacağı belirtilmiştir. Bu durum ise bölgede asayiş problemlerine neden olacağı gibi kayıtlı satışların da azalmasına sebebiyet vereceği ifade edilerek alınan bu karardan vazgeçilmesi istenmiştir.[1404]

Adana vilâyetinde tütün ticareti yapan tüccarlar ile ilgili yaşanan sorunlara neden olan gelişmelerden bir diğeri de tütün tüccarlığı yapanların satış ruhsatı alması meselesi olmuştur. Nitekim şirket tütün ticaretinin yapılabilmesi için tüccarları ruhsata tabi tutmuştur. Bu doğrultuda ruhsat meselesinden dolayı sorun yaşayan isimlerden biri tütün tüccarı Mamur-i Veled-i Vartan Efendi'dir. Vartan Efendi, Ermeni cemaatinden olup Bitlis kasabasının Horasan Mahallesi ahalisindendir. Uzun süre Adana vilâyetinde yaşamıştır. Burada çarşı ve pazarda camekân ile tütün ve sigara kâğıdı ticareti yapmıştır. Tacir olarak çalışan Vartan Efendi, Yeni Camii Şerifi civarında ikamet eden Mecusi cemaatinden Oram Efendi'ye 99 koli sigara kâğıdı satışı yapmıştır. Bu sigara kâğıtlarının ikramiyeli olmasından dolayı ruhsata tabi olup olmadığı ile ilgili tartışmalar yaşanmıştır. Ancak diğer tüccarlara da satışı yapılan bu tür ikramiyeli sigara kâğıtlarının ruhsata tabi tutulup tutulmaması ile ilgili Ticaret ve Nâfia Nezâreti tarafından sorulması üzerine nezâret daha önce ikramiye olmalarından dolayı ruhsat verildiği ve ticaretinin serbestçe yapılabileceğini aktarmıştır. Böylece bu örnek üzerinden yaşanan bu tür sorunlara son verilmiştir.[1405]

İncelenmiş örnekler üzerinden tütün ticareti ve tüccarlarıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa; Adana Reji İdaresi denetimi altında bulunan bölgede tütün ticaretinden elde edilen gelir ve ticareti yapılan ürün miktarına dair farklı dönemlere ait bilgiler aktarılmıştır. Elde edilen bu verilerin yanı sıra idare ile tüccarlar arasında yaşanan sorunlar ele alınmıştır. Netice olarak bu tür sorunların temel kaynakları arasında şirketin denetimi ele almadan önce tüccarların elinde bulunan tütünlerin satın alınması, şirketin kurulmasıyla birlikte tüccarın elinde bulunan ürünün düşük fiyata satın alınması, tüccarların ruhsat almadan tütün ticareti yapmaya çalışmaları gibi problemler yer almıştır. Tüccarlarla şirket arasında meydana gelen

[1404] BOA. BEO. Dosya No: 3499, Gömlek No: 262418 (H. 6 Safer 1327/M. 27 Şubat 1909).
[1405] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 192, Gömlek No: 41 (H. 25 Zi'l-Hicce 1322/M. 2 Mart 1905).

gelişmelerin yanı sıra şirketin bölgede ilişki içerisinde bulunduğu bir diğer kesim de merkezi hükümet ile mahalli idare yöneticileri olmuştur.

3.1.1.c. Merkezi Hükümet ve Yerel İdareyle İlişkiler

Reji Şirketi'nin kurulup faaliyete geçmesi amacıyla hazırlanmış olan şartname ve nizâmnâme numuneleri diğer vilâyetlere olduğu gibi Adana vilâyetine de 6 nüsha şeklinde gönderilmiştir.[1406] Bu nüshaların yanı sıra çekilmiş olan telgrafın içeriğinde devlet memurlarının bazılarının Reji Şirketi'ne önemsiz bir kurum nazarıyla bakarak özen göstermedikleri belirtilmiştir.[1407] Bazı devlet memurlarının bu tavrı takınmalarındaki temel sebepler ise şirketin yabancı sermaye eli ile kurulması, alacaklı devletlerin denetiminde olması ve şirket ile halk arasındaki olumsuz hava etkili olmuştur.[1408] Ancak Osmanlı yönetimi, şirketin devlete ait bir kurum olarak görülmesi, hukuk ve kanunlar çerçevesinde Reji Şirketi'nin bölgedeki faaliyetlerine yardımcı olunmasının devlet memurlarının asli vâzifesi olduğunu ve bu doğrultuda mevcut kuruma gerekli olan önemin ve kolaylığın gösterilmesi hususunda vilâyetler uyarılmıştır.[1409] Uyarı metninin gönderildiği yerlerden biri de Adana vilâyeti olmuştur.[1410]

Bu metne rağmen yerel idarede görev yapan devlet görevlilerin şirkete karşı ön yargılı olmaları ve yardım konusunda isteksiz davranmaları bilhassa kaçakçılık faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur.[1411] Bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin ise hem Osmanlı yönetimine hem de Reji Şirketi'ne büyük ölçüde maddî zararlar vermiştir.[1412] Nitekim kaçakçılıktan dolayı şirket gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasından dolayı gerekli olan tedbirlerin alınması ve kolcuların

---

[1406] BOA. DH. MKT. Dosya No: 253, Gömlek No: 45 (H. 27 Zi'l-Hicce 1311/M. 1 Temmuz 1894).
[1407] BOA. BEO. Dosya No: 946, Gömlek No: 70933 (H. 1 Zi'l-Hicce 1314/M. 3 Mayıs 1897); BOA. İ. DH. Dosya No: 1295, Gömlek No: 102277 (H. 24 Muharrem 1304/M. 23 Ekim 1886).
[1408] Şirket ile Osmanlı yönetimi arasında yaşanan temel sorun şirketin devlet memurlarının yardım desteğinde bulunmamasından kaynaklanmıştır. Bkz. BOA. Y. PRK. OMZ. Dosya No: 2, Gömlek No: 16 (H. 14 Şevvâl 1315/M. 8 Mart 1898).
[1409] BOA. BEO. Dosya No: 957, Gömlek No: 71746 (H. 29 Zi'l-Hicce 1314/M. 31 Mayıs 1897).
[1410] BOA. BEO. Dosya No: 946, Gömlek No: 70932 (H. 1 Zi'l-Hicce 1314/M. 3 Mayıs 1897).
[1411] 1896 yılının sonlarına doğru Reji Şirketi tarafından Osmanlı İdaresine sunulan raporda hükümetin kaçakçılıkla mücadelede Rejiyle iş birliği yapmadığı konusunda suçlamaktaydı. Bkz. Donald Quataert, "Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti", Çev. Mete Tunçay, *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 48/3, (Mart 1984), 79.
[1412] BOA. DH. EUM. KLU. Dosya No: 9, Gömlek No: 15 (H. 2 Ramazan 1333/M. 14 Temmuz 1915).

önemine dikkat çekilmiştir.[1413] Oluşan zararın her iki tarafın çıkarlarını olumsuz yönde etkilediğinden dolayı devlet görevlilerin Rejiye yardımcı olması ve devlet kurumu nazarıyla bakmaları yönünde gerekli hassasiyetin gösterilmesinin bir devlet vâzifesi olduğu tekrarlanmıştır.[1414]

Yerel idare ile şirket arasında meydana gelen bu tür sorunların merkezi yönetim ile benzer sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda merkezi yönetim mahalli idare ile yaşanan temel sorun olan yardım konusu dışında diğer sorunların da çözüme kavuşturulması amacıyla Reji Şirketi'ne bağlı olan şubelerin acente değil de nezâret veya müdüriyet olarak nitelendirilmesi istenmiştir. Reji Şirketi'nin merkezi yönetim ve yerel idare ile yaşamış olduğu problemlere dair detaylı bilgiler elde edilememiştir.[1415] Ancak şirketin bölgede uygulamış olduğu vergilendirme politikasına dair veriler tespit edilebilmiştir.

3.1.1.d. Adana Reji İdaresi'nin Vergi Politikası

Tütün, ekiminin imparatorluk genelinde yapılmaya başlanması ve kısa sürede yayılmasına bağlı olarak devlet hazinesi için önemli gelir konumuna yükselmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünden farklı vergilerin alındığı bilinmekle birlikte klasik dönemde tütün üzerinden alınan vergiler resmî duhân,[1416] duhuliye resmî[1417] ve tütüncek gibi farklı isimlerle nitelendirilmiştir. Genel anlamda göçebe reayadan ilk üç yıl içerisinde alınan bu vergi türlerinin miktarı 3 ile 60 akçe arasında değişiklik göstermiştir. Her yılbaşı olan mart ayında alınan bu verginin Adana vilâyetindeki miktarı ise 10 akçedir. Bunun dışında tütün üzerinden alınan başlıca vergi türleri arasında Mürüriye Resmî, Sarfiye Resmî ve Öşriye Resmî bulunmaktadır.[1418] Öşriye

[1413] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2079, Gömlek No: 59 (H. 17 Şaban 1314/M. 21 Ocak 1897).
[1414] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1380, Gömlek No: 127 (H. 28 Safer 1304/M. 26 Kasım 1886).
[1415] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1402, Gömlek No: 98 (H. 10 Cemazîye'l-Ahire 1304/M. 6 Mart 1887).
[1416] Tütün vergisi. Bkz. Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri,* 1. Baskı, (Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği Yayınları, 2008), 94; Uğur Demlikoğlu, "1567-1568 (H. 975) Tarihli ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin (İdari, Ekonomik ve Sosyal Durum)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 44, (Güz 2018): 62.
[1417] 1871 yılından itibaren uygulanmaya başlanan bu vergi türü giriş vergisi anlamına gelmekle birlikte tütün esnafından alınmaktadır. Bir okka yaprak tütünden 1 mecidiye altın alınması olarak belirlenmiştir. Bkz. Bayram Nazır, *Dersaadet'te Ticaret,* 1. Baskı, (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011), 191.
[1418] Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5/5, (1947): 505-506.

vergisinin tütün üzerinden alınmasına şirketin aktif dönemlerinde olduğu gibi Reji Şirketi'nin lağvedilmesinden sonraki dönemde de devam edilmiştir. Yine tütün ekimi yapılan arâzilerin her dönümünden Hasılat-ı Öşriye adı altında üçer, dörder ve beşer Osmanlı lirası vergi alınmasına karar verilmiştir.[1419] Tütünde dönüm üzerinden vergilendirme uygulaması II. Süleyman döneminde (1687-1691) hayata geçirilmiştir.[1420]

Reji Şirketi'nin lağvedilmesinden önceki dönemde tütün üzerinden alınan bir diğer vergi çeşidi ise ithalat vergisidir. Alınan bu vergi türünde 1914 yılında şirketin imtiyaz süresinin uzatılmasına bağlı olarak düzenlenen nizâmnâmenin[1421] 30. maddesinin birinci fıkrasında değişikliğe gidilmiştir. Bu doğrultuda yapılan değişiklikle birlikte yabancı devletlerden imparatorluğa getirilen kıyılmış tütünlerde her bir kilosu için üç, getirilen sigarların her bir kilosu için ise dört buçuk Osmanlı lirası vergi alınması kararlaştırılmıştır.[1422] Reji Şirketi'nin denetiminde bulunan tütün üretimi, ticareti ve ekimi üzerinden almış olduğu vergiden muaf tuttuğu kesimler de olduğu saptanmıştır. Sözgelimi, Adana vilâyetine bağlı olan Kozan sancağında meydana gelen gelişme örnek gösterilebilir. Kozan sancağı sınırları içerisinde yer alan Kaşıkkulak ve Çınarlı isimli bölgelere iskân ettirilmiş olan muhacirlerin geçimlerini sağlamak amacıyla ekmiş oldukları tütün üzerinden vergi alınmaması yönünde karar alınmıştır. Bu kararla olağanüstü durumlarda maddî açıdan geçimleri sıkıntıda olan tütün çiftçilerinin vergiden muaf tutulması amaçlanmıştır.[1423]

İdarenin bölgede tütüncüler üzerinden almış olduğu vergi türlerinden bir diğeri de Mürüriye vergisidir. Bu vergi genel anlamda malın gümrükten transit şekilde geçişi esnasında alınan vergi olarak tanımlanmaktadır.[1424] Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı tüccarların artışına bağlı olarak çıkarılan Mürüriye vergisi imparatorluğun

[1419] BOA. BEO. Dosya No: 2220, Gömlek No: 166428 (H. 25 Şaban 1321/M. 16 Kasım 1903).
[1420] Ramazan Gökbunar, Ali Rıza Gökbunar, Alpaslan Uğur, "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa Devletleri'nde Mali Yapı Üzerine Savaşın Etkileri", *Maliye Dergisi,* 159, (Temmuz-Aralık 2010): 79.
[1421] Yeni nizâmnâme 1 Eylül 1914 tarihinde Adana vilâyeti tarafından talep edilmiştir. Bkz. BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 17 (H. 25 Şevvâl 1332/M. 16 Eylül 1914).
[1422] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 22, Gömlek No: 25 (H. 2 Safer 1338/M. 27 Ekim 1919).
[1423] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1335, Gömlek No: 85 (H. 28 Cemazîye'l-Evvel 1298/M. 28 Nisan 1881).
[1424] Mübahat S. Kutukoğlu, "Osmanlı'da Gümrük", *TDV İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14: 260-263.

içerisinde üretilmeyip ülke dışından getirilip transit şekilde ülke dışına çıkarılması durumunda alınan vergi türüdür.[1425] Bu vergi Bac-ı Uber, bir diğer ifade ile Geçiş Resmî olarak da isimlendirilmiştir. Bu vergi genel olarak ürün miktarı üzerinden %3 veya %4 oranında alınan vergi türüdür.[1426] Aynı verginin şirketin teşekkülünden önce de tütün üzerinden alındığı bilgisine ulaşılmıştır. Reji öncesi dönemde genel olarak yaprak tütünler üzerinden alınmaktadır.[1427]

Nitekim Adana vilâyetinde Reji İdaresi'nin kurulmasından önce Müruriye vergisinin alındığı saptanmıştır. Bu doğrultuda alınacak olan vergi miktarının belirlenmesi için tütün yapraklarının sahiplerinin kimler olduğu ve tütün miktarının belirlenmesi amacıyla bir çalışma başlatılmıştır. Bu çerçevede yürütülen çalışma neticesinde Adana vilâyetinden Mâliye Nezâretine bu anlamda 22 Aralık 1886 tarihinde üç kıta defter gönderilmiştir. Bölgede bulunan tüccar ile fabrikatörlerin elinde tütün bulunup da kendisinden Müruriye Resmî alınmış olan kişilerin bilgilerini içeren bu defterler Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile Reji Şirketi'ne gönderilmiştir. Reji Şirketi tarafından alınan bu defterler içerisinde geçen bilgiler doğrultusunda Müruriye Resmî ile ilgili kayıtlar hesaplanmaya başlanmıştır. Benzer defterlerin Adana dışında Erzurum, Trabzon, Konya ve Cezâyir-i Bahri Sefîd vilâyetlerinden de istenmiştir.[1428]

Elde edilen bu defterler doğrultusunda yukarıda bahsedilen vergi türlerinin Reji Şirketi tarafından toplanması esnasında çeşitli sorunlar meydana gelmiştir. Nitekim bu tür sorunlardan biri de 1914 yılında Adana'da meydana gelmiştir. Bu sorunun temel kaynağı ise reji memurları tarafından toplanan vergi miktarının tüccar ve çiftçiler tarafından fazla bulunmasıdır. Buna benzer sorunlardan dolayı vilâyet genelinde birçok şikâyet metni merkeze iletilmiştir. Buna karşın merkez ise gerekli tahkikatın yapılması için çalışmalara başlamıştır. Fazla verginin alındığı iddiası ile başlatılan tahkikat neticesinde 1914 yılında gümrükten transit şekilde geçen ürünler üzerinden alınan vergi miktarını gösteren bir rapor hazırlanmıştır. Adana'nın da içerisinde

[1425] Ali Rıza Gökbunar, "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 14/1, (Ekim 2007), 5.
[1426] Burçin Yereli, "İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergileri Uygulaması", *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi,* 9/1. (1994): 85.
[1427] BOA. MV. Dosya No: 31, Gömlek No: 43 (H. 11 Şaban 1305/M. 23 Nisan 1888).
[1428] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1386, Gömlek No: 112 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 22 Aralık 1886).

bulunduğu birçok bölgede aktif olan gümrüklerde geçiş vergisi olarak tahsil edilen miktarlara dair veriler tablo 31'de yer almaktadır.

Tablo 31: Muhtelif Vilâyetlerin Gümrük Geçiş Vergi Gelirleri (1914)

Vilâyet	**Vergi miktarı (lira)**	**Evrak Numarası**
Adana Tahriratı	**1.611**	**527**
Aydın Tahriratı	1.208	416
Trabzon Tahriratı	1.608	439
İzmit Tahriratı	1.585	351
Adana Tahriratı	**1.712**	**576**
Kale-i Sultaniye Tahriratı	1.443	193
Adana Zeyli Tahriratı	**1.494**	**501**
Canik Tahriratı	1.561	181

Kaynak: BOA. DH. İD. Dosya No: 215, Gömlek No: 8 (H. 1 Muharrem 1333/M. 19 Kasım 1914).

Tablo 31'de verilen bilgiler incelendiğinde Adana vilâyeti ile ilgili üç farklı vergi miktarının yer aldığı görülmektedir. Bu vergi miktarı ise üç farklı evrakla düzenlenmiştir. Bu vergi miktarı ilk evrakta 1.611 lira, ikinci evrakta 1.712 lira ve son olarak üçüncü evrakta ise 1.494 lira olarak belirlenmiştir. 1914 yılında Adana gümrüklerinde geçiş vergisi olarak tahsil edilen toplam miktarın ise 4.817 lira olduğu tespit edilmiştir.[1429]

Tütün ile ilgili belirlenmiş olan bu tür verilerin yanı sıra kaçak olarak nitelendirilen tütünler üzerinden ise Ceza-i Nakdi Resmî alınmaktadır. Nitekim Ceza-i Nakdi Resmî; Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında yapılan müzakereler neticesinde imzalanan şartnamede kimlerden alınacağına yönelik karar alınmıştır. Bu doğrultuda tütünlerini zamanında Reji ambarlarına teslim etmeyen kişilerin tespit edilmesi durumunda tütünlerine kaçak mal nazarıyla bakılacağı ve bu tür tütünler üzerinden sahiplerinden alınacak ceza vergisi olarak tanımlanmıştır.[1430] Yapılan araştırmalar neticesinde bu tür ceza vergisinin daha çok Adana vilâyetine bağlı olan İskenderun bölgesinde tütün çiftçiliği yapan ahaliden alındığı tespit edilmiştir. Bu durum ise bölgede yasa dışı faaliyetlerde bulunan çok fazla tütün çiftçisinin olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda yapılan araştırmalar neticesinde

[1429] BOA. DH. İD. Dosya No: 215, Gömlek No: 8 (H. 1 Muharrem 1333/M. 19 Kasım 1914).
[1430] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1849, Gömlek No: 5 (H. 5 Zi'l-Hicce 1308/M. 12 Temmuz 1891).

Adana vilâyetinde 1878 yılında toplanması gerekip ancak toplanamayan ve toplanması Reji İdaresi'ne bırakılan Ceza-i Nakdi Vergisi örnek gösterilebilir. Reji İdaresi'nin bölgede teşekkül ettirilmesinden önceki dönemde kesilmiş olan 36.529 kuruşluk tütün Ceza-i Nakdi vergisinin tahsil edilmesi amacıyla 1894 yılında çalışma başlatılmıştır.[1431]

Lakin yapılan çalışmalar neticesinde aradan hayli zamanın geçmiş olmasından dolayı vergi ile mükellef olanlardan bazılarının vefat etmesi, bazılarının maddî durumunun kötüleşmiş olması, bazılarının ikamet adreslerinin değişmiş olması ve yeni adreslerine ulaşılamamış olmasından dolayı belirlenen miktardan sadece çok azının toplanabildiği saptanmıştır.[1432] Şöyle ki, 36.529 kuruştan sadece 412 buçuk kuruşun tahsil edildiği diğer miktarın tahsil edilmediği saptanmıştır. Geri kalan miktarın şirket tarafından toplanabilmesi için ise Rüsumat Emaneti'nden şahısların terkin-i kaydı istenmiştir. Lakin kayıtların gönderilip gönderilmediği ve şirketin kalan miktarı toplayıp toplayamadığına dair verilere ulaşılamamıştır.[1433]

Buna benzer bir diğer örnek de Adana vilâyetine bağlı olan Feke ve Haçin kazalarında meydana gelmiştir. Bu çerçevede Reji İdaresi'nin bölgede denetimi ele aldıktan sonra 1888 ile 1892 yılları arasında kesilmiş olan 79.853 kuruş 50 paranın 1898 yılında tahsil edilmesi amacıyla çalışma başlatılmıştır. Ancak borçluların bir kısmının zaman aşımına uğrama iddiasını ortaya atmaları ve bir kısmının da ellerinde bir şeyin bulunmaması neticesinde paranın toplanamadığı tespit edilmiştir. Buna karşılık Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi belirlenen kişilerin terkin-i kaydı ile ilgili bilgiyi Mâliye Nezâretinden istemiştir.[1434] Mâliye Nezâreti ise yapmış olduğu araştırma neticesinde bu kişilerin zaman aşımına uğradığından dolayı kayıtlarının silindiğini belirterek terkin-i kayıtların gönderilemeyeceğini aktarmıştır. Mâliye Nezâretinden istediğini alamayan idarenin vergiyi toplayıp toplayamadığına dair bilgiye ulaşılamamıştır.[1435]

[1431] BOA. İ. RSM. Dosya No: 3, Gömlek No: 37 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1312/M. 13 Aralık 1894).
[1432] BOA. BEO. Dosya No: 535, Gömlek No: 40057 (H. 17 Cemazîye'l-Ahire 1312/M. 16 Aralık 1894/).
[1433] BOA. ŞD. Dosya No: 584, Gömlek No: 37 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1312/M. 31 Ekim 1894).
[1434] BOA. İ. ML. Dosya No: 20, Gömlek No: 7 (H. 4 Cemazîye'l-Ahire 1314/M. 11 Kasım 1896).
[1435] BOA. ŞD. Dosya No: 368, Gömlek No: 1 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1314/M. 20 Ekim 1896); BOA. BEO. Dosya No: 867, Gömlek No: 064964 (H. 9 Cemazîye'l-Ahire 1314/M. 15 Kasım 1896).

Adana merkez, Haçin ve Feke kazalarında yaşanan buna benzer başka bir problemin de Payas kazasında meydana gelmiştir.[1436] Şöyle ki, 1897 yılında kazada toplanması gereken tütün Ceza-i Nakdi Vergisi'nin 2.089 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Bu tutarın toplanması amacıyla İskenderun Rüsumat Emaneti'nden Payas kazasına bilgi iletilmiştir. Bu bilgi doğrultusunda yerel meclis tarafından yapılan araştırma neticesinde bu tütünlerin bir kısmının harp esnasında orduda görev yapan askerlere verildiği diğer kısmının ise sahiplerinin kaydına ulaşılmadığı belirtilmiştir.[1437] Ancak 1897 yılında Rüsumat Emaneti ve Mâliye Nezâretinden alınan bilgiler doğrultusunda belirlenen bu miktarın ise merkez hükümetten tahsil edilmesi talep edilmiştir. Fakat bu talebin ne yönde cevap bulduğuna dair verilere ulaşılamamıştır. Gerek İskenderun'da gerekse daha önceki örneklerde aktarıldığı Adana Reji İdaresi'nin Ceza-i Nakdi Vergisi'ni toplamakta istediği başarıyı elde edilemediği görülmektedir.[1438] Adana Reji İdaresi'nin tütünden toplanan vergileri kontrol altında tutmak amacıyla yürütmüş olduğu faaliyetler neticesinde tezahür eden sorunlara benzer problemlerin de idarenin tütün üretimini arttırmak amacıyla uygulamış olduğu politikalardan dolayı yaşanmıştır.

3.1.2. Adana Reji İdaresi'nin Uygulamaları

Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde çoğu vilâyette olduğu gibi Adana vilâyetinde de faaliyette olduğu 1883 ile 1925 yılları arasında üretici, tüketici ve tüccarlar ile yaşamış olduğu çeşitli sıkıntıların şikâyet metinlerine yansımış olduğu açıkça görülmektedir. Reji İdaresi'nin bölgedeki uygulamalarından dolayı tütün üreticisi ile tüketicinin hükümete müracaat ederek yapmış olduğu şikâyetlerle, Reji İdaresi'nin hükümete yapmış olduğu itirazlar olmak üzere çift taraflı bir şikâyet mekanizmasının işlediği saptanmıştır. Her iki taraftan gelen şikâyet ve itirazlar karşısında hükümet ise çözüm yolu arayışı içerisindeyken çoğu zaman şirket ile üretici ve tüketici arasında kalmıştır.[1439]

Şirketin uygulamalarından dolayı üretici ve tüketici arasında çıkan sorunlardan dolayı meydana gelen problemler arasında ambar yapımı sorunu, çiftçinin tütün ekimi

[1436] BOA. BEO. Dosya No: 960, Gömlek No: 71986 (H. 5 Muharrem 1315/M. 6 Haziran 1897).
[1437] BOA. ŞD. Dosya No: 587, Gömlek No: 52 (H. 17 Zi'l-Hicce 1314/M. 19 Mayıs 1897).
[1438] BOA. İ. RSM. Dosya No: 7, Gömlek No: 24 (H. 1 Muharrem 1315/M. 2 Haziran 1897).
[1439] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 8, Gömlek No: 71 (H. 30 Muharrem 1306/6 Ekim 1888).

yapmak amacıyla başvurduğu ruhsatname sorunu, tütün ekiminin ne zaman yapılacağına dair mevsim-i zirâat sorunu ve üreticiden tütünün düşük fiyata alınması tüketiciye ise yüksek fiyattan satılmasından dolayı meydana gelen fiyat meselesi olarak ifade edilen takdir-i fiyat meselesidir. Bu tür problemler üretici veya tüketiciler tarafından dile getirilen şikâyetlerin konusu olmuştur. Reji İdaresi tarafından dile getirilen şikâyetler ise tütün üreticilerinin Reji İdaresi'nden izinsiz şekilde tütün ekimi yapmasının yanı sıra tütün alanında meydana gelen kaçakçılıkla mücadelede devlet memurlarının kaçakçılığın önlenmesi yönünde gerekli özeni göstermemesi ve görevini yapmaması noktasındaydı.[1440] Osmanlı İmparatorluğu genelinde Reji İdaresi'nin uygulamalarından dolayı meydana gelen şikâyetler kapsamlı bir konu olduğundan dolayı bu bölümde tipik bir örnek olarak Adana Reji İdaresi'nin bölgedeki politikalarından dolayı Adana vilâyeti incelenmiştir. Bu bağlamda, Reji İdaresi'nin bölgede hangi uygulamalarına karşı çıkıldığı, hangi politikalarına itiraz edildiği ve üretici, tüketici ile tüccar tarafından hangi uygulamaların takdir edildiği ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda ele alınan sorunlardan biri ambar meselesi olmuştur.

3.1.2.a. Ambar Sorunu

Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında yapılan antlaşma neticesinde hazırlanmış olan şartnamenin 16. maddesinde 100.000 kıyye[1441] ve üstü tütünün üretildiği köy ve mahallerde Reji Şirketi'nin en az 1 ambar bulundurması zorunlu koşulmuştur.[1442] Ancak bir köyün tütün hasılatının belirlenen miktarda olmadığı durumlarda ise ambarın birkaç köyün birleştirilerek ulaşımın kolay olduğu bölgeye inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.[1443] Yine nizâmnâmede ambarlar ile ilgili değinilen bir diğer husus da tütünlerin ambarlara nakledilmesidir. Bu doğrultuda tütün çiftçisinin ürününü toplamasından sonra teslim edeceği ambarın 10 saatten fazla uzaklıkta olması durumunda bu ürünün satın alınması için Rejinin bölgede göstereceği ambarda tutulması ve memurlarını bölgeye göndererek satın alınmasını sağlayacaktı.[1444]

[1440] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 8, Gömlek No: 71 (H. 30 Muharrem 1306/6 Ekim 1888).
[1441] 128.200 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1442] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1348, Gömlek No: 20 (H. 29 Zi'l-Hicce 1302/M. 9 Ekim 1885).
[1443] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1411, Gömlek No: 24 (H. 5 Receb 1304/M. 9 Nisan 1887).
[1444] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1363, Gömlek No: 24 (H. 4 Zi'l-Hicce 1303/M. 3 Eylül 1886).

Bu hususta Adana vilâyetinde sorunun yaşanmaması için Reji Şirketi tarafından vilâyete gönderilen bilgi metninde; şartnamede belirtilen bu koşullar doğrultusunda inşa etmesi gereken ambarların bir an önce inşa edilmesi istenmiştir. Ambarların inşa edilmemesi durumunda ise şartnamenin 17. ve 25. maddeleri gereğince tütün hasadının yapılmasından ertesi sene Ağustos ayına kadar ürünün teslim edilmemesi durumunda istisna olarak kaçak sayılmaması yönünde karar alınmıştır.[1445] Normal şartlarda bölgede ambarın bulunması durumunda çiftçinin tütünü topladıktan sonra bir sonraki yılın Ağustos ayında[1446] bir diğer ifadeyle bir yıl içerisinde ambara teslim etmesi gerekmekteydi.[1447] Tütünün belirlenen zaman diliminde ambara teslim edilmediği durumda ise ürün kaçak durumuna düşüp duhân nizâmnâmesinin 87. maddesi gereğince tütün müsadere edilmektedir. Mal sahibi ise kaçakçılık muamelesine maruz kalmaktadır.[1448] Ancak ambarların bulunmadığı bölgelerde teslimat süresinin uzatılması yönünde karar yerel meclis tarafından alınabilmektedir.[1449]

Tütünlerin ambarlara teslim süresi genel olarak Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında yapılan yazışmalar neticesinde belirlenmektedir. Bu doğrultuda alınan karar ise şirketin bölgelerdeki ambarlarının yeterli olması durumunda Ağustos ayına kadar tütününü ambarlara teslim etmesi gerekmektedir. Ancak teslimatın gerçekleşmemesi durumunda ise üreticilerin kaçakçı sayılacakları mallarının ise kaçak olarak kabul edilip müsadere edileceği kararı alınmıştır.[1450] Buna karşın ambarların yeterli olmadığı durumlarda ise şirketin para cezası kesip, mahsule kaçak nazarıyla bakamayacağı belirtilmiştir.[1451] Tütünlerini zamanında Reji ambarlarına teslim etmeyenlerin mallarına el konulduğu[1452] gibi geçerli bir gerekçenin sunulması durumunda mallarına el konulmayıp teslim için ek süre tanınmasına yönelik örnekler de mevcuttur. Bu hususta örnek olarak 1915 yılında Menteşe Mutasarrıflığında meydana gelen gelişme

[1445] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1356, Gömlek No: 73 (H. 19 Şevvâl 1303/M. 21 Temmuz 1886).
[1446] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1489, Gömlek No: 83 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1305/M. 27 Şubat 1888).
[1447] Cem Kükey, *Reji'nin Kadınları,* 2. Baskı, (Ankara: Favori Yayınları, 2020), 26.
[1448] BOA. ŞD. Dosya No: 303, Gömlek No: 42 (H. 18 Rabî'ül-Evvel 1302/M. 5 Ocak 1885).
[1449] BOA. DH. MKT. Dosya No: 148, Gömlek No: 21 (H. 30 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 11 Ekim 1893).
[1450] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1501, Gömlek No: 119 (H. 7 Şaban 1305/M. 19 Nisan 1888).
[1451] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1460, Gömlek No: 86 (H. 17 Safer 1305/M. 4 Kasım 1887).
[1452] Mahsulün alınması için bölgeye gönderilen reji memur ve kolcularına zaptiye birlikleri de refakat etmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2251, Gömlek No: 151 (H. 21 Cemazîye'l-Evvel 1317/M. 27 Eylül 1899).

gösterilebilir. I. Dünya Savaşı'nın başlamış olmasından dolayı nüfusun çoğunluğunun silahaltına alınması veya nakliye araçlarının yetersizliğinden dolayı tütünlerini zamanında Reji ambarlarına teslim etmeyen üreticilere ek süre tanınmıştır.[1453]

Ambar meselesi ile ilgili sorunlara neden olan bir diğer gelişme de teslim edilmiş olan tütünlerde eksikliğin saptanmış olmasıdır. Bu hususta ihtiyaç duyulan düzenleme İnhisar-ı Duhân Kanunun 44. maddesinin 4. fırkasında yapılmıştır. Yapılan düzenlemeye göre ambarlara teslim edilmiş tütünlerde bir eksikliğin tespit edilmesi durumunda eksik olan her bir kilo için ceza olarak bir Osmanlı altını alınması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca eksik olan tütünler şirket tarafından müsadere edilmektedir. Bu eksiklik genel olarak ambarlara nakledilirken gerçekleşmektedir.[1454]

Tütünlerin üreticilerden satın alınarak Reji ambarlarına teslim edilme süreci ise tütün çiftçisinin vekili olarak görevlendirdiği kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu hususta uygulanacak hükümler ise şartnamenin 17. maddesinde düzenlenmiştir. Bu doğrultuda tütün çiftçilerinden veya tüccarlarından alınarak Reji İdaresi'ne satışı yapılan ürünün ambarlara naklettirilmesi[1455] sürecinde tütünde bir eksikliğin olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla hem Reji İdaresi hem de mahalli idare tarafından kendi kantarlarında tartılmaktadır. Esasen Reji ambarlarına teslim edilecek tütün mahsulü toplandıktan sonra ilk olarak tütün çiftçisi tarafından kendi kantarında tartılmaktadır. Daha sonra ise Reji ambarındaki kantarlarda ikinci defa Reji memuru tarafından tartılmaktadır.[1456] Böylece her iki tarafın da mahsulün eksik veya fazla tartıldığına dair yaşadıkları endişeler giderilmeye çalışılmıştır. Her iki kesim tarafından yapılmış olan tartma işlemleri neticesinde bu süreçte eksikliğin zuhur etmesi halinde ise suçlu kişinin vekil olduğunun anlaşılması üzerine zarar vekil tarafından tahsil edilmektedir.[1457]

Reji Şirketi'nin uygulamalarından dolayı ambarlar ile ilgili meydana gelen problemlerin çözümü hususunda alınan önemler yukarıda aktarılmıştır. Ancak şirketin

[1453] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 10, Gömlek No: 1 (H. 8 Cemazîye'l-Evvel 1333/M. 24 Mart 1915).
[1454] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 22 (H. 28 Zi'l-Hicce 1332/M. 17 Kasım 1914).
[1455] Tütünlerin reji ambarlarına sevk ettirilmesini sağlayan şahsa 50 kuruş harç verilmesi Reji Şirketi tarafından kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1850, Gömlek No: 5 (H. 7 Zi'l-Hicce 1308/M. 14 Temmuz 1891).
[1456] Mehmet Temel, "Reji Hakkında", *Feyz Gazetesi*, (22 Ekim 1908, s. 2-3).
[1457] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1963, Gömlek No: 37 (H. 23 Zi'l-ka'de 1309/M. 19 Haziran 1892).

almış olduğu tüm bu önlemlere rağmen bu hususta birtakım sorunların meydana geldiği saptanmıştır. Bu sorunların meydana geldiği vilâyetlerden biri de Adana olmuştur. Reji Şirketi'nin Adana vilâyetinde işletmiş olduğu ambarlardan dolayı tütün çiftçileriyle 1885 yılında sorun yaşandığı tespit edilmiştir. Sorunun temel kaynağı ise bölgede yeterli sayıda ambarın bulunmadığına dair yapılan şikâyetler olmuştur. Ancak Adana Reji İdaresi, 1885 yılında tütünlerin depolanması amacıyla bölgede toplamda 7 adet ambarın faaliyette olduğunu açıklamıştır. Mersin, Tarsus ve Adana'da 1'er, Payas ve Silifke'de 2'şer ambarın faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Bu ambarların ise bölgedeki tütün depolama ihtiyacına cevap verdiği açıklanmıştır.[1458] Lakin bu açıklamalara rağmen ambar yetersizliği hususunda meydana gelen şikayetlerin önü alınamamıştır. Bu şikayetler şirketi bölgede yeni ambar inşa etmeye sevk etmiştir. Nitekim şirket bu doğrultuda bölgede çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar kesintisiz şekilde devam etmiş olmalı ki 1885 yılında 7 olan ambar sayısı 1895 yılında 20'ye çıkmıştır. Bu 20 ambarın bölgedeki dağılımına dair bilgiler tablo 32'de yer almaktadır.

[1458] BOA. ŞD. Dosya No: 307, Gömlek No: 1 (H. 29 Şevvâl 1302/M. 11 Ağustos 1885).

Tablo 32: Adana Reji Ambarları (20 Haziran 1895)

Nezâret	Müdüriyet	Ambarların Yeri	Ambar Âdeti	Ambarın Yıllık Kirası	
				Terkim	Kuruş
Adana	Adana	Adana Merkez	1	80	11.000
Adana	Adana	Adana Merkez	1	80	3.100
Adana	Adana	Adana Merkez	1	05	3.208
Adana	Adana	Mirsevat (?)	1	90	3.135
Adana	Adana	Karaisalı	1	35	221
Adana	Bulanık	Bulanık	1	35	2.900
Adana	Bulanık	Ayaş	1	50	582
Adana	Bulanık	Cebel	1	50	582
Adana	Bulanık	Payas	1	10	664
Adana	Mersin	Tarsus	1	75	1.941
Adana	Mersin	Tarsus	1	75	1.000
Adana	Silifke	Silifke Merkez	1	75	2.000
Adana	Silifke	Anamur	1	45	885
Adana	Silifke	Ermenek	1	80	873
Adana	Silifke	Gülnar	1	05	664
Adana	Silifke	Mut	1	50	582
Adana	Silifke	Selenti	1	50	582
Adana	Silifke	Taşocak	1	25	1.125
Adana	Silifke	Haçin	1	50	1.048
Adana	Silifke	Kars	1	40	553
Toplam	-	-	**20**	-	**35.481**

Kaynak: BOA. ŞD. Dosya No: 2616, Gömlek No: 24 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 19 Ekim 1893).

Tablodaki veriler incelendiğinde Adana vilâyetine bağlı olan bölgelerde Reji İdaresi'nin denetiminde toplamda 20 adet ambarın bulunduğu ve bunların kira bedelinin ise 35.481 kuruş olduğu saptanmıştır. Ambarların bölgelere göre dağılımına bakıldığında ise Adana merkezde 3 ambar, Tarsus bölgesinde 2 ambar, Mirsevat (?), Karaisalı, Bulanık, Ayaş, Cebel-i Bereket, Payas, Silifke merkez, Anamur, Ermenek, Gülnar, Mut, Selenti, Taşocak, Haçin ve Kars-ı Zülkadriye bölgelerinde ise birer ambar olmak üzere toplamda 20 ambar mevcuttur. 1885 yılına oranla 1895 yılında ambar sayısının bölgede arttırılmış olması tütün üretimine dair olumlu gelişmelerin

yaşandığını göstermekle birlikte Adana Reji İdaresi'nin gelirlerini arttırdığına işaret etmektedir.[1459]

1895 yılında vilâyet genelinde faaliyette olan bu ambarlar dışında ambarlara ihtiyaç duyulup duyulmadığına dair Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana vilâyetinde de hangi bölgelerde ne kadar ambar yapılacağı ile ilgili araştırmanın yapılması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Yürütülen çalışmalar neticesinde ise ihtiyaç duyulması durumunda inşaat çalışmalarına bir an önce başlanacağı belirtilmiştir.[1460] Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar devam ederken 1896 yılının Ağustos ayında Reji Şirketi tarafından Adana vilâyetine telgraf çekilerek hangi bölgelerde ne kadar ambar yapılması gerekiyorsa inşaat sürecine hemen başlanması gerektiği kararı tekrarlanmıştır.[1461] Ayrıca bu inşaat sürecinin başlatılmasına yönelik bir daha uyarı yapılmayacağı da ifade edilmiştir. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde ihtiyacın olmadığı belirlenmiş olmalı ki bu dönemde ambar inşasına başlanılmamıştır.[1462] Yine 7 Temmuz 1896 tarihinde özellikle vilâyetin taşra bölgelerinde araştırmanın yapılması talep edilmiştir. Araştırma neticesinde ambarların yetersiz olduğu bölgelerin tespit edilmesi durumunda ise o bölgelere de ambar inşaatına başlanması yönünde harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır.[1463] Kısa süre içerisinde taşra bölgelerinde Reji tarafından nerelerde ne kadar ambar ihtiyacının olduğu aralarındaki yol mesafesi hesaplanarak belirlenmiş[1464] ve inşaat çalışmalarına başlanmıştır. Lakin mevcut ambarlara ek olarak ambarın yapıldığına dair bilgilere ulaşılamamıştır.[1465]

Ambarlarla ilgili yaşanan bir diğer sorun da ambarlara teslim edilen tütünlerin kira parasından kaynaklanmıştır. Bu hususta 1920 yılında daha önce hazırlanmış olan şartnamede düzenlemeye gidilerek tütünlerin ambarlarda tutulduğu zaman zarfında alınan ücrette değişikliğe gidilmiştir. Bu doğrultuda nizâmnâmenin 37. maddesinde değişikliğe gidilerek ambarlarda dökük halde bulunan tütünlerden her hafta için 1 kuruş 5 para, toplu ve bohça şeklinde tutulan tütünlerden ise haftalık dört bohça için 1

[1459] BOA. ŞD. Dosya No: 2616, Gömlek No: 24 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 19 Ekim 1893)
[1460] BOA. BEO. Dosya No: 897, Gömlek No: 67210 (H. 19 Muharrem 1314/M. 30 Haziran 1896).
[1461] BOA. BEO. Dosya No: 829, Gömlek No: 62163 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1314/M. 22 Ağustos 1896).
[1462] BOA. BEO, Dosya No: 816, Gömlek No: 61136 (H. 15 Safer 1314/M. 26 Temmuz 1896).
[1463] BOA. BEO. Dosya No: 805, Gömlek No: 60355 (H. 25 Muharrem 1314/M. 6 Temmuz 1896).
[1464] BOA. BEO. Dosya No: 796, Gömlek No: 59684 (H. 8 Muharrem 1314/M. 19 Haziran 1896).
[1465] BOA. BEO. Dosya No: 837, Gömlek No: 62768 (H. 4 Rabî'ül-Ahir 1314/M. 12 Eylül 1896).

kuruş 20 para alınması yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemenin 1921 yılının Şubat ayından itibaren uygulamaya konulması gerektiği belirtilmiştir.[1466] Alınan bu karar *Duhân Ambar Ücretinin Muvakkaten Tezyidi Hakkında Nizâmnâme Sureti* adıyla hazırlanmıştır. Görüldüğü gibi ambar sorunundan dolayı tütün çiftçi veya tüccarları ile idare arasında yaşanan problemlerin temel kaynağı bölgede yeterli sayıda ambarın bulunmaması ve ambarlara zamanında teslim edilmeyen tütünlerin kaçak sayılmasıdır. Görüldüğü üzere Adana vilâyetinde bulunan ambarların bölge çiftçisi için yetersiz olmadığı ancak çiftçilerin ambarlara ulaşmada sorun yaşadığı bir diğer ifade ile mesafeden dolayı problemler yaşandığı tespit edilmiştir.[1467]

3.1.2.b. Tütün ve Sigara Paketleme Sorunu

Reji İdaresi'nin faaliyetlerinden dolayı sorun yaşanan diğer meselelerden biri de Rejinin işletmesi altında bulunan tütün ve sigara fabrikalarıdır. Fabrikalarda genel olarak paketlemeden veya eksik gramajdan dolayı sorunlar yaşanmıştır. Nitekim Adana Reji Tütün Fabrikası'nda üretilen tütünlerin veya sigaraların paketlenmesi ile ilgili yaşanan sorunlara örnek olarak 1889 yılında Adana'ya bağlı Tarsus kazasında meydana gelen gelişme gösterilebilir. Bu çerçevede Reji fabrikasının paketleyip bölgeye sevk etmiş olduğu sigara paketlerinden 30 ve 10 paralık kırmızı bandrollü iki farklı paket bulunmaktadır. Gönderilmiş olan bu paketlerin aynı renkten oluşmasından dolayı müşteriler paketler arasında ayrım yapmakta zorlanmışlardır. Bu durum alıcı ve satıcılar arasında ciddi ihtilafa neden olmuştur. Bu nedenden dolayı Samsun Reji İdaresi tarafından Adana Reji İdaresi'ne gönderilmiş olan bu paketlerin ayrıt edilmesi amacıyla bir çalışmanın yapılması talep edilmiştir. Ancak bu talebe yönelik fabrikanın veya şirketin tepkisinin ne yönde olduğuna dair bilgi tespit edilememiştir.[1468]

Paketleme işlemleri esnasında farklı cinste olan tütünlerin aynı renkteki paketlere konulmasından dolayı yaşanan sorunların yanı sıra problemlere sebep olan bir diğer gelişme de paketlerin üzerine yazılan yazı ve eklenen görseller olmuştur. Bu bağlamda, 1909 yılında Ermeni milletinden olan Abaciyan Efendi'nin Ermeni milletine ait resmi armanın sigara paketleri üzerine konulması ve paketlerin iç

[1466] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 22, Gömlek No: 61 (H. 26 Receb 1338/M. 15 Nisan 1920).
[1467] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 119, Gömlek No: 69 (H. 26 Receb 1338/M. 15 Nisan 1920); BOA. MV. Dosya No: 255, Gömlek No: 154 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1340/M. 24 Ocak 1922).
[1468] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2286, Gömlek No: 23 (H. 15 Şaban 1317/M. 19 Aralık 1899).

kısmında sigara kâğıt tüccarı Ermeni Loskiyan Kireçiyan'a ait bir imzaya yer verilmiş olması örnek gösterilebilir.[1469] Bu durumun incelenmesi için Adana Kuvva-i Mürettebe Kumandanlığı tarafından Harbiye Nezâretine telgraf gönderilmiştir.[1470] Bu çerçevede Harbiye Nezâreti tarafından yürütülen araştırma ve incelemeler neticesinde sigara paketlerinin Mersin sancağı ile Adana vilâyetinde piyasaya sürüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca araştırma neticesinde sigara kutularının sadece Adana ve çevresinde değil Anadolu'nun farklı bölgelerinde de satışa çıkarıldığı, sigara paketlerinde imzası bulunan Loskiyan Kireçiyan'ın İstanbul'da görevli olduğu anlaşılmıştır.[1471] Bu bölgede bu gibi tasvirleri içeren sigara paketlerinin Alikas tarafından satıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu durum karşısında hükümet, nizâmnâmenin 25. ve 27. maddeleri gereğince bu gibi faaliyetlerin engellenmesi amacıyla harekete geçmiştir. Netice olarak bu gibi paketlerin piyasadan çekilmesi, satışını yapan Alikas Bey'in tutuklanması ve elinde olan paketlerin müsadere edilmesi ile paketlerin üzerinde imzası bulunan kâğıt tüccarı Loskiyan Kireçiyan'ın görevden alınması yönünde karar alınmıştır.[1472] Böylece şirket aracılığı ile ayrılıkçı hareketlerin gerçekleşmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Bu tür vakaların Adana dışında Anadolu'nun farklı vilâyetlerinde de meydana geldiği saptanmıştır. Nitekim arşivde yapılan araştırmalar neticesinde benzer vakanın İzmit'te meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu çerçevede İzmit Postanesi'ne gelmiş olan ve Ayasofya Camii Şerif civarında satışı yapılan sigaralar ile ilgili inceleme başlatılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde sigara kapaklarında Yunan kralının ve bazı hükümdar ile papazların tasvirlerini içeren resimlerin kullanıldığı anlaşılmıştır. Buna karşın sigara kâğıtlarıyla ilgili tahkikat süreci başlatılmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde ise Yunan kralının bazı hükümdar ile papazların tasvirlerinde bir mahzur olmadığı ancak diğerlerinin sigara paketleri gibi yasaklanması gerektiği belirtilmiştir. İzmit'te meydana gelen bu olayın örnek olarak aktarılmasının temel nedeni bu tür

[1469] BOA. BEO. Dosya No: 3591, Gömlek No: 269325 (H. 17 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 6 Temmuz 1909).
[1470] BOA. ZB. Dosya No: 362, Gömlek No: 87 (H. 29 Ramazan 1320/M. 30 Aralık 1902).
[1471] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2879, Gömlek No: 2 (H. 29 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 18 Temmuz 1909).
[1472] BOA. ZB. Dosya No: 335, Gömlek No: 119 (H. 28 Cemazîye'l-Evvel 1325/M. 9 Temmuz 1907).

faaliyetlerin Adana ile sınırlı kalmadığını Rejinin denetimi altında bulunan diğer bölgelerde de yaşandığını göstermektir.[1473]

Sigara paketleri üzerine Yunanca yazılan yazı ve konulan resimlerle ilgili yaşanan sorunların yanı sıra problemlere sebep olan bir diğer gelişme de sigara paketlerinin üzerine dini tasvirlerin kullanılmış olmasıdır. Sözgelimi, 1900 yılında Adana bölgesinde Reji İdaresi tarafından satışa sunulan sigara paketlerinin üzerinde Kuran-ı Kerim'den bazı ayetlere yer verilmiş olması örnek gösterilebilir. Vakayla ilgili yürütülen tahkikat neticesinde Kuran-ı Kerim'den bazı ayetlerin sigara ve benzeri paketler üzerinde kullanılamayacağına hüküm verilerek piyasadaki bu tür paketlerin toplatılması ve imha edilmesine dair karar alınmıştır. Alınan bu karara gerekçe olarak ise İslam beldesinde kutsal olarak kabul edilen ayetlerin sigara paketleri üzerinde bulunması zamanla sigaranın bitmesine bağlı olarak yerlere atılması ve ayaklar altında çiğnenmesinin dinen uygun olmaması olarak gösterilmiştir.[1474] Bu vakadan hareketle yasağın temel nedeninin dini değerlerin istismarının önüne geçilmesi olarak yorumlanabilir.

Paketler üzerinde yazılan yazı veya kullanılan figürlerden dolayı bir diğer sorun 1903 yılında Mersin sancağında meydana gelmiştir. Bu sorunun temel kaynağı ise sigara kâğıtlarının üzerinde çeşme figürünün bulunmuş olmasıdır. Nitekim Hace Mahzumi adına Tersit'den İskenderun Limanı'na gelen sigara kutularının üzerinde bulunan çeşme figürlerinden dolayı paketlerin gümrükten geçişine izin verilmemiştir. Ayrıca gerekli irdelemelerin yapılması için Gümrük İdaresi paketlerden bir numuneyi İskenderun Rüsumat Nezâretine göndermiştir. Nezâret tarafından yapılan araştırmalar neticesinde sigara paketlerinin üzerinde bulunan çeşme figürünün daha önce Sultan Ahmet meydanında yaptırılmış olan bir çeşmeye ait olduğu anlaşılarak gümrükten geçişinde herhangi bir mahzur olmadığı yönünde karar alınmıştır. Alınan bu karar İskenderun Gümrüğü'ne bildirilerek paketlerin gümrükten geçişine izin verilmesi istenmiştir. Nitekim paketlerin gümrükten geçişine de izin verilmiştir. Bu iki örnekten hareketle her ne kadar dini hassasiyetler çerçevesinde bazı dini yazı ve figürlerin

[1473] BOA. DH. HMŞ. Dosya No: 10, Gömlek No: 51 (H. 29 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 18 Temmuz 1909).
[1474] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2444, Gömlek No: 120 (H. 16 Ramazan 1318/M. 7 Ocak 1901).

kullanıldığı sigara paketlerinin ticaretine izin verilmemiş olsa da çeşme figürlerin kullanılmış olmasına ise müsaade edildiği görülmektedir.[1475]

Tersit'den yola çıkıp gümrüğe takılan bir diğer tütün kargo vakası 1893 yılında Mersin Limanı'nda[1476] yaşanmıştır.[1478] Mersin Limanı'nda ithalatı yoğun olarak gerçekleştirilen konserve, pamuklu kumaş, çimento, kiremit, çay, şeker, kalay, bakır, yağ, yer fıstığı ve kağıdın yanı sıra tütünün de olduğu saptanmıştır.[1479] Bu çerçevede Tersit'den tüccar Mihran Kalicyan Efendi adına gelen 54.000 tütün kutusunun üzerinde bulunan bandıra ve farklı tasvirlerden dolayı gelen bu malların gümrükten geçirilip geçirilmemesi yönünde tereddüt yaşanmıştır. Tütün kutularından numuneler alınarak İskenderun Rüsumat Emaneti'ne gönderilmiştir. Fakat incelemelerin nasıl sonuçlandığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Zira yapılan araştırmalar neticesinde idarenin tütün kutuları ile ilgili almış olduğu karara ulaşılmamıştır.[1480]

Buna ek olarak paketlerin üzerinde olduğu gibi içerisinde yer alan tasvirlerden dolayı da problemler meydana gelmiştir. Bu doğrultuda Reji Şirketi'nin satmakta olduğu 2 kuruşluk sigara paketlerinin içerisinde bulunan kâğıtlarda haç işaretinin olduğu saptanmıştır. Bu gibi işaretlerin ne amaçla kullanıldığına dair araştırma yapılmış olmasına rağmen bu hususta bir neticeye varılmamış olsa da bu gibi figürlerin ve işaretlerin kullanılmamasına dikkat çekilerek işaretin paketlerden kaldırılması yönünde karar alınmıştır.[1481]

Sigara paketleri ile ilgili yaşanan bir diğer sorun ise sigaralara verilen isimlerden kaynaklanmıştır. Bu bağlamda, 1901 yılında Adana vilâyeti il sınırları içerisinde satışı yapılan *İmam Bayıldı* isimli sigara paketleri buna örnek olarak gösterilebilir. Adana vilâyeti Maarif Müdürlüğü tarafından Ticaret ve Nâfia Nezâretine ruhsatsız olarak

---

[1475] BOA. DH. MKT. Dosya No: 820, Gömlek No: 33 (H. 24 Zi'l-ka'de 1321/M. 11 Şubat 1904).
[1476] Önemli ticaret limanlarından biridir. Şehrin batısından başlayarak 2 km kadar şehrin doğusuna doğru uzanmaktadır. 4 km uzunluğa sahip olan limanın kapladığı su sahası 325 hektar ve azami su derinliği 10,5 metredir. Bkz. Mustafa Necati Çıplak, *İçel Tarihi-Tarihi-Turistik Zenginlikleriyle,* 1. Baskı, (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1968), 282.
[1478] 1890 yılında limanda ithalatı yapılan ürünler arasında tütünün de olduğu saptanmıştır. Bu tarihlerde liman üzerinden 222 ton tütün ithal edilmiştir. Bunun yanı sıra 1900 yılında ise liman üzerinden 1.140 pound değerinde tütün ihraç edildiği tespit edilmiştir. Bkz. Sacit Uğuz, "Mersin Limanında Ticaret (1870-1912)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 13/33, (2016): 350-352.
[1479] Onur Çapar, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Akdeniz'de Stratejik Bir Fransız Yatırımı: İskenderun Limanı", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi,* 3/2, (Aralık 2020): 90.
[1480] BOA. DH. MKT. Dosya No: 178, Gömlek No: 36 (H. 27 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 6 Aralık 1893).
[1481] BOA. DH. EUM. KLU. Dosya No: 12, Gömlek No: 9 (H. 16 Muharrem 1335/M. 12 Kasım 1916).

piyasaya sürüldüğü düşünülen bu paketler hakkında inceleme yapılması için örnekler gönderilmiştir. Ayrıca Ticaret ve Nâfia Nezâretinden gerekli araştırmanın yapılması ve paketlerin ruhsatlı olup olmadığı ile ilgili bilgi istenmiştir. Ticaret ve Nâfia Nezâreti ise gerekli araştırma ve incelemeleri yaptıktan sonra sigara kaplarının sahte olduğu ve nizâmnâme çerçevesinde ruhsat alınmamış olduğu belirtilmiştir. Bu kararın alınmasıyla birlikte sigara paketlerinin toplanması ve satışının yasaklanması amacıyla Adana Valiliği harekete geçmiştir. Ayrıca Ticaret ve Nâfia Nezâreti tarafından paketlerin piyasada dolaşımını engellemek amacıyla Zaptiye Nezâreti, Rüsumat Emaneti, Posta ile Telgraf Nezâreti ve Maarif İdareleri'ne bilgi aktarılmıştır. Paketlerin toplatılmasında ruhsatsız olmasının yanı sıra sigara paketi için kullanılan ismin dini bir anlam taşımış olması da etkili olmuştur.[1482]

Tütün paketlerinin üzerinde kullanılan figürlerden dolayı sorunlara sebep olan bir diğer gelişme sigara paketlerinin üzerinde askeri simge ve sembollerin kullanılmış olmasıdır. Bu çerçevede Marsilya'dan[1483] İskenderun Gümrüğü'ne gelen sigara paketleri örnek gösterilebilir. İskenderun Limanı'na gelen bu tütün paketlerinin üzerinde farklı figürlerin tespit edilmesi üzerine İskenderun Rüsumat Nezâretine numuneler gönderilerek gerekli incelemelerin yapılmasından sonra cevabın yazılması talep edilmiştir. İskenderun Rüsumat Nezâreti tarafından yapılan araştırmalar neticesinde bir sandık şeklinde limana takılmış olan paketlerden 12 âdetinin yasaklı asker resimleri ile armalara sahip olmasından dolayı geçişine izin verilmemesi diğer geri kalan paketlerin ise limandan geçirilmesine müsaade edilmesi yönünde karar verilmiştir. Lakin geçişine izin verilen paketlerin miktarına dair bilgi aktarılmamıştır. Karar kısa süre içerisinde İskenderun Gümrük İdaresi'ne bildirilerek gerekli sürecin işletilmesi istenmiştir. Bu örnekten hareketle gümrükten geçirilmesine müsaade edilmeyen mallar arasında dini yazı ve figürlerin yanı sıra askeri simge ve sembolleri kullanılan sigara paketleri olduğu tespit edilmiştir.[1484]

Tütün paketleriyle ilgili yukarıda verilen örnekler dışında bir diğer örnek olarak ayrılıkçı komitelerin de bazı yasadışı yazı ve figürler kullandığı saptanmıştır. Bu

[1482] BOA. MF. MKT. Dosya No: 589, Gömlek No: 46 (H. 24 Receb 1319/M. 6 Kasım 1901).
[1483] Marsilya'ya da tütün ihracatının yapıldığı tespit edilmiştir. Şöyle ki, 1878 yılında Trabzon'dan Erzurum üzerinden 585 koli ve 43.446 kilo tütün ihracatı yapılmıştır. Bkz. Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti ve Yatırımları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 8/15, (Güz 2013): 61.
[1484] BOA. DH. MKT. Dosya No: 298, Gömlek No: 27 (H. 21 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 22 Ekim 1894).

doğrultuda Adana vilâyetine bağlı Kozan sancağı sınırları içerisinde yer alan Kars-ı Zülkadriye kazasında yaşanan gelişme örnek gösterilebilir. 1909 yılında bölgede bulunan dükkânlarda satılmakta olan bir takım sigara kâğıtlarının üzerinde ölmüş olan Ermeni kralı ile her iki tarafında melek tasvirlerin bulunmasının yanı sıra "*Yaşasun Komite Efradı"* yazıları tespit edilmiştir. Bu çerçevede Zaptiye Nezâreti tarafından yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı İmparatorluğu genelinde her ne kadar ticaretin serbestliği ilkesine uyuluyor ve kâğıtlar üzerinde *Ottoman* yazılmış olsa da bu tür ülkenin bütünlüğü ve hukukuna aykırı faaliyetlere izin verilmemesi gerektiği dile getirilmiştir. Her ne kadar aynı paketlerin başkentte divan yolunda satılmakta olduğu malumatına ulaşılmış olsa da bu kâğıtların toplanması ve bu gibi hukuk dışı faaliyetlere izin verilmemesi yönünde Adana vilâyetine ve Kozan Mutasarrıflığı'na bilgi aktarılmıştır.[1485] Yaşanan bu olay arşiv belgesine şu ifadelerle yansımıştır;

> "*Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'nin Şûrâ-yî Devlet'e havâle buyrulan 4 Receb 1324 tarihli ve bin yedi yüz yetmiş dokuz numerolu tezkiresi melfûfuyla beraber Mülkiye Dairesi'nde kırâat olundu. Me'âlî tezkirede Kozan sancağı dâhilinde Kars kazasında dükkânlarda satılan bir nev'i sigara kâğıdının kabında müteveffâ Ermeni kralıyla iki tarafında melek resmi musavver ve zîrinde "Yaşasun Komite Efradı" ve üzerindeki markada Ottoman kelimâtı muharrer olduğu beyanıyla mahalinden istifâr muamele olunduğundan ve bu kâğıdların Der-Sa'âdet'de Dîvân yolunda da satılmakta olmasına nazaran füruhtuna mümana't edilmesi güft-u gûyu müstelzim olacağından bahs ile yapılacak muamele Adana vilâyetinden gelen telgrafnâmede istifâr idildiği ve çokdan beri Der-Sa'âdet'de satılmakda bulunan bu kâğıdların füruhtuna mumana'at edilmemekde iken oraca men'-i füruhtuna teşebbüs idilmesi ne dereceye kadar muvâfık olacağı kestirilemediği ve Adana gibi bir mâhalde Ermeni kralının resmini vesaireyi hâvi olan bu misüllü evrakın sattırılması sû-i te'sîr'atı istilzâm edeceği cihetle kanûn-ı mahfuz bulunan serbest-i ticaret kaidesi ve ahvâl-i mahalliye p'iş-i nazar-ı dikkate alınarak bu bâbda bir karar ittihazı lüzum-u beyan edilmişdir."*[1486]

[1485] BOA. ŞD. Dosya No: 2138, Gömlek No: 23 (H. 21 Receb 1327/M. 8 Ağustos 1909).
[1486] BOA. ŞD. Dosya No: 2138, Gömlek No: 23 (H. 21 Receb 1327/M. 8 Ağustos 1909).

Tütün paketleriyle ilgili yaşanan sorunlara neden olan bir diğer gelişme de paketlenmiş olan kutuların içerisinde bulunan tütünlerin eksik çıkması sorunudur. Bu gibi gelişmeler ise Adana Reji İdaresi ile tütün tüccarları arasında problemlere neden olmuştur. 1887 yılında Mâliye Nezâreti ile Reji Şirketi arasında yapılan yazışmalar neticesinde bu tür problemlerin yaşanmaması için Reji fabrikalarının tütünleri paketlerken eksikliğin oluşmaması için gerekli hassasiyeti göstermesi istenmiştir. Buna karşılık olarak Reji İdaresi ise bu tür problemlerin yaşanmaması için gerekli özenin gösterildiği fakat dükkânlarda satılan ürünler arasında eksikliğin çıkması durumunda ise bu paketlerin daha önceden alınmış olduğunu belirtmiştir. Reji İdaresi tarafından ileri sürülen bu beyan üzerine dükkânlarda satılan paketlerde yapılan incelemeler neticesinde bazı kutularda tütünün eksik olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine Reji İdaresi'nin görevlileri dışında belediye komiser ve çavuşlarında tütün dükkânlarını kontrol etmek amacıyla görevlendirildiği saptanmıştır. Reji İdaresi görevlileri ile belediye komiser ve çavuşları tarafından yapılan kontrol neticesinde eksik tütün satan satıcıların belirlenmesi ve haklarında işlem yapılması kararlaştırılmıştır. Yine Reji İdaresi ile yapılan şartname gereğince eksik tütünün tespit edilmesi durumunda masrafların Reji tarafından karşılanması gerektiği de belirtilmiştir.[1487]

Bu gibi eksik ve bozuk tütün satışının önüne geçilmesi amacıyla birtakım düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Reji Şirketi tarafından yapılan bu düzenlemelerde paketlerde bulunan tütünün ne kadar olması ve rutubetin kaç derece olması gerektiği belirlenerek tütün satışı yapan dükkânlara dağıtılmıştır. Reji İdaresi ile Hazine Dairesi arasında yapılan müzakereler neticesinde tütün paketlerinin Mâliye Müfettişliği aracılığı ile üretim yapılan fabrikalarda yılda dört defa denetimin gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca fabrikada eksiksiz şekilde paketlenen tütün kutularına bandrolün vurulmasından sonra dükkânlarda eksik çıkması veya rutubetli olmasından dolayı Reji İdaresi'nin sorumlu tutulamayacağı belirtilmiştir. Buna rağmen paketlerde tütünün eksik çıkması durumunda tespit edilen malların müsadere edilmesi ve satıcılarına gerekli olan cezanın kesilmesi yönünde karar alınmıştır.[1488] Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus fabrikalar tarafından kutu veya paketlere

[1487] BOA. DH. MKT. Dosya No:1432, Gömlek No: 103 (H. 25 Şevvâl 1304/M. 17 Temmuz 1887).
[1488] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1495, Gömlek No: 26 (H. 6 Receb 1305/M. 19 Mart 1888).

işlenen bandrolün mühürlü olup olmamasıdır. Bu doğrultuda paketin Reji tarafından mühürlenmesinden sonra tütünün eksik çıkması durumunda eksikliğin fabrikanın müdürü tarafından tahsil edileceği belirtilmiştir. Bandrollü mührün fabrika tarafından işlenmiş olmasına rağmen açıldığına dair belirtilerin tespit edilmesi durumunda ise eksikliğin satıcı tarafından tahsil edilmesine ve müsadere edilen tütünlerin de devlet hazinesine aktarılmasına karar verilmiştir.[1489]

Sigara ve tütün paketlerinden dolayı taraflar arasında yaşanan temel sorunların kaynağı eksik gramaj, ruhsatsız paketlerin gümrük kapılarından geçirilmeye çalışılması ve paketlerin üzerinde kullanılan yazı, figür ya da semboller olmuştur. İncelenen örneklerden hareketle hükümet ve Reji İdaresi'nin özellikle kullanılan yazı, figür ve sembollerde dini, askeri ve birlik konularında hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu alanlara zarar verebilecek paketlere izin verilmediği görülmekle birlikte diğer alanlarda kullanılan figür, yazı ve semboller konusunda sorun çıkarılmadığı saptanmıştır. Tütünlerin ve sigaraların paketlenmesinden dolayı yaşanan sorunların yanı sıra tütün çiftçileri ile şirket arasında sorunların yaşanmasına neden olan bir diğer gelişme tütün ekmek için çiftçilerin ruhsat alması sorunu olmuştur.

3.1.2.c. Ekim Ruhsatnamesi Sorunu

Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında yapılan antlaşma doğrultusunda hazırlanmış olan şartnameye göre tütün ekimi yapmak isteyen tütün üreticilerinin bağlı bulundukları Reji İdaresi'ne dilekçe vererek tütün ekim ruhsatına[1490] sahip olmaları gerekmektedir.[1491] Bu gereklilik ise şirket ile tütün çiftçisi arasında birtakım sorunların yaşanmasına neden olmuştur.[1492] Bu dilekçeler ise damga vergisinden muaf tutulmuştur. Böylece dilekçe başvurusunda bulunacak olan tütün çiftçisinin maddi açıdan karşılaşacağı maddi zorluk ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.[1493] Bunun gerekçesi ise tütün ekim alanlarının Reji Şirketi tarafından belirlenmesi ve belirlenen

[1489] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1483, Gömlek No: 69 (H. 29 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 12 Şubat 1888).
[1490] Reji Şartnamesinde belirtilen alanlar dışında ekim için ruhsat talebinde bulunan çiftçilere şirketin bir hafta içinde ruhsat vermemesi durumunda bu ruhsat hükümet tarafından verilmektedir. Bkz. BOA. DH. MUİ. Dosya No: 94, Gömlek No: 2 (H. 3 Cemazîye'l-Ahire 1328/M. 12 Haziran 1910).
[1491] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2084, Gömlek No: 36 (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1315/M. 15 Eylül 1897); BOA. ŞD. Dosya No: 2507, Gömlek No: 9, Sıra No: 7 (H. 26 Zi'l-Hicce 1312/M. 20 Haziran 1895).
[1492] Hamza Erdem, "19. Yüzyıl Sonlarında ve 20. Yüzyılın Başlarında Halep'te İktisadi Temelli Toplumsal Hareketlilikler: Açlık, Yoksulluk ve Şiddet", *Toplumsal Tarih Dergisi,* (335), (2021): 52.
[1493] BOA. ŞD. Dosya No: 406, Gömlek N0: 8 (H. 21 Zi'l-ka'de 1320/M. 19 Şubat 1903).

bu alanlar dışında diğer bölgelerde tütün ekiminin yasaklanması olarak gösterilmiştir. Bu uygulamadan dolayı Reji Şirketi imparatorluk genelinde ciddi tepkiyle karşılaşmıştır.[1494] Ancak burada dikkat çekici husus Reji Şirketi tarafından verilmiş olan tütün ekim ruhsatnamesinin tütün çiftçisine değil de tarlaya verilmiş olmasıdır.[1495] Bu ruhsatlar her tarla parçası için ayrı ayrı verilmektedir. Bu nedenden dolayı bir tütün çiftçisinin elinde birden fazla tarlanın bulunması durumunda her tarla için ayrı ayrı başvuru yapmak zorundadır. Tütün çiftçisinin bir tarla için almış olduğu ruhsatnameyi diğer tarlalar için kullanamamaktadır.[1496]

Tütün çiftçisinin almış olduğu ruhsatnamede belirlenen arâzi dışında ekimin yapılması yasaklanmıştır. Bu arâzilere ekimin yapılması durumunda ise ekilen tütünler müsadere edilmektedir. Bu sebepten dolayı da tütün çiftçisi ile şirket arasında birtakım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Tütün çiftçisinin Reji Şirketi'ne ekeceği arâzinin sınırlarını belirttikten sonra Rejinin yapmış olduğu araştırmalar neticesinde düzenlenmiş olan ruhsatnamede ekilecek olan alan belirtilmektedir.[1497] Arâzinin ekilmesinden sonra ekilen alan Reji görevlileri tarafından kontrol edilmektedir. Yapılan kontrol neticesinde ruhsatnamede verilen sınırların aşılmasının tespit edilmesi durumunda ekilen tütünlere kaçak nazarıyla bakılarak müsadere edilmektedir. Fazladan ekilmiş olan tütünlerin ise şartname ile nizâmnâmeye uygun olarak sökülmesi yönünde karar belirtilmiştir. Yani ruhsatname tütün çiftçisinin ifadesine göre değil Reji Şirketi'nin tanımladığı sınırlara göre düzenlenmektedir. Tanımlanan bu sınırlar içerisinde tütün ekiminin gerçekleştirilmesi Reji memurları nezaretinde yapılmaktadır.[1498] Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus Reji İdaresi tarafından ruhsatnamede belirlenmiş olan sınırlar içerisinde ekimin yapılmış olmasıdır. Reji Şirketi'nin tütünü ruhsatlı veya ruhsatsız olarak belirleme ölçütü, verilmiş olunan ruhsatnamede dönüm değil belirlenen sınır olarak kabul edilmiştir.[1499]

Ekim alanının yanı sıra şirket ve tütün çiftçisi arasında sorunların yaşanmasına neden olan bir diğer önemli gelişme ekim ruhsatının verilmesi olmuştur. Bu çerçevede

[1494] "Ticaret-i Umûmiye-Tütün Ticaret ve Zirâatinin İnhisarı", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (1 Aralık 1910, s. 33-35).
[1495] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2014, Gömlek No: 93 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1310/M. 25 Ekim 1892).
[1496] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 35, Gömlek No: 21 (H. 29 Zi'l-ka'de 1311/M. 3 Temmuz 1894).
[1497] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2148, Gömlek No: 13 (H. 29 Receb 1316/M. 13 Aralık 1898).
[1498] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1777, Gömlek No: 131 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 3 Kasım 1890).
[1499] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1826, Gömlek No: 26 (H. 27 Şaban 1308/M. 7 Nisan 1891).

merkezi yönetime yapılan şikâyetlerin temel gerekçesi ruhsat verilmede keyfi davranışlarda bulunulduğu ve Reji memurlarının genel olarak akraba ve tanıdıklarına ruhsat vermeden tütün ekimine müsaade ettikleri yönünde olmuştur. 1 Temmuz 1891 tarihinde Şûrâ-yî Devlet-i Tanzimat Dairesi'nden imparatorluk genelinde bulunan vilâyet ve mutasarrıflıklara talimat gönderilmiştir. Telgrafın içeriğine bakıldığında ise Reji Şirketi'ne genelde yöneticilerin akraba ile dostlarının yerleştirilmesi ve idarede görev yapan memurların keyfi uygulamaları ile yolsuzluklarıyla ilgilidir. Tütün ekimi için alınan ruhsat masraflarının sandıklara konulmaması ve bazı yöneticilerin eş ve dostlarına ruhsat vermeden tütün ekimine müsaade ettikleri anlaşılmıştır. Bu gibi faaliyetlerin önüne geçmek amacıyla yerel idarelerin gerekli önlemleri alması yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Reji Şirketi içerisinde meydana gelen bu tür kayırmaların önüne geçilmesi doğrultusunda Şûrâ-yî Devlet-i Tanzimat Dairesi'nden uyarıda bulunulması Osmanlı yönetiminin bazı durumlarda şirkete müdahale edebilme yetkisinin olduğunu göstermektedir.[1500]

Ayrıca izin alınmadan ekilen tütünlerin olgunlaşmasına müsaade edilmeden tütünler henüz fidan halindeyken Adana Reji İdaresi'nde bulunan görevlilerin bu tütünleri imha etme yetkilerinin bulunduğu belirtilmiştir. Ruhsatsız olarak ekimi yapıldığı tespit edilip sökülen tütün fidanlarının yerine arâzinin boş kalmasını engellemek ve çiftçiyi mağdur etmemek amacıyla farklı bir ürünün ekimine izin verilmiştir. Ruhsatsız şekilde ekilmiş olan tütünlerin ekilmesine kesinlikle müsaade edilmediği gibi boş kalan arâzide başka bir ürün ekimine izin verilmiş olması ise çiftçilerin mağdur olmamalarına yönelik atılmış adım olarak yorumlanabilmektedir.[1501]

Ruhsatsız ekimden dolayı meydana gelen problemlerin Adana'da da örnekleri mevcuttur. Nitekim vilâyete çekilen telgrafta kaçakçılığın önlenmesine yönelik belirtilen hususlara uyulmadığına dair veriler de elde edilmiştir. 1887 yılında Adana vilâyetinde yaşanan gelişme örnek gösterilebilir. Bu örnek üzerinden hareketle şirket tarafından yapılan incelemeler neticesinde ruhsatsız tütünlerin sökülmemesinde yerel idarecilerin etkileri olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Reji İdaresi'nin ruhsatsız

[1500] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1903, Gömlek No: 9 (H. 17 Cemazîye'l-Evvel 1309/M. 19 Aralık 1891).
[1501] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1868, Gömlek No: 96 (H. 12 Safer 1309/M. 17 Eylül 1891).

olarak tespit etmiş olduğu tütünlerin sökülmesi konusunda bölge yöneticilerinin isteksizliği ve önleme girişimleri söz konusu olmuştur. Nitekim Reji Şirketi genel müdür Mösyö Abvano, Adana Reji Meclisi tarafından şikâyet telgrafı almıştır. Bunun üzerine Adana'da mahalli idareciler ile iletişime geçilerek yapılan değerlendirme neticesinde bölgede yaşanan kuraklıktan dolayı tütünlerin o sene sökülmemesi hem bölge halkı hem de Reji İdaresi için faydalı olacağı kararına varılmıştır. Bu durum ise çiftçilerin mağdur olmaması adına şirketin kurallarını esnetebildiğini göstermektedir.[1510]

Vilâyette ruhsatsız şekilde ekilen tütünlerin sökülmediğine dair bir diğer örnek Bulanık kazasında 1887 yılında meydana gelmiştir.[1512] Bulanık kazasında tütün çiftçilerinin vekilliğini yapan Ahmet Efendi tarafından Bāb-ı 'Âliyye yaveri Derviş Paşa'ya şikayet mektubu gönderilmiştir. Mektubun içeriğine bakıldığında ise ruhsatsız şekilde ekilmiş olan tütünlerin Reji İdaresi görevlileri tarafından sökülmesi üreticiyi zarara uğratacağından dolayı bir seferlik olmak şartıyla affedilme taleplerinde bulunmuşlardır.[1513] Ahmet Efendi ve Mehmet Bey'in imzasıyla gelen bu talebe karşılık Reji İdaresi ile Mâliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalar neticesinde ruhsatsız olarak ekilen tütünlerin sökülmemesi kararlaştırılmıştır. Reji İdaresi ile devletin görevlendireceği memurlardan oluşturulacak heyetle bölgede mevzu bahis olan tütünlerin ruhsatsız şekilde ekilme nedenleri araştırılmasına başlanmıştır. Araştırma neticesinde ve tütün kayıtlarıyla ilgili defterlerin incelenmesi sonucunda Bulanık kazasında ruhsatsız olarak ekilmiş olan Boğaz tütünlerinin sökülmesi durumunda çiftçilerin maddî açıdan büyük kayıplara uğrayacakları göz önünde bulundurularak tütünlerin de ziyan olmasını engellemek amacıyla sökülmesine engel olunmuştur. Nitekim aksi bir durumun cereyan etmesi neticesinde milli servetin heba olacağı düşüncesi hasıl olmuştur.[1514]

Ruhsatsız şekilde ekilen tütünlerin sökülmediğine dair kısıtlı örnekler tespit edilmiş olsa da genel olarak bu gibi kanunsuz ekimin yapıldığının anlaşılması neticesinde söküm işlemi gerçekleştirilmektedir. Nitekim ruhsatsız şekilde ekilen

[1510] BOA. Y. PRK. ML. Dosya No: 7, Gömlek No: 23 (H. 29 Şevvâl 1304/M. 21 Temmuz 1887).
[1512] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1438, Gömlek No: 4 (H. 19 Zi'l-ka'de 1304/M. 9 Ağustos 1887).
[1513] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1435, Gömlek No: 40 (H. 8 Zi'l-ka'de 1304/M. 29 Temmuz 1887).
[1514] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1444, Gömlek No: 3 (H. 15 Zi'l-Hicce 1304/M. 4 Eylül 1887).

tütünlerin sökülmesine yönelik girişimlerden biri Adana vilâyetine bağlı olan Cebel-i Bereket sancağı sınırları içerisinde yer alan Bahçe kazasında meydana gelmiştir. Lakin burada ruhsatname sorunundan dolayı ortaya çıkan problemi diğer sorunlardan ayrıt eden temel özellik yerel idarecinin ruhsatsız tütün ekimine müsaade etmesidir. Bir diğer ifade ile görevlilerin kanunsuzluğa göz yummalarıdır. Yapılan irdelemeler neticesinde Bahçe kazasında kaymakamlık görevini icra etmiş olan şahsın ruhsatsız şekilde tütün ekimine müsaade ettiği anlaşılmıştır. Ruhsatsız tütünlerin sökülmesinin yanı sıra bu gibi girişimlerin engellenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması yönünde karar alınmıştır. Ancak buna göz yumanlarla ilgili muamelenin ne yönde seyrettiğiyle ilgili bilgi tespit edilememiştir. Bu örnekten hareketle Reji İdaresi'ne karşı yasa dışı girişimlerde bulunan tütün çiftçilerinin yerel idareciler tarafından da desteklendiğine dair örneklerin mevcudiyetinden bahsedilebilmektedir.[1515]

Benzer şekilde ruhsatsız tütünlerin sökülmesine dair bir başka örnek de Kozan sancağında meydana gelmiştir. Bu bağlamda, 1893 yılında Kozan sancağında ruhsatsız şekilde ekilen tütünlerin Reji İdaresi görevlileri tarafından tespit edilmesi üzerine gerekli tahkikat süreci başlatılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde fidan halinde olan tütünlerin sökülmesi, kurumuş olanların ise yakılması yönünde karar alınmıştır. İdare tarafından alınan bu karar üzerine Tokmaklı Ali ile arkadaşı İbrahim Kuyubeli Hasan Şerefi Ahmet Efendi'nin Kozan sancağına çektikleri şikâyet metninde fidanlarının sökülmemesi ve kurumuş tütünlerinin yakılmamasını talep etmişlerdir. Bu isteğe karşılık verilen cevaba ise ulaşılamamıştır.[1516] Yine cevabına ulaşılamayan bir diğer şikâyet metni ise 28 Haziran 1907 tarihinde Nekazi isimli tütün çiftçisi tarafından ruhsatsız olarak ekildiği belirtilen tütünlerin sökülmesine dair olan yazıdır. Metin idare tarafından şirketin genel müdürlüğüne çekilmiştir. Hamidiye kazasından çekilen bu mektubun içeriğine bakıldığında ise 73 dönümlük arâzinin ruhsatsız olarak ekildiği belirtilerek tütün sökümünün bu günlerde yapılacağı ve şirketin bundan haberdar olmasının istendiği belirtilmiştir.[1517]

[1515] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2189, Gömlek No: 22 (H. 1 Zi'l-Hicce 1316/M. 12 Nisan 1899).
[1516] BOA. BEO. Dosya No: 279, Gömlek No: 20872 (H. 10 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 21 Eylül 1893).
[1517] BOA. BEO. Dosya No: 3090, Gömlek No: 231732 (H. 17 Cemazîye'l-Evvel 1325/M. 28 Haziran 1907).

Ruhsatsız tütünlerin sökülmesi ve tütün çiftçilerinin bu gibi kanunsuz işlere girişmelerinin önüne geçilmek amacıyla önlemlerin alındığına dair bir diğer örnek Adana vilâyetine bağlı olan Muhacirin[1518] nahiyesi sınırları içerisinde yer alan Çakaldere köyünde 1893 yılında meydana gelmiştir. Çakaldere mevkiinde ruhsatsız olarak Haziran ayında ekilmiş olan tütünlerin Reji İdaresi tarafından tespit edilmesi üzerine tütünlerin sökülmesine karar verilmiştir. Ancak söküm işlemlerine karşı gelen bölge halkı Rejinin bu kararından vazgeçmesi için girişimlerde bulunmuştur.[1519] Buna karşılık Reji İdaresi ise şartnamesinin 14. maddesi gereğince tütün ekiminin yapıldığından en son bir ay içerisinde ruhsatname için başvuru yapılması gerektiğini belirtmiştir.[1520] Bu doğrultuda tütün çiftçilerinin bu anlamda bir başvurularının olmamasının yanı sıra bölgenin kurak olması ve tütün ekimine elverişli olmamasına rağmen tütün ekimi yaptıkları şirket tarafından belirtilerek söküm işlemlerinin yapılacağı ifade edilmiştir. Esasen bölgenin tütün ekimine elverişli olmamasından dolayı Reji İdaresi'nin kuruluşundan itibaren bölgeye tütün ekimi için ruhsat vermediği de bilinmektedir. Reji İdaresi'nin bu savunması dikkate alınarak ekilmiş olan tütünlerin sökülmesi yönünde karar alınmıştır.[1521] Bu karar doğrultusunda ruhsatsız olarak ekilen tütünlerin nizâmnâme ve şartnameye uygun olarak sökülmesi için Reji memurları çalışmalara başlamıştır.[1522] Ayrıca sökümü yapılan tütünlerin imha edilmesinden dolayı tütün çiftçisinin zarara uğradığı anlaşılarak çiftçilerin ruhsat alması konusunda uyarılması ve ruhsat başvurusunda bulunan çiftçilere ise şirketin zorluk çıkarmaması gerektiği de belirtilmiştir.[1523]

Ruhsatsız tütün ekimine yönelik bir diğer örnek de 1906 yılının Mart ayında Mersin sancağında yaşanmıştır. Bu doğrultuda Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü tarafından tespit edilen Mersin Avusturya Konsolosluğunda tercümanlık görevini icra eden Mösyö Perikli Pasaros Efendi örnek gösterilebilir.[1527] Mersin Sancağı Reji

[1518] 1891 yılında Reji Şirketi'nin Adana vilâyetinin bazı bölgelerinde tütün ekimine elverişli arâzileri olmadığı gerekçesiyle tütün ekimini yasaklama girişimleri olmuştur. Özellikle Muhacirin karyesi ahalisi geçmişten beri bölge halkının çoğunluğunun geçimlerini tütünle sağladıklarını dile getirerek bu girişime karşı çıkmışlardır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1814, Gömlek No: 82 (H. 21 Receb 1308/M. 2 Mart 1891).
[1519] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1538, Gömlek No: 62 (H. 25 Zi'l-Hicce 1305/M. 2 Eylül 1888).
[1520] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2061, Gömlek No: 30 (22 Şaban 1310/M. 11 Mart 1893).
[1521] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1538, Gömlek No: 62 (H. 25 Zi'l-Hicce 1305/M. 2 Eylül 1888).
[1522] BOA. MV. Dosya No: 51, Gömlek No: 36 (H. 3 Receb 1307/M. 23 Şubat 1890).
[1523] BOA. BEO. Dosya No: 160, Gömlek No: 11958 (H. 7 Şaban 1310/M. 24 Şubat 1893).
[1527] BOA. HR. TH. Dosya No: 282, Gömlek No: 85 (H. 1 Safer 1321/M. 29 Nisan 1903).

Müdürlüğü ile Avusturya Konsolosluğu arasında yapılan görüşmeler neticesinde tercümanın ruhsatsız tömbeki ekiminden dolayı mahkemesinin konsolosluk tarafından icra edilmesine karar verilmiştir. Görüldüğü gibi bu kanunsuz girişimi diğerlerinden ayrıt eden temel özellik suçu işleyenin konsoloslukta çalışıyor olmasıdır. Bu nedenden dolayı yargılaması konsolosluk tarafından yapılmıştır. Akıbetiyle ilgili bilgiye ise ulaşılamamıştır.[1528]

Ruhsatsız şekilde tütün ekiminin tespit edilmesi durumunda Reji görevlilerin olaya müdahale etmesi sırasında yaşanan gelişmeler şirket ile tütün çiftçileri arasında sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu sorunlar çoğu zaman taraflar arasında arbedenin çıkmasına yol açmaktaydı. Bu doğrultuda 1887 yılında Adana vilâyetine bağlı olan Payas kazasında yaşanan gelişmeler örnek olarak gösterilebilir. Payas kazasında bulunan kalede kale görevlileri tarafından Reji İdaresi'nden ruhsat alınmadan tütün ekiminin yapıldığı saptanmıştır. Ruhsatsız olarak ekilmiş olan bu tütünlerin tespit edilmesi üzerine Reji Şirketi ile Adana Reji İdaresi arasında yapılan yazışmalar neticesinde tütünlerin sökülmesi ile ilgili işlemlerin bir an önce başlatılması istenmiştir. Bu karar doğrultusunda tütünlerin sökümü için kaleye gönderilen Reji ile kale görevlileri arasında arbede çıkmış ve Reji görevlileri darp edilmiştir. Ancak arbedeye karışanların akıbetiyle ilgili bilgiler hakkında da veriler tespit edilememiştir.[1529] Ruhsatsız şekilde kaçak olarak ekildiği tespit edilen tütünler ise sökülerek imha edilmiştir. Böylece bölgede kaçak kullanımına dair idare sert tavrını bir daha ortaya koymuştur.[1530]

Ruhsatsız ekimle ilgili Karaisalı'da[1531] bir gelişme yaşanmıştır.[1532] Bu çerçevede 1899 yılında Karaisalı kazasına bağlı olan Çakit nahiyesinde ruhsatsız tütün eken Recep Oğlu Mehmet Bey tespit edilmiştir. Ruhsatsız arâzinin Reji İdaresi tarafından

[1528] BOA. HR. TH. Dosya No: 331, Gömlek No: 89 (H. 24 Muharrem 1324/M. 20 Mart 1906).
[1529] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1438, Gömlek No: 79 (H. 21 Zi'l-ka'de 1304/M. 11 Ağustos 1887).
[1530] Cezmi Zeki Yurtsever, *Bir Destandır Adana'nın Kurtuluşu,* 4. Baskı, (Adana: Ekrem Yayınevi, 2022), 60.
[1531] 1914 yılında Adana vilâyetine bağlı olan bazı bölgelerde yeni kanun düzenlemesiyle birlikte Reji İdaresi tarafından tütün ekiminin yasaklanması ve ruhsatnamenin verilmemesi yönünde karar alınmıştır. Bu kararın uygulanacağı alanlar arasında Bahçe kazası ve Cebel-i Bereket sancağının yanı sıra Adana merkezine bağlı Karaisalı kazası yer almaktadır. Yapılan araştırma neticesinde bu kazanın bazı bölgelerinde geçmişten beri tütün ekiminin yapıldığının tespit edilmesinden sonra bu uygulama iptal edilmiştir. Bkz. BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 44 (H. 9 Cemazîye'l-Evvel 1333/M. 25 Mart 1915); BOA. DH. İD. Dosya No: 91, Gömlek No: 9 (H. 29 Cemazîye'l-Ahire 1332/M. 25 Mayıs 1914).
[1532] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2243, Gömlek No: 30 (H. 29 Rabî'ül-Ahir 1317/M. 6 Eylül 1899).

tespit edilmesi üzerine tütünlerin sökülmesi üzerine bölgeye Reji görevlileri gönderilmiştir. Ancak görevliler ile tütün çiftçileri arasında çıkan arbede neticesinde Reji görevliler darp edilerek yaralanmışlardır. Yaşanan bu olay Reji İdaresi ile Dâhiliye Nezâreti arasında yazışmalara neden olmuştur. Netice olarak görevlilerin tütün çiftçileri tarafından darp edilmesinden dolayı muhakeme sürecinin başlatılmasına karar verilmiştir. Mahkemeye ise muhafaza müdürü, ambar memuru, kaza Reji memuru ve zikredilen olayı gerçekleştirdiği düşünülen Recep Oğlu Mehmet Ağa katılmıştır. Muhakeme neticesinde Recep Oğlu Mehmet Ağa'nın haksız olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca ruhsatsız şekilde ekilen 400 kiloluk tütünün Reji İdaresi'ne teslim edilmesi, diğer ruhsatlı tütünlerin ise belirlenen fiyat karşılığında Reji İdaresi'ne devredilmesi kararlaştırılmıştır. Bu dâvâ sonucu emsal gösterilerek kaza kaymakamlığına iletilerek bölgede bu gibi girişimlerin engellenmesi amacıyla her türlü tedbirlerin alınması gerektiği de belirtilmiştir. Örnekteki bilgilerden hareketle ruhsatta belirtilen tütünlerin ücreti karşılığında çiftçiden satın alınmış olması ve kaçak olarak ekilen tütünlerin müsadere edilerek Rejiye teslim edilmesi şartnamede belirtilen hükümlere bağlı kalındığı ve suç işlemesi gerekçe gösterilerek çiftçinin tüm emeğine el konulmadığı söylenebilir. [1533]

Benzer vakalar Reji İdaresi'nin denetimi altında olan diğer bölgelerde de mevcuttur. Mesela, Urfa sancağına bağlı Nizip nahiyesinde 1896 yılında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Ruhsatsız tütün ekimi gerçekleştiren ahalinin tütünlerinin sökülmesi için reji görevlilerin bölgeye gitmesi üzerine ahali tarafından silah çekilerek darp edilmişlerdir. Bunun üzerine Halep vilâyetine çekilen telgrafta jandarma desteği istenmiştir. Lakin Nizip'te yaşanan bu vakaya dair detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu örnekten hareketle darp vakalarının sadece Adana ile sınırlı olmadığı, imparatorluk genelinde yaşandığı söylenebilir.[1534] Reji Şirketi'nin ruhsatname sorunundan dolayı görevlilerin darp edilmesine başka bir örnek olarak ise 1899 yılında Adana vilâyetine bağlı Hafit köyünde meydana gelmiştir. Ruhsatsız olarak ekildiği tespit edilen tütünlerin sökülmesi için bölgeye gönderilen memur ve kolcular tütün çiftçileri tarafından darp edilerek yaralanmışlardır. İmparatorluk genelinde olduğu gibi Adana vilâyetinde de Reji görevlilerin ruhsatsız tütünlerin

[1533] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2272, Gömlek No: 85 (H. 13 Receb 1317/M. 17 Kasım 1899).
[1534] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2302, Gömlek No: 100 (H. 7 Şevvâl 1317/M. 8 Şubat 1900).

sökülmesi esnasında darp edildiklerine dair örnekler oldukça fazladır. Bu tür darp vakalarının yaşanmış olmasına rağmen Reji İdaresi ruhsatsız olarak ekilmiş olan tütünlerin söküm işlemlerinden taviz vermemiştir.[1535] Ruhsatsız tütün ekiminin sökümü esnasında görevlilerin çiftçiler tarafından darp edildiği gibi görevliler tarafından çiftçilerin de darp edildiğine dair veriler elde edilmiştir. Bu anlamda her ne kadar Adana'da, örneğine rastlanılmasa da Konya vilâyetinde görevliler tarafından darp edildiklerini iddia eden tütün çiftçileri örnek gösterilebilir. Bu örnekler bize göstermektedir ki, Reji Şirketi'nin Adana dışında örgütlendiği çoğu bölgede benzer sorunlarla karşılaşmıştır.[1536]

Ruhsatsız olarak ekilen tütünlerin sökülmesi esnasında çıkan sorunlardan biri de Adana vilâyetine bağlı İçel sancağı sınırları içerisinde yer alan Gülnar kazasında 1915 yılında Molla Aziz Efendi tarafından çekilen şikâyet metniyle gerçekleşmiştir. Şikâyet metni 3 Temmuz 1915 tarihinde Molla Aziz Efendi tarafından Mut kazası üzerinden Dâhiliye Nezâretine iletilmiştir. İletilen mektupta Gülnar kazası kaymakamının haksız yere tütünlerini söktürdüğünü belirten Molla Aziz Bey ayrıca kendisine darp ve eziyet edildiğinden dolayı Reji görevlilerinden şikâyetçi olduğunu belirtmiştir.[1537] Yapılan şikâyet üzerine yürütülen soruşturma neticesinde Gülnar kazasında ruhsatsız olarak ekildiği tespit edilen tütünlerin sökülmesinde görevli olan Reji İdaresi memurlarının bölgeye gidip gereğini yapması amacıyla çalışmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Molla Aziz Efendi'nin halkı galeyana getirerek memurlara karşı kışkırttığı anlaşılmıştır. Molla Aziz'in kışkırtmaları neticesinde bölgede görevini icra etmekte olan Reji memurlarına kadınlar taş ve sopalarla saldırıda bulunmuşlardır. Olayların şiddetini arttırması üzerine Gülnar Kaymakamı bizzat bölgeye giderek halkı teskin ederek konu ile ilgili tahkikatın başlatıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde Molla Aziz Bey'in haksız olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Molla Aziz Bey hakkında gerekli yaptırımlar ve cezaların verilmesi hususunda karar alınmıştır.[1538]

Ekim meselesinde ruhsatname alınmadan ekilen tütünlere verilen örnekler dışında ruhsatname alınarak şartname ve nizâmnâmeye uygun olarak ekimi yapılan

[1535] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2211, Gömlek No: 11 (H. 5 Safer 1317/M. 15 Haziran 1899).
[1536] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1779, Gömlek No: 87 (H. 26 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 9 Kasım 1890).
[1537] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 10, Gömlek No: 9 (H. 28 Şaban 1333/M. 11 Temmuz 1915).
[1538] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 11, Gömlek No: 50 (H. 3 Zi'l-Hicce 1333/M. 12 Ekim 1915).

tütünlere de örnek vermekte fayda vardır. Bu doğrultuda Adana vilâyetine bağlı olan Mersin sancağında ikamet etmekte olan Karlı Oğlu Esteban Efendi'nin ruhsatlı tütün ekimi örnek gösterilebilir. Bu çerçevede Karlı Oğlu Esteban Efendi tütün ekimi yapmak için 2 Haziran 1892 tarihinde Adana Reji İdaresi'ne yazı göndermiştir. Yazının içeriğine bakıldığında ise mevcutta Reji ambarlarında tütün ve tömbekisi[1539] bulunan Karlı Oğlu Esteban Efendi, kendisine ait olan 200 dönümlük tarlaya tütün ekmek için talepte bulunmuştur. Reji İdaresi Esteban Efendi hakkında gerekli araştırmayı yaptıktan sonra bu talep doğrultusunda Karlı Oğluna tütün ekimi için ruhsat verilmesi kararı alınmıştır. Bu örnekten hareketle şirketin yasadışı yollarla ekim yapmaya çalışan çiftçilere karşı mücadele ettiği gibi kanun ve hükümlere uygun olarak ruhsat talebini gerçekleştirip ruhsatını aldıktan sonra tütün ekimini gerçekleştiren tütün çiftçilerine de gerekli kolaylığı sağladığı söylenebilir.[1540]

Olumsuz ekonomik koşulların halk üzerindeki etkisini azaltmak ve tütün üretiminin devamlılığını sağlamak amacıyla Reji Şirketi bazı dönemlerde yeni düzenlemelere gitmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda düzenlemelerin yapılmasına neden olan önemli gelişmelerden biri de I. Dünya Savaşı'dır. Tütün ekiminin yaygınlaştırılması için ruhsat meselesi ile ilgili Adana Reji İdaresi ve Meclis-i İdare[1543] arasında çalışmalar başlatılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte yaratmış olduğu olumsuzlukların ortadan kaldırılması ve maddî olumsuzlukların minimum seviyeye çekilmesi amacıyla Adana vilâyeti genelinde tütün ekimi için ruhsat verilmesine karar verilmiştir. Ancak savaşın sonra ermesi ve etkilerinin yavaş yavaş ortadan kalkmasına bağlı olarak Adana Reji İdaresi tarafından vilâyet genelinde uygulanan bu politikaya son vermiştir. Sadece Adana merkez ve

[1539] 21 Ekim 1894 tarihinde Adana vilâyetine Mâliye Nezâreti tarafından çekilmiş olan telgrafta Reji Şirketi şartnamesi gereğince yerli tömbeki ekimi için de Reji İdaresi'nden ruhsatname alınması ve ruhsat alınmadan ekilen tömbekilerin Reji Şirketi tarafından müsadere edileceği belirtilmiştir. İdare tömbeki üzerinden örfi ve sarfiyye resmi almaktadır. Örnek olarak ise 1901 yılında Kayserili Çömlekzade Emir Ali Efendi'nin ekmiş olduğu tömbeki ve tütün için her kilosu karşılığında 4 kuruş örfi vergi alınmasının belirlenmesi gösterilebilir. Aynı tarifenin Adana vilâyeti dâhilinde de uygulanması doğrultusunda karar alınmıştır. Ancak bu uygulamanın önlenmesi ve tömbekiden öşür dışında vergi alınmaması gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 2456, Gömlek No: 6 (H. 9 Zi'l-ka'de 1311/M. 28 Şubat 1901); BOA. DH. MKT. Dosya No: 436, Gömlek No: 70 (H. 11 Rabî'ül-Ahir 1313/M. 1 Ekim 1895); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2269, Gömlek No: 65 (H. 9 Receb 1317/M. 13 Kasım 1899).

[1540] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1956, Gömlek No: 66 (H. 6 Zi'l-ka'de 1309/M. 2 Haziran 1892).

[1543] İncelenmiş birkaç örnek neticesinde ruhsatname sorunundan dolayı tezahür eden ihtilaflarda karar merciinin Meclis-i İdare olduğu tespit edilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1711, Gömlek No: 59 (H. 5 Şaban 1307/M. 27 Mart 1890).

Ceyhan kazası dâhilinde tütün ekilmesi için ruhsat verilmesi yönünde karar almıştır. Buna karşın bölge halkı tarafından yapılan itirazlar neticesinde konu Meclis-i İdare'de görüşülmeye başlanmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde vilâyet genelinde I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerinin tamamen ortadan kalkmamış olması göz önünde bulundurularak vilâyet genelinde tütün ekimine ruhsat verilmesi uygulamasına bu yıl da devam edilmesine karar vermiştir.[1544]

Yine imparatorluk genelinde tütün üretiminin sekteye uğramaması amacıyla silahaltına alınmış olan tütün çiftçilerinin arâzilerinin boş kalmasının önüne geçilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Bunun üzerine bölgede tütün ekebilecek durumda olan tarla sahibinin ailesi ile anlaşarak belirli bedel karşılığında icar olarak başka biri tarafından işletilmesine karar verilmiştir. Bu uygulamaya izin verilerek I. Dünya Savaşı'nın tütün alanında vermiş olduğu zarar azaltılmaya çalışılmakla birlikte tütün üretiminde devamlılığın sağlanması hedeflenmiştir.[1545]

1915 yılında Reji İdaresi ile yapılan yeni mukavele gereğince tütün ekimine Reji İdaresi tarafından müsamaha gösterilmeyecek yerler arasında Adana vilâyetinin de yer aldığı tespit edilmiştir. Adana bölgesinde tütün ekiminin yasaklandığına dair iddialar ve tütün ekimine müsamaha gösterilmeyecek yerleri gösteren cetvellerde Adana'nın yer almasının anlaşılması üzerine bölge halkı tarafından Mâliye Nezâretine mektup yazılarak açıklama talebinde bulunulmuştur. Mâliye Nezâretinden yapılan açıklamada ise tütün ekimine o yıl Adana vilâyetinde izin verileceği ve yapılan mukavelede Adana vilâyetinde tütün ekiminin yapılacağının belirtilmesine rağmen mukaveleye sehven eklenmesi neticesinde böyle bir anlaşmazlığın yaşandığına dikkat çekilerek mukavelede gerekli olan düzenlemenin yapılacağı belirtilmiştir.[1546] Ancak 1920 yılında Reji İdaresi tarafından Çakaldere köyü istisna tutularak diğer bölgelerde tütün ekiminin yapılması yasaklanmıştır. Bunun nedeni ise bu bölgenin arâzi yapısının kaliteli tütün yetiştirmeye uygun olmamasıdır. Buna karşılık olarak 1920 yılında vilâyette pamuk üretiminin de az olmasından dolayı halkın gelirlerinde düşüş yaşanması üzerine burada meydana gelen eksikliğin giderilmesi amacıyla tekrar tütün ekiminin yapılması amacıyla ruhsat talebinde bulunulmuştur. Ancak bu talebe yönelik

[1544] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 50, Gömlek No: 78 (H. 22 Receb 1337/M. 23 Nisan 1919).
[1545] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 10, Gömlek No: 15 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1334/M. 4 Mart 1916).
[1546] BOA. DH. İD. Dosya No: 91, Gömlek No: 10 (H. 29 Zi'l-ka'de 1914/M. 19 Ekim 1914).

ne yönde cevap verildiğine dair bilgilere ulaşılamamıştır.[1547] Ruhsatname sorunundan dolayı yaşanan problemlerin yanı sıra Reji ile tütün çiftçileri arasında yaşanan problemlere neden olan bir diğer gelişme de tütün ekim zamanı meselesi olmuştur.

3.1.2.d. Mevsim-i Zirâat Meselesi

Reji İdaresi'nin bölgedeki uygulamalarından dolayı üreticiler ile idare arasında sorunların çıkmasına neden olan bir diğer konu da Mevsim-i Zirâat bir diğer ifade ile tütün ekim zamanı meselesi olmuştur.[1548] Tütünün genel olarak Mayıs ayından itibaren ekimine başlandığı ve en geç Haziran ayının sonuna kadar çiftçilerin tütünlerini ekmiş ve ekim ruhsatını almış olması gerektiği Reji tarafından belirtilmiştir.[1549] Reji Şirketi'nin şartnamesine göre tütün ekecek çiftçilerin tütün ekim zamanının başlamasıyla birlikte en geç bir ay içerisinde ruhsatname almaları gerekmektedir.[1550] Burada ihtilafa düşülen nokta ise ruhsatnamenin alınmasına kadar geçecek zaman zarfında ruhsatlı arâziye dikilmek üzere tütün çiftçilerinin hazırlamış olduğu tütün fidanlarının toprakla buluşturulup buluşturulmamasıyla ilgili olmuştur. Bu alanda yaşanan belirsizliğin çözülmesi amacıyla Adana Valiliğinden bilgilendirme yazısı gönderilmiştir. Ancak bu yazıya verilen cevabı içeren bilgiye ulaşılamamıştır. Tütün ekim zamanı ile ilgili Adana Reji İdaresi'ne merkez Reji Şirketi'nden bilgilendirme yazısı çekilmiş olsa da vilâyet genelinden bu nedenden dolayı bir problemin meydana geldiğine dair verilere ulaşılmamıştır. Adana vilâyetinde olduğu gibi imparatorluk genelinde ufak çaplı ihtilafların dışında tütün ekim zamanıyla ilgili ciddi bir sorun tespit edilememiştir. Bunun temel sebebi ise tütün ekim zamanının mevsim şartlarına göre belirlenmiş olmasıdır.[1551] Tütün çiftçileri ile Reji arasında yaşanan sorunlara yol açan tütün ekim zamanı meselesinin yanı sıra problemlere neden olan bir diğer gelişme de gerek çiftçiden gerekse tüccardan alınan tütünlerin fiyatlarının belirlenmesi konusu olmuştur.

[1547] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 3, Gömlek No: 9 (H. 9 Şevvâl 1339/M. 16 Haziran 1921).
[1548] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1546, Gömlek No: 86 (H. 18 Muharrem 1306/M. 24 Eylül 1888).
[1549] BOA. BEO. Dosya No: 206, Gömlek No: 15446 (H. 8 Zi'l-ka'de 1310/M. 24 Mayıs 1893).
[1550] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2061, Gömlek No: 30 (H. 22 Şaban 1310/M. 11 Mart 1893).
[1551] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2056, Gömlek No: 3 (H. 9 Şaban 1310/M. 26 Şubat 1893).

3.1.2.e. Takdir-i Fiyat Meselesi

Reji İdaresi ile tütün üreticileri arasında meydana gelen sorunların nedenlerinden biri de takdir-i fiyat bir diğer ifadeyle şirketin fiyat belirleme uygulaması olmuştur.[1552] Üretilmiş olan tütünlerin Reji ambarlarına teslim edilmesinden kısa bir süre sonra alım fiyatının cins ve kalitesine göre belirlenmesi amacıyla Reji Şirketi ile üreticiler arasında anlaşma sağlanamaması durumunda muhamminler tayin edilmiştir. Genel anlamda bu alanda yaşanan sorunlar Reji ile tüketiciler, Reji ile muhamminler, üreticiler ile muhamminler arasında cereyan etmiştir. Bu anlamda taraflar arasında meydan gelen sorunlardan dolayı yapılan şikâyetlerin nedeni fiyatların düşük olması, geç belirlenmesi veya belirlenen fiyatla satışı yapılan tütünlerin ücretlerinin ödenmesinde geç kalınmasıdır.[1553]

Ambarlara teslim edilmiş olan tütünlerin fiyatlarını belirlemede görev alacak kişilere bakıldığında ise genel olarak bölgede güvenilir memurlardan oluşan muhamminler, Reji Şirketi adına bir şahıs ve tütün sahibinin katılımı ile bir komisyon oluşturulmaktadır.[1554] Bu komisyon tarafından şirketin şartname ve nizâmnâmesine uygun olarak kanunlar çerçevesinde belirlenen fiyata şirket ile tütün çiftçisi veya tüccarı uymak zorundadır.[1555] Lakin Reji nizâmnâmesine göre belirlenen fiyatın tütün çiftçisi veya tüccarı tarafından kabul edilmesi belirtilmiş olsa da son karar merciinin Şûrâ-yî Devlet olduğu ifade edilmiştir. Nitekim tütünlerini düşük fiyata satmak istemeyen çiftçi veya tüccarın şikâyette bulunmasından sonra parayı alması için Şûrâ-yî Devlet'ten gelen cevabı beklemesi bu durumu destekler niteliktedir.[1556] Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus muhamminlerden oluşan komisyonun Reji Şirketi ile tütün çiftçisi arasında fiyat konusunda anlaşma sağlanamaması durumunda kurulması olmuştur.[1557] Oluşturulan bu komisyonda yer alan muhamminler tarafından belirlenmiş olan fiyatın gerek Reji Şirketi gerekse tütün çiftçisi veya tüccarı tarafından

---

[1552] Muttalip Şimşek, *20. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Durumu (1900-1925),* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 164.
[1553] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 281, Gömlek No: 18 (H. 18 Rabî'ül-Evvel 1311/M. 29 Eylül 1893).
[1554] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2069, Gömlek No: 25 (H. 27 Cemazîye'l-Ahire 1312/M. 26 Aralık 1894).
[1555] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2529, Gömlek No: 40 (H. 21 Cemazîye'l-Evvel 1319/M. 5 Eylül 1901).
[1556] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 60 (H. 1 Zi'l-ka'de 1330/M. 12 Ekim 1912).
[1557] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2778, Gömlek No: 14 (H. 6 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 28 Mart 1909).

kabul edilmemesi durumunda üçüncü muhammin ataması yapılmaktadır.[1558] Muhamminler tarafından belirlenmiş olan fiyatların çiftçiler tarafından beğenilmediği gibi bazı durumlarda da Reji Şirketi'nin belirlenen fiyatı uygun görmediğine dair örnekler de tespit edilmiştir.[1559]

Muhamminlerin belirlemiş olduğu fiyatla tütün çiftçisi ve tüccardan Reji Şirketi tarafından satın alınan tütünlerin fiyat ödemesinin gecikmesi veya düşük fiyatın verilmesinden dolayı birçok şikâyet başvurusu yapılmıştır. Bu hususta Trabzon ahalisinden olup bölgede tütün ticareti yapan Hüseyin Efendi'nin şikâyet dilekçesi örnek gösterilebilir. Tütün çiftçisi olan Hüseyin Efendi'den tütününün düşük fiyata satın alınması neticesinde Şûrâ-yî Devlet'e şikâyette bulunmuştur. Şûrâ-yî Devlet ise bu şikâyet üzerine Reji Şirketi'nin imzalamış olduğu şartname ve nizâmnâme doğrultusunda hareket etmesi gerektiği, tütün alım ve satım fiyatlarının nizâmnâmede belirtildiği gibi kalitesine göre belirlenmesine dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca son olarak bu konuyla ilgili yapılan şikâyet başvurularından dolayı açılan mahkemelerin ilgili makamlar tarafından bir an önce neticelendirilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Bu doğrultuda mahkemelere yapılan uyarı adaletin erken tecelli etmesini ve hukuk mekanizmasının işlerliğini sağlamak amaçlanmıştır.[1560]

İmparatorluk genelinde ruhsatlı şekilde ekilmiş olan tütünlerini toplayan tütün çiftçisi ürününü Reji Şirketi'nin ambarlarına teslim etmektedir. Bu teslimatın hukuka uygun olarak gerçekleşmiş olmasına rağmen tütünlerin fiyatlarının belirlenmesi, belirlenen fiyatların ise zamanında ödenmediğine dair birçok şikâyet meydana gelmiştir.[1561] Bu bağlamda, Reji İdaresi ile tütün çiftçisi arasında Adana vilâyetinde yaşanan soruna örnek olarak Yarpuz kazasında 1891 yılında meydana gelen şikâyet gösterilebilir. Yarpuz kazası tütün ekim vekili Kirkor Efendi, Mâliye Nezâretine şikâyet mektubu çekerek tütün çiftçilerinin mağduriyetine dikkat çekmiştir. Ayrıca tütün çiftçilerinin 2 yıl önce ürünlerini teslim etmiş oldukları ancak hala parasını almadıklarını ve tütünlerin çürümüş[1562] olduğunu da belirtmiştir. O sene de tütünlerin

[1558] BOA. MV. Dosya No: 71, Gömlek No: 22 (H. 9 Safer 1310/M. 2 Eylül 1892).
[1559] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1951, Gömlek No: 26 (H. 21 Şevvâl 1309/M. 19 Mayıs 1892).
[1560] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 69 (H. 12 Rabî'ül-Evvel 1331/M. 19 Şubat 1913).
[1561] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2008, Gömlek No: 38 (H. 15 Rabî'ül-Evvel 1310/M. 7 Ekim 1892).
[1562] İdareciler tarafından tütünün çürümeye bırakılmasıyla ilgili yoğun şikâyetin meydana geldiği bir diğer yıl da 1896 yılı olmuştur. Bu tarihlerde özellikle Adana vilâyetine bağlı olan Çökmerzimen ve Hassa bölgelerinde isyanın çıkmasına neden olmuştur. Buna sebep olan defterdarın ise görev yerinin

idareye teslim edilmesinden sonra fiyatların belirlenip üreticilere verilmemesi durumunda ahalinin geçim sıkıntısı yaşayacağını dile getirerek bu konu hakkında araştırmanın yapılmasını talep etmiştir. Kirkor Efendi'nin Yarpuz kazası ahalisi adına yazmış olduğu bu şikayetname bu sorunun kaza genelinde yaşandığını göstermekle birlikte sorunun çözülmemesi halinde ise geçim sıkıntısının baş göstereceği anlaşılmaktadır.[1563]

Yine buna benzer başka bir örnek 1896 yılında Cebel-i Bereket sancağında meydana gelmiştir. Bulanık kazası umûmi tütün ekim vekili Mustafa Efendi imzasıyla Yarpuz merkezine bir şikâyet metni gönderilmiştir. Bu metnin içeriğine bakıldığında ise bölgede tütün mahsullerinin her sene düzenli olarak şartnamede belirtildiği gibi Kasım ayında toplandığı ancak o yıl Şubat ayına gelinmesine rağmen satış işlemlerinin yapılmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Şubat ayından sonra Reji tarafından yapılacak alımlarda bir kısım tütünlerin düşük fiyata alındığından yakınılmıştır. Gerek 1891 yılında Kirkor Efendi gerekse 1896 yılında Mustafa Efendi tarafından yazılan şikâyet metinleri incelendiğinde tütün çiftçilerinin Reji İdaresi'nin Yarpuz ve Bulanık kazalarındaki uygulamalarından dolayı ciddi rahatsızlıklar duyduğu anlaşılmaktadır.[1564]

Bulanık kazasına çekilen bu telgraf daha sonra Mâliye Nezâreti üzerinden Dâhiliye Nezâretine iletilmiştir. İletilen bu telgrafın içeriğine bakıldığında ise Reji İdaresi ile ilgili şikâyetlerde bulunulmuştur. Bu şikâyetler arasında tütünlerin o yıl 20 para düşük fiyatla Reji tarafından alınacağı ve alınan duyumlara göre bu gibi uygulamalarla çiftçiler zor durumda bırakılarak imparatorluk genelinde tütün ekiminin bitirilmesine yönelik çalışıldığı belirtilmiştir. Gelen bu telgrafa karşılık Dâhiliye Nezâreti bu konu hakkında araştırma ve inceleme başlatmıştır. Ancak başlatılan araştırmanın ne yönde neticelendiğine dair verilere ulaşılamamıştır.[1565]

Buna benzer başka bir örnek de Adana vilâyeti eşrafından Abdülkadir Efendi ile şirket arasında tütün alımı esnasında yaşanmıştır. Yaşanmış olan bu sorunun çözüme kavuşturulması amacıyla bir komisyon oluşturulmuştur. Oluşturulan bu komisyonun

---

değiştirilmesi yönünde Adana Valiliği tarafından karar alınmıştır. Bkz. BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 9, Gömlek No: 31 (H. 25 Muharrem 1314/M. 6 Temmuz 1892).

[1563] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1808, Gömlek No: 96 (H. 3 Receb 1308/M. 12 Şubat 1891).

[1564] BOA. BEO. Dosya No: 751, Gömlek No: 56260 (H. 24 Ramazan 1313/M. 9 Mart 1896).

[1565] BOA. BEO. Dosya No: 782, Gömlek No: 58628 (H. 6 Zi'l-Hicce 1313/M. 19 Mayıs 1896).

yapmış olduğu araştırma ve incelemeler neticesinde Abdülkadir Efendi'nin 1899 yılında ruhsatlı olarak ekmiş olduğu tütünlerin satın alınması esnasında fiyatı uygun bulmamasından dolayı kendisi ve yanında çalışan 300 kadar amelenin Reji görevlilerine mukavemet gösterdikleri tespit edilmiştir. Lakin Rejinin bu hareketten dolayı tütüne kaçak muamelesi yapılmaması yönünde karar aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Abdülkadir Efendi'nin 1898 yılında idarenin ambarına teslim etmiş olduğu 1300 kiloluk tütünün bedelini alamadığı da anlaşılmıştır. 1899 yılına kadar bu tütün fiyatının Reji tarafından kendisine teslim edilmediği görülmektedir. Buna karşılık konuyla ilgili araştırma yapmak amacıyla kurulan komisyonun yapmış olduğu araştırma ve incelemeler neticesinde tütünün uygun bir fiyata satışının yapılması ve parasının bir an önce Abdülkadir Efendi'ye teslim edilmesi yönünde karar verilmiştir.[1566]

Tütünlerin satın alma işlemleri sırasında yaşanan sorunlara neden olan bir diğer kesim de muhamminler olmuştur. Bilirkişi olarak nitelendirilen muhamminler tütünün alış ve satış fiyatının belirlenmesinde doğrudan etkileri olmuştur. Bundan dolayı bu kişilerin tütün çiftçisi veya tüccarlarıyla sorun yaşamaları kaçınılmaz olmuştur. Bu sorunların yaşandığı vilâyetlerden biri de Adana olmuştur. Mesela bu doğrultuda 1890 yılında Tarsus'ta meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Bu çerçevede 3.972 kıyye[1567] yaprak tütünün Tarsus Reji Müdürlüğü'ne 1892 senesinde bırakıldığı tespit edilmiştir. Belirlenen bu miktarın fiyatının belirlenmesi hususunda tütün çiftçileri ile Reji İdaresi arasında muhamminler aracılığı ile satış işlemleri başlatılmıştır. Lakin bu esnada takdir-i fiyat meselesinden dolayı tütün çiftçileri ile muhamminler arasında anlaşmazlık çıkmıştır. İhtilafın çözüm bulması amacıyla tütün sahibi Tarsus kazası ahalisinden İsazade Hacı İbrahim Efendi üçüncü muhamminin tayin edilmesini talep etmiştir. Ancak bu talep Reji tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine İsazade Hacı İbrahim Efendi tütünlerin bir müddet daha ambarda bekleyeceğinden dolayı zarara uğrayacağını dile getirerek Adana vilâyetine şikâyet mektubu çekmiştir. Nitekim tütünler bir yıl ambarda bekletilmiştir. İbrahim Efendi'nin çekmiş olduğu bu mektupla

[1566] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2229, Gömlek No: 73 (H. 26 Rabî'ül-Evvel 1317/M. 4 Ağustos 1899).
[1567] 5.092,104 kg ağırlığa denk gelmektedir.

sorunun çözümü konusunda kendisine yardım edilmesi ve mağduriyetinin giderilmesini talep etmiştir.[1568]

Lakin Adana vilâyetine gönderilmiş olan bu telgrafa cevap verilmemesi üzerine sorunun çözümü konusunda erken davranılması amacıyla İsazade Hacı İbrahim Efendi 2 Mayıs 1893 tarihinde sadarete telgraf çekmiştir.[1569] Sadaret ise konun araştırılıp gerekli tahkikatın yapılması için muhakeme sürecini başlatmıştır. Ancak muhakeme sürecinin uzun sürmesinden dolayı mahkeme neticelenmeden mürur-u zaman bir diğer ifade ile zaman aşımına uğramıştır. Fakat mahkemeden sonra İsazade Hacı İbrahim Efendi'nin parasını rejiden tahsil edip etmediği ve muhamminler ile yaşamış olduğu sorunun ne yönde çözüm bulduğuna dair verilere ulaşılamamıştır.[1570] Fiyat meselesinin yanı sıra tütün çiftçisi, tüccarı ve alıcısı ile şirket arasında birtakım problemlere neden olan bir diğer gelişme pul ve bandrol yapıştırma meselesi olmuştur.

3.1.2.f. Pul ve Bandrol Yapıştırma Meselesi

Pul ve bandrol yapıştırma meselesinden dolayı meydana gelen sorunların genel olarak Reji Şirketi ile tütün çiftçisi, tüccarı ve tüketicisi arasında yaşandığı gibi sorunlara taraf olan bir diğer kesim de merkezi ve mahalli idare yöneticileri olmuştur. Bu sorunların temel kaynağı ise Reji ile taraflar arasında yapılan yazışmalarda kullanılan evraklara ne tür pul yapıştırılacağı meselesi olmuştur.[1571] Bu tür problemlerin yaşanacağına dair öngörüler sonucunda şirket ile Osmanlı yönetimi arasında görüşmeler yapılarak 27 Aralık 1886 tarihinde hazırlanan nizâmnâmenin 5. maddesinde kimlerin hangi evraka kaç kuruşluk pul ve bandrol yapıştırılmasıyla ilgili hükümler doğrultusunda düzenlenen pul tarifesi tablo 33'te yer almaktadır.[1572]

[1568] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1944, Gömlek No: 1 (H. 5 Şevvâl 1309/M. 3 Mayıs 1892).
[1569] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2003, Gömlek No: 32 (H. 25 Safer 1310/M. 18 Eylül 1892).
[1570] BOA. BEO. Dosya No: 287, Gömlek No: 21492 (H. 23 Rabî'ul-Evvel 1311/M. 4 Ekim 1893).
[1571] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1428, Gömlek No: 110 (H. 11 Şevvâl 1304/M. 3 Temmuz 1887).
[1572] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1428, Gömlek No: 110 (H. 11 Şevvâl 1304/M. 3 Temmuz 1887).

Tablo 33: Reji Şirketi Pul Tarifesi

Evrak Cinsi	Vergi Miktarı	
	Kuruş	Para
Tütün ekim ruhsatı	1	-
Tütün çiftçisinin tarla değişimi	1	-
Ekim alanının arttırılması	1	-
Çiftçinin yerine vekil tayini	1	-
Çiftçiye verilen sergiler için çiftçinin imzası	1	-
100 kuruşa kadar ambar makbuzu	-	10
100 kuruştan fazla ambar makbuzu	-	20
Denk ve balyaların teslimi bordrosu	-	5
Nakliye tezkiresi	-	20
Nakil beyannamesi (Tütün nakline dair)	1	-
Satış beyannamesi	1	-
Ambar vergisi makbuzu	-	20
Ambardan ihraç olunan tütün makbuzu (100 kuruşa kadar)	-	10
Ambardan ihraç olunan tütün makbuzu (100 kuruştan fazla)	-	-
Ambardan ihraç olunan tütün makbuzları (Miktarı belirsiz olan)	-	20
Satış tezkiresi	-	20
Satış tezkiresi talep tezkiresi	1	-
Dükkân değişim tezkiresi	1	-
Yabancı devletlere ihraç edilen sigara satış tezkiresi	1	-
Yabancı devletlerden ithal edilen sigara satış tezkiresi	-	20
Duhân Öşrü karşılığında çiftçiye verilen makbuz	-	30
Kaydı tutulmayan faturalar	-	5
Kaydı tutulan faturalar (100 kuruşa kadar)	-	10
Kaydı tutulan faturalar (100 kuruştan fazla olanlar)	-	20
Ambara verilen duhân makbuzu (100 kuruşa kadar olan)	-	10
Ambara verilen duhân makbuzu (100 kuruş)	-	20
Nakliye tezkiresi	-	20
Satılan tütünün satış bedeli makbuzu (100 kuruş)	-	10
Satılan tütünün satış bedeli makbuzu (100 kuruştan fazla)	-	20
Ambara teslim olunan tütünlerin sergi makbuzu (100 kuruş)	-	10
Ambarda alan tütünlerin sergiye makbuzu (100 kuruştan fazla)	-	20
İhracat sırasında sevkiyat senedi	Nisbi	-
Ülke içerisinde tütün satış sevkiyat senedi	Nisbi	-

Kaynak: BOA. DH. İD. Dosya No: 122, Gömlek No: 8 (H. 9 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 27 Şubat 1912).

Tablodaki veriler incelendiğinde Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında yapılan antlaşma gereği hazırlanmış olan nizâmnâmede pulun yapıştırılması gereken evrak türleri ile bu pulların evraklara göre kaç kuruşluk olması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Bu doğrultuda tütün ekmek isteyen çiftçilerin ruhsat evrakı için 1 kuruşluk, sonradan ekim alanının arttırılması için verilecek evrak için 1 kuruşluk, tütün çiftçisinin tarla değiştirmesi için verilen evraka 1 kuruşluk, tütün çiftçisinin yerine vekil tayini için verilen evraka 1 kuruşluk, tütün çiftçisine verilen sergi evrakı için 1 kuruşluk pul yapıştırılmaktadır. Ambar makbuzu için verilen evraklarda değeri 100 kuruşa kadar olan tütünler için 10 paralık, 100 kuruştan fazla olan tütünler için verilen evraka 20 paralık, denk ve balyaların teslim edilmesi sırasında hazırlanan evraka 5 paralık, nakliye tezkiresi için verilen evraka ise 20 paralık pul yapıştırılmaktadır. Tütün nakli için hazırlanan nakliye beyannamesine 1 kuruşluk,[1577] satış beyannamesine 1 kuruşluk, ambar vergi makbuzuna 20 paralık, ambardan ihraç edilen tütünler için şayet tütün fiyatı 100 kuruşa kadarsa 10 paralık, miktarın belirsiz olması durumunda ise 20 paralık pul yapıştırılmaktadır.[1578]

Satış tezkiresi için hazırlanan evraka 20 paralık, satış tezkiresi talep evrakına 1 kuruşluk, dükkân değişimi tezkiresine 1 kuruşluk, yabancı devletlerden ihraç edilen sigaraların satış izni için hazırlanan evraka 1 kuruşluk, yabancı devletlerden ithal edilecek sigaraların satış izni için hazırlanan evraka 20 paralık, duhân öşrü karşılığında tütün çiftçisine verilen makbuza 30 paralık, kaydı tutulmayan faturalara 5 paralık,[1579] kaydı tutulan faturaların 100 kuruşa kadar olanlarına 10 paralık, 100 kuruştan fazla olanlara ise 20 paralık pul yapıştırılmaktadır. Ambara verilen duhân makbuzu 100 kuruşa kadar olanlar için 10 paralık, 100 kuruştan fazla olanlar için 20 paralık, nakliye tezkiresi için 20 paralık, satılan tütünlerin satış bedeli makbuzu 100 kuruşa kadar olanlar için 10 paralık, 100 kuruştan fazla olanlar için ise 20 paralık pul kullanılmaktadır. Ambarlara teslim olunan tütünlerin 100 kuruşa kadar olanların sergi

[1577] Nakliyat sırasında tüccar tarafından Reji Şirketi'ne verilen senetlere pul yapıştırılmaktadır. Bkz. BOA. MV. Dosya No: 118, Gömlek No: 93 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1326/M. 23 Nisan 1908).
[1578] BOA. DH. İD. Dosya No: 122, Gömlek No: 8 (H. 9 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 27 Şubat 1912).
[1579] BOA. BEO. Dosya No: 2915, Gömlek No: 218589 (H. 6 Şaban 1324/M. 25 Eylül 1906).

makbuzuna 10 paralık, 100 kuruştan fazla olanlara ise 20 paralık pul kullanılmaktadır.[1580]

Nizâmnâmede pul ile ilgili kaidelerin açıkça belirtilmiş olmasına rağmen bu alandaki uygulamalardan dolayı taraflar arasında sorunların yaşanmaya devam ettiği görülmektedir. Bu sebepten dolayı hazırlanmış olan pul tarifesinde birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede pul meselesinden dolayı taraflar arasında meydana gelmiş olan sorunların çözüme kavuşturulması amacıyla gerekli olan araştırma ve tahkikatın yapılması amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Bu doğrultuda Reji Şirketi tarafından bölgeye gönderilmiş olan memurların hazırlamış olduğu raporlara idare tarafından 20 kuruşluk pul yapıştırılması kararı Mâliye Nezâreti tarafından belirtilmiştir.[1581] Tabloda belirtildiği gibi tütünlerin nakledilmesi esnasında yapılan yazışma evraklarında ve senetlerde de pul yapıştırılması gerekmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından alınan karar neticesinde Reji Şirketi ambarlarında bulunan kendi tütününü bir yerden diğer yere nakletmesi durumunda Gümrük Emaneti tarafından verilen İmrariye Tezkiresi ile kordon pusulası ve Reji Şirketi tarafından Gümrük İdaresi'ne verilen evraklarda pul kullanılması gerektiği de belirtilmiştir.[1582]

Yine tabloda belirtildiği gibi Reji Şirket nizâmnâmesinin 5. maddesinin birinci fırkası gereği daha önce yabancı devletler üzerinden gelmiş olan tütünlerin Reji Şirketi'ne teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[1583] Görev yapan gümrük memurlarının ise vergilendirmeyi yapma sürecinde sevkiyat amacıyla hazırlamış oldukları makbuz ve senetlere yapıştırılacakları pulların masrafları Reji Şirketi tarafından karşılanmıştır. Ayrıca yapılan düzenlemeyle birlikte bu pulların bir daha yapıştırılmasına gerek olmadığı da belirtilmiştir.[1584]

Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında bu alanda ihtilafa neden olan gelişmelerden bir diğeri de Reji Şirketi'nin kendi bünyesinde çalıştırmış olduğu

[1580] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2611, Gömlek No: 14 (29 Receb 1324/M. 18 Eylül 1906); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2915, Gömlek No: 71 (H. 26 Şaban 1327/M. 12 Eylül 1909); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2200, Gömlek No: 95 (H. 29 Zi'l-Hicce 1316/M. 10 Mayıs 1899).
[1581] BOA. TFR. I. MKM. Dosya No: 10, Gömlek No: 958 (H. 12 Safer 1323/M. 18 Nisan 1905).
[1582] BOA. BEO. Dosya No: 3321, Gömlek No: 249074 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1326/M. 26 Mayıs 1908).
[1583] BOA. MV. Dosya No: 80, Gömlek No: 19 (H. 11 Zi'l-ka'de 1311/M. 16 Mayıs 1894).
[1584] BOA. MV. Dosya No: 118, Gömlek No: 93 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1326/M. 23 Nisan 1908).

görevlilere maaşlarının ödenmesi sürecinde verilen makbuzlara pul yapıştırılıp yapıştırılmamasıyla ilgili olmuştur.[1585] Yapılan araştırmalar neticesinde maaşların ödenmesi sürecinde 10 ve 20 paralık pulun yapıştırılması gerektiği belirtilmiştir.[1586] Yine Reji Şirketi ve Osmanlı yönetimi ile şirketin kendi görevlileri arasında veya şirkette görevli olan memurların diğer kurumlarla yazışmalarında pul kullanıp kullanmamasıyla ilgili olmuştur.[1587] Yapılan müzakereler neticesinde Reji Şirketi'nde görev yapan amele, kolcu ve hademelerden temettü vergisi alınmaktadır.[1588] Diğer çalışan memurlar bu vergiden muaf tutulduklarından dolayı bu görevlilerin idarî makamlara çekmiş oldukları telgraflarda pul kullanıp kullanmaması gerektiği hakkında malumat istenmiştir.[1589] Gerçekleşen itirazlar sonucunda yapılan müzakereler neticesinde Reji Şirketi'nde görev yapan tüm görevlilerin 1 kuruşluk pul kullanmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir.[1590]

Reji Şirketi'nde görev yapan nâzır ve memurların Rüsumat İdaresi'ne yazacakları evraklarda ise pul kullanmaları gerekmediği belirtilmiştir.[1591] Adana vilâyetinde bu bağlamda 1888 yılında bir sorunun meydana geldiği tespit edilmiştir. 5 Kasım 1888 tarihinde Reji İdaresi'nin şubelerinden Osmanlı yönetimine çekilecek olan telgraflara pul yapıştırmanın gerekmeyeceğine dair Reji Şirketi'nin ifadelerinin tam olarak anlaşılamaması üzerine Adana vilâyeti tarafından açıklama talep edilmiştir.[1592] Mâliye Nezâreti ile yapılan görüşmeler neticesinde Reji Şirketi ile yapılmış olan nizâmnâmesinin 5. maddesinde gerek şirketin Osmanlı yönetimi ile gerekse tütün üreticileri ile yapacağı yazışma ve senetlerde pul kullanması gerektiği bilgisi vilâyete aktarılmıştır. Ayrıca bu konuda pul uygulamasından muaf tutulan istisnalar dışında uygulamaya devam edileceğine karar verilerek belirsizlik ortadan kaldırılmıştır.[1593] Nizâmnâmenin 5. ve 8. maddeleri gereğince Reji Şirketi ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Komiserliği ile yapılan görüşmeler neticesinde Reji Şirketi'nin

[1585] BOA. BEO. Dosya No: 80, Gömlek No: 5934 (H. 7 Rabî'ül-Evvel 1310/M. 29 Eylül 1892).
[1586] BOA. BEO. Dosya No: 3321, Gömlek No: 249050 (H. 26 Rabî'ül-Ahir 1326/M. 28 Mayıs 1908).
[1587] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2310, Gömlek No: 53 (H. 24 Şevvâl 1317/M. 25 Şubat 1900).
[1588] BOA. ŞD. Dosya No: 332, Gömlek No: 8 (H. 26 Şevvâl 1308/M. 4 Haziran 1891).
[1589] BOA. ŞD. Dosya No: 2801, Gömlek No: 28 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1329/M. 30 Nisan 1911).
[1590] BOA. BEO. Dosya No: 1439, Gömlek No: 107896 (H. 10 Şevvâl 1317/M. 11 Şubat 1900); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1382, Gömlek No: 76 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 5 Aralık 1886); BOA. ŞD. Dosya No: 436, Gömlek No: 64 (H. 27 Şevvâl 1326/M. 22 Kasım 1908).
[1591] BOA. BEO. Dosya No: 3461, Gömlek No: 259566 (H. 2 Zi'l-Hicce 1326/M. 26 Aralık 1908).
[1592] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1421, Gömlek No: 10 (H. 24 Şaban 1304/M. 18 Mayıs 1887).
[1593] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1355, Gömlek No: 40 (H. 11 Şevvâl 1303/M. 13 Temmuz 1886).

Devair-i ‘Âliyye, adli konularla ile ilgili yapacağı yazışmalarda pul kullanması, Hükümet-i Mülkiye ve orta dereceli devlet kurumları ile yapacağı yazışmalarda pul kullanmamasının belirlenmesine karar verilmiştir.[1594]

Adana Reji İdaresi’nin pul meselesinden dolayı sorun yaşamış olduğu bir diğer kesim de tütün üreticileri olmuştur. Bu alanda pul sorunundan dolayı meydana gelen şikâyetlerin genel olarak tütün çiftçilerinin ekim ruhsatı istemesi sürecinde yapmış olduğu talepte pul kullanılmasının zorunlu tutulmasından kaynaklanmaktadır. Bu uygulamadan dolayı doğacak sorunlardan ise bölgede bulunan Reji İdaresi’nin sorumlu olduğu belirtilmiştir.[1595] Tütün ekicilerin Reji İdaresi’ne teslim etmiş olduğu ekim ruhsatı talebini içeren arzuhaller üzerinde 3 kuruşluk pul kullanılması gerektiği belirtilmiştir.[1596] Yine tütün ekimi ile ilgili ekim ruhsatı almak isteyen kişilerin farklı arâzileri ekmek istemeleri durumunda her arâzi için ayrı ruhsat talebinde bulunmaları[1597] gerekmesine rağmen birden fazla arâziyi tek ruhsatla ektikleri tespit edilmiştir. Bu durumun ise pul kullanmadan elde edilen gelirlerde düşüşün yaşanmasına neden olmasında dolayı bu gibi girişimlerin engellenmesi gerektiği belirtilmiştir.[1598]

Bu konuyla ilgili Adana vilâyetinde olduğu gibi üretimin yaygın olarak yapıldığı bölgelerde çokça şikâyete dair veriler elde edilmiştir.[1599] Bunun yanında ruhsatname talebi doğrultusunda hazırlanan evraklara pul yapıştırılmıştır.[1600] Ayrıca Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi de bu talepten sonra tütün çiftçilerine verilen ekim ruhsatına da pul yapıştırılması gerektiği bildirilmiştir.[1601] Nüfus ve Defter-i Hakanî ile yapılan görüşmeler neticesinde daha önce Reji İdaresi tarafından tütün çiftçilerine verilen tütün ekim ruhsatına 3 kuruşluk pul yapıştırılması kararından vazgeçmek amacıyla

[1594] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1457, Gömlek No: 31 (H. 7 Safer 1305/M. 25 Ekim 1887).
[1595] BOA. DH. MKT. Dosya No: 891, Gömlek No: 67 (H. 14 Receb 1322/M. 24 Eylül 1904).
[1596] BOA. ŞD. Dosya No: 337, Gömlek No: 6 (H. 13 Cemazîye’l-Ahire 1309/M. 14 Ocak 1892); BOA. ŞD. Dosya No: 330, Gömlek No: 5 (H. 29 Receb 1308/M. 10 Mart 1891).
[1597] Bununla ilgili hükümler nizâmnâmenin yirmi ikinci maddesinde geçmektedir. Bkz. BOA. TFR. I. SL. Dosya No: 209, Gömlek No: 20867 (H. 7 Cemazîye’l-Evvel 1327/M. 27 Mayıs 1909); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2605, Gömlek No: 26 (H. 6 Rabî’ül-Ahir 1322/M. 20 Haziran 1904).
[1598] BOA. DH. MKT. Dosya No: 862, Gömlek No: 57 (H. 6 Rabî’ül-Ahir 1322/M. 20 Haziran 1904).
[1599] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2213, Gömlek No: 64 (H. 11 Safer 1317/M. 21 Haziran 1899).
[1600] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2228, Gömlek No: 102 (H. 25 Rabî’ül-Evvel 1317/M. 3 Ağustos 1899).
[1601] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2238, Gömlek No: 54 (H. 17 Rabî’ül-Ahir 1317/M. 25 Ağustos 1899); BOA. DH. MKT. Dosya No: 454, Gömlek No: 70 (H. 8 Zi’l-Hicce 1319/M. 18 Mart 1902).

yapılan şikâyetlere rağmen nizâmnâmenin 5. maddesi gereğince bu gibi evraklara 3 kuruşluk pul yapıştırılması uygulamasına devam edileceği Adana vilâyetinin de içerisinde bulunduğu umûmi vilâyetlere bildirilmiştir.[1602]

Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında yaşanan pul sorununun yanı sıra bir diğer sorun olarak da bandrol uygulaması örnek gösterilebilir. Reji Şirketi'nin işletmesi altında olan tütün fabrikalarında üretilen sigara kutu ve paketlerinin üzerine bandrol uygulaması ile ilgili sorunların belirdiğine dair örnekler tespit edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, fabrikalar tarafından kutu veya paketlere vurulan bandrolün mühürlü olmaması ve miktarın eksik çıkması durumunda eksikliğin fabrikanın müdürü tarafından tahsil edilmesidir. Lakin bandrolün üstüne fabrika tarafından mührün vurulması durumunda eksikliğin çıkması halinde ise eksikliğin satıcı tarafından tahsil edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca müsadere edilen tütünlerin ise devlete aktarılması doğrultusunda hüküm verilmiştir.[1603] Adana Reji İdaresi'nin tütünü kontrol altına almak için uygulamış olduğu politikaların benzerinin hayata geçirildiği bir diğer vilâyet de Erzurum olmuştur.

3.2. ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN TÜTÜN KONTROLÜ VE UYGULAMALARI

Reji Şirketi'nin Adana vilâyetinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de tütünü kontrol altına almak amacıyla birtakım uygulamaları hayata geçirmiştir. İdarenin bu uygulamaları ise tütün çiftçisi, imalatçısı, tüketicisi ve tüccarıyla birtakım sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda taraflar arasında sorunların çıkmasına neden olan uygulamalar tütün kontrolü için hayata geçirilen politikalar olmuştur.[1604]

3.2.1. Erzurum Reji İdaresi'nin Tütün Kontrolü

Çalışmanın ikinci bölümünde de ayrıntılı şekilde aktarıldığı gibi Reji Şirketi'nin Erzurum vilâyetinde örgütlemesini tamamladıktan sonra tütünün kontrol altına alınması amacıyla çalışmalara başlanmıştır. Bu kapsamda Erzurum Reji İdaresi, vilâyet genelinde tütün çiftçisi, tüketicisi, imalatçısı ve tüccarıyla ilgili birtakım düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bu çerçevede tütün çiftçisinin ekim alanını kontrol

[1602] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1828, Gömlek No: 99 (H. 6 Ramazan 1308/M. 15 Nisan 1891).
[1603] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1483, Gömlek No: 69 (H. 24 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 7 Şubat 1888).
[1604] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2014, Gömlek No: 93 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1310/M. 25 Ekim 1892).

etmek ve üreticilerle ilişkiler, tütün ticaretinin kontrolü ve tüccarlarla ilişkiler ele alınmıştır. Ayrıca Erzurum Reji İdaresi'nin merkezi hükümet ile yerel idare arasındaki ilişkiler ve son olarak idarenin uygulamış olduğu vergi politikası bu başlık altında değerlendirilmiştir.

3.2.1.a. Üreticilerle İlişkiler ve Üretim Sorunu

Erzurum vilâyetinde oluşumunu tamamlayan şirket bölgenin en ücra köşesinde bulunan köy ve kasabalarda dahi memurlar aracılığı ile tütün ekimini denetim altına almaya çalışmıştır.[1605] Bu bağlamda, idarenin bölgedeki uygulamalarından dolayı birtakım sorunlar yaşanmıştır. Üretimin denetim altına alınması amacıyla hayata geçirilen politikalar neticesinde sorun yaşanan kesim arasında üreticiler bir diğer ifadeyle tütün çiftçileri olmuştur. Bu çerçevede imparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de karşılaşılan önemli sorunlardan biri tütün ekiminin yapılacağı arâzinin sınırlarının belirlenmesi olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi Reji Direktörü Obanan tarafından vilâyet şubelerine gönderilen yazıda; tütün ekmek isteyen çiftçilerin ilgili Reji İdaresi'ne başvurarak ekim yapılacak arâzi için ruhsat almaları gerektiği belirtilmiştir.[1606] Ayrıca ruhsatsız ekilen tütünlerin ise kaçak olarak görüleceği ifade edilmiştir.[1607]

Ruhsatsız ekilen tütünlerin kaçak sayılacağı gibi ruhsatta belirtilen alan dışında ekilen tütünler de kaçak olarak görülecektir. Nitekim Reji İdaresi ile yerel idare arasında yapılan görüşmeler neticesinde tütün ekimi yapmak isteyen çiftçiye verilen ruhsatnamede tütün ekimine izin verilen arâzinin sınırları belirlenerek tütün ekimi yapılmasına müsaade edilen arâzinin kaç dönüm olduğuna dair bilgiler de ayrıntılı şekilde belirtilmiştir.[1608] Ancak daha sonra belirlenen bu sınırların dışına çıkılarak tütün ekimi yapıldığının tespit edilmesi durumunda ekilmiş olan ürüne kaçak nazarıyla bakılarak sökületeceği de ifade edilmiştir.[1609] Bu hususta alınan önlemlere uygun olarak ruhsatlı şekilde yapılan tütün ekiminde artış meydana gelmiştir. Bu kapsamda Reji

[1605] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1826, Gömlek No: 26 (H. 27 Şaban 1308/M. 7 Nisan 1891).
[1606] Şöyle ki; tütün ekmek isteyen çiftçilerin ruhsat talebini içeren dilekçelerini yerel idareye iletirler. Yerel idare ise bu dilekçeleri Reji Şirketi'ne sevk etmektedir. Şirket tarafından yapılan değerlendirme neticesinde karar verilmektedir. Bkz. BOA. TFR. I. M. Dosya No: 5, Gömlek No: 447 (H. 21 Rabî'ül-Ahir 1322/M. 5 Temmuz 1904).
[1607] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 491, Gömlek No: 3 (H. 8 Şevvâl 1303/M. 10 Temmuz 1886).
[1608] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1777, Gömlek No: 131 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 3 Kasım 1890).
[1609] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1779, Gömlek No: 87 (H. 26 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 9 Kasım 1890).

İdaresi'nin tütünü kontrol altına almasından sonra Erzurum vilâyetinde de tütün üretiminde meydana gelen artışın anlaşılabilir kılınabilmesi için 1882 ile 1888 yılları arasında tütün üretiminde meydan gelen değişim örnek gösterilebilir. Bu doğrultuda meydana gelen değişim tablo 34'te gösterilmiştir.

Tablo 34: Muhtelif Bölgelerde Tütün Üretimi (1882-1888)

1882 Senesi		**1888 Senesi**	
Vilâyet	**Miktar (kg)**	**Vilâyet**	**Miktar (kg)**
Adana	20.000	Adana	149.000
Bursa	387.000	Bursa	688.000
İstanbul	54.000	İstanbul	261.000
İzmit	395.000	İzmit	931.000
Çanakkale	124.000	Çanakkale	184.000
Tekfurdağı	43.000	Tekfurdağı	212.000
Diyarbekir	146.000	Diyarbakır	444.000
Erzurum	**48.000**	**Erzurum**	**422.000**
Yanya	111.000	Yanya	275.000
Trabzon	972.000	Trabzon	1.098.000
Samsun	356.000	Samsun	1.968.000
İzmir	692.000	İzmir	1.323.000

Kaynak: BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1889).

Tablodaki veriler incelendiğinde Reji Şirketi'nin kurulmasından önce Erzurum vilâyetinde tütün üretiminin 1882 yılında 48.000 kilo iken şirketin bölgede tütünü denetim altına almasıyla birlikte 1888 yılında bu oranın 422.000 kiloya çıktığı tespit edilmiştir. 6 yıllık zaman zarfında kayıt altına alınmış olan tütün üretiminde bu denli artışın olması şirket öncesi ruhsatsız ve kayıt dışı üretimin yapıldığı anlamına gelmektedir. Bu tabloda verilen bilgilerden hareketle şirketin Erzurum bölgesinde kayıt dışı ve ruhsatsız tütün üretimiyle mücadelede başarı elde ettiği çıkarımı yapılabilmektedir. Tablodaki diğer veriler incelendiğinde ise İzmit dışında diğer vilâyetlerin genelinde tütün miktarında artış yaşandığı ve kayıt dışı üretimle yürütülen mücadelede imparatorluk genelinde bir başarı elde edildiği yorumunda bulunulabilmektedir.[1610] Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Genel Sekreteri (1880-1893) olarak görev icra etmiş olan Vital Cuinet'in aktarmış olduğu bilgilere göre 1888 ile

[1610] BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1889).

1889 yılları arasında idarenin tütün üretiminden yıllık gelirinin toplamda 2.100.000 kuruş veya 480.000 Fransız Frank'ı olduğunu belirtmiştir. Tütün üretiminin ise 240.122 kilogram olduğunu belirtmiştir. Bölgede toplamda 312 köy ve 2.026 dönüm üzerinde tütün ekiminin yapıldığına dair ifadeler de kullanmıştır.[1611]

Erzurum Reji İdaresi'nin denetiminde olan tütünde uygulanan politikalar neticesinde kayıt altına alınan tütün üretiminde artış gözlemlenirken birtakım sorunların meydana geldiği de tespit edilmiştir. Bu sorunlardan biri uygulamalardan memnun olmayan tütün çiftçilerinin bölgeden ayrılmasıdır. Nitekim bu doğrultuda Erzurum vilâyetinden 1899 yılında göç eden tütün çiftçileri örnek gösterilebilir. Bu durumun sadece Erzurum vilâyetinde değil Kastamonu, Sinop, Trabzon ve Canik gibi bölgelerde de yaşandığı saptanmıştır. 1899 yılında Erzurum sınırları içerisinde bilhassa Kiskim ve İspir kazalarında tütün ekimi yapan çiftçiler bölgeden ayrılarak Rusya'nın Çernovski ve Kohen vilâyetlerine göç etmişlerdir. Meydana gelen bu tür göç olayları Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ekimini sekteye uğrattığı gibi tütün ticaretinde de olumsuz etkilere neden olmuştur.[1612] Erzurum'da yaşanan bu göç olayı şu ifadelerle arşiv belgesine yansımıştır;

> "*Erzurum ve Sinob ve Trabzon ve Canik havalisinden birçok kimesneleri Rusya'dan Çernovski ve Kohen vilâyetlerine giderek Zerrâ'dan bulunan kısmı küllisinin tütün zirâatıyla iştigâl etmeleri esbâbına ve bu halin Memâlik-i Şâhâne-i tütün ticaretine hâsıl eylediği teşiretle izâlesi için ittihaz-ı mûktezî tedâbire dair Norodoniski Şehbendarlığı'na Hariciye Nezâret-i Celîlesi'nden mürsel tahrîrat üzerine led'el-istilâm Erzurum ve Kastamonu ve Trabzon vilâyetleriyle cereyan eden muhabereden bahisle ittihaz-ı muktezâsı tedâbire hâvi Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâret-i Celîlesi'ne bi't-tâkdim 22 Eylül (1)315 tarihli ve bin iki yüz yirmi dokuz numerolu daire-i sâmi-i sadâret-ı penâhîye tevdî buyrulan tezkire üzerine keyfîyet Erzurum ve Kastamonu ve Trabzon vilâyetlerinden istiğfar olunarak ol bâbda bazı menâfiay-ı mütezâmin Kastamonu Vilâyetinden alınan tahrîrat nezâret-i müşârün-ileyhanın*

[1611] Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raısonnee De Chaque Provınce De L'Asıe-Mıneure*, 1. Baskı, (Parıs: Ernest Leroux Edıteu, 1892), s. 179.
[1612] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2295, Gömlek No: 4 (H. 7 Ramazan 1317/M. 9 Ocak 1900).

tezkire ve melfufa ile beraber 28 Teşrin-i Evvel (1)315 tarihinde takdim edilmiş ise Kiskim ve İspir kazaların sengistan ve ormandan ibaret olmasından dolayı müfettişlerine kâfi zirâat miktarı olmayan ahâlinin ekseri te'min idare için furuhuyla (?) ve amelelik etmek üzere tevfiken Rusya'ya gidib gelmekde iseler de dâhi vilâyete tütün zerâ' esasen mezkûr hükmünde olunması bina-i zirâatçı gördükleri müşkilât sebebiyle Rusya'ya hicret eden kimesne bulunacağı ve derdestine muâmelât-ı acziyesinden dolayı mecbur hicret eyleyenler Canik ve Sinob havâlisi ahâlisi olacağı ve ol bâbdaki mâlûmat ve müstezan müsteînî nezaret serd mûtalâât eylediği beyanıyla tedabir-i muktezanın oralarca ittihaz ve i'tası münâsib görülür ise mâlûmat olacağı vilâyet-i mülhakat îfâsı lüzumuna dâir Erzurum Vilâyet-i Celîlesi'nden sualen alınan 25 Teşrin-i Sani (1)315 tarihli ve yüz on sekiz numerolu tahrîrat dâhi lefen takdim kılınmış ol bâbda."[1613]

Novorossiysk Şehbenderliği ile yapılan yazışmalar neticesinde göç etmiş olan çok sayıda tütün çiftçisinin yerleşmiş oldukları bölgelerde de tütün zirâatıyla uğraşmaya devam ettikleri bilgisine ulaşılmıştır.[1614]

Bölgedeki tütün üretimine sekte vuran göç olaylarının yanı sıra Erzurum'un da içerisinde bulunduğu Sinop, Trabzon ve Canik havalisinde tütün ekimi yapan çiftçiler tarafından birçok şikâyet dilekçesi yazılmıştır.[1615] Yapılmış olan bu şikâyetler ile meydana gelen göçlerin nedenlerinin araştırılması için harekete geçilmiştir. Bu çerçevede Mâliye ve Hariciye Nezâreti ile Novorossiysk Şehbenderliği arasında yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışmaların temel konusu ise bölgede tütün üretimi yapan çiftçilerin neden bölgeyi terk ederek Rusya'ya gittiklerine dair olmuştur. 1901 yılına kadar 2 yıl boyunca yürütülen çalışmalar neticesinde tütün çiftçilerinin Rejinin politikalarından dolayı göç ettiği tespit edilmiştir. Nitekim ruhsatlı şekilde bölgede üretmiş oldukları tütün mahsullerinin Reji İdaresi tarafından ederinden çok düşük fiyata satın alındığı saptanmıştır. Ayrıca tütün üzerinden alınan verginin çiftçilere çok

[1613] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2295, Gömlek No: 4 (H. 7 Ramazan 1317/M. 9 Ocak 1900).
[1614] BOA. BEO. Dosya No: 1334, Gömlek No: 100044 (H. 25 Safer 1317/M. 5 Temmuz 1899).
[1615] BOA. BEO. Dosya No: 1433, Gömlek No: 107407 (H. 20 Ramazan 1317/M. 22 Ocak 1900).

fazla gelmesinden dolayı üreticilerin bölgeyi terk ettiği sonucuna ulaşılmıştır.[1616] Yine fazla vergi ve hasadın düşük fiyata alınması gibi sebepler dışında bölgede görev yapan Reji memurlarının keyfi uygulamalarından dolayı da tütün çiftçilerinin ciddi sıkıntılar yaşadığı anlaşılmıştır. Bu gibi tütün ekimini sekteye uğratacak gelişmelerin önünün alınması amacıyla Reji İdaresi ile görüşme yapılarak gerekli önlemlerin alınması yönünde karar alınmıştır.[1617]

1899 yılında meydana gelen göç olayı ve bu konuyla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde alınan önlemler doğrultusunda bölgedeki tütün üretiminde az da olsa artışın yaşanmasını sağlamıştır. 1889 yılında başlatılan bu tür çalışmaların neticesini verdiği yıllardan biri de 1909 senesidir. Şöyle ki, 1909 yılında Erzurum vilâyetinin de içerisinde bulunduğu Anadolu'nun farklı bölgelerinde üretilen tütünlerde meydana gelen artış ile azalışı belirten istatistiki bilgiler tablo 35'te görülmektedir.

Tablo 35: Muhtelif Bölgelerde Şubat Ayı Tütün Üretimi (1909)[1618]

Anadolu' daki toplam artış miktarı 34.596 liradır.	**Vilâyet**	**Artış (Kilo)**	**Düşüş (Kilo)**
	İstanbul	-	17.282
	Adana	409	-
	Halep	-	1.365
	Ankara	-	711
	Beyrut	-	326
	Bursa	-	150
	Kastamonu	-	510
	Cide	-	3.775
	Erzurum	**241**	**-**
	İzmit	-	570
	Konya	-	1.273
	Lazkiye	-	7
	Ma'muratü'l-Aziz	24	-
	Midilli	-	2.400
	Samsun	-	758
	İzmir	-	5.438
	Trabzon	-	1.274

[1616] BOA. BEO. Dosya No: 1402, Gömlek No: 105089 (H. 11 Receb 1317/M. 15 Kasım 1899).
[1617] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2235, Gömlek No: 160 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1317/M. 20 Ağustos 1899).
[1618] BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1889).

Kaynak: BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 58 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).

Tablodaki verilere genel olarak bakıldığında 1909 yılı şubat ayında Erzurum vilâyetinde üretilen tütün miktarında 241 kiloluk artış meydana gelmiştir. Aynı şekilde artışın olduğu diğer vilayetler arasında Ma'muratü'l-Aziz[1619] ve Adana vilâyetleri de yer almıştır. Ancak Trabzon, İzmir, Samsun, Midilli, İstanbul, Halep, Ankara,[1620] Lazkiye, Konya, Beyrut, Cide, Bursa, Kastamonu ve İzmit vilâyetlerinde düşüşler gözlemlenmiştir. Anadolu genelinde üretilen tütün miktarında ise toplamda 34.596 kiloluk tütün artışı meydana gelmiştir.[1621]

Erzurum Reji İdaresi'nin tütün üretimi ile ilgili uygulamış olduğu politikalar neticesinde 1909 yılı istatistiki verilerine yansıyan bu artışa rağmen yürütülen politikalardan dolayı meydana gelen bir diğer sorun idare tarafından belirli alanlarda tütün ekiminin yasaklanmasıdır. Mesela vilâyette bu doğrultuda 1914 yılında bir problem meydana gelmiştir. Reji İdaresi'nin ikinci dönemi olarak nitelendirilebilecek süreci başlatan ikinci şartname ve nizâmnâmede yapılan değişikliklerle birlikte tütün ekim alanları belirlenmiştir. Bu düzenlemelerle birlikte Erzurum vilâyetine bağlı Bayezid Mutasarrıflığı sınırları içerisinde yer alan Eleşkirt kazasının bazı bölgelerinde tütün ekiminin yapılmasının yasaklandığı belirtilmiştir.[1622]

Bölgede tütün çiftçiliği yapan ahali bu karardan dolayı mağduriyet yaşayacaklarını belirterek yasağın kaldırılması hususunda Dâhiliye Nezâretine şikâyet mektubu çekmişlerdir. Alınan şikâyet mektubu doğrultusunda Dâhiliye Nezâreti harekete geçerek şirketle gerekli görüşmeleri yapmaya başlamıştır. Dâhiliye Nezâreti ile şirket arasında yapılan görüşmeler neticesinde bölge halkının bu gibi engellemelere maruz kalmasından dolayı geçim sıkıntısı yaşayacağı fikrinde mutabık kalınmıştır. Ayrıca tütün üretiminde meydana gelen azalışa bağlı olarak şirket gelirlerinde

[1619] Ma'muratü'l-Aziz Reji İdaresi için bkz. Mahmut Yılmaz, İbrahim Yılmazçelik, "Ma'muratü'l-Aziz (Harput) Reji İdaresi (1883-1925)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 33/1, (2023): 495-497.
[1620] Vilâyete bağlı olan Kırşehir sancağında reji öncesi tütün üretiminin sancak genelinde yapıldığı, rejinin denetimi ele almasıyla birlikte her ne kadar sancak genelinde üretim faaliyetleri devam etmişse de üretilen tütünde kalite düşüklüğü yaşanmıştır. Reji döneminde kaliteli tütün üretiminin sancaktaki merkezi Hacı Bektaşi nahiyesi olmuştur. Bkz. Özlem Poyraz, Mustafa Bekdemir, "19 Numaralı Şer'iye Siciline Göre Kırşehir'de Aile", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 47, (2020): 71.
[1621] BOA. HR. İD. Dosya No: 2104, Gömlek No: 58 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).
[1622] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 3, Gömlek No: 120 (H. 20 Şaban 1332/M. 14 Temmuz 1914).

düşüşlerin yaşanacağı göz önünde bulundurularak yasağın kaldırılması yönünde karar alınmıştır. Böylece 1914 yılında Eleşkirt kazasının bazı bölgesinde uygulanan tütün ekim yasağı iptal edilmiştir. Eleşkirt kazasında meydana gelen bu gelişmelerden hareketle şirketin almış olduğu kararlar neticesinde bölge ahalisinin olumsuz etkilenmesi halinde bazı durumlarda alınan kararların hayata geçirilmediği anlaşılmaktadır.[1623] Erzurum Reji İdaresi'nin tütün üretimini kontrol altında tutmak amacıyla hayata geçirdiği uygulamalardan dolayı idare ile üreticiler arasında meydana gelen sorunların yanı sıra tütün ticaretini de denetim altına almak amacıyla uyguladığı politikalardan dolayı tüccarlarla birtakım sorunlar yaşanmıştır.

3.2.1.b. Tüccarlarla İlişkiler ve Ticaret Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretiminin yanı sıra tütün ticaretinin de denetim altına alınması amacıyla şirket tarafından birtakım çalışmalar yürütülmüştür. Bu doğrultuda Reji Şirketi ile tütün tüccarları arasında yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Yapılan düzenlemelerle birlikte artık tütün tüccarlarının ticaret yapabilmesi için şirketten ruhsat almaları gerekmekteydi. Alınacak bu ruhsat hem ülke içerisinde hem de ülke dışında ithalat veya ihracat yapmak amacıyla ticaret için kullanılmıştır.[1624] Buna karşılık Reji Şirketi'nden önce ihracat ve ithalat için verilmiş olan ruhsatnamelerin ise 1887 yılında tekrar gözden geçirilerek düzenlenmesi yönünde girişimlerde bulunulmuştur. Böylece şirket öncesi ruhsat almış olan tüccarlar mağdur edilmemeye çalışılmıştır. Bu mağduriyetin giderilmesi ile olası sorunların önü alınmaya çalışılmıştır.[1625]

Reji Şirketi ile tüccarlar arasında yaşanan sorunlara konu olan bir diğer önemli etken alışveriş esnasında olası kilo eksikliğinin tespit edilmiş olmasıdır. Bu hususta taraflar arasında meydana gelen anlaşmazlığın ortadan kaldırılması amacıyla şirket birtakım yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda yapılan önemli düzenlemelerden biri de tütünün her iki kesim tarafından tartılmasıdır. Gerek Reji Şirketi tarafından tüccara gerekse tüccar tarafından Rejiye satılacak olan tütünlerin ayrı ayrı kantarlarda tartılması kararlaştırılmıştır. Böylece her iki tarafın endişeleri

---

[1623] Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1018,* 1. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 122-123.
[1624] "Reji İdaresinden Mudur İlandır", *Tarik Gazetesi*, (5 Ağustos 1884, s. 2).
[1625] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1400, Gömlek No: 52. (H. 24 Cemazîye'l-Evvel 1304/M. 18 Şubat 1887)

giderilmiştir. Yine taraflar arasında alış veya satışın yapılmasına karar verilmesi doğrultusunda tütünler önce Reji Şirketi'ne ait olan kantarlarda[1626] daha sonra ise yerel belediye memurları tarafından belediyeye ait olan kantarlarda tartılmıştır.[1627] Buna karşın tütün paketlerinde ise herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir. Tütün satıcıları tarafından Rejiden alınacak ve daha sonra satılacak olan tütün paketleri yerel belediye ve alıcıya ait olan kantarlarda tartılmayıp sadece Reji kantarlarında tartılacaktı. Bu durum ise Reji kantarlarının güvenilir olduğunu gösterdiği gibi alıcıya ait olan kantarlarda tartılma talebine yönelik alıcılar tarafından ciddi bir isteğin oluşmadığını göstermektedir.[1628]

Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de hayata geçirmiş olduğu bu gibi yeni düzenlemelerle birlikte ticarî anlamda meydana gelen kayıt dışı ekonomi girişimlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Kayıt dışı ekonominin önlenmesinin yanı sıra tüccar ile şirket memurları arasında meydana gelen problemlere de çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Bu gibi düzenlemelerin hayata geçirilmesiyle birlikte ticarî anlamda elde edilen gelirlerde artış gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda 1888 yılında tütün satışından Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif vilâyetlerinde elde edilen gelirlerin incelenmesinde fayda görülmektedir. 1888 yılında Reji Şirketi tarafından satışı yapılan tütünlerin vilâyetlere göre istatistiki dağılımını gösteren veriler tablo 36'da yer almaktadır.

[1626] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1965, Gömlek No: 37 (H. 27 Zi'l-ka'de 1309/M. 23 Haziran 1892); BOA. BEO. Dosya No: 4703, Gömlek No: 352669 (H. 5 Cemazîye'l-Evvel 1340/M. 4 Ocak 1922).
[1627] BOA. ŞD. Dosya No: 54, Gömlek No: 34 (H. 2 Cemazîye'l-Evvel 1339/M. 21 Ocak 1921); BOA. DH. MKT. Dosya No: 52, Gömlek No: 25 (H. 13 Zi'l-ka'de 1310/M. 29 Mayıs 1893).
[1628] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1460, Gömlek No: 7 (H. 15 Safer 1305/M. 2 Kasım 1887).

Tablo 36: Reji Şirketi Tütün Satışları (1888)

Vilâyet	Nüfus	Kilo	Gram	Kişi Başına Düşen Miktar
Adana	300.070	140.034	850	41 gram
Halep	851.000	84.901	340	10 gram
Edirne	342.641	173.432	473	51 gram
Ankara	668.570	241.578	200	36 gram
Bingazi	23.000	16.243	737	74 gram
Beyrut	1.233.985	249.965	490	20 gram
Bursa	13.745.507	411.783	178	30 gram
Kastamonu	637.411	107.004	898	17 gram
Kavala	388.359	33.920	762	8 gram
Sakız	106.400	50.368	900	31 gram
İstanbul ve Çevresi	873.595	1.324.978	-	1 kilo 52 gram
	781.400	353.169	-	45 gram
Diyarbekir	390.648	4.989	202	2 gram
Cide	122.000	72.615	312	59 gram
Erzurum	**1.160.000**	**123.038**	**-**	**11 gram**
Yemen	4.000.000	31.878	-	1 gram
Yanya	640.000	196.869	887	31 gram

Kaynak: BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1889).

1888 yılına ait tablodaki veriler incelendiğinde Erzurum vilâyetinde Reji İdaresi 123.038 kiloluk tütün satışı yapmıştır. Vilâyet genelinde ticareti yapılan tütünden kişi başına düşen miktar 11 gramdır. Tabloda yer alan diğer vilâyetlerde kişi başına düşen tütün miktarına bakıldığında ise Adana 140.034 kiloyla 41 gram, Halep 84.901 kiloyla 10 gram, Edirne 173.432 kiloyla 51 gram, Ankara 241.578 kiloyla 36 gram, Bingazi 16.243 kiloyla 74 gram, Beyrut 249.965 kiloyla 20 gram, Bursa 411.783 kiloyla 30 gram, Kastamonu 107.004 kiloyla 17 gram, Kavala 33.920 kiloyla 8 gram, Sakız 50.368 kiloyla 31 gram, İstanbul 1.324.978 kiloyla 1 kilo 52 gram, İstanbul'un çevresi 353.169 kiloyla 45 gram, Diyarbekir 4.989 kiloyla 2 gram, Cide 72.615 kiloyla 59 gram, Yemen 31.878 kiloyla 1 gram ve son olarak Yanya 196.869 kiloyla 31 gramlık tütün ticareti yaptığı tespit edilmiştir. İmparatorluk genelinde nüfusa göre kişi başına düşen miktarın en yüksek olduğu vilâyet 1 kilo 52 gramla İstanbul olmuştur.[1629]

[1629] BOA. Y. PRK. TNF. Dosya No: 2, Gömlek No: 55 (H. 30 Zi'l-Hicce 1306/M. 27 Ağustos 1889).

Erzurum vilâyetinde tütün ve ürünleri sivil halkın haricinde askeri personele de satılmıştır. Bu satış işlemeleri gerçekleştirilirken askeri personele birtakım sorunlar meydana gelmiştir. Bu doğrultuda Erzurum Reji İdaresi tarafından 1892 yılında askerlere satılan tütünlerle ilgili meydana gelen şikâyet örnek gösterilebilir. Bu çerçevede Dâhiliye Nezâretine Yedinci Fırka-i Askeriye Kumandanlığı tarafından bir müracaat söz konusudur.[1630]

Müracaatın içeriğinde Erzurum Reji İdaresi tarafından Asâkir-i Şâhâneye satışı yapılmış olan tütünlerin paketlenmesinde sorunların olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca tütünler arasında kıyılmamış yeşil yapraklı tütünlerin de bulunduğu belirtilmiştir. Kıyılmamış yeşil yapraklı tütünlerin ise ordu içerisinde bulunan askerlerin sağlığı açısından son derece sakıncalı ve sağlıksız bir durum olduğuna değinilmiştir. Bu sebepten dolayı idare tarafından gerekli olan tedbirlerin alınması talep edilmiştir. Bu şikâyet üzerine Erzurum Reji İdaresi ile irtibata geçilerek gerekli olan araştırmanın yapılması ve önlemlerin alınması konusunda fikir birliğine varılmıştır. Dâhiliye Nezâreti ile idare arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde Erzurum Reji İdaresi tarafından askerlere özel olarak üretilen tütünlerin titizlikle hazırlandığı ifade edilmiştir. Fakat bu açıklamaya rağmen tütünlerin kontrol edilmesi için görevlilerin gönderilmesine karar verilmiştir. Görevlilerin yapmış olduğu incelemeler neticesinde bazı sigara paketlerinde ve tütünlerde bozukluk tespit edilmiştir. Bunun üzerine sigara pekentlerinin Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'ndan[1632] alınmasından dolayı paketlerin fabrikaya geri gönderilmesi ve bozuk olan tütünlerin ise iade edilmesi yönünde karar alınmıştır. Alınan bu karar doğrultusunda idare gerekli işlemeleri yapmıştır. Örnekte verilen bilgilerden hareketle bilhassa askerlere verilen sigara paketleri arasında bozuk olanların tespit edilmesi

[1630] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2042, Gömlek No: 3 (H. 23 Cemazîye'l-Evvel 1310/M. 12 Ocak 1893).
[1632] İstanbul Fatih Bölgesi Cibali Semti'nde yer alan Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nın yapısı günümüzde İstanbul Kadir Has Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır. Reji Şirketi'nin 1883 yılında kurulduktan sonra fabrika açtığı yerlerden biri de İstanbul olmuştur. Tütüncü Mehmet Halis Efendi tarafından 1878 yılında kurulan fabrika 1883 yılında 95 bin altın ile Reji Şirketi'ne satılmıştır. Bkz. Pınar Dinç Kalayci, Elif Kılıç, "Endüstri Mirası Yapıda Dönüşüm: Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nda Gözlemsel Çalışma", *Mimarlık, Planlama ve Tasarım Alanında Teori ve Araştırmaları II*, Haz. Sibel Demirarslan, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 304; Oktar, Alan, "Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-125)", 32; Zeynep Çulha, "Emeğin Mekânı: Cibali Tütün Fabrikası", *Panorama,* 25, (2017): 6; Z. Sevgen Perker, "Avrupa Kültür Mirasının Korunmasında Europa Nostra Ödüllerinin Rolü ve Türkiye", *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5/2, (Mart 2010): 267.

durumunda piyasadan çekilerek satın alınan yere iade edilen malların da olduğu söylenebilir.[1633]

Erzurum'da üretilen tütünlerin sadece imparatorluk içerisinde satılmadığı ülke dışına da ihraç edildiğine dair bilgiler tespit edilmiştir. Nitekim Türk tütünlerin iç piyasada önemli bir ticarî emtia olduğu kadar diğer devletlerde de önemli bir konuma sahip olduğu bilinen bir gerçektir.[1634] Bu sebepten dolayı tütünlerin farklı ülkelere ihraç edilmesi sıklıkla karşılaşılan bir durum olmuştur. Bu bağlamda, konun daha iyi anlaşılır kılınabilmesi adına Erzurum vilâyetinde üretilip dış ülkelere ihraç edilen tütünlere dair 1909 yılında gerçekleşen ihracat verileri incelenmelidir. Bu çerçevede Erzurum'da üretilip Fransa ve diğer devletlere ihraç edilen tütün miktarı tablo 37'de gösterilmiştir.

Tablo 37: Tüccarların İhraç Ettiği Tütünlerin Dağılımı (1909)

Devletler	**Edirne**	**Halep**	**Beyrut**	**Kavala**	**İstanbul**	**Erzurum**
İngiltere	-	-	140	779.390	7.429	**-**
Almanya	61.926	-	1190	375.192	11.189	**-**
Avusturya	-	-	-	7.601.553	-	**-**
Amerika	-	-	970	2.275. 828	-	**-**
Belçika	-	-	-	2388	52.084	**-**
Fransa	-	-	-	318	20.043	**818**
İtalya	-	-	-	876. 870	-	**-**
Felemenk	-	-	-	86. 858	5348	**-**
Romanya	-	-	-	74. 821	-	**-**
Rusya	-	-	-	283.017	-	**-**
Mısır	-	46.738	131.530	1.052.325	170.360	**-**
Diğerleri	-	-	25	147.488	12.22	**3573**

Kaynak: Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914),* 139.

Tablodaki veriler incelendiğinde Erzurum Reji İdaresi veya idarenin ruhsat vermiş olduğu tütün tüccarları tarafından ihracatı yapılan ülkeler arasında Fransa ve diğer devletlerin olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda 818 kilo Fransa'ya, 3.573

[1633] BOA. DH. MKT. Dosya No: 6, Gömlek No: 5 (H. 14 Zi'l-ka'de 1310/M. 30 Mayıs 1893).
[1634] Bu önemini I. Dünya Savaşı öncesine kadar devam ettirerek dünya pazarında önemli bir konuma sahip olmuştur. Bkz. Nadir Yurtoğlu, "İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)", *Belgi Dergisi,* Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, (21), (2021): 141.

kiloluk tütün ise isimleri belirtilmemiş olan diğer devletlere ihraç edilmiştir. Mısır, Rusya, Romanya, Felemenk, İtalya, Belçika, Amerika, Almanya, İtalya, Avusturya ve Macaristan ülkelerine ise ihracatın yapılmadığı görülmektedir. Erzurum'un yanı sıra tabloda dikkati çeken Kavala ve İstanbul tütünleri olmuştur. Bu bölgelerde üretilen tütünler neredeyse her ülkeye ihraç edilmiştir. Edirne'de üretilen tütünler sadece Almanya'ya, Halep'te üretilen tütünler ise sadece Mısır'a ihraç edilmiştir. Beyrut tüccarları ise bölge tütünlerini İngiltere, Almanya, Amerika, Mısır ve diğer devletlere ihraç etmişlerdir.[1635] Erzurum Reji İdaresi'nin uygulamalarından dolayı etkileşim içerisinde bulunduğu ve sorunlar yaşadığı bir diğer kesim de merkezi hükümet ile yerel idareciler olmuştur.

3.2.1.c. Merkezi Hükümet ve Yerel İdareyle İlişkiler

Erzurum Reji İdaresi ile merkezi yönetim ve yerel idare ile yaşanan sorunların Adana Reji İdaresi ile benzer olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda Reji Şirketi'nin şartnamesi düzenlenip hazırlandıktan sonra imparatorluğun muhtelif yerlerine gönderilmiştir. Şirketin işleyişi ve yetkileri hususunda yerel idarelerin bilgilendirilmesi amacıyla şartname ve nizâmnâmenin gönderildiği yerlerden biri de Erzurum olmuştur. Şirketin işleyişi ile ilgili bilgilendirilen yerel idarelerin temel problemi şirketin bir devlet kurumu olarak görülmemesi olmuştur. Bu problemin çözüm bulması hususunda Erzurum vilâyetine Mâliye ve Dâhiliye Nezâretleri tarafından telgraf çekilmiştir. Bu telgrafın içeriğine bakıldığında ise Reji Şirketi'ne bir devlet kurumu nazarıyla bakılarak bölgede görev yapan memur ve kolculara yardım konusunda gerekli kolaylığın sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Görüldüğü gibi Adana Reji İdaresi'nde de olduğu gibi Erzurum Reji İdaresi'nde de Reji yönetiminin merkezi hükümet ve yerel idareyle yaşamış olduğu problemin temel nedeni şirketin çokuluslu yapıya sahip olmasından dolayı yerel idarecilerin bu şirketi devlet kurumu olarak görmemesinden kaynaklanmaktadır.[1636]

Esasen Mâliye ve Dâhiliye Nezâretleri tarafından yerel idarelere telgrafın çekilmesinin altında yatan temel neden Erzurum ve diğer vilâyetlerde yerel idare ve memurlar tarafından şirkete resmî kurum nazarıyla bakılmamasıdır. Bu tutum halk

[1635] Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914),* 139.
[1636] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2082, Gömlek No: 63 (H. 26 Zi'l-Hicce 1314/M. 28 Mayıs 1897).

nezdinde şirketin itibarının zedelenmesine yol açtığı gibi halkın kaçakçılığa yönelmesine de neden olmuştur.[1637] Bu gibi yasadışı girişimler şirketin ve devletin menfaatine olan gelirlerde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. İşte bu düşüşün önlenmesi ve halkın şirkete olan itibarının sağlanması amacıyla yerel idare ve memurların Reji Şirketi'ne gerekli olan önemi göstermeleri ve birlikte hareket etmeleri istenmiştir.[1638] Ayrıca hazırlanmış olan şartname ve nizâmnâmeye uygun olarak hareket edilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Yerel idare ile memurların yardımda isteksiz davranmaya devam etmeleri halinde ise kaçakçılığın artışına bağlı olarak yaşanan ekonomik kaybın yanı sıra ülke içerisinde kaçakçılık faaliyetlerinin yol açacağı asayiş problemlerinde de artışın olacağına dikkat çekilmiştir.[1639]

Yukarıda da belirtildiği gibi Reji Şirketi ile yerel idare arasında meydana gelen en önemli sorunlardan biri bölgede meydana gelen tütün kaçakçılığıyla mücadelede yerel idareye bağlı olan kolluk kuvvetlerinin destek vermekte imtina etmiş olmasıdır.[1640] Yerel idarenin Reji memurları ile kolluk kuvvetlerine destek vermede isteksiz davranmasının çeşitli sebepleri bulunmakla birlikte temel neden olarak şirketin yabancı işletmeciler tarafından idare edilmiş olması gösterilebilir. Ayrıca şirketin devlete bağlı olan kurumlar dışında örgütlenmiş olmasından dolayı yabancı bir müessese olarak görülmesidir. Ancak merkezi hükümet, bu gibi davranışların hem şirket hem de kendi ekonomisine zarar verdiğini ayrıca asayiş[1641] açısından da sorunlara neden olduğunu ifade etmiştir. Bu sebepten dolayı yerel idareden şirkete resmî bir kurum olarak bakılmasını ve buna göre muamelede bulunulmasını istemiştir.[1642] Bu doğrultuda özellikle Erzurum ve çevresinde tütün kaçakçılığının önlenmesi ve meydana gelen zararın en az seviyeye çekilmesi için Mâliye Nezâreti, Erzurum Reji İdaresi'ne bilgilendirme metni göndermiştir.[1643] Bu metinde; bölge yerel idarecilerinden Reji Şirketi'yle birlikte hareket etmeleri ve gerekli kolaylığı

[1637] BOA. DH. EUM. 2. Şb. Dosya No: 10, Gömlek No: 5 (H. 3 Şevvâl 1333/M. 14 Ağustos 1915).
[1638] BOA. BEO. Dosya No: 946, Gömlek No: 70932 (H. 1 Zi'l-Hicce 1314/M. 3 Mayıs 1897).
[1639] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2074, Gömlek No: 93 (H. 29 Zi'l-Hicce 1313/M. 11 Haziran 1896).
[1640] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1391, Gömlek No: 71 (H. 14 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 10 Ocak 1887).
[1641] Tanzimat dönemi ile kullanımı artan asayiş kelimesi, kamu düzeni kavramını karşılamaktadır. Farsça kökenli olan kelime huzur, sükûnet, barış veya kamu düzeni anlamına gelmektedir. Bkz. Noemı Levy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş (1879-1909),* çev. Serra Akyüz, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 59.
[1642] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1380, Gömlek No: 127 (H. 28 Safer 1304/M. 26 Kasım 1886).
[1643] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1361, Gömlek No: 141 (H. 26 Zi'l-ka'de 1303/M. 26 Ağustos 1886).

sağlamaları istenmiştir.[1644] Özellikle kaçakçılıkla mücadelede Reji kolcularına belediye memurlarının[1645] ve zabıtaların yardım etmesi kararı alınmıştır. Böylece şirketin bölgede kaçakçılıkla yürütmüş olduğu mücadelede başarı oranı arttırılmaya çalışılmıştır.[1646]

Reji Şirketi ile merkezi yönetim ve yerel idare arasında yaşanan sorunlara neden olan bir diğer gelişme de Rejinin bünyesinde görev yapan kolcuların hal ve hareketlerinin kontrol altına alınması hususunda olmuştur. Esasen taraflar arasında yapılan uzun müzakereler neticesinde hazırlanmış olan nizâmnâmede kolluk kuvveti olarak faaliyet gösteren kolcuların yetki alanları açıkça belirtilmiştir. Ancak kolcuların keyfi uygulamaları taraflar arasında sorunların doğmasına neden olmuştur. Yaşanan bu sorunların başında ise kolcuların tütün arama bahanesiyle hanelerde keyfi aramalar yapmaları gelmektedir. Buna karşılık olarak kolcuların kaçak tütün bahanesiyle yapmış oldukları yolsuz ve keyfi uygulamalarının önünün alınması amacıyla gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Kolcuların takınmış olduğu uygunsuz davranışlar doğrudan merkezi ve yerel idare ile ilgili problemeler neden olmasa da bu tür davranışlara maruz kalan kesimin gerek yerel gerekse merkezi idareye başvurması neticesinde sorunun bir parçasının da Osmanlı yöneticilerinin olmasına yol açmıştır.[1647]

Bu doğrultuda yapılan düzenlemelerle birlikte şüpheli olduğu ve hakkında ihbar olan mekânlarda arama yapılmadan önce birtakım işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir. Şöyle ki, yapılan ihbarın asılsız olup olmadığıyla ilgili araştırmanın yapılması ve araştırmanın yapılmasından sonra haberin aslının olup olmadığının belirlenmesi için yerel idareyle birlikte hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Hane aramasına karar verilmesi durumunda ise yerel idarenin malumatı doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğine değinilmiştir. Yerel idarenin bilgisi doğrultusunda gerekli izinler alındıktan sonra hane veya çeşitli mekânlarda arama yapılacaktır. Böylece asılsız ihbarlar ile kolcuların keyfi ve usulsüz uygulamalarının önüne geçilerek Reji İdaresi'ne karşı halkta oluşacak olan doğal tepkinin önünün alınması hedeflenmiştir.

[1644] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2677, Gömlek No: 88 (H. 11 Zi'l-ka'de 1326/M. 8 Aralık 1908).
[1645] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2792, Gömlek No: 68 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 11 Nisan 1909).
[1646] BOA. DH. EUM. THR. Dosya No: 96, Gömlek No: 56 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1328/M. 23 Mayıs 1910).
[1647] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1467, Gömlek No: 2 (H. 15 Rabî'ül-Evvel 1305/M. 1 Aralık 1887).

Ayrıca sonradan soruna taraf olan yerel idarecilerin de en baştan konunun takipçisi olması hedeflenmiştir. Adana Reji İdaresi'nde olduğu gibi Erzurum Reji İdaresi'nin de merkezi yönetim ile yerel idarecilerle yaşamış olduğu sorunlara dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.[1648] Detaylı bilginin tespit edilemediği bir diğer alan da şirketin vilâyetteki vergi politikası olmuştur.

3.2.1.d. Erzurum Reji İdaresi'nin Vergi Politikası

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında tütün üzerinden Duhân Resmî,[1649] Dühâniye Resmî, Resm-î Dud, Resm-î Baca, Tütün Resmî ve Tütüncek Resmî gibi farklı isimlerle nitelendirilen vergiler alınmıştır. Yine Reji Şirketi'nin kurulmasına yakın dönemde tütün üzerinden Müruriye Resmî, Sarfiye Resmî ve Öşriye Resmî gibi vergi türleri alınmıştır.[1650] Belirtilen bu veriler dışında bölgede sıklıkla şikâyetlere neden olan Gümrük Resmî de tahsil edilmiştir. Nitekim yabancı devletlerden ithal edilen tütün ve sigaralar üzerinden tüccarlardan gümrükte fazla vergi alındığına dair sıkça şikâyetler meydana gelmiştir.[1651] Reji Şirketi'nin kuruluşundan önce alınan bu tür vergiler Rejinin kurulmasından sonraki dönemde de alınmaya devam edilmiştir. Bilhassa bu vergi türlerine Öşriye Resmî örnek gösterilebilir. Buna göre tütün ekimi yapılan arâzilerin her dönümünden Hasılat-ı Öşriye adı altında üçer, dörder ve beşer lira vergi alınmasına karar verilmiştir.[1652]

Daha önce de belirtildiği gibi Adana ve imparatorluğun diğer vilâyetlerinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de idarenin vergi açısından birtakım sorunlar yaşadığı tespit edilmiştir. Bu sorunlar genel olarak şirket ile tütün çiftçisi, tüccarı ve imalatçısı arasında yaşanmıştır. En yaygın sorunlar tüccarlar tarafından vergisi verilmiş olmasına rağmen tütünün satılamaması meselesidir.[1653] Buna göre Reji Şirketi'nin bölgede tütünü denetim altına almadan önce tüccarların Müruriye Resmî vermiş olmalarına rağmen şirketin teşekkülünden sonra tütünlerin ellerinde kalmasından şikâyetçi

[1648] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1937, Gömlek No: 96 (H. 29 Şaban 1309/M. 29 Mart 1892).
[1649] Sipahiye ait olan vergidir. Göçebe yaşamı süren ve başka yerden gelip sipahinin toprağına yerleştirilen halktan alınan vergi türüdür. Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 1. Baskı, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 107.
[1650] Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5/5, (1947): 505-506.
[1651] BOA. DH. İD. Dosya No: 215, Gömlek No: 8 (H. 1 Muharrem 1333/M. 19 Kasım 1914).
[1652] BOA. BEO. Dosya No: 2220, Gömlek No: 166428 (H. 25 Şaban 1321/M. 16 Kasım 1903).
[1653] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1489, Gömlek No: 20 (H. 11 Cemazîye'l-Ahire 1305/M. 24 Şubat 1888).

olmuşlardır.[1654] Sorunların çözüm bulması amacıyla vergisini daha önce vermiş olmasına rağmen tütünleri ellerinde bulunan tüccarların belirlenmesi için vilâyet genelinde çalışma başlatılmıştır. Bu doğrultuda yürütülen araştırma ve incelemeler neticesinde Erzurum vilâyeti ile Bayezid sancağına ait kayıt defterler incelenmiştir. Defterlerin incelenmesi neticesinde tüccarların vermiş olduğu vergi ile ellerinde bulunan tütün miktarı belirlenerek mağduriyetlerinin giderilmesi için harekete geçilmiştir.[1655]

Bu tür mağduriyetlerin yaşandığı vilâyetlerden biri de Erzurum olmuştur. Bu doğrultuda 1886 yılında Erzurum vilâyeti ile Bayezid sancağında bulunan tütün miktarını belirten defterler incelenmiştir. İnceleme neticesinde iddia olunduğu gibi Bayburt ve Bayezid sancaklarında mağduriyete neden olacak tütünün bulunmadığı tespit edilmiştir. Ancak Erzurum vilâyetine bağlı olan Kiğı kazası ile ilgili kayıt defterlerinin henüz gönderilmediği açıklanmıştır. Bu defterlerin zikredilen kazalardan elde edilmesi neticesinde gereken mağduriyetin giderilmesi amacıyla çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir.[1656]

Vilâyet genelinde diğer bölgelerde olduğu gibi vergi açısından yaşanan bir diğer sorun da ceza-i nakdi meselesidir. Reji İdaresi'nin bölgede teşkilatlandırılmasından önce Erzurum vilâyetine bağlı olan Muş sancağında 1872 ile 1879 yılları arasında belirlenen tütün gelirleri yapılan antlaşma gereği kurulmuş olan Reji İdaresi'ne, Erzurum Rüsumat İdaresi tarafından devredilmiştir. Devredilen toplam miktar 25.971 kuruş 5 paradır. Reji İdaresi'nin bu parayı tahsil etmesi amacıyla 1897 yılında harekete geçmiştir. Ancak yapılan araştırma neticesinde bu gelirleri ödeyecek isim listesi arasında bulunan bazı kişilerin vefat etmesi, hapishanede bulunması veya kendilerine ulaşılmamasından dolayı tahsil edilememiştir. Bu durumda Reji İdaresi'nin Rüsumat İdaresi ile yapmış olduğu antlaşma gereği satın almış olduğu tütün gelirlerini tahsil etmede tam anlamıyla hedefine ulaşmadığı anlaşılmaktadır.[1657] Merkezden vilâyetlere çekilen telgrafta bu gibi sorunların çözüme kavuşturulması amacıyla bu defterlerin Reji Şirketi veya Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından talep edilmesi durumunda

[1654] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 497, Gömlek No: 23 (H. 1 Ramazan 1305/M. 12 Mayıs 1888).
[1655] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1400, Gömlek No: 32 (H. 22 Cemazeyeilevvel 1304/M. 16 Şubat 1887).
[1656] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1386, Gömlek No: 112 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 22 Aralık 1886).
[1657] BOA. ŞD. Dosya No: 589, Gömlek No: 10 (H. 20 Muharrem 1316/M. 10 Haziran 1898).

yerel idareler tarafından sorun çıkarılmaması ve istenilen defterlerin bir an önce idarelere iletilmesi istenmiştir. Böylece bu tür problemlerin çözümü hususunda başlatılan çalışmaların sağlıklı ve hızlı bir şekilde çözülmesi sağlanacaktır.[1658] Yine sürecin hızlı şekilde sağlıklı olarak işletilebilmesi amacıyla bu gibi işlerle Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin memurları görevlendirilmiştir. Bu durumla ilgili Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi görevlilerinin vazifelendirilmiş olması şirket ile idare arasındaki iş birliğini göstermesi açısından önemli bir gelişme olarak yorumlanabilmektedir.[1659]

Erzurum Reji İdaresi'nin vergi konusunda yaşamış olduğu sorunlardan bir diğeri de hacılardan vergi alınıp alınmaması hususunda olmuştur. Sözgelimi, 1892 yılında İran üzerinden gelip-giden hacıların tespit edilen tütünler üzerinden alınıp alınmaması gereken vergilerle ilgili problem örnek gösterilebilir. Yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde hacıların seyahatleri esnasında taşımış oldukları eşyaların yanı sıra ihtiyaçları kadar olmak şartıyla aldıkları tütün ve tömbeki üzerinden vergi alınmaması yönünde karar alınmıştır. Alınan bu karara 1823 yılında Erzurum'da İran ile imzalanmış olan antlaşmanın ikinci maddesi gerekçe olarak gösterilmiştir. Bu antlaşma doğrultusunda hacılar ile yanlarında bulunan eşlerinden tütün veya tömbeki gibi eşyaların kendi ihtiyaçlarını giderecek kadar olması durumunda vergi alınmaması uygulamaya konulmuştur.[1660] İran üzerinden hacca gidecekler ve beraberindekilerin memleketlerinden yanlarına kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar getirmiş oldukları tütünlerin Mekke ve Medine gibi bölgelerde yasak sayılmaması ve gerekli izinlerin sağlanması için İran ile imzalanmış olan Erzurum Antlaşması'nın 2. maddesi dayanak gösterilmiştir.[1661] Hac vazifesini icra etmek için İran üzerinden ülkeye giriş-çıkış yapan hacılar üzerinde ihtiyacı kadar olan tütünler üzerinden vergi alınmaması doğrultusunda bir kararın alınmasında hacıların taşımış oldukları tütün veya sigaralar üzerinde ticari bir gelir elde etme düşüncesinin olmaması etkili olmuştur. Bu madde doğrultusunda yaşanacak olası mağduriyetlere çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Tütün kontrolüne yönelik hayata geçirilen uygulamalardan dolayı meydana gelen problemlerin yanı sıra idarenin uygulamalarında dolayı da sorunlar cereyan etmiştir.

[1658] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2088, Gömlek No: 71 (H. 20 Şevvâl 1315/M. 14 Mart 1898).
[1659] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1452, Gömlek No: 115 (H. 17 Muharrem 1305/M. 5 Ekim 1887).
[1660] BOA. BEO. Dosya No: 34, Gömlek No: 2492 (H. 22 Zi'l-Hicce 1309/M. 18 Temmuz 1892).
[1661] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1988, Gömlek No: 100 (H. 23 Muharrem 1310/M. 17 Ağustos 1892).

3.2.2. Erzurum Reji İdaresi'nin Uygulamaları

Reji Şirketi'nin Erzurum'da teşkilatlandırılmasıyla birlikte uygulamış olduğu politikalardan dolayı tütün çiftçileri, imalatçıları, tüketicileri ve tüccarlar ile sorunlar yaşamıştır. Bu sorunlar ise idarenin merkezi hükümet ile yerel idarecilerle ihtilafa düşülmesine neden olmuştur.[1662] Yaşanan sorunların nedenlerine bakıldığında ise şirketin vilâyetteki uygulamalarından dolayı imparatorluğun genelinde olduğu gibi ambar meselesinden, evraklar ile kutulara bandrol ve pul yapıştırılmasından, tütün ve sigara paketlemesi, tütün ekim ruhsatından, mevsim-i zirâat meselesinden ve takdir-i fiyat bir diğer ifadeyle fiyat belirleme meselesinden kaynaklanmıştır. Nitekim sorunların yaygın olarak ambar meselesinden dolayı yaşandığı saptanmıştır.

3.2.2.a. Ambar Sorunu

Tütünün şirketin tekeline girmesiyle birlikte şikâyetlerin yoğun olarak yaşandığı konulardan biri de tütünlerin depolanması amacıyla kullanılan Reji ambarıyla ilgili olmuştur. Nitekim çıkması öngörülen problemlerin çözümü hususunda şartname ve nizâmnâmede ambarlarla ilgili ayrıntılı şekilde düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede şirket nizâmnâmesinin 16. maddesinde ambarlarla ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Nizâmnâmede açıkça şirketin teşkilatlandırılmış olduğu bölgelerde ambar yetersizliğinin olması durumunda Reji Şirketi'nin ambar inşa etmesi gerektiği de belirtilmiştir.[1663]

Bu doğrultuda şartnamede de belirtildiği gibi 100.000 kıyyenin üzerinde tütün üretimi yapılan mahallerde Rejinin ambar inşa etmesi kararlaştırılmıştır. Bir köyde veya mahalde üretilen tütünlerin toplamının 100.000 kıyyeyi geçmemesi durumunda ise birkaç köy birleştirilerek ulaşım ağının uygun olduğu ortak bir noktaya bu ambar Reji tarafından inşa edilmektedir.[1664] Lakin bu ambar tütün çiftçisinin üretim yaptığı noktaya 10 saatlik yürüme mesafesinden uzak olmamalıdır. Ambarın üretim noktasından 10 saatlik yürüme mesafesinden uzak olması durumunda ise çiftçi ürününü ambara nakletmek için zorlanamazdı. Reji bir memur görevlendirerek ambara

[1662] Ebu El Ziya, "Reji", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, (9 Nisan 1909, s. 1).
[1663] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1411, Gömlek No: 24 (H. 15 Receb 1304/M. 9 Nisan 1887).
[1664] Mucize Ünlü, "Samsun Reji İdaresi ve Tütün İşçisi Kadınlar", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I, (Samsun, 2016),* ed. Osman Köse. (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), s. 777.

10 saatlik yürüme mesafesinden uzak bir nokta belirlenerek tütün çiftçisinden ürün teslim alındıktan sonra Reji görevlileri tarafından ambara nakledilmektedir.[1665]

Bu düzenlemeler çerçevesinde imparatorluk genelinde nerelerde, hangi mahallerde ne kadar ve ne zaman ambar yapılması gerektiği hakkında Rejinin bilgi sahibi olması amacıyla araştırma yapılması için harekete geçilmiştir.[1666] Ayrıca Reji Şirketi tarafından yapılan incelemeler neticesinde ihtiyaç duyulan bölgelerde ambar inşasına başlanması amacıyla imparatorluk genelindeki vilâyetlere bilgilendirme yazısı gönderilmiştir.[1667] Bu hususta yazının gönderildiği vilâyetlerden biri de Erzurum olmuştur. 14 Aralık 1885 tarihinde Reji Şirketi tarafından Erzurum Reji İdaresi'ne gönderilen yazıyla vilâyet genelinde üretilen tütün miktarı, Rejiye bağlı olarak aktif olan ambar sayısı, ambarların genel durumu, doluluk oranları ve yeni bir ambar inşasına ihtiyaç duyulup duyulmadığı ile ilgili bilgi istenmiştir. Bu doğrultuda Erzurum Reji İdaresi tarafından merkeze verilen cevapta vilâyette bulunan ambarların yeterli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca aktif olan ambarların genel durumunun iyi olduğu ve tütün depolamak için boş alanlarının olduğu dahi belirtilmiştir. Tütün çiftçileri ile tüccarları tarafından bölgede ambar yetersizliğinin olduğuna dair yapılan şikâyetlerin aksine yeni bir ambar inşasına ihtiyaç duyulmadığı da aktarılmıştır. Böylece şirketin örgütlendiği ilk yıllarda Erzurum bölgesinde tütün çiftçilerinin aksine ambar sıkıntısının olmadığı belirtilmiştir.[1668]

Erzurum Reji İdaresi tarafından merkeze verilen bu cevapların yanı sıra vilâyet genelinde aktif olan Reji ambarları hakkında bilgi edinmek amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Bu çerçevede yürütülen çalışmalar neticesinde 1885 yılında Erzurum vilâyetinde Rejiye bağlı olan ambarların bağlı bulunduğu nezaret ve müdürlük, bulunduğu yer ve kira ücretleri ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı olan Erzurum merkez, Erzincan, Van, Muş ve Bitlis bölgelerinde toplamda 43 ambar hizmet vermiştir. Bu ambarlarla ilgili istatistiki veriler ve bölgedeki dağılımına dair bilgiler tablo 38'de yer almaktadır.[1669]

[1665] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1411, Gömlek No: 24 (H. 15 Receb 1304/M. 9 Nisan 1887).
[1666] BOA. BEO. Dosya No: 897, Gömlek No: 67210 (H. 19 Muharrem 1314/M. 30 Haziran 1896).
[1667] BOA. BEO. Dosya No: 796, Gömlek No: 59684 (H. 8 Muharrem 1314/M. 19 Haziran 1896).
[1668] BOA. ŞD. Dosya No:1711, Gömlek No: 10 (H. 29 Cemazîye'l-Evvel 1303/M. 5 Mart 1886).
[1669] BOA. ŞD. Dosya No:1711, Gömlek No: 10 (H. 29 Cemazîye'l-Evvel 1303/M. 5 Mart 1886).

Tablo 38: Erzurum Reji İdaresi Ambarları (1885)

Nezaret	Müdüriyet	Ambarların Yeri	Ambar Adeti	Ambarın Yıllık Kirası	
				Terkim	Kuruş
Erzurum	Erzurum	Erzurum Merkez	1	70	242
Erzurum	Erzurum	Tercan	13	70	60
Erzurum	Erzincan	Erzincan Merkez	1	70	1.600
Erzurum	Erzincan	Kemah	1	65	145
Erzurum	Erzincan	Kelkit	1	65	145
Erzurum	Van	Van Merkez	1	65	2.000
Erzurum	Van	Vartan	1	20	349
Erzurum	Van	Erciş	2	20	996
Erzurum	Van	Çölemerik	1	60	186
Erzurum	Van	Gever	1	80	232
Erzurum	Van	Saray	1	80	232
Erzurum	Van	Şemdinan	1	20	466
Erzurum	Van	Başkale	1	80	873
Erzurum	Muş	Muş Merkez	11	15	7.936
Erzurum	Bitlis	Bitlis Merkez	5	15	8.300
Erzurum	Bitlis	Siirt	1	15	1.200
-	-	-	**43**	-	**34.042**

Kaynak: BOA. ŞD. Dosya No: 2616, Gömlek No: 24 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 19 Ekim 1893).

Tablo 38'deki veriler incelendiğinde Van, Muş[1670] ve Bitlis bölgelerinin idarî yönetim anlamında Erzurum vilâyetine bağlı olmadıkları halde Reji Şirketi tarafından Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı oldukları görülmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde Erzurum merkezinde Reji İdaresi'ne bağlı 14, Erzincan bölgesinde 3, Van bölgesinde 9, Muş bölgesinde 11 ve Bitlis bölgesinde 6 ambar bulunmaktadır. Bu doğrultuda Erzurum vilâyeti sınırları içerisinde ve Erzurum Reji İdaresi'ne bağlı olan bölgelerde toplamda 43 Reji ambarı hizmet vermiştir. Aktif olan bu ambarların kira bedeli ise toplamda 34.042 kuruştur. Belirlenmiş olan bu kira ücretinden hareketle ambarların idarenin mülkü olmamakla birlikte yıllık giderler arasında ambar kiralarının önemli bir kalem olarak yer aldığı söylenebilir. Ayrıca 1886 yılında yapılan araştırmalar neticesinde vilâyet genelinde hizmet veren bu ambarlara ek olarak

[1670] 1875 yılına kadar Erzurum vilâyetine bağlı bir sancak olarak idare edilen Muş, bu tarihten sonra müstakil bir sancak haline getirilmiştir. Bkz. Mustafa Çabuk, Semra Tombul, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Muş'ta Ermeni İhtilalcilerin Ermenilere Zulmü (1892-1906)", *Asia Minor Studies,* 7/1, (Ocak 2019): 2.

Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü bünyesinde 12 ambarın daha aktif hale getirildiği tespit edilmiştir. Böylece 1886 yılında Erzurum Reji İdaresi bünyesinde aktif olan ambar sayısı 55 olmuştur.[1671] 1886 yılında yapılan 12 ambarın vilâyet genelindeki dağılımını ve kira bedelini gösteren istatistiki veriler tablo 39'da yer almaktadır.

Tablo 39: Erzurum Reji İdaresi Ambarları (1886)

Nezaret	**Müdüriyet**	**Ambarların Yeri**	**Ambar Adeti**	**Ambarın Yıllık Kirası**	
				Terkim	**Kuruş**
Erzurum	Erzurum	Erzurum Merkezi	6	70	5.170
Erzurum	Erzurum	Bayburt	1	70	1.000
Erzurum	Erzurum	Aşkale	1	70	242
Erzurum	Erzurum	Karakilise	1	85	970
Erzurum	Erzurum	Kiğı	1	70	776
Erzurum	Erzurum	Tortum	1	65	145
Erzurum	Erzurum	Eleşkirt	1	90	436
Toplam			**12**	-	**8.739**

Kaynak: BOA. ŞD. Dosya No: 2616, Gömlek No: 24 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 19 Ekim 1893).

Tablodaki bilgiler incelendiğinde Erzurum Merkez Reji Başmüdürlüğü'ne bağlı olan toplamda 12 ambarın hizmet verdiği tespit edilmiştir. Bunlardan 6'sının Erzurum sancağının merkezinde, 1'i Bayburt kazasında, 1'i Aşkale kazasında, 1'i Karakilise kazasında, 1'i Kiğı kazasında, 1'i Tortum kazasında ve son olarak 1'i de Eleşkirt kazasında hizmet vermiştir. Şirket tarafından kiralanmış olan ambarlar için yıllık olarak toplamda 8.739 kuruş ödendiği tespit edilmiştir.

1886 yılında sayıları belirlenmiş olan 55 Reji ambarının aktif olması ve yapılan incelemeler neticesinde bölgede yeni ambarın inşasına ihtiyaç duyulmadığının tespit edilmiş olmasına rağmen bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin temel sebebinin ambar yetersizliği olduğu iddia edilmiştir. Bu iddialar çerçevesinde kaçakçılığın gerçekleştiği yıllardan biri de 1889 yılı olmuştur. 1889 yılında Trabzon bölgesinden Laz tütün kaçakçılarının tütünleri aşırarak Erzurum üzerine hareket ettiklerine dair istihbarat alınmıştır. Bu istihbarat doğrultusunda Trabzon Reji İdaresi tarafından Erzurum Reji İdaresi'ne gönderilen yazıda, kaçakçıların yakalanması talebi iletilmiştir. Bu talep doğrultusunda harekete geçen Erzurum Reji İdaresi'nin bölgede

[1671] BOA. ŞD. Dosya No: 2616, Gömlek No: 24 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 19 Ekim 1893)

yapmış olduğu araştırma ve takibat neticesinde kaçakçıların sayılarının 80 ile 100 kişi arasında değiştiğini tespit etmiştir. İdare, jandarma ve kolculardan oluşan askeri kuvvet yapmış olduğu takibat neticesinde kaçakçıları yakalamıştır.[1672]

Yakalanan kaçakçıların ifadesi Erzurum Reji İdaresi tarafından alınmıştır. İfadelerden elde edilen bulgular Trabzon Reji İdaresi ile de paylaşılmıştır. Kaçakçıların vermiş olduğu ifadelerde bölgede ambar yetersizliğinin olduğu ve bundan dolayı bu yola başvurduklarını belirterek ihtiyaç duyulan ambarların olması halinde yasadışı yollara başvurmayacaklarını belirtmişlerdir. Buna karşın Erzurum Reji İdaresi harekete geçerek bölgedeki ambarların yeterli olup olmadığıyla ilgili çalışmalara başlamıştır.[1673] Bu doğrultuda Erzurum vilâyeti ile Mâliye Nezâreti arasında meydana gelen yazışmalar neticesinde aynı tarihlerde Erzurum vilâyetinde tütün üretiminin fazla olmadığı bölgede bulunan ambarların ise yeterli olduğu belirtilmiştir. Bu gibi nedenlerden dolayı üreticinin kaçakçılığa yönelmeyeceği belirtildiği gibi üreticinin zamanında tütününü ambarlara teslim etmesi hususunda herhangi bir engelin olmadığı ifade edilmiştir. Ancak ambar sayısının bölgede yeterli olmasına rağmen 1889 yılında Erzurum vilâyetinin merkezinde farklı mahallerde 3 ambar daha inşa edilmiştir. Böylece bölgede idare bünyesinde aktif olan ambar sayısı 58'e çıkmıştır.[1674]

Vilâyet genelinde ambar meselesinden dolayı meydana gelen diğer problemin nedeni de tütün çiftçilerinin zamanında tütünlerini ambara teslim etmeleri ile ilgilidir. Bununla ilgili düzenlemeler ise şartnamenin 17. ve 25. maddelerinde yapılmıştır.[1675] Şartnamede belirtildiği üzere hasadı yapılmış olan tütünlerin çiftçiler tarafından kurutulup gerekli işlemlerin yapılmasından sonra[1676] en son ertesi sene Ağustos ayının sonuna kadar Reji ambarlarına teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[1677] Belirlenen zaman içerisinde tütünlerini ambarlara teslim etmeyen çiftçilerin kaçakçı sayılacağı gibi tütünün ise kaçak tütün olarak nitelendirilerek gerekli olan muamelenin yapılacağı

[1672] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1684, Gömlek No: 34 (H. 27 Rabî'ül-Ahir 1307/M. 21 Aralık 1889).
[1673] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1684, Gömlek No: 34 (H. 27 Rabî'ül-Ahir 1307/M. 21 Aralık 1889).
[1674] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1505, Gömlek No: 4 (H. 19 Şaban 1305/M. 1 Mayıs 1888).
[1675] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1409, Gömlek No: 26 (H. 9 Receb 1304/M. 3 Nisan 1887).
[1676] BOA. MV. Dosya No: 1, Gömlek No: 58 (H. 17 Cemazîye'l-Evvel 1302/M. 4 Mart 1884).
[1677] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1589, Gömlek No: 32 (H. 27 Cemazîye'l-Evvel 1306/M. 29 Ocak 1889).

ifade edilmiştir.[1678] Yine kaçak tütün ekimi yaptığı tespit edilen çiftçilerin para cezası veya hapis cezasıyla cezalandırılmasına da karar verilmiştir. Bu kararın alınmasında ise cezaların caydırıcı olması hususu etkili olmuştur.[1679]

Adana vilâyetinde olduğu gibi imparatorluğun diğer vilâyetleri ve Erzurum'da da Rejiye ait olan ambarların yetersiz ve tütünlerin ambarlara uzak olması durumunda tütün çiftçilerine ek süre tanınmıştır. Ayrıca gecikmelerden dolayı tütünün kaçak, tütüncünün ise kaçakçı sayılmayacağı da belirtilmiştir.[1680] Gecikmelerden dolayı yaşanan sorunlara bu yöntemle çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Yapılan yeni düzenlemelerle birlikte çözüm bulmaya çalışılan bir diğer mesele de ambarlara teslim edilmiş tütünlerde eksikliğin çıkmasıdır. Bu bağlamda, ilgili düzenlemeler nizâmnâmenin 47. maddesinde yapılmıştır. Nitekim nizâmnâmede belirtildiği üzere ambarlara teslim edilmiş tütünlerde eksik çıkan her bir kilo için ceza olarak 1 Osmanlı altını alınması yönünde karar belirtilmiştir. Eksik olduğu saptanan tütünlerin yerlerinin tespit edilmesi durumunda ise bu tütünler müsadere edilmiştir. Kaçak tütünleri saklayanlara ise para cezası kesilmiştir.[1681]

Bölgede tütün çiftçilerinin veya tüccarlarının yaşamış olduğu sorunlardan bir diğeri de tütünlerin ambarlara nakledilmesi görevini icra eden vekillerin alacağı ücret konusu olmuştur. Nitekim çiftçi ve tüccarlar her imza için vekillerin 50 kuruş almasını fazla bularak Adliye Nezâretine başvurmuşlardır. Başvuru neticesinde yürütülen araştırma ve incelemeler sonucunda ise her imza için 50 kuruş alınmasına gerek olmadığı tüm işlemler için 100 kuruş alınması yönünde karar verilmiştir. Böylece bu alanda çözüm yolu üretilmiştir.[1682] Ücret meselesi ile ilgili şikâyetlerin yaşanmış olduğu alanlardan bir diğeri tütünlerin ambarda bulunması sürecinde alınan ambar kira bedelidir. Nizâmnâmenin 37. maddesi bu konuyla ilgilidir. Nizâmnâmeye göre 7 gün boyunca ambarda tutulan dökük tütünler için 1 kuruş 5 para, dökük olan her 4 bohça için ise 1 kuruş 20 para alınması kararlaştırılmıştır. Şirket ile Osmanlı yönetimi arasında imzalanmış olan antlaşma doğrultusunda hazırlanmış olan şartnamede

[1678] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1356, Gömlek No: 73 (H. 19 Şevvâl 1303/M. 21 Temmuz 1886); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1870, Gömlek No: 18 (H. 15 Safer 1309/M. 20 Eylül 1891).
[1679] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 84, Gömlek No: 40 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1328/M. 14 Nisan 1910).
[1680] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1486, Gömlek No: 21 (H. 3 Cemazeyilehir 1305/M. 16 Şubat 1888).
[1681] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 22 (H. 28 Zi'l-Hicce 1332/M. 17 Kasım 1914).
[1682] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1850, Gömlek No: 5 (H. 7 Zi'l-Hicce 1308/M. 14 Temmuz 1891).

belirtilen bu fiyat uygulamasının 1921 yılına kadar devam edeceği açıklanmıştır. Lakin bu sürenin sona ermesinden 2 ay önce yeni fiyatın dönemin şartlarına göre Reji Şirketi'nin teklifi üzerine Mâliye Nezâreti ile yapılacak müzakereler neticesinde belirleneceği taahhüt altına alınmıştır.[1683]

Ambarlarla ilgili yaşanan bir diğer sorun da tütün çiftçilerinin ambarlara teslim etmiş oldukları tütünlerin satış işleminin yapılmadığı ve bu durumda da mağdur olduklarını dile getirmeleridir. Uzun süre satışı yapılmadan ambarlarda bekletilen tütünlerde çürümeler oluşmaktadır. Çürümeden dolayı meydana gelen kaybın faturası ise şirkete değil çiftçiye kesilmektedir. Bu hususta Erzurum vilâyetinde bu sebepten dolayı 1913 yılında bir vaka meydana gelmiştir. Nitekim tütün çiftçileri tarafından Mâliye Nezâretine çekilmiş olan şikâyet mektubunda mağduriyetlerinin giderilmesi talebinde bulunmuşlardır. Ancak mağduriyetin ne yönde çözüm bulduğu tespit edilememiştir. Nitekim bu alanda yapılan araştırmalar neticesinde konuyla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.[1684] Vilâyet genelinde şirketin uygulamalarından dolayı birtakım sorunların yaşandığı alanlardan biri de tütün ve sigara paketleme meselesi olmuştur.

3.2.2.b. Tütün ve Sigara Paketleme Sorunu

İmparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de Reji Şirketi'nin bölgedeki uygulamalarından dolayı doğan sorunlardan biri de tütün ve sigaraların paketlenmesinden[1685] kaynaklanmıştır. Yaygın olarak görülen sorunlardan biri bölgede tütün ticareti ve satışı yapan tüccarların Erzurum Reji İdaresi'nden almış oldukları paketlerde eksikliğin ortaya çıkması olmuştur. Bu problemin çözümü hususunda yapılan araştırmalar neticesinde tütünlerin sadece Reji fabrikalarında tartılması ve muayene edilmesinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.[1686] Bu durumdan dolayı Mâliye Nezâretinin Reji İdaresi ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde fabrikalarda paketlenen tütünlerin eksik çıkmaması için gerekli özenin gösterilmesi istenmiştir. Tütünlerin fabrikadan alınır alınmaz alıcılar tarafından eksikliğin olduğu tespit edilirse eksik olan bu miktar Reji tarafından karşılanmaktadır. Ancak eksik

[1683] BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 22, Gömlek No: 61 (H. 26 Receb 1338/M. 15 Nisan 1920).
[1684] BOA. DH. İD. Dosya No: 91, Gömlek No: 7 (H. 5 Şaban 1331/M. 10 Temmuz 1913).
[1685] Boşalan bu paketler 1916 yılından sonra ikinci defa kullanılmak üzere toplanmaya başlanmıştır. Bkz. BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 27, Gömlek No: 32 (H. 10 Rabî'ül-Ahir 1335/M. 3 Şubat 1917).
[1686] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1460, Gömlek No: 7 (H. 15 Safer 1305/M. 2 Kasım 1887).

tütünler ile ilgili yapılan şikâyetlerin geneli tüccarların dükkânlarında satılan paketlerle ilgili olmuştur. Bunun sebebinin ise tütün paketlerinin uzun süre dükkânlarda durmasından dolayı eksilmelerin meydana geldiği ileri sürülmüştür. Bu eksilmelere sebep olan durumun ise dükkânlardaki rutubet olduğu saptanmıştır. Bu sebepten dolayı paketlerde oluşacak olan eksiklikten Reji Şirketi'nin sorumlu tutulmayacağı belirtilerek tüccarların iş yerlerinde gerekli olan önlemleri alması istenmiştir. Ayrıca Reji ile Osmanlı yöneticileri, paketlerin içerisinde bulunun tütün miktarıyla ilgili bir cetvel hazırlanması gerektiği hususunda karar almışlardır.[1687]

Paketlemeyle ilgili gerekli denetlemeler Reji görevlileri ile hükümet memurları tarafından yapılacaktır. Şayet bandrolü açılmamış ve şekil olarak bozulmamış kutularda rutubetten dolayı tütünün eksik olarak hükümet yetkilileri tarafından tespit edilirse Reji Şirketi'nin bünyesinde faaliyet gösteren fabrikanın müdürü sorumlu tutulmuştur. Belirlenen para cezası müdürden tahsil edilmiştir. Lakin memurlar tarafından kutuların üzerinde bulunan bandrolün bozulması durumunda eksikliğin tespit edilmesi neticesinde ise failler hakkında yargılama sürecinin başlatılmasına karar verilmiştir.[1688]

Bunun sonucunda tüccarların işletmiş oldukları dükkânların, rutubetten dolayı tütün eksilmesinin önüne geçilmesi için alanın belirli bir rutubet derecesine sahip olması sağlanacaktır.[1689] Ayrıca bu tür dükkânlarda yaşanan sorunların önüne geçilmesi için paketlerde bulundurulan tütün miktarı ve paketlerin hacimleriyle ilgili bilgileri içeren cetvellerin dükkânlara asılması istenmiştir.[1690] Bu cetvellerin ise dükkânlara asılıp asılmadığının kontrol edilmesi amacıyla denetleme görevi belediye komiser ve çavuşlarına verilmiştir. Böylece dükkân ve mağaza gibi işletmeler denetim altında tutulmaya çalışılmıştır.[1691] Denetlemeler neticesinde cetvelleri eksik olan veya cetvellerdeki istatistiki bilgilerin aksine durumun tespit edilmesi ve paketlerde hilelerden dolayı eksik tütünün çıkması durumunda ise tütünler müsadere edilmiştir. Müsadere edilen tütünlere el konularak devlet tarafından Reji İdaresi'ne satılarak

[1687] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1432, Gömlek No: 103 (H. 25 Şevvâl 1304/M. 17 Temmuz 1887).
[1688] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1465, Gömlek No: 118 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1305/M. 24 Kasım 1887).
[1689] BOA. MV. Dosya No: 24, Gömlek No: 70 (H. 17 Muharrem 1305/M. 5 Ekim 1887).
[1690] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1449, Gömlek No: 58 (H. 3 Muharrem 1305/M. 21 Eylül 1887).
[1691] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1446, Gömlek No: 74 (H. 25 Zi'l-Hicce 1304/M. 14 Eylül 1887).

gelirlerinin hayır işlerinde kullanılması için devlet hazinesine aktarılmıştır.[1692] Ayrıca dükkân işletmecisi olan tüccara para cezası kesilerek hakkında tahkikat sürecinin başlatılması kararı alınmaktadır.[1693] Dükkânlardaki denetim, bu görevliler tarafından yapılırken fabrikalar ise Reji Şirketi ile Mâliye Nezâreti arasında yapılan görüşmeler neticesinde belirlenen mâliye müfettişleri ile memurları tarafından denetlenmiştir. Dükkân ve mağazaların denetime tabi tutulduğu gibi fabrikaların da paketleme işlemelerinin gerçekleştiği alanlar sıkı denetime tabi tutulmuştur.[1694] Lakin eksikliğin oluştuğuna dair şikâyetin alınması üzerine ilk denetleme, Reji Şirketi'nin görevlisi ile ehl-i hibre olarak nitelendirilen tütüncü esnafından oluşan birkaç kişiyle yapılmıştır.[1695]

Mâliye müfettişlerinin denetleme faaliyetlerine katılmasıyla ilgili 1887 yılında Mâliye Nezâreti tarafından Selanik, İşkodra, Yanya, Samsun, İzmir, Ankara, Diyarbekir, Van, Halep, Şam, Bafra, Trablusgarp, Bingazi ve Erzurum vilâyetlerine bilgilendirme metni gönderilmiştir. Esasen metin Reji fabrikalarına çekilmiştir. Gönderilen metinde tütün eksikliği ile ilgili yaşanan sorununun önünün alınması amacıyla yılda en az 4 defa mâliye müfettişleri veya memurları tarafından fabrikalarda gerekli denetlemelerin yapılması istenmiştir. Memurların denetleme amacıyla bölgeye gelmeleri durumunda ise ilgili vilâyetin ve fabrikanın gerekli kolaylığı sağlaması talep edilmiştir.[1696] Mâliye Nezâreti tarafından görevlendirilen mâliye müfettişleri ile memurları gerek vilâyet merkezlerinde gerekse taşralarda faaliyette olan fabrikalarda tütün ve sigara paketlerinin[1697] denetlenmesi ve kontrol edilmesi amacıyla görev icra etmişlerdir.[1698]

[1692] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1483, Gömlek No: 69 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 8 Şubat 1888).
[1693] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1495, Gömlek No: 26. (H. 6 Receb 1305/M. 19 Mart 1888)
[1694] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 494, Gömlek No: 75 (H. 9 Şaban 1322/M. 19 Ekim 1904).
[1695] BOA. MV. Dosya No: 13, Gömlek No: 77 (H. 10 Safer 1304/M. 8 Kasım 1886); BOA. ŞD. Dosya No: 2511, Gömlek No: 8 (H. 7 Şevvâl 1304/M. 29 Haziran 1887).
[1696] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1465, Gömlek No: 101 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1305/M. 24 Kasım 1887).
[1697] Reji Şirketi tarafından bu paketler satıcılara 3 kuruş karşılığında satılmakla birlikte üzerlerine 10 kuruşluk pul yapıştırılması kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. DH. MB. HPS. M. Dosya No: 46, Gömlek No: 114 (H. 1 Muharrem 1340/M. 4 Eylül 1921); BOA. MV. Dosya No: 74, Gömlek No: 115 (H. 27 Şevvâl 1310/M. 14 Mayıs 1893); BOA. BEO. Dosya No: 203, Gömlek No: 15215 (H. 4 Zi'l-ka'de 1311/M. 9 Mayıs 1894).
[1698] BOA. MV. Dosya No: 27, Gömlek No: 54 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1305/M. 9 Ocak 1888).

Nitekim mâliye müfettişlerinin 1888 yılında Erzurum Reji İdaresi Tütün Fabrikası'nda denetimde bulunduğu tespit edilmiştir. Belirlenen tarihlerde idare tarafından yapılan açıklamada fabrikanın düzenli olarak müfettişler tarafından denetlendiğinden dolayı tütünlerin paketlenmesi hususunda herhangi bir sorunun meydana gelmediği ifade edilmiştir. Ancak bölgede yapılan şikâyetlerin genel olarak fabrikadaki sigara ve tütünlerin yetersiz olmasıyla alakalı olmuştur. Bu konudaki sorunun çözümü hususunda ise Trabzon Reji İdaresi Tütün Fabrikası'ndan paket ile sigara tütünü ithal edilmiştir. Lakin gelen bu paket ve sigaraların mâliye müfettişleri tarafından denetlenmediği için olası eksik tütün şikâyetinin bu paketlerden dolayı kaynaklandığı fabrika yönetimi tarafından heyet raporları eşliğinde açıklanmıştır. Erzurum Reji İdaresi tarafından bu hususta yapılan şikayete bu şekilde cevap vermesiyle eksik tütünün içerisinde bulunduğu paketlerin idarelerine ait olmadığını Trabzon Reji İdaresi'ne ait olduğunu beyan ederek kendisini savunduğu görülmektedir.[1700]

Erzurum Reji İdaresi'nde aktif olan fabrikada üretilen sigara ve tütün paketleriyle ilgili meydana gelen şikâyetlerin bir diğer sebebi de kuponlar olmuştur. Sözgelimi, Erzurum vilâyetinde 1899 yılında yapılan şikâyet örnek gösterilebilir. Bu doğrultuda Erzurum vilâyetine bağlı olan Kiğı kazasına bağlı olan Heftariç (Aftariç-Güneşlik) köyünde yaşamakta olan Tayyar Bin Ali ile diğerlerinin ellerinde bulunan kuponların kırılması neticesinde tahkikat süreci başlatılmıştır. Hakkında tahkikat süreci başlatılan kişi ise Kiğı kazası Reji memuru Zeynelzade Mustafa Efendi olmuştur. İlk etapta yürütülen tahkikat neticesinde Mustafa Efendi suçsuz bulunarak hakkında görülen mahkemeye son verilmiştir. Ancak daha sonra bölgede yaşayan muhacirlerin ifadeleri neticesinde dâvâ yeniden başlamıştır. Bu doğrultuda yürütülen araştırmalar neticesinde zikredilen kuponların Mustafa Efendi'ye kaza kaymakamı İbrahim Efendi tarafından verildiğine dair bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgiler çerçevesinde muhakeme süreci yeniden başlatılmıştır. Ancak muhakeme süreciyle ilgili malumata ulaşılamamıştır. Bu sebepten dolayı dâvânın ne yönde neticelendiğine dair bilgi elde edilememiştir.[1701]

[1700] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1520, Gömlek No: 92 (H. 1 Zi'l-ka'de 1305/M. 10 Temmuz 1888).
[1701] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2178, Gömlek No: 94 (H. 4 Muharrem 1316/M. 25 Mayıs 1898).

Reji fabrikalarında üretilen tütün ve sigaraların paketleriyle ilgili bir diğer önemli problem de paketlerin üzerinde yazılmış olan yazılar ile çizilen tasvirler olmuştur. Erzurum vilâyetinde bu hususta 1911 yılında sorun meydana gelmiştir. Probleme neden olan gelişme ise Sultan Mehmet Han, Meclis-i Mebusan Reisi ile Mahmut Şevket Paşa'nın resimlerinin tütün ve ustura tabakalarına yapıştırılmış olmasıdır. Bu tabakaların piyasada dolaşmakta olduğu Erzurum vilâyetine bağlı olan Erzincan Mutasarrıflığı tarafından merkeze bildirilmiştir. Ayrıca bu tür paketlerin piyasada dolaşmasının uygun olup olmadığı ile ilgili malumat verilmesi yönünde talepte bulunulmuştur. Yine telgrafın içeriğinde bu tür girişimlerin caiz olmadığı da aktarılmıştır.[1702]

Bu telgraf doğrultusunda Dâhiliye Nezâretine bağlı olan Muhabere Dairesi İkinci Şubesi tarafından gerekli incelemelere başlanmıştır. İnceleme ve araştırmalar yapıldıktan sonra Erzincan Mutasarrıflığı'na çekilmiş olan telgrafla bu gibi faaliyetlerin yasaklanmasının caiz olduğu belirtilmiştir. Bunun gerekçesi ise padişah görselinin ve isimlerinin sigara kâğıtları üzerinde bulundurulması zaman içerisinde halk arasında paketlerin kullanımının artması olarak gösterilmiştir. Yaygın olarak kullanılan bu paketlerdeki sigaraların bitmesiyle birlikte paketlerin atılarak ayaklar altına alınmasından dolayı caiz olmadığı belirtilmiştir.[1703] Yine imparatorluk genelinde sigara ve tütün paketlerinin üzerinde resim ve yazılar dışında armaların kullanmasından dolayı da sorunlar meydana gelmiştir.[1704] Bu doğrultuda Erzurum bölgesinde sorunun yaşandığına dair verilere ulaşılamamıştır. Erzurum'da her ne kadar sorun yaşanmamış olsa da 1904 yılında Meclis-i Mahsusa İdaresi'nden Osmanlı arması[1705] dışında farklı armaların kullanılmasının yasaklanmasına dair karar alınmıştır.[1706] Vilâyette idare ile tütün çiftçileri arasında soruna neden olan bir diğer gelişme de tütün ekimi için ruhsat alınmasıdır.

[1702] BOA. DH. İD. Dosya No:108, Gömlek No: 25 (H. 30 Zi'l-ka'de 1329/22 Kasım 1911). Bkz. Ek-12.
[1703] BOA. DH. İD. Dosya No:108, Gömlek No: 25 (H. 30 Zi'l-ka'de 1329/22 Kasım 1911).
[1704] BOA. BEO. Dosya No: 1862, Gömlek No: 139582 (H. 29 Safer 1320/M. 7 Haziran 1902).
[1705] Reji İdaresi'nin arması için Bkz. Ek-13. Ayrıca Osmanlı arması için bkz. Edhem Eldem, "Geç Osmanlı Döneminden Günümüze İntikal Eden Bir Kıtsch Numunesi: Arma-i Osmanî", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 192, (Aralık 2009): 56.
[1706] BOA. MF. MKT. Dosya No: 395, Gömlek No: 2 (H. 28 Zi'l-Hicce 1315/M. 20 Mayıs 1898).

3.2.2.c. Ekim Ruhsatnamesi Sorunu

Reji Şirketi'nin uygulamalarından doğan sorunlardan biri de tütün çiftçilerinin ruhsat alma meselesidir.[1707] Nitekim tütün ekimi yapmak isteyen her çiftçinin bağlı bulunduğu Reji İdaresi'nden ruhsat alması zorunlu koşulmuştur.[1708] Bu zorunlulukla birlikte imparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de bu soruna dair birçok şikâyetin meydana geldiği tespit edilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Reji Şirketi'nin kurulup tütünü denetim altına almasıyla birlikte tütün ekecek çiftçilerin ruhsat yerine sadece dilekçe ile bildirmelerinin yeterli olmayacağı belirtilmiştir.[1709] Ruhsat almadan tütün ekiminin yapılması durumunda ise ekilen tütünlere kaçak nazarıyla bakılarak söküm işlemi yapılmıştır. Söküm işleminin ise tütünler fidanken gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Ancak tütün çiftçisinin mağdur olmaması için tarlanın boş kalmaması amacıyla farklı bir mahsulün ekimi için izin verilmesi yönünde karar alınmıştır. Böylece tek geçim kaynağı tarım olan çiftçilerin mağduriyeti giderilmeye çalışılmıştır.[1710] Bu doğrultuda yapılan düzenlemelerle hem kayıt dışı tütün ekimi yapılmasının engellenmesi hem de çiftçinin mağdur olmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bu tür önlemlerin alındığı idarelerden biri de Erzurum Reji İdaresi olmuştur. İdarenin temel hedefi ise ruhsatsız şekilde tütün ekiminin önüne geçerek kayıtlı tütün üretimini arttırmak olmuştur.[1711]

Bu hedefe ulaşılması durumunda şirket gelirlerini ciddi oranda arttıracağından dolayı idarelerden nizâmnâme ve şartnamede belirtilen hükümlerden taviz verilmemesi istenmiştir. Bu doğrultuda nizâmnâme gereği ruhsatsız şekilde ekilecek tütünlerin,[1712] çiftçinin durumuna bakılmaksızın sökületeceğinden dolayı bu gibi girişimlerde bulunulmaması hususunda çiftçiler sık sık uyarılmıştır.[1713] Nitekim Reji Şirketi'nin nizâmnâme ve şartnamesinde belirtildiği gibi tütün ekimi yapacak

[1707] 1908 yılında Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi'ne yansıyan haberde dünya çapında meşhur olan Osmanlı tütünün yaygın olarak imparatorluk genelinde ekimi yapılmasına rağmen Reji Şirketi'nin ruhsat vermeme ve çeşitli engellemelerle bu önemini kaybettirmeye çalıştığına değinilmektedir. Bkz. Ek-14. "Ticaret-i Umûmiye-Tütün ve Sigara Ticareti", *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (4 Ekim 1908, s. 321-326).
[1708] BOA. DH. İ. UM. EK. Dosya No: 3, Gömlek No:95 (H. 3 Receb 1332/M. 28 Mayıs 1914).
[1709] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2084, Gömlek No: 36 (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1315/M. 15 Eylül 1897).
[1710] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1868, Gömlek No: 96 (H. 12 Safer 1309/M. 17 Eylül 1891).
[1711] BOA. DH. İD. Dosya No: 91, Gömlek No: 10 (H. 29 Zi'l-ka'de 1329/M. 21 Kasım 1911).
[1712] BOA. Y. MTV. Dosya No: 27, Gömlek No: 77 (H. 2 Zi'l-Hicce 1304/M. 22 Ağustos 1887).
[1713] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2041, Gömlek No: 106 (H. 22 Cemazîye'l-Ahire 1310/M. 11 Ocak 1893).

çiftçilerin ruhsat almasının zorunlu olduğu defalarca çiftçiye anlatılmıştır. Ancak buna rağmen bu gibi yasadışı girişimlere girişildiği tespit edilmiştir.[1714]

Ruhsatsız tütün ekiminde taviz verilmediğine dair örneklerden biri Erzurum vilâyetinde gerçekleşmiştir. Bu konuyla ilgili verilere ise Dâhiliye Nezâreti tarafından Erzurum vilâyetine iletilmiş olan bilgilerden ulaşmaktayız. Telgrafın içeriğine bakıldığında bölgede ruhsatsız şekilde tütünün ekildiği tespit edilmiştir. Tespit edilen bu tütünlerin akıbetinin belirlenmesi amacıyla Reji İdaresi ile Erzurum Meclis İdaresi arasında görüşmeler yapılmıştır. Gerçekleşen bu görüşmeler neticesinde tütünlerin sökümüne karar verilerek, en geç 15 gün içerisinde söküm işleminin gerçekleşmesi gerektiği belirlenmiştir. Tütünün söküm işlemi gerçekleşirken çiftçinin mukavemet göstermemesi için gerekli önlemlerin alınması da talep edilmiştir. Söküm işlemlerine itiraz eden tütün çiftçilerinin ise istemeleri halinde mahkemeye başvurabilecekleri ifade edilmekle birlikte yargı yolunun da açık olduğu belirtilmiştir.[1715] Tütünlerin sökümü esnasında görevlilere mukavemet gösterenler olursa haklarında ceza kanunun 113. maddesi gereğince muamele uygulanmaktadır. Bu doğrultuda tütün çiftçileri zabıta tarafından tutuklanarak bir ay hapsine ve gerekli olan para cezasının alınacağı da belirtilmiştir.[1716]

Söküm işlemlerine başlanmadan önce yerel meclis tarafından tütünün ruhsatsız olduğuna ve sökülmesi gerektiğine dair mazbata alınmıştır. Böylece işlemlerin hukuka uygun olarak yürütülmesi sağlanmıştır. Daha sonra sökümü gerçekleştirecek olan Reji kolcuları ile bir zabıta memuru görevlendirilerek söküm işlemine başlanmaktadır.[1717]

Reji Şirketi'nin teşkilatlandırılmasından önce ekilmiş olan arâziler için ruhsat şartı koşulmamıştır. Bu arâzilerde ekilmiş olan tütünler sökülmemekle birlikte mahsulün toplanmasından sonra bandrol yapıştırmasının[1719] yeterli olacağı belirtilmiştir.[1720] Ancak şirketin teşkil edilmesinden sonra ruhsatsız tütün ekimi

[1714] Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri,* 1. Baskı, (İstanbul: Bağdat Yayınları, 2005), 470.
[1715] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1711, Gömlek No: 59 (H. 5 Şaban 1307/M. 27 Mart 1890).
[1716] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2076, Gömlek No: 72 (H. 15 Safer 1314/M. 26 Temmuz 1896); BOA. DH. MKT. Dosya No: 425, Gömlek No: 7 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1313/M. 9 Eylül 1895).
[1717] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1647, Gömlek No: 21 (H. 15 Zi'l-Hicce 1306/M. 12 Ağustos 1889).
[1719] Aynı uygulama 1874 yılında yürürlüğe giren 94 maddelik Duhân Resmî Hakkında Nizâmnâmede de geçmektedir. Bkz. BOA. İ. MMS. Dosya No: 52, Gömlek No: 2310 (H. 12 Cemazîye'l-Evvel 1292/M. 16 Haziran 1875).
[1720] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2393, Gömlek No: 66 (H. 26 Rabî'ül-Ahir 1318/M. 23 Ağustos 1900).

yapanların daha önce de belirtildiği gibi mallarının müsadere edilmesi,[1721] buna mukavemet gösterenlerin ise para ile cezalandırılması uygulamasından taviz verilmeyeceği ifade edilmiştir.[1722] Tavizin gösterilmeyeceğine dair kararın alınmasına rağmen 1887 yılında Reji İdaresi'nin bu hususta istisnai bir karar aldığı tespit edilmiştir. Bu karara göre 1887 yılında ruhsatsız şekilde ekilmiş olan tütünler sökülmeyecektir. Bu doğrultuda şirket ruhsatsız ekim yapanları affetmiş ancak bu durumun bir daha tekrarlanmayacağı ve nizâmnâme hükümlerinin uygulanmaya devam edileceğini belirtmiştir.[1723]

Tütün ruhsatıyla ilgili yaşanan sorunlara neden olan bir diğer gelişme ise tütün ticareti yapan tüccarların ruhsat alma meselesi olmuştur. Nitekim tütün çiftçileri gibi tütün tüccarları da ticaret için ruhsata tabi tutulmuşlardır. Bu bağlamda, 1894 yılında Eyüp Niyazi Bey ile Sait Ağa'nın Muş bölgesinde tütün ekimi yapan çiftçilerden satın almış oldukları tütünler örnek gösterilebilir. Tüccarlar satın almış oldukları tütünleri İran'a götürmek üzere Bitlis Reji İdaresi'nden ruhsatname talebinde bulunmuşlardır. Ancak bu talebe verilen cevap beklenmeden tüccarlar harekete geçmiştir. Bu doğrultuda istihbaratın alınmasıyla birlikte ruhsatsız sevkiyatı yapılması planlanan 207 denk[1724] tütünlerin bir miktarı Erzurum vilâyetine bağlı olan Karakilise'ye merbut olan Hamidiye kaymakamı Ali Bey'in evinde saklı bulunmuştur. Diğer bir kısmı olan 32 denk tütün ise Diyadinli İsmail Efendi'nin dükkânında tespit edilmiştir. Ele geçirilen bu ruhsatsız tütünler ile ilgili yapılan incelemeler neticesinde tütünlerin Erzurum'dan Muş'a oradan ise Adana vilâyetine sevk edildiği tespit edilmiştir. Bu gibi ruhsatsız tütünlerin tespit edilip müsadere edilmesi ve suçluların yakalanarak haklarında gerekli olan muamelenin yapılması için Erzurum vilâyeti tarafından vilâyet genelinde çalışmalar başlatılmıştır. Ancak yürütülmüş bu çalışmalar neticesinde buna benzer bir vakanın tespit edildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır.[1726]

Ruhsatnameyle ilgili Erzurum vilâyetinde yaşanan bir diğer sorun da 1894 yılında Hınıs kazasında meydana gelmiştir. 1894 yılında vilâyet genelinde yaşanan

[1721] BOA. MV. Dosya No: 10, Gömlek No: 77 (H. 28 Ramazan 1303/M. 30 Haziran 1886).
[1722] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 495, Gömlek No: 8 (H. 13 Safer 1305/M. 31 Ekim 1887).
[1723] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1520, Gömlek No: 16 (H. 27 Şevvâl 1305/M. 7 Temmuz 1888).
[1724] Yük hayvanlarının her iki yanına yüklenen yükten her birine verilen isimdir. Bkz. https://www.google.com/search?q=denk+ne+demek&oq=denk+n&aqs=chrome.1.69i57j0l5j46j0l3.5351j1j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8, Erişim Tarihi: 29.06.2021.
[1726] BOA. DH. MKT. Dosya No: 338, Gömlek No: 10 (H. 2 Şaban 1312/M. 29 Ocak 1895).

olumsuz hava koşulları neticesinde kuraklık meydana gelmiştir. Çiftçiler kuraklıktan dolayı ekmiş oldukları ürünlerden yeterli mahsulü toplayamayınca alternatif ürünleri ekme yoluna gitmişlerdir. Bu alternatif yollardan biri de tütün ekmek olmuştur. Bu doğrultuda tütün ekmek isteyen çiftçiler ruhsat için Erzurum Reji İdaresi'ne müracaat etmişlerdir. Erzurum Reji İdaresi ise gelen bu talep üzerine başlatmış olduğu incelemeler neticesinde bölgenin kaliteli tütün üretimine uygun olmadığını saptamıştır. Ruhsat verilmesi halinde üretilecek tütünlerin düşük kaliteli olacağından dolayı ruhsat talebi olumsuz cevaplanmıştır. Ancak çiftçiler Erzurum Valiliğine başvurarak geçimlerini sağlayabilmeleri için o yıl tütün ekmek zorunda olduklarını belirtmişlerdir.[1727]

Erzurum Valiliği ise bölgenin tütün üretimine elverişli olup olmadığı ve çiftçilerin genel durumuyla ilgili yapmış olduğu araştırmalar neticesinde geçimlerini sağlayabilmeleri için tütün ekimine müsaade edilmesi yönünde karar almıştır. Bu doğrultuda Erzurum Reji İdaresi'nden çiftçilere ekim ruhsatı verilmesi istenmiştir. Nitekim idare tütün ekimi için başvuran çiftçilere ruhsatlarını vermiştir. Hınıs kazasında 1894 yılında meydana gelen bu gelişme yerel yönetimin idare üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca zor durumda kalan ahalinin mağduriyetinin giderilmesi için Rejinin bazen ilkelerinden taviz verebildiği görülmektedir.[1728] Reji Şirketi'nin vilâyet genelinde uygulamış olduğu politikalardan dolayı gerek tütün çiftçisi gerekse tütün tüccarıyla yaşamış olduğu sorunlara neden olan bir diğer etken de takdir-i fiyat bir diğer ifadeyle fiyat belirleme meselesi olmuştur.

3.2.2.d. Takdir-i Fiyat Meselesi

Reji Şirketi, diğer vilâyetlerde olduğu gibi Erzurum'da da tütünün alış-satışı esnasında tütün çiftçileri ve tüccarlarıyla fiyat belirleme meselesinden dolayı birtakım sorunlar yaşamıştır. Şirketin fiyat meselesinden dolayı iletişim kurduğu tüccar veya çiftçilerin yanı sıra kendi kurumları arasında da ticarî faaliyetlerde bulunmuştur. Nitekim bu hususta 1891 yılında Erzurum Reji İdaresi ile Bitlis ve Muş Reji İdareleriyle yapılan ticaret örnek gösterilebilir. 1891 yılında Erzurum Reji İdaresi'nin Bitlis ve Muş Reji İdaresi'nden satın almış olduğu tütünlerin parasına dair kurumlar

[1727] BOA. BEO. Dosya No: 398, Gömlek No: 29828 (H. 3 Zi'l-ka'de 1311/M. 8 Mayıs 1884).
[1728] BOA. BEO. Dosya No: 398, Gömlek No: 29828 (H. 3 Zi'l-ka'de 1311/M. 8 Mayıs 1884).

arası antlaşma sağlanmıştır. Esasen tütünler 1890 yılı mahsulü olup depoda bekletilmiştir. Sahipsiz şekilde Reji ambarlarında bekletilen tütünlere Erzurum Reji İdaresi talip olmuştur. Nitekim Erzurum Reji İdaresi'nin 1890 yılında üretmiş olduğu tütünler yetersiz olup diğer bölgelerden tütün almak zorunda kalmıştı. Bu doğrultuda tütün ihtiyacının giderilmesi için Bitlis Reji İdaresi ile görüşmeler yapılmıştır. Yapılmış olan bu görüşmeler neticesinde Erzurum Reji İdaresi, bir önceki yılın mahsulü olan 150.500 kuruş değerinde tütün satın almıştır. Ancak alınan bu oran tütün ihtiyacını tam anlamı ile karşılayamadığından dolayı yeni tütün alımı için Muş Reji İdaresi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu görüşmeler neticesinde ise 114.768 kuruş değerinde tütün satın alınmıştır. Alınan bu tütünlerin ücretlerinin ise 1891 yılının mart ayından itibaren ödenmesi kararlaştırılmıştır. Erzurum ile Muş ve Bitlis Reji İdareler arasında gerçekleşen ticaret arşiv belgesine şu ifadelerle yansımıştır.[1729]

"Bitlis Vilâyet-i Behiyyesine.

Muş tütün zürâ'nın sene-i sâbıka mahsulünden mahâlle-i Reji ambarına teslim eyledikleri kırk yedi bin kıyyeyi mütecâviz duhânın şimdiye kadar mübâyaa edilmediği cihetle ashâbı sızlanmakda ve bu hal merkez-i vilâyette dâhi mevcud bulunmakta olmasından dolayı ol bâbda Erzurum Reji Nezâretine bi'd-defa'ât tebliğât-ı lâzîme icrâ kılınmış ise de bazı ta'allülâtla tütün mübâyaatına devam olunmadığı beyanıyla icrâ-yi îcâbı hakkında makam-ı vilâyet-i behiyelerinden varid olan 5 Eylül (1)307 tarihli telgrafnâme üzerine Mâliye Nezâret-i 'Âliyyesi'yle bi'l-muhâbere alınan cevabda bu bâbda Erzurum Reji Nezâretinden vâkî olan istîzâha mebnî alınan pusula meâlîne nazaran geçen marttan itibaren şimdiye kadar mübâyaat için nezâret-i mezkûreden Osmanlı lirası yüz kuruş hesabıyla Muş'a gönderilen yüz elli bin beş yüz ve Bitlis'e yüz on dört bin yedi yüz altmış sekiz kuruşla beraber mübâyaa olunan tütünler için öşr bedeli olarak yirmi altı bin ve îrad ve masraf sûretiyle de kırk dokuz bin kuruşa min hayse-i' mecmû' üç yüz kırk bin iki yüz altmış sekiz kuruş altun akçe te'dîbât vuku bulmuş olması şikâyêt-i vâk'anın nâ cümel (?) olduğuna

[1729] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1899, Gömlek No: 118 (H. 7 Cemazîye'l-Evvel 1309/M. 9 Aralık 1891).

müsbet olub binâ-i 'âliyye vilâyet-i behiyyeleri tütünlerinin ikmal-i mübâyaatı için lazım gelen mübayanın isti'mâline devam olunacağı dâhi ilâveten nezaret-i mezkûreden iş'âr kılındığı Reji İdaresi Komiserliği'nden cevaben bildirildiği dermeyân olunmuş olmağla ol bâbda."[1730]

Arşiv belgesinde verilen bilgiler incelendiğinde Muş tütün üreticilerinin geçen sene tütün mahsulleri olan 47.000 kıyyelik[1731] tütünleri Reji ambarlarına teslim edildiği ancak şimdiye kadar bu tütünlerin satılmadığından dolayı çiftçilerin şikâyette bulunduğu söylenebilir. Erzurum Reji İdaresi'nden tütünlerin satışının gerçekleşmemesiyle ilgili Mâliye Nezâreti ile yapılan yazışmalar neticesinde geçen mart ayından Eylül ayına kadar satın alınan tütünlere karşılık Muş'a gönderilen 150.500, Bitlis'e gönderilen 114.768 kuruşla beraber satışı yapılan tütünler için öşr bedeli olarak 26.000, masraflar için ise 49.000 kuruş olmak üzere toplamda 340.268 kuruş altın akçelik hesabın tutulmuş olması şikâyetin doğru olmadığına dikkat çekilmiştir.

1906 yılına gelindiğinde ise vilâyet genelinde fiyatlarla ilgili yaşanan diğer sorun da Erzurum Reji İdaresi'nin yüksek fiyatla tütün satmasına rağmen satışlarda elde etmiş olduğu gelirlerde ciddi düşüşlerin yaşanmasıyla ilgili olmuştur. Bilhassa Ocak ile temmuz ayları arasında idarenin elde etmiş olduğu gelirlerde ciddi düşüşün olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık olarak satıştan elde edilen gelirlerin düşmesine neden olan gelişmelerin araştırılması hususunda yürütülen çalışmalar neticesinde gelir kaybının tütün kaçakçılığından kaynaklandığı saptanmıştır.[1732] Nitekim 1908 yılında Erzurum zabitanları tarafından yapılan araştırmalar neticesinde Erzurum Reji İdaresi'ne çekilmiş olan telgrafta halkın kaçak tütün kullanımına yönelmesinin temel sebebinin Erzurum Reji İdaresi'nin tütünleri yüksek fiyata satması olarak belirtilmiştir.[1733] Ancak kaçak tütüne yönelenlerin ortaya atmış olduğu yüksek fiyat suçlamasıyla ilgili Erzurum Reji İdaresi tarafından geçmişten beri idarenin tütün alım ve satımında her ne fiyat belirlemişse üreticiler tarafından düşük alıcılar tarafından ise

[1730] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1899, Gömlek No: 118 (H. 7 Cemazîye'l-Evvel 1309/M. 9 Aralık 1891).
[1731] 60.254 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1732] BOA. BEO. Dosya No: 2900, Gömlek No: 217467 (H. 9 Receb 1324/M. 29 Ağustos 1906).
[1733] Aynı sorunun 1908 yılında İstanbul'da da yaşandığı tespit edilmiştir. Rejinin bölgede kanunsuz davranışlarının yanı sıra tütünlerini istediği fiyatla satışa sunduğu ve ahali ile şirket arasında yaşanan sorunlara değinilmiştir. Bkz. Vicdani, "Reji", *Feyz-i Hurriyet Gazetesi*, (1 Temmuz 1908, s. 2-3).

yüksek olarak açıklanmış ardından da bu gibilerin memnun edilemeyeceği belirtilerek şikâyetin ehemmiyetsiz olduğu ifade edilmiştir.[1734]

Ayrıca bu gibi kaçakçılık faaliyetlerine yönelenlerin asılsız iddialarına Erzurum Reji İdaresi bölgede birçok tüccarla iş yaptığını belirterek tütün satışlarının yüksek olmasına dair tütün tüccarlarından herhangi bir şikâyet alınmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca tütün üreticilerinden ise tütünü hiçbir zaman değerinden fazla veya düşük fiyata satın almadığını, fiyatların kanunlara uygun olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Hazine-i Celîle'nin bilgileri doğrultusunda belirlendiği aktarılmıştır. Bu nedenden dolayı bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin yüksek fiyatla tütün satışı veya düşük fiyatla tütün alışıyla ilgili olmadığını dile getirmiştir. Esasen çiftçi ve tüccarların bu gibi kayıt dışı satış ve alışa yönelmesinin temel sebebinin değerinden daha yüksek gelir elde etmek, tüketicilerin ise ederinden daha düşük fiyata tütün satın almak olarak belirtilmiştir.[1735]

Takdir-i fiyat bir diğer ifadeyle düşük fiyat meselesinden dolayı ele alınan bu örneklerden hareketle şirkete bağlı olan idarelerin kendi aralarında yapmış olduğu ticarî faaliyetlerde paraların belirlenmesi ve ödenmesinden dolayı birtakım sorunlar meydana gelmiştir. İdarenin bölgede tütünü değerinden fazla fiyatla tüketiciye satması ise kaçakçılık faaliyetlerinin meydana gelmesine neden olmuştur. Aynı sorunun tüccarlar tarafından da yaşandığı belirtilmiştir. Bu durum karşısında şirket ise kendisinin kanunlara uyarak faaliyetlerde bulunduğunu ve fiyatların bu doğrultuda belirlendiğini ifade ederek kendisini savunmuştur. Kaçakçılık faaliyetlerinin ise çiftçiler ve tüccarların daha fazla gelir elde etmek için yapıldığını ileri sürmüştür. Yapılan araştırmalar neticesinde takdir-i fiyat meselesinden dolayı münferit birkaç olay dışında ciddi bir sonunun meydana gelmediği saptanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde fiyat meselesinden dolayı vilâyet genelinde ciddi bir sorunun meydana gelmediği tespit edilmiştir.[1736] Vilâyette Rejinin uygulamalarından dolayı ciddi sorunların yaşanmadığı bir diğer uygulama pul ve bandrol yapıştırma meselesi olmuştur.

[1734] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2727, Gömlek No: 20 (H. 10 Muharrem 1327/M. 1 Şubat 1909).
[1735] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 49, Gömlek No: 20 (H. 29 Safer 1333/M. 16 Ocak 1915).
[1736] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 49, Gömlek No: 20 (H. 29 Safer 1333/M. 16 Ocak 1915).

3.2.2.e. Pul ve Bandrol Yapıştırma Meselesi

Adana vilâyetinde olduğu gibi Erzurum vilâyeti sınırları içerisinde Reji İdaresi'nin uygulamalarından dolayı doğan sorunlara neden olan bir diğer politika da sigara veya tütün paketlerine pul yapıştırılması meselesi olmuştur. Erzurum'da pul ve bandrol alanında yaşanan temel sorunların kaynakları arasında Reji Şirketi'nin, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Osmanlı yönetimi ile yapmış olduğu yazışmalarda pul kullanıp kullanmamasıdır. Bu durum hem Reji Şirketi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi hem de şirket ile Osmanlı yönetimi arasında çeşitli sorunların doğmasına neden olmuştur. Nitekim benzer sorunların Erzurum'da da yaşandığı tespit edilmiştir.[1737]

Bu kapsamda vilâyette pul meselesi ile ilgili yaşanan bir diğer tartışma konusu ruhsatname alım işlemleri esnasında yapılan başvuru ve alınan ruhsat üzerinde pul yapıştırılması olmuştur. Bu sebepten dolayı genel olarak Reji Şirketi ile tütün çiftçileri ve tüccarları arasında sorunlar meydana gelmiştir.[1738] Nitekim bu tür sorunların çözümü hususunda şirket nizâmnâmesinin 5. ve 8. maddelerinde buna yönelik hükümlere yer verilmiştir. Bu doğrultuda taraflar arasında gerçekleşen müzakereler neticesinde Reji Şirketi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi arasında, idare ile adliye ve mülkiye gibi devlet kurumları arasında yapılacak yazışmalarda kullanılan evraklara pul yapıştırılması yönünde karar alınmıştır.[1739] Ardından alınan bu kararlar Erzurum'un da içerisinde bulunduğu umûmi vilâyetlere iletilmiştir.[1740]

Daha önce tablo 30'da ayrıntılı şekilde aktarılan hangi evraklara ne miktarda pul yapıştırılacağıyla ilgili bilgiler Rejinin pul tarifesinde açıkça düzenlenmiştir. Bu sebepten dolayı burada sadece pula tabi tutulan evrakların isimlerine yer vermekle yetinilecektir. Bu evrakların isimleri şu şekilde sıralanabilir; tütün ekim ruhsatı, tütün çiftçisinin tarla değişimi, ekim alanının arttırılması, tütün çiftçisinin yerine vekil tayini, çiftçiye verilen sergiler için çiftçinin imzası, 100 kuruşa kadar ambar makbuzu, 100 kuruştan fazla ambar makbuzu, denk ve balyaların teslimi bordrosu, nakliye tezkiresi, nakil beyannamesi (tütün nakline dair), satış beyannamesi, ambar vergisi makbuzu, ambardan ihraç olunan tütün makbuzu (100 kuruşa kadar), ambardan ihraç

[1737] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1828, Gömlek No: 99 (H. 6 Ramazan 1308/M. 15 Nisan 1891).
[1738] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1794, Gömlek No: 112 (H. 11 Cemazîye'l-Evvel 1308/M. 23 Aralık 1890).
[1739] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1457, Gömlek No: 31 (H.7 Safer 305/M. 25 Ekim 1887).
[1740] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1421, Gömlek No: 10 (H. 24 Şaban 1304/M. 18 Mayıs 1887).

olunan tütün makbuzu (100 kuruştan fazla), Reji ambarlarından ihraç olunan tütünlere dair makbuzlar (miktarı belli olmayanlar), satış tezkiresi, satış tezkiresi talep tezkiresi, dükkân değişimi tezkiresi, yabancı devletlerden ihraç edilen sigara satış tezkiresi, yabancı devletlerden ithal edilen sigara satış tezkiresi, duhân öşrü karşılığında çiftçiye verilen makbuz, kaydı tutulmayan faturalar, kaydı tutulan faturalar (100 kuruşa kadar), kaydı tutulan faturalar (100 kuruştan fazla olanlar), ambara verilen duhân makbuzu (100 kuruşa kadar olan), ambara verilen duhân makbuzu (100 kuruştan fazla), nakliye tezkiresi, satılan tütünün satış bedeli makbuzu (100 kuruşa kadar), satılan tütünün satış bedeli makbuzu (100 kuruştan fazla), ambara teslim olunan tütünlerin sergiye makbuzu (100 kuruşa kadar), ambara teslim olunan tütünlerin sergiye makbuzu (100 kuruştan fazla), ihracat sırasında sevkiyat senedi ve ülke içerisinde tütün satış sevkiyat senedidir.[1741] Reji Şirketi'nin temel sorunlarından biri olan pul ve bandrol yapıştırma zorunluluğundan dolayı Erzurum vilâyetinde herhangi bir problemin yaşandığına dair veriler elde edilememiştir. Vilâyette sorunların yaşandığına dair örneklerin tespit edilmediği bir diğer mesele de mevsim-i zirâat meselesi olmuştur. Tütün ekim zamanıyla ilgili sorunun yaşanmamasının temel sebebi ise tütün ekim ve hasat zamanının mevsimsel şartlara göre belirlenmiş olmasıdır.

3.3. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME

Çalışmanın üçüncü bölümünde *Reji Şirketi'nin Adana ve Erzurum Vilâyetlerinde Tütün Kontrolü ve Uygulamaları* ele alınmıştır. Bu başlık altında Adana ile Erzurum vilâyetlerinde teşkilatlandırılan idarenin tütün üretimini, tüketimini, ticaretini ve imalatını denetim altına almak maksadıyla uygulamış olduğu politikalar ve bu politikaların üretici, tüccar, tüketici ve imalatçı nezdinde ne gibi sonuçlar doğurduğu üzerinde durulmuştur.

Bu bağlamda Reji Şirketi'nin her iki vilâyetteki uygulamalarından dolayı ilişki içerisinde bulunduğu kesimlerden biri tütün üreticisi bir diğer ifade ile tütün çiftçisi olmuştur. İdare, daha kaliteli tütün elde etmek amacıyla vilâyetin bazı bölgelerinde tütün ekimini yasaklama yoluna gitmiştir. Bu yasaklamalara bağlı olarak ekim alanlarının Reji tarafından sınırlandırılması, ekimin yapılabilmesi için çiftçinin ruhsat alması zorunluluğunun olması ve yaşanan doğal afetler gibi gelişmeler şirket ile tütün

[1741] BOA. DH. İD. Dosya No: 122, Gömlek No: 8 (H. 9 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 27 Şubat 1912).

çiftçisi arasında bazı problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Tütün çiftçileri ile yaşanan tüm problemlere rağmen şirketin almış olduğu önlemler olumlu yönde neticelenmiştir. Bu doğrultuda Adana vilâyetinde 1882 yılında tütün üretiminden elde edilen tutar 20.000 kilo iken 1896 yılında bu oranın 570.870 kiloya çıkması örnek gösterilebilir. Erzurum vilâyetinde ise Rejiden önce 1882 yılında 48.000 kilo tütün üretimi elde edilirken bu oran 1888 yılında büyük artış göstererek 422.000 kiloya çıkmıştır. Erzurum vilâyetinde tütün üretiminden elde edilen mahsulün artmış olmasına rağmen Rejinin uygulamalarından dolayı bölgeden göç eden çiftçiler de olmuştur. Bu doğrultuda 1899 yılında Kiskim ve İspir kazasında tütün üretimi yapan çiftçilerin Rusya'nın Çernoveski ve Kohan vilâyetlerine göç etmesi örnek gösterilebilir. Ancak vilâyette Rejinin üreticilerin durumlarını göz önünde bulundurarak hareket ettiği de tespit edilmiştir. Bu bağlamda, 1914 yılında Eleşkirt kazasında tütün ekiminin yasaklanması ancak halkın zor durumda kalmasından dolayı bu yasağı kaldırması örnek gösterilebilir.

Şirketin her iki vilâyette iletişim içerisinde bulunduğu bir diğer kesim de tütün tüccarları olmuştur. Her iki vilâyette tütün tüccarları ile şirket arasında yaşanan temel sorun ithalat ve ihracatın yapılması için tütün tüccarlarının Rejiden ruhsat alması gerekliliği olmuştur. Ayrıca ülke içerisinde tütün satışı da ruhsata tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda açılan dükkân, mağaza veya seyyar şekilde görev yapan koltukçular olarak nitelendiren esnaf Reji Şirketi adına tütün satış işlemlerini yapmaya hak kazanmaktadır. Tüccarların her iki vilâyette yaşamış olduğu problemeler arasında Rejiden önce tüccarlık yapan fabrikatörlerin tütünlerini şirkete devretmeleri esnasında yaşanmıştır. Bu çerçevede Adana vilâyetinde 1888 yılında fabrikatörlük yapan Buber Yuvanaki Efendi örnek gösterilebilir. Yine yaşanan sorunlar arasında Rejiden satın alınan tütünlerde gramajın eksik çıkmasıdır. Çözüm olarak ise tütünlerin hem Reji hem de belediye kantarlarında tartılmasıyla sağlanmıştır. İmalatçılarla ilgili ise Reji gerek ülke içerisinde gerekse ülke dışında yapılacak veya satın alınacak ürünün tek temsilcisinin ve işletmecisinin Reji fabrikaları olduğu belirtilmiştir.

Şirketin her iki vilâyette hayata geçirmiş olduğu uygulamalara bakıldığında Reji fabrikalarında üretilen tütün paketlerine bandrol yapıştırılması, tütün ekiminin yapılması için çiftçilerin Rejiden ruhsat alması, tütünlerin mevsime uygun olarak zamanında ekilip hasat edilmesi, tütünlerin reji tarafından alınıp veya satılması için

fiyat belirleme komisyonlarının oluşturulması ve son olarak şirket ile devlet kurumları veya şirket ile tütün çiftçisi, tüccarı, imalatçısı ve tüketicisi arasında yapılacak yazışmalarda kullanılan evraklara pul yapıştırılması gibi uygulamaları hayata geçirmiştir.

Hayata geçirilmiş olan bu uygulamalar taraflar arasında birtakım sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Her iki vilâyette de problemlerin yoğun olarak yaşandığı konu ambar meselesidir. Bu sorunların kaynağı ise tütünlerin ambarlara zamanında teslim edilmemesi, ambarların yetersiz olması, tütünlerin ambara nakledilme meselesi ve ambarlara teslim edilmiş tütünlerde eksikliğin çıkmasıdır. Bu doğrultuda Adana Reji İdaresi bünyesinde 1895 yılında toplamda 20 ambar, Erzurum Reji İdaresi bünyesinde ise 1886 yılında ise vilâyet genelinde 55 ambarın aktif olduğu her iki vilâyette ambar yetersizliğinin bulunmadığı açıklanmıştır. Ambar inşası hususunda ise şirketin vilâyet genelinde 100.000 kıyye tütünün üretildiği alanlarda ambar inşa edilmesi, 100.000 kıyyenin elde edilmediği bölgelerde ise ortak bir nokta belirlenerek ambar inşa etmesi zorunluluğu bulunmaktaydı. Tütünlerin ambarlara teslim edilme tarihi ise nizâmnâmede belirtildiği gibi her iki vilâyette de bir sonraki senenin ağustos ayının sonu olduğu belirtilmiştir. Tütünlerin nakli sorunu ise 10 saatlik yürüme mesafesine kadar olan nakliyat işlemleri tütün çiftçisi veya tüccarı tarafından gerçekleştirilirken 10 saatlik yürüme mesafesinden sonraki nakliye ise Reji memurları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Her iki vilâyette şirketin uygulamış olduğu politikalardan dolayı problemlere sebep olan bir diğer gelişme tütünlerin sigara haline getirilmesinden sonra paketlenmesi ile ilgili olmuştur. Gerek Adana gerekse Erzurum vilâyetinde uygulanan bu düzenleme şirketin hükümet ile tüccarlar arasında sorunların kaynağı olarak tespit edilmiştir. Adana vilâyetinde belirtildiği gibi Erzurum vilâyetinde de bu alanda yaşanan sorunların temel sebebi paketlerin üzerine yazılan yazılar ve kullanılan arma ile figürler olmuştur. Bu doğrultuda Adana vilâyetine bağlı olan Mersin'de 1909 yılında meydana gelen gelişme örnek gösterilebilir. Sorun ise sigara paketlerin üzerine Kuran-ı Kerim'in konulmuş olmasıdır. Paketler toplatılarak bu uygulamaların yasaklanmasıyla sorun çözüme kavuşturulmuştur. Erzurum vilâyetinde ise 1911 yılında satılan sigara paketlerinin üzerine padişahın görselinin kullanılması örnek

gösterilebilir. Bu paketlerin de toplatılarak bu tür görsellerin kullanılması yasaklanarak sorun çözülmüştür.

Şirketin uygulamalarından dolayı problemlere sebep olan bir diğer gelişme de ekim ruhsatı meselesidir. Her iki vilâyette de tütün çiftçiliği yapacak kişilerin ruhsat alması zorunlu tutulmuştur. Ruhsatlar kişiye değil arâziye verilmektedir. Ruhsatta belirtilmiş alanlar dışında veya ruhsatsız şekilde ekilen tütünlerin tespit edilmesi durumunda ise söküm işlemi gerçekleştirilmektedir. Nitekim 1887 yılında Adana'ya bağlı Payas bölgesinde ruhsatsız ekilen tütünlerin sökülmesi örnek gösterilebilir. Yine 1899 yılında Karaisalı kazasında ruhsatsız şekilde ekilen tütünlerin sökülmesi bir diğer örnektir. Bu tür vakaların her iki vilâyette sıklıkla yaşandığı tespit edilmiştir. Mevsim-i zirâat meselesinden bir diğer ifade ile tütünün ekilme ve toplanma zamanı ile ilgili meseleden dolayı her iki vilâyette bir problemin meydana gelmediği saptanmıştır. Bunun temel nedeni ise ekim ve söküm tarihlerinin iklim şartlarına göre belirlenmiş olması gösterilebilir.

Tütün üreticileri, tüketicileri, tüccarları ve şirket arasında yaşana sorunların bir diğer kaynağına bakıldığında ise temel nedenin takdir-i fiyat bir diğer ifadeyle fiyat belirleme meselesi olduğu tespit edilmiştir. Şirket denetimi altında bulunan bölgelerde üretilen tütünün tek alıcısı (monopol) ve satıcısıdır. Şirket tarafından alınacak veya satılacak olan tütünlerin fiyatları iki veya üç muhammin ile tarafların katılacağı bir komisyon tarafından belirlenmektedir. Komisyon tarafından belirlenen bu fiyata şirket veya çiftçi ya da tüccar uymak zorundadır. Bu sebepten dolayı bu hususta her iki vilâyette birçok şikâyet meydana gelmiştir. Sözgelimi, Adana'da 1891 yılında Yarpuz kazasında, 1890 yılında Tarsus kazasında, Erzurum vilâyetinde ise 1891 yılında meydana gelen şikâyetler örnek gösterilebilir. Genel olarak şikâyetlerin odak noktası tütün çiftçisinden ve tüccarından Reji tarafından alınan tütünler için düşük fiyat verilmiş olmasıdır. Bu tür sorunların çözümü ise muhammin değişikliğine gidilmesiyle gerçekleşmiştir. Yazışmalarda kullanılan evraklara pul yapıştırılması hususunda yaşanan problemlere ise 1886 yılında ilan edilen Rejinin pul tarifesi ile çözüm bulmuştur. Bu hususta her iki vilâyette problem yaşanmamıştır. Her iki vilâyette ciddi sorunun tespit edilmediği bir diğer mesele de vergi hususu olmuştur.

Adana ve Erzurum vilâyetlerinde idarenin merkezi yönetim ve yerel idarecilerle yaşamış olduğu temel problem şirketin yabancı sermaye ile kurulmuş olmasından dolayı devlet kurumu olarak görülmemesidir. Ayrıca Reji görevlileri ile kolcularına gerekli kolaylığın sağlanmamasından kaynaklanmıştır. Bu doğrultuda gerekli önemlerin alınması ve şirkete devlet kurumu nazarıyla bakılarak görevlilere yardımcı olunması hususunda her iki vilâyete merkezi yönetim tarafından telgraf çekilmiştir.

Sonuç olarak burada şirketin her iki vilâyette tütünü kontrol altına alıp elde etmiş olduğu gelirleri arttırmak ve kayıt dışı ekonomiyi engellemek amacıyla uygulamış olduğu politikaların doğurmuş olduğu sonuç ve sorunların benzer olduğu tespit edilmiştir. Yaşanan sorunların çözümü noktasında izlenen yöntemlerde benzerlik saptanmıştır. Bu çerçevede her iki vilâyete ait örnekler ele alınıp incelendiğinde yaşanan sorunların ve çözüm yollarının büyük ölçüde benzer olduğu tespit edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN UYGULAMALARINA KARŞI OLUŞAN TEPKİ: KAÇAKÇILIK

Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin Uygulamalarına Karşı Oluşan Tepki: Kaçakçılık başlığı altında ele alınan dördüncü kısımda tütün çiftçileri, tüketicileri, tüccarları ve imalatçılarının Reji Şirketi'nin bir önceki bölümde de ayrıntılı şekilde aktardığımız uygulamalarından dolayı göstermiş olduğu tepkiler ele alınmıştır. Bu tepkilerden en yaygın olan kaçakçılık vakası üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda bölüm iki alt başlık altında incelenmiştir. *Adana'da Tütün Kaçakçılığı* başlığı altında kaçakçıların yasadışı yöntemlerle tütün sevkiyatında kullanmış oldukları güzergâhlar, bu güzergâhlarda üreticilerin, tüketicilerin, tüccarların, devlet ile şirket memurlarının ve bilhassa kaçakçıların faaliyetleri örneklerle ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Adana'da kaçakçılıkta etkili olan aşiret faktörüne de değinilmiştir. Yine aynı şekilde Erzurum Reji İdaresi'nin uygulamalarına tepki olarak ortaya çıkan kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştiği güzergâhlar, bu güzergâhlar üzerinden kayıt dışı ekonomi girişimlerinde bulunan üreticilerin, tüketicilerin, tüccarların ve devlet ile şirket memurlarının faaliyetleri elde edilen bulgular çerçevesinde incelenmiştir.

Bu çerçevede yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde elde edilen bulgular doğrultusunda Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin uygulama sahasında meydana gelen kaçakçılık vakalarının daha iyi değerlendirilebilmesi için birtakım sorulara cevap aranmıştır. Bu minvalde her iki vilâyette kaçakçıların kullanmış olduğu güzergâhların nereler olduğu? Adana ile Erzurum vilâyetlerinde kaçakçılığa sebep olan etmenlerin neler olduğu? Her iki vilâyette üreticilerin, tüketicilerin, tüccarların ve memurların kaçakçılık vakalarındaki etkisinin ne olduğu? Meydana gelen kaçakçılık vakalarında bölge aşiretlerinin etkisinin olup olmadığı? Son olarak ise kayıt dışı yöntemlerle meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin Adana ve Erzurum vilâyetlerinde Reji Şirketi'nin gelirlerini nasıl etkilediği? Sorularına cevap aranmıştır. Bu çerçevede şirketin Adana'da kaçakçılıkla mücadelesi ele alınan ilk konu olmuştur.

4.1. ADANA'DA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde tütünü denetim altına almak amacıyla uygulamış olduğu politikalar üretici, tüketici, tüccar ve imalatçının tepkilerine neden olmuştur. Bu tepkilerden en belirgin olanı kaçakçılıktır. Şirketin enerjisini düşürüp ciddi gelir kaybına neden olan kayıt dışı ekonomi bir diğer ifade ile kaçakçılığa karşı alınan sert önlemlerdeki problemler bu gibi faaliyetlerin artmasına neden olmuştur.[1743] Bu başlık altında Adana Reji İdaresi'nin denetimi altında bulunan bölgelerde meydana gelen kaçakçılık girişimleri ve idarenin kaçakçılığa karşı almış olduğu tedbirler üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda kaçakçılık faaliyetleri ve idarenin buna karşı almış olduğu önlemlerin daha anlaşılır kılınabilmesi adına bölgedeki önemli kaçakçılık güzergâhları ele alınmıştır.[1744]

4.1.1. Kaçakçılık Güzergâhları

Adana, coğrafi konumu itibariyle önemli geçiş güzergâhları üzerinde bulunması aktif ulaşım ağlarına sahip olmasını sağlamıştır. Kara ve deniz güzergâhlarından oluşan bu ulaşım ağlarında resmî olarak taşınan malların yanı sıra kayıt dışı yöntemlerle taşıma faaliyetleri de yapılmıştır. Ekonomik anlamda aktif olan bu güzergâhlardan geçişi yapılan ürünler arasında tütün de vardır. Bilhassa Reji Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte kaçak tütün sevkiyatı oldukça artış göstermiştir.[1745] Bu doğrultuda Adana'ya gelen tütünlerin genel olarak Karadeniz menşeili olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Karadeniz bölgesinde kaçakçılar tarafından toplanan tütünlerin sevkiyatı Trabzon'dan Adana'ya kadar daha önce ulaşım ağı belirlenmiş olan kaçakçılık güzergâhı üzerinden gerçekleştirilmiştir.[1746]

Kayıt dışı yöntemlerle gerçekleşen bu sevkiyatlarda kullanılan güzergâhın detaylarına bakıldığında ise Trabzon'da toplanan kaçakçılar ilk etapta Trabzon'dan yola çıkarak Erzurum'a bağlı olan Bayburt'un sınırları içerisinde bulunan Şiran kazasına ulaşmaktadırlar. Daha sonra buradan Erzincan'a bağlı Refahiye kazasına

[1743] İsmail Arslan, "İngiliz Konsolos Raporları Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağı'nda Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti", *Turkish Studies,* 4/3, (Bahar 2009): 176-177.
[1744] Serdar Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığıyla Mücadele: Niğde Örneği", *SÜTAD,* 38, (Güz 2015): 38.
[1745] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1397, Gömlek No: 40 (H. 9 Cemazîye'l-Evvel 1304/M. 3 Şubat 1887).
[1746] Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği", 38. Güzergâhın haritası için Bkz. Ek-15.

intikal etmektedirler. Refahiye kazasında Tekeli yolu kullanılarak Sivas'a ulaşılarak Koçgiri ve Tonus (Altınyayla) köylerinin güzergâhları kullanılmaktadır. Buradan hareket eden kaçakçılar Aziziye kazasına bağlı olan Sarıoğlan kasabasında bulunan Sarımsaklı köyüne ulaşılmaktadır. Sarımsaklı köyünden yola çıkan kaçakçılar Kayseri'ye bağlı olan Tomarza ve Everek yolunu takip ederek Niğde'ye ulaşmaktadırlar. Buradan Niğde'ye bağlı olan Yahyalı nahiyesine ulaşan kaçakçılar daha sonra Sulucaova ve Bayemdere (Bademdere) köylerine gelerek Niğde merkeze giriş yapmaktadırlar. Niğde merkezden hareket eden kaçakçıların bir sonraki varış noktası ise Adana vilâyeti olmuştur. Böylece Trabzon'dan yola çıkan kaçakçılar uzun bir yolculuktan sonra Adana Vilâyetine varmış oluyorlardı.[1747]

Trabzon'dan başlayıp Adana'da biten bu güzergâhı kaçakçılar tarafından sıklıkla kullanılmıştır. 1888 yılında bu güzergâh üzerinden kaçakçılık sevkiyatı için girişimde bulunulduğu tespit edilmiştir. Buna göre sayıları 70 veya 80 kişi arasında değişiklik gösteren bir kaçakçı kafilesi Henry-Martini[1748] tüfekleriyle teçhizatlanarak Trabzon'dan hareket etmiştir. Trabzon'dan hareket eden kaçakçı kafilesi kaçak malı bu güzergâh üzerinden Adana'ya ulaştırmak üzere yola çıkmışlardır. Reji Şirketi'nin konuyla ilgili istihbarat edinmesi üzerine kaçakçıların takibi hususunda çalışmalar başlatılmıştır. Bu arada merkezi yönetim tarafından güzergâh üzerinde bulunan vilâyetlerin valiliklerine yazı gönderilerek gerekli önlemlerin alınması hususunda uyarıda bulunulmuştur. Bu doğrultuda güzergâh üzerinde bulunan Niğde sancağında, Adana ve Ankara vilâyetlerinde görev yapan kolluk kuvvetlerinden 100 kişilik ortak bir kolluk kuvveti oluşturulmuştur. Oluşturulan bu kuvvet kaçakçıların takibine başlamıştır. Ancak kaçakçıların coğrafyayı iyi bilmeleri ve silahlı olmaları hasebiyle takibatta ve kaçakçılara müdahalede istenen başarı elde edilememiştir. Bu durum ise kaçakçıların bölgenin coğrafi yapısına hâkim olduklarını göstermektedir.[1749]

Nitekim Adana vilâyetinin Kozan sancağına ulaşmış olan bu kaçakçılar vilâyet kuvvetleri tarafından sıkıştırılmış olmalarına rağmen teslim alınamamışlardır. Lakin

[1747] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1567, Gömlek No: 78 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 23 Kasım 1888).
[1748] Doğu Akdeniz limanlarının birbirleriyle bağlantılı olması nedeniyle silah kaçakçılığı noktalarını çeşitlendirmiştir. Bu bağlamda Mersin, Karataş, Yumurtalık, İskenderun, Payas ve Arsuz limanları örnek gösterilebilir. Bkz. BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 183, Gömlek No: 41 (H. 19 Receb 1322/M. 29 Eylül 1904).
[1749] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1568, Gömlek No: 23 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 25 Kasım 1888).

kolluk kuvvetlerinin geri dönüşünün mümkün olmayacağına dikkati çekilerek takibe devam edilmiştir. Nihayet yürütülen takibat neticesinde kaçakçılarla çatışmaya girilmiştir. Yaşanan çatışmanın uzun sürmesi neticesinde teçhizat açısından yetersiz kalan kolluk kuvvetlerine Konya ve Sivas valiliklerinden destek istenmiştir. Talep edilen desteğin sağlanması hususunda harekete geçilerek Konya ve Sivas bölgesinde görev yapan 400 veya 500 kişilik kolluk kuvvetlerinden bir kısmının bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede 100 neferin Kayseri, Niğde ve Yozgat bölgelerinde kaçakçılara karşı görev yapmak üzere sevk edilmesine karar verilmiştir. Ankara tarafından alınan bu kararın yanı sıra Adana'ya da bilgi aktarılarak kaçakçıların yakalanması için gerekli tüm önlemlerin alınması gerektiği bildirilmiştir. Nitekim kaçakçıların Kozan'a doğru yol aldıkları bilinmekteydi.[1750] Sağlanan 100 kişilik kolluk desteğine rağmen kaçakçılar derdest edilememiştir. Niğde sınırına ulaşan bu kaçakçıların yakalanmasında yetersiz kalan bölge kolluk kuvvetleri çevre bölgelerden destek talebinde bulunmuştur. Bu talebi içeren istek Konya Valiliğine 25 Ekim 1888 tarihinde iletilmiştir. Konya Valiliği ise kendi görevlendirmiş olduğu neferlerin yanı sıra Adana'dan da destek alınması hususunda harekete geçmiştir. Bu durumu ise Konya bölgesinde kaçakçılara karşı faaliyet gösteren kolluk kuvvetlerinin yetersiz kaldığını göstermektedir.[1751]

Adana Valisi Hasan Efendi tarafından 3 Kasım 1888 tarihinde Dâhiliye Nezâretine Konya'dan gelen bu talebe olumlu şekilde cevap verildiği belirtilmiştir.[1752] Diğer taraftan 2 Ekim 1888 tarihinde Niğde'de mutasarrıf değişikliği meydana gelmiştir. Mutasarrıf Enis Bey[1753] yerine göreve getirilen Ziya Bey, vâzifeye başlar başlamaz kaçakçılarla ilgili tahkikat ve takibat sürecini devam ettirmiştir.[1754] Ziya Bey'in, göreve gelmesinden 12 gün önce 80 kadar tütün kaçakçısının[1755] bölgeye sirayet ettiğine dair istihbarı bilgi alınmıştır. Ayrıca bu kaçakçıların Bereket Madeni

[1750] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1560, Gömlek No: 99 (H. 28 Safer 1306/M. 3 Kasım 1888).
[1751] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1559, Gömlek No: 50 (H. 24 Safer 1306/M. 30 Ekim 1888).
[1752] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1560, Gömlek No: 81 (H. 28 Safer 1306/M. 3 Kasım 1888).
[1753] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1546, Gömlek No: 115 (H. 19 Muharrem 1306/M. 25 Eylül 1888).
[1754] BOA. İ. DH. Dosya No: 1100, Gömlek No: 86213 (H. 26 Muharrem 1306/M. 2 Ekim 1888); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1551, Gömlek No: 63 (H. 2 Safer 1306/M. 8 Ekim 1888).
[1755] Tütün kaçakçılarını ifade etmek için Ayıngacı kelimesinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bkz. Arzu Erdoğan Öztürk, "Argoda Tütün ve Tütün İçimiyle İlgili Kelimeler, Deyimler, Tabirler", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 237; Süleyman Şenel, "Ayıngacı Türküler", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 363.

civarında saklandıkları da tespit edilmiştir. Bunun üzerine kaçakçıların derdest edilmesi amacıyla Adana, Kayseri, Konya ve Niğde'den edinilen talep neticesinde 100 kadar zaptiye ve Reji kolcusu görevlendirilmiştir. Gelen bu destekle birlikte kaçakçılar üzerine yapılan operasyon neticesinde kaçakçılar Adana'ya bağlı olan Kozan sancağına kaçmışlardır. Kolluk kuvvetleri ise takibatı bırakarak geri dönmüş ve Adana Valiliğini bu konuda bilgilendirmişlerdir. Fakat Kozan'a gittikleri tespit edilen bu kaçakçıların daha sonra 400 hanelik ahalisi Rum olan Niğde'ye bağlı Misli köyüne kaçtıkları ve orada saklanmış oldukları anlaşılmıştır.[1756]

Kozan sancağı üzerinden Misli köyüne geçip orada saklanan kaçakçıların Niğde merkeze hareket edeceklerine dair istihbarat alınmıştır. Alınan bu istihbarat üzerine Vali Ziya Bey, Niğde'de mevcut bulunan zaptiye ve Reji kolcularından 39 süvariyi alarak Misli köyüne hareket etmiştir. Ardından burada mağaralarda yapılan aramalar neticesinde 53 denk tütün ve 10 kaçakçı yakalanmıştır. Kaçakçıların sorgulanması neticesinde diğer kaçakçı ve kaçak malların köye yarım saat yürüme mesafesinde olan mağaralarda sakladıkları bilgisi alınmıştır. Bu haber üzerine 39 kişilik süvari kolcularından 10 tanesi ele geçirilen kaçak mal ve yakalanan kaçakçıların yanında bırakılarak mağaralara doğru hareket etmişlerdir. Mağaraların önüne varılması neticesinde kaçakçılara teslim olmaları çağrısında bulunulmuştur. Lakin kaçakçılar bu çağrıya ateşle cevap verince taraflar arasında çatışma başlamıştır. Akşam 23.30'da başlayan çatışma sabaha doğru 04.30'a kadar devam etmiştir.[1757]

Uzun süren çatışmalar neticesinde her iki kesimin de mühimmatının azalması üzerine taraflar arasında müzakere görüşmeleri başlamıştır. Bu doğrultuda Vali Ziya Bey, kendisiyle görüşen iki kaçakçıya teslim olmalarına yönelik nasihatlerde bulunmuştur. Ancak kaçakçılar bu teklifi kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine çatışma tekrar başlayarak müzakere kesintiye uğramıştır. Kısa bir süre sonra kaçakçılar görüşmelerin tekrar yapılması için çağrıda bulunmuşlardır. Çağrının Vali Bey tarafından kabul edilmesi üzerine kaçakçılar görüşmelerin yapılması için 2 adamlarını göndermişlerdir. Vali Bey ile 2 kaçakçı arasında yapılan görüşmeler neticesinde kaçakçılar tütünlerini teslim edeceklerini ancak kendilerinin serbest bırakılmasını talep etmişlerdir. Buna karşılık olarak ise Vali Bey, tütünlerin yanı sıra silah ve

[1756] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1573, Gömlek No: 78 (H. 7 Rabî'ül-Ahir 1306/M. 11 Aralık 1888).
[1757] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1567, Gömlek No: 78 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 23 Kasım 1888).

hayvanlarının da teslim edilmesi durumunda serbest bırakılacaklarını belirtmiştir. Lakin bu teklif kaçakçılar tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine müzakere görüşmeleri tekrar kesintiye uğramıştır. Kaçakçıların yerel idarenin en üst makamını temsil eden bir valiyle müzakere masasına oturmaları bölgede kazanmış oldukları gücü göstermesi açısından önemlidir.[1758]

Görüşmeler tekrar kesintiye uğramış olsa da kaçakçılarla üçüncü görüşmeler başlamıştır. Yapılan bu pazarlıkta kaçakçılar akşam teslim olmayacaklarını sabah teslim olacaklarını belirtmişlerdir. Kolluk kuvveti bu isteği kabul etmiştir. Lakin havanın ağarmasıyla birlikte kolluk kuvvetlerinin tüm çağrılarına rağmen mağaradan ses gelmemiştir. Bunun üzerine kolluk kuvvetleri mağaraya girme kararı almıştır. Mağaraya girilince kaçakçıların mağarada olmadıkları, mağaranın arka çıkışından kaçtıkları saptanmıştır. Bu şekilde gecenin karanlığından istifade eden kaçakçılar arkalarında 4 beygir, 3 merkep, 14 denk tütün, 1 Henry-Martini[1759] tüfek ve 1 bıçak bırakarak kaçmayı başarmışlardır. Diğer taraftan kaçakçıların takip edilmesi için ellerinde yeterli cephanenin bulunmamasından dolayı Ziya Bey, emri altında bulunan askerlerle birlikte Niğde'ye geri dönmek zorunda kalmıştır.[1760] Netice olarak bu kaçakçı kafilesinin ele geçirilmesi sürecinde yapılan operasyonlarda toplamda 10 kaçakçı, 67 denk tütün, 8 hayvan, 14 tüfek, 10 kama, 6 tabanca ve 4 kılıç ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu mallardan hareketle kaçakçıların tütün kaçakçılığı yaparken kendilerine korumak düşüncesiyle yanlarında silah ve kesici alet taşıdıkları, yüklerini taşımak için ise hayvan bulundurdukları söylenebilir.[1761]

Yapılan operasyonlar neticesinde sağ olarak ele geçirilen 10 kaçakçının sorgulaması yapılmıştır. Sorgulama neticesinde kaçan kaçakçılarla ilgili elde edilen bilgiler Adana, Trabzon, Konya ve Kayseri'ye iletilmiştir. Elde edilen bu bulgular doğrultusunda harekete geçen Kayseri'deki kuvvetler zaptiye yüzbaşısı Seyfullah

---

[1758] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1567, Gömlek No: 78 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 23 Kasım 1888).
[1759] İngiltere'de üretilen Henry-Martini tüfeklerinden 1872 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından 200 bin adet iğneli tüfek olarak nitelendirilen 1871 modeli satın alınmıştır. Bkz. Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Amire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü" *Osmanlı Araştırmaları The Journal Of Ottoman Studies*, 1/2, (Eylül 2018): 297; Abdullah Bayındır, "Osmanlı Devleti Ordusunda Henry-Martini Tüfekleri", *Tarih & Gelecek Dergisi,* 8/3, (Eylül 2022): 862.
[1760] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1567, Gömlek No: 78 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 23 Kasım 1888).
[1761] Serdar Ösen, "Arşiv Belgeleri ve Şeriye Sicillerine Göre Niğde 1888-1894", Haz. Musa Şaşmaz, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine,* 1. Baskı, (Ankara: Kitabevi Yayınları, 2008), s. 93.

Efendi'nin müfrezesiyle birlikte kaçakçılar takibe alınmıştır. Yapılan takibat neticesinde bu kaçakçılardan Aziziye kasabasında 6'sı canlı, 4'ü yaralı ve 3'ü de ölü olarak ele geçirilmiştir. Bunun yanında 30 binek hayvan, 36 denk tütün, 3 Henry-Martini ile 3 kapaklı tüfek ele geçirilmiştir. Geriye kalan kaçakçıların ve ellerinde bulunan kaçak malların ele geçirilmesi için yakalananların sorgulanması neticesinde elde edilen bilgiler ve isim listeleri Adana, Trabzon, Konya ve Kayseri vilâyetlerine iletilmiştir. Kaçakçıların bir kısmı ve kaçak malların ele geçirilmiş olmasına rağmen devleti temsil eden makam sahiplerinin kaçakçılarla müzakere görüşmelerinde bulunması ve kaçakçıların kaçması neticesinde yetersiz teçhizattan dolayı takip edilememesi kaçakçıların yerel idare makamlarına karşı güçlü etkisini ortaya koymaktadır. Netice olarak Trabzon – Bayburt – Şiran – Erzurum – Erzincan – Refahiye – Tekeli – Sivas – Koçgiri - Tonus (Altınyayla) – Aziziye – Sarımsaklı – Kayseri – Yahyalı – Sulucaova – Bademdere – Niğde - Kozan ve Adana güzergâhı[1763] üzerinde 70-80 kişilik kaçakçı kafilesi tarafından gerçekleştirilen bu kaçakçılık girişimi neticesinde 23 kaçakçı, 103 denk tütün, 26 tüfek, 38 binek hayvan, 10 kama ve 3 kılıç ele geçirilmiştir. Bu veriler ise bu güzergâhta büyük çaplı kaçakçılık faaliyetlerinin yapıldığını göstermektedir. Diğer kaçakçıların takibine devam edildiği ancak kaçakçıların yakalandığına dair verilere ulaşılamamıştır. Ele geçirilen mallara bakıldığında kaçak tütünün yanı sıra çokça silah ve patlayıcı maddenin bulunması kaçakçıların bölge asayişi için ciddi bir tehdit oluşturduklarını göstermektedir. Ancak bu silah ve patlayıcı maddelerin kaçakçılık niyetiyle taşınmadığını belirtmek gereklidir.[1764] Bu güzergâh üzerinde kaçakçılık girişiminde bulunan kesimlere bakıldığında bunlardan biri kaçakçılığı geçim kapısı olarak gören tütün üreticileri, bir diğer ifadeyle tütün çiftçileri olmuştur.

4.1.2. Üreticilerin Tütün Kaçakçılığı

Tütün üreticisini veya çiftçisini kaçakçılığa yönelten temel sebepler daha önceki bölümde de ayrıntılı şekilde değinildiği üzere Rejinin tütünü kontrol altına almak için

[1763] Güzergâhların daha çok Anadolu coğrafyasında olması ve tütünle birlikte barut gibi patlayıcı maddelerin de sevkiyatının yapılması Sultan II. Abdülhamid'in de dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda Sultan tarafından gönderilen talimatnameyle bölge valilerinin bu gibi girişimler karşısında dikkatli olmaları hususunda uyarılmıştır. Bkz. BOA. Y. PRK. DH. Dosya No: 14, Gömlek No: 35 (H. 30 Zi'l-Hicce 1325/M. 3 Şubat 1908).

[1764] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1564, Gömlek No: 112 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 17 Kasım 1888).

hayata geçirmiş olduğu uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar ise tütün ekim ruhsatnamesi, tütünün depolanmasından kaynaklanan ambar sorunu,[1765] tütün ekim zamanı ve tütünün düşük fiyata alınmasıdır.[1767]

Yukarıda belirtilen nedenlerin yanı sıra bölgede geçimini sağlamak amacıyla kaçakçılığı meslek edinmiş kesimler de kaçakçılık faaliyetlerinde etkili rol oynamışlardır. Bu çerçevede 1886 yılında kaçakçılığı geçim kapısı olarak görüp tütün kaçakçılığı yapan kafile örnek gösterilebilir. Nitekim Adana bölgesinde olan bu kaçakçı kafilesi ile bağlantısı olduğu düşünülen diğer kaçakçı grupları Bahçecik, Başköy, Kütahya, Eskişehir ve İznik bölgelerinde 120 beygir ile harekete geçmişlerdir. Buna karşılık harekete geçen bu kaçakçı çeteleriyle ilgili istihbaratın alınması üzerine Reji Şirketi müdahale etme hususunda çalışmalara başlamıştır. Bu doğrultuda yapılan hazırlıklar neticesinde kaçakçılara karşı yapılacak müdahalede 50 Reji kolcusunun görev almasına karar verilmiştir. Diğer taraftan kaçakçıların yakalanması için takibat süreci başlatılmıştır. Kaçakçılarla karşılaşılmış ancak kaçakçılar çatışmadan kaçmak amacıyla civar köyler olan Gürçukur, Elmabahçe ve Hasandere köylerine iltica etmişlerdir. Bunun üzerine Reji kolcuları ilgili köyleri abluka altına almıştır. Buna karşılık olarak yakalanacaklarını düşünen birçok kaçakçı kaçak tütünleri yerinde bırakarak kaçmıştır. Çatışmaya girmeden kaçanlar olduğu gibi ablukayı yarmak için kolcularla çatışmaya girenler de olmuştur. Nitekim kaçakçılardan olan 25 kişilik grup ablukayı yarmak için kolcular üzerine saldırı başlatmıştır. Bu doğrultuda Reji kolcuları ile kaçakçılar arasında meydana gelen çatışma sonucunda 6 beygir yaralı veya ölü şekilde, 4 beygir ise canlı olarak ele geçirilmiştir. Kaçakçılar ise tütünlerle birlikte bölgeden kaçmayı başarabilmişlerdir. Her iki taraftan can kaybının yaşandığına dair bilgi mevcut değildir.[1769]

Ablukayı yararak kaçabilmeyi başaranların bir kısmı Adana üzerine hareket eden kaçakçı kafilesine katılmışlardır. Bu çerçevede 23-26 Şubat 1886 tarihinde Henry-Martini tüfeği ile silahlanmış olan iki kaçakçı kafilesine katılan bu kaçakçılar

[1765] A.) ADV. MKL. Dosya No: 25, Gömlek No: 19 (H. 29 Zi'l-Hicce 1300/M. 31 Ekim 1883).
[1767] Rasih Bey, "İnhisar-ı Duhân–Tütün Rejisi Hakkında Divan-ı Muhasebe Reisi Rasih Bey Efendi'nin Takdim Ettiği Layiha", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi,* (13 Haziran 1909, s. 7-8); Rasih Bey, "Müşterek'ül Menfaa İnhisar-ı Duhân – Tütün Rejisi Hakkında Divan Muhasebe Reisi Rasih Bey Efendinin Takdim Ettiği Layiha", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi,* (15 Haziran 1909, s. 8).
[1769] BOA. HR. İD. Dosya No: 2105, Gömlek No: 22 (H. 1 Zi'l-Hicce 1319/M. 11 Mart 1902).

Kütahya'dan hareket etmişlerdir. Bu iki kaçakçı kafilesi daha sonra Adana vilâyetine bağlı olan Bulanık kazasına gitmişlerdir. Bulanık ve çevresinde bulunan köyleri dolaşan kaçakçılar kaçak tütünleri bölge ahalisine zorla satmaya çalışmışlardır. Nitekim kaçakçıların köyleri dolaşarak tütün satma girişimleri kaçakçılığı geçim kapısı olarak gördüklerini göstermektedir. Alınan istihbarata göre bu kaçakçı kafilesinin birinci grubu 19 kişi, ikinci grubu ise 12 kişiden oluşmuştur.[1770]

Bu iki kaçakçı kafilesi dışında bölgede aktif olarak kaçakçılık yapan bir diğer üçüncü kafile ise 20 kişiden oluşmaktadır. Bu kaçakçı kafilesi de aynı şekilde silahlı olarak Eskişehir'e doğru hareket etmiştir. 16 kişiden oluşan dördüncü kafile ise Düzdağı ve Bozoyük yoluyla gitmek üzere Hendek'ten hareket etmiştir. Bu arada kalabalık gruplar halinde geniş bir alanda faaliyet gösteren bu kaçakçı kafilesine yönelik farklı vilâyetlerde bulunan kolcu ve jandarmanın harekete geçtiği bilgisine ulaşılmıştır. Bu doğrultuda toplanan birlikler tarafından bu kaçakçı çetelerine karşı yürütülen mücadeleler neticesinde Ankara vilâyetinde 14 silahlı tütün kaçakçısı, 30 yük tütün ve 12 adet Henry-Martini tüfeği ele geçirilmiştir. Bunun yanında Adapazarı'nda da 45 yük tütün ele geçirilmiştir. Ayrıca Adana vilâyetinde ise kolcu ve jandarmanın ortak çalışmaları neticesinde Şubat ayının 25'inci günü 3.000 kilo kaçak tütün ele geçirilmiştir. Bölgede kaçakçılara karşı şirket ve devlet kolluk kuvvetlerin birlikte hareket ettiği görülmektedir. Böylece şirketin kolluk kuvvetlerinin Reji kolcularına yardım etmemesi ve gerekli kolaylığı sağlamaması hususunda sürekli dile getirdiği şikâyetin önüne geçilmiştir.[1771]

Adana vilâyetinde buna benzer kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan bir diğer grup da Laz kaçakçılardan oluşmaktadır. Bu kaçakçı grubunun ise 70 veya 80 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir. Trabzon'dan kaçak tütünlerle hareket eden silahlı kaçakçılar Erzurum'a doğru yola çıkmışlardır. Alınan istihbarata göre ise kaçakçıların yanlarında 100 yük kaçak tütün bulunmaktadır.[1772] Bölge kuvvetlerinin, bu grubun faaliyetlerini engellemek, kaçakçıları derdest etmek ve tütünü ele geçirmek amacıyla harekete geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda kaçakçıların yerleri tespit edilerek sıcak temasa girilmiştir. Lakin taraflar arasında yaşanan çatışmada kaçakçı sayısının fazla

[1770] BOA. HR. İD. Dosya No: 2105, Gömlek No: 22 (H. 1 Zi'l-Hicce 1319/M. 11 Mart 1902).
[1771] BOA. HR. İD. Dosya No: 2105, Gömlek No: 22 (H. 1 Zi'l-Hicce 1319/M. 11 Mart 1902).
[1772] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1570, Gömlek No: 96 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 3 Aralık 1888).

olmasından dolayı başarı elde edilememiştir. Bununla birlikte Trabzon üzerinden Kayseri ve Niğde'ye doğru hareket eden bu kaçakçı kafilesinin yakalanması için yeterli kuvvetin toplanması amacıyla Ankara ve Adana vilâyetlerinden kuvvet desteği[1773] talebinde bulunulmuştur. Ayrıca bu vilâyetler dışında Sivas ve Konya vilâyetlerinden de destek istenmiştir. Kaçakçılara karşı yürütülen mücadelede Ankara ve Adana vilâyetinin yanı sıra Sivas ve Konya'dan da destek talep edilmesi kaçakçılık kafilesinin kalabalık bir gruptan oluştuğunu göstermekle birlikte bölgede sahip oldukları etkinin büyük olduğunu göstermektedir.[1774]

Bu doğrultuda Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile Reji Şirketi arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde Kayseri Tabur Ağası Emin Ağa komutasında bir birliğin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu birliğe katılmak üzere destek talebinde bulunulan Ankara vilâyetinden yeterli miktarda süvari bulunmadığı gerekçesiyle destek sağlanamayacağı cevabı alınmıştır. Fakat Sivas vilâyetinde görev yapan 400 veya 500 süvari neferinden 100 neferinin bölgeye gönderilebileceği belirtilmiştir. Gönderilecek bu destek birlikleri ile özellikle Adana, Kayseri, Sivas, Niğde ve Yozgat bölgelerinde Laz kaçakçıları tarafından yapılan kaçakçılık faaliyetlerini engellemek hedeflenmiştir. İncelenmiş olan bu örnekten hareketle kaçakçıların bölgede toplu olarak hareket edip görev yapan kolluk kuvvetlerine üstünlük sağlamaya çalıştıkları ve bunda da kısmen başarılı oldukları çıkarımı yapılabilmektedir. Ayrıca yardım talep edilen Ankara vilâyetinden destek sağlanamayacağının gerekçesi olarak ileri sürülen yeterli kuvvetinin mevcut olmadığı nedeni Ankara bölgesinde de kaçakçılık faaliyetleri ile yoğun bir mücadele yürütüldüğünü göstermektedir.[1775]

Kaçakçıların bu üstünlüklerine karşı Sivas'ın[1776] 100 neferlik desteğinin yanı sıra Adana, Kayseri, Konya ve Niğde'den gönderilen neferlerle destek kuvveti

[1773] Nitekim rejinin kaçakçılarla mücadelede yetersiz insan gücüne karşı Osmanlı Devleti'nden sıklıkla askeri destek talep etmiştir. İmparatorluk genelinde meydana gelen bu taleplere Osmanlı yöneticileri reji kolcularının yanında refakatle görevli jandarmalar temin etmiştir. Bkz. Uğur Bayraktar, "Tuz, Aşiret, Devlet: Siirt'te Tekelin Oluşumu, 1861-1881", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi,* VII/2, (Aralık 2021): 124.

[1774] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1557, Gömlek No: 116 (H. 19 Safer 1306/M. 25 Ekim 1888).

[1775] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1557, Gömlek No: 116 (H. 19 Safer 1306/M. 25 Ekim 1888).

[1776] Kaçak tütün sevkiyatının güzergâhı üzerinde bulunan Sivas bölgesinde tütün ekiminin 1845 yılında yapıldığına dair bilgiler tespit edilmiştir. Şöyle ki, 10 dönümlük alana tütün ekiminin yapıldığı ve bu alanın tarımsal ürünler arasında %0,05 oranına tekabül ettiği saptanmıştır. Bu ekimden 625 kuruş gelir elde edilmiş ve bu tutar tarımsal gelirler arasında %0,37'lik orana tekabül etmiştir. Bkz. Sezgin Zabun,

oluşturulmuştur. Bu kuvvet Laz tütün kaçakçılarının üzerine doğru hareket etmiştir. Takibine başlanması üzerine çok geçmeden Laz kaçakçılar Kozan sancağına doğru kaçmışlardır. Kazada bulunan birliklerle de takibata alınan kaçakçılar buradan Niğde'ye doğru hareket ederek burada kaçakçılar tarafından sığınak olarak kullanılan mağaralara sığınmışlardır. Mağaralarda sıkıştırılan kaçakçılara karşı zaptiye ve Reji kolcularının ortak operasyonu neticesinde 2 mağarada 10 kaçakçı ile 53 denk tütün ele geçirilmiştir. Ele geçirilen 10 kaçakçının sorgulaması yapılarak kaçan kaçakçılar hakkında bilgi toplanmıştır. Bu doğrultuda elde edilen bilgiler kaçakçı kafilesinin şehrin yarım saat yürüme mesafesi uzaklığında bulunan bir mağarada gizlendikleri bilgisine ulaşılmıştır. Bu çerçevede Yüzbaşı Şakir Ağa komutasındaki birlik bölgeye giderek mağarayı abluka altına almış ve kaçakçılarla çatışmaya girmiştir. Her iki taraf arasında yaşanan 4 veya 5 saatlik çatışma neticesinde Yüzbaşı Şakir Ağa kaçakçıların teslim olması için çağrıda bulunmuştur.[1777]

Bu çağrı üzerine çatışma durmuş ve taraflar arasında müzakere görüşmeleri başlamıştır. Yüzbaşı Şakir Ağa, kaçakçılardan tütün, silah ve hayvanlarını teslim etmelerini istenmiştir. Ayrıca kaçakçıların yapılacak yargılamadan sonra serbest bırakılacaklarını da ifade etmiştir. Buna karşılık olarak kaçakçılar tütünü vereceklerini ancak silah ve hayvanlarını teslim etmeyeceklerini açıklamışlardır. Bunu kabul etmeyen yüzbaşı birliklerine tekrar çatışma emri vermiştir. Yaşanan çatışmalar neticesinde güç kaybeden kaçakçılar üçüncü kez görüşme talebinde bulunmuşlardır. Yüzbaşı tarafından talepleri kabul edilen kaçakçılar 2 arkadaşlarını göndererek müzakereyi başlatmışlardır. Netice olarak taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda kaçakçılar kaçak tütün, silah ve hayvanlarıyla birlikte sabah gün ağarınca teslim olacaklarını belirtmişlerdir. Sürenin dolması üzerine mağaradan çıkan olmayınca askerler mağaraya girmişlerdir. Akabinde kaçakçıların kaçtığı ve arkalarında 3 yük hayvan, 14 denk tütün ve 1 Henry-Martini tüfek bırakarak mağaranın arka girişinden kaçtıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Kayseri sancağına doğru kaçan kaçakçıların takibi cephane yetersizliğinden dolayı yapılamamıştır. Lakin sabah cephanenin temin edilmiş olmasına rağmen kaçakçıların peşinden gidilememiştir.

"19. Yüzyılda Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Durumu", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7/1, (2019), 224-225.

[1777] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 42, Gömlek No: 51 (H. 29 Muharrem 1305/M. 17 Ekim 1887).

Taraflar arasında meydana gelen çatışmalar neticesinde kolluk kuvvetlerinden 3 nefer ölmüş, 5 nefer ise yaralanmıştır.[1778] Buna karşın kolluk kuvvetleri 67 denk tütün, 10 Laz kaçakçı, 8 binek hayvan, 11 tüfek, 10 kama, 6 tabanca ve 4 kılıcı ele geçirerek Niğde sancağına doğru yola çıkmışlardır.[1779]

Yakalanan 10 Laz kaçakçının yargılanması neticesinde elde edilen bilgiye göre kaçakçıların Trabzon ahalisinden olduğu tespit edilmiştir. Bu sebepten dolayı ellerinde teçhizatın kalmaması durumunda Trabzon'a geri dönecekleri tahmin edilmiştir. Elde edilen bu bilgi üzerine bu dönüşün Kayseri üzerinden gerçekleşeceği saptanmıştır. Bunun üzerine Kayseri üzerinden Trabzon'a giriş yapacak olan kaçakçıların yakalanması için vilâyet tarafından gerekli önlemlerin alınması gerekliydi. Bunun için konuyla ilgili Adana vilâyetinden Trabzon vilâyetine bilgi aktarılmıştır. Bu arada destek amaçlı Adana vilâyetinden bölgeye 16 süvari gönderilmiştir. Lakin desteğe ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle gelen bu destek birliği Adana vilâyetine geri gönderilmiştir. Trabzon üzerine hareket eden kaçakçı kafilesinin yakalanıp yakalanmadığına dair bilgilere ulaşılamamıştır. Bu arada yapılan araştırmalar neticesinde Niğde sancağı ve civar bölgelerde 55 Laz tütün kaçakçının isim listesi belirlenerek yakalanmaları için çalışmalar başlatılmıştır. Fakat çalışmaların ne yönde seyrettiğine yönelik bilgi mevcut değildir.[1780]

Benzer şekilde Adana ve çevresinde kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan bir diğer grup Çerkeslerden oluşmuştur. Yanlarında 1.000 lira değerinde kaçak mal bulunduran 12 Çerkes kaçakçısının Kamışlı boğazından geçerek Kamışlıya bağlı olan Aşçıbekirli köyüne sığınmışlardır. Kaçakçıların burada üç gün saklandıkları tespit edilmiştir. Bu gibi kaçakçıların yakalanması amacıyla Mandikyan imzasıyla çekilen telgrafta Adana vilâyetinden destek kuvveti istenmiştir. Yine bu civarda ticarî faaliyette bulunan tüccarların 1907 yılında yapmış oldukları şikâyet üzerine bu kaçakçıların 12 kişi olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda kaçakçıların yakalanması için Mülazım Nuri Efendi bölgeye gönderilmiştir. Nuri Efendi, bölge jandarmasından destek alarak kaçakçılar hakkında araştırma yapmaya başlamıştır. İlk başlarda eşkıya olarak anlaşılan Çerkeslerin tütün kaçakçısı olarak bölgede faaliyette bulunmalarının tespit

[1778] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 42, Gömlek No: 51 (H. 29 Muharrem 1305/M. 17 Ekim 1887).
[1779] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1560, Gömlek No: 81 (H. 28 Safer 1306/M. 3 Kasım 1888).
[1780] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1567, Gömlek No: 78 (H. 19 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 1888).

edilmesi üzerine Mülazım Nuri Efendi komutasındaki 25 süvari birliğini kaçakçıların yakalanması amacıyla harekete geçirmiştir. Nuri Efendi'nin bölgeye varıp inceleme yapması neticesinde 2 Kasım 1909 tarihinde bu konuyla ilgili rapor hazırlamıştır.[1781]

Hazırlanmış olan raporun içeriğine bakıldığında ise o tarihten 4-5 sene önce Kamışlı boğazının her iki yakasına yerleşerek tütün ile ilgilenen 16 Çerkes vatandaşın bulunduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda raporda, Jandarma onbaşısının yapmış olduğu incelemeler neticesinde bu Çerkeslerin Aşçıbekirli köyüne giderek bu civarda hayvan sakladıkları ve Fındıklı civarında da üç günden beridir tütün satmakta oldukları ifade edilmiştir. Yine raporda bu Çerkeslerin bölgeden geçen devecilere hiçbir şekilde karışmadıkları aksine onlara yardım ve yol arkadaşlığı yaptıkları ve güvenli geçiş güzergâhları hakkında bilgi verdikleri de belirtilmiştir. Son olarak Nuri Bey, raporda devecilerin şikâyetçi oldukları Çerkeslerin burada değil de Sivas vilâyeti civarında olduklarını not etmiştir. Nuri Bey tarafından tutulan bu rapor Adana vilâyetine çekilen telgrafla iletilmiştir. Böylece bu ihbarın asılsız olduğu anlaşılmıştır.[1782]

Çerkeslerin Adana vilâyeti dâhilinde gerçekleştirmiş olduğu bir diğer kaçakçılık vakası da Hamidiye kazasına bağlı Çakaldere köyü ile Karaisalı kazasına bağlı Çakıt köyünde meydana gelmiştir. Bölge idaresi ile Reji Şirketi'nin kanun ve düzenlemelerine aykırı olarak hareket eden bazı Çerkes ahalisinin bölgedeki faaliyetlerinin önlenmesi için Jandarma, Reji memuru ve kolcularla birlikte Çakaldere ve Çakıt köyüne gidilmiştir. Köylerde kaçakçılarla görevlilerin karşı karşıya gelmesi neticesinde taraflar arasında arbede yaşanmıştır. Bu arbede esnasında birçok devlet ve idare görevlisi yaralanmıştır. Yaşanan bu olay neticesinde Reji İdaresi harekete geçerek her iki köyde oturan ve tütün kaçakçılığı yaptığı tespit edilen tütün çiftçilerinin isimlerinin belirlenmesi için çalışmalar başlatmıştır. Netice olarak belirlenen isimler not edilerek kayıt altına alınmıştır.[1783]

Not edilen bu isimlerin denetim altında tutulması amacıyla kazalarda bulunanlar sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa bölge zabıtalığına giderek imza atarken köylerde yaşayanlar ise köy muhtarının yanına her gün gidip imza atmaları zorunlu tutulmuştur. Böylece kaçakçılık yapma ihtimali olanlar denetim altına alınmaya

[1781] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 29, Gömlek No: 7 (H. 5 Zi'l-ka'de 1327/M. 18 Kasım 1909).
[1782] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 29, Gömlek No: 7 (H. 5 Zi'l-ka'de 1327/M. 18 Kasım 1909).
[1783] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2582, Gömlek No: 11 (H. 20 Şevvâl 1319/M. 30 Ocak 1902).

çalışılmıştır. Yoklamanın yanı sıra listede isimleri kayıt altına alınmış olanlardan köy dışına çıkmak isteyenlerin olması halinde ise köy muhtarından ruhsatname almaları zorunlu tutulmuştur. Alınan tüm bu önemlere rağmen tütün kaçakçılığı yaptığı tespit edilen kişilerin olması durumunda ise haklarında gerekli işlemlerin yapılması yönünde karar alınmıştır.[1784]

Adana vilâyeti sınırları içerisinde meydan gelen bir diğer kaçakçılık vakası Karaisalı kazasında yaşanmıştır. Olay Karaisalı kazasına bağlı olan Emelcik köyünde meydana gelmiştir. Nitekim köyde yaşayan Mustafa Oğlu Ali Bey'in 1916 yılında tütün kaçakçılığı girişiminde bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak istihbarı bilgiyi alan Reji kolcuları tarafından kısa süre içerisinde yakalanmıştır. Mustafa Oğlu Ali Bey'in yargılamasının yapılmasından sonra 30 lira ceza almasına karar verilmiştir. Ancak para cezasını ödeyemeyince 15 Mart 1916 tarihinde Adana İstinaf Mahkemesi kararıyla hapse atılmıştır. Aynı kazada kaçakçılıktan dolayı 30 lira para cezası alan bir diğer isim ise Agâh Efendi'dir. Ancak Agâh Efendi'yi diğer kaçakçılardan ayıran en önemli özelliği Reji görevlisi olmasıdır. Karaisalı kazasında 1918 yılında Reji memuru olarak görev icra eden Agâh Efendi'nin kaçak tütün ticareti yaptığı tespit edilmiştir. Tespitin yapılmasından sonra yargılanan Agâh Efendi hakkında mahkeme 30 liralık para cezası vermiştir. Ayrıca kesilen para cezasının ödenmediği durumlarda ise ödeyemediği her bir lira için bir gün hapis cezası yatmasına hüküm verilmiştir. Alınmış olan bu kararların yanı sıra gerçekleşen mahkeme sürecinde yapılan masrafların da Agâh Efendi'den karşılanmasına karar verilmiştir. İncelenmiş olan bu iki farklı örnekten hareketle yaşanan küçük çaplı kaçakçılık faaliyetlerine önce para cezası, ödenmemesi durumunda ise hapis cezası verildiği anlaşılmaktadır.[1785]

Reji Şirketi'nde görev üstlenmiş olup tütün çiftçileri veya kaçakçılığı geçim kapısı olarak gören kaçakçılarla birlikte hareket edip kayıt dışı ekonomi girişimlerinde bulunan Agâh Efendi olduğu gibi kaçakçılarla mücadelede de hayatını kaybeden Reji memurlarının da olduğu tespit edilmiştir. Dahası bu görevliler arasında Çerkes asıllı olan görevlilerin de olduğu saptanmıştır. Nitekim 1888 yılında Yozgat Sancağı Reji Müdürlüğü'nde süvari kolcusu olarak görev yapan Çerkes Hacı Bey örnek

[1784] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2582, Gömlek No: 11 (H. 20 Şevvâl 1319/M. 30 Ocak 1902).
[1785] Cezmi Zeki Yurtsever, *Toroslarda Görüşürüz, Karaisalı, Aladağlar, Pozantı ve Gülek'ten Tarih Seslenirse,* 1. Baskı, (Adana: Çukurova Yayınları, 2008), 180.

gösterilebilir. Bu çerçevede 1888 yılında Adana ve Yozgat dolaylarında kaçak tütün fiiliyatında bulundukları tespit edilen Hacı Hasım, Körbilek ve Bekir ile çatışmaya girilmiştir. Çatışmaya katılanlardan biri de Çerkes Hacı Bey'dir. Kaçakçılarla yaşanan çatışma neticesinde Çerkes Hacı Bey ile iki arkadaşı kurşunla yaralanmıştır. Ayrıca kolcular arasında hayatını kaybedenler de olmuştur. Kaçakçıların üçü ise sağ olarak ele geçirilmişlerdir. Bu üç kaçakçı mahkeme huzuruna çıkarılmıştır. Haklarında görülen mahkeme neticesinde kaçakçılar hakkında kasten adam öldürme ve yaralama ile kanun dışı girişimlerde bulunmalarından dolayı Yozgat Sancağı Bidayet Mahkemesi tarafından suçlu bulunarak 15 sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir. İncelenen diğer örneklere nazaran bu örnekte kaçakçılara bu kadar ağır cezanın verilmiş olunmasının temel nedeni kolcularla çatışmaya girilmesi ve kolcuların öldürülmesine neden olunmasıdır. Lakin Hacı Hasım, Körbilek ve Bekir memurları atlatmayı başararak firar etmişlerdir. Yapılan takibat neticesinde suçluların Suriye ve Adana civarında gizlendikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Yozgat sancağı tarafından Adana vilâyetine iletilen bilgide, suçluların yakalanarak gereğinin yapılması talep edilmiştir. Ancak olayla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde Adana'da meydana gelen son gelişmelerle ilgili bilgiye ulaşılamadığı gibi suçluların akıbetiyle ilgili veriler de tespit edilememiştir.[1786]

Adana ve çevresinde tütün çiftçilerinin ve kaçakçılığı geçim kapısı olarak gören kaçakçıların tüm kaçakçılık faaliyetlerine rağmen bölgede yasal yollarla tütün ekimi yapıp mahsulünü toplayanların sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu sayının fazla olması Adana vilâyetinde ekilen tütün arâzisinin miktarı ile elde edilen tütün miktarına dair tutulan kayıtlara yansımıştır. Sözgelimi, imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana vilâyetinde de tütün ekiminin yoğun olarak yapıldığı ve mahsulün son derece verimli olduğu 1911 yılına ait veriler örnek gösterilebilir. Ruhsatlı tütün çiftçisinin sayısında artışın olması kayıt dışı tütün ekme girişimlerinin azaldığına işaret ettiği gibi kaçakçılarla mücadelede taviz verilmemesi hususunda Adana'ya uyarı metni iletilmiştir. Bu metnin içeriğine bakıldığında ise tütün kaçakçılarıyla mücadele çerçevesinde yürütülen çalışmalarda kaçak tütün ekimine müsaade edilmemesi hususunda gerekli olan tüm önemlerin alınması talep edilmiştir. Bu doğrultuda alınan

[1786] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2353, Gömlek No: 84 (H. 2 Safer 1318/M. 1 Haziran 1900).

önlemlerin gerçekleştiği 1911 yılında Adana'da muhtelif bölgelerde tütün ekimi yapılan arâzi miktarı ile dönüm başına elde edilen hasat tablo 40'ta yer almaktadır.

Tablo 40: Tütün Ekim Alanı ile Hasat Miktarı (1911)[1787]

Vilâyet	Kazalar	Ekili Arâzi	Dönüm Başına Elde Edilen Tütün
Adana	**Hassa**	**86 Dönüm**	**23 Kilo**
Adana	**Osmaniye**	**55 Dönüm**	**33 Kilo**
Adana	**Anamur**	**58 Dönüm**	**37 Kilo**
Aydın	Karaburun	111 Dönüm	5 Kilo
Aydın	Nif	349 Dönüm	26 Kilo
Aydın	Bozdoğan	94 Dönüm	24 Kilo
Aydın	Soma	16 Dönüm	5 Kilo
Aydın	Bodrum	255 Dönüm	20 Kilo
Aydın	Marmaris	148 Dönüm	10 Kilo
Halep	Kilis	130 Dönüm	20 Kilo
Edirne	Gelibolu	104 Dönüm	10 Kilo
Edirne	Keşan	89 Dönüm	12 Kilo
Edirne	Kırıkkilise[1789]	172 Dönüm	18 Kilo
Edirne	Vize	992 Dönüm	23 Kilo
Edirne	Çorlu	412 Dönüm	18 Kilo
Ankara	Mihaliççık	243 Dönüm	28 Kilo
Ankara	Nalıhan	15 Dönüm	32 Kilo
Ankara	İskilip	22 Dönüm	26 Kilo
Beyrut	Akka	12 Dönüm	32 Kilo
Beyrut	Nablus	126 Dönüm	29 Kilo
Beyrut	Benisaab	32 Dönüm	23 Kilo
Bitlis	Muş	59 Dönüm	21 Kilo
Bursa	Mudanya	147 Dönüm	21 Kilo
Bursa	Kirmast	503 Dönüm	20 Kilo
Bursa	Bilecik	838 Dönüm	28 Kilo
Bursa	Söğüt	231 Dönüm	13 Kilo

Kaynak: BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 8 (H. 23 Zi'l-ka'de 1318/M. 26 Kasım 1910).

[1787] Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Tütün Politikası ve Artan Türk Kaçakçılığı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 88/4, (Nisan 2001): 5.

[1789] Şirket kazada 1891 yılından itibaren teşkilatlandırılmıştır. Buna göre Edirne Reji İdaresi'ne bağlı olarak kurulan Kırıkkilise Müdüriyeti bünyesinde Babaeski, Lüleburgaz, Vize, Tırnova, Ahtapoli ve Midye kazalarında memurluklar aracılığıyla, Pınarhisar, Üsküp ve Samakov nahiyelerinde görevliler bulundurarak teşkilatlandırılmıştır. Bkz. Hümmet Kanal, "Salnamelere Göre 19. Yüzyıl Sonlarında Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı", *Tarih Okulu Dergisi,* 9/XXVI, (Haziran 2016): 163.

Tablo 40'takı veriler incelendiğinde 1911 yılında Adana vilâyetine bağlı Hassa kazasında ekilen 86 dönümden 1.978 kilo, Osmaniye kazasında ekilen 55 dönümden 1.815 kilo, Anamur kazasında ise ekilen 58 dönümden 1.566 kilo toplamda ise 199 dönümden 360.960 kilo tütün elde edilmiştir. Aynı yıl içerisinde Adana vilâyeti dışında tütün ekiminin yaygın olarak yapıldığı vilâyetler arasında Aydın, Halep, Edirne, Ankara, Beyrut, Bitlis ve Bursa yer almıştır. Aydın vilâyetinde 973 dönüm ekilirken toplamda 18.545 kilo, Halep vilâyetinde 30 dönüm ekilirken toplamda 2.600 kilo, Bitlis vilâyetinde 59 dönüm ekilirken 1,239 kilo, Edirne vilâyetinde 1.769 dönüm ekilirken 35.436 kilo, Ankara vilâyetinde 280 dönüm ekilirken 7.856 kilo, Beyrut vilâyetinde 170 dönüm ekilirken 4.774 kilo ve Bursa vilâyetinde 1.719 dönüm ekilirken 39.614 kilo tütün elde edilmiştir.[1790] Tütün çiftçileri ile tütünü geçim kapısı olarak gören bazı kesimlerin yapmış olduğu kaçakçılık dışında kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan bir diğer kesim de tütün tüketicileri olmuştur.

4.1.3. Tüketicilerin Tütün Kaçakçılığı

Adana Reji İdaresi'nin vilâyet genelinde hayata geçirmiş olduğu uygulamalarından dolayı kaçakçılığa başvuran bir diğer kesim de tüketiciler olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi tüketicilerin kaçakçılığa yönelmelerinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda üreticilerin kaçakçılığa yönelmesinin temel sebebi şirketin imparatorluk içerisinde üretilen kaliteli tütünleri dış ülkelere ihraç ederken kalite açısından düşük düzeyde olan tütünleri ise yerli tüketicilerin kullanımına sunması gösterilebilir. Şirketin bu düşük kalitedeki tütünleri ederinden daha fazla fiyatla tüketicilere satma girişimleri tüketiciler ile şirket arasında sorunların çıkmasına neden olmuştur. Bu gibi uygulamalar uygun fiyata daha kaliteli tütün tüketmek isteyen tütün tüketicilerini yasa dışı yöntemlere itmiştir. Bu girişimlerin önlenmesi hususunda alınan tedbirlerden biri Reji tarafından satışı yapılan tütünün satış fiyatının belirlenmesidir. Nitekim 1898 yılında bu doğrultuda bir girişimde bulunulmuştur. Şöyle ki, 1898 yılında Reji İdaresi'nin bu hususta hazırlamış olduğu metin tüm vilâyetlere olduğu gibi Adana vilâyetine de gönderilmiştir. Metnin içeriğine

[1790] BOA. DH. İD. Dosya No: 95, Gömlek No: 8 (H. 23 Zi'l-ka'de 1318/M. 26 Kasım 1910).

bakıldığında ise Reji tarafından satılacak olan tütünlerin her bir kilo fiyatının 12 buçuk kuruş olduğu, paketinin ise 30 para olduğu belirtilmiştir.[1791]

Bunun yanında alım gücü olmayan tütün tüketicilerinin de kaçakçılığa yönelmelerinin engellenmesi için gerekli her türlü önlemlerin alınması gerektiği de belirtilmiştir. Gönderilmiş olan bu metinde belirtilen tedbirler hayata geçirilmiş olmalı ki, Adana vilâyetinde herhangi bir kaçakçılık vakası tespit edilememiştir.[1792] Adana vilâyetinde tüketicilerin kaçakçılık girişimlerine dair her ne kadar örnek tespit edilememiş olsa da vilâyette kaçakçılık girişiminde bulunan kesimlerden bir diğeri tüccarlar olmuştur.

4.1.4. Tüccarların Tütün Kaçakçılığı

Reji Şirketi'nin bölgede teşkilatlanmasını sağlamadan önceki dönemlerde yasadışı yollarla tüccarların kaçak tütün ticareti yapma teşebbüsünde bulunduklarına dair örnekler tespit edilmiştir. Adana vilâyetinde bu doğrultuda 1865 yılında yaşanan olay örnek gösterilebilir. Şöyle ki, 1865 yılında Tarsus'ta ikamet eden tüccar Çerçi Şemaa kaçakçılık girişiminde bulunmuştur. Rus vatandaşı olan Çerçi Şemaa Efendi'nin yakalanması için çalışmalar başlatılmıştır. Genel olarak Tarsus'tan Mersin bölgesine kaçak tütün sevkiyatı gerçekleştiren Çerçi Şemaa hakkında yürütülen takibat neticesinde derdest edilmiştir. Yakalanmasıyla birlikte yapılan aramada 170 kıyye[1793] kaçak tütün ele geçirilmiştir. Çerçi Şemaa hakkında yargılama süreci Mersin Meclisi tarafından yürütülmüştür. Rus vatandaşı olmasından dolayı mahkemede Rus Konsolos tercümanı da hazır bulunmuştur. Çerçi Şemaa hakkında görülen dâvâ neticesinde gümrükten mal kaçırdığı tespit edilerek suçlu bulunmuştur. Suçluluğu yönünde mahkeme tarafından karar verilmesinin yanı sıra ele geçirilmiş olan kaçak tütünün her bir kilosu için 12 kuruş[1794] para cezasının ödemesi yönünde karar alınmıştır.[1795]

Mahkeme tarafından verilen bu karara Mersin Rus Konsolosluğu tarafından itirazda bulunulmuştur. Bu doğrultuda konsolosluk kararının tekrar gözden geçirilmesi

[1791] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2090, Gömlek No: 16 (H. 22 Rabî'ül-Evvel 1316/M. 10 Ağustos 1898).
[1792] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2067, Gömlek No: 3 (H. 29 Şevvâl 1311/M. 5 Mayıs 1894).
[1793] 217,94 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1794] Nitekim 1916 yılında Reji Şirketi tarafından en düşük cinsteki tütünün 12 kuruşa satın alınacağı belirtilmiştir. Bkz. BOA. BEO. Dosya No: 4433, Gömlek No: 332429 (H. 5 Zi'l-Hicce 1334/M. 3 Ekim 1916).
[1795] BOA. HR. MKT. Dosya No: 523, Gömlek No: 43 (H. 6 Rabî'ül-Evvel 1320/M. 13 Haziran 1902).

için Adana Vilâyet Meclisi'ne başvuruda bulunmuştur. Kararın tekrar gözden geçirilmesinin talep edilmesinin gerekçesi olarak Mersin Meclisi tarafından kaçak olarak nitelendirilen tütünlerin tüccarın şahsi malı olması olarak gösterilmiştir. Bu başvuruyu dikkate alan Adana Vilâyet Meclisi daha önce Tarsus Meclisi tarafından verilen kararın incelenmesi ve mahkemenin yeniden görülmesi doğrultusunda karar verilmiştir. Daha önce alınan karar incelendikten sonra olayla ilgili gerekli olan tahkikat sonucu Çerçi Şemaa suçlu bulunmuştur. Adana Vilâyet Meclisi tarafından daha önce Tarsus Meclisi tarafından kaçak malın müsadere edilmesi ve para cezasının ödenmesine yönelik alınan karar onaylanmıştır. Ardından onaylanmış olan bu karar Mersin Rus Konsolosluğu'na çekilen telgrafla iletilmiştir. Konsolosluk ise kaçak olarak nitelendirilen tütünlerin tüccarın kendi malı olduğu yönündeki iddiasını geri çekerek alınan kararı kabul etmek zorunda kalmıştır.[1796]

Adana Valiliği tarafından Mersin Rus Konsolosluğu'na iletilen bu karar ayrıca Çerçi Şemaa Efendi'ye, Rüsumat Emaneti'ne ve merkez idareye iletilmiştir. Çerçi Şemaa Efendi hakkında gerekli olan muamelenin yapılması için talepte bulunulmuştur. Bu örnekten hareketle yabancı devletlerin vatandaşlığında bulunan tüccarların kayıt dışı ekonomi girişimlerinde bulunması durumunda, Reji Şirketi ve Osmanlı idaresi tarafından yargılanabileceği sonucu çıkarılmaktadır.[1797]

Reji öncesi dönemde olduğu gibi Reji Şirketi'nin Adana vilâyetinde kontrolü sağlamasından sonraki dönemlerde de bu gibi vakaların meydana geldiği saptanmıştır. Bu durumun temel sebebinin ise tütün ticaretinin Reji Şirketi'nin kontrolüne girmesiyle birlikte tütün tüccarlarıyla ilgili birtakım yeni düzenlemelere ihtiyaç duyması olmuştur. Bu çerçevede yapılan yeni düzenlemelerle birlikte tütün tüccarlarına gerek ülke içerisinde gerekse ülke dışında tütün ticaretini yapabilmek için Reji Şirketi'nden ruhsat alma zorunluluğu getirilmiştir. Gerek ruhsatnameleri şirket tarafından talep eden her tüccara verilmemesi gerekse tütün ticareti yapanların ruhsat alarak gelir kaybı yaşamak istememeleri neticesinde kayıt dışı ekonomi yöntemleriyle

[1796] BOA. HR. MKT. Dosya No: 534, Gömlek No: 63 (H. 6 Şaban 1282/M. 25 Aralık 1865).
[1797] BOA. HR. MKT. Dosya No: 534, Gömlek No: 66 (H. 6 Şaban 1282/M. 25 Aralık 1865).

tütün ticareti yapma girişimlerinde bulunmaları sorunların çıkmasına neden olmuştur.[1798]

Adana Reji İdaresi'nin de hayata geçirmiş olduğu bu uygulamayla birlikte vilâyette bu hususta birtakım problemler meydana gelmiştir. Sözgelimi, 1908 yılında Mut kazasında meydana gelen kaçakçılık faaliyeti örnek gösterilebilir. Bu çerçevede bir kafilenin kaçak barut[1799] ve ruhsatsız tütün ticareti yapmak üzere Konya'dan Mut kazasına doğru hareket ettiğine dair Adana Reji İdaresi'ne bilgi gelmiştir. Bu bilginin alınması üzerine idare kafilenin takip edilip yakalanmaları ve ellerinde bulunan kaçak malların müsadere edilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Bu doğrultuda Reji, memur ve kolcular görevlendirmiştir. Memur ve kolcular tarafından yapılan takibat neticesinde Oruk isimli bölgede kaçakçılarla karşılaşılmıştır. Kaçakçılara teslim olmaları hususunda çağrıda bulunulmuşsa da kaçakçılar olumsuz yanıt vererek çatışmaya girmişlerdir.[1800]

Meydana gelen bu çatışma neticesinde kaçakçılardan biri olan Hadimli Mehmet Ağa ayağından vurulmuştur. Bunun sonucunda yaralı olarak ele geçirilen Mehmet Ağa'nın yanı sıra 2 beygir, 8 kıyye barut,[1801] 3-4 kıyye[1802] tütün, 1 Henry-Martini tüfeği ve 1 Rodloru tüfeği ele geçirilmiştir. Ardından ele geçirilen yaralıların sorgulanması neticesinde elde edilen bilgiler doğrultusunda Mut bölgesinde yer alan Üveys dağında kaçakçıların saklandıkları tespit edilmiştir. Bu çerçevede Üveys dağında Reji memur ve kolcuları tarafından yapılan aramalarda 1 katır, 37 kıyye[1803] barut, 2 beygir, 60 kıyye[1804] tütün ele geçirilerek kaçakçılardan Yusuf isimli şahıs yakalanmıştır. Diğer kaçakçılar ise kaçmayı başarabilmişlerdir. Yakalanmaları

[1798] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1400, Gömlek No: 52 (H. 24 Cemazîye'l-Evvel 1304/M. 18 Şubat 1887).
[1799] 1907 tarihli Barut Nizâmnâmesinde; silah, barut, fişek, dinamit ve barut cinsi her çeşit yanıcı madde kaçakçılığı cinayet cezası kapsamında değerlendirilmiştir. Buna göre hapis cezasının yanı sıra kürek ve ceza-yı nakdiye cezası da uygulanmaktadır. Bkz. BOA. HR. TH. Dosya No: 294, Gömlek No: 99 (H. 11 Ramazan 1321/M. 1 Aralık 1903); BOA. DH. MKT. Dosya No: 455, Gömlek No: 30 (H. 11 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 12 Ekim 1894); BOA. ZB. Dosya No: 609, Gömlek No: 94 (H. 15 Rabî'ül-Ahir 1323/M. 19 Haziran 1905); BOA. DH. MKT. Dosya No: 2083, Gömlek No: 73 (H. 18 Safer 1315/M. 19 Temmuz 1897); BOA. DH. MKT. Dosya No: 472, Gömlek No: 29 (H. 27 Zi'l-Hicce 1319/M. 6 Nisan 1902); BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 393, Gömlek No: 1 (H. 26 Zi'l-ka'de 1323/M. 22 Ocak 1906).
[1800] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1236, Gömlek No: 23 (H. 24 Muharrem 1326/M. 27 Şubat 1908).
[1801] 10,256 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[1802] 3,846 ile 5,128 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1803] 47,434 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[1804] 76,92 kg ağırlığa denk gelmektedir.

hususunda ise İçel İli Mutasarrıflığı çalışmalara devam etmiştir. Ancak mutasarrıflık tarafından yürütülen çalışmaların ne yönde neticelendiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Netice olarak 1908 yılında Mut kazasında meydana gelen bu kaçakçılık girişimi Reji İdaresi tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda 2 kaçakçı, 2 tüfek, 4 beygir, 1 katır, 45 kıyye[1805] barut ve 64 kıyye[1806] tütün ele geçirilmiştir. Ele geçirilen mallara bakıldığında tütünün yanı sıra yüklü şekilde barutun tespit edilmiş olması kaçakçıların sadece tütün kaçakçılığı yapmadıkları yanıcı ve patlayıcı madde kaçakçılığı da yaptıkları söylenebilir. Bu tür kaçak ürünlerin ise bölgede asayiş sorunlarına neden olduğundan dolayı ele geçirilen bu mallar emniyet açısından önem arz etmektedir. Bu maddelerin yanı sıra yanlarında bulundukları az sayıda olan tüfekleri kendilerini korumak binek hayvanları ise yüklerini taşımak amacıyla yanlarında bulundurdukları anlaşılmaktadır.[1807]

Yukarıdaki örneklerde de aktarıldığı gibi bölgede kayıt dışı ekonomi girişimlerinde bulunan tüccarların olduğu tespit edilmiştir. Bu gibi girişimler şirketin gelirlerine büyük ölçüde zarar vermiştir. Bu sebepten dolayı vilâyet sınırları içerisinde yaşanan yasadışı ticarî faaliyetlerin önlenmesi hususunda Adana Reji İdaresi gerekli olan tüm önlemleri almıştır. Bu kapsamda alınan önemler neticesinde vilâyet genelinde yasal yollarla ticareti yapılan tütün miktarında zaman zaman düşüş yaşanmış olsa da genel olarak artışın olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda vilâyette yasal yollarla ticareti yapılan tütün oranında artışın gözlemlendiği 1909 yılı örnek gösterilebilir. Bu doğrultuda tütün satışında meydana gelen dalgalanmaları gösteren 1909 yılı Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait istatistiki verileri tablola 41'de görmek mümkündür.

[1805] 57,69 kg ağrılığına denk gelmektedir.
[1806] 82,048 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[1807] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1236, Gömlek No: 23 (H. 24 Muharrem 1326/M. 27 Şubat 1908).

Tablo 41: Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs Ayı Satış Cetveli (1909)

Vilâyet	Artış (Kilo)				Düşüş (Kilo)			
	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs
Adana	**-**	**1.065**	**374**	**637**	**409**	**-**	**-**	**-**
Halep	-	-	-	-	1.365	728	2.189	1.529
Ankara	-	-	-	-	711	1.715	2.511	1.645
Beyrut	-	-	-	-	326	589	938	692
Bursa	-	331	428	896	150	-	-	-
Kastamonu	-	-	-	-	510	667	467	249
Cide	-	-	-	704	2.591	69	1.301	-
Erzurum	241	-	-	147	-	66	101	-
İzmit	-	-	-	-	570	315	296	75
Konya	-	11	286	743	1.279	-	-	-
Lazkiye	-	3	-	-	7	-	5	-
Midilli	-	-	-	-	2.400	2.183	1.856	2.070
Samsun	-	-	-	-	758	809	824	2.134
Ma'muratü'l-Aziz	24	-	-	-	-	69	25	143
İzmir	-	-	-	-	5.438	4.900	3.566	4.853
Trabzon	-	-	-	-	930	1.222	1.278	1.390
Trablusgarp	-	-	-	-	930	875	697	967
Edirne	825	1.090	-	-	-	-	283	1.076
Kavala	40	93	215	15	-	-	-	-
Yanya	-	-	-	-	177	76	96	333
Selanik	1.470	2.127	1.918	1.602	-	-	-	-
İşkodra	160	135	123	61	-	-	-	-
İskeçe	-	104	102	100	119	-	-	-

Kaynak: BOA. BEO. Dosya No: 3586, Gömlek No: 268880 (H. 5 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 24 Haziran 1909).

Tablo 41'deki veriler incelendiğinde 1909 senesinin Şubat ayında Adana vilâyetinde tütün ticaretinde artışın olmadığı 409 kiloluk düşüşün olduğu görülmektedir. Ayrıca Mart ayında 1.065 kiloluk, Nisan ayında 374 kiloluk ve son olarak Mayıs ayında 637 kiloluk artışın yaşandığı tespit edilmiştir. Buna karşılık 1909 yılında Halep, Ankara, Beyrut ve Kastamonu vilâyetlerinde Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs aylarında artışın olmadığı mütemadiyen düşüşün olduğu saptanmıştır. Bursa vilâyetinde ise Şubat ayındaki üretimde düşüş yaşanırken Mart, Nisan ve Mayıs

aylarında artış yaşanmıştır. Bunun yanında Cide bölgesinde Şubat, Mart ve Nisan aylarında düşüş yaşanırken Mayıs ayında ise 704 kiloluk artış meydana gelmiştir. Erzurum vilâyetinde Şubat ayında 241 kilo ve Mayıs ayında 147 kilo artış yaşanırken Mart ve Nisan aylarında ise düşüş yaşanmıştır. Benzer şekilde Konya vilâyetinde Şubat ayında düşüş yaşanırken Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise artış meydana gelmiştir. Ancak İzmit, Midilli, Samsun, İzmir, Trabzon, Trablusgarp ve Yanya vilâyetlerinde ise belirlenen zaman dilimlerinde sürekli elde edilen mahsulde düşüşün yaşandığı saptanmıştır. Diğer taraftan Lazkiye bölgesinde Mart ayında artış yaşanırken Şubat, Nisan ve Mayıs aylarında ise düşüş yaşanmıştır. Edirne vilâyetinde Şubat ve Mart aylarında artış yaşanırken Nisan ve Mayıs aylarında ise düşüş meydana gelmiştir. Kavala, Selanik ve İşkodra vilâyetlerinde belirlenen zaman diliminde elde edilen üründe artışın olduğu tespit edilirken hasılatta düşüş görülmemiştir. Son olarak İskeçe bölgesinde şubat ayında düşüş yaşanırken Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise artış meydana gelmiştir.[1808] Üretici, tüketici ve tüccarın yanı sıra vilâyet genelinde kaçak tütüne yönelen ve kaçakçılığını yapan bir diğer kesim de gerek Reji gerekse devlet kurumlarında çalışan memurlar olmuştur.

4.1.5. Memurların Tütün Kaçakçılığı

Osmanlı yönetimi ile Reji Şirketi arasında yapılan şartname gereğince meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla alınan tedbirler arasında devlet memurlarının kaçak tütün kullanımı ile mücadele de yer almıştır.[1809] Nitekim gerek devlet memurlarının gerekse devletin üst düzey kimi yöneticilerinin kaçak tütün kullanımına yöneldikleri görülmüştür.[1810] Esasen kaçak tütün kullanan devlet memurları genel olarak askerler olmuştur. Hâlbuki Reji Şirketi ile Osmanlı yönetiminin yapmış olduğu antlaşma gereğince tütün gelirlerini azaltacak her türlü faaliyete karşı birlikte hareket edileceği ve mücadelede askeri personelin de aktif rol oynayacağı belirtilmiştir. Buna rağmen özellikle taşra bölgelerinde görev yapan devlet

[1808] BOA. BEO. Dosya No: 3586, Gömlek No: 268880 (H. 5 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 24 Haziran 1909).
[1809] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2606, Gömlek No: 141 (H. 29 Ramazan 1322/M. 7 Aralık 1904).
[1810] Alev Gözcü, Fevzi Çakmak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'nin Güney Sınırında Gerçekleştirilen Kaçakçılık Faaliyetleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21/3, (Eylül 2019), s. 686.

memurları ile askeri personelin[1811] kaçak tütün kullanımına yöneldikleri tespit edilmiştir.[1812]

Bu gibi girişimler kaçakçılığın artış göstermesine neden olduğu gibi şirketin yıllık hasılatında da %90 oranında düşüşün yaşanmasına yol açmıştır. Bundan dolayı imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana vilâyetine de uyarı metni iletilmiştir. Bu metinde bu gibi girişimlerin önünün alınması için gerekli önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu gibi girişimlerde bulunan devlet memurları ile ordu personeli hakkında tahkikat yapıldıktan sonra suçunun sabit olması durumunda ise gerekli olan muamelenin yapılması yönündeki karar vilâyete iletilmiştir.[1813] Bilhassa ordu içerisinde görev yapan personelin kaçak tütün kullanımın önünün alınması amacıyla gerekli olan tüm önlemlerin alınması yönündeki karar Adana vilâyetine bildirilmiştir. Adana bölgesinde gerek devlet memurlarının gerekse orduda görevli askerlerin kaçak tütün tüketimine dair detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.[1814] Ancak bölgede aşiret faktörünün kaçakçılıkta önemli rol üstlendiğine dair iddialar ortaya atılmıştır.

4.1.6. Adana'da Kaçakçılıkta Aşiret Faktörü

Adana Reji İdaresi'nin denetimi altında bulunan bölgelerde tütün üreticileri, tüketicileri, tüccarları ve devlet ile Reji memurları dışında kaçakçılıkta önemli faktörlerden bir diğeri de aşiretler[1815] olmuştur. Bu bağlamda, Adana vilâyetinde aşiretlerin tütün alanında gerçekleştirmiş olduğu kaçakçılık faaliyetlerine örnek olarak Hemavend Aşireti'nin mensupları[1816] gösterilebilir.[1817] Ancak Adana vilâyetinde

[1811] Askeri personelin kaçak tütün kullandığının tespit edilmesi durumunda askerlerden para cezasının alınmasının caiz olmadığından dolayı 24 saat ile 3 ay arasında hapis cezasının uygulanması kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. ŞD. Dosya No: 620, Gömlek No: 36 (H. 10 Şaban 1304/M. 4 Mayıs 1887).
[1812] BOA. DH. MKT. Dosya No: 913, Gömlek No: 8 (H. 29 Ramazan 1322/M. 7 Aralık 1904).
[1813] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2073, Gömlek No: 84 (H. 16 Şevvâl 1313/M. 31 Mart 1896).
[1814] BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 41, Gömlek No: 4 (H. 12 Şevvâl 1335/M. 1 Ağustos 1317).
[1815] Aşiret gerçek veya gerçek olduğuna inanılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş sosyo-politik bir birim olarak tanımlanabilir. Genellikle aşiret üyeleri arasında toprak bütünlüğünün de bulunmasından dolayı ekonomik birlikten de bahsedilebilir. Bkz. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet,* (Çev. Banu Yalkut), 11. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021): 82.
[1816] 1890 yılında Musul bölgesinde de kaçakçılık faaliyetlerinde bulundukları ve Musul Reji İdaresi'nin çeşitli önlemler aldığı tespit edilmiştir. Bkz. Süleyman Demirci, "Hemavend Kürt Aşireti'nin Musul Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkıyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme (1863-1916)", *History Studıes Internatıonal Journal of History*, 7/3, (Eylül 2015): 45-47.
[1817] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1474, Gömlek No: 16 (H. 18 Rabî'ül-Ahir 1305/M. 3 Ocak 1888).

ikamet etmiş olan bu aşiretin mensupları ile ilgili yapılan kaçakçılık şikâyetleri doğrultusunda yürütülen araştırmalar neticesinde iddialar asılsız kalmıştır.[1818]

Aşiret ile ilgili ortaya atılan iddialarla ilgili elde edilen bulguların değerlendirilmesinden önce aşiret mensuplarının Adana vilâyetine yerleştirilme süreçleri ve daha önce yaşamış oldukları bölgelerdeki uğraşlarının incelenmesi konun anlaşılır kılınabilmesi için önem arz etmektedir. Bu doğrultuda aşiret mensuplarının Anadolu'ya göçleri bilhassa II. Abdülhamid döneminde hızlandırılmıştır.[1819] Adana ve Ankara gibi bölgelere yerleştirilen bu göçmenler daha çok Adana bölgesinde ikamet etmişlerdir. Zamanla nüfuslarının artış göstermesine bağlı olarak daha önce ikamet etmiş oldukları Süleymaniye, Kerkük[1820] ve Musul[1821] gibi bölgelerde de olduğu gibi Adana vilâyetinde de çeşitli sorunlara neden olmuşlardır.[1822]

Yaşanan bu sorunlara bakıldığında ise genel olarak eşkıyalık[1823] ve kaçakçılık gibi yasadışı işler olduğu tespit edilmiştir.[1824] Özellikle bu tür yasadışı işlere giriştiği iddia edilen isimler arasında Kake Abdullah ile Mehmet Bey bulunmuştur. Bu çerçevede Kake Abdullah ve Mehmet Bey liderliğinde bölgeye gelmiş olan kafilenin tütün kaçakçılığı yaptığına dair iddialar ortaya atılmıştır.[1825] Yerel idare ile merkezi yönetim arasında yapılan yazışmalar neticesinde bu tür faaliyetlerin önlenmesi hususunda çalışma başlatılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde bu tür yasadışı

[1818] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1528, Gömlek No: 112 (H. 26 Zi'l-ka'de 1305/M. 4 Ağustos 1888).
[1819] BOA. MV. Dosya No: 74, Gömlek No: 49 (H. 26 Şaban 1310/M. 15 Mart 1893); BOA. BEO. Dosya No: 1239, Gömlek No: 92902 (H. 26 Receb 1316/M. 19 Aralık 1898).
[1820] Nitekim Süleymaniye ile Kerkük bölgesinde aşiretin kaçakçılık ve eşkıyalık faaliyetlerinden dolayı şikayetçi olan kesimler arasında Reji Şirketi ile Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin olduğu görülmektedir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Hemavend Aşireti", *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri,* Haz. Tuncay Şur, Yalçın Çakmak, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 77.
[1821] 1890 yılında Musul Reji İdaresi'nin tütün sevkiyatlarına saldırılar düzenleyen Hemavendlilere karşı idare Osmanlı hükümetinden asker desteği talebinden bulunmuştur. Ancak bu talep reddedilmiştir. Bkz. BOA., DH. MKT., 1772/124, (H. 04 Rabî'ül-Evvel 1308 / M. 18 Ekim 1890); BOA., DH. MKT., 1779/111, (H. 27 Rabî'ül-Evvel 1308 / M. 10 Kasım 1890); Demirci, "Hemavend Kürt Aşireti'nin Musul Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkıyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme (1863-1916)", 46.
[1822] BOA. BEO. Dosya No: 1165, Gömlek No: 87359 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1316/M. 27 Temmuz 1898).
[1823] Eşkıyalık göreceli bir kavram olmakla birlikte kavramla ile ilgili olumlu ve olumsuz iki görüş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki; eşkıyalığı yücelten ve bir direniş hareketi olarak gören romantik görüştür. Olumsuz olarak yorumlanan görüş ise devletin çatısı altında devletin kanun ve nizamlarına rağmen halkla çatışan, devletten çok ahaliye zarar veren kişi veya grupların kanundışı faaliyetleri olarak tanımlanmıştır. Bkz. Türkan Gözütok, "Eşkıyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe'nin Türk Edebiyatına İzdüşümü", *Türkbilig Dergisi,* 21, (Ocak 2011): 50.
[1824] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1796, Gömlek No: 29 (H. 17 Cemazîye'l-Evvel 1308/M. 29 Aralık 1890).
[1825] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2428, Gömlek No: 103 (H. 27 Receb 1318/M. 16 Kasım 1900).

işlere girişmelerinin nedeninin geçim kaynağı sağlamak olduğu anlaşılmıştır. Bu sebepten dolayı zirâatla uğraşamayacak olanların farklı memurluklara istihdam edilmeleri ve çocuk ile kadınlara maaş bağlanması, çalışacak vaziyette olanlara ise arâzi dağıtımı yapılması yönünde karar alınmıştır.[1826] Ancak daha önce de ikamet etmiş oldukları Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinde[1827] kaçakçılık ve yasadışı faaliyetler ile geçimlerini sağlamalarından dolayı alınan tüm önlemlere rağmen bu girişimlerin önü alınamamıştır.[1828]

Önü alınamayan bir diğer kaçakçılık girişimi de 1889 yılında meydana gelmiştir. Bu girişimle ilgili yapılan araştırmalar neticesinde daha önce Kerkük ile Süleymaniye bölgesinde yaşamakta olan 15 ile 20 kişilik bir kaçakçı kafilesinin olduğu tespit edilmiştir. Adana'ya göç eden bu grubun 1889 yılında kaçakçılık girişiminde bulunduğu saptanmıştır. Bu kaçakçı kafilesinin ise Kerkük ile Süleymaniye'den Adana'ya kaçak tütün sevk etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Kaçakçılık girişiminin önlenmesi hususunda alınan her türlü önlem ve tedbirlere rağmen bu kişiler firar ederek eşkıyalık ve kaçakçılık gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.[1829] Nitekim bu grupların Adana'ya gelmeden önce ikamet etmiş oldukları Musul, Süleymaniye ve Bağdat gibi yerlerde de tütün kaçakçılığı ve eşkıyalık gibi faaliyetlerde bulunarak gasp ettikleri para, mal ve değerli eşyalarla geçimlerini sağlamaya çalıştıkları tespit edilmiştir.[1830]

Hemavend Aşireti'nin Adana vilâyetinde kaçakçılık faaliyetleri içerisinde bulunduklarına yönelik ilk ciddi iddia 27 Eylül 1899 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu tarihlerde aşirete mensup 150 veya 200 kişilik bir grubun Henry-Martini tüfeği ile silahlanmış olarak Adana ve çevresinde eşkıyalık vesaire yasadışı işlere bulaştıkları anlaşılmıştır. Bu bilginin yanı sıra silahlı olan bu kafilenin eşkıyalık gibi yasadışı işler dışında bölgede önemli bir gelir kalemi olan tütün alanında da kaçakçılık yapmakta

[1826] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1700, Gömlek No: 5 (H. 26 Cemazîye'l-Ahire 1307/M. 17 Şubat 1890).
[1827] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1825, Gömlek No: 80 (H. 15 Şaban 1308/M. 5 Nisan 1891).
[1828] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2407, Gömlek No: 8 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1318/M. 25 Eylül 1900); BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 184, Gömlek No: 106 (H. 20 Muharrem 1303/M. 29 Ekim 1885).
[1829] BOA. Y. PRK. KOM. Dosya No: 6, Gömlek No: 25 (H. 25 Rabî'ül-Ahir 1305/M. 10 Ocak 1888).
[1830] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1779, Gömlek No: 111 (H. 27 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 10 Kasım 1890); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1772, Gömlek No: 124 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 18 Ekim 1890); Murat Hanilçe, "Orta Doğu'da Osmanlı Vilâyet Gazetelerine Bir Örnek: Zevra Gazetesi (1869)", *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, Cilt 1, (Elâzığ, 9-21 Ekim 2016), Ed. Merve Uğur, (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2018): 226.

oldukları bilgisine ulaşılmıştır. Aşiret mensuplarının bölgede bu gibi faaliyetler içerisinde bulunmaları Adana Reji İdaresi'nin bölgede elde etmiş olduğu aylık gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenle bu gibi faaliyetlerin önlenmesi amacıyla imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana Reji İdaresi de yerel idareciler ile iş birliği yapmıştır. Bu doğrultuda yerel yöneticiler ile yürütülen görüşmeler sonucunda bu gibi faaliyetlerin engellenmesi ve meydana gelen gelir kaybının ortadan kaldırılması için gerekli önlemlerin alınması konusunda taraflar arasında fikir birliğine varılmıştır. Bu çerçevede kaçakçılıkla mücadelede etkin rol oynayan Reji Şirketi'nin kolluk kuvveti olarak nitelendirilebilecek kolcular tayin edilmiştir.[1831]

Tayin edilen Reji kolcularının yanı sıra görevlendirilen Reji memurları tarafından konuyla ilgili inceleme ve takibat süreci başlatılmıştır. Bunun neticesinde yapılan araştırmalar neticesinde 150-200 kişilik kaçakçı grubunun içerisinde tütün alanında meydana gelen faaliyetlerde görevi başında olan kolcuların da etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Tespitin gerçekleşmesiyle birlikte idarede bulunan görevlilerin uyarılması ve gerekli önlemlerin alınması amacıyla kafile reislerine 27 Eylül 1899 tarihinde tembihatta bulunulmuştur. Ayrıca kafile içerisinde bulunan bazı kişilerin önemli kurumların yanı sıra Rejide de görevlendirildiği saptanmıştır. Esasen Hemavendlilerin Rejide göreve getirilmesindeki önemli etkenler arasında geçimlerini sağlamak amacıyla verilen maaşlardan dolayı devlet hazinesine yük olmalarından kurtulmak olarak gösterilebilir. Ancak bölgede bu gibi kaçakçılık faaliyetlerine her ne olursa olsun hiçbir şekilde izin verilmemesi ve engellenmesi amacıyla gerekli görülen tüm önlem ve tedbirlerin alınması yönündeki karar Dâhiliye Nezâreti tarafından Adana vilâyetine iletilmiştir.[1832]

Ayrıca Osmanlı yönetimi tarafından Adana vilâyetine gönderilmiş olan telgrafta 150-200 kadar Hemavendlinin bölgede eşkıyalık ve tütün kaçakçılığı yaptıkları ile ilgili iddiaların araştırılması istenmiştir. Bu doğrultuda kafile hakkında yürütülen çalışmalar neticesinde daha önce Adana'ya yerleştirilmiş olan eski Surtaş Nahiye Müdürü Kake Abdullah ve arkadaşı Mehmet Bey ile bağlantılarının olmadığı ifade edilmiştir. Nitekim daha önce bu kafilenin Kake Abdullah ile bağlantısının olduğu

[1831] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2269, Gömlek No: 91 (H. 9 Receb 1317/M. 13 Kasım 1899).
[1832] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2269, Gömlek No: 91 (H. 9 Receb 1317/M. 13 Kasım 1899).

iddia edilmiştir. Yapılan araştırma neticesinde Kake Abdullah Bey'in Adana'da himayesi altında 50-60 kadar aile ferdinin bulunduğunu, bunlarında çoğunun çocuk ve kadınlardan oluştuğu belirtilmiştir.[1833] Nitekim Musul ve Süleymaniye bölgesinden Osmanlı topraklarına sürgün ettirilen Hemavendlilerin çoğunluğunun kadınlardan oluştuğunun bilinmesi bu tezi destekler niteliktedir.[1834]

Yine Osmanlı yönetimi tarafından Adana vilâyetine yazılan cevapta Kake Abdullah Bey'in himayesinde yaşamakta olan nüfusun ehli namus sahibi oldukları ve bu gibi yasadışı işlere karışacak durumda olmadıkları ifade edilmiştir. Henry-Martini tüfeği ile silahlanarak bölgede tütün kaçakçılığı ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan 150-200 kişilik asi grubun ise söz dinlemeyen itaatkâr olmayan Çeçen ve Çerkes gruplarından oluştuğu ifade edilmiştir. Böylece Hemavendlilerle ilgili ortaya atılan ilk kaçakçılık iddiası asılsız çıkmıştır. Ancak kaçakçılık yaptığı tespit edilen Çeçen ve Çerkesler'den oluşan bu 150-200 kişilik grupla ilgili herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Bölgede alınan tüm önlemlere rağmen bu gibi kaçakçılık faaliyetlerin önü alınamamıştır. Bu durum ise şirketin bölgedeki gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Nitekim 27 Ağustos 1899 tarihinde Adana Reji İdaresi tarafından tutulmuş olan kayıtlarda Reji Şirketi'nin denetimi altında bulunan tütün gelirlerinin azalmasına neden olan sebepler arasında kaçakçılık faaliyetlerinin %80 oranında etkili olduğu belirtilmiştir.[1835]

Hemavend Aşiret mensuplarının Adana bölgesinde kaçakçılık faaliyetine giriştiklerine dair başka bir iddia örneği ise Müştereceh Nikde ile ilgili olmuştur. Bu kaçakçılık girişimi, Müştereceh Nikde adındaki Sömbekili olan süngerci ile Tarsus bölgesinde ikamet etmekte olan Giritli Mustafa Befaki tarafından gerçekleşmiştir. Adana vilâyetine bağlı Karataş'a kayıklarla deniz yolu ile Arsuz[1836] bölgesinden getirilen dinamit ve tüfek gibi patlayıcı maddelerin yanı sıra kaçak tütün getirilmeye çalışılmıştır. Karataş bölgesinden Arsuz'a kaçak şekilde hareket eden bir kayıkta kaçak dinamit, silah ve tütünün olduğunun tespit edilmesi üzerine yapılan araştırma ve

[1833] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2292, Gömlek No: 89 (H. 29 Şaban 1317/M. 2 Ocak 1900).
[1834] Gülbadi Alan, "19. Yüzyılda Osmanlıda Sürgün Politikası Çerçevesinde Sürgün Kadınlar", *Belleten Dergisi*, 78/281, (Nisan 2014): 248.
[1835] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2292, Gömlek No: 89 (H. 29 Şaban 1317/M. 2 Ocak 1900).
[1836] İskenderun'a bağlı olan nahiyede yaşayan nüfusun çoğu Müslüman ahaliden oluşmaktadır. Bkz. BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 184, Gömlek No: 72 (H. 10 Ramazan 1311/M. 17 Mart 1894).

takibat neticesinde Sömbekili Süngerci Müşterecah Nikde ile Giritli Mustafa Befaki adındaki kayıkçılar kaçak mallarla birlikte yakalanmışlardır.[1837]

Kayığın ele geçirilmesiyle birlikte yapılan aramalar neticesinde 71 torbada 821 kıyye[1838] dinamit ile 50 tüfek bulunduğu ve bu silahların Adana'da bulunan Hemavend Aşireti'nin mensuplarına verileceği anlaşılmıştır. İskenderun[1839] Kaymakamlığı ile yapılan yazışmalar neticesinde 31 Temmuz 1903 tarihinde bu kişilerin yasaklanmış olan bu gibi ürünleri satmak amacıyla Adana'da bulunan Numan Usta adındaki şahıs ile irtibat kurmuşlardır. Yine yakalanan kayıkçıların üzerinden Numan Usta adındaki şahıs ile ilgili telgraflaşmaya dair bilgilere ulaşılmakla birlikte Rumca kaleme alınan mektuplara tercüme edilmek üzere el konulmuştur. Bu gibi olayların engellenmesi amacıyla Adana vilâyetinin sahil kıyılarında Reji Şirketi tarafından önleyici tedbirlerini arttırması ve aynı şekilde Beyrut vilâyetinin de aynı hassasiyeti göstererek gerekli önlemlerin alınması yönünde bilgilendirme metni gönderilmiştir.[1840]

Sömbekili Süngerci Nikde ile Giritli Mustafa Befaki'nin denetiminde bir kayık içerisinde bulunan bir miktar kaçak tütün üzerlerinde Türkçe ve Rumca yazılı yirmi beş kıtadan oluşan mektuplar, 71 torbada 821 kıyye dinamit ile 50 tüfek İskenderun'a çıkarılmaya çalışılmıştır.[1841] Ancak bunda başarısız olununca Adana'ya bağlı olan Karataş nahiyesine çıkarılarak Hemavend Aşireti'nin Kürt mensuplarına satılması ile ilgili olayda araştırma yapılmıştır. Yürütülen araştırma ve tercümesi yapılan mektupların incelenmesi neticesinde yukarıda belirtilen kaçak malların Giritliler aracılığı ile Hemavend Kürtlerine satılma teşebbüsünde bulunulmuştur. Satış işleminin gerçekleşmesi için ise Adana'da ikamet etmekte olan Numan Usta ile irtibata geçtikleri anlaşılmıştır. Sürekli şekilde kaçakçıların Adana ile Karataş'a gidip geldikleri saptanmıştır. İşbirlikçilerin Halep'te olduğunun anlaşılması üzerine Halep'e bilgi aktarılarak, konunun araştırılması ve bu gibi girişimlerin engellenmesi yönünde gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir. Halep'ten gelen bu gibi iddialar

[1837] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 311, Gömlek No: 7 (H. 13 Cemazîye'l-Ahire 1319/M. 27 Eylül 1901).
[1838] 1.052,522 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[1839] İskenderun'a bağlı Hamidiye Mahallesi'nde rejiyi temsilen Rum milletinden Amil Efendi'nin transit memuru olarak görev icra ettiği tespit edilmiştir. Bkz. Jülide Akyüz, "19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 18/2, (2008): 397.
[1840] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 311, Gömlek No: 7 (H. 13 Cemazîye'l-Ahire 1319/M. 27 Eylül 1901).
[1841] Mustafa Dağ, "Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 31/3, (Ağustos 2021): 1340.

neticesinde harekete geçilmesiyle birlikte Adana bölgesinde kıyı sahilinde bu gibi şahıslar ile irtibata geçen Hemavendli mensupların bulunmadığı ifade edilerek Giritli Mustafa ile Numan Usta'nın karşı karşıya getirilerek yüzleştirilmelerine karar verilmiştir. Ancak yüzleştirmenin yapılıp yapılmadığıyla ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.[1842] Adana vilâyetinde yaşanan kaçakçılık faaliyetlerine benzer vakaların meydana geldiği bir diğer vilâyet de Erzurum olmuştur.

4.2. ERZURUM'DA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

Erzurum vilâyetinde meydana gelen tütün kaçakçılığında genel olarak üretici, tüketici, tüccar ve memurlar etkili rol oynamıştır. Bu gibi kesimlerin kaçakçılığa yönelmesinin temel sebepleri arasında ise daha önce de belirtildiği üzere imparatorluğun genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de idarenin ve buna bağlı olarak faaliyet gösteren müdürlük ve memurlukların uygulamaları gösterilebilir. Erzurum Reji İdaresi'nin bu uygulamaları neticesinde kaçakçılar genel olarak belirli güzergâhları kullanmışlardır.

4.2.1. Kaçakçılık Güzergâhları

Erzurum vilâyetinde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştiği birden fazla güzergâh bulunmuştur. Bunun temel sebebi ise bölgenin önemli güzergâhlar üzerinde bulunması ve kaçakçılık trafiğinin yoğun olmasının yanı sıra kaçakçıların yakalanmamak için alternatif yol arayışına girmesidir. Bu doğrultuda kaçakçılar tarafından kullanılan güzergâhlardan biri önemli üretim merkezlerinden olan Trabzon ile İran arasındaki bağlantıyı sağlayan ticaret yoludur.[1843] Bu güzergâh Trabzon, Bayburt, Erzurum, Bayezid ve Kızıldeniz'e oradan ise İran'ın içlerine doğru Tebriz'e kadar uzanmaktadır.[1844] Nitekim 1901 yılı Trabzon vilâyet salnamesinde vilâyetten kaçak yollarla elde edilen tütünlerin sevk edildiği başlıca vilâyetlerden birinin de Erzurum olduğu belirtilmiştir.[1845]

[1842] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 311, Gömlek No: 24 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1319/M. 28 Eylül 1901).
[1843] Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon*, (Haz. Melek Öksüz), 1. Baskı, (Trabzon: Serander Yayınevi, 2008), 80; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991): 357.
[1844] Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", *Türkler Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 14: 481-484.
[1845] *Trabzon Vilâyet Salnamesi,* Hicri: 1318, 199.

Trabzon, Erzurum ve Tebriz[1846] arasında uzanan bu ticaret yolu Karadeniz ile Doğu Anadolu bölgesini Kafkasya ve Kuzey İran'a bağlamaktadır.[1847] Ayrıca bu güzergâh Uzak Doğu'dan uzanan yolu Trabzon-Erzurum güzergâhı üzerinden İstanbul Limanı'na veya Tuna üzerinden Orta Avrupa'ya bağlamaktadır.[1848] Nitekim yapılan araştırmalar neticesinde tütün kaçakçılığının yoğun olarak Trabzon ile Erzurum arasında bu güzergâh üzerinden gerçekleştiği saptanmıştır. Bu güzergâh dışında kaçakçılık faaliyetlerinin gerçekleştiği bir diğer güzergâh ise Samsun, Tokat, Sivas, Erzincan, Bayburt ve Erzurum gibi bölgeler üzerinden gerçekleşmektedir. Bu güzergâh üzerinden ise Samsun bölgesinde üretilen tütünlerin kaçakçılığı gerçekleştirilmektedir. Aynı şekilde bazı büyük kaçakçı kafilelerin bu güzergâh üzerinden Erzurum'a getirmiş oldukları malları İran'a çıkarmaları da muhtemeldir. Bu durum ise bu güzergâhın uluslararası kaçakçılık faaliyetleri için de kullanıldığını göstermektedir.[1849]

Erzurum vilâyetinde kaçakçıların yoğun olarak kullandığı üçüncü önemli ticaret güzergâhı ise Trabzon, Sivas ve Erzurum üçgeni arasında gerçekleşmiştir.[1850] Bu güzergâh üzerinde bulunan bazı önemli noktalar ise Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum olmuştur.[1851] Güzergâh içerisinde Trabzon'un bulunmuş olmasının temel sebebi gerek kara yolu gerekse deniz yolu ile kaçakçılığı yapılan emtianın depolandığı bölge olmasından kaynaklanmıştır. Esasen Erzurum üzerinden ilerleyecek kaçakçı kafilesinin izlediği güzergâh Sürmene üzerinden gerçekleşmesi gerekirken[1852] çoğunlukla kaçakçıların Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum güzergâhını kullanarak yolu uzattığı görülmektedir. Bunun temel sebebine bakıldığında ise kolcu ve jandarmaya

---

[1846] Trabzon-Erzurum-Tebriz arasında uzanan ticaret güzergâhının önemine Orta çağ döneminde yaşamış seyyah Marco Polo da değinmiştir. Bkz. Bayram Arif Köse, "Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı", *Current Research in Social Sciences*, 4/2, (Mayıs 2018): 62.

[1847] Masoumeh Daei, *İran-Türkiye Ticaret Münasebetlerinde, Tebriz-Erzurum-Trabzon Transit Ticari Yolunda Sorunları (1920-1926), Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosya Tarihi Sempozyumu,* Cilt II, (İzmir, 26-28 Kasım 2015), ed. Erdem Ünlen, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 1319-1320; Masoumeh Daei, "XIX. Yüzyılda İran ve Osmanlı Ticari İlişkilerinde Alınan Vergi ve Gümrük Tarife Terimlerinin Tanımları", *Atatürk Dergisi*, 871, (Temmuz 2019), 26.

[1848] A. Vasıliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* çev. Tevabil Alkaç, "1. Baskı, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 206.

[1849] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1397, Gömlek No: 40 (H. 9 Cemazîye'l-Evvel 1304/M. 3 Şubat 1887).

[1850] Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzüncüyılda Trabzon Merkezli Karadeniz Ticaretinde Balkanlar ile İlişkiler", *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 13/53, (Ağustos 2010): 216-217.

[1851] BOA. BEO. Dosya No: 733, Gömlek No: 54959 (H. 20 Şaban 1313/M. 5 Şubat 1896); BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 4, Gömlek No: 15 (H. 28 Zi'l-ka'de 1313/M. 11 Mayıs 1896).

[1852] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1782, Gömlek No: 69 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 18 Kasım 1890).

yakalanmamak için alternatif yol oluşturmanın yanı sıra kaçakçıların yüklenmiş oldukları kaçak malları yol üzerinde satabilme imkânını arttırmak olmuştur.[1853]

Bu güzergâhı kullanan kaçakçıların Erzurum'a yetişmeden önce Bayburt'tan sonra Erzincan'a da uğrayarak oradan Erzurum'a giriş yapmaktadırlar. Erzincan üzerinden Erzurum'a giriş yapan kaçakçılara örnek olarak ise 1891 yılında meydana gelen kaçakçılık vakası gösterilebilir. Bu çerçevede silahlı olarak sayıları 80-100 arası değişen ve Trabzon'dan yola çıkan bir kaçakçı çetesinin Gümüşhane, Bayburt ve Erzincan güzergâhını kullanarak Erzurum'a giriş yapmaya çalıştığı haber alınmıştır. Ayrıca kaçakçıların bu güzergâhı sıklıkla kullanarak Trabzon ve Erzurum arasında gidip geldikleri kolluk kuvvetleri ile karşılaşılması durumunda ise Bayburt taraflarına sıvıştıklarına dair bilgiler de edinilmiştir. Bu sebepten dolayı belirlenen bölge idarecilerinin bilgilendirilmesi ve gerekli önemlerin alınması hususunda Trabzon ile Erzurum vilâyeti arasında yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu örnekten hareketle kaçakçılığın önlenmesine yönelik vilayet idarecileri arasında bilgi alışverişinde bulunularak koordineli bir şekilde hareket edildiği söylenebilir.[1854]

Netice olarak 80-100 kişilik kaçakçı çetesinin yakalanması amacıyla Osmanlı yönetimi ile Reji arasında iş birliği yapılarak operasyonun gerçekleştirilmesi yönünde karar alınmıştır.[1855] Alınan bu karar doğrultusunda kaçakçılar takip edilip yerleri belirlendikten sonra abluka altına alınarak derdest edilmişlerdir. Bu kaçakçıların bölgedeki kaçakçılık faaliyetlerine son verilerek ele geçirilen kaçakçılar hakkında gerekli muameleye başlanmıştır. Ayrıca ele geçirilen kaçak mallar hükümete teslim edilmiştir. Ele geçirilen kaçak malların yerel idareye teslim edilmiş olması Osmanlı hükümeti ile Reji yönetimi arasında imzalanan şartname doğrultusunda atılmış bir adım olmakla birlikte tütün dışında farklı kaçak malların da ele geçirildiğini göstermektedir.[1856]

Diğer taraftan aynı güzergâhı kullanarak bölgede kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan başka bir grubun girişimi ise 1906 yılında meydana gelmiştir. Bu çerçevede silahlı olarak Trabzon ile Erzurum arasında kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan bir

[1853] Mustafa Batman, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Kaçakçıları, Kolcular ve Reji Şirketi (1883-1908)", 124-125.
[1854] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1854, Gömlek No: 40 (H. 23 Zi'l-Hicce 1308/M. 30 Temmuz 1891).
[1855] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1684, Gömlek No: 59 (H. 29 Rabî'ül-Ahir 1307/M. 23 Aralık 1889).
[1856] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1782, Gömlek No: 69 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 18 Kasım 1890).

grubun olduğu tespit edilmiştir.[1857] Bu tür girişimlerde bulunan kaçakçılar genel olarak Trabzon ve Sürmene'den yola çıkmaktadır. Ayrıca Ermeni vatandaşların yoğun olarak yaşamış olduğu Erzurum'a bağlı olan Bayburt sancağı ile Tercan ve Kiğı kazalarına uğrayarak kaçak tütünlerini burada yaşayan ahaliye satmaktadırlar. Bu durum ise Tercan ve Kiğı kazasındaki ahalinin kaçak tütüne rağbet gösterdiği yorumunu yapmamızı kolaylaştırmaktadır. Trabzon ve Sürmene'den beygirlerle silahlı şekilde kaçak tütün yüküyle yola çıkan kaçakçı kafilesinin haber alınması üzerine takibat süreci başlatılmıştır.[1859]

Kaçakçılar hakkında yürütülen çalışma ve takibat neticesinde kaçakçıların 15-20 yük kadar kaçak tütünle Bayburt sancağı ile Tercan ve Kiğı bölgelerinde bulunan Ermeni köylerinde saklandıkları saptanmıştır. Bu gibi faaliyetlerin bölgede önlenmesi amacıyla Ermeni ahali uyarılmış ve gerekli olan tüm önlemler alınmıştır. Kaçakçıların bölgede Ermeni köylerini tercih etmeleri ve yönetimin köy ahalisini kaçakçılarla iş birliğinin yapılmaması hususunda uyarılarda bulunması köylerde bulunan bazı Ermeni vatandaşların kaçakçılara yardım ve yataklık yaptığını göstermektedir. Ancak genel olarak kaçakçıların bu gibi köylerde bıraktıkları tütünleri zorla ahaliye satmaya çalıştıkları görülmektedir.[1860] Bu gibi tedbirlerin yanı sıra bölgede görev yapan kolcuların bu gibi silahlı çetelerin önlenmesinde yetersiz kalmasından dolayı sıklıkla bölgede görevli olan jandarma birliklerinden destek de istemiştir. 1906 yılında meydana gelen ve hakkında bilgi toplanan kaçakçılık girişiminin ne şekilde neticelendiğine dair malumat mevcut değildir. Nitekim arşivde yaptığımız taramalar neticesinde bu konu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.[1861]

Trabzon ve Sürmene üzerinden Erzurum'a doğru kaçakçılık yapan bir diğer kafile sayıları 100'ü aşan Laz tütün kaçakçılarından oluşmuştur. Bu kaçakçı çetesi Trabzon ve Sürmene'den her sene bahar ayında beygirlerle silahlı şekilde kaçak tütünlerle hareket ederek Erzurum, Tercan ve Kiğı'ya gitmeye çalışmışlardır. Kaçakçıların harekete geçmesi için baharı beklemelerinde ise olumsuz hava koşullarının oluşturmuş olduğu engellere takılmamak etkili olmuştur. Bu çerçevede

[1857] BOA. BEO. Dosya No: 2178, Gömlek No: 163300 (H. 4 Receb 1321/M. 26 Eylül 1903).
[1859] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1965, Gömlek No: 37 (H. 27 Zi'l-ka'de 1309/M. 23 Haziran 1892).
[1860] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 225, Gömlek No: 57 (H. 10 Cemazîye'l-Evvel 1324/M. 2 Temmuz 1906).
[1861] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1965, Gömlek No: 37 (H. 27 Zi'l-ka'de 1309/M. 23 Haziran 1892).

kaçakçılar hakkında Bayburt sancağında yapılan araştırmalar neticesinde kaçakçıların tütünlerini zorla halkın yanında sakladıkları tespit edilmiştir. Ayrıca Ermeni Patrikliğinden merkez vilâyete çekilen telgrafta ahalinin bu işe dahli olmadığı zorla tütünlerin köylerde saklandığı belirtilmiştir. Ahalinin ise saklanan bu tütünleri de çoğu zaman kaymakamlığa bildirdiği belirtilmiştir. Nitekim 1898 yılında bu kapsamda bölge ahalisi tarafından yapılan şikâyet neticesinde kaymakamlık tarafından kaçak tütünün derdest edildiği de belirtilmiştir. Bir önceki örneğin aksine bu örnekte bölgede bulunan Ermenilerin kaçakçılarla ilişkisinin bulunmadığı, kaçakçıların zorla ahaliye kaçak tütün satmaya çalıştıkları patrik tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca ahalinin ise bu kaçakçıları ilgili makamlara ihbar ettiğini dile getiren Ermeni Patrikliği Ermeni cemaatini kaçakçılara yardım ve yataklık ettiği iddialarına karşı savunmaya çalışmıştır. Bu durum ise bölge ahalisinin patriklik aracılığı sesini yerel idare ile Reji İdaresi'ne duyurmaya çalıştığını göstermekle birlikte böle halkının da kaçakçılardan dolayı mağduriyet yaşadığını göstermektedir.[1862]

Diğer taraftan patriklikten bilgi alındıktan sonra kaçakçıların yakalanması amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde birkaç yüz kişiden oluşan kaçakçıların bölgede tütünün yanı sıra birtakım kaçak silah sevkiyatı da yaparak bölge ahalisine zorla satmaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler doğrultusunda Yüzbaşı Mustafa Bey komutasında bu güzergâh üzerinde önlem alması üzerine 70 kişilik müfreze görevlendirilmiştir. Müfrezenin bölgede yapmış olduğu aramalar neticesinde 80 okka (kıyye)[1863] kadar kaçak tütün ele geçirilmiştir.[1864] Ancak kaçakçılar derdest edilememiştir. Buna karşılık kaçan kaçakçıların yakalanması için bölgede önlemler alınmıştır. Ayrıca kaçakçıların Trabzon ile Ma'muratü'l-Aziz civarında faaliyet göstermelerinden dolayı ilgili bölge idarelerine Reji merkez idaresi tarafından bilgi verilerek kaçakçıların eşkâl ve adetleri ile ilgili bilgi aktarılmıştır. Ancak kaçakçı kafilesi ile yürütülen mücadelenin ne şekilde neticelendiğine dair verilere ulaşılamamıştır.[1865]

[1862] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 232, Gömlek No: 46 (H. 20 Ramazan 1324/M. 7 Kasım 1906).
[1863] 102,56 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[1864] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 391, Gömlek No: 75 (H. 20 Şevvâl 1323/M. 18 Aralık 1905).
[1865] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2151, Gömlek No: 11 (H. 6 Şaban 1316/M. 20 Aralık 1898).

Trabzon merkezli kaçakçılık güzergâhı dışında Erzurum'a yönelen kaçakçı kafilelerin hareket etmiş olduğu bir diğer nokta da Gümüşhane sancağı olmuştur. Gümüşhane sancağı üzerinden hareket eden tütün kaçakçıları Bayburt sancağı üzerinden Erzurum vilâyetine giriş yapmışlardır. Nitekim bu güzergâhın yoğun olarak kullanıldığı 1891 yılında kaçakçıların sık sık Gümüşhane ile Erzurum arasında seferler düzenlediği Erzurum vilâyeti tarafınca tespit edilmiştir. Bu durum karşısında Erzurum Reji İdaresi tarafından gerekli önlemlerin alınmasından sonra Gümüşhane sancağının bağlı olduğu Trabzon vilâyeti ile bu hususta yazışmalar yapılmıştır. Yapılan yazışmalarda silahlı olarak Gümüşhane civarında kaçakçılık yapan grupların önlenmesinde kolcuların yetersiz olduğu belirtilmiştir.[1866] Bu eksikliğin giderilmesi yönünde ise bölgede görev yapan jandarmalardan destek alınması konusunda fikir birliğine varılmıştır. Nitekim Adana bölgesinde kaçakçıların kalabalık gruplar halinde hareket ederek Reji kolcularına karşı üstünlük sağlamaya çalışma durumları Erzurum, Trabzon ve Gümüşhane bölgelerinde de gözlemlenmiştir. Reji ise bu durum karşısında sıklıkla yerel askeri kuvvetlere başvurarak Osmanlı ordusunu tamamlayıcı güç olarak kullanmaya çalışma girişimlerinde bulunmuştur. Ancak Osmanlı yönetimi mâliyet ve asker yetersizliği gerekçelerini ileri sürerek bu taleplere olumlu yönde cevap vermekten kaçınmaya çalışmıştır.[1867]

Erzurum vilâyetine uzanan kaçakçılık güzergâhının başlangıç noktası olarak görülen bölgelerden bir diğeri de Sivas vilâyeti olmuştur. Sivas üzerinden hareket eden tütün kaçakçıları Erzincan sancağı üzerinden Erzurum vilâyetine giriş yapmışlardır. Bu bağlamda, 1894 yılında meydana gelen kaçakçılık faaliyeti örnek olarak incelenebilir. Henry-Martini tüfeği ile silahlanmış olan tütün kaçakçılarının 100-200 hayvanla 1.000 yük kaçak tütün ile Sivas üzerinden Erzurum'a hareket ettiklerine dair istihbarı bilgi elde edilmiştir. Bunun yanında bu tür kaçakçıların bölgede sadece tütün kaçakçılığı değil barut kaçakçılığı da yaptıkları tespit edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin bölgede silahlanmalarında etkili rol oynamışlardır. Bu tür bilgiler Trabzon vilâyetinden Erzurum vilâyetine aktarılmıştır. Diğer taraftan Erzurum vilâyetinden ise Trabzon'a çekilen telgrafı taşıyan posta görevlisinin Zigana Dağı'nda silahlı adamların

[1866] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1870, Gömlek No: 122 (H. 18 Safer 1309/M. 23 Eylül 1891).
[1867] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1785, Gömlek No: 102 (H. 14 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 27 Kasım 1890).

saldırısına uğradığı iddia edilmiştir.[1868] Ancak yapılan araştırmalar neticesinde postacının Demirci Köyü civarında silahlı adamlar tarafından vurulmadığı bölgede tütün kaçakçılığı yapan 6 silahlı kaçakçısı tarafından soyulmaya çalışıldığı anlaşılmıştır. Nitekim postacı sağ salim Gümüşhane sancağına ulaşırken Trabzon vilâyeti ile Gümüşhane sancağı arasında yapılan görüşmeler neticesinde bölgeye kuvvet gönderilmiştir. Bu kolluk kuvveti 6 kaçakçıyı derdest ederek Trabzon'a getirmiştir.[1869]

Gümüşhane bölgesinde meydana gelen bu tür faaliyetlerde Trabzon ile Erzurum vilâyetlerinde yetersiz kalan kolluk kuvvetine ek olarak Dördüncü Ordu-yu Hümayun birliklerinden destek talebinde bulunulmuştur.[1870] Talebin değerlendirilmesi sonucunda Dördüncü Ordu-yu Hümâyun bölgede aktif olan kaçakçı sayısının 3 katı kadar kolluk kuvvetinin olmasına karar vermiştir. Nitekim alınan bu karar doğrultusunda sağlanan destek neticesinde bölgede görev yapan Reji kolcularıyla birlikte kaçakçıların takibine başlanılmıştır. Yapılan takibat neticesinde kaçakçıların bir kısmı yakalanmış ancak diğer kısmının Bayburt ve Karahisar taraflarına kaçtıkları anlaşılmıştır. Yine bu kaçakçı kafilesiyle birlikte hareket ettiği düşünülen kaçakçıların Erzincan sancağına bağlı olan Refahiye kazasına bağlı bir köyde saklandıklarına dair haber alınmıştır. Alınan bu haber doğrultusunda köyde arama yapmak üzere Müfreze Kumandan Kol Ağası Ahmet Ağa 40-50 kadar birliği ile görevlendirilmiştir. Köye birliği ile giren Ahmet Ağa, kaçakçılara yardım ettiği düşünülen hanelerde arama yapmıştır. Yapılan aramalar neticesinde ihbara dair bir delilin bulunmadığı gibi Kol Ağası ile beraberinde bulunan kolluk kuvvetlerinin hane aramaları esnasında ahaliye karşı olan davranışlarından dolayı şikâyetler meydana gelmiştir. Bu şikâyetler doğrultusunda Kol Ağası ile kolluk kuvvetleri hakkında halka karşı davranışlarından ve ahalinin mallarını gasp etme iddialarından dolayı tahkikat başlatılmıştır. Ancak tahkikatın ne yönde neticelendiğine dair bilgi tespit edilememiştir. Ahalinin şikâyette

[1868] BOA. İ. DH. Dosya No: 1317, Gömlek No: 10 (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 28 Ekim 1893).
[1869] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2282, Gömlek No: 107 (H. 7 Şaban 1317/M. 11 Aralık 1899).
[1870] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2064, Gömlek No: 30 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 10 Kasım 1893).

bulunmasından hareketle aramalar sırasında gerek Reji kolcuları gerekse devlet kolluk kuvvetleri tarafından bir takım uygunsuz davranışların icra edildiği söylenebilir.[1871]

Diğer taraftan Sivas üzerinden Erzurum vilâyetine giriş yapan kaçakçıların Erzurum üzerinden ise Ma'muratü'l-Aziz'e doğru hareket ettikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla Sivas merkezli gerçekleşen kaçakçılık girişimlerinin bir diğer önemli noktası da Ma'muratü'l-Aziz olmuştur. Nitekim bu doğrultuda 29 Ekim 1898 tarihinde Henry-Martini ve mavzer tüfeği ile silahlanmış olan atlı 150 kişilik çetenin kaçakçılık girişimi örnek gösterilebilir. Bu kaçakçılar yüklenmiş oldukları 150 yük kaçak tütünle Trabzon üzerinden Erzurum'a doğru hareket etmişlerdir. Kaçakçılar Erzurum'a geçiş yapmışlardır. Lakin Trabzon'da görev yapan kolluk kuvvetlerinin bir diğer kaçakçı çetesini takip etmesinden dolayı bu grubu takibe alamadıklarını Erzurum vilâyetine iletmişlerdir. Ayrıca Erzurum vilâyetini gerekli tedbirleri alınması hususunda uyarmışlardır.[1872] Erzurum vilâyeti ise bu uyarı doğrultusunda gerekli tedbirleri aldıktan sonra kaçakçıları tespit ederek takibat altına almıştır. Bu çerçevede kaçakçılarla Bayburt bölgesinde karşılaşılmıştır. Bu kapsamda Bayburt Reji kolcuları ile kaçakçılar arasında yaşanan sıcak çatışma neticesinde 1 kolcu yaralanmıştır. Her ne kadar kaçakçılar kaçmayı başarabilmişlerse de arkalarında 50 kaçakçının teçhizatı ile bir kısım hayvanlarını bırakmışlardır. Ele geçirilen bu teçhizat ile hayvanlarla birlikte Reji kolcuları Erzurum'a geri dönmüşlerdir. Kaçakçıların takip edilememiş olması ise muhtemelen asker ve teçhizat yetersizliğinden kaynaklanmıştır.[1873]

Bayburt Kaymakamlığı ise son gelişmelerle ilgili Erzurum Valiliğini bilgilendirmiştir. Buna karşın Erzurum Valiliği, Trabzon Valiliği ile iletişime geçerek kaçakçıların Trabzon üzerinden Erzurum'a giriş yaptıklarından dolayı haklarında araştırma yapılmasını talep etmiştir. Bu doğrultuda Trabzon Valiliği tarafından yapılan araştırmalar neticesinde kaçakçıların Trabzon vilâyetine bağlı Akçaabatlı oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca Akçaabatlı olanların sayısının da 25-30 kadar olduğu belirlenmiştir. Bu kafilenin liderliğini yapanlar arasında ise Laz Hüseyin'in olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kaçakçılar arasında Hüseyin'in yeğeni Ali, tütüncü Ömer, eski

[1871] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 313, Gömlek No: 42 (H. 22 Cemazîye'l-Evvel 1312/M. 1 Aralık 1893).
[1872] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2127, Gömlek No: 98 (H. 18 Cemazîye'l-Ahire 1316/M. 3 Kasım 1898).
[1873] BOA. DH. MKT. Dosya No: 290, Gömlek No: 41 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 4 Ekim 1894).

Binbaşı Mustafa, Hasan Çavuş, İmam Kabzoğlu Ali ile Ali Oğlu Sofi gibi isimlerin bulunduğu da tespit edilmiştir. Bunların genel olarak Erzurum, Sivas, Ma'muratü'l-Aziz,[1874] Konya ve Ankara vilâyetleri arasında kaçakçılık faaliyetlerinde bulundukları saptanarak Erzurum Valiliğine bilgi aktarılmıştır. Akçaabatlı kaçakçıların genel olarak Erzurum bölgesinde Eğin kazası[1875] civarında yoğun olarak kaçakçılık faaliyetlerinde bulundukları görülmüştür. Esasen kaçakçılar buraya getirmiş oldukları kaçak tütünleri düşük fiyatla ahaliye satmaya çalışmışlardır.[1876] Kaçakçıların kıyılmış tütün veya yapraklı tütün gibi Reji Şirketi'nin denetiminde bulunan ürünlerde bu tür girişimlerde bulunmaları şirketin gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Buna karşılık olarak ise Sivas, Trabzon, Erzurum ile Ma'muratü'l-Aziz bölgelerinde gerekli önlem ve tedbirlilerin alınması yönünde karar şirket yönetimi tarafından ilgili vilâyet idarelerine bildirilmiştir.[1877]

Bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetinde bulunan grupların kullanmış olduğu bir diğer önemli güzergâh da Erzurum üzerinden Rusya'ya uzanan rota olmuştur. Bu rotanın en önemli özelliği ise güzergâh üzerinden yapılan kaçakçılık faaliyetinin uluslararası bir organizasyonla gerçekleştirilmesidir. Bu bağlamda, 1905 yılında meydana gelen girişim örnek gösterilebilir. Nitekim kış mevsimi olmasına rağmen Erzurum ve Bitlis güzergâhı üzerinden sınırı aşarak tütün kaçakçılığında bulunan Ermeni vatandaşların sayısının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir. Gerekli olan önlem ve tedbirlerin Reji ve valilik tarafından alınmaması durumunda ise bu kayıt dışı giriş çıkışlar bahar ayına doğru daha da artış göstermekteydi. Bundan dolayı sınır güvenliğinde alınan önlemlerin arttırılması ve yakalanan kaçakçılara sadece bir iki gün hapis cezası verilmesinden vazgeçilmesi gerektiği belirtilmiştir.

[1874] Trabzon-Erzurum-Sivas-Ma'muratü'l-Aziz güzergâhı bu dönemde kaçakçıların yoğun olarak kullandıkları rotalardan biri olmuştur. Bkz. Kubilay Hamzaoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon vilâyetinde Kaçakçılık Güzergâhları ve Rotaları", *History Studies*, 26/6, (Ekim 2020), 3115.

[1875] 1876 ile 1879 yıllarında kazada bir tütün fabrikasının aktif olduğuna dair bilgilere fabrikada görev yapan Mehmed Agah Efendi ile ilgili tutulan kayıtlardan edinmekteyiz. Şöyle ki, Mehmet Agah Efendi 200 kuruş aylık maaşla atandığı Eğin Mülga Rüsumat İdaresi katiplik görevinden sonra 4 Aralık 1876 tarihinde 300 kuruş maaşla Eğin Tütün Fabrikası'na memur olarak atanmıştır. 18 Mayıs 1877 tarihine kadar buradaki görevinde devam ettikten sonra memurluktan ayrılmıştır. Fakat 10 Nisan 1878 tarihinde aynı maaşla tekrar fabrikaya tayin edilerek buradaki görevine 15 Aralık 1879 tarihine kadar devam etmiştir. Bir süre sonra fabrikanın kapatılmasıyla birlikte 28 Temmuz 1882 tarihinde Dağlıca Nahiyesi müdürlüğüne atanmıştır. Bu bilgiden hareketle kazada tütün imalatı yapan fabrikanın 1876 ile 1882 yılları arasında aktif olduğu söylenebilir. Bkz. DH. SAİDd. Dosya No: 81, Gömlek No: 135 (H. 29 Zi'l-Hicce 1260/M. 9 Ocak 1845).

[1876] BOA. DH. MKT. Dosya No: 290, Gömlek No: 41 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 4 Ekim 1894).

[1877] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2298, Gömlek No: 93 (H. 21 Ramazan 1317/M. 23 Ocak 1900).

Ayrıca elde edilen kaçak malların konsolosluğa oradan da sahiplerine teslim edilmesi yerine daha caydırıcı ve ağır cezaların verilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece bu tür olayların önüne geçilmiş olunacaktır.[1878]

Bu çerçevede alınan önlemelere rağmen kayıt dışı giriş çıkışlarda artış meydana gelmiştir. Sınır bölgesinden Rusya'ya giriş çıkış yapan bu kaçakçıların tütünün yanı sıra silah kaçakçılığı da yaptıkları saptanmıştır. Nitekim kaçakçıların 517 silah ile 30.070 sandık revolver fişeğini Rusya tarafından ülke içine sokmaya çalıştıklarına dair istihbarı bilgi alınmıştır. Buna karşın bir polis komiseri liderliğinde bölgeye kolluk kuvveti sevk edilmiştir. Kolluk kuvvetlerinin bölgede yapmış olduğu tahkikat neticesinde bu tür silahların tütün kaçakçıları aracılığı ile ülke içerisine sokulmaya çalışıldığı anlaşılmıştır. Ülke içerisine giren bu silahların ise Ermeniler aracılığı ile Erzurum üzerinden Trabzon vilâyetine oradan ise ülke geneline dağıtılmaya çalışıldığı saptanmıştır. Görüldüğü gibi kaçakçıların sadece tütün ve barut kaçakçılığı yapmadığı kaçak silah sevkiyatı da gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Kaçak ürünler arasında bulunan silahların ülke asayişini bozmaya yönelik ciddi bir tehdit oluşturmasından dolayı hükümetin konuyla daha yakında ilgilenmesine neden olmasının yanı sıra kaçakçılıkla mücadelenin tamamen Rejiye bırakılamayacağı anlaşılmıştır.[1879]

Erzurum ile Rusya arasında gerçekleşen kaçakçılık girişimlerinin sadece silah, barut ve tütünle sınırlı kalmadığı insan kaçakçılığının da yapıldığı tespit edilmiştir. Kaçak yollarla sınırı aşarak Rusya tarafına geçen bu insanların konumuzla ilgisi ise tütün çiftçisi olmalardır. Bu bağlamda, Anadolu'da tütün çiftçiliği yapan bir grup tütün üreticisi Rusya'nın Çernevoski ve Kuhan vilâyetlerine giderek orada tütün ekimiyle uğraşmışlardır. Genel olarak bu kişilerin ise Sinop, Trabzon, Canik ve Erzurum ahalisinden oldukları saptanmıştır. Bu gibi yasadışı geçişler sınır güvenliğinde zafiyete neden olmuştur. Ayrıca tütün çiftçilerinin imparatorluk dışına çıkmasına neden olduğu gibi tütün üretimini sekteye uğratmıştır. Bundan dolayı gerekli önlemlerin alınması amacıyla harekete geçilmiştir. Bu doğrultuda Novorossiysk Şehbenderliği ile yapılan görüşmeler neticesinde sadece Sinop bölgesinde yaşayan Ermenilerden 20-30 hanenin Rusya'ya geçtiği anlaşılmıştır.[1880]

[1878] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 376, Gömlek No: 130 (H. 27 Zi'l-Hicce 1322/M. 4 Mart 1905).
[1879] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 321, Gömlek No: 95 (H. 27 Zi'l-ka'de 1319/M. 7 Mart 1902).
[1880] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2329, Gömlek No: 11 (H. 5 Zi'l-Hicce 1317/M. 6 Nisan 1900).

Yaşanan bu göçlerin sebeplerinin araştırılması amacıyla yürütülen incelemeler neticesinde Reji Şirketi'nin bölgedeki uygulamalarından ileri geldiği tespit edilmiştir. Esasen tütün çiftçilerinin üretmiş oldukları tütünleri Rejinin düşük fiyata alması ve bölgede yeterli sayıda ambarın bulunmaması bu sebeplerin başlıca nedenleri olarak belirlenmiştir. Bu tür göçlerin önüne geçmek amacıyla alınan tedbirler arasında tütün fiyatlarının belirlenmesi ve Reji ile üreticiler arasındaki sorunun çözümü amacıyla üçüncü muhamminin atanması yer almıştır.[1881] Yine çiftçinin rahat bir şekilde tütününün depolanması amacıyla belirli bölgelerde Rejinin ambar inşa etmesine yönelik karar da alınmıştır. Burada Erzurum Reji İdaresi'nin bölgedeki uygulamaları çiftçiyi göçe sevk ettiği çıkarımı yapılmakla birlikte ülke üretiminin sekteye uğramaması için Rejinin de uyarılması neticesinde şirketin bir takım iyileştirmelere gittiği söylenebilir.[1882] Fiyat ihtilafından dolayı yaşanan problemlere çözüm olarak üçüncü muhamminin tayin edilmesi uygulamasına başka bir örnek de Trabzon vilâyetinde meydana gelmiştir.[1883] Bu çerçevede 1894 yılında Reji Şirketi, üreticilerin ellerinde bulunan mahsullerini düşük fiyata satın almaya çalışmıştır.[1884] Lakin tütün çiftçilerinin şikâyeti üzerine üçüncü muhammin atanarak sorun giderilmiştir. Böylece Erzurum'da gerçekleşen göç hareketine neden olan sebeplerin diğer vilâyetlerde yaşanmasının önüne geçilerek göçlerin durdurulmaya çalışıldığı görülmektedir.[1885]

Erzurum-Trabzon güzergâhı[1886] üzerinde gerçekleşen kaçakçılık faaliyetinde bulunan önemli isimlerden biri İmamkızoğlu olmuştur. Bu ismin kaçakçılık girişimleri Kadri Bey'in Trabzon Valiliği döneminde gerçekleşmiştir. Kadri Bey'in valiliği döneminde sadece İmamkızoğlu'nun kaçakçılık faaliyetleri ile mücadele edilmemiş genel olarak bu dönemde artan kaçakçılık faaliyetlerinin hepsiyle aralıksız mücadele yürütülmüştür. Bu sebepten dolayı Kadri Bey kaçakçılarla mücadeleye geniş zaman

[1881] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2329, Gömlek No: 11 (H. 5 Zi'l-Hicce 1317/M. 6 Nisan 1900).
[1882] BOA. BEO. Dosya No: 775, Gömlek No: 58081 (H. 22 Zi'l-ka'de 1313/M. 5 Mayıs 1896); BOA. BEO. Dosya No: 881, Gömlek No: 66011 (H. 9 Receb 1314/M. 14 Aralık 1896).
[1883] BOA. BEO. Dosya No: 379, Gömlek No: 28388 (H. 22 Ramazan 1311/M. 29 Mart 1894).
[1884] BOA. BEO. Dosya No: 701, Gömlek No: 52568 (H. 22 Cemazîye'l-Evvel 1313/M. 10 Kasım 1895).
[1885] BOA. BEO. Dosya No: 379, Gömlek No: 28387 (H. 25 Ramazan 1311/M. 1 Nisan 1894).
[1886] II. Meşrutiyet döneminde bu güzergâh üzerinde genel olarak tütün ve silah kaçakçılığı yapılmıştır. Bkz. Güzin Çaykıran, *Erzurum, Van, Bitlis Vilâyetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920),* 1. Baskı, (Ankara: Hece Yayınları, 2021), 42.

ayırmıştır. Kaçakçılara karşı başarı elde etmesi ise bu alanda ün yapmasını sağlamıştır.[1887]

Bu kapsamda kaçakçılar hakkında toplanan bilgiler sırasında İmamkızoğlu'nun Erzurum-Trabzon arasında kaçakçı arkadaşlarıyla birlikte tütün yüklü hayvanlarla silahlı bir şekilde Erzurum yolunu tutarak Maçka üzerinden geçeceği bilgisi tespit edilmiştir. Buna karşın Vali Kadri Bey bölge ahalisi tarafından güvenilir kişilerden oluşan heyet ile İmamkızoğlu'na ulaşarak köylerine dönmelerini, teslim olmalarını ve tütünlerinin değerinde bir fiyat ile satın alınacağını söyleyerek tutuklanmayacaklarını belirtmiştir. Ancak İmamkızoğlu gelen bu heyete "*artık ok yaydan çıktı. Benim için avdet imkânı yoktur. Çünkü bu, haysiyetime dokunur. Fakat bundan sonra düşünür ve belki bu işten vazgeçerim*" diyerek Vali Bey'den gelen bu teklifi geri çevirmiştir. Ayrıca bir kaçakçılık girişimini gerçekleştireceğini bu seferden sonra bırakılabileceğini belirtmiştir.[1888]

Teslim olun teklifine olumsuz cevap verilmesi üzerine yapılan araştırmalar neticesinde Sincan-Mesehor köylerinde oldukları tespit edilen kaçakçıların üzerine Sürmene Kaymakamlığı'ndan zabıta sevk edilmiştir. Ancak zabıtaların sayıları az olduğu için Vali Kadri Bey, İmamkızoğlu ile beraberindeki kaçakçıların yakalamaları ve kolluk kuvvetlerine teslim edilmeleri için köy ahalisiyle anlaşma yapmıştır. Anlaşmada köylülerin destek sağlaması karşılığında kaçakçıların binek hayvanları, silahları, paraları ve tütünleri köylülere verilecekti. Nitekim bu anlaşma bir hafta sonra neticesini vermiştir. Köylüler tarafından yakalanan İmamkızoğlu ve arkadaşları elleri arkadan bağlı olarak jandarmaya teslim edilmiştir. Jandarma ise kaçakçıları Trabzon'a götürerek Vali Bey'in huzuruna çıkarmıştır. Bu örnekteki bilgilerden hareketle Reji kolcuları ile jandarmanın kaçakçılıkla mücadelede bölge ahalisinden doğrudan destek aldığı söylenebilir. İmamkızoğlu, Vali Kadri Bey'in ayaklarına kapanınca vali bu sefer haysiyetini neden gözetmediğini sormuştur. Aralarında geçen diyalogdan sonra Vali Bey bir daha kaçakçılığa bulaşmamaları şartıyla serbest bırakılmalarını sağlamıştır.

[1887] Bölgede meydana gelen kaçakçılık vakalarının genel olarak Maçka-Bayburt-Erzurum ve Erzincan üzerinden gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret,* 1. Baskı, (İstanbul: Serander Yayınları, 2005), 118; İsmail Kara, Hüseyin Kazım Kadri, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 53.
[1888] Mehmet Akif Bal, *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950),* 1. Baskı, (Trabzon: Abp Yayınevi, 2004), 36-37.

Nitekim İmamkızoğlu daha sonra iş bularak bir daha kaçakçılık girişiminde bulunmamıştır.[1889] Kadri Bey'in valiliği döneminde bölgede düşüş eğilimine geçen kaçakçılık vakaları Kadri Bey'in vefat etmesiyle birlikte bilhassa Trabzon ile Erzurum bölgesinde tekrar artışa geçmiştir.[1890]

Trabzon üzerinden Erzurum'a gerçekleşen kaçakçılık faaliyetine başka bir örnek olarak 1919 yılında kaçakçılık faaliyetinde bulunan Ahıskalı Mehmet Reis gösterilebilir. Oğlu Yusuf Ahıskalı'nın aktardığı bilgilerden hareketle 1919 yıllarında mesleği beşikçilik olan Ahıskalı Mehmet'in Trabzon bölgesinden Erzincan ve Erzurum'a kaçak tütün ile silah götürdüğü anlaşılmaktadır. İncelenmiş örneklerden hareketle Erzurum bölgesinde gerçekleşen kaçakçılık vakalarının genel olarak Trabzon güzergâhı üzerinden yapıldığı söylenebilir.[1891] Trabzon üzerinden Erzurum'a doğru uzanan bu ticarî güzergâhlar üzerinde tütün kaçakçılığı faaliyetlerinde bulunan kesimlerden bir diğeri de tütün çiftçileri bir diğer ifadeyle tütün üreticileri olmuştur.

4.2.2. Üreticilerin Tütün Kaçakçılığı

İmparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de Reji Şirketi'nin denetimi altında bulunan tütün alanında meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerini yapan kesimlerin önde gelenlerinden bir diğeri de üreticiler, bir diğer ifade ile tütün çiftçileri olmuştur. Reji Şirketi'nin hazırlamış olduğu şartnamede tütün üreticisinin Rejiye, Rejinin ise tütün üreticisine karşı olan hukuk ve vâzifesi açık şekilde belirtilmiştir. Buna rağmen bazı tütün üreticileri kaçakçılarla iş birliği yaparak yetiştirdikleri tütünleri kaçakçılara satmış veya kaçak tütün ekimine yönelmişlerdir. Bu gibi faaliyetlerin yoğun olarak görüldüğü bölgeler ise bilhassa Sivas, Trabzon ve Erzurum vilâyetleri olmuştur.[1892]

Bu bölgelerde kaçakçılığın önünün alınması ve üreticilerin tütünlerini nizâmnâme ve şartnamede belirtildiği gibi Rejiye teslim etmelerinin sağlanması amacıyla gerekli tüm önlemlerin alınması ve bölgede jandarma birliklerinin tayinin

---

[1889] Mehmet Aldan, *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri,* 1. Baskı, (Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 1995), 38-39.
[1890] Abdulhamit Kırmızı, *Abdulhamid'in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908,* 2. Baskı, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Yayınları, 2008), 239.
[1891] Yusuf Ahıskalı, *Türkiye'de Sosyalizmin Gelişme Yılı 1946-Bir Varmış Yine Var,* 1. Baskı, (İstanbul: Yeni Savaş Matbaası, 1967), 110.
[1892] BOA. ŞD. Dosya No: 2751, Gömlek No: 39 (H. 10 Cemazîye'l-Evvel 1323/M. 13 Temmuz 1905).

yapılması yönünde karar alınmıştır.[1893] Ancak tütün kaçakçılarının genel olarak Henry-Martini tüfeği ile silahlanmış olmalarından dolayı bazı bölgelerde kalabalık çeteler şeklinde dolaştıkları için jandarma ve Reji kuvvetlerinin yetersiz olacağı göz önünde bulundurulmuştur.[1894] Bundan dolayı Reji İdaresi'nin talep etmesi durumunda ve maaşları şirketten ödenmesi şartıyla zabıtanın da görevlendirilebileceği belirtilmiştir.[1895] Görevlendirilecek olan zabıtanın temel görevi ise kaçakçılık faaliyetlerini önlemek olacaktır.[1896]

Üreticilerin kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi çerçevesinde alınan tedbirlerden biri tütün kaçakçılığı ile uğraşanların kayıtlarının tutulması ve bunların sürekli gözetim altında bulundurulmalarına dair olmuştur. Nitekim merkezi yönetimden yerel idarelere gönderilen yazıda kaçakçılıkla uğraşanların isim ve şöhretlerinin bir deftere yazılması istenmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi isimleri listeye eklenmiş kişilerin vilâyet veya kasaba merkezlerinde iseler zabıta dairesine, köylerde iseler muhtarlara her gün müracaat edip imza atmaktadırlar. Böylece denetim altında tutulmuşlardır. Şayet kaçakçılıkla uğraştığı ispat edilen birinin bulunması durumunda ise gerekli olan muamelenin yapılması yönünde talep vilâyetlere iletilmiştir.[1897]

Alınan bu önemlerin yanı sıra bilhassa Kastamonu ile Erzurum arasında meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin sahillerle bağlantılı olmasından dolayı bölgede görev yapmak üzere bir vapur ile bir torpidonun müfrezesiyle birlikte gönderilmesi talebinde bulunulmuştur. Bunun yanında Reji tarafından yapılan bu talebe karşılık maaşları Reji Şirketi'nden karşılanmak üzere 20 neferin görevlendirilmesi kararı alınmıştır.[1898] Gelecek olan bu torpido ile vapur Kastamonu bölgesinde kıyıyı karşılıklı olarak uçtan uca muhafaza altına almıştır. Böylece kaçakçıların rahat bir şekilde sahil kenarına yanaşıp kaçak silah, barut ve tütünü indirmelerinin önü alınmaya çalışılmıştır.[1899]

[1893] BOA. ŞD. Dosya No: 2751, Gömlek No: 39 (H. 10 Cemazîye'l-Evvel 1323/M. 13 Temmuz 1905).
[1894] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2422, Gömlek No: 48 (H. 6 Receb 1318/M. 30 Ekim 1900).
[1895] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2446, Gömlek No: 23 (H. 29 Ramazan 1318/M.20 Ocak 1901); BOA. MV. Dosya No: 7, Gömlek No: 40 (H. 18 Rabî'ül-Ahir 1303/M. 24 Ocak 1886).
[1896] BOA. MV. Dosya No: 10, Gömlek No: 67 (H. 13 Ramazan 1303/M. 15 Haziran 1886).
[1897] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2067, Gömlek No: 3 (H. 29 Şevvâl 111/M. 5 Mayıs 1894).
[1898] BOA. BEO. Dosya No: 1797, Gömlek No: 134729 (H. 14 Zi'l-ka'de 1319/M. 22 Şubat 1902).
[1899] BOA. BEO. Dosya No: 1606, Gömlek No: 120393 (H. 17 Ramazan 1318/M. 8 Ocak 1901).

Bu çerçevede şirket ve yerel idarenin kaçakçı çiftçilere karşı yürütmüş olduğu mücadelenin yanı sıra kaçakçılarla mücadelede önemli görevler üstlenen bir diğer kesim de Reji memurları ile hükümetin tütün ile ilgili atamasını yapmış olduğu devlet memurları olmuştur. Çünkü üretilen tütünlerin kaçakçının eline geçmiş olması hem Reji hem de hükümetin çıkarlarını zedelediğinden dolayı her iki tarafın da birlikte hareket etmesi zorunluydu.[1900] Bu doğrultuda kaçakçılığın yaşandığı bölgelerde görevli olan yerel jandarmanın görevlendirilmesi için şartnamede açıkça hükümler eklenmiştir. Görevlendirilmiş jandarma ile Reji kolcuları özellikle 1909 yılında kaçakçılığın Trabzon ile Erzurum bölgelerinde yoğun olarak meydana geldiği dönemde sık sık iş birliği içerisinde bulunmuşlardır. Bu iş birliğinin bölgede 40-50 kişilik çeteler halinde dolaşan tütün kaçakçılarına karşı yürütüldüğü saptanmıştır.[1901] Bu doğrultuda alınan önemler çerçevesinde belirlenen hükümleri içeren şartnamenin uygulanmasından Reji memurları sorumlu tutulmuştur. Buna ek olarak Reji memurları şartnamede belirtilen kurallar doğrultusunda hareket etmeyip tütünü yasadışı yöntemlerle yetiştirip tütün kaçakçılarına satan tütün çiftçisinin cezalandırılmasını sağlamakla da görevlendirilmişlerdir.[1902]

Esasen üreticileri kaçakçılığa yönelten sebepler daha önce de belirtildiği gibi birçok nedenden dolayı meydana gelmiştir. Bu kapsamda üreticiyi kaçakçılığa yönelten temel nedenlerden biri olarak şirketin bölgede tütünün depolanacağı yeterli sayıda ambar bulundurmamış olması gösterilebilir. Nitekim belirlenen zaman diliminde tütünlerini ambarlara teslim etmeyen üreticinin tütününe ise kaçak mal nazarıyla bakılmıştır. Bu bağlamda, 1890 yılında Erzurum'da meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Bölgede yeterli ambarın olmaması nedeniyle tütünlerini Reji Şirketi'ne teslim etmeyen tütün çiftçisinin kaçakçılık yaptığına dair ihbar alınmıştır. Alınmış olan bu ihbar üzerine bölgeye gönderilen kolluk kuvvetleri tahkikat sürecini başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde bölge sakinlerinin haklı gerekçe doğrultusunda tütünlerini zamanında teslim edemedikleri anlaşılmıştır. Haklı gerekçelerinin ise ambarların uzak olmasından dolayı sevkiyatın uzun sürmesinin teslimatı geciktirdiği yönünde olmuştur. Ayrıca o tarihlerde genel anlamda bölgede

[1900] BOA. BEO. Dosya No: 3561, Gömlek No: 267048 (H. 9 Cemazîye'l-Evvel 1327/M. 29 Mayıs 1909).
[1901] BOA. BEO. Dosya No: 3663, Gömlek No: 274706 (H. 2 Zi'l-ka'de 1327/M. 15 Kasım 1909).
[1902] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1391, Gömlek No: 71 (H. 16 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 12 Ocak 1887).

var olan kaçakçılık faaliyetleri Muş, Bitlis ve Van gibi çevre bölgelerden gelen kaçakçılar tarafından gerçekleştirilmiştir.[1903] Diğer taraftan bu kaçakçılarla mücadelede ise yeterli kuvvetin olmaması belirtilerek kuvvet desteği talep edilmiştir.[1904] Ancak Mâliye Nezâreti tarafından çekilen telgrafta yeni bir kuvvetin tayinin yapılmasına ihtiyaç duyulmadığı belirtilmiştir. Görüldüğü gibi kaçakçılıkla mücadelede Reji kolcularının sürekli Osmanlı yönetimine destek çağrısında bulunmuştur.[1905]

O yıllarda Erzurum bölgesinde ikamet eden tütün üreticileri bölgede yeterli ambar bulunmamasını öne sürerek belirlenen zaman diliminde tütünlerini Reji ambarlarına teslim etmeyerek evlerinde sakladıklarını belirtmişlerdir. Tütün çiftçileri tarafından öne sürülen bu iddiaya karşılık idare, 1890 yılında bölgede 18 Reji ambarının bulunduğu ve bu ambarların kapasitesinin ise 480.000 kilo tütün olduğu belirtilmiştir. Buna karşın bölgede yetiştirilip Reji ambarlarına teslim edilmesi gereken tütün miktarının ise 300.000 kilo olduğu ifade edilmiştir. Reji İdaresi tarafından merkez hükümete iletilen metinde, bölgede reji ambarlarının yeterli olduğu belirtilmiştir. Buna rağmen ahalinin tütünlerini Reji ambarlarına teslim etmekte imtina ettiği belirtilerek Reji nizâmnâmesine muhalif olarak hareket edenlerin cezalandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Yine ambar meselesi dışında bölgede faaliyet gösteren Laz tütün kaçakçılarının da tütün çiftçisinden tütünlerini satın alarak kaçakçılık yaptığı ve bunların önlenmesi için kuvvet desteğinde bulunulduğu tespit edilmiştir. Kaçak yollarla satın alınan tütünlere yüksek fiyat verilmesi ise üreticileri kayıt dışı satıma yöneltmiştir.[1906]

Çiftçileri kaçakçılığa yönelten bir diğer sebep de Reji Şirketi'nin tütün ekim alanlarını sınırlandırmış olmasıdır. Reji Şirketi'nin tütün ekimini yasakladığı alanlarda tek geçim kaynağı olan tütün ekimi yapan çiftçi ekim yapması durumunda kaçakçı konumuna girmiş oluyordu. Bu doğrultuda Erzurum vilâyetinde 1907 yılında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Bu çerçevede tütün ekimi ile uğraşan Tüylüoğlu Şakir'e izinsiz tütün ekimi yapması neticesinde kaçakçı nazarıyla bakılmıştır. Bu sebeple tütün

[1903] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1736, Gömlek No: 71 (H. 8 Zi'l-ka'de 1307/M. 26 Haziran 1890).
[1904] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1950, Gömlek No: 72 (H. 19 Şevvâl 1309/M. 17 Mayıs 1892).
[1905] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1708, Gömlek No: 37 (H. 23 Receb 1307/M. 15 Mart 1890).
[1906] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1710, Gömlek No: 15 (H. 1 Şaban 1307/M. 23 Mart 1890).

kaçakçısı olarak nitelendirilen Tüylüoğlu Şakir derdest edilmiştir. Ancak fırsatını bulur bulmaz firar etmiştir. Kaçakçının firarı neticesinde firarına göz yuman kişinin Erzurum jandarma alayının birinci tabur efradından ve Oltu muhacirlerinden Erzurum'a bağlı olan İspir kazasında görev yapan kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede kişi hakkında yasal işlem başlatılarak mahkemeye sevk edilmiştir. Ancak mahkeme kararının ne yönde neticelendiğine dair veriler tespit edilememiştir. Bu örnekten hareketle kolluk kuvvetlerinin bazı durumlarda üreticinin yanında durduğu çıkarımı yapılabilmektedir.[1907]

Benzer olarak bölge çiftçilerinin yasadışı yollarla tütün kaçakçılarına mal satmaları da bölgede kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesine neden olmuştur. Bu durumda ise tütün çiftçileri her ne kadar doğrudan kaçakçılık faaliyetleri içerisinde bulunmamış olsalar da tütünlerini kaçakçılara satmış olmaları işlenen suça ortak olduklarını göstermektedir. Bu bağlamda, 1894 yılında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Nitekim Trabzon vilâyetine bağlı olan Akçaabat ahalisinden olan 400 nefer tütün kaçakçısı çiftçilerden yasadışı yollarla tütün satın almışlardır. Kaçakçıların almış olduğu bu tütünleri 200 kadar hayvana yükleyerek silahlı olarak harekete geçmişlerdir. Bu kaçakçıların bölgede faaliyette bulunduklarına dair bilgilerin elde edilmesiyle birlikte kolluk kuvvetleri çalışmalara başlamıştır. Bununla ilgili olarak Erzincan Dördüncü Orduyu Hümâyun Müşiri Zeki Paşa tarafından Erzurum vilâyetine çekilen telgrafta Trabzon üzerinden hareket eden 400 kişilik bu kaçakçı çetesinin Erzurum bölgesine gideceği belirtilmiştir. Ayrıca bu kafilenin orada Reji kolcuları ile bölgede görev yapan diğer kolluk kuvvetlerine hücum edeceğini bildirmiştir. Bu tür girişimlerin önlenmesi amacıyla vilâyette gerekli önlemlerin alınması hususunda uyarılmıştır. Bu çerçevede Bayburt sancağında görev yapan 200 kişilik kolluk kuvvetinin bölgeye kaydırılması ve suçluların yakalanıp derdest edilmeleri talep edilmiştir.[1908]

Ek kolluk kuvvetinin talep edilmesi hususundaki isteğin görüşülmesi üzerine Şûrâ-yî Devlet Tanzimat Dairesi ile Meclis-i Mahsusa Vekâleti arasında müzakereler gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu müzakereler neticesinde Erzurum bölgesinde görev yapmak üzere bir kumandan liderliğinde istenilen kolluk kuvvetinin sevk edilmesi

[1907] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1219, Gömlek No: 45 (H. 17 Zi'l-ka'de 1325/M. 22 Aralık 1907).
[1908] BOA. Y. MTV. Dosya No: 107, Gömlek No: 52 (H. 25 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 26 Ekim 1894).

belirlenmiştir. Ayrıca Trabzon bölgesinde ise kaçakçıların takibi için bir iki bölüğün görevlendirilmesi yönünde karar alınmıştır. Buna ek olarak kaçakçılar hakkında bilgi sahibi olunması için bir taraftan kaçakçıların yakalanması amacıyla yürütülen çalışmalar diğer taraftan ise bu kaçakçılık vakasının ortaya çıkmasına neden olan sebepler araştırılmıştır. Böylece kaçakçılık vakaları ile yürütülen askeri faaliyetlerin yanı sıra kaçakçılığın oluşmasına neden olan etmenler tespit edilmeye çalışılmıştır. Netice olarak kaçakçıların gerek taşıdıkları silahları gerekse ticaretini yapmış oldukları kaçak silahları bölgedeki Ermeni köylerinden temin ettikleri saptanmıştır. Kaçak tütünlerin ise Reji İdaresi'nin baskılarından şikâyetçi olan tütün çiftçisinden temin ettikleri anlaşılmıştır.[1909]

Bölge çiftçisinin kaçakçılara tütünlerini satmasının temel gerekçesi olarak tütünlerin Reji tarafından düşük fiyata satın alınmış olması, şirketin yasaklayıcı ve baskıcı politikalarının yanı sıra Reji kolcularının bölgedeki keyfi ve usulsüz uygulamalarından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı bu gibi olayların önlenmesi amacıyla görev yapan kolluk kuvvetleri dışında bölge ahalisi üzerinde baskıcı politikasından dolayı şikâyet edilen Reji Şirketi de Mâliye ve Dâhiliye Nezâreti tarafından uyarılmıştır. Bu uyarılar doğrultusunda şirketin yasaklayıcı ve baskılayıcı politikasını esnetmesi ve bünyesinde çalıştırmış olduğu görevlilerin keyfi ve usulsüz davranışlarını önlenmesiyle birlikte kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.[1910] Reji Şirketi'nin denetimi altında bulunan tütün alanında kaçak tütün tüketmek veya ticaretini yapmak doğrudan devlet çıkarlarına zarar verdiğinden bu gibi girişimlerde bulunanların takip edilip gerekli işlemlerin yapılması hususunda Reji ile hükümetin kolluk kuvvetlerinin birlikte hareket edeceğine dikkat çekilmiştir. Fakat 400 kişilik kaçakçı kafilesinin bölgedeki faaliyetleri ve kolluk kuvvetlerinin kaçakçılara karşı müdahalesi neticesinde kaçakçıların akıbeti ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.[1911]

Bununla ilgili örnek olarak Erzurum vilâyetine bağlı olan Refahiye bölgesinde 1904 yılında meydana gelen olay gösterilebilir. Bu çerçevede üreticilerden almış oldukları tütünlerle sayıları 30-40 kişi olan tütün kaçakçıların Karahisar'dan Refahiye

[1909] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 70, Gömlek No: 11 (H. 24 Zi'l-ka'de 1311/M. 29 Mayıs 1894).
[1910] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 70, Gömlek No: 11 (H. 24 Zi'l-ka'de 1311/M. 29 Mayıs 1894).
[1911] BOA. DH. EUM. KLU. Dosya No: 9, Gömlek No: 15 (H. 2 Ramazan 1333/M. 14 Temmuz 1914).

bölgesine doğru hareket ettiklerine dair Sivas vilâyetinden malumat alınmıştır. Alınan bilgi doğrultusunda görevlendirilen kolluk kuvvetleri ile kaçakçıları takibat süreci başlatılmıştır. Ancak kaçakçılarla mücadelede kolcu yetersizliğinden dolayı Erzincan Mutasarrıflığı tarafından yakalanması için kuvvet desteğinde bulunulmuştur. Bu istekler karşısında Dördüncü Orduyu Hümâyun tarafından yapılan değerlendirme neticesinde bölgeye uygun olan jandarmanın gönderilmesi yönünde karar alınmıştır.[1912] Diğer taraftan kaçakçılar hakkında yapılan araştırmalar neticesinde kaçakçılar arasında yer alan Gürcü Ahmet Bey'in daha önce bir köyde muhtar olarak görev yaptığı tespit edilmiştir. Sağlanan destekle birlikte kaçakçılarla çatışmaya girildikten sonra Gürcü Ahmet ile arkadaşı Bektaşi Bey yaralı olarak ele geçirilmiştir. Diğer Laz kaçakçılarıyla girilen çatışmalarda ise 5-6 kişi ölmüş, 1 kişi ise yaralı olarak ele geçirilmiştir. Ancak diğer kaçakçıların gecenin karanlığından istifade ederek Gümüşhane sancağı üzerinden Trabzon vilâyetine doğru kaçtıkları Erzincan sancağı ile Erzurum vilâyeti tarafından Trabzon vilâyetine çekilen telgraftan anlaşılmaktadır. Trabzon vilâyeti ise kaçakçıların derdest edilip mahkeme önüne çıkarılması amacıyla gerekli önlemlerin aldığını belirtmiştir.[1913]

Erzurum'da 1904 yıl içerisinde meydana gelen bir diğer kaçakçılık faaliyetinde kaçakçıların bölgede köylülere zorla tütün satmaya çalıştıkları tespit edilmiştir. 100 nefer tütün kaçakçısı tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda tütün çiftçileri tarafından kayıt dışı yöntemlerle satın alınan 170 yük kaçak tütün Bayburt üzerinden Erzurum'a giriş yapmıştır.[1914] Bu girişimin tespit edilmesi üzerine kaçakçıların yakalanması amacıyla 30 neferden oluşan kolluk kuvveti görevlendirilmiştir.[1915] Görevlendirilmiş olan bu süvari müfrezesi Erzurum'a bağlı olan Ovacık kazasında halka zorla kaçak tütün satmaya çalışan kaçakçılarla mücadelede görev üstlenmiştir.[1916]

Yine aynı gece ikinci bir kaçakçı kafilesinin Erzurum'a doğru hareket ettiği bilgisi Trabzon vilâyetinden Erzurum Valiliğine aktarılmıştır. Aktarılmış olan bu

[1912] BOA. DH. MKT. Dosya No: 828, Gömlek No: 69 (H. 22 Zi'l-Hicce 1321/M. 10 Mart 1904).
[1913] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 165, Gömlek No: 39 (H. 27 Zi'l-Hicce 1321/M. 15 Mart 1904).
[1914] BOA. BEO. Dosya No: 2886, Gömlek No: 216382 (H. 15 Cemazîye'l-Ahire 1324/M. 6 Ağustos 1906).
[1915] BOA. DH. MKT. Dosya No: 856, Gömlek No: 65. (H. 17 Rabî'ül-Evvel 1322/M. 1 Haziran 1904)
[1916] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1800, Gömlek No: 24 (H. 6 Cemazîye'l-Ahire 1308/M. 17 Ocak 1891); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1783, Gömlek No: 8 (H. 7 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 20 Kasım 1890).

bilgiye göre tütün çiftçisinden kayıt dışı yöntemlerle satın alınmış olan tütünlerin Erzurum'a götürülmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Trabzon'da kaçakçılarla çıkan çatışma neticesinde Karabın Osman adlı kaçakçının 2 Reji kolcusunu öldürdüğü de ifade edilmiştir. Bölgede kaçakçılık faaliyetleri yürüten bir diğer kaçakçı kafilesi ise Gümüşhane sanacağı ahalisinden olan Yusuf ismindeki kaçakçı liderliğinde toplanmıştır. Bu kaçakçı çetesinin ise 30 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu Laz tütün kaçakçılarının 30 yük kaçak tütünü tütün çiftçilerinden satın alarak Trabzon'dan hareket etmişlerdir. Kaçakçılar Erzurum'a bağlı olan Tercan kazasına gitmişlerdir. Bu tür kaçakçıların tütün kaçakçılığının yanı sıra bölgede silah kaçakçılığı yaparak uğramış oldukları köylerde bulunan ahaliye istedikleri fiyattan zorla tütün sattıkları da saptanmıştır. Nitekim 350 kişiden oluşan kaçakçı çetesinin Trabzon vilâyetinden 450 yük kaçak tütün ile Erzurum'a doğru hareket ettiğine dair alınan bilgi örnek gösterilebilir. Ancak bu kaçakçı çetesine müdahale edilip edilmediğine yönelik bilgi tespit edilememiştir. Bu verilerden hareketle kaçakçıların silahlı olarak köy basmaları ve ahaliye zorla kaçak tütün satmalarından dolayı ahalinin maddi açıdan zor durumda kalmasının yanı sıra bu gibi yerlerde asayiş problemlerinin de yaşanmaya neden oldukları söylenebilir.[1917]

Son zamanlarda sayıları gittikçe artan bu tür kaçakçılık faaliyetleriyle mücadele etmede yetersiz kalan bölge idaresi ile Reji kolcuları destek amacıyla Erzurum Valiliği aracılığı ile merkezi yönetimden jandarma kuvveti desteği talebinde bulunmuştur. Merkez idare ise istenilen her türlü desteğin verileceğini belirtmiştir. Ayrıca bölgede bu tür olayların gerek şirket ile hükümetin gelirlerinde düşüşlerin yaşanmasına neden olmasından gerekse bölgede asayişin bozulmasından dolayı gerekli her türlü önlemlerin alınması yönündeki karar Erzurum ile Trabzon vilâyetine iletmiştir.[1918]

Bu karar doğrultusunda gerek Erzurum gerekse Trabzon vilâyetlerinde her türlü önlemlerin alınmış olmasına rağmen tütün çiftçilerinden kayıt dışı yöntemlerle satın alınarak yapılan kaçakçılık faaliyetlerinin tam anlamıyla engellenemediği görülmektedir. Nitekim bu doğrultuda tütün çiftçilerinden temin edilen tütünlerin Erzurum bölgesinde yasadışı yollarla satılmasına dair bir girişim 1908 yılında gerçekleşmiştir. Bu kapsamda Erzurum bölgesinde silahlı olarak faaliyet gösteren

[1917] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 162, Gömlek No: 33 (H. 22 Zi'l-ka'de 1321/M. 9 Şubat 1904).
[1918] BOA. HR. HMŞ. İŞO Dosya No: 193, Gömlek No: 21 (H. 2 Rabî'ül-Ahir 1324/M. 26 Mayıs 1906).

tütün kaçakçı çetesinin liderliğini Abanoz Oğlu Hakkı ismindeki bir şahsın yaptığı saptanmıştır. Bu kaçakçıların Bayburt bölgesinden Erzurum vilâyetine doğru 80 yük tütün kaçırmaya çalıştıkları Bayburt Reji Müdürlüğü tarafından Erzurum Reji İdaresi'ne bildirilmiştir. Kaçakçıların yakalanması amacıyla bölgede görevli olan jandarma neferi tarafından takibat işlemleri başlatılmıştır. Ancak kaçakçıların derdest edilmesi için yeterli kolluk kuvvetinin olmamasından dolayı merkezi yönetimden kuvvet desteğinin sağlanması istenmiştir. Buna karşın Mâliye Nezâreti tarafından verilen cevapta ise 8 jandarma neferinin gönderildiği ve bölgede meydana gelen bu tür kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi hususunda gerekli tüm önlemlerin alınması yönünde karar alınmıştır.[1919]

Erzurum ve Trabzon bölgesinde meydana gelen bu tür yasadışı girişimler Reji Şirketi'nin gelirlerini ciddi şekilde olumsuz yönde etkilemiştir. Şirket gelirlerinden belirli bir miktarının Osmanlı hazinesine aktarılmasından dolayı gelir kaybı açısından zarar gören bir diğer ortak da Osmanlı hazinesi olmuştur. Bu çerçevede bu gelir kaybının önlenmesi hususunda Reji şartnamesi ile nizâmnâmesinde belirtilen hususlar dışında tütün ekimi yapan ve ekilen tütünleri yasadışı yollarla kaçakçılara satan tütün çiftçileri ile yürütülen mücadele çerçevesinde yapılan harcamalar şirket masraflarının artmasına neden olmuştur. Osmanlı yönetiminin kolluk kuvveti desteğinde bulunması ise hükümetin masraflarını arttırmıştır. Lakin gerek şirket gerekse Osmanlı yönetiminin yapmış olduğu harcamaların hazinelerine yük olmasına rağmen mücadelede taviz verilmemiştir. Ne var ki, bu harcamaların da kısa süre içerisinde olumlu netice vermediği saptanmıştır. Nitekim 1908 yılında Erzurum ve Trabzon bölgesinde sayıları 100 ile 150 arasında değişen tütün kaçakçılarının bölgedeki faaliyetlerinin önlenmesi için yapılan harcamaların yanı sıra kaçakçılara karşı yürütülen mücadele için yapılan harcamalar şirketin gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenden dolayı Osmanlı yönetimi çoğu zaman kuvvet desteği vermekten çekinmiştir. Bu çekinceden dolayı şirket Osmanlı yönetiminin gerekli desteği sağlamada istekli davranmadığını ileri sürmüştür. Bu sorun şirket ile Osmanlı arasında Rejinin imtiyaz müddeti boyunca tartışılan önemli konulardan biri olarak şirket ile hükümet idarecilerinin gündemini meşgul etmiştir.[1920]

[1919] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2619, Gömlek No: 55 (H. 4 Ramazan 1326/M. 30 Eylül 1908).
[1920] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2654, Gömlek No: 9 (H. 16 Şevvâl 1326/M. 11 Kasım 1908).

Bu kaçakçı kafilesi bir o kadar binek hayvanla bölgede silahlı olarak sadece çiftçilerden aldığı tütün kaçakçılığı değil bunun yanı sıra silah kaçakçılığı da yaparak bölge asayişinin bozulmasında önemli etken olmuştur. Bu tür girişimlerin engellenmesi için Reji Şirketi, Osmanlı yönetiminden kolluk kuvveti desteğinin sağlanmasını talep etmiştir. Fakat şirket talep edilen desteğin sağlanmadığından yakınmıştır.[1921] Rejinin Osmanlı yönetimi ile yapmış olduğu antlaşma gereğince çıkarlar ve menfaatler bir olduğundan dolayı bölgede meydana gelen gelirlerin ciddi oranda düşmesine neden olan bu gibi olayların engellenmesi amacıyla birlikte hareket edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[1922] Kaçakçılığın her iki tarafa zarar vermesinden dolayı kaçakçılıkla mücadelede sadece Osmanlı yönetimi ile şirketin sorumluluğunun olmadığı, ahalinin de sorumluluğu olduğu belirtilmiştir. Kaçakçılıkla mücadelede Osmanlı yönetimi ve şirketin yanı sıra ahalinin sorumluluğuna dikkat çekilerek kaçakçılara karşı bölge halkının da desteği alınarak kaçakçılık vakalarına karşı yürütülen mücadelede elde edilen başarı oranı arttırılmaya çalışılmıştır.[1923]

Tütün üreticilerinden kaynaklanan kaçakçılık faaliyetlerine karşı elde edilen başarı oranının yüksek olduğu dönemlerden biri Trabzon'a valilik yapmış Kadri Bey döneminde yaşanmıştır.[1924] Ancak Kadri Bey'in vefatından sonra bölgede bilhassa Erzurum'a gidip gelen kaçakçı sayısında ciddi artışların yaşanmasına bağlı olarak gelirlerde düşüşler meydana gelmiştir. Bu çerçevede sayıları 40-50 veya 200 kişi arasında değişen birden fazla çete grubunun bölgede yürütmüş olduğu kaçakçılık faaliyetlerinden dolayı Rejinin gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanması örnek olarak incelenebilir. Bu tür girişimler özellikle 1903 ile 1907 yılları arasında Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van ve Canik bölgelerinde artış göstermiştir. Buna karşın şirket gelirlerinde yaşanan düşüş oranı %65 bandından olmuştur. Bu oran ise önemsenemeyecek kadar düşük bir rakam olarak görülmemekteydi. Nitekim Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van ve Canik bölgelerinde şirketin 1903 yılında elde ettiği gelirin toplamı 102.600 Osmanlı lirası iken tütün çiftçilerinin kaçakçılara tütün satmalarından

[1921] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2654, Gömlek No: 9 (H. 16 Şevvâl 1326/M. 11 Kasım 1908).
[1922] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 25, Gömlek No: 19 (H. 29 Zi'l-Hicce 1300/M. 21 Ekim 1883).
[1923] BOA. DH. EUM. VRK. Dosya No: 15, Gömlek No: 22 (H. 129 Şaban 1333/M. 12 Temmuz 1915).
[1924] Kadri Bey'in valiliği döneminde kaçakçılara karşı kolcuların yanında jandarma ve polisleri de görevlendirilerek mücadele güçlendirilmiştir. Nitekim bu dönemde kaçakçılık faaliyetlerinde azalmaların meydana geldiği saptanmıştır. Bkz. Mehmet Temel, "Reji", *Feyz Gazetesi*, (18 Aralık 1908, s. 2-3).

ve yasadışı tütün ekiminden dolayı 1907 yılında elde edilen gelirler 56.800 Osmanlı lirasına kadar gerilemiştir.[1925] Kaçak tütün üretim ve satışından dolayı gelirlerde dalgalanmaların yoğun olarak yaşandığı 1909 yılı Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait tütün üretiminde meydana gelen artış ile düşüş tablo 42'de yer almaktadır.

Tablo 42: Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs Ayı Satış Cetveli (1909)

Vilâyet	**Artış (Kilo)**				**Düşüş (Kilo)**			
	Şubat	**Mart**	**Nisan**	**Mayıs**	**Şubat**	**Mart**	**Nisan**	**Mayıs**
Adana	-	1.065	374	637	409	-	-	-
Halep	-	-	-	-	1.365	728	2.189	1.529
Ankara	-	-	-	-	711	1.715	2.511	1.645
Beyrut	-	-	-	-	326	589	938	692
Bursa	-	331	428	896	150	-	-	-
Kastamonu	-	-	-	-	510	667	467	249
Cide	-	-	-	704	2.591	69	1.301	-
Erzurum	**241**	**-**	**-**	**147**	**-**	**66**	**101**	**-**
İzmit	-	-	-	-	570	315	296	75
Konya	-	11	286	743	1.279	-	-	-
Lazkiye	-	3	-	-	7	-	5	-
Midilli	-	-	-	-	2.400	2.183	1.856	2.070
Samsun	-	-	-	-	758	809	824	2.134
Ma'muratü'l-Aziz	24	-	-	-	-	69	25	143
İzmir	-	-	-	-	5.438	4.900	3.566	4.853
Trabzon	-	-	-	-	930	1.222	1.278	1.390
Trablusgarp	-	-	-	-	930	875	697	967
Edirne	825	1.090	-	-	-	-	283	1.076
Kavala	40	93	215	15	-	-	-	-
Yanya	-	-	-	-	177	76	96	333
Selanik	1.470	2.127	1.918	1.602	-	-	-	-
İşkodra	160	135	123	61	-	-	-	-
İskeçe	-	104	102	100	119	-	-	-

Kaynak: BOA. BEO. Dosya No: 3586, Gömlek No: 268880 (H. 5 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 24 Haziran 1909).

[1925] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1161, Gömlek No: 8 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1325/M. 17 Nisan 1907).

Tablo 42'deki veriler incelendiğinde Adana vilâyetinde 1909 yılının Şubat ayında elde edilen mahsulde düşüş görülürken Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise artış meydana gelmiştir. Halep, Ankara, Beyrut, Kastamonu, İzmit, Midilli, Samsun, İzmir, Trabzon, Trablusgarp ve Yanya vilâyetlerinde ise belirtilen zaman dilimlerinde elde edilen mahsullerde mütemadiyen düşüş yaşandığı tespit edilmiştir. Bursa ve İskeçe vilâyetlerinde Şubat ayında düşüş yaşanırken Mart, Nisan ve Mayıs ayarında ise verimde artış tespit edilmiştir. Cide bölgesinde ise Şubat, Mart ve Nisan aylarında düşüş tespit edilirken Mayıs ayında ise verimde artış meydana gelmiştir. Erzurum vilâyetinde ise Şubat ayında 241 kilo artış, Mart ayında 66 kilo düşüş, Nisan ayında 101 kilo düşüş ve son olarak Mayıs ayında ise 147 kilo artış yaşanmıştır. Konya vilâyetinde Şubat ayında düşüş yaşanırken Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise az da olsa artış gözlenmiştir. Lazkiye bölgesinde Şubat, Nisan ve Mayıs aylarında düşüş yaşanırken Mart ayında ise 3 kiloluk artış yaşanmıştır. Ma'muratü'l-Aziz vilâyetinde Şubat ayında 24 kiloluk artış görülürken Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise düşüş yaşandığı tespit edilmiştir. Son olarak Edirne vilâyetinde ise Şubat ayında 825 kilo, Mart ayında ise 1.090 kilo artış görülürken, Nisan ayında 283 kilo, Mayıs ayında ise 1.076 kilo düşüş yaşanmıştır.[1926]

Kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan şahısların köy köy dolaşarak zorla ahaliye ve tütün çiftçisine kaçak tütün sattığı gibi eşkıyalık faaliyetleri içerisinde bulunarak çiftçilere ve köylülere saldırılar da düzenledikleri saptanmıştır. Bu çerçevede, Erzurum'da 1895 yılında Ermeni köylerinin saldırıya maruz kaldığı gelişme örnek gösterilebilir. Bu çerçevede Erzurum'a bağlı olan İspir kazasına merbut Cabut isimli bir Ermeni köyüne bazı tütün çetelerinin saldıracağı haberi alınmıştır. Bu tütün kaçakçılarının ise Erzurum ovasından Karahisar köyüne kaçak tütün kaçıracaklarına dair haber alınmıştır. Bunun üzerine Jandarma binbaşısı liderliğinde 15 kişiden oluşan süvari birliği bölgeye gönderilmiştir. Bu arada kaçakçılar sadece tütün kaçakçılığı faaliyetleriyle yetinmeyerek köylere saldırılar düzenleyerek eşkıyalık yapıp asayiş sorunlarına da yol açmışlardır. Bu kapsamda yürütülen araştırmalar neticesinde kaçak

[1926] BOA. BEO. Dosya No: 3586, Gömlek No: 268880 (H. 5 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 24 Haziran 1909).

tütün sevkiyatını gerçekleştirecek olanların 100 kişi olduğu ve Lazlardan oluştuğu tespit edilmiştir.[1927]

Ayrıca Laz kaçakçıların Akçaabat'tan hareket ettikleri Trabzon üzerinden Erzincan sancağına oradan da Erzurum ovasına geçtikleri bilgisine ulaşılmıştır. Bu tür kaçakçılık faaliyetleri bölgede yoğun olarak görülmüştür. Genel olarak bu tür çeteler bölgede 100-150 kişilik gruplar halinde hareket etmişlerdir. Bu kaçakçı çeteler ile mücadele edilmesi çerçevesinde Bayburt, Tercan, Payas, Erzincan, Karahisar ve Kiğı bölgelerinde yeterli derecede süvari askerinin bulundurulması yönünde karar alınmıştır. Bu kararın alınmasında kolluk kuvveti eksikliğinden değil de kaçakçıların bu bölgelerde fazla sayıda yoğun olarak faaliyet göstermelerinden dolayı kaynaklanmıştır.[1928]

Kalabalık gruplar halinde Henry-Martini ve mavzer tüfekleri ile silahlanmış olan bu kaçakçılarla mücadele çerçevesinde yaşanan çatışmalar görevlendirilmiş olan jandarma ile Reji kolcuların yaralanmalarına veya ölmelerine neden olmuştur. Bu çatışmalarda kolluk kuvveti sayısının çetecilere oranla düşük olması çokça zayiatın oluşmasına neden olmuştur. Sözgelimi, Tercan bölgesinde 50 kişilik bir çete grubuna karşı çatışan Reji kolcu sayısının az olmasından dolayı 2 Reji kolcusunun vefat etmesi gösterilebilir. Bu sebepten dolayı bölgede Asâkir-i Şâhâne birliklerinden askerin görevlendirilmesinin zaruri olduğu merkeze iletilmiştir. Nitekim merkez tarafından sağlanan kolluk kuvveti desteğine rağmen kaçakçıların köy basma, Reji kolcusu ve kolluk kuvveti öldürme gibi faaliyetlerinin önü alınamamıştır. Nitekim kaçakçıların Ermeni ve İslam köylerini basarak orada bulunan ahaliye zorla kaçak olarak edindikleri tütünleri satmaya çalıştıkları ve yine aynı köy ahalisinden çiftçilerin elinde bulunan tütünleri gasp etmeye devam ettikleri saptanmıştır. Bastıkları Ermeni ve İslam köylerinde ise katliamda bulunmuşlardır. Bu gibi kaçakçılarla mevcut olan jandarma kuvvetleri ile karşı konulamayacağına sık sık dikkat çekilerek asker desteği talep edilmiştir. Diğer taraftan kaçakçıların köyleri basma ve katliam girişimlerinde bulunmaları birtakım asayiş sorunlarına neden olan birer çete gruplarına

[1927] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 638, Gömlek No: 7 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1313/M. 14 Ekim 1895).
[1928] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 638, Gömlek No: 7 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1313/M. 14 Ekim 1895).

dönüşmelerine neden olmuştur. Neticede tütün çiftçilerinden yasadışı yollarla satın alınan tütünlerin neden olduğu problemler sadece şirketle sınırlı kalmayarak Osmanlı yönetimi için de önemli bir güvenlik sorunu haline dönüşmüştür.[1929]

İmparatorluk genelinde Reji kolcuları ile tütün çiftçileri veya üreticiden tütün satın alan kaçakçılar arasında meydana gelen münakaşalar neticesinde Reji kolcuları, çiftçiler veya kaçakçıların ölüm ya da yaralanmalarına neden olan çatışmalarda artış yaşanmıştır. Meydana gelen bu çatışmalarda ise suçu olmadığı halde zarar gören çiftçi ve tüccarlar da olmuştur.[1930] Bu bağlamda, kolcular ile tütün kaçakçıları arasında yaşanan çatışmadan dolayı zarar gören tütün tüccarlarına örnek olarak 1895 yılında Erzurum merkez sancağında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Reji kolcularının tütün çiftçisinden satın almış oldukları tütünleri taşıyan kaçakçıların takibi sırasında Ermeni ahaliye ait olan tütün dükkâncıları ile tartışma çıkmıştır. Kısa süre içerisinde büyüyen tartışma neticesinde 5 Ermeni tütüncü öldürülmüş 6 kişi ise yaralanmış bir o kadar kişi de derdest edilmiştir.[1931] Suça karışmış olan kişiler ile yapılan tahkikat neticesinde bu fiili işleyen Reji kolcuları tutuklanırken diğerleri ise serbest bırakılarak görevlerine devam etmişlerdir. Böylece tütüncü esnafı ile Reji kolcuları arasında meydana gelen olay büyümeden önlenmiştir. Bu örnekten hareketle gerek Osmanlı yönetiminin gerekse şirket yönetiminin, idarede istihdam edilmiş personelin yasadışı hareket etmesi neticesinde cezalandırılması için tarafsız şekilde soruşturma yürütebileceği çıkarımı yapılabilmektedir.[1932]

Reji kolcuları ile çiftçiler veya çiftçilerin kaçak tütünü satmış olduğu kaçakçılar arasında çıkan çatışmalardan dolayı Reji kolcularının ölümüne sebep olan olaylara örnek olarak 1904 yılında meydana gelen çatışma gösterilebilir. Bu çerçevede Erzurum vilâyetinin Aşkale köyünde tütün çiftçilerinden kaçak yollarla tütün alan kaçakçılar ile Reji kolcuları arasında çatışma çıkmıştır. Çıkan çatışmada 5 kolcu yaralanmış 1 kolcu ise öldürülmüştür. Kaçakçılar ise olay yerinden sıvışarak kaçmışlardır. Erzurum Reji İdaresi ise kaçakçıların takip edilip yakalanmaları için ellerinde yeterli derecede kuvvet bulunmadığından dolayı merkeze telgraf çekerek

[1929] BOA. BEO. Dosya No: 2189, Gömlek No: 164166 (H. 18 Receb 1321/M. 10 Ekim 1903).
[1930] "Şirket-i Menfaa İnhisar-ı Duhân–Reji ve Tütün Zirâatı", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi,* (21 Haziran 1909, s. 7-8).
[1931] BOA. HR. TH. Dosya No: 166, Gömlek No: 40 (H. 12 Cemazîye'l-Ahire 1313/M. 30 Kasım 1895).
[1932] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 185, Gömlek No: 5 (H. 13 Ramazan 1311/M. 20 Mart 1894).

kuvvet desteğinin sağlanmasını talep etmiştir.[1933] Buna karşın Divan-ı Hümâyun konuyla ilgili araştırma yapmıştır. Yapılan bu araştırma neticesinde daha önce Erzurum bölgesinde 6 tabur kadar askerin görev yaptığı ancak o an bu sayının 2 tabura düşürüldüğü anlaşılmıştır. Bunun da bölgenin güvenliğinin sağlanması için yeterli sayı olduğu vilâyete iletilmiştir. Buna karşın Erzurum Valiliği 2 taburluk askerin bölgede bulunan karakolların muhafazasıyla vâzifeli olduklarını, kaçakçıların yakalanması için görevlendirilemeyeceklerini açıklamıştır. Bu nedenden dolayı bölgede elde olan imkânlarla kaçakçılar yakalanmaya çalışılmıştır. Kaçakçılar tarafından Reji kolcularının öldürülmesi ve kaçan kaçakçıların takip edilip yakalanamaması Reji kuvvetlerinin kaçakçıların karşısında düştükleri acziyeti açıkça göstermektedir. Bu örnekten hareketle bir kez daha kaçakçılarla yürütülen mücadelede istenilen başarının elde edilememesinin temel sebebinin kolluk kuvveti yetersizliği olduğu anlaşılmaktadır.[1934]

Yaşanan bu durum jandarmanın Reji kolcularına yardım etmesi hususundaki tartışmaların tekrar gündeme gelmesine neden olmuştur. Bilhassa yoğun olarak Trabzon ile Erzurum bölgesinde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesine yönelik mücadelede jandarmanın destek vermesiyle ilgili tartışmalar yaşanmıştır. Bu doğrultuda jandarmanın görevlendirilmesi için Meclis-i Mahsusa Vekâleti tarafından alınan karar yenilenmiştir. Meclis tarafından Reji Şirketi'ne ve yerel idarelere iletilen kararda yapılan antlaşma gereği Reji kolcularının kaçakçılarla mücadelede yetersiz kaldıkları durumda jandarmanın destekte bulunacağı hatırlatılmıştır. Fakat bu konudaki sorumluluğun tamamen jandarmaya da yüklenilmemesi gerektiği belirtilerek tüm sorumluluğun jandarmaya yüklenilmesinin önü alınmaya çalışılmıştır.[1935] Meclisin bu kararı Trabzon, Sivas, Erzurum ve Gümüşhane bölgelerinde yoğun olarak meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçilmesi için Reji Şirketi tarafından özel bir askeri kuvvetin teşkil edilmesi talebinin Meclis-i Mahsusa Vekâleti tarafından reddedilmesini sağlamıştır. Böylelikle Osmanlı hükümetinin de egemenliğini tehlikeye düşürecek olan Rejinin talebi doğrultusunda kolcuların yanı sıra şirket çatısı

[1933] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1371, Gömlek No: 55 (H. 12 Muharrem 1304/M. 11 Ekim 1886).
[1934] BOA. BEO. Dosya No: 2416, Gömlek No: 181177 (H. 14 Receb 1322/M. 24 Eylül 1904).
[1935] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2016, Gömlek No: 130 (H. 11 Rabî'ül-Ahir 1310/M. 2 Kasım 1892).

altına özel bir askeri gücün oluşturulması fikrinin önüne geçilmiş olundu.[1936] Bu karar doğrultusunda 1893 yılında Trabzon ve Erzurum vilâyeti ile yapılan görüşmeler neticesinde mevcut kolluk kuvvetlerinin yanı sıra daha önceki kuvvetlere ek olarak 20 süvari ile 30 piyade görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Görevlendirilen bu kolluk kuvvetleri Reji kolcularıyla birlikte hareket ederek Trabzon ve Gümüşhane üzerinden bir iki gün içerisinde Erzurum'a 200 kaçakçının 200 yük kaçak tütünü sevk etme girişimini önlemekte görev alacaklardı.[1937]

Aynı şekilde Erzurum Reji İdaresi, Henry-Martini tüfekler ile silahlanmış olan bu 200 kişilik kaçakçı kafilesinin önlenmesi amacıyla gerekli her türlü önlemlerin alındığını merkeze bildirilmiştir. Ayrıca yapılan yeni atamalarla birlikte bölge ahalisinin kaçakçılığa yönelmesi ve tütün çiftçilerinin kaçakçılarla birlikte hareket etmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.[1938] Özellikle bölgede Ermeni köyleri olarak nitelendirilen yerlerde yaşayan ahalinin ve tütün çiftçilerinin tütün kaçakçıları ile iletişimde bulunmalarından dolayı kolluk kuvvetlerin görev alanı bu köyler olmuştur.[1939] Bu çerçevede Ermeni köylerinde tütün çiftçilerinin neden olduğu faaliyetlere diğer bir örnek 1886 yılında meydana gelen olay gösterilebilir. Trabzon üzerinden Erzurum'un İspir ve Tortum kazalarına doğru hareket eden 40-50 kadar tütün kaçakçısının belirlenen kazalara gelerek burada yoğunluğu Ermenilerden oluşan köylerde ahaliye tütünü yüksek fiyattan satmaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Ayrıca çiftçilik yapan ahaliden de zorla düşük fiyata tütün almaya çalışmışlardır. Erzurum Ermeni Katolik mezhebine tabi olan bölge ahalisi bu durumdan mustarip olduğunu belirterek bu hususta Ermeni patrikliğine şikâyette bulunmuştur. Ermeni patrikliği ise durumu Reji Şirketi'ne ileterek rahatsızlıklarını bildirmiştir. Reji Şirketi'nin Dâhiliye ve Mâliye Nezâreti ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde bu tür olayların her iki tarafın menfaatlerine zarar vereceğine dikkat çekmiştir. Bundan dolayı şirketle birlikte hareket edilerek bölgede Ermeni ahaliyi zorlayan bu kaçakçıların yakalanması için harekete geçilmiştir.[1940]

[1936] BOA. BEO. Dosya No: 2866, Gömlek No: 214916 (H. 15 Cemazîye'l-Evvel 1324/M. 7 Temmuz 1906).
[1937] BOA. BEO. Dosya No: 310, Gömlek No: 23200 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 10 Kasım 1893).
[1938] BOA. DH. MKT. Dosya No: 50, Gömlek No: 11 (H. 25 Muharrem 1311/M. 8 Ağustos 1893).
[1939] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2024, Gömlek No: 2 (H. 3 Cemazîye'l-Evvel 1310/M. 23 Kasım 1892).
[1940] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1371, Gömlek No: 55 (H. 12 Muharrem 1304/M. 11 Ekim 1886).

Aynı günlerde bir diğer çete grubunun da 300 kadar kaçakçıyla birlikte silahlı olarak 250 yük tütünü çiftçiden zorla satın alındığı saptanmıştır. Kaçakçılar Erzurum'a doğru Trabzon'dan hareket ederek Gümüşhane - Çakmaklı Kıran - Tekke Köyü - Pir Ahmet Köprüsü - Murat Han – Kalecik - Keçi Hanı - Sifon Deresi - Vavuk Geçidi – Hadrak – Varzahan ve Bayburt üzerinden kaçakçılık faaliyeti gerçekleştireceklerine dair Trabzon vilâyetinden haber alınmıştır.[1941] Nitekim bu güzergâh üzerinden Bayburt'tan aşırılarak Trabzon'a götürülmek üzere gerçekleştirilen kaçakçılık faaliyetinin meydana geldiği tespit edilmiştir. Şöyle ki, Bayburt bölgesinde görev yapan kolcuların kaçakçılar tarafından bağlanmalarından cesaret alan 300 kaçakçının Henry-Martini tüfekleriyle silahlanarak 250 yük tütünü gelecek hafta kaçıracaklarına dair 14 Ekim 1893 tarihinde Trabzon vilâyetine Erzurum vilâyetinden bilgi aktarılmıştır. Alınan bu bilgiler doğrultunsan da Trabzon ve Erzurum bölgesinde gerekli olan tedbirlerin alındığı ifade edilerek bu gibi kaçakçılık girişimlerine izin verilmeyeceğine dikkat çekilmiştir. Bayburt'ta gerçekleşen bu girişimde kaçakçıların kolcuların ellerini bağlama cesaretinde bulunmaları kaçakçıların kolcular karşısındaki konumlarını ortaya koymaktadır. Ayrıca 300 kadar kalabalık gruplar oluşturabilecek organizasyonu düzenleme gücünde de olmaları dikkat çeken bir diğer önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır.[1942]

Yine kaçakçıların çiftçilerden satın aldıkları tütünleri belirlenen güzergâh üzerinden Trabzon vilâyetine götürülmesinde başarılı olduğunun belirtilmesinin yanı sıra güzergâhın kaçakçılar tarafından aktif olarak kullanıldığı saptanmıştır. Bu doğrultuda 1906 yılı Ekim ayında meydana gelen kaçakçılık vakası örnek olarak incelenebilir. Her sene bahar ayında Lazlardan oluşan yüzlerce tütün kaçakçısının beygirlerle Trabzon ve Sürmene'den Henry-Martini tüfeklerle silahlı olarak eşkıya takımları gibi yola çıkarak kaçakçılık yapmaktaydılar. Trabzon ve Sürmene'den yola çıkan bu kaçakçı kafileleri yukarıda belirtilen kaçakçılık güzergahını kullanarak Erzurum, Tercan ve Kiğı taraflarına gitmek üzere hareket ettikleri ve Bayburt kaza ve köylerine de uğradıkları görülmektedir. Bu kaza veya köylerde ise kaçakçılığını yaptıkları tütünlerden her bir köye 10 veya 20 yük arasında değişiklik gösteren

[1941] BOA. BEO. Dosya No: 301, Gömlek No: 22563 (H. 18 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 29 Ekim 1893); BOA. BEO. Dosya No: 311, Gömlek No: 23316 (H. 4 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 13 Kasım 1893).
[1942] BOA. BEO. Dosya No: 301, Gömlek No: 22570 (H. 18 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 29 Ekim 1893).

miktarları belirlemiş oldukları fiyatlarla bölge halkına zorla satmaktaydılar. Geçmiş senelerde de bu gibi faaliyetler karşısında köy ahalisinin kaza merkezine başvurarak şikâyette bulunmuştur. Ancak netice alınamamıştır. 1906 yılında da bu tür faaliyetlerden dolayı şikayetlerin meydana geldiği saptanmıştır. Fakat kaçakçılara müdahale etmek şöyle dursun şikâyette bulunan bazı şahıslar kaymakam yardımcısı tarafından derdest edilerek ellerindeki tütünlere de el konulmuştur. Kaçakçılar ise köylere gelerek zorla tütün satmaya devam etmişlerdir. Burada dikkati çeken önemli husus kaçakçıların artık sadece kaçakçılık yapmakla yetinmedikleri bunun yanı sıra çeteler halinde eşkıyalık faaliyetlerinde de bulunmaları olmuştur. Haliyle bu durum da ülke asayişinin bozulmasına yol açmaktaydı.[1943]

Eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan ve Erzurum'a doğru hareket eden bu kafilenin yanı sıra Erzincan sancağında da benzer bir kaçakçı kafilesinin olduğu bilgisine ulaşılmıştır.[1944] Çiftçilerden alınan kaçak tütün sevkiyatında bulunmaya çalışan bu kaçakçı kafilesi takip edilememiştir. Takip edilememelerinin gerekçesi ise kaçakçıların sayılarının Reji kolcularının sayısından fazla olmasıdır. Ayrıca kaçakçılar Henry-Martini ve mavzer silahlarıyla silahlanmış olmaları takibatı önleyen bir diğer sebeptir. Dönemin modern silahlarına ve kalabalık kafileye karşı 60 kişilik Reji ve jandarma birliklerinin olası bir çatışmada ağır zayiatın yaşanacağından dolayı kaçakçılar takip edilmemiştir.[1945] Kaçakçıların takip edilip derdest edilmeleri amacıyla merkez idareden asker desteği talebinde bulunulmuştur. Aksi halde asker yetersizliğinden dolayı kaçakçılara müdahale edilmemesi bölgede bu tür girişimlerin artış göstermesine neden olacağı belirtilmiştir.[1946]

Erzurum ve Trabzon bölgesinde Lazlar tarafından icra edilen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesine yönelik ek asker tayin talebi Mâliye Nezâretine iletilmiştir.[1947] Buna karşın Mâliye Nezâreti tarafından gelen bu talebin değerlendirilmesi neticesinde bölgeye Asâkir-i Şâhâne birliklerinden destek kuvvetinin gönderilmesinin uygun olmadığını açıklamıştır. Ancak jandarmanın

[1943] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No. 232, Gömlek No: 46 (H. 20 Ramazan 1324/M. 7 Kasım 1906).
[1944] BOA. BEO. Dosya No: 310, Gömlek No: 23201 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 10 Kasım 1893).
[1945] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2787, Gömlek No: 11 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).
[1946] BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 284, Gömlek No: 4 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 10 Kasım 1893).
[1947] BOA. BEO. Dosya No: 305, Gömlek No: 22839 (H. 23 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 3 Kasım 1893).

yetersiz kaldığı bölgelerin tespit[1948] edilip o bölgelerde jandarma sayısında artışa gidilebileceği belirtilmiştir.[1949] Bu doğrultuda Reji Şirketi ile Mâliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalarda Trabzon bölgesinde 263 Reji kolcusunun, Erzurum bölgesinde ise 103 Reji kolcusunun görev yaptığı belirtilmiştir. Bunun yanında Erzurum'da görev yapan kolcu sayısının düşük olduğu değerlendirmesi yapılarak daha önce bölgede görev yapan 103 Reji kolcusuna ek olarak 30 nefer daha görevlendirilmiştir.[1950]

Lakin bütün bu önlemlere rağmen Erzincan bölgesinde son zamanlarda artmaya başlayan tütün kaçakçılığı vakalarından dolayı Reji Şirketi'nin bölgedeki gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Esasen bölgede meydana gelen kayıt dışı ekonomi faaliyetleri gerek şirketin gerekse Osmanlı yönetiminin çıkarlarına zarar vermiştir. Bu sebepten dolayı şirket ile Osmanlı yönetimi imparatorluk genelinde olduğu gibi Erzincan bölgesinde de birlikte hareket etmiştir.[1951] Bununla birlikte yine bazı aksaklıklar meydana gelmiştir. Nitekim bu çerçevede bölgede görev yapan Keşan sancağı tabur ağasının gece-gündüz sarhoş dolaştığı ve askerleri kaçakçılarla mücadelede idare edemediğinden dolayı bölgeye yeni kolluk kuvvetinin tayin edilmesi istenmiştir.[1952] Ayrıca Erzurum dolaylarında faaliyette bulunan bir çete grubunun silahsız olarak görev yapan Reji kolcuları ve zabıtalar tarafından abluka altına alınıp derdest edilemeyeceği Dördüncü Ordu-yu Hümâyun'a bildirilerek yardım desteğinde bulunulmuştur.[1953]

Sayıları yüzü aşan ve silahlı olarak hareket ettiklerinden dolayı Reji ile jandarmanın karşı koymakta yetersiz kaldığı bu tür kaçakçıların bölgede yoğun olarak Trabzon, Erzurum, Sivas ve Kastamonu bölgesinde faaliyet gösterdiği belirlenmiştir.[1954] Bilhassa tütün ve tuz kaçakçılığı yapan kaçakçıların takip edilmesinin önündeki en büyük engel Erzurum'da geniş arâzilerin her alanında yolların olmasına ve bu grupların takibi için görevlendirilecek yeterli sayıda kolluk kuvvetinin olmaması gösterilebilir. Bu nedenden dolayı Erzurum vilâyetinden merkeze çekilen telgrafta bu suçluların takip edilmesi ve derdest edilmeleri amacıyla

[1948] BOA. BEO. Dosya No: 984, Gömlek No: 73757 (H. 28 Safer 1315/M. 29 Temmuz 1897).
[1949] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2013, Gömlek No: 127 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1310/M. 23 Ekim 1892).
[1950] BOA. DH. MKT. Dosya No: 18, Gömlek No: 29 (H. 7 Şevvâl 1310/M. 24 Nisan 1893).
[1951] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1437, Gömlek No: 47 (H. 18 Zi'l-ka'de 1304/M. 8 Ağustos 1887).
[1952] BOA. BEO. Dosya No: 296, Gömlek No: 22144 (H. 8 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 19 Ekim 1893).
[1953] BOA. BEO. Dosya No: 2214, Gömlek No: 166038 (H. 13 Şaban 1321/M. 4 Kasım 1903).
[1954] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 337, Gömlek No: 80 (H. 15 Şevvâl 1320/M. 15 Ocak 1903).

kuvvet desteğinin sağlanması talep edilmiştir. Ancak bu çağrıya tam anlamıyla olumlu bir cevap alınamamıştır.[1955] Daha sonra ise merkezden de verilecek askeri destek ile kaçakçı çetelerinin üzerine gidilecektir.[1956]

Bu çerçevede Dâhiliye Nezâreti bölgeye 50 nefer kuvvet göndermiştir. Gönderilen bu ek neferlerle birlikte kaçakçıların yakalanıp tütünlerine el konulması istenmiştir. Görevlendirilmiş olan bu 50 neferin 117 bin 107 kuruş maaşları ile yıllık masraflarının jandarma gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır. İlk etapta geçici olarak görevlendirilen bu askerler daha sonra bölgede önemli geçiş güzergâhları üzerinde durması amacıyla bölgedeki görevleri sürekli hale getirilmiştir.[1957] Esasen 500 kişiden oluşan bu çete Trabzon üzerinden hareket etmiştir. Bu grubun farklı kollara ayrılması neticesinde Erzurum cihetine geçenlerin sayısı 300 kişi olmuştur. Bu kaçakçı grubunun toplamda aşıracakları tütün miktarı 350 yük olup Erzurum tarafında gelenlerin ise bu miktardan 250 yükünü taşımışlardır. Bu kaçakçı çetesinin kayıklarla Trabzon vilâyetine yanaştıkları ve takibe alındıkları tespit edilmiştir. Lakin kaçakçıların sayısının çok fazla olmasından dolayı Reji kolcuları tarafından takiplerine devam edilmediği belirtilmiştir. Takip edilemeyen bu grubun Gümüşhane üzerinden Bayburt'a Bayburt'tan ise Erzurum'a geçecekleri saptanmıştır. Yine Gümüşhane ile Bayburt sancaklarında da görev yapan Reji kolcularının sayılarının yetersiz olmasından dolayı bu kafilenin takip edilemediği belirtilmiştir. Her iki bölge Reji kolcuları tarafından kaçakçıların takiplerine devam edemediklerini belirtmiş oldukları kaçakçıların akıbetiyle ilgili malumat mevcut değildir. Nitekim yaptığımız araştırmada buna dair bilgiye ulaşamamaktayız.[1958]

Erzurum bölgesinde tütün üreticileri tarafından yetiştirilen tütünlerin kaçakçılığa yol açmasına bir başka örnek de 1905 yılında meydana gelmiştir. Mavzer ve Henry-Martini tüfeğiyle silahlanmış olan 130 kişilik bir kaçakçı çetesi Erzurum ovasından toplamış olduğu kaçak tütünleri bölgeden çıkarmaya çalışmıştır.[1959] Bu kişilerin derdest edilmesi amacıyla bölgeye 25 kişilik bir jandarma müfrezesi gönderilmiştir.

[1955] BOA. DH. MKT. Dosya No: 118, Gömlek No: 28 (H. 14 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 23 Kasım 1893).
[1956] BOA. BEO. Dosya No: 305, Gömlek No: 22824 (H. 22 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 2 Kasım 1893).
[1957] BOA. BEO. Dosya No: 308, Gömlek No: 23033 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 8 Kasım 1893).
[1958] BOA. BEO. Dosya No: 315, Gömlek No: 23571 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1311/M. 22 Kasım 1893).
[1959] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 189, Gömlek No: 51 (H. 28 Şevvâl 1322/M. 5 Ocak 1905).

Bu çetelerden bir grubun ise sürekli Sivas, Trabzon ve Erzurum arasında kaçakçılık faaliyetlerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Görevlendirilen müfreze bu tür kaçakçılarla mücadelede yetersiz kalmasından dolayı jandarma kuvvetinin sağlanması talebinde bulunulmuştur. Kaçakçılar Trabzonlu Şalak Oğlu Hasan ve Zeykatanlı Lütfi liderliğinde bölgede faaliyet göstermiştir. Yanlarında kaçak olarak tespit edilen 130 yük kaçak tütün ile silah kaçakçılığı da yapmışlardır. Bu kaçakçıların yakalanması için ek kuvvet desteği talep edilmiştir.[1960]

Reji Direktörü Mösyö Ramir'in[1961] görevlendirilecek bu ek kuvvetin maaşlarının Reji Şirketi tarafından ödenmesini önermesine rağmen gerekli atamanın daha önce 25 kişi olarak yapıldığı belirtilerek ek bir atamanın yapılmayacağı ifade edilmiştir. Kaçakçılıkla yürütülen mücadelenin tümüyle jandarma birliklerine devredilmesi ahali ile Osmanlı askerini karşı karşıya getireceğinden çekinildiğinden dolayı bu atamaların doğru olmadığı Osmanlı yönetimi tarafından dile getirilmiştir. Yürütülen mücadelede sadece Osmanlı askerinin görev almasının doğru olmadığı, ortak birlikle mücadele edilmesinin uygun görüldüğü Reji Şirketi'ne bildirilmiştir. Kaçakçıların sadece tütün kaçakçılığı değil silah kaçakçılığı da yaptıkları ve geçtikleri köylerde ikamet eden ahaliye zorla tütün satma girişimlerde bulundukları görülmektedir. Bölgede faaliyet gösteren 130 kişilik bu kaçakçı çetesinin takip edilmesi amacıyla daha önce olduğu gibi Trabzon vilâyetiyle birlikte hareket edilerek oradan sağlanan askeri destekle kaçakçı çetelere karşı mücadeleye girişilmiştir. Ancak mücadelenin ne yönde neticelendiğine dair malumat elde edilememiştir.[1962]

Erzurum'da tütün çiftçiliği yapanlardan satın alınarak tütün kaçakçılığı girişiminde bulunan bir diğer vakanın 1908 yılında gerçekleştiği saptanmıştır. Erzurum'a bağlı olan Kemah kazasında meydana gelen bu tütün kaçakçılığının önlenmesi hususunda Tahir Paşa ile birlikte jandarma birlikleri gönderilmiştir.[1963] Gönderilmiş olan bu kuvvetlerin takibi neticesinde bölgede tütün kaçakçılığı yapıp halka zorla tütün satmaya çalışan Lazlar ile girilen çatışmalar neticesinde 10 kişi yaralı

[1960] BOA. BEO. Dosya No: 2613, Gömlek No: 195931 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1323/M. 2 Temmuz 1905).
[1961] Reji Şirketi azâlığına tayin edilmesi hasebiyle Ramir Efendi 11 Nisan 1910 tarihi pazartesi günü saat 09.00'da padişah huzuruna kabul edilmiştir. Bkz. BOA. İ. MBH. Dosya No: 1, Gömlek No: 64 (H. 22 Rabî'ül-Evvel 1328/M. 3 Nisan 1910).
[1962] BOA. BEO. Dosya No: 2613, Gömlek No: 195931(H. 28 Rabî'ül-Ahir 1323/M. 2 Temmuz 1905).
[1963] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2770, Gömlek No: 102 (H. 25 Safer 1327/M. 18 Mart 1909).

olarak ele geçirilmiştir. Ayrıca birçok hayvan ve kaçak tütünün yanı sıra yüzlerce tütün kaçakçısı da yakalanarak hapishanelere atılmıştır. Erzurum Reji İdaresi tarafından üreticilerin kaçakçılarla olan ilişkisi neticesinde ortaya çıkan kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesinde karşılaşılan temel zorluk kolluk kuvveti yetersizliği olmuştur. Her ne kadar kaçakçılarla mücadelede yetersiz kalınmış olsa da kaçakçılardan yakalananların olduğu gibi kaçakçılara ait ele geçirilen hayvan, birtakım mallar ve kaçak tütünlerin miktarı hiç azımsanmayacak kadar çok olmuştur. Üreticilerin yanı sıra bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerin de etkili olan bir diğer kesim de tüketiciler olmuştur.[1964]

4.2.3. Tüketicilerin Tütün Kaçakçılığı

Bölgede yoğun olarak görülen tütün kaçakçılığının yaşanmasında etkili olan bir diğer kesim de tüketiciler olmuştur. Tütün tüketicilerinin Reji Şirketi'ne, Reji Şirketi'nin ise tütün tüketicilerine karşı olan vâzifeleri hazırlanan şartnamelerde ve nizâmnâmede açıkça belirtilmiştir. Ancak buna rağmen imparatorluk genelinde kaçak tütüne yönelen tüketicilerin olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede tüketicilerden dolayı meydana gelen kaçakçılık faaliyetleri arasında tüketicilerin kaçak yollarla satılan tütünlere yönelmesi yer almaktadır. Tüketicilerin kaçak tütüne ilgi göstermesi kaçakçılık faaliyetlerinin artışına neden olmuştur. Bu durum tüketicilerin kaçakçılığa doğrudan yöneldiği yorumuna imkân tanımasa da dolaylı olarak tütünün kaçakçılardan satın alındığı için kaçakçılara pazar alanı açtığı söylenebilir.[1965]

Kaçakçılığa yönelen tüketiciler olduğu gibi kaçakçılar tarafından baskıya maruz kalan tütün kullanıcıları da olmuştur. Bu baskılardan en yaygın olanı ise kaçakçıların köyleri basarak orada bulunan tütün tüketicilerine tütünleri zorla satması olmuştur. Bu kapsamda 1890 yılında Kuziçay, Ede ve Tercan kazaları dolaylarında meydana gelen olay örnek olarak incelenebilir. Sayıları 80'i bulan kaçakçıların bu kazalarda yaşayan tütün tüketicilerine tütün sattıkları Reji Şirketi tarafından tespit edilmiştir. Bu doğrultuda kaçakçılarla mücadele etmek amacıyla bölgeye kaçakçıların arkasından gitmek için 12 jandarma neferi gönderilmiştir. Jandarma ve kolcular tarafından yapılan takibat neticesinde kaçakçıların saklandıkları yerler tespit edilmiştir. Jandarma ve

[1964] BOA. BEO. Dosya No: 2199, Gömlek No: 164899 (H. 28 Receb 1321/M. 20 Ekim 1903).
[1965] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 66, Gömlek No: 96 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 12 Kasım 1890).

kolcuların teslim olun çağrısına silahla karşılık veren kaçakçıların bu tepkisi üzerine taraflar arasında çatışma çıkmıştır. Yaşanan çatışmada kolluk kuvvetlerine ait bir hayvan telef olmuştur. Çatışmadan sağ kurtulan kaçakçılar kaçmayı başarabilmişlerdir. Bunun üzerine 12 jandarma neferine ek olarak dağa çekilen kaçakçıların peşinden 25 jandarma neferi daha gönderilmiştir. Ancak kaçakçıların takibatının ne yönde neticelendiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır.[1966]

Bu tür asayişi bozan davranışların artması üzerine Reji ve yerel idare önlemlerini arttırma yoluna gitmiştir. Ancak alınan önemler bölgede huzur ortamını sağlayamadığından dolayı daha önce görevlendirilmeyen Asâkir-i Nizamiye birlikleri görevlendirilmiştir. Bu çerçevede kaçakçıların derdest edilmesi için Yirmi Dördüncü Alay çatısı altında 150 atlı neferden mürekkep bir birlik oluşturulmuştur. 150 kişilik bu birliğin bölgeye gönderilmesinin temel sebebi ise kaçakçıların tüketicilere baskı uygulayarak zorla tütün satması ve askerlere ait bir hayvanın vurulmuş olmasıdır. Fakat daha sonra yapılan araştırmalar neticesinde hayvanın kaçakçılar tarafından değil askerler tarafından yanlışlıkla vurulduğu anlaşılmıştır. Olayın bu kadar büyümesinin nedeni ise birlik içerisinde görev yapan yüzbaşının telaşından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu nedenden dolayı gönderilen Asâkir-i Nizamiye neferleri geri çekilmiştir. Ancak kaçakçıların takibine devam edilmiştir. Asâkir-i Nizamiye neferlerinin bu gibi ufak vakalarda görevlendirilmesinin maddî açıdan uygun olmadığı ifade edilmiştir. Bu gibi ufak vakaların bölgede görev yapan jandarma birlikleri ile Reji kolcuları tarafından bitirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Aksi halde görevlendirilecek Asâkir-i Nizamiye birliklerinin masraflarının çok ağır olduğu ve imparatorluğun genelinde böyle ufak tefek vakalarda kullanılacak kadar yeterli sayıda neferin bulunmadığı belirtilmiştir.[1967]

Kaçakçıların köyleri basarak tüketicilere zorla tütün satmaya çalıştıklarına dair bir diğer girişim 1895 yılında Tercan'da gerçekleşmiştir. Sayıları 100 kişiyi bulan kaçakçılar yüklenmiş oldukları 80 yük kaçak tütünü Tercan bölgesinde tüketicilere satmaya çalışmışlardır. Bu girişimin önlenmesi hususunda Erzincan sancağından bölgeye 3 bölük jandarma neferinin gönderilmesi planlanmıştır. Lakin bölgeye 2 bölük nefer gönderilebilmiştir. Görevlendirilen neferlerin bölgeye nakledilmesiyle birlikte

[1966] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 66, Gömlek No: 96 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 12 Kasım 1890).
[1967] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 66, Gömlek No: 96 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 12 Kasım 1890).

kaçakçılar takibata alınmıştır. Ancak kaçakçılarla sıcak temasa geçilip geçilmediğine ve kaçakçıların yakalanıp yakalanmadığına dair veriler mevcut değildir. Nitekim yapılan araştırmalar neticesinde konuyla ilgili bilgilere ulaşılamamıştır.[1968]

Benzer girişimlerin vilâyete bağlı olan Bayburt ve Eğin bölgelerinde de meydana geldiği saptanmıştır. Nitekim tüketicilere tütün satmak için 1898 yılında silahlı bir tütün kaçakçı çetesinin yasadışı yollarla bölgeye girmeye çalışması örnek gösterilebilir. Lazlardan oluşan bu tütün kaçakçılarının takip edilmesi amacıyla kolluk kuvvetleri görevlendirilmiştir. Fakat bu kolluk kuvvetlerinin yetersiz olmasından dolayı kaçakçılar derdest edilememiştir. Derdest edilemeyen kaçakçılar bölgede silahlı şekilde dolaşarak sadece ahaliye kaçak tütün satmakla yetinmemiş, ayrıca önemli asayiş sorunlarının da çıkmasına neden olmuşlardır. Bu nedenden dolayı Reji ve yerel idare tarafından merkezi yönetimden jandarma desteğinin sağlanması talep edilmiştir. Ancak merkezi yönetimin destek talebine ne yönde cevap verdiğine dair bilgi mevcut değildir.[1969]

Erzurum vilâyetinin Kiğı kazasında da aynı faaliyetlerde bulunan tütün kaçakçılarının ahaliyi soymalarının yanı sıra kaçak yollarla elde etmiş oldukları tütünü bölgede bulunan tüketicilere düşük fiyatla satmışlardır. Fiyatın düşük, kalitenin yüksek olması ahalinin kaçak tütüne olan ilgisini arttırmıştır. Bundan dolayı tüketiciler uygun fiyata kaliteli tütün kullanmak için kaçakçıları tercih etmiştir. Netice olarak kaçakçılık faaliyetlerinin bölgede artmasına yol açmıştır. Bu durum da hem Reji hem de Osmanlı yönetiminin gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Trabzon ve Erzurum bölgesinde yoğun olarak meydana gelen bu tür faaliyetlerin önlenmesi amacıyla gerekli olan tedbirler alınmıştır. Fakat kolluk kuvveti yetersizliğinden dolayı 100 kişilik çeteler halinde dolaşan kaçakçıların derdest edilmelerinin oldukça zorlaştığı belirtilmiştir. Bu nedenden dolayı kalabalık gruplar halinde dolaşan kaçakçılara karşı Reji kolcularına yardım edilmesi amacıyla sık sık Asâkir-i Şâhâne'den destek talebinde bulunulmuştur.[1970]

Sık sık destek talebinde bulunulmasının temel sebebi aynı tarihlerde bölgede meydana gelen tütün kaçakçılığında artışın olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle

[1968] BOA. Y. MTV. Dosya No: 122, Gömlek No: 1 (H. 20 Zi'l-Hicce 1312/M. 14 Haziran 1895).
[1969] BOA. BEO. Dosya No: 1249, Gömlek No: 93660 (H. 18 Şaban 1316/M. 1 Ocak 1899).
[1970] BOA. BEO. Dosya No: 1249, Gömlek No: 93660 (H. 18 Şaban 1316/M. 1 Ocak 1899).

1894 yılında Trabzon, Sivas, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Tercan ve Karahisar bölgelerinde sayıları 100'ü aşan tütün çeteleri tüketicilere kaçak tütün satmaya çalışmıştır. Kaçakçıların derdest edilip muhakeme altına alınarak kaçak silah ve tütünleri nerelere sattıklarının anlaşılması üzerine harekete geçilmiştir. Bu doğrultuda bölgede kaçakçılık faaliyetlerini yürüten çetelerin 2-3 misli kadar jandarmanın görevlendirilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca Dördüncü Ordu-yu Hümâyun tarafından Erzincan, Tercan ve Bayburt bölgelerine ihtiyacı kadar piyade ve süvari jandarma sevk edilmiştir. Karahisar ve Bayburt'un belirli bölgelerine müfreze, Erzurum merkezine ise 1 tabur jandarma gönderilmiştir. Bilhassa Bayburt'ta kaçakçıların yoğun olarak görülmesinden dolayı Erzurum'da bulunan tam teçhizatlı 200 kişilik birlik Bayburt'a sevk edilmiştir. Alınan önlemler ve hazırlıklar devam ederken bir taraftan da kaçakçılar hakkında bilgi toplanmıştır. Elde edilen bilgilerden hareketle kaçakçıların bölgede 1.000 yük civarında tütün aşırmakta oldukları saptanmıştır. 1.000 yükün 500 kilosunun ise Sivas üzerinden vapur ile aşırılmaya çalışıldığı anlaşılmıştır.[1971]

Ayrıca Trabzon Reji İdaresi'nden Reji Şirketi'nin merkezine gönderilen yazıda, Bayburt'a sevk edilen kolluk kuvvetinin kaçakçılarla mücadele etmek için yeterli olduğu bilgisi verilmiştir. Bu metnin içerisinde yer alan bir diğer bilgi de 400 kişilik bir kaçakçı çetesinin Erzurum'da görev yapan Reji kolcularına saldırdığına dair olmuştur. Bu kaçakçılara karşı Erzurum'da yürütülen operasyonlar neticesinde Topalak köyünde kolluk kuvvetlerinin kaçakçılardan 2'sini ölü toplamda 10 kaçakçıyı derdest etmiştir. Fakat 3 kaçakçı firar etmiştir. Erzurum'dan Dördüncü Ordu-yu Hümâyuna gönderilen metinde 3 kaçakçının yakalanması amacıyla takibata devam edildiği aktarılmıştır.[1972]

Topalak köyünde Yirmi Beşinci Alayın Üçüncü taburuna bağlı olan askerler operasyonlara devam etmiştir. Bu kapsamda yürütülen operasyonlar neticesinde kaçakçı Ahmet Bey ile beraberindeki 23 kişilik bir kaçakçı çetesinin olduğu belirlenmiştir. Kaçakçılarla sağlanan sıcak temas neticesinde teslim olmaları hususunda çağrıda bulunulmuştur. Fakat kaçakçılar bu çağrıya silahla karşılık vererek

[1971] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 533, Gömlek No: 22 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1312/M. 21 Eylül 1894).
[1972] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 533, Gömlek No: 22 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1312/M. 21 Eylül 1894).

çatışmaya girmişlerdir. Bu kapsamda taraflar arasında çıkan çatışma neticesinde kaçakçılardan 1 kişi ve kaçakçılara ait 1 at ölmüştür. Ayrıca kaçakçılara ait 16 baş hayvan, birçok silah ile 670 kıyye[1973] tütün ele geçirilmiştir.[1974]

Kaçakçılara karşı verilen mücadele çerçevesinde bu gibi operasyonlar yürütülürken görevli olan kolluk kuvvetleri ve memurların kanun dışı davranışları da olmuştur. Bu bağlamda, görevlilerin kanun dışı girişimlerine örnek olarak Erzincan'a bağlı olan Refahiye kazasında meclis azâsı olan Ahmet Ağa'nın davranışı örnek gösterilebilir. Ahmet Ağa, kaçakçıların takip edilip derdest edilmesi için görevlendirilmiş olan jandarmayı da yanına alarak bölgede bazı evlere baskınlar düzenlemiştir. Kaçakçılara yardım ve yataklık yaptıkları gerekçesini ileri sürerek bazı hanelerin kapılarını kırarak baskınlar düzenleyip hane ahalisini darp etmişlerdir. Ayrıca bazı hayvanlarını gasp etmişlerdir. Bu durumun anlaşılması üzerine Ahmet Ağa hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde Ahmet Ağa ve arkadaşlarının suçlu olduklarının anlaşılması üzerine firar etmişlerdir. Firar girişimi hakkında Dördüncü Ordu-yu Hümâyunun bilgilendirilmesiyle birlikte bu cürmü işleyenlerin yakalanması için işlemler başlatılmıştır. İncelenen örneklerden hareketle kolluk kuvveti sayılarında artışa gidilerek kolcu ile devlet kolluk kuvvetleri birlikte hareket ederek kaçakçılara ağır zayiatlar verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kaçakçıların peşinden gidilerek bu gibi faaliyetlerde bulunanların tamamen ortadan kaldırılması için çaba sarf edildiği yorumu yapılabilmektedir.[1975]

Kaçakçılığın yoğun olarak görüldüğü bu bölgelerde ortaya konulan bu çaba kısa süre içerisinde neticesini vermiştir. Ayrıca bu çabalar neticesinde Reji Şirketi'nin satışlarında iyileşmeler meydana gelerek şirket gelirlerinin artış göstermesi sağlanmıştır. Bu bağlamda, Erzurum vilâyetinde meydana gelen satışlara örnek olarak 1908 ile 1909 yılının karşılaştırılması gösterilebilir.

[1973] 858,94 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[1974] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 533, Gömlek No: 22 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1312/M. 21 Eylül 1894).
[1975] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 533, Gömlek No: 22 (H. Rabî'ül-Evvel 1312/M. 21 Eylül 1894).

Tablo 43: Tütün Rejisinin 1908-1909 Yılı Satış Cetveli (Kuruş)

Vilâyet	**1908 Yılı**	**1909 Yılı**	**Aradaki Fark**	**İlk 9 Aylık Fark**
İstanbul ve Çevresi	4.320.400	5.660.820	1.340.420 (Artış)	30.089
	806.000	1.007.400	926.800 (Artış)	
Adana	703.700	838.100	134.400 (Artış)	8.894
Halep	328.200	325.000	3.200 (Düşüş)	8.326
Beyrut	1.662.300	1.688.700	26.400 (Artış)	2.274
Kastamonu	154.400	180.000	25.600 (Artış)	128
Kavala	87.800	97.100	9.300 (Artış)	773
Erzurum	**226.300**	**332.600**	**106.300 (Artış)**	**2.169**
İzmit	142.900	223.900	81.000 (Artış)	3.106
Konya	635.500	754.800	119.300 (Artış)	6.056
Samsun	189.700	224.000	34.300 (Artış)	5.846
Trabzon	189.800	178.700	11.100 (Düşüş)	7.093
Balıkesir	168.800	300.600	131.800 (Artış)	7.682

Kaynak: BOA. DH. İD. Dosya No: 110, Gömlek No: 6 (H. 22 Zi'l-ka'de 1330/M. 2 Kasım 1912).

Tablo 43'teki veriler incelendiğinde 1908 yılında İstanbul merkezinde üretilen tütünden 4.320.400 kuruş sağlanırken 1909 yılında bu miktar 5.660.820 kuruşa çıkmıştır. 1908 yılında İstanbul'un çevresinde üretilen tütün miktarından 806.000 kuruş elde edilirken, 1909 yılında elde edilen gelir 1.007.400 kuruşa yükselmiştir. 1908 yılında Adana vilâyetinde tütün üzerinden 703.700 kuruş gelir elde edilirken 1909 yılında bu gelir 838.100 kuruşa yükselmiştir. Halep vilâyetinde 1908 yılında gelir 328.200 kuruş oranındayken 1909 yılında bu miktar 325.000 kuruşa düşmüştür. Kastamonu vilâyetinde ise 1909 yılında üretilen tütünden 154.400 kuruş gelir elde edilirken 1909 yılında bu gelir 180.000 kuruşa yükselmiştir. Beyrut vilâyetinde 1909 yılında tütünden 1.662.300 kuruş gelir sağlanırken bu oran 1909 yılında 1.688.700 kuruşa çıkmıştır. Kavala vilâyetinde 1908 yılında 87.800 kuruş sağlanırken 1909 yılında 97.100 kuruş gelir elde edilmiştir. Erzurum vilâyetinde 1908 yılında 226.300 kuruş gelir elde edilirken 1909 yılında bu miktar 332.600 kuruş olmuştur. İzmit'te 1908 yılında 142.900 kuruş gelir sağlanırken, 1909 yılında 223.900 kuruş gelir elde edilmiştir. Konya vilâyetinde 1908 yılında 635.500 kuruş gelir elde edilirken 1909 yılında 754.800 kuruş gelir elde edilmiştir. Samsun vilâyetinde 1908 yılında tütün üzerinden elde edilen gelir 189.700 kuruşken bu oran 1909 yılında 224.000 kuruşa yükselmiştir. Trabzon vilâyetinde 1908 yılında elde edilen miktar 189.800 kuruşken

1909 yılında ise 178.700 kuruşa düşmüştür. Son olarak Balıkesir bölgesinde 1908 yılında elde edilen gelir 168.800 kuruşken bu oran 1909 yılında 300.600 kuruşa yükselmiştir. 1908 ile 1909 yılları arasında Halep ve Trabzon dışında diğer bölgelerde tütün üzerinden elde edilen gelirde artışın olduğu saptanmıştır. Halep vilâyetinde ise 3.200 kuruşluk düşüş yaşanmıştır. Bu artışın temel sebebi ise Rejinin kayıt dışı üretim, tüketim ve ticaretiyle yürütmüş olduğu mücadeledir.[1976]

1909 yılında imparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde kaçakçılara karşı verilen mücadelede başarı elde edilmesine bağlı olarak gelirlerde yaşanan artışın devamının sağlanması amacıyla alınan önlemlerin uygulanmasına devam edilmiştir. Nitekim 1910 yılında Trabzon üzerinden Erzurum'a doğru hareket eden 200 kişilik bir tütün kaçakçısının engellenmesine yönelik anında harekete geçilmesi örnek gösterilebilir. Bu doğrultuda Erzurum Reji İdaresi ile Trabzon Reji İdaresi[1977] arasında yapılan yazışmalar neticesinde kaçakçıların Trabzon bölgesinden Erzurum'a geçecekleri ve buradaki tüketicilere kaçak tütünleri satacakları bilgisine ulaşılmıştır. Bölgede faaliyette olan kaçakçıların amaçlarının sadece tütün tüketicilerine tütün satmak olmadığı bölgede büyük gruplar halinde cemiyet kurmak da olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda kaçakçıların yakalanması amacıyla bölgede 100'e yakın jandarma neferi görevlendirilmiştir. Kaçakçıların silahlı olmaları da göz önünde bulundurularak olası bir çatışma ihtimaline karşı gerekli tüm tedbirler alınmıştır. Kaçakçıların yakalanması için gerekli önlemler alınmış ancak gelen bu kaçakçı kafilesinin akıbetiyle ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.[1978] Bölgede alınan önemler doğrultusunda engellenmeye çalışılan kaçakçılığın oluşmasına neden olan bir diğer kesim de tütün tüccarları olmuştur.

4.2.4. Tüccarların Tütün Kaçakçılığı

Erzurum vilâyetinde yoğun olarak kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan veya ön ayak olan bir diğer kesim ise tüccarlık yapan grup olmuştur. Reji Şirketi'nin uygulamaları ve vergilendirmeleri gerekçesiyle tütün ticareti ile uğraşan kesim daha fazla gelir elde etmek amacıyla bu yola tevessül etmiştir. İmparatorluk genelinde

[1976] BOA. DH. İD. Dosya No: 110, Gömlek No: 6 (H. 22 Zi'l-ka'de 1312/M. 2 Kasım 1912).
[1977] 18 Kasım 1918 tarihinde isyancı Ermeniler tarafından Trabzon reji tütünleri yağmalanmıştır. Bkz. Emin Kurtluğ, *Ermeni Katliamı-İslam Ahalinin Düçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaika Müstenid ma'lumat,* 1. Baskı, (İstanbul: Şehbal Yayınları, 2006), 13.
[1978] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1304, Gömlek No: 13 (H. 24 Safer 1327/M. 17 Mart 1909).

olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de bu tür kaçakçılık girişimleri yoğunlukla yaşanmıştır. Mesela 1908 yılında Erzurum'da meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Trabzon tütün kaçakçılarından Halil Çavuş ile beraberinde bulunan 10 nefer kaçakçı, kaçak yollarla Erzurum vilâyetinde tütün ticareti yapmaya çalışmışlardır. Bu kaçakçı kafilesi hakkında yürütülen araştırmalar neticesinde bulundukları yer belirlenmiştir. Kolluk kuvvetlerinin kaçakçılarla karşılaşmasından sonra teslim olmaları doğrultusunda çağrıda bulunulmuştur. Ancak kaçakçılar teslim olmayacaklarını belirtmişlerdir. Bu doğrultuda taraflar arasında çatışma yaşanmıştır.[1979]

Yaşanan çatışmada 1 Reji kolcubaşı ile 1 jandarma askeri vefat etmiştir. Bunun karşılığında kaçakçılara ait olan 2 at ele geçirilmiştir. Ancak kaçakçılar ve üzerlerinde bulunan kaçak tütün ele geçirilememiştir. Çatışma bölgesinden kaçan Laz kaçakçılar geçtikleri köylerde rastgele silah sıkarak ve halka eziyet ederek ilerlemişlerdir. Bu gibi faaliyetler ise bölgede asayişsizliğin artmasına neden olduğundan dolayı sorun sadece şirketin değil ayrıca devlet güvenlik kurumlarının da büyük problemi haline dönüşmüştür. Erzurum vilâyetine kaçan kaçakçı çetesinin üzerine gidecek kadar yeterli kolluk kuvvetinin bulunmamasından dolayı takibat işleminin yapılmadığı saptanmıştır. Erzurum ile Trabzon vilâyeti arasında yapılan görüşmeler neticesinde kolluk kuvveti sayısında artışa gidilmiştir. Ayrıca kaçakçı çetesine karşı her iki vilâyette takibat süreci başlatılarak kaçakçıların ve kaçak malların ele geçirilmesi için harekete geçilmiştir. Bu kapsamda yürütülen çalışmalar neticesinde elde edilen mallar ilgili kurumlara, kaçakçılar ise adliyeye teslim edilerek yargılama sürecinin başlatılması için faaliyetlere başlanmıştır. Bu çerçevede her iki vilâyet tarafından gerekli tüm önlemler alınmıştır.[1980]

Tütün tüccarlarının neden olduğu kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesine sebep olan bir diğer gelişme de bölgede görev yapan kolluk kuvvetlerinin bu tür girişimlere göz yumması olmuştur. Nitekim Erzurum vilâyetinde bu doğrultuda 1908 yılında bir vakanın meydana gelmiş olduğu tespit edilmiştir. 1908 yılında vilâyet genelinde kaçakçılara karşı görev üstlenmiş olan zabıtaların kaçak tütün ticaretine göz yummalarında artış meydana gelmiştir. Bu artışa bağlı olarak şirketin bölgedeki gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenden dolayı

[1979] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2708, Gömlek No: 52 (H. 23 Zi'l-Hicce 1326/M. 16 Ocak 1909).
[1980] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2708, Gömlek No: 52 (H. 23 Zi'l-Hicce 1326/M. 16 Ocak 1909).

Erzurum vilâyetinden gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.[1981] Alınan önlemlerin nedenlerinden biri de 1907 yılında bölgede kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan 400 kişilik çetedir. Kaçak yollarla ticareti yapılması düşünülen tütünler 400 kişilik kaçakçı grupları tarafından Trabzon vilâyetinden Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine kaçak yollarla tütün ithal etmeye çalışmışlardır. Kaçakçılar hakkında bilgi toplandıktan sonra oluşturulan askeri kuvvetle kaçakçıların üzerine gidilmiştir. Kaçakçılarla karşılaşılması üzerine teslim ol çağrısına silahla karşılık vermeleri üzerine çatışma yaşanmıştır. Uzun süre çatışmadan sonra 50 kaçakçı derdest edilmiştir. Ancak diğer kaçakçılar ise farklı bölgelere sıvışarak kaçmayı başarabilmişlerdir. Kaçakçıların taşımış oldukları tütünlerin akıbetiyle ilgili ise bilgi elde edilememiştir.[1982]

Benzer bir girişimin 1910 yılında meydana geldiği saptanmıştır. Erzurum Reji İdaresi tarafından merkeze iletilen yazıda, bu kaçakçı çetesinin silahlı olarak 40-50 kişiden oluştuğu belirtilmiştir. Bu kaçakçılar taşımış oldukları tütünleri satmak için Erzurum ovasına doğru hareket etmişlerdir. Bu bilginin tespit edilmesi üzerine mevcut olan kolluk kuvvetinin yetersiz olmasından dolayı Meclis-i Mahsusa Vekâleti'nden destek talebinde bulunulmuştur. Ancak Meclis-i Mahsusa Vekâleti tarafından konuyla ilgili yapılan araştırma neticesinde ek bir kuvvetin gönderilmeyeceği belirtilmiştir. Gerekçe olarak ise daha önce İspir kazasında görev yapmak üzere ataması yapılan 50 neferlik kolluk kuvveti gösterilmiştir. Gerekli desteğin buradan sağlanması önerilmiştir. Bu karar doğrultusunda Erzurum Reji İdaresi İspir kazasında görevli olan bu 50 neferlik kuvvetten istifade etmiştir.[1983]

1910 yılında meydana gelen bu vakada olduğu gibi aynı yıl içerisinde yaşanan diğer olaylarda da yerel idarenin ek kuvvet talebine merkezi yönetim farklı gerekçeler ileri sürerek olumsuz yanıt vermiştir. Merkezi yönetimin genel olarak ileri sürdüğü gerekçe ise bölgede görev yapan kolluk kuvvetlerinin yeterli olduğudur. Nitekim 1910 yılında vilâyet genelinde kaçakçılık gibi yasadışı girişimlerle mücadele etmek için 700 jandarma neferinin bulunduğu tespit edilmiştir. Buna rağmen bölgede kaçakçılıkla mücadele etmek amacıyla Reji, Osmanlı yönetiminden sık sık yeni asker

[1981] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2637, Gömlek No: 9 (H. 26 Ramazan 1326/M. 22 Ekim 1908)
[1982] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 380, Gömlek No: 103 (H. Rabî'ül-Evvel 1323/M. 17 Mayıs 1905).
[1983] BOA. BEO. Dosya No: 3904, Gömlek No: 292746 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1329/M. 12 Haziran 1911).

görevlendirmesi talebinde bulunmuştur. Ancak bu talebe olumlu karşılık verilmediği gibi daha sonra görev yapan 700 neferlik sayı yarıya indirilmiştir. Bu çerçevede 350 nefer Erzurum bölgesinde görev icra etmeye devam etmiştir. Fakat Van bölgesinde artan kaçakçılık olaylarının önlenmesi için 100 neferin oraya sevk edilmesi kararı alınmıştır. Bu kararın da uygulamaya alınmasıyla birlikte Erzurum vilâyetindeki nefer sayısı 250'ye düşmüştür.[1984]

Bölgede kaçakçılıkla mücadele eden jandarma sayısında düşüşün meydana gelmesi kaçakçılık faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Mesela 1910 yılında Pasinler bölgesinde yaşanan artış örnek gösterilebilir. Nefer sayısının 700 civarında olduğu dönemlerde Pasinler bölgesinde 15 veya 20 kişilik bir çetenin aktif olarak faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Ancak 700 kişilik nefer sayısının 250'ye düşürülmesinden sonra bu sayıda ciddi bir artış olduğu saptanmıştır. Bu kapsamda bölgede kaçakçılık yapan 50 veya 60 kişiden oluşan 15 veya 20 çetenin olduğu saptanmıştır. Bu tütün çeteleri tütün ticareti yapmak adı altında bölgede yaşayan ahaliye zorla istedikleri fiyata tütün satmaya çalışmıştır. Ayrıca fiyatını ödeyemeyenlerin ise eşyalarını ve battaniyelerini gasp etmişlerdir. Bunun karşılığında Erzurum Reji İdaresi, bölgede yoğun olarak meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önünün alınması için Osmanlı yönetimine tekrar telgraf çekmiştir. Telgrafta bölgedeki jandarma sayısında artışa gidilmesi talep edilmiştir. Aksi takdirde bölgede kaçakçılıkla mücadelede istenilen başarının elde edilemeyeceği ve kaçakçıların Reji kolcularına zarar verdiğine dikkat çekilmiştir. Nitekim tütün kaçakçısı Hakkı Ağa liderliğinde 40-50 kişiden oluşan silahlı çete ile Aşkale ve Ermenek bölgesinde girişilen çatışma neticesinde bir Reji kolcusunun vefat ettiği bilgisine ulaşılmıştır. Hakkı Ağa liderliğindeki bu çetenin derdest edilmesi için takibat işlemi başlatılmıştır. Ayrıca merkezi idareden de destek birliği istenmiştir. [1985]

Gelişen bu durum karşısında Dâhiliye Nezâretinden gelen cevapta o yıl bölgeye yapılması gereken atamanın yapıldığı daha fazla atamanın yapılamayacağı belirtilmiştir. İhtiyaç duyulan desteğin ise vilâyete bağlı olan diğer bölgelerden giderilmesi önerilmiştir. Bu doğrultuda mahalli idareciler ihtiyacın Kiğı, Hınıs, Tercan ve Bayezid'dan karşılanması için harekete geçmişlerdir. Lakin bu bölgelerden yazılan

[1984] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 104, Gömlek No: 15 (H. 21 Şaban 1328/M. 28 Ağustos 1910).
[1985] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 104, Gömlek No: 15 (H. 21 Şaban 1328/M. 28 Ağustos 1910).

telgraflarda ise bölgede görevli olan jandarma sayısının az olduğu kaçakçılığın yoğun olarak yapıldığı alana yönlendirilemeyeceği bildirilmiştir. Erzurum valisi ise bu durum karşısında Dâhiliye Nezâreti ile görüşerek geçici bir çözüm olarak Van bölgesine gönderilen 100 neferlik birliğin geri getirilmesi için çalışmalar başlatmıştır. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar kısa sürede netice vererek 100 kişilik birlik Van bölgesinden Erzurum'a kaydırılmıştır. Böylece kuvvet desteği sorununa kısa süreliğine de olsa çözüm bulunmuştur. Ayrıca Harbiye Nezâreti tarafından bir sonraki sene içerisinde bölgeye 500 jandarma neferini gönderileceği belirtilmiştir. Netice olarak Erzurum vilâyetinde mevcut olan kolluk kuvveti ile bölgede meydana gelen kaçakçılık tam anlamıyla engellenememiştir. 1910 yılında başta Erzurum olmak üzere bölgede yoğun olarak meydana gelen bu tür kaçakçılık vakalarına karşı yetersiz kalan kolculara destek taleplerinin çeşitli nedenlerden dolayı geri çevrilmesi bölgede kaçakçılık faaliyetlerin artış göstermesine neden olmuştur. Haliyle bu durum da bölge asayişini olumsuz etkilediği gibi şirket gelirlerinin de oldukça düşmesine yol açmıştır.[1986]

Tüccarların kaçak yollarla tütün alım ve satışı gerçekleştirdiği gibi kaçakçılığa bulaşmamış olan esnafın kaçakçılar tarafından saldırıya uğradığına dair örnekler de mevcuttur. Bu durum ise kaçakçıların artık birer çeteye dönüştüklerini göstermektedir. Mesela Erzurum vilâyetinde 1894 yılında bu doğrultuda meydana gelen vaka örnek olarak incelenebilir. Erzurum Reji İdaresi ile Trabzon Reji İdaresi arasında yapılan yazışmalar neticesinde Muş'tan Erzurum vilâyetine sevk edilmekte olan 100 kadar tütün balyasını taşıyan tüccarların yolda kaçakçıların saldırısına uğradığına dair bilgilere ulaşılmıştır. Kaçakçıların saldırısına uğrayan tüccarların elinde bulunan tütün balyalarından üçü gasp edilmiştir. Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi arasında bu hususta yapılan müzakereler neticesinde malları gasp eden kaçakçıların yakalanması ve bölgede kullanılan güzergâhın daha emniyetli hale getirilmesi amacıyla fikir birliğine varılmıştır. Ayrıca mallarını kaçakçılara kaptırmış olan tütün tüccarlarının mağduriyetinin giderilmesi hususunda karar alınmıştır. Bu örnekte verilen bilgilerden hareketle kaçakçıların bölge asayişini tehdit eden güç haline geldikleri gibi güvenli ticaret ortamını da bozmaya başladıkları yorumu yapılabilmektedir.[1987]

[1986] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 104, Gömlek No: 15 (H. 21 Şaban 1328/M. 28 Ağustos 1910).
[1987] BOA. DH. MKT. Dosya No: 299, Gömlek No: 46 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 25 Ekim 1894).

Benzer bir vaka 1901 yılında Erzurum ve Kastamonu arasındaki güzergâhta meydana gelmiştir. Nitekim Erzurum ile Kastamonu arasında ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarlara eşkıya ve kaçakçılar tarafından sık sık baskınlar düzenlenerek malları gasp edilmiştir. Buna karşılık olarak Erzurum ile Kastamonu vilâyetleri bu güzergâh üzerinde ticarî faaliyetlerde bulunan kervanların saldırıya uğramalarının önüne geçilmesi için bölgede jandarmanın görevlendirilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca kaçakçılara karşı bölgede görev üstlenen memur jandarmaların da Henry-Martini tüfekleri ile silahlandırılmaları kararlaştırılmıştır. Bölgede tütün ticareti yapanların kaçakçı ve eşkıyaların saldırısına uğraması ve mallarının gasp edilmesi güvenli ticaret ortamına zarar vermiştir. Bu sebepten dolayı tüccarların ticarî faaliyetlerinde azalmalar meydana gelmiştir. Bu durum ise canlı ticaret piyasasının oluşumunu önlediği gibi tütün ticareti üzerinden gerek şirketin gerekse devletin elde etmiş olduğu vergi gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Haliyle ticaret kervanlarına yapılan saldırılar artık dikkate alınması gereken önemli güvenlik sorunu haline dönüşmüştür.[1988]

Bu gelir kaybının engellenmesi ve güvenli ticaret ortamının tesis edilmesi amacıyla birtakım önlemler alınmıştır. Bu doğrultuda 1911 yılında alınan önlemler arasında bölgedeki ticaret kervanlarının kaçakçılardan muhafaza edilmesi ve kaçakçılığın önlenmesi için görev yapan jandarma[1989] ve kolcuların yanı sıra orman ve köy bekçilerinin de Henry-Martini tüfeği ile silahlandırılması yer almıştır.[1990] 1913 yılına gelindiğinde ise kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde daha önce silahlandırılmış veya silahlandırılacak olan kolcuların ise isim listeleri, silahın numarası, taşıyacakları silahların tür ve cinsini gösteren cetveller Reji İdaresi tarafından tutularak yerel idare aracılığı ile Mâliye Nezâretine iletilmiştir.[1991] Böylece silahlandırılan kolcuların devlet tarafından denetim altında tutulması hedeflenmiştir. Ayrıca mahalli idare ile Dâhiliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalar ve yürütülen tahkikat neticesinde silah taşımaya uygun bulunan kişilere silah taşıma yetkisi verilmiştir.[1992] Fakat yapılan itirazlarda Reji kolcularının silah ve kılıç taşımalarının uygun olmadığını sadece şehir dışına

[1988] BOA. DH. TMIK. S. Dosya No: 35, Gömlek No: 21 (H. 25 Cemazîye'l-Evvel 1319/M. 9 Eylül 1901).
[1989] BOA. DH. HMŞ, Dosya No: 10, Gömlek No: 96 (H. 7 Şaban 1330/M. 22 Temmuz 1912).
[1990] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 148, Gömlek No: 43 (H. 12 Ramazan 1329/M. 6 Eylül 1911).
[1991] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 168, Gömlek No: 29 (H. 1 Zi'l-ka'de 1331/M. 2 Ekim 1913).
[1992] BOA. DH. HMŞ. Dosya No: 10, Gömlek No: 97 (H. 10 Receb 1336/M. 21 Nisan 1918).

çıkılması durumunda kendilerini koruyabilmeleri için boyutu 15 cm'den küçük tabanca taşımalarına izin verilebileceği belirtilerek bu karara itirazda bulunulmuştur. Lakin bu itiraz karşılıksız kalmıştır.[1993] Kolcuların şehir ve kasabada üzerlerinde taşıyacakları silah veya kılıç için verilen tezkirelerin ilgili kurum ve kişiler tarafından istenildiği zaman gösterilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Böylece silahlanmış olan kolcuların kolayca denetlenmesi sağlanacaktır.[1994]

Tütün kaçakçıları tarafından halka ve tüccarlara zorla tütün satılması ve esnafın malını gasp etmenin yanı sıra bölgede ikamet etmekte olan ahalinin de mallarının gasp edilmesi gibi yasadışı faaliyetler meydana gelmiştir. Bu bağlamda, 1910 yılında Erzurum vilâyetine bağlı olan Pasinler kazası sınırları içerisinde yer alan Porsuk köyünde meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Porsuk ahalisinden olan Yusuf Bin Eyüp'ün evini basan tütün kaçakçısı Yazıcıoğlu Mustafa Çavuş, köylünün üç buçuk lirasını ve 1.100 kuruş değerinde bir paket ile eşyalarını gasp ederek Trabzon'a doğru sıvışmıştır. Suçlunun bir an önce yakalanıp yargılanması amacıyla Trabzon vilâyeti ile Bayburt sancağına yazı gönderilmiştir.[1995] Esasen Pasinler hududunda yoğun olarak meydana gelen bu tür girişimlerin önlenmesi amacıyla Yirmi Beşinci Alay'ın Birinci Taburunun bu bölgede görevlendirilerek silahlı olarak faaliyette bulunan kaçakçılarla mücadelede kullanılması yönünde karar alınmıştı. Kaçakçıların üretici, tüketici ve tüccara karşı olan yasadışı faaliyetlerinin yanı sıra bölgede tütünle ilgisi olmayan ahaliyi de ihtiva etmesi imparatorluğun belirli bölgelerinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de asayiş problemlerinin halk arasında yaygınlık kazanmasına yol açmıştır.[1996]

Çiftçilerden yasadışı yollarla satın alınmış tütünlerin kaçakçılığını yapan kişilerin önlenmesine yönelik yürütülen operasyonlar neticesinde gerek jandarma birlikleri gerekse Reji kolcularının yaralanmasına veya ölmesine neden olan gelişmeler de yaşanmıştır. Bu doğrultuda 1903 yılında Trabzon ile Erzurum arasında kaçakçılık faaliyetinde bulunan grup ile yaşanan çatışma örnek gösterilebilir. 30-40

[1993] BOA. DH. EUM. KADL. Dosya No: 22, Gömlek No: 57 (H. 17 Rabî'ül-Evvel 1329/M. 18 Mart 1911).
[1994] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1915, Gömlek No: 80 (H. 26 Cemazîye'l-Ahire 1309/M. 27 Ocak 1892).
[1995] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 1, Gömlek No: 39 (H. 29 Şaban 1328/M. 5 Eylül 1910).
[1996] BOA. Y. MTV. Dosya No: 128, Gömlek No: 47 (H. 20 Rabî'ül-Evvel 1313/M. 10 Eylül 1895).

kişilik bir tütün kaçakçı çetesi öteden beri bölgede bu tür faaliyetlerde bulunmuştur. Kaçakçılar Erzurum bölgesine gelerek burada ahaliye zorla tütün satmaya çalışmışlardır. Bölgede meydana gelen bu girişimin önlenmesi amacıyla Erzurum Reji İdaresi merkezi idareden destek talebinde bulunmuştur. Bu talep doğrultusunda yapılan incelemeler neticesinde Reji kolcularına destek olarak jandarma ve Asâkir-i Şâhâne birliklerinden oluşan bir kuvvet bölgeye gönderilmiştir. Birlik bölgeye ulaşır ulaşmaz kaçakçıların takibine başlanmıştır. Kaçakçılarla sağlanan temasla birlikte teslim olmaları hususunda çağrıda bulunulmuştur. Lakin kaçakçılar teslim olmak yerine kolluk kuvvetleriyle çatışmaya girmişlerdir. Yaşanan bu çatışma 1 jandarma erinin parmağından yaralanmasına 1 Reji kolcusunun ise kullanmış olduğu atıyla birlikte ölmesine neden olmuştur. Kaçakçılar ise kaçmayı başarabilmişlerdir.[1997]

Erzurum vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine iletilen yazıda kaçan kaçakçıların yakalanması amacıyla Asâkir-i Nizamiye askerinden destek sağlanması talep edilmiştir. Ayrıca kaçan kaçakçıların yakalanması durumunda Reji kolcularına ve devlet kolluk kuvvetlerine silah çekme cüretinde bulunarak yaralanmalarına sebep olan kişilere ne tür bir muamele uygulanacağı sorulmuştur. Dâhiliye Nezâretinden yazılan cevapta bu tür girişimlerde bulunarak kolluk kuvvetlerine silah çekme cüretini gösterenlerin kaçakçı olarak görülmesi ve kaçakçılarla ilgili uygulanan hukukun aynen icra edilmesi istenmiştir. Asker desteği konusunda ise kaçakçıların takibi konusunda hükümetin destek göndereceği birliklerin jandarma olduğu bundan dolayı Asâkir-i Nizamiye askerinin kaçakçıların takibi amacıyla bölgeye gönderilemeyeceği belirtilmiştir.[1998] Ancak bölgenin asayiş ve güvenliğini sağlamak amacıyla talepte bulunulması durumunda bir müfrezenin gönderilebileceği ifade edilmiştir. Nitekim bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetleri artık bölge asayişini tehdit eden bir hal almıştı. Fakat görevlendirilecek olan bu nizamiye askerlerinin hiçbir gerekçeyle kaçakçıların takibinde görev alamayacakları belirtilmiştir.[1999]

Buna benzer bir diğer örnek de 6 Aralık 1884 tarihinde Erzurum vilâyetine bağlı olan Tazegül köyünde meydana gelen çatışmadır. Bu bağlamda, Erzurum Reji süvari

[1997] BOA. ŞD. Dosya No: 1523, Gömlek No: 21 (H. 19 Zi'l-ka'de 1321/M. 6 Şubat 1904).
[1998] BOA. MV. Dosya No: 153, Gömlek No: 31 (H. 13 Cemazîye'l-Ahire 1329/M. 11 Haziran 1911).
[1999] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 147, Gömlek No: 38 (H. 6 Rabî'ül-Ahir 1321/M. 2 Temmuz 1903).

kolcularından 2 nefer bölgede görev yapan zaptiye birlikleri ile devriye atarken 16 kişiden oluşan bir kaçakçı çetesine rastlamıştır. Silahlanmış olan bu çeteye teslim olmaları ve ellerindeki kaçak tütün ile silahlarını teslim etmeleri çağrısında bulunulmuştur.[2000] Fakat bu çağrıya riayet etmeyen kaçakçılar Reji kolcularına ve zaptiyeye ateş açmışlardır. Bunun üzerine taraflar arasında yaşanan çatışma neticesinde zaptiyelerden İsmail Efendi almış olduğu ağır yaradan dolayı hayatını kaybetmiştir. Kaçakçılardan ise biri bacağından yaralı olarak ele geçirilirken diğerleri arkalarında 3 beygir ve 130 kıyye tütün bırakarak kaçmışlardır. Olay bölge Bidayet Mahkemesi'ne intikal etmiştir. Bidayet Mahkemesi suçu işleyen katillerin henüz yakalanmamış olması bölgede bu tür kaçakçılık girişimlerinin artmasına neden olacağına ve kolcuların kaçakçılara karşı yürütmüş olduğu mücadelenin sekteye uğramasına yol açacağına dikkat çekmiştir. Bundan dolayı katillerin bir an önce yakalanıp yargılanması için Erzurum'a gerekli bilgilerin aktarılması yönünde karar alınmıştır. Alınan bu karar doğrultusunda vilâyetlerin gerekli önlemleri alması ve çalışmalarına bir an önce başlaması için talimat gönderilmiştir. Reji Şirketi'nin örgütlendiği ilk yıllarda meydana gelen bu vakaya reji kolcuları ve zaptiye birlikleri tarafından yapılan müdahale neticesinde kaçakçılar tarafından silah açılması ve bir zaptiye neferinin öldürülmesi kaçakçıların şirket için son derece tehlikeli bir hal aldığını göstermekle birlikte imtiyaz dönemi boyunca uğraşılacak önemli bir mesele olduğunu göstermektedir.[2001]

Yukarıdaki örneklerde de incelendiği gibi tütün tüccarlarının doğrudan veya dolaylı olarak kaçakçılarla olan ilişkilerinden dolayı doğan problemlerin yanı sıra tütün ticareti ile uğraşan esnafın iş yerleri ile ilgili birtakım sorunlar yaşanmıştır. Bu tür sorunlara neden olan temel etken ise dükkânlarda[2002] ve mağazalarda yapılan denetimlerdir. Sözgelimi, 1896 yılında Erzurum'da meydana gelen vaka örnek gösterilebilir. Bu çerçevede Reji kolcuları tarafından Erzurum'a bağlı olan Erzincan sancağında bulunan tütüncü esnafının denetlenmesi sırasında tütün esnafının kaçakçılık yaptığına ve jandarmanın buna göz yumduğuna dair iddialar ortaya

[2000] Mustafa Batman, *Tobacco Smugglıng In The Black-Sea Regıon Of The Ottoman Empıre 1883-1914*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 66.
[2001] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1346, Gömlek No: 45 (H. 11 Rabî'ül-Evvel 1302/M. 29 Aralık 1884).
[2002] 1885 yılında Erzurum vilâyetinde Rejinin denetiminde bir tütüncü dükkânının faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Burak Altunsoy, *Osmanlı'da Tütün Kaçakçılığı Reji Kolcuları ve Uygulamaları,* 1. Baskı, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 37.

atılmıştır. Bu iddialar karşısında bölgede bulunan Asâkir-i Şâhâne'den birkaç jandarma neferinin karşı çıkması sonucunda Reji kolcuları ile jandarma arasında tartışma yaşanmıştır. Yaşanan tartışma kısa sürede büyüyerek arbedeye dönüşmüştür. Bu meselenin çözümü amacıyla mahkemeye başvurulmuştur. Ancak bu başvuru neticesinde başvurunun kabul edilip edilmediği ve kabul edilmesi durumunda mahkemenin ne yönde neticelendiğine yönelik bilgi mevcut değildir. Nitekim yapılan araştırmalar neticesinde konuyla alakalı bilgilere ulaşılamamıştır.[2003]

Erzurum vilâyetinin sınır bölgesine yakın olması hasebiyle ülkeler arası kaçak tütün ticareti yapılmasından dolayı da çeşitli sorunlar meydana gelmiştir. Bu doğrultuda Erzurum sınırında meydana gelen kaçakçılık faaliyetleri uluslararası problemlerin de yaşanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Rusya ile Erzurum bölgesi arasında kaçak tütün ticareti yapan Ermeniler örnek gösterilebilir. 1907 yılında Trabzon, Gümüşhane ve Erzurum üzerinden gerçekleşen kaçakçılığın önünün alınması için vilâyet ile sancaklarda gerekli önlemler alınmıştır. Bu doğrultuda Erzurum vilâyetinde bir zabıta müdüriyeti kurularak, bir binbaşının liderliğinde 60 nefer jandarma görevlisi tayin edilmiştir. Görevlendirilen bu kolluk kuvvetleri Gümüşhane ile Zigana dağındaki geçişleri kontrol altında tutmakla da vazifelendirilmiştir. Erzurum'a yapılan bu görevlendirmeyle birlikte bölgede vazife üstlenen kolluk kuvveti sayısı 100 nefer piyade ve 60 nefer süvari şeklinde düzenlenmiştir. 1907 yılında iki kafile şeklinde silahlı olarak bölgede faaliyette bulunan kaçakçılar 400 yük 40 kilo kaçak tütün ile Gümüşhane üzerinden Erzurum vilâyetine geçiş yaptığına dair bilgi elde edilmiştir.[2004] Trabzon vilâyetinden Gümüşhane sancağı ile Erzurum vilâyetine aktarılan istihbarı bilgilerde, bu kaçakçı çeteleri ile mücadelede başarı elde edilmesi amacıyla yeni kolluk kuvveti ataması yapılarak bölgedeki güvenliğin alınması ve gerekli olan tüm tedbirlerin sağlanması istenmiştir. Buna karşın 100 piyade ile 60 süvari ataması yapılarak kaçakçılara karşı mücadele yürütülmüştür. Ancak mücadelenin ne şekilde neticelendiğine dair bilgi tespit edilememiştir.[2005]

[2003] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 193, Gömlek No: 52 (H. 9 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 10 Ekim 1894).
[2004] BOA. DH. MKT. M. Dosya No: 250, Gömlek No: 21 (H. 17 Cemazîye'l-Ahire 1325/M. 28 Temmuz 1907).
[2005] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 381, Gömlek No: 2 (H. 15 Rabî'ül-Evvel 1323/M. 20 Mayıs 1905).

Erzurum ile Rusya arasında kaçak tütün ticareti yapıldığına dair bir diğer örnek de Erzurum'a bağlı olan Kiskim ve İspir kazalarında meydana gelmiştir. Osmanlı tebaasından olan 25 veya 30 kişiden oluşan bu tüccarlar pasaportsuz olarak Rusya ile Kiskim ve İspir arasında hayvanlarla tütün ticareti yapmışlardır. Pasaportsuz olduklarından dolayı kaçakçı olarak nitelendirilen bu kafilelerden biri Rusya'da yakalandıktan sonra bir karakol aracılığı ile Batum Baş Şehbenderliğine teslim edilmiştir. Ancak daha sonra Baş Şehbenderlik tarafından serbest bırakılmışlardır. Pasaportsuz şekilde sınır bölgesinde zayıf bir noktayı bulup kaçakçılık faaliyetinde bulunan bu kafileler genel olarak Ermenilerden oluşmuştur. Sınırda bu tür kaçakçılık vakasının meydana gelmiş olması sınır güvenliğinde zafiyetin yaşandığını göstermektedir.[2007]

Yakalanmış olan bu gruplar üzerinde ilk etapta hüviyetlerinin bulunmamasından dolayı herhangi bir işlem yapılamamıştır. Ancak daha sonra yürütülen tahkikat neticesinde bu kişiler arasında genel olarak askeriyeden kaçak olanlar, tütün ekiminden menedilenler ve vergilerini ödemeyen isimlerin de olduğu tespit edilmiştir. Kaçakçıların yakalanmasından sonra üzerlerinde hüviyetlerinin bulunmaması kendilerince yakalanmaları halinde tanınmamaları için alınmış bir önlem olarak yorumlanabilmektedir. Uluslararası kaçakçılık ticaretinde aktif rol oynayan kişilerin Ermenilerden oluşması ise malın geçirileceği karşı ülkede irtibatın rahat bir şekilde kurulmasında etkili olmuştur. Bu işi yapan Ermenilerin İspir, Erzurum, Kiskim Bayburt, Rize,[2008] Gümüşhane, Trabzon, Batum, Bolu ve Sürmene bölgesinde bulunan köyleri dolaşarak halkı ikna ederek ellerinde ticareti yasaklanmış olan tütün, silah gibi yasak malları toplayarak Rusya'ya sevk etmeye çalışmaktadırlar.[2009]

Buna ek olarak bu çetelerden birinin liderliğini de meşhur Akçaabatlı Kanmi Oğlu Mehmet Çavuş yapmıştır. Mehmet Çavuş 40 nefer kaçakçı çetesiyle birlikte Henry-Martini tüfeği ile silahlanmış olarak hükümet konağının önünden geçerek Erzincan ve Erzurum bölgesine doğru yola çıkmıştır. Kaçakçı çetesinin silahlı olarak hükümet konağının önünden geçmesi bölgede asayişin ne denli bozulduğunu gözler

[2007] BOA. DH. MKT. Dosya No: 666, Gömlek No: 1 (H. 2 Zi'l-Hicce 1320/M. 2 Mart 1903).
[2008] 20. Yüzyılın başlarında Rize'ye bağlı olan Lazistan sancağında resmî kurumlar arasında Reji İdaresi'nin de olduğu saptanmıştır. Bkz. Kâmil Semih Kalyoncuoğlu, *Lazistan Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877-1918),* 1. Baskı, (Ankara: İksad Yayınları, 2021), 25.
[2009] BOA. DH. MKT. Dosya No: 666, Gömlek No: 1 (H. 2 Zi'l-Hicce 1320/M. 2 Mart 1903).

önüne sermektedir. Bu kişiler sadece kaçak tütün ticareti yapmak yerine silah ticaretinin yanı sıra suça karışmış yasadışı kişilerin de sınır dışına kaçırılmasını sağlamaktadırlar. Bir diğer ifadeyle yasadışı yollarla bir nevi insan ticareti yapmışlardır. Bu gibi faaliyetlerde bulunanlar genel olarak Erzurum – Rize yolunu kullanarak Rusya'ya doğru hareket etmişlerdir. Uluslararası boyutta meydana gelen kaçakçılık ticaretinin önlenmesi amacıyla Erzurum ile Rize bölgesinde gerekli önlemlerin alınmasına büyük hassasiyet gösterilmiştir. Bu nedenden dolayı gerekli önlemler alınmış, bölgede görev yapan jandarma sayısı arttırılarak birer nefer de polis bulundurulması kararlaştırılmıştır. Alınmış olan tüm bu önlemlere ek olarak kaçakçılarla mücadele çerçevesinde 6 komiser ve 39 nefer ilave edilmiştir. Yakalanacak kaçakçıların ise yargılanma süreci başlatılacaktır. Yakalanan kaçakçıların hızlı bir şekilde yargılanıp cezalandırılması ise mahkemelerin caydırıcılık faktörünü ön plana çıkarmak ve bu cürmü işlemeyi düşünenlerin bu düşünceden vazgeçmelerini sağlamak olarak yorumlanabilmektedir.[2010]

4.3. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME

Çalışmanın dördüncü bölümü *Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin Uygulamalarına Karşı Oluşan Tepki: Kaçakçılık* ana başlığı altında ele alınmıştır. Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin uygulamalarına karşı üretici, tüketici ve tüccarların kaçakçılığa başvurmasında kullanmış olduğu güzergâhlar genel olarak Trabzon – Adana - Erzurum vilâyetleri arasında gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda Adana'da gerçekleşen kaçakçılık faaliyetlerinde kullanılan önemli güzergâhlardan biri Trabzon – Erzurum – Bayburt – Şirvan – Erzincan – Refahiye – Tekeli – Sivas – Koçgiri – Altınyayla – Aziziye – Sarımsaklı – Kayseri – Niğde – Yahyalı – Sulucaova – Bademdere – Niğde ve oradan da Adana vilâyetine uzanmaktadır. Burada ise kaçakçıların genellikle uğrak yeri Kozan sancağı olmuştur. Bu güzergâh kullanılarak Karadeniz tütünleri Akdeniz bölgesine taşınmaktadır. Erzurum bölgesinde kaçakçılık faaliyetleri yürüten kaçakçılar birden fazla güzergâh kullanmışlardır. Bunlardan ilki Samsun – Tokat – Sivas – Erzincan – Bayburt ve Erzurum arasında gerçekleşmektedir. İkincisi Bayburt – Erzurum – Bayezid – Kızıldeniz – Tebriz ve İran'a uzanmaktadır. Üçüncü güzergâh ise Trabzon – Sivas - Erzurum arasında gerçekleşmektedir. Bu

[2010] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 268, Gömlek No: 12 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1326/M. 30 Nisan 1908).

güzergâh Trabzon – Sürmene – Bayburt – Gümüşhane ve Erzurum bölgelerinden geçmektedir. Görüldüğü gibi her iki vilâyetin kaçakçılarının çıkış noktası Trabzon vilâyeti olmuştur.

Belirlenen güzergâh üzerinden tütün kaçakçılığı faaliyetinde bulunan üreticilerin vilâyetlerde Rejinin uygulamış olduğu politikalara tepki olarak belirmiştir. İmparatorluğun genelinde olduğu gibi Adana ve Erzurum vilâyetinde de çiftçileri kaçakçılığa sevk eden çeşitli nedenler bulunmaktadır. Bu nedenlerin başlıcaları ise şirketin tütün ekim alanının sınırlandırılması, elde edilen hasılatın Reji ambarlarına belirlenen zaman diliminde teslim edilmemesi, tütün ekiminin ruhsata tabi tutulması, çiftçilerden mahsulün düşük fiyata alınması ve çiftçilerin daha fazla gelir elde etme gibi nedenlerdir. Belirtilen bu nedenler dışında şirketin baskıcı ve sınırlayıcı politikaları ile Reji kolcularının keyfi uygulamaları da nedenler arasında gösterilebilir. Çiftçilerin her iki vilâyette de tütünlerini yasadışı yöntemlerle kaçakçılara satması ise bölgede kaçakçıların artışına neden olduğu gibi meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin de artmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, 1886 yılında Bulanık bölgesinde kaçakçılık girişiminde bulunan Laz çetelerinin, 1907 yılında 12 kişilik Çerkes kaçakçılarının Adana bölgesindeki faaliyetleri örnek gösterilebilir. Erzurum bölgesinde ise 1890 yılında ambar yetersizliğinden, 1907 yılında çiftçilere tütün ekimi için tanınan süre sınırlılığından ve 1894 yılında üreticilerin kaçak tütün satışından dolayı meydana gelen vakalar önek gösterilebilir.

Adana ve Erzurum vilâyetinde kaçakçılık faaliyetlerinde bulunun bir diğer önemli kesim de tütün tüketicileri olmuştur. Her iki vilâyette de buna dair yapılan incelemelerde elde edilen bulgular neticesinde tüketicilerin doğrudan kaçakçılık faaliyetlerine yoğun olarak girişmediği ancak kaçak tütün kullanmayı tercih ederek kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesinde dolaylı olarak katkı sağladıkları tespit edilmiştir. Tüketicilerin kaçak tütüne rağbet göstermesinin temel nedenlerine bakıldığında ise şirket tarafından üretilen kaliteli tütünlerin bölge ahalisi yerine dışarıya ihraç edilmesi ve yerli ahaliye ise kalitesi düşük tütünleri değerinde daha fazla ücretle satmasıdır. Tüketici daha kaliteli tütünü uygun fiyata elde edebilmek amacıyla yasadışı yöntemlerle kaçak olarak satılan tütünleri tercih etmek zorunda kalmıştır. Bazı bölgelerde ise bilhassa Erzurum vilâyetine bağlı Ermeni ve İslam köylerinin kaçakçılar tarafından basılarak ahaliye zorla tütün satmaya çalıştıklarına dair örnekler

mevcuttur. Bu bağlamda, 1895 yılında Erzurum'a bağlı olan Tercan köyüne yapılan baskınlarla ahaliye zorla tütün satışının yapılması ve 1898 yılında Bayburt bölgesinde kaçakçıların zorla tüketicilere tütün satışı yapmaya çalışmaları örnek verilebilir. Adana bölgesinde ise 1898 yılında yüksek fiyata tüketicilere zorla tütün satma girişimi örnek olarak verilebilir. Netice olarak her iki vilâyette de yapılan incelemelerde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinde tüketicilerin katkısının düşük olduğu tespit edilmiştir.

Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin uygulamaları neticesinde vilâyetlerde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinde etkili rol oynayan bir diğer önemli kesim de tütün tüccarlığı yapan kaçakçı esnaf olmuştur. Her iki vilâyette de Reji Şirketi'nin bölgede teşkilatlanmadan önce tüccarlar tarafından vergi kaçırma ve ticaretten daha fazla gelir elde etme amacıyla yasadışı yöntemlerle tütün ticareti yapmaya çalıştıkları bilinmektedir. Reji öncesi vilâyetlerde meydana gelen bu tür kayıt dışı ekonomi faaliyetleri Reji döneminde de devam etmiştir.

Reji Şirketi tütün ticaretini kontrol altında tutmak ve bu alanda meydana gelen gelir kaybını en düşük seviyeye çekmek amacıyla gerek ülke içinde gerekse ülke dışında tütün ticareti yapacak esnafı ruhsata tabi tutmuştur. Ruhsat alımında çeşitli sorunların yaşanması gümrük ödemelerinden kaçınılma, vergi ödememe gibi nedenlerden dolayı tütün tüccarları kaçakçılığa yönelmişlerdir. Adana vilâyetinde ticaret ruhsatından dolayı 1908 yılında Mut kazasında meydana gelen sorun örnek gösterilebilir. Erzurum vilâyetinde ise Trabzon'dan Erzurum'a 1908 yılında kaçak tütün sevkiyatı yapan Halil Çavuş'un girişimleri, 1907 yılında Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis arasında gerçekleşen kaçak ticaret girişimi ve 1910 yılında vilâyette gerçekleşen kayıt dışı ticarî girişimlere örnek gösterilebilir.

Adana ve Erzurum vilâyetlerinde üretici, tüketici ve tüccarların kaçakçılık faaliyetleri dışında kaçakçılığa dolaylı olarak destek veren ve kaçak mal kullanarak kaçakçılara pazar alanı açan bir diğer kesim de şirket ve devlet memurları olmuştur. Her ne kadar şirket ve Osmanlı yönetimi arasında kaçakçılığa karşı birlikte hareket etmeye dair antlaşmalar yapılmasına rağmen gerek devlet kurumlarında, gerek askeriyede gerekse şirketin bünyesinde görev yapan memurların kaçak tütün kullanımına yöneldiği saptanmıştır. Bu gibi girişimlerin bilhassa taşra bölgelerinde

meydana geldiği görülmektedir. Ancak çalışmamamızda Adana ve Erzurum vilâyetlerinde devlet veya şirket memurlarının kaçak tütün kullanımına yönelmelerine dair örnekler tespit edilmemiştir. Adana ve Erzurum vilâyetlerinde buna dair örneklerin tespit edilememiş olması çalışmamızın bu alandaki sınırlılığını oluşturmuştur. Fakat her iki vilâyette imparatorluk genelinde olduğu gibi önemlerin alındığına dair bilgiler tespit edilmiştir.

Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin denetiminde bulunan bölgelerde tütün kaçakçılığı yapan aşiretlerin faaliyetleri ele alınmıştır. Bilhassa aşiret yapısının güçlü olduğu Adana vilâyetinde bu tür faaliyetlerin gerçekleştirildiğine dair örnekler mevcuttur. Musul, Süleymaniye ve Bağdat bölgesinde ikamet edip geçimini kaçakçılık faaliyetleri ile yürütmüş olan Hemavend Aşireti'nin bazı mensupları II. Abdülhamid döneminde Adana bölgesine yerleştirilmiştir.

Yerel idare ile merkezi idare arasında yapılan görüşmeler neticesinde bölgeye yerleştirilen ahalinin kaçakçılık faaliyetlerine tevessül etmesinin önüne geçilmesi amacıyla okuma yazma bilenlerin devlet memurluğuna yerleştirilmesi ve çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan kesime geçimlerini sağlayabilecekleri işletmeleri amacıyla arâzi verilmiştir. İş yapamaz durumda olanlara ise maaş bağlanmıştır. Her ne kadar aşiret mensuplarının bölgede tütün kaçakçılığı yaptıklarına dair iddialar ortaya atılmış olsa da haklarında yürütülen tahkikat neticesinde bu iddiaların asılsız olduğu ve aşiret üyelerinin doğrudan kapsamlı şekilde tütün girişiminde bulunduklarına dair veriler tespit edilememiştir. Aşiretlerin tütün kaçakçılığındaki faaliyetlerine yönelik örneklerin tespit edilemediği bir diğer nokta da Erzurum olmuştur.

Son olarak Reji Şirketi'nin genel olarak kaçakçılık faaliyetlerinden dolayı yaşamış olduğu gelir kaybında Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin etkisi incelenmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde her iki vilâyetteki şirketin gelirlerine yönelik detaylı bilgiye ulaşılmamış olsa da şirketin ilk üç yılda uğradığı gelir kaybında Erzurum ve Adana'daki kaçakçılık faaliyetlerinin de etkisinin olduğu söylenebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KAÇAKÇILIĞA KARŞI ADANA VE ERZURUM REJİ İDARESİ EMNİYET KUVVETLERİ: KOLCULUK TEŞKİLATI

Kaçakçılığa Karşı Adana ve Erzurum Reji İdaresi Emniyet Kuvvetleri: Kolculuk Teşkilatı başlığıyla ele alınan çalışmamızın son bölümünde kordon bölüklerinin teşkilatlandırılma süreci, Reji kolcularının teşkilatlandırılması, Reji kolcularının Adana ve Erzurum vilayetlerinde kaçakçılara karşı yürütmüş olduğu mücadele, bu mücadele sürecinde bazı kolcuların usulsüz ve kanunsuz davranışları, son olarak kolcular tarafından derdest edilen kaçakçılar ile ele geçirilen kaçak malların akıbetleriyle ilgili süreç detaylı şekilde incelenmiştir. Bölümün ikinci alt başlığı *Erzurum Reji İdaresi'nin Kolcu Teşkilatı ve Uygulamaları* adıyla ele alınmıştır. Bu alt başlıkta daha önceki süreçte Adana vilâyetinde olduğu gibi kolcuların bölgede kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde yürütmüş olduğu faaliyetlerde bazı kolcuların kanunsuz ve usulsüz davranışları, kolcuların yakalamış olduğu kaçakçılar ve kaçak malların akıbetiyle ilgili süreç ele alınmıştır. Bu doğrultuda elde edilen bulgular arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçevede yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde elde edilen bulgular ışığında Adana Reji İdaresi ile Erzurum Reji İdaresi'nin yasadışı yollarla gerçekleşen kaçakçılık faaliyetlerine karşı yürütmüş olduğu mücadele ve bu mücadele neticesinde ele geçirilen kaçakçı ile kaçak malların akıbetinin daha iyi anlaşılır kılınabilmesi adına birtakım sorulara cevap aranmıştır. Bu minvalde kolculuk teşkilatının kurulmasından önceki dönemlerde şirketin kolluk kuvveti olarak görev yapan birimlerin kimlerden oluştuğu? Reji kolculuk teşkilatının kuruluş sürecinin ne şekilde seyrettiği? Reji kolcularının her iki vilâyette uygulamış oldukları faaliyetlerinden dolayı şirketin mahalli idareciler ve merkezi yönetimle ilişkilerini nasıl etkilediği? Kolcuların her iki vilâyette karada kolcularla yürütmüş olduğu mücadelenin nasıl seyrettiği? Kolcuların Adana sahillerinde kaçakçılara karşı faaliyetlerinin neler olduğu? Her iki vilâyette kolcuların kanunsuz ve usulsüz davranışlarının neler olduğu? Her iki vilâyette Reji kolcuları tarafından derdest edilen kaçakçılar ile kaçak malların akıbetinin ne olduğu? Sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

5.1. REJİ ŞİRKETİ'NİN KOLLUK KUVVETİ MÜESSESESİ

Reji Şirketi, ruhsatsız şekilde tütün eken, tüketen, satan ve işletenleri tütün kaçakçısı olarak nitelendirmiştir. Bu tanım doğrultusunda tütün dükkân veya fabrikalarında tütün imal eden ve kıyıcılığı yapanlar, bu işlemeler sırasında kullanılan makine ve aletleri imal edenler, satanlar ve ruhsatsız şekilde ticaretini yapanlar kaçakçı olarak görülmüştür. Bu gibi eylemelerde bulunanlar şirkete karşı olduğu gibi devlete karşı da suç işlemiş olarak görülmektedirler.[2011] Şirket tarafından tanımı yapılan kaçakçılıkla mücadelede kesintisiz mücadele yürütülmüştür. Bu kapsamda Reji Şirketi, kaçakçılıkla yürütülen mücadelede başarı elde etmek için kendi kolluk birimini kurmuştur.[2012] Bu doğrultuda kolcuların daha düzenli idare edilebilmesi için kordon bölükleri adıyla bir örgütlenmeye gidilmiştir. Ancak kuruluşundan üç yıl sonra istenilen başarının elde edilmemesi neticesinde 1889 yılında kordon bölükleri ilga edilmiştir. Şirketin kolluk kuvveti olarak faaliyet gösteren kolcular ise Reji Şirketi'ne bağlı olarak jandarma ile zaptiye birlikleriyle birlikte hareket etmiştir. Mâliye Nezâreti tarafından Reji kolcularının her ne kadar devlet memuru olan jandarma ve zaptiye birlikleriyle birlikte hareket etmiş olsalar da devlet memuru olarak görülemeyecekleri belirtilmiştir. Nitekim Reji kolcularından önceki dönemde şirketin kolluk kuvveti olarak kurulan kordon bölüklerine de devlet memuru olarak bakılmamıştır.[2013]

5.1.1. Kordon Bölükleri

Kolcu,[2014] genel anlamda devlet gelirlerinde oluşması muhtemel olan zararların ve bu alanda meydana gelen kaçakçılığın önlenmesi amacıyla önemli güzergâhlar üzerinde bulunan, geçit noktalarını gözetleyen veya denizde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla takibat işlemini yapan bekçi, gardiyan, dîde-bân,[2015] gümrük kolcusu veya kol memuru[2016] olarak görev yapan devlet memurları şeklinde tanımlanmıştır. Lakin şirkete bağlı olarak faaliyet gösteren kolcuların devlet

---

[2011] Mustafa Batman, *Tobacco Smugglıng In The Black-Sea Regıon Of The Ottoman Empıre 1883-1914*, 58

[2012] Tahir Öğüt, "Milli Sınırların Oluşumu Sürecinden Güneydoğu Anadolu'da Kaçakçılık Ekonomisi", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* XXXI/II, (2011): 98.

[2013] BOA. DH. SYS. Dosya No: 123, Gömlek No: 4 (H. 23 Ramazan 1332/M. 15 Ağustos 1914).

[2014] Osmanlı İmparatorluğu'nda güvenlik görevlisi olarak tabir edilen kolcu kelimesi ilk olarak III. Murad döneminde tutulan kayıtlarda geçmiştir. Bkz. BOA. A. (DVNSMHM. Dosya No: 62, Gömlek No: 398.

[2015] Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türki,* b.y, (İstanbul: Çağ Yayınları, 2007), 1110.

[2016] Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, 1. Baskı, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 660.

memuru sayılmadıkları görülmektedir.[2017] Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda da gümrük noktalarında meydana gelen kaçakçılığın önlenmesi amacıyla geçiş güzergâhlarının güvenliğini sağlamak ve denetimini yapmak amacıyla görev yapan birlikler kolcu olarak nitelendirilmiştir.[2018] Buna ek olarak Reji Şirketi denetimine bırakılan tütün alanında meydana gelen kaçakçılığın önlenmesi amacıyla görev yapan kolluk kuvvetleri veya kordon bölükleri için de kolcu tabiri kullanılmıştır.[2020] Nitekim kolcu, Kamus-ı Fransevi'de "*kaçakçıların takibinden sorumlu Reji Şirketi görevlisi*" olarak tanımlanmıştır.[2021] Kolculardan müteşekkil "*Kolculuk*" ise idarenin güvenlik teşkilatı olarak görev yapan teşkilata genel olarak verilen isimdir.[2022]

Esasen kolcu veya kolculuk tabirinin Rejiden önceki dönemlerde de varlık gösterdiği saptanmıştır. O dönemde kolcuların zaptiye ve jandarma neferleriyle birlikte kaçakçılıkla mücadele ettikleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji Şirketi'nden önce Kuvve-i Umûmiye-i Zaptiye neferleri kaçakçılıkla mücadelede görev üstlenmiştir. Zaptiye neferleri ile görev icra eden kordon bölükleri veya kolcuların hizmet verdiği bir diğer kurum da Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi olmuştur. 1881 yılında Muharrem Kararnamesi neticesinde kurulmuş olan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile kordon bölüklerine dair Refii Şükrü Savla tarafından şu ifadeler kullanılmıştır; "*Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi namı altında adeta yeni bir devlet kurulmuştur."* Kurulmuş olan bu devletin kolluk kuvvetleri olarak ise kordon bölükleri seçilmiştir. Refii Şükrü Savla'nın ifadesinden hareketle Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ayrı bir devlet gibi örgütlendiği anlaşılmaktadır.[2023]

Refii Şükrü Savla'nın devlet içinde devlet gibi örgütlendiğini tanımladığı idarenin bünyesinde kurulan şirketin, tütünü devlet tekelinden almasıyla birlikte

---

[2017] Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1989), 136.
[2018] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, 1. Baskı, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 208.
[2020] Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 237.
[2021] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevi*, 1. Baskı, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1883), 988.
[2022] Cezmi Zeki Yurtsever, *Kadirli Tarihi (Kadirli Türkmenlerinin Soy, Kültür ve Ekonomik Bünyesinin Tarih Felsefesi Metoduyla İncelenmesi*, 1. Baskı, (İstanbul: Alper Yayınları, 2010), 226-227.
[2023] Yüksel, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılaşma Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", 187.

meydan gelen kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesi neticesinde zaptiye neferleri yetersiz kalmaya başlamıştır. Kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesi gelir kaybına neden olduğundan dolayı Reji Şirketi kurulduğu ilk andan itibaren kaçakçılıkla mücadele misyonunu yüklenmeye çalışmıştır. Kaçakçılık misyonunun Reji tarafından üstlenilmesine Osmanlı yönetimi destek vermiştir. Böylece Osmanlı yönetimi kaçakçılığın önlenmesine yönelik devlet hazinesinden yapılan harcamaları azaltmayı hedeflemiştir. Ayrıca bu alanda görev üstlenecek kolcuların maaşlarının ve masraflarının Reji Şirketi tarafından karşılanması gerektiği de dile getirilmiştir.[2024]

Nitekim kaçakçılıkla mücadelede görev yapacak kolcu veya süvari neferlerinin masrafları için sık sık Osmanlı yöneticileri ile şirket idaresi arasında yazışmaların yapılmasına neden olmuştur. Buna dair örneklerden biri 1910 yılında Konya'da yaşanmıştır. Harbiye Nezâreti tarafından kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde 100 süvarinin görevlendirildiği ve bunların masraflarının Reji Şirketi tarafından ödeneceği belirtilmiştir.[2025] Hatta Hüdavendigar Hapishanesi'nde tütün kaçakçılığı suçundan dolayı yatmakta olan suçluların masraflarının Reji Şirketi tarafından karşılanmasına yönelik girişimlerde de bulunulmuştur. Taraflar arasında bu tür yazışmalar ve bilhassa zaptiyelerin masraflarının karşılanması hususunda yaşanan problemleri arttırmak mümkündür.[2026]

Kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde devlet kurumları tarafından görevlendirilen zaptiyelerin giderlerinin karşılanmasına yönelik şirket ile yaşanan tartışmaların yanı sıra zaptiye yetersizliğinden dolayı da sorunlar meydana gelmiştir. Bu sebepten dolayı Osmanlı yönetimi ile şirket idarecileri arasında uzun süren müzakereler yapılmıştır. Gerçekleşen bu görüşmeler neticesinde zaptiyelerin yetersizliği göz önünde bulundurularak Reji Şirketi bünyesinde kordon bölükleri adıyla bir teşkilatın kurulmasına karar verilmiştir. Uygulamalarından dolayı Anadolu halkının zihninde olumsuz bir yer edinecek olan bu kordon bölüklerinin ilk etapta kaçakçılığın yoğun olarak görüldüğü İstanbul, Selanik, Hüdavendigar ve Aydın'da kurulması

[2024] Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri", 572-574.
[2025] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 58, Gömlek No: 35 (14 Muharrem 1328/M. 26 Ocak 1910).
[2026] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1447, Gömlek No: 112 (H. 29 Zi'l-Hicce 1304/M. 18 Eylül 1887).

kararlaştırılmıştır.[2027] Ancak gerek İstanbul, Selanik, Hüdavendigar ve Aydın'da kurulan kordon bölükleri gerekse daha sonradan oluşturulacak olan kolculuk teşkilatı tabiri doğrudan şirket şartname ile nizâmnâmesinde yer almamıştır. Buna karşın kordon bölükleri ile kolcuların görev alanları, atanmaları ve kıyafetleri ile ilgili hükümler birinci şartnamenin üçüncü maddesinde açıkça belirtilmiştir.[2028]

Şartnamenin üçüncü maddesinden de anlaşılacağı gibi Reji Şirketi adına kaçakçılığın önlenmesi amacıyla görev yapacak memurların şirket tarafından atanacağı ancak kıyafetlerinin[2029] ve yetkilerinin Mâliye Nezâreti tarafından belirlenip denetleneceği ifade edilmiştir.[2030] Osmanlı yönetiminin denetiminde olan kordon bölükleri veya kolcuların yetersiz kalması durumunda ise kaçakçılıkla mücadeleye de gerekli yardım ve desteğin sağlanması hususunda taraflar arasında fikir birliğine varılmıştır.[2031] Özellikle taşra bölgelerinde yoğun olarak görülen kaçakçılık faaliyetleriyle mücadele çerçevesinde köy ve kasabalarda kolcu sayısının yetersiz olması durumunda jandarma veya zaptiye kuvvetleri görevlendirilmiştir. Böylece Osmanlı yönetimi ile şirket idaresi arasında kuvvet yetersizliği sorunu giderilmeye çalışılmıştır.[2032]

Kordon bölükleri veya kolcu taburları olarak isimlendirilen Reji kolluk kuvvetlerinin kuruluşuna dair 1886 yılında Jandarma Dairesi tarafından bir talimatname hazırlanmıştır. *Tütün Kaçakçılığının Men'i Hizmetinde Kullanılacak Kordon Bölüklerine Dair Talimatnamesi*[2033] adıyla hazırlanan metin 2 fasıl, 33 madde ve sonuç bölümünden oluşmuştur. Talimatnamede kordon bölüklerinin kuruluş alanları, amaçları, işlevleri ve haklarında uygulanacak her türlü muamele ile ilgili bilgi aktarılmıştır. Birinci fasıl, 5 maddeden oluşmakla birlikte bu fasılda kordon bölüklerinin teşkilat yapısıyla ilgili bilgi aktarılmıştır. İkinci fasıl ise 6 ile 33. maddeler arasındaki hükümleri kapsamıştır. Bu fasılda kolcuların tayin işlemleri, maaşları,

[2027] Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, 126.
[2028] BOA. A.) DVN. MKL. Dosya No: 82, Gömlek No: 2 (H. 1 Rabî'ül-Evvel 1300/M. 10 Ocak 1883).
[2029] Kıyafet örnekleri için Bkz. Ek-16.
[2030] BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya No: 166, Gömlek No: 31 (H. 12 Rabî'ül-Ahir 1301/M. 10 Şubat 1884).
[2031] BOA. DH. EUM. THR. Dosya No: 52, Gömlek No: 8 (H. 3 Şevvâl 1328/M. 8 Ekim 1910).
[2032] BOA. MV. Dosya No: 72, Gömlek No: 37 (H. 3 Cemazîye'l-Evvel 1310/M. 23 Kasım 1892).
[2033] Düstûr, 1. Tertip, Cilt: 5, s. 733.

görevden alınmaları, kullanacakları teçhizat, teşkilatın devlet kurumları tarafından denetlenmesi, tütün kaçakçılarıyla mücadele yöntemleri ve hane arama yetkilerinin olmamasına dair hükümlere yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise pilot bölge olarak seçilen İstanbul, İzmir, Selanik ve Bursa vilâyetlerinde başarılı olunması doğrultusunda diğer vilâyetlerde de kurulabileceği ancak istenilen başarının elde edilememesi neticesinde ilga edilebileceğine dair hükümlere yer verilmiştir.[2034] Bu vilâyetlerde deneme amaçlı kurulan bu birliklerde görev alan neferlerin maaşları ise jandarma maaşlarının belirli bir oranına göre hesaplanmıştır. Hesaplanan bu tutarlar ile kolluk kuvvetlerinin diğer giderleri şirket idaresi tarafından karşılanmıştır. Böylece Osmanlı yönetimi ile şirket idaresi arasında meydana gelen sorunlara son verilmeye çalışılmıştır.[2035]

Maaşları Reji Şirketi tarafından karşılanacak olan Reji kolcularının kullanmış oldukları palaska ve hayvan takımları devlet tarafından karşılanmıştır. Örgütlenme ve hiyerarşi açısından jandarma birliklerine benzeyen Reji piyadesinin teşkilatlanması talimatnamenin 3. ve 4. maddelerinde açıkça belirtilmiştir.[2036] Kolcuların taşıyacakları silahların Osmanlı yönetimi tarafından karşılanacağına dair hükme yer verilmiştir. Lakin daha sonradan değişikliğe gidilerek silah masraflarının Reji Şirketi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Böylece Osmanlı hazinesi büyük bir mali yükten kurtarılmıştır. Kolcular ile ilgili yapılan her türlü harcamanın denetimi ise Mâliye Nezâreti ile Divan-ı Muhasebat tarafından yapılmıştır. Görev yapacak kolcuların harcamalarının Osmanlı yönetimi ve şirket tarafından karşılanmasıyla kolcuların her iki tarafın çıkarları doğrultusunda hareket etmesini sağlamıştır. Şirket tarafından kolcularla ilgili yapılacak her türlü harcamanın Osmanlı Mâliyesi tarafından denetlenmesi ise Osmanlı yönetiminin Rejinin harcamaları üzerinde denetim mekanizmasının aktif tutmaya çalıştığını göstermektedir.[2037]

Mâli anlamda birlikleri denetim altında tutmanın yanı sıra Reji kolcularının giyeceği kıyafetlerin de zaptiye efradıyla aynı olacağı belirtilmiştir. Böylece şekilsel olarak devlet kolluk kuvveti kimliği kazandırılmaya çalışılmıştır. Kıyafetlerin

[2034] BOA. İ. MMS. Dosya No: 87, Gömlek No: 3753 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 1 Ocak 1887).
[2035] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 35, Gömlek No: 36 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 5 Aralık 1886).
[2036] BOA. İ. MMS. Dosya No: 87, Gömlek No: 3753 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 1 Ocak 1887); Teşkilat şeması için Bkz. Ek-17.
[2037] Altun, *Osmanlı Tütün Tekeli–Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-menfaa Reji İdaresi,* 56.

omuzlarında apoletler yer almıştır. Bu apoletlerde tabur numaraları ile sahip olduğu dereceye göre yıldızlar bulunmuştur. Ancak Reji kolcularının zaptiye efradından ayrıt edilmesi için bu yıldızların rengi beyaz olarak seçilmiştir. Nitekim zaptiye birlikleriyle tamamen aynı kıyafeti giymeleri beklenemezdi.[2038] Kıyafetlerin Osmanlı askerinin giydiği üniformalara birebir benzerlik göstermemesi hususunda uyarıda bulunulmuştur. Böylece halk nezdinde devlet kolluk kuvvetleri ile Reji kolcuları arasında ayrım yapılabilecekti.[2039] Buna rağmen Osmanlı askerlerinden süvari ve topçu askerlerinin giymiş olduğu siyah renkli kalpaktan bazı Reji kolcularının giydiğinin tespit edilmesi üzerine bu renk kalpakların giyilmesine izin verilmemesi gerektiği belirtilmiştir.[2040] Talimatnamenin 13. ve 30. maddelerinde belirtildiği gibi maaşları Reji Şirketi tarafından ödenen Reji kolcularının görevden alınmaları veya haklarında yapılacak muamelede tek merci kuruluşun Reji Şirketi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kolcuların maaşları ile ilgili gelişmelerde dahi Reji Şirketi dışında herhangi bir kurumun müdahalesine açık olmadığına değinilmiştir. Bu yetkiler ise şirketin kolcular üzerindeki tahakkümünü arttırmasına neden olduğu gibi kolcuların da şirkete bağlılıklarını sağlamlaştırmıştır.[2041]

Kolcuların fonksiyonları ve teşkilat yapısı hakkında bilgi veren talimatname yayımlanmadan önce incelenmesi için Meclis-i Vükelâya gönderilmiştir. Meclis-i Vükelâdan, Şûrâ-yî Devlet'e havale edilen talimatname Reji Şirketi komiseri Nuri Bey[2042] ve Reji Şirketi genel müdürü Mösyö Auboyneau Bey'in huzurunda incelenmiştir. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra talimatname Tanzimat Dairesi'ne havale edilmiştir. Tanzimat Dairesi tarafından talimatname incelendikten sonra onaylanmıştır. Onaylanarak yürürlüğe giren talimatnamede kordon bölüklerinin amacı ve faaliyet gösterecekleri bölgelere dikkat çekilmiştir. Şöyle ki, Kuvve-i Umûmiye-i Zaptiye'ye yardımcı olmak üzere kurulması ön görülen Kordon Bölüklerinin teşkiline

[2038] BOA. İ. DH. Dosya No: 1026, Gömlek No: 80932 (H. 6 Receb 1304/M. 31 Mart 1887).
[2039] BOA. DH. EUM. THR. Dosya No: 59, Gömlek No: 62 (H. 22 Safer 1329/M. 22 Şubat 1911).
[2040] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1366, Gömlek No: 32 (H. 19 Zi'l-Hicce 1303/M. 18 Eylül 1886).
[2041] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1349, Gömlek No: 9 (H. 7 Ramazan 1303/M. 9 Haziran 1886).
[2042] 1891 yıllında Reji Şirketi'nde komiser olarak görev yaptığı tespit edilmiştir. Nuri Bey'in İzmir'de bir konak yaptırdığı da saptanmıştır. Bkz. BOA. Y. EE. Dosya No: 11, Gömlek No: 17 (H. 13 Cemazîye'l-Evvel 1307/M. 5 Ocak 1890); Âdem Ceyhan, "Eski Bir Üsküdar Sakini: Maarif Nazırı Münif Paşa'nın İki Manzum Eseri", *Üsküdar Sempozyumu II,* (Üsküdar, 23-25 Mayıs, 2003), ed. Zekeriya Kurşun, (Üsküdar: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2003), 463.

yönelik çalışmalar yürüten komisyon bu teşkilatın şimdilik İstanbul, Aydın, Hüdavendigar ve Selanik vilâyetlerinde kurulmasını kararlaştırmıştır.[2043]

Yukarıda da ifade edildiği gibi ilk etapta İstanbul, Aydın, Hüdavendigar ve Selanik vilâyetlerinde görev yapacak olan kordon bölükleri Kuvve-i Umûmiye-i Zaptiye neferlerine ilaveten resmi olarak 1 Ocak 1887 tarihinde kurulmuştur.[2044] Kuvve-i Umûmiye-i Zaptiye kuvvetlerinin kolculara yardımcı kuvvet olarak hizmet etmesi kararlaştırılmıştı.[2045]

Kordon bölüklerinde görev almak isteyen kişiler hakkında uygulanacak prosedüre bakıldığında ise bununla ilgili hükümler talimatnamenin 32. maddesinde ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. Bu çerçevede Reji kolcusu olmaya aday olan kişiler Reji Şirketi aracılığı ile Zaptiye Nezâretine dilekçe ile başvurularını yapmışlardır. Başvuruların gerçekleşmesiyle birlikte belirlenen komisyon tarafından başvuran kişiler hakkında gerekli inceleme ve araştırmalar yapılmaktadır. Bu doğrultuda yapılan araştırmalar sonucunda kordon bölüklerine seçilen kişiler belirlenmektedir. Bu kişiler belirlenirken genel olarak Reji Şirketi'nde görev yapmış olan kolcular arasından seçilmesine dikkat edilmektedir. Zaptiye Nezâreti tarafından görev almak isteyen adaylarla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde herhangi bir sakıncayla karşılaşılmaması durumunda görevlendirmeyle ilgili sürecin başlatılmadan önce ilgili kişinin evrakları şirketin İstanbul'daki merkezine iletilmiştir.[2046] Şirketin merkezi tarafından bu evrakların incelenmesi neticesinde onay verilmesiyle birlikte adayın atama işlemlerine başlanması için Zaptiye Nezâreti tarafından Reji Şirketi'ne bilgi iletilmiştir.[2047]

Atanacak olan bu kuvvetlerin görev yapması için ilk etapta İstanbul, Selanik, Aydın ve Hüdavendigar vilâyetleri pilot bölgeler olarak belirlenmiştir. Kordon bölükleri bu vilâyetlerde görevlendirilmişlerdir.[2049] İlk uygulama ise İstanbul

[2043] BOA. İ. MMS. Dosya No: 87, Gömlek No: 3753 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 1 Ocak 1887).
[2044] BOA. MV. Dosya No: 14, Gömlek No: 53 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 1 Aralık 1886).
[2045] BOA. DH. EUM. THR. Dosya No: 35, Gömlek No: 76 (H. 30 Cemazîye'l-Evvel 1328/M. 9 Haziran 1910).
[2046] BOA. ŞD. Dosya No: 723, Gömlek No: 11 (H. 17 Cemazîye'l-Ahire 1304/M. 13 Mart 1887).
[2047] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1407, Gömlek No: 38 (H. 29 Cemazîye'l-Ahire 1304/M. 25 Mart 1887).
[2049] BOA. İ. MMS. Dosya No: 87, Gömlek No: 3753 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 1 Ocak 1887); BOA. İ. MMS. Dosya No: 98, Gömlek No: 4122 (H. 29 Şaban 1305/M. 11 Mayıs 1888); BOA. Y. A. RES. Dosya No: 43, Gömlek No: 7 (H. 9 Ramazan 1305/M. 20 Mayıs 1888).

vilâyetinde 3 bölükten oluşan 80 kişilik neferin 20 Nisan 1887 tarihinde görevlendirilmesiyle gerçekleşmiştir.[2050] 1 süvari ve 2 piyade bölüğü şeklinde teşkilatlanan kolcuların 40'ı süvari diğer 40'ı ise piyadeden oluşmuştur.[2051] Yedikule, Kâğıthane ile Büyükdere arasında kalan bölgede görev yapacak bu neferler 7-8 kişiden oluşan müfrezelere ayrılmışlardır. İkamet alanları ise inşa edilen karakol ile barakalar olmuştur.[2052] Görevlendirilmiş olan bu neferler daha önce bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla görev yapan Kuvve-i Umûmiye-i Zaptiye neferleriyle birlikte hareket ederek yardımcı birlik halinde görev icra etmişlerdir.[2053] 30 Ekim 1887 tarihinde ise Reji Şirketi Komiserliği tarafından merkezi yönetime başvuruda bulunulmuştur. Bu başvuruda daha önce belirlenen Selanik, Aydın ve Hüdavendigar vilâyetlerinde de İstanbul vilâyetinde kurulduğu gibi kordon bölüklerinin görevlendirilmesi talep edilmiştir.[2054]

Bu talep doğrultusunda harekete geçilerek Aydın vilâyetinde birtakım araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Bu çerçevede vilâyette yürütülen araştırmalar neticesinde kordon bölüklerinin kurulmasına dair talimatnamede ihtiyacın 5 bölük olduğu anlaşılmıştır. Lakin Reji Şirketi tarafından Aydın vilâyetinde kordon bölüklerin kurulması için gönderilmiş aylık 111.500 kuruşun 5 bölük kurmaya kifayet etmediği saptanmıştır. Aylık masraflar için belirlenmiş olan tutarın sadece 4 bölüğün ihtiyacını karşılayacak kadar olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede talimatnamede belirlenen 5 bölük yerine Aydın vilâyetinde tütün kaçakçılığının önlenmesi amacıyla görev yapacak kordon bölükleri 4 bölük şeklinde teşekkül ettirilmiştir. İstanbul ve Aydın vilâyetlerinin yanı sıra Selanik ve Hüdavendigar'da da örgütlenen kordon bölüklerinin nefer sayıları, görev cinsleri ve almış oldukları aylık maaşlara dair veriler tablo 44'te yer almaktadır.[2055]

[2050] BOA. İ. DH. Dosya No: 1076, Gömlek No: 84413 (H. 21 Receb 1305/M. 3 Nisan 1888).
[2051] BOA. İ. DH. Dosya No: 1154, Gömlek No: 90250 (H. 3 Safer 1307/M. 29 Eylül 1889).
[2052] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 37, Gömlek No: 5 (H. 6 Cemazîye'l-Ahire 1304/M. 2 Mart 1887).
[2053] BOA. MV. Dosya No: 14, Gömlek No: 53 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1304/M. Aralık 1886).
[2054] BOA. Y. A. RES. Dosya No: 41. Gömlek No: 24 (H. 19 Cemazîye'l-Evvel 1305/M. 2 Şubat 1888); BOA. MV. Dosya No: 32, Gömlek No: 7 (H. 25 Şaban 1305/M. 7 Mayıs 1888). BOA. MV. Dosya No: 32, Gömlek No: 35 (H. 2 Ramazan 1305/M. 13 Mayıs 1888).
[2055] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1423, Gömlek No: 61 (H. 7 Ramazan 1304/M. 30 Mayıs 1887).

Tablo 44: Kordon Bölüklerinin Teşkilatlandığı Alanlar ile Maaşları

		İstanbul		Selanik		Hüdavendigar		Aydın	
		Nefer	Maaş	Nefer	Maaş	Nefer	Maaş	Nefer	Maaş
Süvari	Yüzbaşı	4	570	5	550	3	550	5	500
	Mülazım-ı Evvel	4	380	5	300	3	300	5	425
	Mülazım-ı Sani	4	335	5	350	3	350	5	350
	Başçavuş	4	190	5	180	3	180	5	180
	Bölük Emini	4	170	5	160	3	160	5	160
Süvari	Çavuş	4	240	5	200	3	200	5	200
	Onbaşı	8	225	22	185	12	185	22	185
	Nefer	32	210	108	170	70	170	108	170
Piyade	Çavuş	12	180	19	170	9	170	16	170
	Onbaşı	45	165	56	155	26	155	46	155
	Nefer	224	150	280	140	130	140	230	140

Kaynak: BOA. İ. MMS. Dosya No: 87, Gömlek No: 3753 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1305/M. 21 Aralık 1887).

Tablo 44'teki veriler incelendiğinde kordon bölüklerinin ilk etapta İstanbul, Selanik, Hüdavendigar ve Aydın vilâyetinde örgütlendiği görülmektedir. Süvari ve piyade olarak örgütlenen kolculardan İstanbul vilâyetinde 64 süvari ve 281 piyade görev almıştır. Selanik vilâyetinde 160 süvari ve 495 piyade görev üstlenmiştir. Hüdavendigar vilâyetinde 100 süvari görev alırken 165 kişi de piyade olarak görevlendirilmiştir. Son olarak Aydın vilâyetinde ise 160 süvari, 262 piyadenin görev aldığı tespit edilmiştir. Görevlendirilmiş olan bu kolluk kuvvetinin maaş bilgilerine bakıldığında ise İstanbul vilâyetinde görev yapan 245 nefere toplamda aylık olarak 2.815 kuruş ödeme yapılmıştır. Selanik vilâyetinde toplamda 655 nefer için aylık 2.560 kuruş maaş ödenmiştir. Hüdavendigar vilâyetinde görev yapan 265 kişilik kolluk kuvvetine ise aylık 2.240 kuruş maaş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Son olarak Aydın vilâyetinde ise görev yapan 422 nefer için ise aylık 2.635 kuruş ödenmesi belirtilmiştir. Yine tablodaki veriler incelendiğinde kordon bölüklerinin süvari sınıfının yüzbaşı, mülazım-ı evvel, mülazım-ı sani, başçavuş, bölük emini, çavuş, onbaşı ve son olarak süvari neferleri olarak sınıflandırılmıştır. Piyade sınıfı ise çavuş, onbaşı ve piyade neferleri olarak gruplandırılmıştır. Böylece Reji Şirketi'nin talimatnamede belirtildiği

gibi görevlendireceği kolcu sayısı 324 nefer olması gerekirken bir bölüğün eksik olmasından dolayı bu sayı 240 nefer ile sınırlı kalmıştır.[2056]

Kordon bölüklerinin görevlendirildikleri alanlardaki toplam sayıları ile almış oldukları toplam maaşlara dair bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 45: Kordon Bölüklerinin Nefer Sayıları ve Aylık Maaş Miktarı

İstanbul		**Selanik**		**Hüdavendigar**		**Aydın**	
Toplam Nefer	Toplam Maaş	Toplam Nefer	Toplam Maaş	Toplam Nefer	Toplam Maaş	Toplam Nefer	Toplam Maaş
245	2.815	655	2.560	265	2.240	422	2.635
Genel Toplam			Nefer Sayısı				1.587
			Aylık Masraf Miktarı				10.250

Kaynak: Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri", 577.

Tablodaki veriler incelendiğinde daha önce sayıları hakkında ayrıntılı bilgi verilen nefer sayıları ile aylık olarak ödenen miktara dair verilere yer verilmiştir. Bu çerçevede İstanbul vilâyetinde görev yapan 245 nefere aylık 2.815 kuruş, Selanik vilâyetinde görev yapan 655 nefere aylık 2.560 kuruş, Hüdavendigar vilâyetinde görev yapan 265 nefere aylık 2.240 kuruş ve son olarak Aydın vilâyetinde görev yapan 422 nefere 2.635 kuruş aylık ödeme yapılmıştır. Dört vilâyette görev yapan toplam nefer sayısı 1.587 kişi iken bu kişilere aylık ödenen miktar ise 1.250 kuruştur.[2057]

İstanbul, Selanik, Hüdavendigar ve Aydın vilâyetlerinde toplam 1.587 neferle faaliyetlerine başlayan kordon bölüklerinin ömrü uzun olmamıştır. Çeşitli sebeplerden dolayı görevlerine son verilmek zorunda kalınmıştır. Bu kapsamda kurulan kordon bölüklerinin özellikle İstanbul ve Aydın vilâyetlerinde istenilen örgütlenmeyi sağlayamamaları, tütün kaçakçılığı ile mücadelede istenilen başarının elde edilmemesinden dolayı Reji Şirketi tarafından İstanbul'da görev yapan kordon bölüklerinin ilga edilmesi teklif edilmiştir. Bu teklifin yapılmasında etkili olan bir diğer etmen de yapılan harcamaların fazla olmasıdır.[2058] Bu teklif şirket görevlileri tarafından görüşüldükten sonra kabul edilerek tasfiye işlemleri başlatılmıştır. Kordon

[2056] BOA. İ. MMS. Dosya No: 87, Gömlek No: 3753 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1305/M. 21 Aralık 1887).
[2057] Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri", 577.
[2058] BOA. İ. DH. Dosya No: 1076, Gömlek No: 84413 (H. 21 Receb 1305/M. 3 Nisan 1888).

bölüklerinin kurulduğu diğer bölgeler olan Selanik, Aydın ve Hüdavendigar vilâyetlerinde ise Reji Şirketi'ne bağlı silahlı birliklerin oluşması Osmanlı yönetiminin çıkarlarını zedelemesinden ve kaçakçılıkla mücadelede istenilen başarının elde edilememesinden dolayı birliklerin 29 Eylül 1889 tarihinde ilga edilmeleri kararı alınmıştır.[2059]

Her ne kadar Seraskeriyle Dâhiliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalarda şimdilik (1889) kordon bölüklerinin Selanik ile Halep vilâyetlerinde görev yapmalarına dair karar alınmış olsa da icra edecekleri görevi jandarma birliklerinin yerine getirdiği ifade edilerek pasif hale getirilmişlerdir. Böylece resmi olarak 1 Ocak 1886 tarihinde Reji Şirketi'nin silahlı birlikleri olarak örgütlenen kordon bölükleri yaklaşık olarak 3 yıllık görev süresinden sonra 29 Eylül 1889 tarihinde tamamen ortadan kaldırılmıştır.[2060] Kordon bölüklerinin tamamen tasfiye edilmesiyle birlikte şirket kolluk kuvveti için yeni arayışlara girişmiştir. Osmanlı yönetimi ile yapılan görüşmeler neticesinde Reji kolcularının oluşturulması kararlaştırılmıştır.

5.1.2. Reji Kolcuları

29 Eylül 1889 tarihinde Kordon Bölüklerinin faaliyetlerine son verilmesiyle birlikte Reji Şirketi'nin kolluk kuvveti ihtiyacı daha önceki dönemlerde olduğu gibi jandarma ile Kuvve-i Umûmiye-i Zaptiye neferleriyle karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak görevlendirilmiş olan bu kolluk kuvvetlerinin giderleri Osmanlı yönetimi tarafından karşılanmasından dolayı şirkete bağlı yeni bir kolluk kuvvetinin teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Alınan bu karar doğrultusunda daha önce var olan ve şirket bünyesinde Reji kolcusu olarak jandarma ile zaptiye birliklerine yardımcı kuvvet olarak görev icra eden kişilerin Reji Kolculuk Müessesesi çatışışı altında toplanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesi ve Reji Şirketi'nin bu alandaki gelirlerinde meydana gelen kayıt dışı ekonomiyi azaltarak elde etmiş olduğu kâr oranını arttırmak amacıyla kolculuk müessesesinin geliştirilmesi gerektiği tespit edilerek bu yönde girişimlerde bulunulmuştur.[2061] Böylece tütün kaçakçılığı önlenmiş ve vergiler eksiksiz olarak toplanmış olacaktı. Nitekim kolcuların

[2059] BOA. İ. MMS. Dosya No: 98, Gömlek No: 4122 (H. 29 Şaban 1305/M. 11 Mayıs 1888).
[2060] BOA. İ. DH. Dosya No: 1154, Gömlek No: 90250 (H. 3 Safer 1307/M. 29 Eylül 1889).
[2061] Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi*, 100.

temel görevi kaçakçılarla mücadele ve vergilerin toplanması olarak belirlenmişti.[2062] Bu yüzden kolcuların; Reji Şirketi'nin tütün kaçakçılığına karşı geliştirdiği iktidar tekniklerini yansıttığı söylenebilir.[2063]

Esasen kolcular Reji Şirketi'nin teşkilatlandığı ilk andan itibaren şirket bünyesinde görev icra etmişlerdir. Ancak kordon bölüklerinden dolayı bu teşkilata gereken önem gösterilmemiştir. Bu nedenden dolayı şirketin ilk yıllarında teşkilatlı bir yapıya sahip olmayan derme çatma süvarilerinden müteşekkil olan Reji kolcularının zaman içerisinde önemleri artmıştır. Silah taşımalarına yetki verilmesinin yanı sıra yetki sınırlarının ve sayılarının gittikçe arttırılmasına bağlı olarak güçlü ve teşekküllü birlikler haline dönüştürülmüştür.[2064] Silahlı olarak faaliyet gösteren kaçakçı çeteler ile mücadele etmek amacıyla kolcuların silahlandırılması, atlı birlikler şeklinde teşkilatlandırılması ve kadın kaçakçıların takip edilmesi amacıyla kadın kolcularının istihdam edilmesi bu müessesenin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Şirket bünyesinde kadın kolcuların istihdam edilmesi kaçakçılık faaliyetlerini gerçekleştiren kesimler arasında kadınların da olduğunu göstermektedir.[2065] Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren[2066] kadın kaçakçı ve mahkûmların erkek kolcular tarafından aranmasının uygun bulunmaması üzerine kadın kolcular[2067] istihdam edilmeye başlanmıştır.[2068] Ayrıca bu yüzyıl içerisinde tütün işletmesinde kadınların istihdam oranının oldukça arttığı tespit edilmiştir. Netice olarak bilhassa 19. yüzyılda gerek

---

[2062] Esat Aktaş, Hakan Yaşar, "Ordu Kazası'nda Asayiş Sorunları (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)", *OTAM,* (41), (2017): 18.
[2063] Ahmet Özcan, "*Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı" Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970),* 2. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021): 77.
[2064] BOA. Y. EE. KP. Dosya No: 41, Gömlek No: 4019 (H. 29 Zi'l-Hicce 1341/M. 12 Ağustos 1923).
[2065] Oktay Gökdemir, "Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", *Tarih ve Toplum Dergisi,* 190, (1999), 51; BOA. DH. MUİ. Dosya No: 73, Gömlek No: 21 (H. 24 Receb 1328/M. 1 Ağustos 1910); Alev Gözcü, Fevzi Çakmak, "Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, 1. Baskı, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 232.
[2066] BOA. A. MKT. NZD. Dosya No: 228, Gömlek No: 32 (H. 15 Zi'l-ka'de 1273/M. 7 Temmuz 1857); BOA. C. ADL. Dosya No: 21, Gömlek No: 1254 (H. 29 Muharrem 1274/M. 19 Eylül 1857).
[2067] Kadın kolcuların Osmanlı gümrüklerinde görevlendirilmesi ise 1901 yılından itibaren başlamıştır. Bkz. Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 1-5 Ekim 2018), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2018, s. 195.
[2068] BOA. HR. MKT. Dosya No: 812, Gömlek No: 31 (H. 17 Şevvâl 1290/M. 8 Aralık 1873); BOA. ŞD. Dosya No: 1287, Gömlek No: 32 (H. 12 Şaban 1307/M. 3 Nisan 1890).

kaçakçılıkla mücadelede gerekse tütün imalatı için görev üstlenen kadınlar tütün alanında önemli istihdam alanı bulmuşlardır.[2069]

İstihdamı sağlanan Reji kolcularının seçilme süreci şirket tarafından belirlenmiştir. Alımlar şirketin yetkisi altında olduğundan dolayı seçilen kişilerin genel olarak hapishaneden yeni çıkmış veya firar etmiş belalı olarak tabir edilebilecek vasıfsız kişiler arasından seçilmiştir. Bu kişilerin seçilmesinden sonra görevde başlamaları ile birlikte sergiledikleri tavırlardan dolayı Reji ile tütünle iştigal eden kesimler arasında ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuşlardır. Bu durum da gerek merkezi gerekse yerel idare ile şirket tarafınsan birtakım tartışmalara neden olmuştur.[2070] Verilen her emri cüzi bir miktar karşılığında yapan Reji kolcularının halk üzerinde ciddi baskıların kurulmasında önemli etken olmuşlardır. Nitekim Reji Genel Müdürü Lui Ramber'in Trabzon Valisi Kadri Bey ile ilgili görüşlerini aktarırken Reji kolcuları ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir; "*Hükümet merkezinin kendi emrine verdiği az sayıda jandarmayı emrimize amade bulundurmaktadır. Bundan başka birtakım haydutlar, pervasız ve cesur gençleri Reji kolcusu yapmıştır. Bunlar gayet sadıktırlar. Verdiğimiz az para ile yetinirler"* ifadelerini kullanarak Trabzon valisi Kadri Bey tarafından Reji kolcusu olarak görevlendirilen kimseler ile ilgili bilgi aktarmıştır. Esasen Kadri Bey Reji yöneticisi olmayıp vali olarak görev icra etmiştir. Lakin Trabzon bölgesinde kaçakçılıkla yürüttüğü mücadelede ün kazanmasından dolayı muhtemelen kolcu olarak atanacak kişileri Rejiye önermiştir.[2071]

Lui Ramber'in de ifade ettiği gibi verilen cüzi maaş karşılığında istihdamları sağlanan ve gittikçe sayıları artan erkek ile kadın kolcular tütün kaçakçılığı faaliyetinde bulunan kişilerin yakalanması için farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemlerden ilki tebdil-i kıyafet uygulaması olmuştur. Buna göre kolcular bizzat kendilerini kamufle ederek kaçakçı kılığına girerek halk arasına karışmış ve böylece ahali ile diyaloğa geçerek toplanan istihbarı bilgi çerçevesinde kaçakçıların izini sürmeye çalışmışlardır. Bu yöntemin uygulanması neticesinde genel olarak köylerde

[2069] Nihal Cihan Temizer, "19. Yüzyılda Batı'da ve Osmanlı'da Kadının Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi,* 2/1, (Haziran 2022), 55.
[2070] Şeyhmus Bingül, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 545.
[2071] Özer Özçelik, "1875 Moratoryumundan Düyun-u Umûmiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu–Sosyo-Ekenomik Hayat – Eğitim*, (20-21 Şubat 2014), Ed. M. Metin Hagu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 31.

tütün kaçakçılarına yardım ve yataklık yapan kişilerin de tespit edilmesi sağlanmıştır. Bir diğer yöntem ise bölgede istihbaratçı bulundurmak olmuştur. Bu doğrultuda bölgede ikamet eden ahali arasından şirket tarafından biri belirlenerek belirli bir ücret karşılığında kaçakçılık faaliyetleriyle ilgili bilgi toplanmıştır. Görevlendirilen bu kişi ahali tarafından muhbir olarak nitelendirilmiştir. Lakin çoğu zaman bu kişinin kim olduğu ahali tarafından bilinmez. Bu kişi Reji kolcularından almış olduğu para karşılığında tütün kaçakçıları ile ilgili istihbarı bilgi aktarmakla görevlendirilmiştir. Bu istihbaratçının güvenliği ise Reji kolcuları tarafından sağlanmıştır. Aksi takdirde bilgi akışı kesilebilir ve kaçakçıların yakalanması zorlaşabilmekteydi.[2072]

Bu yöntemlerle istihbarat toplandıktan sonra Reji kolcuları meydana gelen kaçakçılık vakalarına müdahale etmişlerdir. Bu doğrultuda Reji kolcuları hükümetten ve idareden almış olduğu imtiyazlarla jandarma, süvari ve Asâkir-i Şâhâne müfrezelerinden destek alarak kaçakçılarla silahlı mücadeleye girişmiştir.[2074] Yaşanan bu çatışmalar her iki taraftan da çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Bu durum ise imtiyaz müddetince görev üstlenen kolculara tanınan yetkilerin tartışılmasına yol açmış olmasının yanı sıra yerel idarecilerin de gündemini sürekli meşgul etmiştir.[2075] Kaçakçı veya kolcuların Osmanlı vatandaşı olduğundan hareketle her iki kesiminde bu ülkenin kaybı olduğundan dolayı çatışmaların yaşanmasından kaçınılması gerektiği devlet idarecileri tarafından belirtilmiştir.[2076] Bu çatışmaların devam etmesi durumunda birçok insanın hayatını kaybedeceğine dikkat çekilmiştir. Nitekim 1902 yılı Dâhiliye ve Evkaf Nezâreti raporuna göre kolcu ile kaçakçılar arasında meydana gelen çatışmalarda 20 bin insanın hayatını kaybettiği

[2072] Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914),* 127.
[2074] Reji kolcuları, jandarma, süvari ve Asakir-i Şahane birliklerinin kaçakçılarla giriştikleri çatışmadaki bakış açıları şu ifadelerle özetlenmiştir: *"...Tütüncülerle adeta din düşmanıyla muharebe eder gibi yekdiğerine ateş ediyorlar. Reji ihdas olunduğundan beri bu yolda tütün üzerine ne kadar canlar telef olmuş haneleri sönmüş olduğu erbab-ı vukufun malumdur...Ehli Zürra' hayatını canına dişlerine, kefenlerini çantalarına alıp zaruret deryasında boğulup gidiyorlar.*" Bkz. BOA. ŞD. Dosya No: 1859, Gömlek No: 12 (H. 17 Receb 1338/M. 6 Nisan 1920).
[2075] BOA. İ. HUS. Dosya No: 50, Gömlek No: 91 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1316/M. 25 Kasım 1896).
[2076] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1249, Gömlek No: 23 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1326/M. 23 Nisan 1908).

tespit edilmiştir.[2077] 1884 ile 1925 yılları arasında ise 60 bin[2078] insan bu çatışmalardan dolayı hayatını kaybettiği saptanmıştır. Bu rakamlar kaçakçılar ile kolcular arasında ciddi çatışmaların yaşandığını göstermekle birlikte asayiş sorunlarında da artışların yaşanmasına neden olduğunu göstermektedir.[2079]

Yaşanan bu acılar ve kaçakçıların kahramanlık öyküleri halk arasında ağıtlara[2080] da konu olmuştur. Ağıtların yanı sıra tütünün halk arasında yaygın olarak kullanılmasından dolayı fıkralara, türkülere, bilmecelere ve atasözlerine de konu olmuştur.[2081] Ayrıca oyun havalarına konu olduğu gibi Cumhuriyet'ten sonra yazılı edebiyatta da yerini bulmuştur. Kolcuların mezalimlerine dair kayıtların türkülere, ağıtlara, öykülere, fıkralara, bilmecelere, atasözlerine, oyun havalarına ve yazılı edebiyata konu olması toplumu ne denli etkilediğini göstermektedir.[2082]

Meydana gelen çatışmalarda bu denli kayıpların fazla olmasında kaçakçıların ve kolcuların silahlı olması etkili olmuştur. Bu sonuç hükümet tarafından öngörülmüş olmalı ki şirket ile yapılan sözleşmede Reji kolcuları ilk etapta silahsız birlikler olarak teşekkül ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Lakin Reji kolcularının tütün kaçakçılığını önlemek amacıyla yürütmüş olduğu çalışmalarda kaçakçıların silahlı olması ve silahsız olan kolcuların bu durum karşısında yetersiz kalması neticesinde silah

[2077] Özçelik, "1875 Moratoryumundan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi", 31; Antoine Poidebard, Georygy Chochiev, "Cizvit Misyonerin Gözünden Tokat'ta Kuzey Kafkasya Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı", *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi,* 3/6, (Mayıs 2018): 216.

[2078] Belirlenen sayının 50-60 bin arası olduğu farklı kaynaklarda belirtilmektedir. Bkz. Mustafa Gür, Ercan Erdem, Tucer Dikman, "Tütün Ticareti", *Türkiye Tütüncülüğü ve Geleneği Sempozyumu,* (Tokat, 12-13-14 Kasım 1986), Ed. Mehmet Emin Tugay, (Tokat: Tokat Valiliği Zirâat Fakültesi Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1986), 345-347.

[2079] İsmail Balkan, *Yine Kolcular Döndü Mü? Son Tütüncü Öldü Mü?* 1. Baskı, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 11-13.

[2080] Kolcuların yapmış olduğu fenalıklara dair yazılmış türkü ve ağıtlar için Haydar Gedikoğlu tarafından kaleme alınan Akçaabat Folkloru başlıklı çalışmaya bakılabilir. Bkz. Haydar Gedikoğlu, *Akçaabat Folkloru,* 1. Baskı, (Akçaabat: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 119-257; Işıl Altun, "Türkülerde Tütün", *Tütün Kitabı,* Haz. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007), 407-418; Şükrü Elçin, *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar,* 1. Baskı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 53-54.

[2081] İhsan Kurt, *Çamlığın Başında Tüten Tütün Türkülerimizle Gelenler,* 1. Baskı, (Yozgat: Alperen Yayıncılık, 1997), 11-13; Ahmet Şükrü Esen, *Anadolu Türküleri,* 1. Baskı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı,1999), 165-170.

[2082] Ezgi Yardımcı, "Reji Dönemi Tütün Kaçakçılığının Toplumsal Anlamı ve Temsilleri", *Kebikeç Dergisi,* (49), (2020): 110.

taşımalarına izin verilmiştir.[2083] Nitekim 1891 yılında Rüsumat, Ağnam,[2084] Aşar ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde görev yapan kolcular gibi[2085] Reji Şirketi'nde de bu gibi görevleri üstlenen kolculara[2086] silah taşımaları için tezkire verilmiştir.[2087] Özellikle Reji Şirketi'nde görev yapan kolcuların mücadele verdiği tütün kaçakçılarının silahlı çetelerden oluşmasından dolayı bu idarede görev yapan kolculara önceliğin tanınması yönünde karar alınmıştır.[2088] 1908 yılına kadar Osmanlı idaresi Reji kolcularının silah taşımaları için ruhsat vermemiş olsa da gayrı resmi silah taşındığının tespit edilmesi üzerine ruhsatlı silah taşımalarına izin verilmesini kabul etmiştir. Böylece silahlı olarak faaliyet gösteren kolcuların silahları kayıt altına alınarak takip edilmeleri kolaylaşacaktı.[2089]

Alınan bu karar doğrultusunda kolcuların silahlandırılması için çalışmalar başlatılmıştır. Yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde diğer kolcular gibi Reji kolcularının da Henry-Martini tüfeği ile silahlandırılmaları gerektiği belirtilmiştir.[2090] Merkezi yönetim tarafından 1908 yılında bu yönde alınan karar Zaptiye Nezâreti aracılığı ile Suriye, Kastamonu, Adana, Erzurum, Hüdavendigar, Aydın, Hicaz, Bağdat, Selanik, Konya, Diyarbekir, Halep, Trablusgarp, Sivas, Manastır,[2091] İşkodra, Yemen, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Bingazi, Musul, Basra, Beyrut, Kudüs ve İzmit

---

[2083] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 155, Gömlek No: 19 (H. 15 Rabî'ül-Ahir 1330/M. 3 Nisan 1912); BOA. BEO. Dosya No: 8, Gömlek No: 586 (H. 27 Şevvâl 1309/M. 25 Mayıs 1892); BOA. BEO. Dosya No: 2774, Gömlek No: 208016 (H. 10 Muharrem 1324/M. 6 Mart 1906).

[2084] Küçükbaş hayvanlardan alınan vergi türüdür. Farklı dönemlerde farklı isimlerle nitelendirildiği tespit edilmiştir. Farklı dönemlerde selamet akçesi, geçit resmi, ağıl resmi, çit parası, ağnam bacı, serçin, dercin, mürde bacı ve otlak gibi isimler kullanılmıştır. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü,* 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 8.

[2085] BOA. İ. ŞD. Dosya No: 111, Gömlek No: 6658 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1309/M. 2 Kasım 1891).

[2086] Erzurum Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde görev yapan kolcuların vilâyet sınırları içerisinde bulunan tuzlaları da muhafaza ettikleri bilinmektedir. Jandarmanın bu alanlarda görev yapan kolculara olan desteği ise tütün kaçakçılarıyla mücadele eden reji kolcularına oranla sınırlı tutulmuştur. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 429, Gömlek No: 11 (H. 26 Rabî'ül-Evvel 1313/M. 16 Eylül 1895).

[2087] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2518, Gömlek No: 145 (H. 20 Rabî'ül-Ahir 1319/M. 6 Ağustos 1901); BOA. DH. HMŞ. Dosya No: 10, Gömlek No: 77 (H. 29 Muharrem 1328/M. 10 Şubat 1910); BOA. DH. HMŞ. Dosya No: 10, Gömlek No: 82 (H. 2 Safer 1329/M. 2 Şubat 1911).

[2088] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1958, Gömlek No: 28 (H. 11 Zi'l-ka'de 1309/M. 7 Haziran 1892); BOA. ŞD. Dosya No: 586, Gömlek No: 11 (H. 26 Receb 1313/M. 12 Ocak 1896).

[2089] İsmail Yaşayanlar, "İnhisara Gayriresmi Tepki: Kerpe ve Kefken Sahillerinde Tuz Kaçakçılığı", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II,* (Kocaeli, 2016), ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016): 761.

[2090] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 153, Gömlek No: 152 (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 18 Mart 1912).

[2091] 16. yüzyılından itibaren bölgede yoğun olarak üretimi yapılan tarım ürünleri arasında tütünün de ilk sıralarda yer aldığı saptanmıştır. Bkz. Söylemez, Kavgacı, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manastır Şehrinde İdari, Ekonomik ve Sosyal Hayat", 2166.

vilâyetlerine iletilmiştir. İletilen bu bilginin yanı sıra Reji bünyesinde görev yapan kolculara silah taşıma ruhsatının verilmesi yönünde talimatta bulunulmuştur.[2092] Lakin Osmanlı yönetimi Reji kolcularının silah taşımalarına karşı bir tutum takınmasına rağmen bu kararı almak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda 1912 yılında Erzurum vilâyetinde atlı birliklerden oluşan 60 reji kolcusunun görev yaptığı ve bunların içerisinden bulunan bazı kolculara ruhsatlı olarak 8 adet Henry-Martini tüfeği ile 400 fişek verildiği tespit edilmiştir.[2093]

Ruhsatlı olarak silah taşıma yetkisinin verilmesiyle birlikte silahın türü ve cinsine dair bilgileri içeren tezkirenin alınması zorunlu koşulmuştur. Bu tezkirenin Şûrâ-yî Devlet'e iletilmesi gerektiği de şart koşulmuştur. Lakin tezkire alınmadan bazı kolcuların ruhsatsız şekilde silah taşıdıkları da tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Konya vilâyetine bağlı olan Ataşehir Reji Müdüriyetinde meydana gelen gelişme örnek gösterilebilir. Yapılan tahkikat neticesinde müdürlükte kolcu olarak görev yapan 8 kişide ruhsatsız Henry-Martini tüfeği bulunmuştur. Yakalanan bu silahlara devlet tarafından el konulmuştur. Bu tür girişimlerde bulunanlar hakkında ise ceza kanunun 254. maddesinin uygulanması yönünde karar vilâyete iletilmiştir.[2094] Bu tür girişimlerin önünün alınması amacıyla Reji Şirketi'nde görev yapıp silah taşıyanların isim listelerinin düzenli olarak merkeze bildirilmesi yönündeki karar vilâyetlere iletilmiştir.[2095] Görevlendirilecek olan bu birliklerin devlet çıkarlarına ve kolluk kuvvetlerinin haklarına zarar vermemesi şartıyla üstleneceği görevlerden bazıları kaçakçılığın önlenmesi, elde edilen kaçak malların ve kaçakçıların silahlarının ilgili kuruma teslim etmelerinin sağlanması ve kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan kişilerin derdest edilmesidir.[2096]

Kaçakçı çetelerin derdest edilmesi için yürütülen mücadele çerçevesinde ihtiyaç duyulması doğrultusunda Reji kolcularına hükümete bağlı jandarma ile zaptiye kuvvetlerinin de destek vereceği belirtilmiştir.[2097] Özellikle Reji kolcularının yetersiz kalması durumunda zaptiye ve jandarma birliklerinin görevlendirilmesi gerektiği

[2092] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1893, Gömlek No: 65 (H. 22 Rabî'ül-Ahir 1309/M. 25 Kasım 1891).
[2093] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 154, Gömlek No: 69 (H. 11 Rabî'ül-Ahir 1330/M. 30 Mart 1912).
[2094] BOA. BEO. Dosya No: 22, Gömlek No: 1592 (H. 24 Zi'l-ka'de 309/M. 20 Haziran 1892).
[2095] BOA. DH. EUM. EMN. Dosya No: 38, Gömlek No: 15 (H. 4 Muharrem 1332/M. 3 Aralık 13).
[2096] BOA. BEO. Dosya No: 303, Gömlek No: 22662 (H. 20 Rabî'ül-Ahir 1311/M. 31 Ekim 1893).
[2097] BOA. Y. EE. Dosya No: 112, Gömlek No: 22 (H. 5 Muharrem 1313/M. 28 Haziran 1895).

belirtilmiştir.[2098] Reji şartnamesinde kolculara jandarmanın destek vermesi yönünde ifadelere yer verilmişse de Asâkir-i Şâhâne'nin bu konudaki desteğine dair bir hüküm yer almamıştır. Ancak silahlı olan kalabalık gruplar ile Reji kolcuları ve görevlendirilmiş olan jandarma birliklerinin yetersiz kalması durumunda Reji Şirketi sık sık Asâkir-i Şâhâne'den destek talebinde bulunmuştur. Fakat bu talep ahali ile devlet arasında sorun teşkil edeceğinden dolayı çoğu zaman geri çevrilerek Reji kolcularına yardım etmekle mükellef olan jandarmanın görevlendirilmesinin doğru olacağı belirtilmiştir. Devlet tütün ile ilgili olan kesimlerle karşı karşıya gelmekten ve bu kesimlerin tepkisini çekmekten kaçınmıştır.[2099]

Bu bağlamda, 1900 yılında Erzurum vilâyetinde yaşanan olay örnek gösterilebilir. Erzurum ve Trabzon bölgesinde 150 kişiden oluşan bir tütün kaçakçı çetesinin Bayburt üzerine hareket ettiğine dair istihbarı bilgi alınmıştır. Henry-Martini tüfekleri ile silahlanmış olan süvari gruplardan oluşan bu Laz kaçakçılar ile yürütülen mücadelede jandarma ve Reji kolcuları yetersiz kalmıştır. Erzurum ile Trabzon Reji İdareleri tarafından çekilen telgraflarda jandarma ve Reji kolcularının bir kısmını bölgede meydana gelen diğer kaçakçı çeteleri ile mücadelede görevlendirildikleri belirtilmiştir. Bu görevlendirmeden dolayı kaçakçı çetesi ile mücadelede kolluk kuvvetlerinin yetersiz kaldığına dikkat çekilmiştir. Bu nedenden dolayı Asâkir-i Şâhâne'den destek birliğinin gönderilmesi talep edilmiştir. Buna karşın bölgede sadece tütün kaçakçılığıyla yetinmeyen, soygun gibi asayişsizliğe yol açan faaliyetlerde bulunan bu tür kaçakçılarla mücadelede Asâkir-i Şâhâne birliklerinin görevlendirilemeyeceği ancak ek jandarma birliklerinin sevk edilebileceği belirtilmiştir.[2100] Nitekim kaçakçılığın önlenmesi hususunda Reji Şirketi'nin talep etmesi durumunda şartnamenin 13. maddesi gereğince bölgeye yeterli sayıda süvari ve piyade jandarma neferinin gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[2101]

Bu gibi asker yetersizliği sorunu karada olduğu gibi sahillerde de yaşanmıştır. Nitekim kaçakçılık faaliyetleri karada olduğu gibi sahillerde de yoğun olarak meydana gelmiştir. Devletin sahillerde tütün kaçakçılarına karşı almış olduğu önlemlerin yanı

[2098] BOA. ŞD. Dosya No: 28, Gömlek No: 61 (H. 11 Receb 1328/M. 19 Temmuz 1910).
[2099] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1389, Gömlek No: 58 (H. 7 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 4 Aralık 1886).
[2100] BOA. BEO. Doysa No: 1267, Gömlek No: 95005 (H. 7 Şevvâl 1310/M. 18 Şubat 1899).
[2101] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2037, Gömlek No: 41 (H. 11 Cemazîye'l-Ahire 1310/M. 31 Aralık 1892).

sıra Reji Şirketi de bu bağlamda önemli görevler üstlenmiştir. Kıyı kesimlerinde tütün kaçakçılığının yoğun olarak meydana geldiği Aydın, Trabzon, Selanik, Halep, Adana, İskenderun, Beyrut ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd gibi bölgelerinde tütün kaçakçıları gemi, vapur, tekne, kayık ve benzeri taşıma araçlarıyla kaçakçılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Gerek karada gerekse sahillerde coğrafyanın kaçakçılara sağlamış olduğu avantajlar ve kolluk kuvvetlerinin yetersizliğinden dolayı ortaya çıkan denetimsizlik neticesinde bu gibi faaliyetlerde artış yaşanmıştır. Bu doğrultuda Reji Şirketi, sahillerdeki kaçakçılığa engel olmak amacıyla *tarasuud* adı verilen kayıklarla mücadele etmeye başlamıştır.[2102] 1889 yılında kıyılardaki kaçakçılıkla mücadele ekibine destek amacıyla 3 kruvazör alınmış ve birine aydınlatma aracı yerleştirilmiştir. Kruvazörlerden birine elektrik aydınlatma aracının konulması kaçakçılık faaliyetlerinin gece karanlığından faydalanarak yoğun olarak yapıldığının kanıtı olmuştur.[2103]

1894 yılına gelindiğinde ise Reji Şirketi bünyesinde 6 adet gemi ve 23 adet sandal mevcuttur. Ancak alınan tüm önlemlere rağmen kaçakçılık tam anlamıyla karada olduğu gibi kıyılarda da önlenememiştir.[2104] Hâlbuki kaçakçılara karşı mücadele eden kolcu sayılarında sürekli artış yaşanmıştır. Bu kapsamda İmparatorluk genelinde kaçakçılarla mücadele yürütmek amacıyla Reji Şirketi bünyesinde görev yapan kolcu sayısı 1887 yılında 3.617[2105] kişi iken (1.577 kişi kordon bölükleri altında hizmet vermiştir)[2106] bu sayı 1899 yılında 6.533 kişiye çıkmıştır. 1887 yılına oranla 1899 yılında görev yapan kolcu sayısında meydana gelen bu artış kaçakçılık faaliyetlerinde artış olduğunu göstermekle birlikte şirketin de bu gibi yasa dışı faaliyetlerle mücadelede başarı elde etmek amacıyla kolcu istihdamına gittiğini göstermektedir.[2107] Kolcularda meydana gelen bu artış şirketin giderlerini de arttırmıştır. Nitekim Kordon Bölüklerinin teşkil edildiği andan itibaren 1908 yılına

[2102] Yardımcı, *Osmanlı Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)*, 90.
[2103] Resul Narin, "Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 6/21, (Bahar 2009): 54.
[2104] Tiğinçe Oktar, *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi: Memalik-i Osmaniye Duhânları Müterekü'l-Menfaa Reji Şirketi,* 1. Baskı, (İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1992), 73.
[2105] Zeynel Levent, "Geç Osmanlı Dönemi'nde Kadınların İstihbarat Memurluklarında İstihdamı Girişimi", *Journal Of Universal History Studies,* 5/1, (Nisan 2022): 19.
[2106] Yıldırım Koç, "Çökertme Türküsü ve Kolcular", *Aydınlık Gazetesi,* (2020): 2.
[2107] Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, 1. Baskı, (New York: New York University Press, 1983), 22.

kadar Reji Şirketi'nin bu alanda yaptığı harcama 215.000 Türk lirasını bulmuştur. Bu bölüklerin amansız şekilde kaçakçılarla yürütmüş olduğu mücadelesi 1925 yılına kadar devam ederek Reji Şirketi'nin paralı askerleri gibi görev yapmışlardır. Bu durum da şirket giderlerinin önemli bir kısmının kolcuların masraflarına ayrılmasına neden olmuştur. Lakin bu masraflara rağmen şirket mücadelesinden taviz vermeden kolcu istihdamını arttırmaya yönelik hayata geçirmiş olduğu politikayı devam ettirmesinin temel nedeni kaçakçılık faaliyetlerini en alt seviyeye çekerek gelirlerini arttırmak istemesi olmuştur. Bu verilerden hareketle şirketin yapmış olduğu harcamalara rağmen kolcu istihdamına devam etmesi giderleri karşısında gelirlerini arttırdığını göstermektedir.[2109]

Bu doğrultuda şirketin yürütmüş olduğu politikalar doğrultusunda atmış olduğu adımlardan biri de 1901 yılında gerçekleşmiştir. Buna göre Reji Şirketi; İzmir, Beyrut ve İskenderun kıyılarında meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçmek amacıyla var olan vapurlara[2110] ek olarak 2 vapur daha görevlendirmiştir. Görevlendirilmiş olan bu vapurlar ile istihdam edilmiş personel aracılığı ile kaçakçılık faaliyetleri minimum seviyeye çekilmeye çalışılmıştır. Ancak alınan tüm bu önlemlere ve şirket filosuna eklenen yeni araçlara rağmen kıyı kesimlerinde meydana gelen tütün kaçakçılığının tam anlamıyla önü alınamamıştır. Her ne kadar kaçakçılık faaliyetleri kıyı kesimlerinde tam anlamıyla önlenememiş olsa da kısmen de olsa başarı elde edilerek kaçakçılık faaliyetlerinin bir kısmının önlenerek şirket gelirlerinde artışın yaşanması sağlanmıştır.[2111] Şirket yönetimi elde edilen bu başarıyı dikkate alarak kolculara vermiş olduğu yetkileri daha da arttırarak kaçakçılıkla mücadelesini devam ettirmiştir. Bu doğrultuda yürütülen faaliyetler çerçevesinde kolcular tarafından atılan bazı keyfi ve usulsüz adımlar şirket yönetimi ile merkezi ve yerel idareciler arasında birtakım problemlerin yaşanmasına yol açmıştır.

[2109] Mustafa Açа, İskender Keleş, "Trabzon Çevresinde Tütün Kaçakçıları ve Kolcular Etrafında Oluşan Anlatılar", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 4/6, (Kasım 2017): 2548-2549.
[2110] Kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde görevlendirilecek vapurların masrafları Mâliye Nezâreti ile Reji Şirketi tarafından karşılanmasına yönelik karar alınmıştır. Ancak Mâliye Nezâreti'ne ek masraf getirmesinden dolayı nezâret yeterli desteği vermekten kaçınmıştır. Bkz. BOA. BEO. Dosya No: 3596, Gömlek No: 269697 (H. 24 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 13 Temmuz 1909).
[2111] Gökdemir, *Aydın Vilâyetinde Tütün Rejisi,* 85.

5.1.3. Kolcuların Merkezi Hükümet ve Yerel İdareyle İlişkisi

Reji Şirketi'nin gerek yerel idareyle gerekse merkezi hükümetle yaşamış olduğu sorunların temel nedenlerinden biri bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesine yönelik görev yapan kolculara ve memurlara yerel idarecilerin gerekli kolaylığı sağlamaması olmuştur. Ayrıca şirketin destek talebine karşı çoğu zaman olumsuz cevap verilmesi aradaki sorunun derinleşmesine neden olmuştur. Bu gibi nedenlerden dolayı Reji Şirketi tarafından merkeze sık sık şikâyet metinleri gönderilmiştir. Gönderilmiş olan bu şikâyet metinlerine karşılık olarak ise vilâyetlere nizâmnâmede belirtildiği gibi kaçakçılığın önlenmesi amacıyla Reji kolcularına kolluk kuvveti desteğinde bulunulması ve mahalli idarecilerin gerekli kolaylık ile desteği sağlamaları gerektiği belirtilmiştir. Böylece taraflar arasında meydana gelen tartışmalar son bularak kaçakçılara karşı iş birliği ile elde edilecek başarıya bağlı olarak şirketin gelirleri arttırılmış olacaktır. Haliyle şirketin gelirlerinin artış göstermesi devlet borçlarının ödenmesinin yanı sıra devlet hazinesine aktarılacak olan miktarında da artmasını sağlayacaktır.[2112]

Nitekim Osmanlı yönetimi ile Reji Şirketi arasında yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanan nizâmnâmenin 13. maddesi gereğince hükümetin kaçakçılığın engellenmesi amacıyla şirkete her türlü yardımda bulunulması gerektiği belirtilmiştir. Bu yardımın bilhassa yeterli miktarda jandarma ve zaptiye birliklerinin görevlendirilmesiyle gerçekleştirilecektir.[2113] Özellikle bu desteğin şehir ve kasaba merkezleri dışında kalan bölgelerde verilmesine dikkat çekilmiştir. Bu çerçevede taşra bölgelerinde meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesine yönelik yürütülen mücadelede yetersiz kalan Reji kolcularının yardım istemesi durumunda bölge jandarma kuvvetlerinin destek vermesi gerektiği belirtilmiştir.[2114] Kolculara yardım görevinin ise jandarma veya Kuvva-i Zaptiye-i Umûmiyeye[2115] ait olduğu şu ifadelerle belirtilmiştir;

[2112] BOA. BEO. Dosya No: 3561, Gömlek No: 267048 (H. 9 Cemazîye'l-Evvel 1327/M. 29 Mayıs 1909).
[2113] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2037, Gömlek No: 41 (H. 11 Cemazîye'l-Ahire 1310/M. 31 Aralık 1892).
[2114] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1879, Gömlek No: 26 (H. 13 Rabî'ül-Evvel 1309/M. 17 Ekim 1891).
[2115] BOA. DH. EUM. AYŞ. Dosya No: 7, Gömlek No: 115 (H. 10 Şaban 1337/M. 11 Mayıs 1919).

"*Tütün kaçakçılığının men'i zımmında mu'âvenet-i askeriye üzerine daire-i reji şartnâmesinde sarâhat olmadığı halde tütün kaçakçılarını derdest etmek için mahallerince memûr edilen Kuvvâ-i Zaptiye'ye kuvvetü'z-zahr olmak üzere inde'l-iktiza Asâkir-i Şâhâne terfiki taleb olunmakda ve hukuk-ı hizmetıye-i ziya'dan ve kat'îyen cihet-i askeriyece ve rûy-i mu'âvenet edilememekde ise de kaçakçılar tarafından ba'zen teşhîr ve isti'mal-i silaha mücaseret olunmasından dolayı vukû'a gelmekde olan fenâlıklara ve tesadüf olunan müşkilata meydan verilmemek için bu bâbda memûriyet-i askeriyeye ne yolda talimat verilmesi lazım geleceği taraf-ı vâlâsı ser askerîyeden istizan olunmasıyla keyfiyet Meclis-i Mahsus-ı Vükelâdâ lede'l-müzakere egerce tütün kaçakçılığının men'i zımmında mu'âvenet-i lâzimenin icrâsı reji şartnâmesi ahkâmında bulunmuş ise de bu mu'âvenettin icrâsı esasen jandarmaya aid olmasıyla bu işte Asâkir-i Şâhâne istihdamına lüzum olmadığından memûriyet-i askeriyeye o yolda icrâ-yı tebligat edilmesinin cevaben ser asker müşârün-ileyhe izbarı ve ta'yînen vilâyetten ma'lumât i'tası tezkire olunacak keyfiyet-i ser asker-i müşârün-ileyhe bildirildiği beyân-ı 'âliyesiyle icrâ-i îcâb taraf-ı sâmî-i sadâret penâhîye mebus tezkire-i sâmîde emr ve izbâr buyrulmuş ve ol vechle îcâb-ı icrâ kılınmış ol canib oraca da ona göre if'â-yı muameleye himem-i îcab-ı 'âliyye."*[2116]

Metinde de açıkça belirtildiği gibi kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde Reji kolcularının yetersiz kalması durumunda Reji Şirketi'nin hükümetten asker desteği talep etmesi halinde gerekli olan birliklerin sevk edileceği belirtilmiştir. Ancak metinde dikkati çeken husus Rejinin yardımcı birlikler olarak jandarma veya zaptiye neferlerini talep etmek yerine Asâkir-i Şâhâne'den destek talebinden bulunulmuştur. Ancak Osmanlı idaresi kaçakçılıklar mücadelede kolculara destek olacak birliklerin Asâkir-i Şâhâne neferleri değil de jandarma ve zaptiye birlikleri olduğuna dikkat çekerek Rejinin bu talebini geri çevirerek jandarma ve zaptiyenin destek amaçlı görevlendirilmesi yönünde karar alınmıştır. Alınan bu karar tüm vilayetlere iletilmiştir.[2117] Böylece şirket ile Osmanlı idaresi arasında meydana gelen

[2116] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1389, Gömlek No: 58 (H. 4 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 4 Aralık 1886).
[2117] BOA. BEO. Dosya No: 1058, Gömlek No: 79326 (H. 1 Şaban 1315/M. 26 Aralık 1897).

anlaşmazlığa son verilmekle birlikte Reji ile yerel idare arasında meydana gelen problemler engellenmeye çalışılmıştır.[2119]

Osmanlı yönetimi ile şirket arasında kolcularla ilgili meydana gelen sorunların bir diğer kaynağı da kolculuk müessesesinde istihdam edilmiş kişiler olmuştur. İmzalanmış olan şartnamede şirket bünyesinde oluşturulmuş olan kolculuk müessesesinde istihdam edilecek olan görevlilerin seçiminde herhangi bir suça karışmamış olmak şartıyla şirket tam yetkili kılınmıştır. Ancak kolcu olarak göreve alınan kişilerin usulsüz davranışları neticesinde halk tarafından yapılan şikâyetler doğrultusunda yürütülen araştırmalarla birlikte şirkette görev alan kolcular arasında bazı mahkûmlar ve firar etmiş olan kimselerin bulunduğu saptanmıştır. Bu kimselerin çoğunun tütün kaçakçılığı ile uğraştıkları ve birlikte toplu olarak hareket ederek kanunsuz davranışlarda bulundukları anlaşılmıştır. Bu gibi kanunsuz fiiliyatta bulunan kolcuların görevine son verilmesi amacıyla Reji Şirketi ile iletişime geçilmiştir. Şirket ile yapılan müzakereler neticesinde bu gibi kişilerin şirketteki görevine son verilmesi amacıyla imparatorluğun genelinde faaliyette olan şubelerine bilgi metni gönderilmiştir. Gönderilmiş olan bu bilgi metinlerine yönelik atılan adımlardan hareketle şirketin de kendi bünyesinde barındırmış olduğu personelinin bu tür davranışlarından rahatsızlık duyduğunu göstermektedir.[2120]

Buna ek olarak gönderilen yazıda firar eden ve kaçakçılık gibi kanunsuz davranışlarda bulunan bu gibi çalışanların sadece görevine son verilmekle yetinilmemesi ayrıca bu gibi kişilerin yakalanıp kanuni yollarla gereken muamelenin icra edilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Böylece şirket bünyesinde kanunsuz davranışta bulunanlara ceza verilerek bu gibi girişimlerin önü alınmaya çalışılmıştır. Genel olarak şirket ile merkezi hükümet ve yerel idareyle yaşanan sorunların temel kaynağı yerel idarecilerin kaçakçılığın önlenmesinde isteksiz davranarak şirkete kolluk kuvveti bağlamında destek vermemesi ve şirketin kolcu olarak istihdam ettiği kişilerin usulsüz ve kanun dışı uygulamalara başvurmasıdır. Taraflar arasında yapılan görüşmelerde kolluk kuvveti desteği hususunda şirket nizâmnâmeyi gerekçe göstererek haklılığını savunurken, emri altında çalıştırmış olduğu kolcuların yasadışı faaliyetlerde bulunmaları konusunda ise merkezi hükümet ile mahalli idare haklı

[2119] BOA. BEO. Dosya No: 1002, Gömlek No: 75082 (H. 6 Rabî'ül-Ahir 1315/M. 4 Eylül 1897).
[2120] BOA. DH. MKT. Dosya No: 662, Gömlek No: 25 (H. 5 Zi'l-Hicce 1320/M. 5 Mart 1903).

konumda olmuştur.[2121] Reji Şirketi'nin genelinde bu tür problemlerin görülmesinin yanı sıra Adana vilâyetinde de hayata geçirmiş olduğu uygulamalardan dolayı meydana gelen kaçakçılık vakalarına karşı aktif olan kolcuların hizmet verdiği tespit edilmiştir.

5.2. ADANA REJİ İDARESİ'NİN KOLCU TEŞKİLATI VE UYGULAMALARI

Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde tütünü kontrol altında tutmak ve meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin engellenmesi için görevlendirmiş olduğu kolcuların aktif olduğu vilâyetlerinden biri Adana olmuştur. Bu doğrultuda bölgede Adana Reji İdaresi'nin emniyet gücü olarak faaliyet gösteren kolcu birliklerinin uygulama alanları Rejinin denetimine bırakılmış olan tüm sahayı kapsamıştır. Bu kapsamda Reji kolcuları vilâyet genelinde karada olduğu gibi kıyılarda da tütün kaçakçılarıyla mücadele yürütmüştür. Lakin şirket çokuluslu yabancı sermayeyle kurulmuş olmasından dolayı kolcuların genel olarak Gayrimüslim ve yabancı devlet vatandaşları arasından seçildiği görülmektedir. Bilhassa bu kişilerin suç işlemiş olanlarından seçilmiş olması bölge ahalisinin tepkisine neden olacak sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sorunların yaşandığı alanlardan biri kolcuların Adana sahillerinde kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde yürüttükleri çalışmalar olmuştur.

5.2.1. Sahillerde Kaçakçılıkla Mücadele

Adana Reji İdaresi'nin örgütsel yapısına çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı şekilde değinmiştik. Bu çerçevede idarenin teşkilat yapısı Adana Merkezi Reji Başmüdürlüğü, Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü, İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü ile Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüklerinden oluşturulmuştur. Bu müdürlüklerin çatısı altında kolculların görev icra ettiği tespit edilmiştir. Bu müdürlüklerin aktif olduğu sancaklardan Mersin, İçel İli ve Cebel-i Bereket bölgelerinin sahile kıyısı bulunmaktadır.[2124] Bu doğrultuda Adana vilâyeti sahil kenti olmasının yanı sıra önemli ticarî limanlara sahip olmasından dolayı kaçakçılığın yoğun olarak görüldüğü yerler arasında sahil kıyıları da yer almıştır. Kordon olarak tabir edilen kıyılarda Reji Şirketi adına kolcular ve memurlar görev yapmıştır. Devletin kolluk kuvvetinin ise kordon

[2121] BOA. DH. MKT. Dosya No: 662, Gömlek No: 25 (H. 5 Zi'l-Hicce 1320/M. 5 Mart 1903).
[2124] BOA. DH. İD. Dosya No: 134, Gömlek No: 5 (H. 1 Muharrem 1330/M. 22 Aralık 1911).

kıyılarında Reji Şirketi adına görev yapma yetkisi bulunmamaktaydı. Karada olduğu gibi kıyılarda da kaçakçılara karşı Asâkir-i Şâhâne askerlerinin kullanılmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle kıyı kesimlerinde kaçakçılıkla yürütülen mücadelede kolcular tek başına mücadele yürütmeye çalışmıştır. Bu durum da kolcuların kaçakçılar karşısında yetersiz kalmasına yol açmıştır.[2125]

Kaçakçılıkla mücadelede denetimin tamamen Reji kolcularına bırakıldığı sahil kıyılarında ve sahillerde kaçakçılık faaliyetleri yürüttüğünden şüphe edilenler hakkında icra edilecek muameleye dair şirket ile Mâliye Nezâreti arasında 1887 yılında müzakereler yapılmıştır. Bu doğrultuda Mâliye Nezâreti ile Reji Şirketi arasında yapılan görüşmeler neticesinde sahillerde şüpheli olarak görülen gemilerde arama yapma ihtiyacının duyulması durumunda şartnamede belirtildiği gibi usulüne göre yapılması hususundaki telkinler ilgili vilâyetlere, Reji Şirketi'ne ve kolculara bildirilmiştir. Böylece sahillerde gerçekleştirilen denetimlerle olası sorunların önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca şirketin sahillerdeki güvenliği sağlama yetkisine hukuki zemin oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra Reji kolcularının da keyfi ve kanunsuz uygulamalarının önü alınmaya çalışılmıştır. Böylece gemi ticareti ile uğraşan kesimlerin mağdur olmasını engellenmiş olunacaktır.[2126] Sahil bölgelerinde kaçakçılık faaliyetlerini gerçekleştirenlerin etnik kimliklerine bakıldığında ise genel olarak Yunanlılar ilk sırada yer almıştır. Yunanlıların yanı sıra az da olsa Ermeniler de bölgede kaçakçılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu durum ise kıyı kesimlerinde aktif olarak ticari faaliyetlerde bulunan kesimlerin Yunan ve Ermenilerin olduğunu göstermektedir.[2127]

Nitekim yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde Ermenilere ait kaçakçı gemilerinin genel olarak Adana vilâyetine bağlı olan Mersin, İçel İli ve Yumurtalık sahillerinde faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. 1894 yılı Aralık ayı içerisinde bu sahillerde faaliyet gösteren kaçakçı gemilerine karşı şimdilik vapurun bulunmamasından dolayı İstimbotla kolcu, jandarma ve zabitler aracılığı karşı konulması kararlaştırılmıştır.[2128] Yunanlı kaçakçı gemileri ise Mersin, İçel İli ile

[2125] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 552, Gömlek No: 20 (H. 27 Zi'l-Hicce 1311/M. 1 Temmuz 1894).
[2126] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1467, Gömlek No: 2 (H. 5 Rabî'ül-Evvel 1305/M. 1 Aralık 1887).
[2127] BOA. İ. HUS. Dosya No: 141, Gömlek No: 63 (H. 22 Rabî'ül-Evvel 1324/M. 16 Mayıs 1906).
[2128] BOA. BEO. Dosya No: 535, Gömlek No: 40066 (H. 17 Cemazîye'l-Ahire 1312/M. 16 Aralık 1894).

Cebel-i Bereket bölgelerinde bulunan liman ve sahillerde faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda, 1886 yılında bölgede yoğunluk gösteren Yunanlı gemicilerin kaçakçılık faaliyetleri örnek gösterilebilir. Bu tarihlerde Mersin ve İçel İli sahillerinden Kıbrıs adasına doğru birçok kaçakçılık faaliyeti gerçekleşmiştir. Bu tür faaliyetlerin artması neticesinde şirketin ihracat ve ithalat gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Buna karşın Reji Şirketi harekete geçerek zararın minimum seviyeye çekilmesi için birtakım önlemler almıştır. Bu kapsamda alınan önlemlerden biri de Mersin ve İçel İli sancaklarında birer karakol kurulması olmuştur. Kurulmuş olan bu karakollar sahil güvenliğini sağlamakla görevli olmalarının yanı sıra Kıbrıs adasından çıkıp İskenderun, Lazkiye, Arsuz, Payas ve Çökmerzimen kıyılarına gelen gemileri takip etmek ve denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Nitekim bölgedeki kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun olarak Kıbrıs adasından çıkan ufak tefek kaçakçı gemileri ile gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu gemiler İskenderun ile Lazkiye arasında kalan Arsuz ve Adana vilâyetine bağlı Payas ile Çökmerzimen bölgelerinde kaçakçılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Esasen 1886 yılında Lazkiye ile Adana bölgesinde tütün ve barut kaçakçılığında bulunan bu gemi daha önce Cebel-i Lübnan ile Suriye sahillerden faaliyet gösterdiği ve Arkadi vapuru tarafından takip edilmesinden sonra Adana sahillerine sıvışmıştır.[2129]

Kıbrıs adasından yasadışı olarak hareket eden kaçakçı gemilerinin Adana bölgesinde uğradığı sahillerden bir diğeri de Gülnar olmuştur. Nitekim 1904 yılında Gülnar kıyılarına 40 mil uzaklıkta bulunan Kıbrıs adasından bölgeye yoğun olarak kaçakçı sandallarının geçiş yaptığı saptanmıştır. Bu tür yasadışı geçişlerin vilâyet genelinde yoğun olarak meydana geldiği dönem ise genellikle yaz ayları olmuştur. Kaçakçılar tarafından yaz aylarının belirlenmesinde sahilde görevli muhafaza neferlerin 6 saatlik uzaklıkta olan yaylalara gönderilmesi etkili olmuştur. Yaylalara gönderilmesi kararlaştırılan neferlerin bölgeden ayrılmasıyla birlikte sahiller savunmasız kalmıştır. Bu durum ise kıyılarda kaçakçılık faaliyetlerinin artış göstermesine neden olmuştur. Hükümet memurlarının yaz aylarında yaylalara yönlendirilmiş olması yaz aylarında yaylalarda kolculara olan ihtiyacın arttığını göstermektedir. Yine kaçakçıların yaz aylarını tercih etmesinin altında yatan bir diğer

[2129] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1379, Gömlek No: 75 (H. 21 Safer 1304/M. 19 Kasım 1886).

önemi neden de muhtemeldir ki, denizlerdeki olumsuz kış şartlarından kaçınmak olmuştur. Bu artışın önlenmesi hususunda yapılan araştırmalar neticesinde alınan tedbirlerden biri bölgedeki nefer sayısını arttırmak yönünde olmuştur. Nitekim İçel İli Mutasarrıflığı tarafından Adana vilâyetine gönderilen yazıda; bu gibi vakaların engellenmesi ve yakalanan kaçakçıların derdest edilebilmesi için bölgeye yeterli sayıda muhafaza memurunun görevlendirilmesi talep edilmiştir.[2130]

Talep edilen bu muhafaza memurlarının yanı sıra bir diğer tedbir de şirketin sık sık başvurduğu yöntem olan karakol kurmak olmuştur. Kurulan bu karakollar ise kaçakçılıkla mücadelede üs olarak kullanılmıştır. Adana Reji İdaresi'nin Reji Şirketi üzerinden yerel idare ile 1894 yılında merkezi yönetimle yaptığı görüşmeler neticesinde karakolun kurulmasına karar verilmiştir. Her ne kadar kuruluş sürecine dair bilgi elde edilememiş olsa da karakolun kısa süre içerisinde inşa edildiği tespit edilmiştir. İnşa edilen bu karakolda kolluk kuvveti olarak Rüsumat İdaresi, Orman İdaresi, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Adana Reji İdaresi kolcu bulundurmuştur. Bu durum ise karakolun sadece Reji kolcularına değil güvenlik ihtiyacı duyan diğer kurumların kolcularına da ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Ayrıca bu karakolda görev yapmak üzere kolcuların yanı sıra merkezi yönetimden takviye birlik desteğinde bulunulması istenmiştir. Bu istek üzerine merkezi yönetim tarafından yapılan araştırmalar neticesinde Anamur, Gülnar ve Taşucu sahillerinde ve iskelelerinde 3 nefer polis, İçel sancağında 1 nefer, Mersin'de 1 nefer ikinci sınıf polis komiserinin yanı sıra 40 nefere daha ihtiyaç duyulduğu belirlenmiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda gerekli çalışmalar yapılarak gereken kolluk kuvvetin gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca gönderilecek olan bu kolluk kuvvetlerinin tütün ihtiyacı için senede 4.757 kuruşun yanı sıra komiserlerin ihtiyaçlarının karşılanması için ise yıllık 10.000 kuruş gönderilmesi yönünde karar alınmıştır.[2131]

Adana sahillerinin kaçakçılık faaliyetlerine karşı korunması amacıyla alınan bu önlemler çerçevesinde yapılan atamalar ve inşa edilen karakollar dışında ek tedbirlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda daha önce kıyı sahillerinde kurulmuş olan karakol ve muhtelif yerlerde bulunan 9 kalenin tamir edilmesi yönünde karar alınmıştır. Bu karar doğrultusunda Adana vilâyeti tarafından Mâliye Nezâretine iletilen yazıda;

[2130] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 184, Gömlek No: 16 (H. 5 Şaban 1322/M. 15 Ekim 1904).
[2131] BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 29, Gömlek No: 9 (H. 1 Receb 1311/M. 8 Ocak 1894).

gerekli tamiratın yapılması için 128.573 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Ayrıca yazıda idarenin 28.273 kuruşu karşılayabildiğini ancak geriye kalan 100.300 kuruşluk tutarın eksik olduğu belirtilmiştir. Bu eksikliğin karşılanması için ise Reji Şirketi ve Osmanlı yönetiminden destek talebinde bulunulmuştur. Böylece sahillerdeki kaçakçılığa karşı başarı elde edileceği belirtilmiştir.[2132] Bu talebin karşılanması ve kıyı sahillerinde kaçakçılığa karşı alınan önlemlerin hayata geçirilmesi kısa süre içerisinde olumlu yönde netice vermeye başlamıştır. Nitekim alınan önlemlerin neticesi 1908 ile 1909 yılları arasında vilâyette satışı yapılan tütün gelirlerine olumlu yönde yansımıştır. Buna dair istatistiki veriler tablo 46'da yer almaktadır.[2133]

Tablo 46: Tütün Rejisinin Satış Cetveli (Kilo)

Vilâyet	**1908**	**1909**	**Aradaki Fark**	**İlk Dokuz Aylık Fark**
İstanbul ve Çevresi	4.320.400	5.660.820	1.340.420	30.089
	806.000	1.007.400	926.800	
Adana	**703.700**	**838.100**	**134.400**	**8.894**
Halep	328.200	325.000	295.700	8.326
Ankara	409.800	515.000	358.300	4.132
Beyrut	1.662.300	1.688.700	6.400	2.274
Kastamonu	154.400	180.000	136.400	128
Kavala	87.800	97.100	9.300	773
Erzurum	226.800	332.600	105.800	2.169
İzmit	142.900	223.900	81.000	3.106
Konya	635.500	754.800	119.300	6.058
Ma'muratü'l-Aziz	68.200	72.200	4.000	889
Selanik	1.500.600	1.493.300	7.300	8.323
Samsun	189.700	224.000	34.300	5.846
Trabzon	189.800	178.700	11.100	7.093
Balıkesir	168.800	300.600	131.800	7.682

Kaynak: BOA. BOA. DH. İD. Dosya No: 110, Gömlek No: 6 (H. 22 Zi'l-ka'de 1330/M. 2 Kasım 1912).

Tablodaki veriler incelendiğinde İstanbul ve çevresinde toplamda 1908 yılında 4.401.000 kilo satış yapılırken bu oran 1909 yılında 6.668.220 kiloya çıkmıştır. Adana

[2132] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2726, Gömlek No: 87 (H. 10 Muharrem 1327/M. 1 Şubat 1909).
[2133] BOA. BOA. DH. İD. Dosya No: 110, Gömlek No: 6 (H. 22 Zi'l-ka'de 1330/M. 2 Kasım 1912).

vilâyetinde 1909 yılında 703.700 kilo satılırken 1909 yılında bu oran 838.100 kiloya çıkmıştır. Halep vilâyetinde 1908 yılında 328.200 kilo satış yapılırken bu oran 325.000 kiloya çıkmıştır. Ankara bölgesinde 1908 yılında 409.800 kilo tütün satışı yapılırken 1909 yılında 515.000 kilo tütün satışı yapılmıştır. Bayburt vilâyetinde ise 1908 yılında 1.662.300 kilo tütün satışı yapılırken 1909 yılında 1.688.700 kilo tütün satışı gerçekleşmiştir. Kastamonu vilâyetinde 1908 yılında 154.400 kilo tütün satılırken, 1909 yılında satılan tütün miktarı 180.000 kiloya çıkmıştır. 1909 yılında Kavala vilâyetinde 87.800 kilo tütün satılırken, 1909 yılında 97.100 kiloya çıkmıştır. Erzurum vilâyetinde 1908 yılında 226.800 kilo tütün satışı yapılırken bu oranın 1909 yılında 332.600 kiloya çıktığı görülmektedir. 1908 yılında İzmit vilâyetinde satışı yapılan tütün miktarı 142.900 kilo iken bu oran 1909 yılında 223.900 kiloya çıkmıştır. Konya vilâyetinde 1908 yılında 635.500 kilo tütün satılırken 1909 yılında bu oran 754.800 kiloya çıkmıştır. Ma'muratü'l-Aziz vilâyetinde 1908 yılında 68.200 kilo tütün satılırken 1909 yılında bu oran 72.200 kuruşa yükselmiştir. Selanik vilâyetinde 1908 yılında 1.599.600 kilo satış yapılırken 1909 yılında bu oran 1.493.300 kiloya düşmüştür. Trabzon vilâyetinde 1908 yılında 189.800 kilo tütün satılırken 1909 yılında bu oran 178.700 kiloya düşmüştür. Son olarak Balıkesir[2134] vilâyetinde ise 1908 yılında satışı yapılan tütün miktarı 168.800 kuruşken bu oran 1909 yılında 300.600 kiloya yükselmiştir.[2135]

Tütün satışında meydana gelen artışın yaşandığı yıllarda Adana'da ticarî anlamda yoğun olarak kullanılan limanlardan biri Yumurtalık Limanı olmuştur.[2136] Haliyle bu durum da limanın kaçakçılığın yoğun olarak yaşandığı yerlerden biri olmasına neden olmuştur. Sözgelimi, 1910 yılında liman bölgesinde bir kaçakçılık vakasının yaşandığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Adana vilâyetine Karataş Müdüriyeti tarafından 12 Mayıs 1910 tarihinde bir yazı iletilmiştir. İletilen bu yazıda;

[2134] 1925 yılında Rejinin ilgası ile Balıkesir'de tütün üretiminde ve üretimden elde edilen gelirde ciddi artış yaşanmıştır. Şöyle ki, 1925 yılında vilâyet genelinde toplamda 4,202,190 kilo tütün üretilirken 1926 yılı içerisinde 6,557,900 kiloya çıkmıştır. Bkz. Zeki Çevik, Ezgi Aydoğmuş, "1926 Senesi Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi'ne Göre Balıkesir'in Tarım Panoraması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri II,* (Ankara: 1-5 Ekim, 2018). 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2018), 589.

[2135] BOA. BOA. DH. İD. Dosya No: 110, Gömlek No: 6 (H. 22 Zi'l-ka'de 1330/M. 2 Kasım 1912).

[2136] Hasan Buyruk, "Çukurova'yı Orta Anadolu'ya Bağlayan Kuzey Kervanyolu". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova*, Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 161-164.

Hürmüz Boğazı ve Yumurtalık Limanı'nın yanı sıra Karataş ile Payas sahilleri civarında feneri söndürülmüş milliyeti belli olmayan vapurların dolaştığı belirtilmiştir. Ayrıca son zamanlarda bu gibi kaçakçılık vakalarında artışın olduğu gözlemlenerek Yumurtalık Limanı'nda görev almak üzere destek vapurunun gönderilmesi talep edilmiştir.[2137]

Gönderilecek bu vapurun Yumurtalık Limanı dışında İskenderun ile Antalya arasındaki bölgeyi de korumakla görevlendirileceği hedeflenmiştir. Böylece bölgede meydana gelen kaçakçılık vakalarının büyük oranda engelleneceği ifade edilmiştir. Adana vilâyeti ise bu talebi Dâhiliye Nezâretine iletmiştir. Dâhiliye Nezâretinden cevabın beklendiği sırada bölgede bir kaçakçı gemisinin faaliyetlerine dair bilgiler edinilmiştir. Beyrut Rüsumat İdaresi'nden alınan istihbarı bilgiye göre bu geminin silah ve tütün gibi yasaklanmış maddeleri taşıdığı tespit edilmiştir. Aynı geminin birkaç ay önce de görüldüğü Dâhiliye Nezâretine iletilmiştir. Dâhiliye Nezâreti ise gerek Yumurtalık Limanı'nda meydana gelen kaçakçılık vakalarının önlenmesi için geminin gönderilmesine yönelik talebe cevap verilmesi gerekse Beyrut Limanı'nda meydana gelen bu tür kaçakçılık vakalarının önlenmesi için bir torpido ile bir istimbot görevlendirildiğini içeren kararını vilâyete iletmiştir. Çalışmalar neticesinde Beyrut Limanı'ndan çıkan *Tokat* adındaki torpido ile *Zafer* istimbotu 14 Mayıs 1910 tarihinde İskenderun Limanı'na ulaşmıştır. Harbiye Nezâreti tarafından gönderilmiş olan bu torpido ile istimbot hakkında Bahriye Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti ve Adana vilâyetine bilgi aktarılmıştır. Yumurtalık Limanı'nda meydana gelen bu kaçakçılık girişiminin önlenmesinde torpido ve istimbotun kullanılması şirketin kaçakçılarla yürütülen mücadeledeki kararlılığını ortaya koymaktadır.[2138]

Yumurtalık Limanı civarında görev icra eden *Tokat* isimli vapur ile *Zafer* istimbotunun Pire'den gelip Suriye ve Adana civarında faaliyet gösteren bir kaçakçı gemisini takip ederek kıyılara yaklaşmasını önlemiştir.[2140] Yumurtalık Limanı'na gönderilmiş olan *Tokat* torpidosu ile *Zafer* istimbotunun yanı sıra bölgede başta barut ve tütün kaçakçılığı ile mücadele etmek amacıyla 1902 yılında görev yapan bir diğer

[2137] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 37, Gömlek No: 22 (H. 23 Cemazîye'l-Ahire 1328/M. 2 Temmuz 1910).
[2138] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 37, Gömlek No: 22 (H. 23 Cemazîye'l-Ahire 1328/M. 2 Temmuz 1910).
[2140] BOA. DH. İD. Dosya No: 74, Gömlek No: 8 (H. 17 Zi'l-Hicce 1328/M. 20 Aralık 1910).

gemi ise *İskenderun* isimli vapur olmuştur. Bu vapur İskenderun Reji Müdüriyeti[2141] bünyesinde görev icra etmiştir. Bu vapurun görev alanı ise İskenderun, Aydın ve Sakız adasına kadar uzanan sahiller olmuştur. Böylece Adana sahillerinde kaçakçılıkla mücadelede eden ekibin güçlendirilmesi amacıyla görev yapan gemi sayısında artışa gidilmiştir.[2142]

Belirlenen bölgelerde görev yapan bu gibi gemilerin yanı sıra İskenderun körfezinden Adana, Silifke,[2143] Alanya, Antalya ve Fenike sahillerine kadar uzanan kıyıların güvenliğinin sağlanması amacıyla Adana vilâyetinden iki vapur siparişinde daha bulunulmuştur. Daha önce görevlendirilmiş olan vapurlara rağmen iki vapurun daha siparişinin verilmiş olması bölgedeki kaçakçılık faaliyetlerin yoğun olduğunu göstermekle birlikte sahillerdeki denetimin sağlanması için vapura ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Ancak bu siparişe Dâhiliye Nezâreti tarafından henüz cevap verilmeden *Tokat* vapuru ile *Zafer* istimbotu 31 Ekim 1910 tarihinde İstanbul'a geri çağrılmıştır. Bu vapur ile istimbotun İstanbul'a geri çağrılması üzerine bölgenin güvenliğinin sağlanması ve kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçilmesi zorlaşmıştır. Nitekim kaçakçılık vakalarında meydana gelen artış Yumurtalık Limanı'na iki vapurun tekrar geri gönderilmesi yönünde karar alınmasında etkili olmuştur.[2144] Görevlendirilecek olan bu iki vapurun yanı sıra bölge sahillerinin girintili çıkıntılı olmasından dolayı Mersin İskelesi'nde görev yapacak iki polis sandalı, iki istimbot, iki süvari komiseri ve altı nefer süvari polisi gönderilmesi kararlaştırılıştır. Gelecek olan bu iki vapurdan biri Mersin, diğeri ise İçel sahillerinde görev yapacaktır. Gelen

[2141] Müdüriyet maiyetinde 27 Mayıs 1899 ile 27 Ekim 1899 tarihleri arasında görev icra eden Mustafa Sıdkı Efendi, 1872 yılında Kıbrıs'ta tüccardan Mehmet Emin'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Mustafa Sıdkı Efendi İskenderun Reji Müdüriyeti dışında Antep ile Birecik Reji Müdüriyetlerinde de vâzife üstlenmiştir Bkz. BOA. DH. SAİDd. Dosya No: 145, Gömlek No: 227 (H. 29 Zi'l-Hicce 1288/M. 10 Mart 1872).

[2142] BOA. DH. MKT. Dosya No: 560, Gömlek No: 20 (H. 10 Cemazîye'l-Evvel 1320/M. 15 Ağustos 1902).

[2143] Silifke önemli kaçakçılık güzergâhı üzerine yer alan sahil kıyılarından biridir. 1915 yılında Rodos bölgesinde Salamon El-Hadef isimli tüccarın oğullarının işletmiş olduğu ticarethanedeki imalathanesinde üretilen Demiryolu markalı sigara kâğıtlarının Silifke ve Antalya sahillerine kayıklarla nakledilmekte olduğu Adana Reji İdaresi'ne iletilmiştir. Bölgede bu gibi faaliyetlerin önlenmesi amacıyla gerekli olan önlemlerin alınması yönünde telgraf gönderilmiştir. Bkz. BOA. TSMA. E. Dosya No: 1396, Gömlek No: 36 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1344/M. 29 Ekim 1925).

[2144] BOA. DH. İD. Dosya No: 74, Gömlek No: 8 (H. 17 Zi'l-Hicce 1328/M. 20 Aralık 1910).

bu takviye birliklerin sayıları 150'yı bulan kolluk kuvveti ile bölgede meydana gelecek kaçakçılık faaliyetlerinin önlenebileceği belirtilmiştir.[2145]

Yukarıda belirtilen kuvvet ve vapur, istimbot, sandal ile gemilerin yanı sıra Adana sahillerini kaçakçılara karşı korumak için görev yapmak üzere 1889 yılında *Hayreddin*[2146] vapuru görevlendirilmiştir.[2147] Görevlendirilmiş olan bu vapur Mersin ile Trablusşam arasında yasaklanmış olan eşyalar ile kaçakçıları önleme görevi yürütmüştür. Ayrıca bu geminin üstlendiği bir diğer vazife de Mersin ile Trablusşam arasında gidip gelen gemilerde bulunanların sağlık kontörlerini yapmaktır. Böylece bulaşıcı hastalığının yayılmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.[2148] Ancak 1890 yılında kaçakçılık vakalarının Adana bölgesinde yoğunlaşması üzerine vapurun görev alanı Adana vilâyeti kıyıları ile sınırlandırılmıştır.[2149] Görev alanının sınırlandırılmasına rağmen vapurun özellikle Mersin ile Yumurtalık Limanı'nda tam anlamı ile güvenliği sağlamakta yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Buna karşın 1891 yılında İstanbul'dan destek istenmiştir.[2150] Aynı vapurun Teke, Alanya ve Antalya[2151] bölgelerinde de görev yaptığı bilinmektedir. Adana kıyılarında 1899 yılına gelindiğinde ise İstanbul'dan *Hayreddin* vapurunun yerine bir vapurun görevlendirilmesinin talep edilmesi bu tarihlerde vapurun Adana kıyılarında görev yapmadığı çıkarımını yapmamızı sağlamaktadır. Netice olarak 1889 yılında bölgeye gönderilen *Hayreddin* vapurunun 1899 yılında bölgede görev yapmadığı tespit edilmiştir.[2152]

Farklı tarihlerde görevlendirilmiş olan bu vapur ve gemiler bölgede yoğun olarak meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerine karşı mücadele yürütmüşlerdir. Meydana gelen bu kaçakçılık faaliyetlerinde ise genellikle Yunanlılar tarafından işletilen vapurlar kullanılmıştır. Özellikle 1886 yılında Cebel-i Lübnan ve Suriye sahillerine

---

[2145] BOA. DH. MKT. Dosya No: 666, Gömlek No: 21 (H. 16 Zi'l-Hicce 1320/M. 16 Mart 1903).
[2146] 1858 yılında inşası bitirilerek denize indirilmiştir. Teknesi ahşaptan yapılan gemi buharlı ve yandan çarklı bir yapıya sahiptir. Zırhsız olan geminin hızı 8 mil ve 4 topa sahiptir. Bkz. Ahmet Güleryüz, *Osmanlı Donanması 1828-1923*, 1. Baskı, (İstanbul: Denizler Kitapevi, 2007), 164-165.
[2147] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1668, Gömlek No: 127 (H. 27 Safer 1307/M. 23 Ekim 1889).
[2148] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1884, Gömlek No: 59 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1309/M. 1 Kasım 1819).
[2149] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2031, Gömlek No: 133 (H. 27 Cemazîye'l-Evvel 1310/M. 17 Aralık 1892).
[2150] BOA. Y. MTV. Dosya No: 72, Gömlek No: 1 (H. 18 Cemazîye'l-Evvel 1310/M. 8 Aralık 1892).
[2151] BOA. BEO. Dosya No: 450, Gömlek No: 33698 (H. 3 Safer 1312/M. 6 Ağustos 1894).
[2152] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2168, Gömlek No: 49 (H. 10 Şevvâl 1310/M. 21 Şubat 1899).

doğru Yunan gemileri aracılığı ile yoğun olarak kaçak tütün ve barut taşındığı saptanmıştır. Ayrıca bu gemiler Adana sahillerinde barut, tütün ve yasaklanmış bazı ürünlerin kaçakçılığını yapmıştır. Bu doğrultuda düzenlenen operasyonlar neticesinde iki kaçakçı gemisi ele geçirilmiştir. Gemide ele geçirilen kaçakçıların sorgulaması yapılmıştır. Sorgu neticesinde kaçakçıların Mersin, İçel İli ve vilâyetin diğer geri kalan bütün kıyılarını güvenlik açısından zayıf olarak gördükleri saptanmıştır. Bu sebepten dolayı da kaçakçılık faaliyetlerinin devam edeceğine dikkat çekilmiştir. Kaçakçılığın bu kıyılarda önlenmesi için kıyıların güvenlik açısından güçlendirilmesi gerekmekteydi.[2153]

Ele geçirilen bu iki gemiden biri olan *Lenger* isimli vapur Silifke'de yakalanmıştır. İçerisinde 250 kıyye[2154] tütün, bir miktar barut, 1 top ve 2 Henry-Martini tüfeği ele geçirilmiştir. Diğer *İndaz* isimli gemi ise Viranşehir'de ele geçirilmiştir. Geminin içerisindeki 1.500 okka (kıyye)[2155] tuz,[2156] 60 varil barut ve 250 kıyye tütün ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu iki gemide taşınan kaçak mallar arasında sadece tütünün olmadığı, tekel ürünlerinden biri olan tuzun yanı sıra asayiş problemlerine neden olabilecek barut ve patlayıcı maddelerin de taşındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her iki gemide ele geçirilen toplam tütün miktarının ise 500 kıyye[2157] olduğu saptanmıştır. Kaçakçıların tütün ve tuzun yanı sıra barut ve patlayıcı madde taşımaları bölgede asayiş problemlerine neden olacağından dolayı hükümet tarafından bu tür kaçakçılık vakalarının dikkatle takip edilmesine neden olmuştur. Bu durum ise Reji kolcuları ile kolluk kuvvetlerinin sahada birlikte hareket etmesini sağlamıştır.[2158]

Kaçakçıların sorgulanması neticesinde ortaya çıkan bir diğer gerçek de Adana sahillerinin güvenlik açısından zayıf bölgeler olduğu, kaçakçıların hangi kıyıya ayak basmak isterlerse rahat bir şekilde gemilerini yanaştırabilecekleri ve kaçak mallarını indirip yükleyebildikleri ortaya çıkmıştır. Gemilerde yapılan aramalar neticesinde ele

[2153] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1421, Gömlek No: 117 (H. 28 Şaban 1304/M. 22 Mayıs 1887).
[2154] 320,5 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2155] 1.923 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[2156] Bölgede meydana gelen tuz türünün genel olarak Mısır Tuzu olduğu tespit edilmiştir. Adana ve Suriye sahillerinde meydana gelen tuz ve tütün kaçakçılığın engellenmesi amacıyla gerekli her türlü önlem ve tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. DH. İD. Dosya No: 94, Gömlek No: 40 (H. 23 Şaban 1331/M. 28 Temmuz 1913).
[2157] 641 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2158] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1421, Gömlek No: 117 (H. 28 Şaban 1304/M. 22 Mayıs 1887).

geçirilen mallar arasında barut ve patlayıcı maddeler bölge kalesine, tütün ise Adana Reji İdaresi'ne devredilmiştir.[2159] Bu gibi kaçakçılık faaliyetleriyle mücadelede mevcut gemiler yetersiz olmalı ki bölgede görev yapmak üzere bir vapurun görevlendirilmesi için Bahriye Nezâretinden destek istenmiştir. Bahriye Nezâreti tarafından yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde Beyrut veya Rodos[2160] bölgesinde görev yapan bir karakol vapurunun Adana sahillerine sevk edilmesi doğrultusunda çalışmalara başlanmıştır.[2161]

Bahriye Nezâreti tarafından yürütülen çalışmalar neticesinde Beyrut'ta görev yapan *Arkadi* vapurunun bir an önce bölgeye hareket etmesi yönünde karar almıştır.[2162] Geminin Beyrut'tan Adana sahillerine hareket etmesi sırasında yol üzerinde Karaman civarında Yunanlılara ait kaçak sevkiyatı yapan bir gemi ele geçirmiştir.[2163] Ele geçirilen bu gemide yapılan aramalar neticesinde 2.500 kıyye[2164] barut, 1.500 kıyye[2165] tuz, 130 kıyye[2166] kaçak tütünün yanı sıra demirden dökülmüş 1 adet de top ele geçirilmiştir. Daha önce ele geçirilen kaçak gemilerde olduğu gibi bu gemide de kaçakçılığı yapılan mallar arasında tütünün yanı sıra tekel ürünü olan tuz ile patlayıcı maddelerin olması dikkati çeken önemli bir husus olmuştur.[2167]

Arkadi vapurunun yol üzerindeki bu başarısından sonra görevlendirilmiş olduğu bölgeye varıp kaçak gemileri takip etmeye başlamıştır. Takibat neticesinde kaçakçıların Cebel-i Lübnan ile Suriye sahillerinde faaliyette bulunduklarını tespit etmiştir. Bu kaçakçı gemiler takip altına alınmıştır. Bu durum karşısında kaçakçılar Cebel-i Lübnan ve Suriye sahiline çıkmaya fırsat bulmadan Adana sahillerine doğru kaçmaya başlamıştır. Kaçan gemi Adana vilâyetine bağlı olan Bulanık kazasına

[2159] BOA. Y. PRK. DH. Dosya No: 2, Gömlek No: 23 (H. 28 Şaban 1304/M. 22 Mayıs 1887).
[2160] Rodos bölgesinde de tütün kaçakçılığın yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, 10 Kasım 1884 tarihinde Rodos rejisinde görevli olan Namık Kemal'in kaçakçıların sorgulanması, muhakeme süreçleri ve cezalandırılmalarıyla ilgili Reji Şirketi'nden bilgi istemiştir. Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları IV–VII.–VIII. Rodos ve Sakız Mektupları,* 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013), 433.
[2161] BOA. Y. MTV. Dosya No: 26, Gömlek No: 64 (H. 28 Şaban 1304/M. 22 Mayıs 1887).
[2162] Mustafa Erim, *Osmanlı Belgelerinde İçel Sancağı Anamur Kazası,* 1. Baskı, (Mersin: Hemen Kitap Sis Yayıncılık ve Dağıtım, 2014), 151.
[2163] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1424, Gömlek No: 30 (H. 12 Ramazan 1304/M. 4 Haziran 1887).
[2164] 3.205 kıyye tekabül etmektedir.
[2165] 1.923 kiloya tekabül etmektedir.
[2166] 167 kiloya tekabül etmektedir.
[2167] BOA. Y. MTV. Dosya No: 26, Gömlek No: 78 (H. 12 Ramazan 1304/M. 4 Haziran 1887).

uğrayarak kaçak tütün ve barut bırakmıştır.[2168] *Arkadi* vapurunun uzun süren takibatı neticesinde Adana sahillerinde kaçak olarak faaliyette olan gemi nihayetinde 15 Haziran 1887 tarihinde Anamur dolaylarında yakalanmıştır. 15 ton yük taşıyan gemide yapılan aramalar neticesinde 500 kıyye[2169] kaçak tütün, bir miktar barut, 4.000 kıyye[2170] tuz ve 230 kantar[2171] çam kabuğu ele geçirilmiştir.[2172]

Ele geçirilen kaçak malların yanı sıra kaçakçılık yapan geminin mürettebatına bakıldığında ise Adana vilâyetine bağlı olan Misis[2173] kasabası ahalisinden oldukları saptanmıştır. Çoğu Rum milletinden olan bu kaçakçılardan sadece birinin Müslüman olduğu tespit edilmiştir. Yakalanan bu kaçakçılar hakkında gerekli işlemlerin bir an önce yapılması gerektiği belirtilerek ilgili kurumlara teslim edilmişlerdir. Ele geçirilen gemiden çıkarılan kaçak mallar arasında tütün, tuz ve patlayıcı madde gibi ürünlerin yanı sıra daha önceleri bölgede ele geçirilen kaçak malların aksine çam kabuğunun bulunması dikkati çeken önemli bir husus olmuştur. Yakalanan kaçakçılar hakkında muhakeme sürecinin hızlı bir şekilde başlatılması ve neticelendirilmek istenmesi ise bu gibi faaliyetlerde bulunmak isteyenlerin caydırılması için örnek teşkil etmesi hedefi güdülmüştür.[2174]

Adana sahillerinde kaçakçılığın yoğun olarak meydana geldiği yerlerden biri olan Anamur kıyılarına gelen gemilerin hareket noktalarından bir diğeri de Sömbeki Limanı olmuştur. Bu bağlamda, 1903 yılında Anamur'a gelmek üzere Şire'den hareketle Sömbeki Limanı'na varan kaçakçı gemisi örnek gösterilebilir. Gemi Sömbeki Limanı'nda görev yapan memur ve müfettişler tarafından gerekli kontroller yapıldıktan sonra geçişine izin verilmiştir. Ancak içine detaylı şekilde bakılmadığından dolayı kaçak mallar tespit edilememiştir. Geminin şüpheli durumunun tespit edilmesi üzerine kolcu Muhiddin liderliğinde 40 kişilik grupla iki

[2168] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1379, Gömlek No: 75 (H. 21 Safer 1304/M. 19 Kasım 1886).
[2169] 641 kg ağırlığına denk gelmektedir.
[2170] 5.138 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2171] 12.983,27 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2172] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1426, Gömlek No: 15 (H. 23 Ramazan 1304/M. 15 Haziran 1887).
[2173] Milattan önce ikinci bin yılın ilk çeyreğinde kurulan Misis için Yunanlılar; Mopsuhestia, Araplar; Masisa veya Massisa, Asurlular Pahri veya Pahru, Süryaniler ise Masista ismini kullanmışlardır. Bkz. Mustafa Alican, "Ortaçağ Arap Kaynaklarına Göre Misis", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova,* Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, 1. Baskı, (Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016), 472.
[2174] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 40, Gömlek No: 26 (H. 23 Ramazan 1304/M. 15 Haziran 1887).

sandal gemiyi takibat altına almıştır. Anamur'a 1 saat uzaklıkta bulunan Susta Kalesi civarında gemiye baskın düzenlenmiştir. Kaçakçılara teslim olmaları hususunda çağrıda bulunulmuşsa da kaçakçılar silahla cevap vermişlerdir. Bunun üzerine her iki taraf arasında çatışma başlamıştır. Yaşanan çatışma neticesinde kaçamayacaklarını ve teçhizatının yetmeyeceğini anlayan kaçakçılar teslim olmuştur. Geminin içerisinden çok miktarda kaçak tütün, tömbeki, silah, Henry-Martini tüfeği ve barut ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu kaçak mallar yerel idareye teslim edilmiştir. Gemide yakalanan kaçakçıların ifadelerinin alınması için muhakeme süreci bir an önce başlatılmıştır. Kaçakçıların sorgulanması neticesinde geminin Manol Bonyasi adındaki bir kapudanın himayesinde olduğu tespit edilmiştir. Gemide kaçak olarak taşınan barutun ise barut fabrikası işleten Obanyu Efendi'den temin edildiği saptanmıştır.[2175]

Geminin yakalanmasından sonra mürettebatın sorgulanması neticesinde başlatılan soruşturma sonucunda Sömbeki Limanı'nda ve diğer güzergâhlar üzerinde bulunan güvenlik noktalarında bu geminin geçmesine müsaade eden görevlilerin suçlu olduğu tespit edilmiştir. Bu suçluların soruşturulması ve gerekli olan cezaya çarptırılması emri verilmiştir. Ancak bu emrin verilmesi üzerinden 5 ay geçmiş olmasına rağmen suçlu olduğu tespit edilen memurlar hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştır. Kaçak malın geçişine müsaade edilmesi şirkette ve gümrük noktalarında görev yapan görevlilerin usulsüz davranışlarda bulunduklarını göstermiştir.[2176]

Sömbeki Limanı'nda görev yapan memurlar tarafından kaçak malın görülmesi halinde müsaade edildiğinin anlaşılması üzerine suçlu bulunan Rüsumat memurları hakkında araştırma yapılması yönündeki karar İçel İli Mutasarrıflığı'ndan Adana vilâyetine iletilmiştir. Adana vilâyeti ise tahkikatın bir an önce yapılması için Bahriye Nezâretini konuyla ilgili bilgilendirmiştir. Bahriye Nezâretinden Adana vilâyetine iletilen bilgide ise sahillerde kaçakçılıkla mücadele eden görevlilerin ödüllendirilmesi, göz yuman ve iş birliği içerisinde olanların ise cezalandırılması yönündeki karar belirtilmiştir. Bahriye Nezâreti, usulsüz davranan görevlilerin cezalandırılması

[2175] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 153, Gömlek No: 56 (H. 29 Cemazîye'l-Ahire 1321/M. 22 Eylül 1903).
[2176] BOA. BEO. Dosya No: 2279, Gömlek No: 170855 (H. 4 Zi'l-Hicce 1321/M. 21 Şubat 1904).

hususundaki kararını vilâyete iletmiş olmasına rağmen yerel idarenin bu işlemlerin gerçekleşmesinde ağır davrandığı yorumu yapılabilmektedir.[2177]

Tophane-i Amire tarafından 4 Haziran 1903 tarihinde Adana vilâyetine iletilen telgrafta gemide kaçak olarak ele geçirilen malların akıbetiyle ilgili sürece dair bilgi verilmiştir. Buna göre mallar Anamur iskelesinde bir süre bekletildikten sonra kutulandıktan sonra Tophane-i Amire İdaresi'ne ulaştırılmak üzere *Musul* vapuruna teslim edilmiştir. Ayrıca kaçak geminin hangi devlete ait olduğunun da belirtilmesi istenmiştir. 5 Temmuz 1903 tarihinde ise Adana vilâyeti Anamur'da tutulan kaçak malları *Musul* vapuru ile yola çıkardığını belirtmiştir.[2178]

Şire'den hareket edip, kaçakçılık faaliyetinde bulunan bir diğer gemi de Yunanlıların denetiminde bulunan *Zefiros* isimli gemidir. Şire Şehbenderliğinden 3 Ocak 1905 tarihinde Adana, Halep, Konya, Edirne, İzmit ve Aydın vilâyetlerine birer telgraf gönderilmiştir. Çekilmiş olan bu telgrafta *Zefiros* isimli geminin Şire'de kaçak tütün, barut ve tömbeki ile yüklü olarak yola çıktığını ve Adana sahillerinden geçip İzmir ve Ayvalık bölgesine varıp orada mallarını boşaltacağı istihbaratı verilmiştir. Bu güzergâh üzerinde kıyısı bulunan vilâyetlerin, ismi geçen gemiyle ilgili gerekli önlemleri almaları yönünde karar belirtilmiştir.[2179] Bahriye Nezâreti tarafından olayın araştırılması neticesinde Adana, Halep, Konya, Edirne, İzmit ve Ayvalık vilâyetlerinde aktif olan Reji şubelerine bilgilendirme metni iletilmiştir. İletilmiş olan bu metnin içeriğine bakıldığında ise bu gibi kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması hususunda uyarıda bulunulmuştur. Bu gibi yasadışı faaliyetlerle mücadelede ise vilâyetlerde mevcut bulunan vapurların kullanılması gerektiği de belirtilmiştir.[2180]

Osmanlı sahillerinde Ermeni ve Yunan milletine ait gemilerle kaçakçılık faaliyetlerinin yanı sıra Osmanlı'ya ait olan gemilerinde kaçakçılık faaliyetlerinde bulunduklarına dair veriler elde edilmiştir. Sözgelimi, 24 Haziran 1895 tarihinde meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Usturati Yuvan'ın kumandasında bulunan bir Osmanlı yelken gemisi içerisinde kaçak olarak 20 varil barut ve 1200 paket tütün

[2177] BOA. BEO. Dosya No: 2181, Gömlek No: 163541 (H. 7 Receb 1321/M. 29 Eylül 1903).
[2178] BOA. BEO. Dosya No: 2117, Gömlek No: 158716 (H. 21 Rabî'ül-Ahir 1321/M. 16 Temmuz 1903).
[2179] BOA. BEO. Dosya No: 2476, Gömlek No: 185673 (H. 28 Şevvâl 1322/M. 5 Ocak 1905).
[2180] BOA. BEO. Dosya No: 1815, Gömlek No: 136097 (H. 15 Zi'l-Hicce 1319/M. 25 Mart 1902).

olduğu saptanmıştır. Skopeles adasından hareket eden bu gemi Sisam ve İzmir'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu geminin takip edilmesi amacıyla Atina Sefareti tarafından Hariciye Nezâretine bilgi aktarılmıştır. Hariciye Nezâreti ise geminin güzergâhı üzerinde bulunan Aydın, Adana, Halep, Beyrut, Hicaz, Girit ve Trablusgarp vilâyetleri ile Bingazi Mutasarrıflıklarına gerekli önlemlerin alınması bilgi aktarılmıştır. Ancak Usturati liderliğinde gerçekleşen bu kaçakçılık faaliyetinin akıbeti ile ilgili bilgiye ulaşılmamıştır.[2181] Gerek sahillerde gerekse karada kaçakçılıkla mücadelede görev üstlenmiş olan Reji memur ve kolcularının vilâyet genelinde birtakım kanunsuz girişimlerde bulundukları tespit edilmiştir.

5.2.2. Kolcuların Usulsüz Davranışları

İmparatorluk genelinde şirket adına görev icra eden kolcuların birtakım usulsüz davranışlarda bulunduklarına dair birçok örnek tespit edilmiştir. Bu usulsüz davranışlardan en belirgin olanı ise kolcuların halkı tedirgin edici hareketlerde bulunmasıdır. Bu tedirginlik olmadık yerlerde sebepsiz yerde düdük çalmalarından kaynaklanmıştır. Bu tür davranışlar halkta derin endişeler yaratmanın yanı sıra rahatsızlığa da sebebiyet vermiştir. Bunun engellenmesi için ise şirket şubelerine uyarılarda bulunulmuştur.[2182] Bu gibi uygunsuz davranışların imparatorluk genelinde yaşandığına dair birçok örnek tespit edilmiştir. Kuşkusuz bu tür hareketlerin yoğun olarak görüldüğü vilâyetlerden biri de Adana olmuştur. Haliyle Adana Reji İdaresi'nde görev yapan memur ve kolcuların usulsüz ve kanunsuz davranışları ciddi sorunların doğmasına neden olmuştur.[2183] Bu usulsüzlüklerden bir diğeri ise kaçakçı veya kaçak tütün arama bahanesiyle kolcuların keyfi olarak hane basıp arama yapmalarıdır. Bu doğrultuda birçok şikâyet yapılmıştır. Bundan dolayı merkezi yönetim, kolcuların ve polislerin kanuna aykırı olarak tütün arama bahanesiyle hane basmaları neticesinde ev

[2181] BOA. BEO. Dosya No: 644, Gömlek No: 48250 (H. 1 Muharrem 1313/M. 24 Haziran 1895).
[2182] BOA. BEO. Dosya No: 1064, Gömlek No: 79747.
[2183] Bu tür kanunsuz davranışların vilâyet genelinde sadece reji kolcuları tarafından değil de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde görevli olan kolcu ve memurlar tarafından da yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, 1922 yılında kolcu Sadık, Fazıl ve Krikor Efendilerin halk üzerinde baskı kurup tehdit etmeleri, rüşvet almaları ve görevlerini ihmal etmelerine dair olay veya 1889 yılında Mersin sancağında kolcuların avcılık ruhsatı olan kişilerin silahlarına el koymasının yanı sıra Karataş Düyûn-ı Umûmiyye memuru Tahir Efendinin kanunsuz davranışları örnek gösterilebilir. Bkz. BOA. ŞD. Dosya No: 2147, Gömlek No: 30 (H. 2 Rabî'ül-Ahir 1340/M. 3 Aralık 1921); BOA. DH. İ. UM. Dosya No: 11, Gömlek No: 9 (H. 14 Cemazîye'l-Evvel 1338/M. 4 Şubat 1920); BOA. BEO. Dosya No: 207, Gömlek No: 15489 (H. 8 Zi'l-ka'de 1310/M. 24 Mayıs 1893); BOA. ŞD. Dosya No: 2147, Gömlek No: 65 (H. 2 Rabî'ül-Ahir 1340/M. 3 Aralık 1921).

sahibinin şikâyet etmesi durumunda haklarında tahkikat başlatılması gerektiğini belirtmiştir. Böylece kanunsuz şekilde hane basmalarından dolayı meydana gelen sorunların önüne geçmek hedeflenmiştir. Ayrıca hane halkı kolcuların ve bu doğrultuda görev yapan diğer memurların suiistimallerine karşı korumak amaçlanmıştır.[2184]

Bu amaçlar doğrultusunda hane aramalarının kanunlara göre icra edilmesi için Reji Şirketi ile imzalanmış olan nizâmnâmenin 64. maddesinde kaçak tütün tespit edilen hanelerle ilgili ne yapılması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Bu maddeye göre kaçak tütün tespit edilen hanelerde arama yapmak amacıyla mahalli idareye bilgi verildikten sonra yerel yöneticilerin görevlendireceği memurların katılımıyla hanelerde kaçak tütün araması yapılacaktı. Ancak bu hükme rağmen Reji Şirketi'nin ihbar alması üzerine kolcular hükümetten habersiz şekilde hane basıp arama yapmaya devam etmiştir. Buna karşılık olarak ise hane sahipleri şikâyetlerde bulunmuştur. Nitekim son dönemlerde bu anlamda da yapılan şikayetlerde artış meydana gelmiştir. Bunun üzerine Reji Şirketi ile Mâliye Nezâreti arasında yapılan müzakereler neticesinde 16 Mart 1892 tarihinde kolcuların hane araması için hükümetten izin alması zorunlu tutulmuştur. Böylece hükümetin ve yerel idarenin izni olmadan kolcular ve kendilerine yardımcı olan jandarma birliklerinin hane aramaları denetim altında tutulacaktı.[2186] Ayrıca kaçak tütün aramak bahanesi ile izinsiz hane basan kolcuların bu fiiliyatı gerçekleştirmeleri durumunda cezalandırılmaları yönünde karar alınmıştır. Alınan bu kararla birlikte kolcuların bu tür usulsüz girişimlerinin cezasız bırakılmayarak bu tür girişimlerde bulunmalarının önü alınmaya çalışılarak cezaların caydırıcılık özelliği kullanılmaya çalışılmıştır.[2187]

Yine aynı yıl içerisinde Zaptiye Nezâreti tarafından iletilen telgrafla birlikte Reji Şirketi'nde görev yapan kolcuların silah taşımalarına izin verilmiştir. Usulsüz girişimlerde bulunan kolcuların cezalandırılmasının aksine görevini kanunlara göre icra eden kolcuların silahlı olan kaçakçılar karşısında kendisini koruyabilmeleri adına silah taşıma ruhsatının verilmesi kolcuların kaçakçılar karşısında güçlenmesini sağlamıştır. Diğer taraftan ise görevini suiistimal ederek keyfi davranışlarda bulunan

[2184] BOA. TFR. I. AS. Dosya No: 31, Gömlek No: 3057 (H. 13 Zi'l-Hicce 1323/M. 8 Şubat 1906).
[2186] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1937, Gömlek No: 96 (H. 29 Şaban 1309/M. 29 Mart 1892).
[2187] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1590, Gömlek No: 76 (H. 2 Cemazîye'l-Ahire 1306/M. 3 Şubat 1889).

kolcuların da silah taşıması için ruhsat verilmesi ise meydana gelen sorunların daha da artmasına yol açmıştır.[2188] Lakin yapılan tüm hukuki düzenlemelere rağmen Reji Şirketi'nde bazı çalışan kolcular nizâmnâmenin bu maddesini dikkate almadan keyfi uygulamalarda bulunmaya devam etmişlerdir. Bu gibi keyfi uygulamalarda bulunan kolcular hakkında kanunu muamelenin bir an önce yapılarak suçluların cezalandırılması gerektiğine yönelik karar Mâliye Nezâreti tarafından umumi vilâyetlere olduğu gibi Adana vilâyetinin yanı sıra Reji Şirketi komiserliğine iletilmiştir.[2189]

Kanunsuz şekilde hane baskınlarına örnek olarak Adana Reji İdaresi'nde 16 Mayıs 1903 tarihinde meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Olay Kozan sancağı dâhilinde bulunan Feke kazasında meydana gelmiştir. Feke kazası zaptiye memuru süvari bölük ağası Zekeriya Efendi'nin oğlu Reji memuru Ahmet Efendi kaçak tütün aramak bahanesiyle keyfi olarak gerekli izinler almadan ve idareyi bilgilendirmeden kazada halkın hanelerini basmıştır. Ayrıca halktan usulsüz olarak para topladığı kaymakamlık tarafından tespit edilmiştir. Bunun üzerine Kozan Kaymakamlığı tarafından Adana vilâyetine bildirilen durum hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde Zekeriya Efendi'nin, Reji Şirketi'nin işlerine müdâhil olmaması ve keyfi uygulamalarda bulunan Ahmet Efendi'nin görevden alınarak cezalandırılması yönünde karar alınmıştır. Bu örnekte görüldüğü gibi Adana Reji İdaresi'nin bünyesinde çalıştırmış olduğu personelin usulsüz davranışlarını cezasız bırakmayarak idarenin işleyiş mekanizmasına verdiği önemi göstermekle birlikte bunun sürekliliğini sağlamayı hedeflemiştir.[2190]

Ahmet Efendi'nin olayı dışında bölgede görev yapıp da halk arasında fesat çıkararak halkı galeyana getirme düşüncesiyle usulsüz davranışlarda bulunan Reji memurları da olmuştur. Buna örnek olarak ise 24 Aralık 1905 tarihinde meydana gelen Hafız Mehmet Efendi'nin bu gibi davranışları gösterilebilir. Hafız Mehmet Efendi Haçin kazasında Reji memuru olarak görev icra etmiştir. Görev icra etmiş olduğu

[2188] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1893, Gömlek No: 65 (H. 22 Rabî'ül-Ahir 1309/M. 25 Kasım 891); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1958, Gömlek No: 28 (H. 11 Zi'l-ka'de 1309/M. 7 Haziran 1892); BOA. DH. MUİ. Dosya No: 153, Gömlek No: 107 (H. 22 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 11 Mart 1912); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1932, Gömlek No: 75 (H. 14 Şaban 1309/M. 14 Mart 892).
[2189] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1505, Gömlek No: 89 (H. 20 Şaban 1305/M. 2 Mayıs 1888).
[2190] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1954, Gömlek No: 101 (H. 2 Zi'l-ka'de 1309/M. 29 Mayıs 1892).

zaman zarfında halk arasında fesat çıkararak kaza halkını yönetime karşı kışkırtmaya çalışarak halkı birbirine kırdırma hedefi gütmüştür. Bunun üzerine kaza kaymakamlığı olayla ilgili soruşturma başlatmıştır.[2191]

Kaza kaymakamlığı tarafından yürütülen soruşturma neticesinde suçu sabit olan Hafız Mehmet Efendi'nin görev yerinin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda gerekli işlemlerin icra edilmesi için Adana vilâyetine bilgi aktarılmıştır. Kaymakamlık tarafından yürütülen bu soruşturmaya ek olarak valilik tarafından da soruşturma başlatılmıştır. Adana Valiliği tarafından başlatılan soruşturma neticesinde Hafız Mehmet Efendi bölgede yaşayan Gayrimüslim halka karşı Müslüman halkı kışkırttığı, kiliselere saldırma girişiminde bulunduğu, yanına toplamış olduğu birkaç sarhoşla birlikte içmiş oldukları yanmış veya sönmüş sigaraları yüksek bir yerden kadın, çocuk, yaşlı, genç fark etmeksizin gelen giden halkın üzerine attığı tespit edilmiştir. Özellikle Müslüman ve Gayrimüslim halk arasında nifak tohumları eken Hafız Mehmet Efendi hakkında yürütülen tahkikat neticesinde Haçin gibi dini açıdan hassas bir kazada bu gibi faaliyetlerin faturasının ağır olacağı ön görülerek Reji komiserliği tarafından görev yerinin değiştirildiğine dair karar Mâliye Nezâreti aracılığıyla Kozan Mutasarrıflığına iletilmiştir.[2192]

Hafız Mehmet Efendi'ye benzer Adana vilâyetinde fesat çıkaranlardan bir diğeri Payas kazası Reji memuru Mosis Efendi'dir. Çökmerzimen[2193] ahalisinden olan Mosis Efendi Hınçak komitesine üye olan babasının politik kimliğini kullanarak Payas kazasında halk arasında fesat çıkararak halkı birbirine karşı kışkırtma girişiminde bulunmuştur. Yine bunun yanı sıra Yozgat'ta büyük babasının 6 dönümlük tütün ekim ruhsatı dışında diğer tütün çiftçilerin ruhsatlarını iptal ettirerek tütünlerini sökmeye girişmesi halk arasında ciddi tepkilere neden olmuştur. Buna karşın Reji Şirketi bu gibi hareketlerde bulunan Mosis Efendi'yi görevden almak yerine yardım desteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Payas Kaymakamlığı tarafından konuyla ilgili araştırma başlatılmıştır. Yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde suçunun sabit bulunması

[2191] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1035, Gömlek No: 46 (H. 27 Şevvâl 1323/M. 25 Aralık 1905).
[2192] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1035, Gömlek No: 46 (H. 27 Şevvâl 1323/M. 25 Aralık 1905).
[2193] Adana vilâyetinin Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan Çökmerzimen köyü Payas kazası sınırları içerisinde yer almaktadır. Köyde ikamet eden nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşmaktadır. Bkz. BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 6, Gömlek No: 77 (H. 28 Zi'l-Hicce 1313/M. 10 Haziran 1896); BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 9, Gömlek No: 55 (H. 27 Muharrem 1314/M. 8 Temmuz 1896); BOA. DH. ŞFR Dosya No: 179, Gömlek No: 43 (H. 25 Cemazîye'l-Ahire 1311/M. 3 Ocak 1894).

sonucunda Mosis Efendi'nin görevden alınması kararlaştırılmıştır. Gerekli işlemlerin yapılması için Reji Şirketi'ne bilgi aktarılmıştır. Adana Reji İdaresi'ne iletilen bilgi, 8 Ağustos 1900 tarihinde Hamidiye Reji Müdüriyeti'ne iletilmiştir. Mosis Efendi'nin görevden el çektirilmesi amacıyla görev yapmış olduğu idareye bildirildiğine dair Mâliye Nezâretine de bilgi aktarılmıştır. Böylece Mâliye Nezâretinin olayla ilgili haberdar olması sağlanmıştır. Gerek Hafız Mehmet Efendi gerekse Mosis Efendi'nin halk arasında karışıklık çıkarma girişiminde bulunmaları bölge huzurunu bozmaya yönelik planların olduğunu göstermektedir. Bu gibi huzuru bozacak davranışların yabancı sermaye eliyle kurulmuş olan ve gerek ahali gerekse yerel idare tarafından bir devlet kurumu olarak görülmeyen Reji Şirketi'nin çatısı altında zuhur etmesi ise özellikle Müslüman kesimin şirkete karşı olan tepkisinin artmasına neden olmuştur. Şirket de bunun farkında olmalı ki her iki örnekte de olduğu gibi bu faaliyette bulunanları hemen cezalandırarak görev yerini değiştirme veya görevine son verme gibi cezalandırma yöntemlerine başvurmuştur.[2194]

İdarede görev yapan memurların halk arasında fesat çıkarma girişimlerine karşı yürütülen mücadele sırasında hayatını kaybeden görevliler de olmuştur. Bu bağlamda, Serçavuş Ali Efendi ile kolcu Mehmet Çavuş örnek gösterilebilir. Suçu işleyen kişiler Yozgat'ın Sorgun nahiyesine bağlı Pöhrenk köyünden Avazoğlu Kör Manok ile arkadaşı Mihail Efendi'dir. Mihail Efendi Adana'nın batı bölgesinde bir mahallede ikamet eden Plancıoğlu Manok Efendi'nin oğludur. Her ikisi de halk arasında fesat çıkarma suçundan dolayı yargılanıp suçlu bulunmuşlardır. Lakin Kör Manok ile Mihail Efendi firar etmişlerdir. Yakalanmaları amacıyla yapılan takibat sırasında taraflar arasında çatışma çıkmıştır. Yaşanan çatışma neticesinde kolculardan Serçavuş Ali Efendi ölmüş, kolcu Mehmet Çavuş ise yaralanmıştır. Ayrıca öldürülmüş ve yaralanmış olan kolcuların silahları da gasp edilmiştir. Kaçan suçluların yakalanması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar neticesinde kısa süre içerisinde suçlular yakalanmıştır. Suçluların yargılanması için Ankara Divan-ı Harp Mahkemesi'nde dâvâ açılmıştır. Görülen dâvâ neticesinde ceza kanunun 174. maddesi gerekçe gösterilerek her ikisinin idamına karar verilmiştir. Suçluların idamla

[2194] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 92, Gömlek No: 39 (H. 25 Rabî'ül-Ahir 1318/M. 22 Ağustos 1900).

cezalandırılmalarında Reji kolcularının birini öldürüp, diğerini de yaralamaları ve silahlarını gasp etmeleri etkili olmuştur.[2195]

Müslüman ile Gayrimüslim halk arasında fesat çıkarma girişimlerinin yanı sıra idarede görevli olan kolcuların halkı darp ederek halka karşı silah çektiklerine dair örnekler de mevcuttur. Bu bağlamda, Adana merkezde meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Kolcu Mustafa ve arkadaşı Yusuf Efendi kaçak tütün bahanesiyle bazı evlerde aramalar yapmaya başlamıştır. Bu aramalar sırasında kolcular ile ahali arasında arbede çıkmıştır. Bu arbede esnasında kolcular ahaliden bazı kimseleri darp ederek silah çekmiş ve tehdit etmiştir. Buna karşılık olarak darp edilen ahalinin şikâyette bulunması üzerine olayla ilgili tahkikat süreci başlatılmıştır. Tahkikat kısa süre içerisinde tamamlanarak dâvâ mahkemeye taşınmıştır. Başlatılan mahkeme süreci tamamlanarak kolcuların kanunlara uymadığı saptanarak suçlu bulunmuşlardır. Lakin mahkeme tarafından suçluluklarına dair kararın verilmiş olmasına rağmen haklarında henüz herhangi bir hükmün yerine getirilmediği tespit edilmiştir. Bunun üzerine Kürkçüoğlu Karabet Efendi Dâhiliye Nezâretine şikâyet mektubu iletilmiştir. İletilmiş olan mektupta bu gibi suçları işleyenlerin cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Kolcu Mustafa ve arkadaşı Yusuf hakkında haksız yere adam yaralama cürmünden suçlu bulunmalarına rağmen herhangi bir cezaya maruz kalmadıkları ve bir an önce bunların cezalandırılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ancak bu mektuba ne yönde cevap verildiği ve kanunsuz davranışlarda bulunup mahkeme tarafından haksız bulunan kolcular hakkında ne yönde muamele edildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. 1897 yılında meydana gelen bu olayı diğerlerinden ayrıt eden en önemli özellik usulsüz davranışta bulunan kolcunun halka karşı silah çekmesi olmuştur. Buna benzer kanunsuz girişimlerin sık sık meydana gelmiş olması ise kolculara silah ruhsatı verilmesi doğrultusunda alınan kararın imtiyaz müddeti boyunca tartışılmasına neden olmuştur.[2196]

İdarede görev yapan memurların görevlerini suiistimal ederek halka karşı zorluk çıkardıkları bir diğer nokta da tütün ekimiyle ilgili olmuştur. Mersin merkezinde ikamet eden Farolides adındaki şahıs merkezi yönetime mektup iletmiştir. İletmiş olduğu bu mektupta geçimini tütün ekimi ile sağladığını belirterek kanunsuz şekilde

[2195] BOA. İ. HB. Dosya No: 171, Gömlek No: 49 (H. 15 Ramazan 1333/M. 27 Temmuz 1915).
[2196] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 27, Gömlek No: 34 (H. 28 Şaban 1314/M. 1 Şubat 1897).

Reji nâzırı tarafından tütün ekimine engel çıkarıldığını iddia ederek şikâyette bulunmuştur. Ayrıca çekmiş olduğu mektupta 160 dönümlük arâzide her sene düzenli olarak tütün ekimi için ruhsat aldığını ve idarenin şartları çerçevesinde ekim işlemlerini yaptığını belirtmiştir. Lakin bu yıl nâzırın evraklarında bir eksikliğin olduğu yönünde fesat çıkararak tütün ekimine engel çıkardığını ifade etmiştir. Bu konunun çözümü noktasında yardım istemiştir. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde talebinin karşılanıp karşılanmadığına dair bilgi elde edilememiştir. 1900 yılında Adana'ya bağlı Mersin sancağında meydana gelen bu örnekten hareketle Reji görevlilerin tütün çiftçilerini mağdur etmeye yönelik girişimlerinin olduğunu göstermektedir. Ancak yapılan şikâyet üzerine konunun neticesine ulaşılamamış olması ise şirketin bu tür girişimler karşısında nasıl bir tavır takındığını hakkında yorum yapmamızı sınırlandırmıştır.[2197]

Görevi başındayken haksız ve usulsüz davranışlarda bulunan Reji görevlilerin suçlu bulunması durumunda aldıkları cezalara bakıldığında ise bunlardan en yaygın olanı yer değişikliğidir. Nitekim ahali de şikâyette bulununca yer değişimine yönelik talepte bulunmuştur. Bu doğrultuda 1909 yılında Reji görevlisinin yer değişimiyle ilgili şikâyet edilen isimlerden biri Karaisalı kazasında görev yapan Reji memuru Osman Efendi'dir. Bölge ahalisi tarafından Osman Efendi hakkında usulsüzlük yaptığı iddiaları ile görev yerinin değiştirilmesi yönünde şikâyetler meydana gelmiştir. Bu şikâyetler Karaisalı Kazası Naibi Mustafa Efendi aracılığı ile şirkete iletilmiştir. Yapılan şikayetler dikkate alınarak Osman Efendi hakkında ortaya atılan iddialar araştırılmaya başlanmıştır. Lakin yapılan araştırmalar neticesinde Osman Efendi'nin görev yerinin değiştirilmesine mucip bir durumun olmadığı sonucuna varılmıştır. İddiaların tamamıyla asılsız olmadığı belirtilmekle birlikte sadece görevi başındayken halkın tepkisini çekecek davranışlardan uzak durması ve görevini layıkıyla icra etmesi konusunda uyarılmıştır.[2200]

Osman Efendi'ye verilen cezalar ve görev yerinin değiştirilmesine yönelik taleplerin yanı sıra Reji Şirketi'nde görev yapan idarecilerin suçunun sabit olması durumunda almış oldukları ceza türleri arasında sürgün de yer almıştır. Bu bağlamda,

[2197] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2343, Gömlek No: 52 (H. 10 Muharrem 1318/M. 10 Mayıs 1900).
[2200] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2849, Gömlek No: 89 (H. 1 Cemazîye'l-Ahire 1327/M. 20 Haziran 1909).

örnek olarak 1918 yılında Adana'ya bağlı olan Tarsus kazasında Reji sandık memuru olarak görev yapan Atnaş Kasani ile dâvâ vekili Kostaki Efendi gösterilebilir. Görevi başlarında oldukları dönem içerisinde görevlerini suiistimal etmekten dolayı haklarında soruşturma başlatılmıştır. Yürütülen soruşturma neticesinde her ikisi suçlu bulunarak Maraş'a sürgün edilmeleri yönünde karar alınmıştır. Reji Şirketi bünyesinde istihdam edilmiş memurların usulsüz davranışlarının tespit edilmesi neticesinde sürgün cezalarının sıklıkla uygulandığı görülmektedir. Bu örnekten hareketle Adana Reji İdaresi bünyesinde görev icra ederken kanunsuz girişimlerde bulunduğu tespit edilen görevliler hakkında sürgün gibi sert cezaların uygulanması cezaların caydırıcılık özelliğini ön plana çıkararak memurlara bu gibi suçların cezasın kalmayacağının gösterilmesinin hedeflendiği söylenebilir.[2201]

Adana Reji İdaresi'nde görev yapan kolcuların usulsüz ve kanunsuz davranışları bununla kalmamış daha ileri giderek bir Müslüman kadını idare binasına kapatma cüretini de gösterebilmişlerdir. Bu olayda da görevden alma, yer değiştirme ve hapis cezaları uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlamda çöküş yaşadığı 1888 yılında Adana vilâyetinde faaliyetlerine devam eden Reji Şirketi'nde görevli Hristiyan ile Müslüman kolcuların Müslüman kadına yaptıkları çirkin saldırı olayı adliye koridorlarında yankılanmakla kalmamış Adana caddelerinde de büyük karışıklığa neden olmuştur.[2202] Şöyle ki, Adana Reji İdaresi'nde görevli olarak çalışan memur Corci Efendi ile Şükrü Bey ismindeki şahıslar Müslüman bir kadını kaçırarak Reji binasına kapatmışlardır. Burada kadını iğfal etmişlerdir. Çirkin saldırının gerçekleşmesinden sonra kadının hala Adana Reji İdaresi'nin binasına kapatılmış olması ve bölgede yaşayan Müslümanların bu çirkin saldırıyı duymaları üzerine halk arasında taşkınlığa neden olmuştur.[2203]

Yaşanan bu taşkınlığın önlenmesi için Adana Reji İdaresi tarafından suçluların cezalandırılması amacıyla yakalandıkları halka duyurulmuştur. Ancak bu gelişmeler halkın öfkesini dindirmeye yetmemiştir. Bu öfkelerin gerekçesi ise idarenin muhasebecisidir. Çünkü görevine devam etmekte olan muhasebeci Fransuva'nın bu

[2201] BOA. DH. EUM. 3. Şb. Dosya No: 25, Gömlek No: 57 (H. 15 Şaban 1336/M. 26 Mayıs 1918).
[2202] Cezmi Zeki Yurtsever, *Hatıralar Canlanırsa Tarih Seslenir–Adana Şehir Tarihi,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Matbaası, 2017), 155-156.
[2203] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1521, Gömlek No: 117 (H. 7 Zi'l-ka'de 1305/M. 16 Temmuz 1888).

işe karıştığına dair şikâyetler olmuştur. Adana Valiliği tarafından bu kişinin görevi başında bulunması halk arasında ciddi tepkilere neden olduğu ve orada bulunduğu müddetçe halkın teskin olmayacağı belirtilerek görev yerinin değiştirilmesi talep edilmiştir. Buna karşın suçu işleyen Corci ile Şükrü Efendi ve suça karıştığı iddia edilen muhasebeci Fransuva hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır.[2204]

İğfal dâvâsı ile ilgili yürütülen soruşturma neticesinde Katolik milletinden olan Corci Efendi ile İslam ahalisinden olan Şükrü ismindeki iki kişinin 6 Temmuz 1888 tarihinde çarşamba günü gece yarısı saat 01:00'da genç bir Müslüman kızı kaçırdıkları tespit edilmiştir. Bu kişiler tarafından 24 saat boyunca idareye kapatılan kızın bırakılmaması üzerine Müslüman ahali idareye hücum etmek için toplanmaya başlamıştır. Ertesi gün sabah saat 11:00'da evine dönmek üzere Reji İdaresi'nden çıkan Reji nâzır memuru Mehmet Bey'in, halkın idareye hücum edeceğini haber alması üzerine Adana Reji İdaresi'ne geri dönmüştür. Mehmet Bey idareye döner dönmez yerel idarecilerden destek talebinde bulunmuştur. Buna karşın yerel idareden gönderilen polis komiseri ile halkın önde gelenlerinden birkaç kişi eşliğinde kadın kapalı tutulduğu odadan dışarı çıkarılarak yerel idarecilere teslim edilmiştir.[2205]

Suçu işleyenlerin mahalli idarecilere teslim edilmesi ayaklanan halkın biraz sakinleşmesini sağlamıştır. Fakat bu sırada idare binasının önünde toplanan halka idarede görev yapan muhasebeci Fransuva'nın idarenin pencerelerine çıkararak hareketlerle edepsizlikte bulunması üzerine halk arasında tekrar taşkınlığın yaşanmasına neden olmuştur. Bunun üzerine idarenin pencerelerinin tekrar kapatılması kararı alınmıştır. Ancak idare ile mahalli idarecilerin bu gibi hareketleri halkı teskin etmeye yetmemiştir. Davranışından da anlaşılacağı gibi muhasebeci Fransuva'nın da bu işte dahli olduğunu belirten ahali muhasebecinin görevden alınmasını istemişlerdir. Alınmaması durumunda ise bölgede asayişin sağlanamayacağını Dâhiliye Nezâretine valilik aracılığı ile bildirmişlerdir. Bu nedenden dolayı muhasebecinin en erken zamanda idareden alınarak farklı bir bölgede görevlendirilmesi talep edilmiştir.[2206]

[2204] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1521, Gömlek No: 117 (H. 7 Zi'l-ka'de 1305/M. 16 Temmuz 1888).
[2205] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1539, Gömlek No: 115 (H. 29 Zi'l-Hicce 1305/M. 6 Eylül 1888).
[2206] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1539, Gömlek No: 115 (H. 29 Zi'l-Hicce 1305/M. 6 Eylül 1888).

Bu doğrultuda muhasebeci Fransuva hakkında yapılan araştırmalar neticesinde Reji Şirketi tarafından Dâhiliye Nezâretine aktarılan bilgide en kısa zamanda görev yerinin değiştirileceği sözü verilmiştir. Adana vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine iletilen yazıda zikredilen kişinin görevi başında olduğunu, hala görevden alınmadığını ve bu durumun da halk nezdinde ciddi rahatsızlığa sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Bunun üzerine 24 Temmuz 1888 tarihinde Dâhiliye Nezâreti tarafından komiserlik aracılığı ile Adana Reji İdaresi'ne bilgi aktarılmıştır. İdareye iletilen bilgiyle muhasebecinin bir an önce görev yerinin değiştirilmesi emredilmiştir. Böylece halkın talebi karşılanarak halk teskin edilmiş olunacaktır.[2207]

Gerekli tahkikatın ve verilen emrin yerine getirilmesi amacıyla Reji Şirketi müşaviri Halim Efendi, 28 Temmuz 1888 tarihinde *Sıtraruç* isimli gemiyle bölgeye gönderilmiştir. Bölgeye gönderilmesinin tek nedeni Adana'da iç karışıklığa yol açacağı ihtimali yüksek olan bir Müslüman kadının Adana Reji İdaresi görevlileri tarafından iğfal meselesinin tahkik edilerek bir an önce suçluların hesap vermesini sağlamaktır.[2208] Adana vilâyetine ulaşan Reji Şirketi Müşaviri Halim Efendi'nin Fransuva hakkında tahkikata başlaması üzerine Fransuva Mersin'e gitmiştir. Dâvânın neticelenmesi ve tahkikat sürecini buradan takip etme kararı almıştır.[2209] Gece yarısı kaçırılarak binaya hapsedilen Müslüman kadın dâvâsıyla ilgili yapılan araştırmalar sonucunda olayların teskin edilmesi amacıyla hükümetçe olaya karışanların tespit edilip Bidayet Mahkemesi'ne teslim edilmeleri kararlaştırılmıştır. Ancak burada görev yapan mahkeme reisi Mucip Efendi tarafından suçluların korunduğuna dair şikâyet Adana vilâyetinde ikamet eden Abdülkadir Efendi ve şehrin önde gelenlerinin imzasıyla merkeze iletilmiştir.[2210]

Abdülkadir Efendi imzasıyla Adliye Nezâretine çekilmiş olan bu şikâyet mektubu nezaret tarafından incelenmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Bidayet Mahkeme Reisi Mucip Efendi hakkında yapılan tahkikat sonucunda suçluları himayesi altına aldığına dair bir delilin veya resmî evrakın olmadığı saptanmıştır. Bu nedenden dolayı şikâyetin aslının olmadığına yönelik karar, Adana vilâyetine iletilmiştir.

[2207] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1539, Gömlek No: 115 (H. 29 Zi'l-Hicce 1305/M. 6 Eylül 1888).
[2208] BOA. Y. PRK. ASK. Dosya No: 48, Gömlek No: 13 (H. 19 Zi'l-ka'de 1305/M. 28 Temmuz 1888).
[2209] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1542, Gömlek No: 35 (H. 6 Muharrem 1306/M. 12 Eylül 1888).
[2210] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1529, Gömlek No: 43 (H. 27 Zi'l-ka'de 1305/M. 5 Ağustos 1888).

Müslüman bir kadını iğfal edip Adana Reji İdaresi'ne kapatma meselesinden dolayı meydana gelen bu yüz kızartıcı olayda Corci ve Şükrü Efendi hakkında görülen yargılama neticesinde bu kişilerin tutuklanmasına yönelik karar alınmıştır. Muhasebeci Fransuva'nın ise halkı kışkırtma faaliyetlerinde bulunmasından dolayı görev yerinin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Adana vilâyetinin önde gelenlerinden biri olan Abdülkadir Efendi'nin iddia ettiği suçluları koruduğu belirtilen Bidayet Mahkemesi Ceza Daire Reisi Mucip Efendi[2211] hakkında ise yapılan tahkikat neticesinde bu iddiaları kanıtlayıcı delil bulunmamasından dolayı suçsuz olduğu yönünde karar alınmıştır. Bir diğer ifadeyle Bidayet Mahkemesi Ceza Daire Reisi Mucip Efendi hakkında isnat edilen suçların delil yetersizliğinden dolayı sabit bulunmadığı yönünde karara varılmıştır.[2212]

Benzer vakanın 20 Haziran 1889 tarihinde Bitlis Reji Müdüriyetinde meydana geldiği saptanmıştır.[2213] Agop Efendi, zevcesine Reji müdürü, muhasebecisi ve hademeleri tarafından tecavüz edildiğine dair şikâyette bulunmuştur.[2214] Lakin daha sonradan gerekçesi bilinmeyen bir nedenden dolayı dâvâ geri çekilmiştir. Bitlis'te meydana gelen bu vaka, bu tür ahlaksız girişimlerin sadece Adana vilâyeti ile sınırlı olmadığının anlaşılabilmesi açısından önem arz etmektedir.[2215]

Adana Reji İdaresi'nde görevli memurların uygunsuz davranışlarda bulunan isimlere bir diğer örnek olarak Reji memuru Selahaddin Efendi gösterilebilir. 1917 yılında Tarsus'ta görev yaptığı sırada Çerkes ve Türkmen ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgeler olan Reyhanlı ve İskenderun'da ahlaksız davranışlarda bulunmuştur. Bölge ahalisi tarafından bu doğrultuda şikâyetler meydana gelmiştir. Yapılan şikâyetlerde sadece Reji memuru Selahaddin Efendi'nin usulsüzlüklerinden yakınılmamış ayrıca görevini suiistimal ederek Müslüman halkın tepkisine neden olacak davranışlarda bulunan kaza mahkeme hâkimi Haydar Efendi, tapu memuru Antakyalı Veli ile Kilise tahsil memuru Remzi Efendi hakkında da şikâyette bulunulmuştur. Ayrıca şikâyet metninde bu kişilerin görev yerlerinin değiştirilmesi

[2211] 1896 yılında kifayetsizliği nedeniyle reislik görevinden alınarak yerine İzzettin Efendi tayin edilmiştir. Bkz. BOA. DH. TMIK. S. Dosya No: 5, Gömlek No: 115 (H. 10 Şaban 1314/M. 14 Ocak 1897).
[2212] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1566, Gömlek No: 14 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 19 Kasım 1888).
[2213] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1630, Gömlek No: 9 (H. 21 Şevvâl 1306/M. 20 Haziran 1889).
[2214] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2443, Gömlek No: 118 (H. 10 Ramazan 1318/M. 1 Ocak 1901).
[2215] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1649, Gömlek No: 138 (H. 23 Zi'l-Hicce 1306/M. 20 Ağustos 1889).

talep edilmiştir. Lakin bu talebin ne yönde neticelendiği ve şikâyetle ilgili tahkikat sürecinin başlatılıp başlatılmadığına dair malumata ulaşılamamıştır. Her ne kadar bu konuyla alakalı yürütülen soruşturmaya dair bilgiler mevcut değilse de idarenin daha önceki örneklerde takındığı tavırlardan hareketle soruşturmanın yürütülerek suçlarının sahip olması halinde gerekli olan kanuni muamelenin yerine getirilmiş olması muhtemeldir.[2216]

Adana Reji İdaresi'nde görevli memurların halka karşı takındıkları usulsüz ve kanunsuz davranışlarının yanı sıra ait oldukları kuruma karşı da birtakım usulsüzlüklerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, gösterilecek örneklerden biri de 1890 yılında Adana vilâyetine bağlı olan Gülnar kazasında meydana gelen gelişmedir. Şöyle ki, Gülnar Reji memuru Andon Balyan Efendi zimmetine para geçirerek kaçmıştır. Reji Şirketi'nden Adana vilâyetine aktarılmış olan bilgiler Balyan Efendi'nin Kıbrıs'ın Lefkoşa kentinde bulunduğunu içermektedir. Bu tespit ise yürütülen araştırmalar neticesinde biraderinin kendisine yazmış olduğu mektuptan sağlanan bilgilerle saptanmıştır. Bu doğrultuda Balyan Efendi'nin yakalanması için harekete geçilmiştir. Bu çerçevede Adana Reji İdaresi tarafından aktarılan bilgiler Dâhiliye Nezâretine iletmiştir. Dâhiliye Nezâreti ise gerekli tahkikatı yaptıktan sonra gelen bu talebin Kıbrıs'a iletilmesi amacıyla Hariciye Nezâretine bilgi iletilmiştir.[2217] Hariciye Nezâreti tarafından konu hakkında gerekli incelemeler yapıldıktan sonra Adana vilâyetine tekrar konuyla ilgili geri dönüş yapılmıştır. Buna göre idarenin parasını çalarak Kıbrıs'a firar eden Gülnar Reji memuru Andon Balyan Efendi'nin takibatının yapılıp yakalanmasından sonra Adana'ya getirileceği belirtilmiştir.[2218]

Kıbrıs yönetiminden 15 Şubat 1890 tarihinde Hariciye Nezâreti tarafından iadesi istenen Balyan Efendi'nin yakalanıp Adana vilâyetine teslim edilmesi için gerekli olan resmî evraklar yerel idare ile Reji tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan bu evraklar Hariciye Nezâreti tarafından Kıbrıs yönetimine iletilmiştir. Kıbrıs yönetimi ise elde edilen bu belgeler çerçevesinde konu hakkında araştırmalar yapmıştır. Kısa süre içerisinde araştırmalar neticelenerek Kıbrıs yönetiminden Balyan Efendi ile ilgili Hariciye Nezâretine cevap yazısı gönderilmiştir. Bu cevapta Balyan Efendi hakkında

[2216] BOA. TŞR. HL. Dosya No: 5, Gömlek No: 135 (H. 15 Safer 1333/M. 2 Ocak 1915).
[2217] BOA. HR. TH. Dosya No: 96, Gömlek No: 91 (H. 24 Cemazîye'l-Ahire 1307/M. 15 Şubat 1890).
[2218] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1701, Gömlek No: 67 (H. 2 Receb 1307/M. 22 Şubat 1890).

iddia edilen suçu işleyip işlemediğine dair kanıt olmadan tutuklanamayacağı, ellerinde mahkeme kararı ve parayı kaçırdığına dair belgenin olması durumunda yakalanıp Adana vilâyetine teslim edilebileceği belirtilmiştir. Fakat Adana vilâyeti ile Reji Şirketi'nin gerekli olan resmî evrakları sunup sunmadığı ile ilgili bilgiye ulaşılmamakla birlikte dâvânın seyri hakkında da malumat edinilememiştir. Dolayısıyla Balyan Efendi'nin akıbetiyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak aşağıda benzer suçtan dolayı Artin Efendi hakkında başlatılan tahkikat süreci neticesinde suçlu bulunması halinde gerekli hukuki muamelenin yapılmasından hareketle Andon Balyan Efendi hakkında da her ne kadar dâvâ süreci takip edilmemiş olsa da suçlu bulunmuş olması halinde gerekli olan hukuki muamelenin icra edildiği söylenebilir.[2219]

Zimmetine idarenin parasını geçiren bir diğer isim de Cebel-i Bereket sancağı Reji memuru Artin Efendi olmuştur. Artin Efendi, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görevini icra etmiş olduğu yıllarda idarenin sandığında bulunan 14.000 küsur kuruşu zimmetine geçirmiştir. Bunun karşılığında hakkında başlatılan soruşturma neticesinde İskenderiye'ye kaçtığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine Adana Valiliği şahsın derdesti için çalışmalara başlamıştır. Bu doğrultuda Adana Valiliğinden 25 Aralık 1909 tarihinde Mısır Hıdivliğine aktarılan bilgide İskenderiye'de bulunan Artin Efendi'nin yakalanıp derdest edilmesi talep edilmiştir.[2220]

Mısır Hıdivliği ise Adana Valiliğinden almış olduğu bu bilgiye cevap olarak Artin Efendi'nin yakalanabilmesi için eşkâlinin belirtilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Buna karşın Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü'nden cevap 24 Ocak 1910 tarihinde yazılmıştır. Mısır'a gönderilen cevapta Artin Efendi'nin daha önce Maraş'a bağlı Şakirdere mahallesinde yaşarken Adana'nın Cebel-i Bereket sancağına[2221] bağlı

[2219] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1707, Gömlek No: 25 (H. 19 Receb 1307/M. 11 Mart 1890).
[2220] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 37, Gömlek No: 18 (H. 22 Rabî'ül-Ahir 1328/M. 3 Mayıs 1910).
[2221] I. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleştirilen mübadeleyle Yunanistan'dan Cebel-i Bereket bölgesine iskân ettirilen Rumların geçimlerini sağlamak için tütün ekimi yapmak istemişlerse de rejinin yasaklarıyla karşılaşmışlardı. Bkz. Murat Polat, "Lozan Barış Antlaşmasına Göre Mübadele Uygulamaları ve Cebel-i Bereket Sancağına Yerleştirilen Mübadiller", *Journal Of OKUFED,* 2/2, (Aralık 2020): 47.

olan Yarpuz[2222] kasabasına taşındığı bilgisi aktarılmıştır.[2223] Ayrıca Artin Efendi'nin eşkâli ile ilgili bilgiler ise şu şekilde tarif edilmiştir; Uzun boylu, zayıf vücutlu, sabun çehreli, siyah bıyıklı, buğday gözlü, düz alınlı, sivri burunlu, siyah kaşlı ve 35 yaşında olduğu belirtilmiştir. Artin Efendi hakkında detaylı bilgilerin aktarılması bir an önce yakalanması için Adana Reji İdaresi ve yerel yöneticiler tarafından verilen önemi göstermektedir.[2224] Mısır Hıdivliği tarafından bu tarifler göz önünde bulundurularak yapılan araştırmalar neticesinde tarife uygun birinin bulunamadığını Adana vilâyetine iletilmiştir. Lakin Artin Efendi'nin bulunup bulunmadığına dair bilgi mevcut değildir. Nitekim yapılan arşiv ve kaynak taraması neticesinde Artin Efendi'nin akıbeti ile ilgili veriye ulaşılamamıştır.[2225]

İdarede görev yapan memur ile kolcuların karışmış olduğu bir diğer kanunsuzluk ise kaçakçılığa müsamaha gösterilmesi veya kaçakçılarla iş birliği yapılmış olmasıdır. Bu bağlamda, 1907 ile 1908 yılları arasında idarede görev yapan zabıta veya kolcuların alenen kaçak tütün satışı yapan kişilere müsamaha göstermesi imparatorluk genelinde tütünden elde edilen hasılatta düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda gelirlerde yaşanan düşüş ve artışlara dair veriler tablo 47'de yer almaktadır.

[2222] 1879 yılında Payas sancağı Yarpuz'a taşınmış ve Osmaniye, Cebel-i Bereket sancağı adını almıştır. 1877 yılından 1907 yılına kadar Yarpuz kasabası Cebel-i Bereket sancağının merkezi olarak idare edilmiştir. 1908 yılında yapılan değişiklikle birlikte sancağın merkezi Erzin'e taşınmıştır. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1522, Gömlek No: 13 (H. 8 Zi'l-ka'de 1305/M. 17 Temmuz 1888); BOA. DH. MKT. Dosya No: 1149, Gömlek No: 11 (H. 11 Muharrem 1325/M. 24 Şubat 1907); BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 511, Gömlek No: 98 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1325/M. 16 Mayıs 1907). BOA. İ. HUS. Dosya No: 150, Gömlek No: 49 (H. 21 Zi'l-Hicce 1324/M. 5 Şubat 1907).

[2223] BOA. DH. H. Dosya No: 9, Gömlek No: 2 (H. 29 Ramazan 1328/M. 4 Ekim 1910).

[2224] BOA. A.) MTZ. (05), Dosya No: 6, Gömlek No: 226 (H. 22 Safer 1329/M. 22 Şubat 1911).

[2225] BOA. A.) MTZ. (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 58 (H. 24 Rabî'ül-Ahir 1328/M. 5 Mayıs 1910).

Tablo 47: Reji Şirketi Kasım Ayı Satış Cetveli (1907-1908)

	Vilâyet İsmi	Kasım 1907	Kasım 1908	Düşüş	Artış
İstanbul ve Anadolu Vilâyetleri	İstanbul	5.408.300	4.320.100	1.088.200	-
	İstanbul Çevresi	969.200	805.300	163.900	-
	Adana	**637.700**	**702.200**	**-**	**64.500**
	Halep	399.800	326.000	73.800	-
	Ankara	489.200	410.000	79.200	-
	Beyrut	2.106.500	2.150.700	44.200	-
	Bursa	733.900	653.100	80.800	-
	Kastamonu	157.700	155.000	2.700	-
	Cide	392.100	227.900	164.200	-
	Erzurum	234.800	227.500	7.300	-
	İzmit	187.200	143.000	44.200	-
	Konya	708.800	636.300	72.500	-
	Midilli	405.700	240.400	165.300	-
	İzmir	3.195.500	2.650.000	545.500	-
	Samsun	238.400	190.700	47.700	-
	Trabzon	301.600	193.000	282.300	-
	Trablusgarp	591.300	536.000	55.300	-
Rumeli Vilâyetleri	Edirne	773.700	848.800	-	75.100
	Kavala	86.200	88.500	-	2.300
	Yanya	389.600	407.000	-	17.400
	Selanik	1.349.200	1.500.700	-	151.500
	İşkodra	29.900	36.000	-	6.100
	İskeçe	10.300	24.800	-	14.500

Kaynak: BOA. DH. MKT. Dosya No: 2701, Gömlek No: 62 (H. 14 Zi'l-Hicce 1326/M. 7 Ocak 1909).

Tablodaki veriler incelendiğinde İstanbul vilâyeti ve çevresinde 1907 yılının Kasım ayı itibariyle 6.377.500 kuruşluk satış yapılırken, 1908 yılında bu oran 5.125.400 kuruşa düşmüştür. Adana vilâyetinde 1907 yılında 637.700 kuruş satış yapılırken, 1908 yılında ise bu oran 702.200 kuruşa yükselmiştir. Halep vilâyetinde 1907 yılında satışı yapılan tütün tutarı 399.800 kuruş iken, 1908 yılında 326.000 kuruşa düşmüştür. Ankara vilâyetinde 1907 yılında 489.200 kuruş iken, 1908 yılında 410.000 kuruşa düşmüştür. Beyrut vilâyetinde ise 1907 yılında 2.106.500 kuruş tütün ticareti yapılırken, 1908 yılında ise bu 2.150.700 kuruşa yükselmiştir. Bursa vilâyetinde 1907 yılında 733.900 kuruş satış yapılırken, 1908 yılında ise 653.100

kuruşa gerilemiştir. Kastamonu vilâyetinde 1907 yılında satışı yapılan miktar 157.700 kuruş iken, 1908 yılında bu oran 155.000 kuruşa düşmüştür. Cide bölgesinde 1907 yılında 392.100 kuruş tütün ticareti yapılmışken, 1908 yılında ise bu oran 227.500 kuruşa düşmüştür. Erzurum vilâyetinde 1907 yılında 234.800 kuruş tütün satışı yapılırken, 1908 yılında ise bu oran 227.500 kuruşa düşmüştür. İzmit vilâyetinde 1907 yılında bu oran 187.200 kuruşken, 1908 yılında ise oran 143.000 kuruşa düşmüştür. Konya vilâyetinde ticareti yapılan tütün miktarı 1907 yılında 708.800 kuruş iken, bu oran 1908 yılında 636.300 kuruşa gerilemiştir. Midilli bölgesinde ise 1907 yılında 405.700 kuruş satış yapılırken, 1908 yılında ise 240.400 kuruş satış yapılmıştır. İzmir vilâyetinde 1907 yılında bu oran 3.195.500 kuruş iken, 1908 yılında 2.650.000 kuruşa gerilemiştir. Samsun vilâyetinde 1907 yılında bu oran 238.400 kuruş iken, 1908 yılında ise bu oran 190.700 kuruşa düşmüştür. Trabzon vilâyetinde 1907 yılında satışı yapılan tütün tutarı 301.600 kuruş iken, 1908 yılında ise bu oran 193.000 kuruşa kadar düşmüştür. Trablusgarp vilâyetinde ise 1907 yılında bu oran 591.300 kuruş iken, 1908 yılında ise 536.000 kuruşa düşmüştür. Anadolu bölgesinde belirtildiği gibi Adana vilâyeti dışında üretimi yapılan diğer tüm vilâyetlerde tütün ticaretinden elde edilen gelirlerde düşüş yaşanırken Rumeli bölgesinde ise Edirne, Kavala, Yanya, Selanik, İşkodra ve İskeçe bölgelerinde ise tütün gelirlerinde artışın olduğu tespit edilmiştir. Meydana gelen bu gelir düşüşlerin farklı nedenleri bulunmakla birlikte idare görevlilerinin kaçakçılığa göz yumması veya kaçakçılarla iş birliği yapmaları da etkili olmuştur.[2226]

İdarenin kolcu ve memurlarının zimmetlerine para geçirme ve kaçak tütüne müsamaha gösterme gibi kanun dışı uygulamalarının yanı sıra bizzat görevlilerin kaçak tütün kullanımında bulunduklarına dair örnekler de saptanmıştır. Bu bağlamda, 1899 yılında Adana vilâyetine bağlı olan Ermenek kazasında meydana gelen gelişme örnek gösterilebilir. Kazada görev yapan Reji memuru Ahmet Bey, idaresi altında bulunan kolcuların kaçak[2227] tütün kullanımını yasaklamıştır. Esasen kaçak tütün kullanımının Reji memurları tarafından kullanılması yasak olmasına rağmen böyle bir

[2226] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2701, Gömlek No: 62 (H. 14 Zi'l-Hicce 1326/M. 7 Ocak 1909).

[2227] Menemen'de reji kolcularının tütün kaçakçılığı yaptıklarına dair reji memuru Şerif Bey tarafından tespit edilmesi neticesinde tümünün görevine son verildiği tespit edilmiştir. Bkz. Ersin Doğer, *İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen Ya da Tarhaniyat Tarihi,* 1. Baskı, (İzmir: Sergi Yayınevi, 1998), 136.

gelişmenin yaşanması bölgede Reji görevlilerin yoğun olarak kaçak tütün kullandıklarını göstermektedir. Yasaklara ve ciddi önlemlere rağmen kolcular arasında bazı kişiler kaçak tütün kullanmaya devam etmişlerdir. Ayrıca konuyla ilgili yürütülen çalışmalar neticesinde elde edinilen bilgiler çerçevesinde kolcuların sadece kaçak tütün kullanmakla yetinmedikleri gibi kaçak tütün ticareti de yaptıkları saptanmıştır. Bunun üzerine bu yasadışı faaliyetleri işleyenler hakkında tahkikat süreci başlatılarak suçluların cezalandırılması kararı alınmıştır. Fakat bu karardan sonra kaçak tütün kullanmaya devam eden memurun olup olmadığı, var ise ne yönde muameleye tabi tutulduğuna dair bilgi mevcut değildir. Nitekim arşiv taramasında buna dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak kolcuların veya Reji memurlarının kaçak tütün kullanımının yanı sıra kaçak tütün ticareti yapmaya yönelik işlemiş oldukları suçun kabul edilmez olduğundan hareketle memurların veya kolcuların yargılama neticesinde suçların sabit olması halinde ağır şekilde cezalandırılma ihtimallerinin çok yüksek olduğu söylenebilir.[2228]

Adana Reji İdaresi bünyesinde görev yapan memurların usulsüzlüklerine neden olan bir diğer gelişme de ruhsatsız silah taşımalarıdır. Sözgelimi, 1904 yılında Kozan sancağında meydana gelen vaka örnek gösterilebilir. Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nde görev yapan muhasebeci Mığırdiç Efendi usulsüz olarak bir tüfek almıştır. Bu konuyla ilgili yapılan araştırma neticesinde tüfeğin yivli taklidi ve seri atış yapan bir silah olduğu anlaşılmıştır. Bu tür silahların genel olarak Marsilya'dan kaçak yollarla getirilerek Mersin sancağına sokulmakta olduğu ve buradan da Adana vilâyetine getirilerek satılmakta olduğu tespit edilmiştir. Reji müdürü ile muhasebeci Mığırdiç Efendi'nin ifadeleri alındıktan sonra bu gibi silahların yasak olduğu belirtilerek serbest bırakılmıştır. Adana ve Kozan'a iletilen bilgilerde piyasada bu gibi silahların çok fazla olduğu ve toplanması gerektiği de belirtilmiştir. Kolcuların ruhsatsız silah taşımasının yanı sıra taşınmış olan bu silahın kaçak yollarla ülkeye giriş yapmış olması vakanın daha da önem kazanmasını sağlamıştır. Nitekim bu tür kaçak silahların ülke asayişini ciddi manada bozulmasına yol açtığı bilinmekteydi. Bu durum hükümetin konuyla daha da yakından ilgilenmesine yol açmıştır.[2229]

[2228] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2190, Gömlek No: 2 (H. 4 Zi'l-Hicce 1316/M. 15 Nisan 1899).
[2229] BOA. A.) MKT. MHM. Dosya No: 617, Gömlek No: 39 (H. 24 Safer 1322/M. 10 Mayıs 1904).

Halep ve Adana kumandanlığı arasında gerçekleşen yazışmalar neticesinde bu tür silahların tehlikeli olduğu gerek reji memurlarının gerekse halkın eline geçmemesi için gerekli önlemlerin alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca gümrüklerden geçişin önlenmesi amacıyla gerekli olan tedbirlerin de bir an önce alınması yönünde gümrük idaresinin de bu konuda bilgilendirilmesi kararı alınmıştır.[2230] Bu doğrultuda Mersin Eczay-ı Nariye[2231] Müfettişliği tarafından yapılan araştırmalar neticesinde bu tür tüfeklerin Mersin'e getirilmesini sağlayan Adana Reji İdaresi muhasebecisi Dirağı olduğu anlaşılmıştır. Dirağı Efendi hakkında soruşturma süreci başlatılmıştır. Yapılan soruşturma neticesinde muhasebeci Dirağı Efendi suçlu bulunarak tutuklanmış ve getirmiş olduğu 18 adet tüfeğe Adana'da el konularak ilgili birimlere teslim edilmiştir.[2232]

Kozan sancağında Reji memuru olarak görev yapan usulsüz davranışlarda bulunan bir diğer isim de Kozan Sancağı Reji Memurluğunda müdür olarak görev yapan Hazım Efendi[2233] olmuştur. Hazım Efendi, Sis kazasında memur olarak görev yapmıştır. Kars-ı Zülkadriye ahalisinden olan Hazım Efendi görevini icra etmiş olduğu yıllarda ayrılıkçı Ermenilerin faaliyetlerini takip ederek malumat toplamıştır. Toplamış olduğu bu bilgileri ise merkeze bildirmiştir. Osmanlı yönetimi adına yarar sağlayacak istihbarı bilgiler toplayarak bölgede meydana gelen gelişmeleri merkeze iletme görevini üstlenmiştir. Ancak müdürlük görevinden kısa bir süre sonra Sis kazasında yaşayan Türk ve Ermeni vatandaşlarının ortak imzasıyla siyasete bulaştığına, bölgede bazı kanunsuz olaylara karıştığına ve görevini suiistimal ettiğine dair iddialar ortaya atılmıştır. Bunun üzerine Kozan Mutasarrıflığı tarafından Adana vilâyetine 1904 yılında görev yerinin değiştirilmesi yönünde bir talep iletilmiştir.[2235] Müdür Hazım Efendi'yi şikâyet edenler Hazım Efendi'nin 1878 yılında meydana gelen Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanında da etkisinin olduğunu ve bundan dolayı 20 yıl hapis cezası almış olmasını da belirtmişlerdir.[2236]

[2230] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 171, Gömlek No: 2 (H. 26 Safer 1322/M. 12 Mayıs 1904).
[2231] Patlayıcı maddeler anlamına gelmektedir. Bkz. Erciment Sarıay, "Ankara Vilâyetinden Yolsuzluk ve Kaçakçılık Üzerine Bazı Tespitler (1908-1918)", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 5/1, (Bahar 2020), 433.
[2232] BOA. DH. MKT. Dosya No: 888, Gömlek No: 7 (H. 1 Receb 1322/M. 11 Eylül 1904).
[2233] *Adana Vilâyet Salnamesi*, Hicri 1312, s. 163.
[2235] Yurtsever, *Kozan Tarihi*, 227-228.
[2236] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1006, Gömlek No: 29 (H. 16 Receb 1323/M. 16 Eylül 1905).

Adana Valiliği gelen bu talebi inceledikten sonra 14 Ağustos 1905 tarihinde Dâhiliye Nezâretine iletmiştir. Dâhiliye Nezâreti tarafından yürütülen soruşturma neticesinde alınan karar Adana Valiliği aracılığı ile Kozan'a gönderilmiştir. Kozan Mutasarrıflığı tarafından alınan bilgide Hazım Efendi'nin daha önce bölgede yaşanmış olan Kozanoğlu dâvâsından yargılanıp idama mahkûm edildiğini ve yirmi yıldır firarda olduğunu daha sonraları ise Reji Şirketi tarafından müdür olarak görevlendirildiği (1912 yılında) bilgisinin yanı sıra bu gibi görevlerde tutulmaması yönünde ifadelere yer verilmiştir. Yine kanun gereği olayın meydana geldiği bölgede görevlendirilmesinin hukuka aykırı olmasından dolayı görev yerinin bir an önce değiştirilmesi talep edilmiştir.[2237]

Gelen bu talep neticesinde olayla ilgili araştırmanın yapılması amacıyla bölgeye gönderilen müfettiş heyeti 19 Aralık 1905 tarihinde rapor hazırlanmıştır. Raporun içeriğine bakıldığında Hazım Efendi'nin ve Kozan sancağı tahrirat memuru Nedim Bey'in başka yere tayininin kaldırılması yönünde şikâyet talebi Kozanlı Çamurdanzade Hafız Osman Efendi ve arkadaşları tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Müfettiş heyetinin yapmış olduğu araştırma neticesinde ve yapılan mahkemenin de sona ermesiyle birlikte Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Reji Şirketi'nin de görüşleri ve savunmaları alınmıştır. Bu doğrultuda her iki şahsın da Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü'nden alınarak farklı bir yere tayin edilmelerine yönelik karar 10 Ocak 1907 tarihinde alınmıştır. Ancak Çamurdanzade Hafız Osman ile arkadaşlarının yapmış olduğu şikâyetin asılsız olduğu ve bir iftiradan ileri geldiğine kanaat getirilerek cezalandırılmaları yönünde de karar alınmıştır.[2238]

Reji Şirketi'nde görev yapan memurların kanuna aykırı olarak davrandıkları bir diğer husus da tütün eken, satan ve tüketen halk arasında adam kayırma girişimleri olmuştur. Bu durumla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde bilindiği gibi tütün ekimi için idarede resmî ruhsat alınması zorunlu tutulmuştur. Fakat ruhsatnamesi olmadığı halde tütün ekimi yapan çiftçiler de olmuştur. Bunlar hakkında yapılan araştırmalar sonucunda bu gibi girişimlerde bulunanların idarede görev yapan memur ve kolcuların akrabaları olduğu anlaşılmıştır. Burada idarecilerin usulsüzlükleri kendi akraba ve

[2237] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 358, Gömlek No: 66 (H. 13 Şevvâl 1321/M. 2 Ocak 1904).
[2238] BOA. DH. MKT. Dosya No: 999, Gömlek No: 63 (H. 20 Cemazîye'l-Ahire 1323/M. 22 Ağustos 1905).

dostlarını kayırarak ruhsatsız şekilde tütün ekmelerine müsaade etmeleri veya evrakta sahtecilik yaparak tütün ekimi için ruhsa vermeleri olmuştur. Merkezden vilâyetlere iletilmiş olan yazıda, bu gibi olaylara engel olunması için talimatta bulunulmuştur. Bu bilginin aktarıldığı vilâyetlerden biri de Adana olmuştur. Ancak yapılan taramalar neticesinde Adana vilâyetinde bu türden yaşanan bir vakaya rastlanılmadığı tespit edilmiştir.[2239]

Adana Reji İdaresi'nde bu gibi usulsüz davranışların yanı sıra görevlilerin muhbirlik yaptığına dair vakalara da rastlanmıştır. Bu tür vakaların meydana gelmesinde şirketin çok uluslu yapı olarak çok uluslu sermaye eliyle kurulmuş olması etkili olmuştur. Bu doğrultuda 1916 yılında Silifke sancağında meydana gelen olay örnek vaka olarak incelenebilir. Şöyle ki, Silifke sancağında Reji muhasebecisi olarak görev yapan Ermeni Lion Efendi ve ambarcı Karabet Efendi hakkında alenen Fransız muhbirliği yaptıklarına dair şikâyetler meydana gelmiştir. Şirketin ortaklarından birinin de Fransızlar olduğu unutulmamalıdır. Yapılan bu şikâyetlerin değerlendirilmesi sonucunda haklarında tahkikat süreci başlatılmıştır. Dâhiliye ve Mâliye Nezâretinin bilgisi doğrultusunda jandarma kumandanlığı tarafından yürütülen tahkikat sonucunda Lion Efendi'nin aşikâr şekilde bölgeden toplamış olduğu istihbarı bilgileri Fransız muhataplarına aktardığı tespit edilmiştir. Konu mahkemeye taşınarak dâvâ süreci başlatılmıştır. Elde edilen delil ve bulguların incelenmesi neticesinde Lion Efendi suçlu bulunmuştur. Bu gibi muhbirlik yapan kişilerin devlet ve şirket çıkarlarına ciddi zararlar doğuracağından dolayı idarede barındırılmamasına dikkat çekilerek hükümet tarafından dâvâ süreci dikkatlice takip edilmiştir. Hükümetin olayla yakında ilgilenmesini sağlayan bir diğer öneli sebep ise muhbirlik vakasının savaş yıllarında meydana gelmiş olmasıdır. Muhakeme sürecinin tamamlanmasıyla birlikte Lion Efendi'nin görevden alınması, ambarcı Karabet Efendi ile ilgili güçlü delilerin elde edilmemiş olmasından dolayı ise görevine devam etmesinde bir mahzur olmadığı yönünde karar alınmıştır. Kararın uygulanması için kısa süre içerisinde İçel Mutasarrıflığı'na iletilmiştir.[2240]

[2239] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1520, Gömlek No: 16 (H. 27 Şevvâl 1305/M. 7 Temmuz 1888).
[2240] BOA. DH. EUM. 2. Şb. Dosya No: 20, Gömlek No: 47 (H. 26 Cemazîye'l-Ahire 1334/M. 30 Nisan 1916).

İdarede görevli memurların halka ve kendi kurumlarına karşı girişmiş oldukları usulsüz davranışların yanı sıra bölgede bulunan devlet kurumlarına karşı da usulsüz davranışlarda bulunduklarına dair malumatlar mevcuttur. Bilhassa Adana vilâyetinde yer alan Cisr-i Kebir Kapısı mevkiinde 1888 yılında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Cisr-i Kebir Kapısı civarında Asâkir-i Şâhâneye bağlı olarak kurulan karakol Reji Şirketi'nin kolluk kuvvetleri tarafından abluka altına alınmıştır. Kaçak tütün bulundurma bahanesiyle Asâkir-i Şâhâne'nin bünyesinde bulunan askerlerin çantalarına varıncaya kadar arama yapılarak haysiyet-i askeriyeye aykırı davranışlarda bulunmuşlardır.[2241] 28 Aralık 1888 tarihinde Adana vilâyetinden merkeze iletilmiş olan bilgide, olayla ilgili tahkikatın yapılması ve bu kanunsuz hareketlerde bulunan kolcuların tespit edilip cezalandırılmaları talep edilmiştir. Bu örnek vaka kaçakçıların Osmanlı askeri karşısında elde etmiş oldukları gücü göstermesinin yanı sıra cüretkarlıklarını göstermesi açısında önemlidir.[2242]

Adana vilâyetinden aktarılan bu bilgilere karşılık 6 Mart 1889 tarihinde Mâliye Nezâreti tarafından cevap yazılmıştır. Mâliye Nezâretinden gelen cevapta bu suçu işleyenlerin yargılanması amacıyla gerekli olan tahkikata başlanması için talimat verilmiştir.[2243] Bu talimat doğrultusunda meydana gelen bu kanunsuz harekete karışan kolcular hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde Reji Şirketi tarafından yapılan araştırmalar sonucunda askerler tarafından kullanılmak üzere karakolda kaçak tütün bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenden dolayı kaçak tütüne el koymak amacıyla karakolun kolcular tarafından abluka altına alındığı anlaşılmıştır. Her ne kadar idarenin kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde bu tür olaylara operasyon yapma yetkisi bulunsa da bu gibi devlet kurumlarına operasyon yapmadan önce hükümete bildirmesi gerekmekteydi. Ancak şartnameye uyulmayarak hükümetten habersiz karakolun abluka altına alınmış olması, karakolun didik didik aranması ve askerlerin kişisel eşyalarının ayaklar altına alınması şan ve şereflerine karşı hakaretlerde bulunmalarından dolayı kolcular suçlu bulunmuştur. Gerek yerel hükümet gerekse idare bu işe karışanların cezalandırılması amacıyla gerekli olan

[2241] Burak Altunsoy, *Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları,* (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 159-160.
[2242] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1607, Gömlek No: 86 (H. 18 Receb 1306/M. 20 Mart 1889).
[2243] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1615, Gömlek No: 87 (H. 12 Şaban 1306/M. 13 Nisan 1889).

muameleye bir an önce başlanması gerektiğini belirtmiştir. Ancak vakanın ne yönde neticelendiğine dair bilgi tespit edilememiştir.[2244]

Buna ek olarak görevli kolcu ve memurların nizâmnâme ve şartnameye aykırı olarak hareket ederek kanunsuzluklarda bulunduklarına dair gelişmeler de meydana gelmiştir. Bu tür girişimlerin engellenmesi amacıyla gerekli önlem ve tedbirlerin alınması amacıyla diğer vilâyetlere olduğu gibi Adana vilâyetine de bilgi aktarılmıştır. Bu bilgi doğrultusunda Adana vilâyetinde yapılan incelemeler neticesinde 1888 yılında Dâhiliye Nezâretine konuyla ilgili bilgi verilmiştir. Şöyle ki, bölgede görev yapan Reji nâzırının nizâmnâme ve şartnameye aykırı olarak hükümet işlerine karşı zorluk çıkardığı ve ahalinin aleyhine işler yaptığı gerekçesiyle görev yerinin değiştirilmesi talep edilmiştir.[2245]

Ayrıca nâzırın kimliği belirsiz olan kolcularla birlikte hareket ettiği de belirtilmiştir. Bu doğrultuda hakkında soruşturma başlatılmıştır. Yürütülen soruşturmanın tamamlanmasından sonra birlikte hareket ettiği kimliği belirsiz olan kolculardan ikisinin ölümüne neden olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine Adana Meclis-i İdare Dairesi tarafından görev yerinin değiştirilmesine yönelik karar Mâliye Nezâretine 15 Ekim 1888 tarihinde iletilmiştir. Nâzırın kimliği belirsiz kolcuları kullanması ise kanunsuz işler çevirdiğini göstermektedir. Bu örnekte de görüldüğü gibi Reji bünyesinde görev icra eden memurlar hakkında ortaya atılan iddialar üzerine açılan mahkeme süreçlerinin neticelenmesinden sonra suçlu bulunmaları halinde işlemiş oldukları suçların hafif suçlar olması durumunda genel olarak yer değiştirme cezalarına maruz bırakıldıkları söylenebilir.[2246] Vilâyet genelinde Reji görevlilerinin kanunsuz ve usulsüz davranışlarından dolayı meydana gelen sorunlardan dolayı problemlere neden olan bir diğer gelişme de yakalanan kaçakçıların akıbetiyle ilgili konu olmuştur.

5.2.3. Yakalanan Kaçakçılar

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün, tuz, harir veya müskirat kaçakçılığı yapan şahıslar ilk etapta yakalandıktan sonra ellerindeki kaçak mallar müsadere edilerek

[2244] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1588, Gömlek No: 77 (H. 26 Cemazîye'l-Evvel 1306/M. 28 Ocak 1889).
[2245] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1554, Gömlek No: 60 (H. 9 Safer 1306/M. 15 Ekim 1888).
[2246] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1568, Gömlek No: 27 (H. 21 Rabî'ül-Evvel 1306/M. 25 Kasım 1888).

ceza-i nakdiye cezasına çarptırılmıştır.[2247] Daha sonra bu tür suçları işleyenler cünha[2248] (hafif suçlar) cezası kısmında değerlendirilmiştir.[2249] Nitekim bu suçlardan dolayı mahkûm edilenler genel olarak bir hafta ile üç sene arasında hapis[2250] cezası almıştır.[2251] Cünha suçundan mahkûm olanların kaza hapishanesinde tutulduklarından hareketle tütün kaçakçılarının da kaza hapishanelerinde hapsedildikleri söylenebilir.[2252]

Reji Şirketi bünyesinde imparatorluk genelinde kaçakçılıkla yürütülen mücadele sonucunda ele geçirilen kaçakçıların akıbetinin ne yönde neticelendiği, yargılama işlemlerinin nasıl gerçekleştiği, ne gibi cezalar aldıkları ve nerelerde tutulduklarına dair süreç tartışma konusu olmuştur. Benzer durumun yoğun olarak yaşandığı vilâyetlerden biri de Adana olmuştur. Bu bağlamda, 1903 yılında İçel İli Mutasarrıflığı tarafından yargılama işlemi yapılan Koyetnusi Efendi örnek olarak incelenebilir. Koyetnusi Efendi liderliğinde bulunan gemi Anamur iskelesi civarında bulunan Susta kalesi bölgesinde aktif olarak kaçakçılık faaliyetlerinde bulunmuştur. Gemi ile ilgili yapılan araştırmalar neticesinde kaçakçıların konumu belirlenerek operasyon düzenlenmiştir.[2253]

Düzenlenen operasyon neticesinde gemide yapılan aramalarda çok sayıda kaçak tütün, barut, Henry-Martini tüfeği, Yunan kasaturası, gara tüfeği ve dinamit kablosu

[2247] Düstur, Tertip: 1, Cilt: 2, s. 707.
[2248] 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesine göre hapis, sürgün, memuriyetten uzaklaşma ve para cezaları cünha suçu kapsamında değerlendirilirmiştir. Bkz. Fatih Öztop, "Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devleti'nde "Adam Öldürme" Suçu: Aydın Vilâyeti Örneği (1908-1916)", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2(3), (2015), s. 76; Halil Çoban, "Osmanlı Taşrasında Mahkûm Olmak: Ergani Madeni Umumî Hapishanesi Üzerine Bir İnceleme (1850-1920)", *Asia Minor Studies,* 11/1, (2022), s. 72-73.
[2249] BOA. ŞD. Dosya No: 2012, Gömlek No: 23 (H. 19 Receb 1302/M. 4 Mayıs 1885); BOA. ŞD. Dosya No: 1841, Gömlek No: 47 (H. 23 Ramazan 1306/M. 23 Mayıs 1889).
[2250] Arapça kökenli olan haps kelimesi; alıkoyma, bir yere kapatma, tutma ve zapt etme anlamına gelmektedir. Bkz. Mustafa Dağ, "Osmanlı Taşrasında Bir Ceza İnfaz Kurumu: Mut Hapishanesi Örneği (1890-1920)", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15, (2022): 168; Mustafa Dağ, "Geç Dönem Osmanlı Taşrasında Bir İnfaz Kurumu: Mersin Hapishanesi Örneği (1864-1920)", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6/2, (Aralık 2022), 13; Kemal Daşçıoğlu, XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi. *Belgi Dergisi,* 13/1, (2017): 316.
[2251] Fatih Öztop, Demet Karasu, "Ceraim-i Umûmiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında "Hırsızlık" Suçları ve Failleri (R. 1329/1913-1914)", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* V, (2017): 120.
[2252] Gülten Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002), 298.
[2253] BOA. BEO. Dosya No: 2124, Gömlek No: 159281 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1321/M. 26 Temmuz 1903).

gibi kaçak mallar ele geçirilmiştir. Bu doğrultuda gemi hakkında yürütülen soruşturma neticesinde geminin kaptanlığını yapan Koyetnusi Efendi'nin Osmanlı tebaasından ve Rum milletinden Sömbeki ahalisinden olduğu tespit edilmiştir. Ancak Koyetnusi'nin yakalanıp yakalanmadığı veya yakalanması halinde yargılamasının kim tarafından yapılacağına dair bilgiler İçel Mutasarrıflığı tarafından Adana vilâyetine aktarılmıştır. Adana vilâyeti ise konuyla ilgili bilgi edinmek ve muameleye başlanması amacıyla Dâhiliye Nezâretine bilgi iletmiştir.[2254]

Dâhiliye Nezâreti tarafından ise kısa süre içerisinde cevap yazılmıştır. Şöyle ki, bu gibi fiiliyatta bulunanların Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından dâvâlarına bakılamayacağı, suçluların dâvâlarının Nizamiye Mahkemeleri tarafından görülmesinin kanunen uygun olacağı belirtilmiştir. Gerekçe olarak ise Harbiye Nezâreti ile Dâhiliye Nezâreti arasında yapılan müzakereler neticesinde Anamur'un İdare-i Örfiye mıntıkası dışında bulunması olarak açıklanmıştır. Nitekim nezârete iletilen bilgide, şehir ve dağlarda dolaşarak ahaliyi tehdit etme, açık şekilde ahalinin eşyasını gasp etme, bölgede huzuru ve emniyeti bozma, ticareti kontrol altında tutulan ürünlerde kaçakçılık yapmak gibi suçlardan dolayı yakalananların olduğu ve bunların dâvâlarının Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından görülmesi gerektiği belirtilmiştir. Lakin Anamur bölgesinin Divan-ı Harp Mahkemesi'nin yetkili olduğu mıntıkalar arasında yer almamasından dolayı bu gibi yerlerde gerçekleşen suçlardan dolayı suçluların muhakeme süreçlerinin Nizamiye Mahkemeleri tarafından görülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Geminin kaptanlığını yapan Koyetnusi Efendi'nin yakalanmadığı gibi gemide derdest edilen mürettebat ile ilgili detaylı bilgiye de ulaşılamamıştır. Ayrıca yargılama sürecine dair kazaya bilgi verilmesine rağmen kaçakçılık yapan gemi mürettebatının yargılama süreçlerine dair bilgi tespit edilememiştir. Reji kolcularının jandarma ile birlikte müdahale ettiği bu vakada neticesinde gemide ele geçirilen mallar arasında yoğun olarak patlayıcı ve yanıcı maddelerin tespit edilmiş olması bu gibi kaçak malların ülke asayişini bozmaya doğrudan etkisi olmasından hareketle hükümetin konuyla yakından ilgilenmesine neden olmuştur.[2255]

[2254] BOA. BEO. Dosya No: 2124, Gömlek No: 159281 (H. 1 Cemazîye'l-Evvel 1321/M. 26 Temmuz 1903).
[2255] BOA. BEO. Dosya No: 3697, Gömlek No: 277202 (H. 21 Muharrem 1328/M. 2 Şubat 1910).

Anamur kazasında meydana gelen olaylara benzer bir gelişme de 1901 yılında Adana merkezde cereyan etmiştir. Adana Reji İdaresi'nde Reji kolcubaşısı olarak görev yapan Bilal Çavuş ile arkadaşlarının faaliyetleri neticesinde kaçakçılarla birlikte bir miktar kaçak tütün ve barut ele geçirilmiştir. Barut yerel idareye, tütün Adana Reji İdaresi'ne teslim edilirken kaçakçılar ile ilgili yargılama süreci ise daha önceki dâvâ örneklerinde olduğu gibi Nizamiye Mahkemesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar kaçakçıların yakalanıp dâvâ süreçlerinin Nizamiye Mahkemesi tarafından icra edilmesi için tutukluların mahkemeye teslim edilmiş olmasına dair veriler tespit edilmiş olsa da mahkemenin sonucuyla ilgili bilgilere ulaşılamamıştır. Gerek derdest edilen kaçakçılar gerekse ele geçirilen kaçak mallar hakkında icra edilen muamelenin şartname ve nizamnameye göre icra edilmiş olması Reji görevlileri ile yerel idare ve memurların kanunlar doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir.[2257]

Anamur'da meydana gelen kaçakçıların yargılama süreciyle ilgili bir diğer örnek 1910 yılında meydana gelmiştir. Bu doğrultuda yapılan araştırmalar neticesinde Abdullah ile Ali Ağa liderliğinde Anamur bölgesinde tütün kaçakçılığı yapan bir kafile tespit edilmiştir. Kaçakçıların yakalanması için harekete geçilmiştir. Bu çerçevede Reji kolcuları ile jandarmanın ortak operasyonu neticesinde kaçakçılar ve kaçak mallar ele geçirilmiştir. Fakat teslim olmayan kaçakçılarla çatışmaya girilmiştir. Yaşanan çatışma neticesinde kaçakçılardan biri göğsünden yaralanmıştır. Sonuç olarak yapılan operasyonlar neticesinde 9 kaçakçı, 4 hayvan, 10 adet gara tüfeği, 596 fişek ve 320 kilo kaçak tütün ele geçirilmiştir. Tütünün yanı sıra silah ve fişeğin bulunması kaçakçıların bölgede huzur ve asayiş ortamına tehdit oluşturdukları söylenebilir. Bu durum ise kaçakçılıkla yürütülen mücadelenin sadece Reji Şirketi'nin meselesi olmadığını ayrıca hükümetin de mücadele etmesi gereken bir asayiş sorunu olduğunu göstermektedir.[2258]

Ele geçirilen hayvan ve kaçakçılar Anamur meclisine bir diğer ifadeyle mahalli idareye, tüfek ve fişekler askeri birime, tütünler ise Adana Reji İdaresi'ne teslim edilmiştir. Yakalanmış olan tütün kaçakçıları hakkında ise soruşturma süreci başlatılmıştır. Yapılan soruşturmanın sonuçlanmasıyla birlikte kaçakçıların dağlarda dolaşan Çerkes, Çeçen ve Türkmenlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Ayrıca 5 kuruşluk

[2257] BOA. ZB. Dosya No: 465, Gömlek No: 40 (H. 5 Ramazan 1317/M. 7 Ocak 1900).
[2258] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 52, Gömlek No: 31 (H. 2 Şaban 1328/M. 9 Ağustos 1910).

tütünü 25 kuruşa kadar yüksek fiyata satarak halkı zarara uğrattıkları ve mallarını gasp ettikleri saptanmıştır. Nitekim belirlemiş oldukları yüksek fiyatla halka 100 kıyye[2259] kaçak tütün sattıkları saptanmıştır. Yakalanan kaçakçıların yargılanma süreçleri ise Divan-ı Harb-i Örfiye tarafından gerçekleştirilecektir. Bu doğrultuda Anamur'da yakalanan kaçakçılar Divan-ı Harbe teslim edilmişlerdir. Mahkemede yapılan incelemelerde bu 10 kaçakçının ve 7 hayvan sahiplerinin Ispartalı olduğu anlaşılmıştır. Ancak daha önceki dâvâda olduğu gibi Divan-ı Harp Mahkemesi'nin bu gibi dâvâların görülmesinde salahiyettar olmadığı Anamur'da gerçekleşen tütün kaçakçılığı dâvâlarına Nizamiye Mahkemesi'nin bakabileceği belirtilmiştir. Kaçakçıların halka zorla yüksek fiyata tütün satmaları ve mallarını gasp etmeleri eşkıyalık yaptıklarını da göstermektedir.[2260]

Daha önce de belirtildiği gibi İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 12. maddesi[2261] gereğince kaçakçılıkla ilgili dâvâlara her ne kadar Divan-ı Harp Mahkemesi'nin baktığı ifade edilmiş olsa da Halep ve Adana vilâyetlerinin mahkemenin yetkili olduğu mıntıkalar dışında kaldığından dolayı dâvânın Nizamiye Mahkemesi'nin yetkisi altında olduğu belirtilmiştir. Nizamiye Mahkemesi tarafından dâvâları görülen kaçakçıların askeriye memurları tarafından himaye edildiklerine dair şikâyetler meydana gelmiştir. Bunun üzerine kaçakçıları himaye edenlerin aynı suçu işledikleri kabul edilerek aynı cezaya tabi tutulacakları da belirtilmiştir. Daha önce bu gibi himaye girişimlerinin araştırılması amacıyla İçel İli Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikat sırasında zaptiye memurlarının susarak bilgi vermedikleri belirlenmiştir. Mahkeme sürecinde askeri kuvvetlerin tütün kaçakçılarını himaye ettiklerine dair Adana vilâyetinden Konya Fırka Kumandanlığına şikâyet metni çekilmiştir. Alınan bu bilgi doğrultusunda yürütülen soruşturma neticesinde Osmanlı askerinin kaçakçıları himaye etmesine yönelik bir delilin olmadığı sadece iddiadan ibaret olduğu, askerin şan ve şerefine uygun olarak hareket ettiği belirtilmiştir. Netice olarak görülen dâvâ sonucunda kaçakçıların tutuklanmasına karar verilirken askerlerin kaçakçılara yardım ettiğine dair iddiaların delil eksikliğinden dolayı asılsız olduğuna karar verilmiştir.[2262]

[2259] 128,2 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2260] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 52, Gömlek No: 31 (H. 2 Şaban 1328/M. 9 Ağustos 1910).
[2261] Bkz. BOA. MV. Dosya No: 251, Gömlek No: 97 (H. 17 Zi'l-Hicce 1337/M. 13 Eylül 1919); BOA. İ. DUİT. Dosya No: 102, Gömlek No: 1 (H. 29 Safer 1338/M. 23 Kasım 1919).
[2262] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 52, Gömlek No: 31 (H. 2 Şaban 1328/M. 9 Ağustos 1910).

Yargılama sürecinin yanı sıra suçlu bulunan kaçakçıların hapsedilmesinden sonra ceza evlerindeki haklarından da söz etmekte fayda vardır. Bu kapsamda tütün kaçakçılığı fiilinden dolayı hapishanede bulunan suçlulara Şûrâ-yî Devlet tarafından günlük 5'er kuruş ihtiyaç parası verilmesi yönünde karar alınmıştır. Lakin bu karara Reji Şirketi karşı çıkmıştır. Şirket, Dâhiliye Nezâreti aracılığı ile itirazını hükümete iletmiştir. İtirazın sebebi ise hapsedilmiş kaçakçılara günlük 5 kuruş ihtiyaç parasının verilmesi olmuştur. Gerekçe olarak ise bu kadar fazla paranın verilmesi bölgede insanları kaçakçılığa yönelteceğini ve böylece kaçakçılıkta artışa neden olacağı belirtilmiştir. Bunun önüne geçilmesi için ise hapishanede tutulan tütün kaçakçılarına da diğer mahkûmlara verilen ekmek parası kadar ihtiyaç parası verilmesi önerilmiştir. Bu öneriden hareketle kaçakçılık fiilinden dolayı hapsedilmiş olan mahkûmların diğer mahkûmlara oranla günlük ihtiyaçlarını karşılamak için almış oldukları akçenin yüksek olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu önerinin Şûrâ-yî Devlet tarafından değerlendirilmesi neticesinde Reji Şirketi'nin gerekçesinde haklı bulunduğu ve diğer mahkûmlara verilen ekmek parası dışında tütün kaçakçılarına para verilmemesi yönünde karar alınmıştır. Alınan bu karar diğer vilâyetlere olduğu gibi Adana vilâyetine de iletilmiştir. Böylece kaçakçıların da diğer mahkûmlarla aynı haklara sahip olmaları sağlanarak yüksek ücret almalarının önüne geçilmiştir. Fakat bu hususta Adana vilâyetinde bir vakanın yaşanmadığı görülmektedir.[2263]

Hapishanede bulunan tütün çiftçilerinden şirkete borçlu olan mahkûmların iaşeleri için ise şirketten günlük yevmiye olarak 5 kuruş alınmıştır. Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa yakalanan kaçakçıların genel olarak İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 12. maddesinde de belirtildiği gibi Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından yargılanacağı belirtilmiştir. Ancak Adana bölgesinin mahkemenin mıntıkası dışında kaldığından dolayı bu tür suçları işleyen kaçakçıların Nizamiye Mahkemesi tarafından yargılandığı tespit edilmiştir. Nitekim Nizamiye Mahkemesi tarafından yargılaması yapılan birçok örnek saptanmıştır. Yakalanan kaçakçılara ise genel olarak hapis cezasının yanı sıra para cezası da verilmiştir. Kaçakçılarla iş birliği yapan Reji veya devlet görevlilerine ise para cezası, hapis cezası, yer değiştirme, sürgün ve görevden alma gibi cezalar verilmiştir. Hapse atılmış olan kaçakçıların

[2263] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1766, Gömlek No: 27 (H. 16 Safer 1308/M. 1 Ekim 1890).

geçimlerini sağlayabilmeleri için ise günlük 5 kuruşluk ihtiyaç parası verilmiştir. Lakin bu durumun kaçakçıları diğer mahkûmlardan üstün tutmak ve halkı kaçakçılığa sevk edeceğinden dolayı şirketin şikâyeti üzerine diğer mahkûmlara verilen para ölçüsünde kaçakçılıktan dolayı yatanlara da verilmesi kararlaştırılmıştır.[2264] Derdest edilen kaçakçılar dışında ele geçirilen kaçak mallar ile eşyaların akıbeti de sıklıkla tartışılan önemli hususlardan biri olmuştur.

5.2.4. Ele Geçirilen Kaçak Mallar

Reji kolcuları tarafından kaçakçılara yönelik yapılan operasyonlar neticesinde kayıt dışı ekonomi kapsamında yer alan kaçak ürünler arasında tütün, silah, barut, dinamit, tuz, binek hayvanlar ve patlayıcı maddeler yer almıştır.[2265] Genel anlamda Adana vilâyeti sınırları içerisinde yakalanan bu mallar yerel idareye teslim edilmiştir. Nitekim 1900 yılında Hüdavendigar, Edirne ve Adana vilâyetlerinde Reji kolcuları tarafından ele geçirilen tütün, silah ve barut gibi kaçak malların Mâliye Nezâreti ile yapılan görüşmeler neticesinde mahalli idarelere teslim edilmesi hususunda bilgilendirilmiştir. Mahalli idareler ise gerekli kayıtları tuttuktan sonra bu ürünleri ilgili kurumlara teslim etmektedir.[2266] Yerel idareye verilen silahlar, patlayıcı maddeler ve hayvanlar jandarmaya teslim edilirken, tuzlar Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne, tütünler ise Adana Reji İdaresi'ne verilmiştir. Bu uygulamanın imparatorluk genelinde de uygulandığı tespit edilmiştir.[2267]

Bu doğrultuda Adana vilâyetinde kolcular tarafından ele geçirilen kaçak mallar ile ilgili birçok örnek tespit edilmiştir. Sözgelimi, yakalanan kaçak malların akıbeti ile ilgili 1901 yılında Adana vilâyetine bağlı olan Kayalar cihetinde yakalanan mallar örnek gösterilebilir. Kaçakçılar tarafından kaçak mal sevkiyatı gerçekleşeceğine dair istihbaratın alınması üzerine takibat işlemleri başlatılmıştır. Adana Reji muhafaza memurları tarafından yapılan takibat neticesinde bir kaçakçı kafilesine baskın

---

[2264] *1322 Senesine Ait Olarak Reji Muamelatı Hakkında İcra Olunan Teftişat Natık ve Mezkure ve Merbutu Raporu Suretleridir*, 1. Baskı, (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1910), 5.

[2265] Bilhassa 19. yüzyılın sonlarında Adana kıyılarında silah ve patlayıcı madde kaçakçılığı yoğun olarak yaşanmıştır. Bkz. Şenay Özdemir Gümüş, "19. Yüzyılın Sonunda Kaçakçılığa Karşı Adana Vilâyeti Kıyılarının Güvenliğinin Sağlanması", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III*, (7-8 Nisan, 2010), ed. Fevzi Demir, (İstanbul: Mersin Valiliği Yayınları, 2010), 232; BOA. Y. PRK. DH. Dosya No: 7, Gömlek No: 71 (H. 15 Zi'l-Hicce 1311/M. 19 Haziran 1894).

[2266] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2464, Gömlek No: 14 (H. 30 Zi'l-ka'de 1318/M. 21 Mart 1901).

[2267] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2511, Gömlek No: 71 (H. 1 Rabî'ül-Ahir 1319/M. 18 Temmuz 1901).

düzenlenmiştir. Bu baskında yapılan aramalar neticesinde 19 buçuk kilo kaçak barut ele geçirilmiştir.[2269] Mâliye Nezâreti ile Reji Şirketi arasında yapılan yazışmalar neticesinde kaçakçıların ve yakalanan kaçak malların yerel hükümete teslim edilmesi yönünde karar alınmıştır.[2270]

Mâliye Nezâreti tarafından 1901 yılında vilâyete iletilen yazı doğrultusunda Adana Valiliğine teslim edilen barut satışa çıkarılmak üzere Hamidiye istihkâmına teslim edilmiştir. Kayalar bölgesinde ele geçirilen mallar ile ilgili örnek incelendiğinde Reji kolcularının sadece tütün kaçakçılığı ile uğraşmadıkları ele geçirdikleri ürünler arasında barutun da olduğu ve bunun satışa sunulmak üzere yerel idareye teslim edildiği görülmektedir.[2271] Aynı yıl içerisinde Adana'da kolcular tarafından yakalanan tütünle birlikte dönemin şartlarına göre merkeze iki buçuk saat yürüme mesafesinde bulunan mahalde 1 adet Henry-Martini tüfeği ele geçirilmiştir.[2272] Ele geçirilen kaçak mallar ilk etapta yerel idareye teslim edilmiştir. Yerel idare ise kaçak mallar arasında bulunan tütünü Adana Reji İdaresi'ne teslim ederken, tüfekleri[2273] ilgili daireye teslim etmiştir. Örnekte de görüldüğü gibi Reji kolcuları tarafından ele geçirilen kaçak mallar kanunlara uygun olarak ilk etapta yerel idareye daha sonra ise tütünler Adana Reji İdaresi'ne, patlayıcı maddeler ise askeri birimlere teslim edilmiştir.[2274] Nitekim ele geçirilen 1 Henry-Martini tüfeğinin Adana Redif Taburu Divan Memuru Mülazım Mehmet Şükrü Efendi'ye teslim edildiği saptanmıştır.[2275]

Ele geçirilen malların mahalli idareye teslim edildiğine dair bir başka örnek de 1901 yılında Kozan sancağında meydana gelmiştir.[2276] 1901 yılında Kozan sancağında kaçak mal sevkiyatına yönelik ihbar alınmıştır. Alınan bu ihbar doğrultusunda Reji görevlileri tarafından kaçakçılar takibat altına alınmıştır. Kaçakçıların yakalanmasıyla birlikte yanlarında taşımış oldukları kaçak mallara da el konulmuştur. Kozan Reji

[2269] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2484, Gömlek No: 115 (H. 26 Muharrem 1319/M. 15 Mayıs 1901).
[2270] BOA. DH. EUM. EMN. Dosya No: 58, Gömlek No: 17 (H. 11 Rabî'ül-Ahir 1332/M. 9 Mart 1914).
[2271] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2503, Gömlek No: 128 (H. 10 Rabî'ül-Evvel 1319/M. 27 Haziran 1901).
[2272] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2496, Gömlek No: 9 (H. 22 Safer 1319/M. 10 Haziran 1901).
[2273] Patlayıcı silahların askeriyeye teslim edilmesine yönelik şirket ile Osmanlı yönetimi arasında antlaşma yapılmıştır. Bkz. BOA. DH. MB. HPS. M. Dosya No: 29, Gömlek No: 48 (H. 15 Şevvâl 1335/M. 4 Ağustos 1917).
[2274] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2344, Gömlek No: 12 (H. 13 Muharrem 1318/M. 13 Mayıs 1900).
[2275] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2564, Gömlek No: 60 (22 Şaban 1319/M. 4 Aralık 1901).
[2276] BOA. DH. MKT. Dosya No: 568, Gömlek No: 47 (H. 21 Cemazîye'l-Evvel 1320/M. 26 Ağustos 1902).

Müdüriyeti Komiserliği tarafından Mâliye Nezâretine iletilen yazıda, Reji kolcuları tarafından ele geçirilen silah ve ticareti yasaklanmış olan malların yerel idareye teslim edildiğine dair bilgiler aktarılmıştır.[2277] Mâliye Nezâretinin bilgisi doğrultusunda yerel idare tarafından Tophane-i Amire Dairesi'ne teslim edilen bu ürünler ve ele geçirildikleri yerlerle ilgili ayrıntılı verilere yer verilmiştir. Bu çerçevede Gara tüfeğinde kullanılan 14 deste fişeğin Kozan sancağına bağlı Büyükteke karyesinde ele geçirildiği belirtilmiştir. Yakalanan kaçakçılar hakkında ise gerekli yargılama sürecinin başlatıldığı da belirtilmiştir.[2278] Aynı yıl içerisinde Adana Reji İdaresi kolcuları tarafından 1 adet Henry-Martini tüfeği ele geçirilmiştir. Konuyla ilgili araştırma yapıldıktan sonra kaçakçılar üzerinde ele geçirilen silahın Henry-Martini tüfeği olmadığı yerli ustalar tarafından yapılan Henry-Martini tüfeği taklidi olduğu anlaşılmıştır. Silah, önce yerel idareye daha sonra ise Polis İdaresi'ne teslim edilmiştir.[2279]

Benzer vakanın 1902 yılında cereyan ettiği tespit edilmiştir. Reji kolcuları tarafından kaçak malın ele geçirildiği diğer yerlerden biri de Adana'ya 8 saat uzaklıkta bulunan bölgede gerçekleşmiştir. Kaçakçılık faaliyetinde bulunduklarına dair bilginin alınması üzerine kaçakçılar üzerine kolcular sevk edilmiştir. Kolcuların takibatı neticesinde kaçakçılarla sıcak temasa geçilmiştir. Kaçakçıların derdest edilmesiyle birlikte 2 adet fişek ele geçirilmiştir. Ele geçirilen kaçak mallar mahalli idareye teslim edilmiştir. Yerel idare ise kaçak malın askeriyeyle ilgili olmasından dolayı malı ilgili askeri birime teslim etmiştir.[2280] Buna benzer bir diğer vaka da 1905 yılında Kozan sancağında meydana gelmiştir. Şöyle ki, 1905 yılında Reji kolcuları tarafından ticareti yasaklanmış mallar ele geçirilmiş ve ilgili dairelere teslim edilmesi üzerine yerel idareye verilmiştir.[2281]

Kozan sancağının yanı sıra İskenderun'da da kaçak mal sevkiyatına yönelik ihbar alınmıştır. Bu ihbar üzerine düzenlenen operasyon neticesinde 2 adet kasatura, 1 adet revolver tüfeği ve 37 fişek ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu mallar Tophane-i

[2277] BOA. DH. MKT. Dosya No: 637, Gömlek No: 15 (H. 21 Şevvâl 1320/M. 21 Ocak 1903).
[2278] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2481, Gömlek No: 119 (H. 20 Muharrem 1319/M. 9 Mayıs 1901).
[2279] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2525, Gömlek No: 140 (H. 10 Cemazîye'l-Evvel 1319/M. 25 Ağustos 1901).
[2280] BOA. ZB. Dosya No: 465, Gömlek No: 65 (H. 27 Rabî'ül-Ahir 1318/M. 24 Ağustos 1900).
[2281] BOA. DH. MKT. Dosya No: 944, Gömlek No: 14 (H. 21 Şaban 1323/M. 21 Ekim 1905).

Amire İdaresi'ne gönderilmek üzere mahalli idareye teslim edilmiştir. Kaçak mallar yerel idare tarafından İskenderun Redif Tabur'una teslim edilmiştir.[2282] İskenderun'da kaçakçılar üzerine Reji kolcuları tarafında düzenlenen bir diğer operasyonda ise ele geçirilen mallar arasında 1 adet Yunan Henry-Martini tüfeği ve 74 adet fişek ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu kaçak malların yanı sıra İskenderun sahillerinde görev yapan kolcuların Sakız Adası civarında yapmış olduğu operasyon neticesinde 1 yelkenli gemi içerisinde 1 Henry-Martini tüfeği ve 21 adet fişek ele geçirilerek yerel idareye teslim edilmiştir. Ele geçirilen bu mallar mahalli idare tarafından ise ilgili askeri kuruma teslim edilmiştir. Verilmiş tüm örneklerin ortak noktası ise ele geçirilen kaçak malları kullananların tütün kaçakçısı olmasıdır. Ayrıca kaçak ürünlerin yanı sıra kaçakçıların patlayıcı madde ve silah taşımalarında ortak yönleri olan bir diğer özellik olarak saptanmıştır.[2283]

Bölgede kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun olarak meydana geldiği 1905 yılında da çeşitli türlerde kaçak mallar ele geçirilmiştir. Adana vilâyetinde Reji kolcuları tarafından yakalanan tütün ve silah gibi kaçak mallar Adana Reji İdaresi'ne teslim edilmiştir. Adana Reji İdaresi'ne teslim edilmesinin nedeni ise malların ve kaçakçıların Reji kolcuları tarafından ele geçirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu mallar ise Adana Reji İdaresi tarafından Mâliye Nezâretinin bilgisi doğrultusunda yerel idareye teslim edilmiştir.[2284] Bu doğrultuda 1905 yılında reji kolcuları tarafından bölgede yapılan operasyonlar neticesinde kundağı beş taklidi 1 adet tüfek, baş tarafı kesik sarı kundaklı 1 adet Henry-Martini tüfeği, 1 adet çifte tüfek ve 2 adet büyük kama ele geçirilmiştir. Yasa dışı yollarla sevkiyatı yapılmaya çalışılan bu mallar daha önceki örneklerde olduğu gibi Mâliye Nezâretinin bilgisi doğrultusunda yerel idareye, yerel idare ise ilgili kurumlara teslim etmiştir.[2285]

Reji kolcuları tarafından ele geçirilen mallara bir diğer örnek 17 Nisan 1905 tarihinde Adana vilâyetine bağlı olan Mut kazasında yaşanan gelişme gösterilebilir. Reji kolcuları tarafından bölgede bir grup kaçakçı tespit edilmiştir. Kaçak mal

[2282] BOA. DH. MKT. Dosya No: 637, Gömlek No: 15 (H. 21 Şevvâl 1320/M. 21 Ocak 1903); BOA. DH. MKT. Dosya No: 524, Gömlek No: 56 (H. 8 Rabî'ül-Evvel 1320/M. 15 Haziran 1902).
[2283] BOA. ZB. Dosya No: 465, Gömlek No: 78 (H. 3 Cemazîye'l-Ahire 1318/M. 1318/M. 28 Eylül 1900).
[2284] BOA. DH. MKT. Dosya No: 983, Gömlek No: 24 (H. 29 Rabî'ül-Ahir 1323/M. 3 Temmuz 1905).
[2285] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 139 (H. 12 Hilhicce 1322/M. 15 Şubat 1905).

sevkiyatı gerçekleştirmeye çalışan bu kaçakçılar üzerine düzenlenen operasyon neticesinde 81 kilo barut, 1 adet Henry-Martini tüfeği, 1 adet revolver tüfeği, 12 adet revolver Henry-Martini tüfeği fişeği ve 22 adet farklı fişek ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu kaçak mallar mahalli idareye teslim edilmiştir. Mahalli idare ise gerekli incelemeleri yaptıktan sonra kaçak malları ilgili kurumlara teslim etmiştir. Diğer çoğu örnekte olduğu gibi bu örnekte de kaçakçıların kaçak mal sevkiyatı sırasında olası çatışmalara karşı kendilerini korumalarının yanı sıra ticarî amaçlı kaçak silah ve patlayıcı maddelerinin sıklıkla ticaretini yaptıkları saptanmıştır.[2286] Benzer operasyonların vilâyet genelinde 1906 yılında da devam etmiştir. Bu doğrultuda Reji kolcuları tarafından Adana vilâyetinde tütün kaçakçılarına düzenlenen operasyon neticesinde 1 adet yabancı Henry-Martini tüfeği ile ufak 1 kama ele geçirilmiştir. Kaçak mallar hakkında Adana Reji İdaresi gerekli incelemeler yaptıktan sonra yerel idareye teslim etmiştir. Yerel idare ise bu mallarla ilgili kayıtları tutarak ilgili kurumlara havale etmiştir.[2287]

Kozan ve İskenderun bölgeleri dışında kaçak malların ele geçirildiği bir diğer önemli liman bölgesi olan Mersin sancağı olmuştur. Mersin sancağında meydana gelen bu tür gelişmelerin tespit edilmesi üzerine yapılan araştırmalar neticesinde 1909 yılında bir vakanın meydana geldiğini saptanmıştır. Mersin sancağında bir grup kaçakçının sevkiyatta bulunacağına dair ihbar alınmıştır. Bu ihbar üzerine Reji kolcularının konuyla ilgili araştırma yapmasından sonra kaçakçıların derdest edilmesi için operasyon düzenlenmiştir. Reji kolcuları tarafından yapılan operasyon neticesinde 2 adet silah ele geçirilmiştir. Ancak ele geçirilen bu silahların akıbetiyle ilgili bir belirsizlik yaşanmıştır. Bu belirsizliğin ortadan kaldırılması için konu hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır.[2288]

Bu doğrultuda 2 adet silahın nerede olduğunun tespit edilmesi amacıyla başlatılan tahkikat sonucunda silahların bölge Polis Komiseri Nuri Efendi'ye verildiği tespit edilmiştir. Nuri Efendi'nin Harbiye Nezâretinin verdiği cevapta zikredilen silahların Mersin'de görev yapan İkinci Komiser Hamdi Efendi'ye teslim edildiğini aktarmıştır. Hamdi Efendi ise silahları şu an görevde bulunmayan Meclis-i İdare Baş

[2286] BOA. ZB. Dosya No: 367, Gömlek No: 53 (H. 5 Rabî'ül-Ahir 1324/M. 30 Mayıs 1906).
[2287] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 129 (H. 18 Zi'l-ka'de 1322/M. 24 Ocak 1905).
[2288] BOA. DH. EUM. MEM. Dosya No: 9, Gömlek No: 27 (H. 17 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 6 Mart 1912).

Kitabette görev yapan Enis Avni Bey'e teslim etmiştir. Avni Bey ise silahların meclise teslim edildiğine dair kaydın alındığını belirtmiştir. Kozan sancağında ele geçirilen kaçak malların akıbetinin diğer mallara nazaran kime ve hangi kuruma teslim edildiği hususunda bir belirsizlik oluşmuştur. Lakin idare görevlilerin zan altında kalmaması amacıyla olayın açıklığa kavuşturulması için söz konusu 2 adet silahın kimlere verildiğine dair tahkikatı dikkatlice takip ettiği görülmektedir. Her ne kadar silahların akıbetiyle ilgili bir sonuca varılamamış olsa da silahların Reji tarafından yerel idareye teslim edildiği saptanmıştır. Bu da sorumluluğun Adana Reji İdaresi'nden çıktığını göstermektedir.[2289]

Yine ele geçirilen malların akıbeti ile ilgili yeterli bilgilerin mevcut olmadığı bir diğer gelişme de Haçin kazasında meydana gelmiştir. Haçin'de ikamet eden Berber Manok Veled-i İbrain Efendi'nin hanesinde kaçak tütün bulundurduğuna dair ihbar alınmıştır. Alınan ihbar doğrultusunda Reji kolcuları tarafından haneye yapılan baskın neticesinde 2 kıyye[2290] 175 dirhem barut, 190 dirhem dinamit ve bir miktar tütün ele geçirilmiştir. Ancak ele geçirilen bu malların akıbeti ile ilgili malumata ulaşılamamıştır. Her ne kadar bu malların akıbetiyle ilgili bilgi tespit edilememiş olsa da daha önceki örneklerde ele geçirilen mallarla ilgili yapılan muameleden hareketle tütünlerin Adana Reji İdaresi'ne, silahların ve patlayıcı maddelerin ise ilgili askeri birimlere teslim edildiği çıkarımı yapılabilmektedir.[2291]

Tütün kaçakçıları üzerine düzenlenen operasyonlar neticesinde Reji görevlileri tarafından ele geçirilen malların ilgili birimlere sevk edilmesiyle ilgili bir diğer gelişme 1914 yılında meydana gelmiştir. Bu doğrultuda yasadışı yollarla gerçekleşen sevkiyatla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde olayın Adana merkez sancağa bağlı olan Çakaldere mevkiinde cereyan ettiği saptanmıştır. Adana Reji İdaresi kolcuları tarafından Adana vilâyetine bağlı olan Çakaldere mevkiinde yapılan kaçakçılık girişimine karşı operasyon düzenlenmiştir. Yapılan bu operasyonda 1 adet Henry-Martini taklidi tüfek, 60-70 kadar fişek, 1 adet yedi ateşli Rodlor, 1 adet kılıf, 1 fişek ve 1 fişeklik ele geçirilmiştir. Yakalanan bu malların hepsinin patlayıcı madde olması dikkat çekmektedir. Silah ve fişeklerin az olması ise kaçakçıların ticaretini

[2289] BOA. DH. EUM. MEM. Dosya No: 9, Gömlek No: 27 (H. 17 Rabî'ül-Evvel 1330/M. 6 Mart 1912).
[2290] 2,564 kg ağırlığa tekabül etmektedir.
[2291] BOA. DH. EUM. EMN. Dosya No: 32, Gömlek No: 23 (H. 5 Receb 1331/M. 10 Haziran 1913).

yapmadıklarını, olası çatışmaya karşı kendilerini korumak amacıyla taşıdıkları çıkarımını yapmak mümkündür. Adana Reji İdaresi yakalanan bu kaçak mallarla ilgili gerekli işlemleri yaptıktan sonra yukarıda zikredilen kaçak ürünlerin ilgili kurumlara teslim edilmesi için yerel idareye havale edildiği saptanmıştır.[2292]

Adana Reji İdaresi kolcuları tarafından ele geçirilen malların akıbeti ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa ele geçirilen malların genel olarak patlayıcı maddeler olduğu, bu patlayıcı maddelerin tütün kaçakçılar tarafından taşındığı veya kullanıldığı, patlayıcı maddelerin yanı sıra tütün ve tuz gibi ürünler olduğu tespit edilmiştir. Ele geçirilen malların çoğunun patlayıcı madde olması kaçakçıların ülke ve bölge asayişine olan tehdidini gösterdiği gibi Reji kolcularının ülke asayişine sağlamış olduğu katkıyı da gözler önüne sermektedir. Ele geçirilen bu ürünler hakkında Adana Reji İdaresi tarafından gerekli incelemeler yapıldıktan sonra ilk etapta yerel idareye daha sonra ise yerel idarenin gerekli işlemleri yaptıktan sonra tütünü Adana Reji İdaresi'ne, patlayıcı maddeleri ise askeri birimlere teslim ettiği saptanmıştır. Fakat nadiren de olsa ele geçirilen malların satışa çıkarıldığı veya akıbetinin ne yönde seyrettiğine dair verilere ulaşılamayan örnekler de mevcuttur.[2293] Adana Reji İdaresi'nde kolcuların usulsüz ve kanunsuz uygulamalarından dolayı meydana gelen sorunlara, yakalanan kaçakçıların ve kaçak malların akıbetine benzer gelişmelerin Erzurum Reji İdaresi'nde de meydana geldiği tespit edilmiştir.

5.4. ERZURUM REJİ İDARESİ'NİN KOLCU TEŞKİLATI VE UYGULAMALARI

İmparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum Reji İdaresi'nde de teşkilatlandırılan kolculuk teşkilat üyelerinin görev icra ettiği vilâyetlerden biri de Erzurum olmuştur. Bu çerçevede kolcular vilâyet genelinde tütünü kontrol altında tutma ve kaçakçılarla mücadele etme çerçevesinde yoğun faaliyetlerde bulunmakla görevlendirilmişlerdir. Yasadışı yollarla kaçakçılığın yoğun olarak meydana geldiği vilâyette, kolcu sayısının artışını zorunlu kılmıştır. Görevlendirilmiş olan kolcuların sayısında artışa gidilmesi ise bu hususta yapılan harcamaların artmasına neden olmuştur. Her ne kadar bu artışın Erzurum vilâyetinde belirgin olmadığı tespit edilse

[2292] BOA. DH. EUM. 6. Şb. Dosya No: 29, Gömlek No: 37 (H. 4 Rabî'ül-Ahir 1336/M. 17 Ocak 1918).
[2293] BOA. DH. EUM. 6. Şb. Dosya No: 29, Gömlek No: 37 (H. 4 Rabî'ül-Ahir 1336/M. 17 Ocak 1918).

de imparatorluk genelinde ise bu artışın belirgin olduğuna dair verilere ulaşılmıştır. Bu doğrultuda 1885-1886 yılları arasında Erzurum Reji İdaresi'nin de içerisinde bulunduğu vilâyetlerde kolcular için yapılan harcamalar örnek gösterilebilir. Bu hususta veriler tablo 48'de yer almaktadır.

Tablo 48: Reji Şirketi Kolcu Harcamaları (1885-1886)

Vilâyet	**Kolculuk Harcamaları (altın lira olarak)**
Halep	354.894
Ankara	318.382
Bingazi	43.265
Beyrut	764.923
Kavala	282.864
Diyarbekir	212.114
Erzurum	**291.869**
Yanya	344.217
Kastamonu	117.071
Harput	129.214
Konya	277.928
Mersin	**216.750**

Kaynak: Borlat, *Atatürk Döneminde Türkiye'de Tütün ve Sigara Kaçakçılığı (1923-1938),* 30-31.

Tablodaki veriler incelendiğinde Erzurum vilâyetinde görev yapan kolcular için 1885 ile 1886 yılları arasında 291.869 Osmanlı lirası harcandığı, Mersin'de ise bu miktarın 216.750 Osmanlı lirası olduğu tespit edilmiştir. 1886 ile 1887 yılları arasında ise Erzurum vilâyetinde görev yapan kolculara yapılan harcamalarda rakamsal anlamda belirgin bir değişiklik meydana gelmeyerek toplamda 291.025 kuruş harcama yapılmıştır. Mersin'de ise bu rakam 198.042 kuruşa düşmüştür.[2294] Yine tablodaki veriler incelendiğinde harcamanın en fazla yapıldığı vilâyet 764.923 Osmanlı lirası ile Beyrut olmuştur. Bu durum ise Beyrut bölgesinde kaçakçılığın yaygın olarak yapıldığı hakkında yorum yapmamıza imkân tanımaktadır.[2295]

Adana ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde Rejinin yetkili olduğu tüm bölgelerde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de tütünün denetimini sağlamak amacıyla Reji

[2294] Oktay Gökdemir, "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", *Tarih ve Toplum Ansiklopedik Dergisi,* 32/190, (Ekim 1999): 245.
[2295] Borlat, *Atatürk Döneminde Türkiye'de Tütün ve Sigara Kaçakçılığı (1923-1938),* 30-31.

İdaresi'nin emniyet gücü olarak faaliyet gösteren kolcuların uygulamalarından bazı kesimler ciddi manada rahatsız olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi kolcuların ağırlıklı olarak Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından seçilmesi, hapishane firarileri ve suç oranı yüksek olan yolsuzlar arasından belirlenmesi neticesinde ellerine yetkinin geçmesi ve silahlanmaları sonucunda keyfi uygulamalarını daha da arttırmışlardır. Bu keyfi uygulamalar bölge ahalisi arasında tepkilere neden olan yolsuzluklara, izinsiz hane baskınlarına, kaçak mal çalmaya, adam vurmaya dahası kız kaçırma cüretine girişecek kadar ilerlemiştir.

5.4.1. Kolcuların Usulsüz Davranışları

Erzurum Reji İdaresi'nde diğer çoğu idarede olduğu gibi yaşanan usulsüz davranışlardan biri gerek idare bünyesinde gerekse diğer kurumlarda görev yapan devlet[2296] veya şirket memurlarının kaçak olarak nitelendirilen tütünü kullanmaları olmuştur. Bu bağlamda, 1896 yılında imparatorluk genelinde devlet memurlarının kaçak tütüne yönelmelerinden dolayı şirketin hasılatında %80 oranında düşüş yaşandığı tutulan şirket raporlarında mevcuttur. Aynı yıl içerisinde gerek şirketin gerekse hükümetin menfaatini zedeleyecek ve gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olacak bu gibi hareketlerin önüne geçilmesi amacıyla gerekli tüm önlemlerin alınması yönünde İstanbul, Ankara, Edirne, Trabzon, Halep, Suriye, Bağdat, Bitlis,[2297] Diyarbekir, Yanya, Sivas, Musul ve Beyrut gibi Erzurum vilâyetine de bilgi aktarılmıştır. Aktarılan bu bilgide, özetle devlet veya şirket memurlarının kaçak tütün kullanmalarının engellenmesi için önlem ve tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu istekten hareketle ilgili vilâyetlerde devlet veya Reji memurlarının kaçak tütüne ilgi gösterdikleri söylenebilir. Lakin her ne kadar Erzurum vilâyetine bu

[2296] Bilhassa taşra bölgelerinde görev yapan devlet memurlarının kaçak tütün kullanımının önüne geçilmesi amacıyla genel vilâyetlere 1897 yılında telgraf çekilerek reji şartnamesinin ikinci maddesine dikkat çekilerek şartnamede belirtilen usuller dışında tütün kullananların cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. DH. MKT. Dosya No: 1363, Gömlek No: 24 (H. 4 Zi'l-Hicce 1303/M. 3 Eylül 1886).

[2297] Nitekim Bitlis'te kaçak tütün satımına memurların göz yummasının yanı sıra memurlar tarafından da kullanımının artması üzerine 1910 yılında gerekli tüm önlemlerin alınması yönünde karar alınmıştır. Aynı yıl içerisinde de kolcular tarafından kaçak tütün kullanımının tespit edilmesi neticesinde suçlular derdest edilerek haklarında yasal işlem başlatılmıştır. Bkz. BOA. DH. MUİ. Dosya No: 23, Gömlek No: 64 (H. 5 Şevvâl 1327/M. 20 Ekim 1909); BOA. DH. MKT. Doysa No: 1300, Gömlek No: 77 (H. 26 Şaban 1326/M. 23 Eylül 1908).

hususta telkinde bulunulmuş olsa da Reji veya devlet memurlarının kaçak tütün kullandıklarına dair örnekler tespit edilememiştir.[2298]

Erzurum vilâyetinde her ne kadar devlet veya Reji memurlarının kaçak tütün kullandıklarına dair örnekler tespit edilememiş olsa da Reji memur ve kolcuların usulsüz ve kanunsuz davranışlarda bulunmalarından dolayı birtakım sorunların meydana geldiği saptanmıştır. Bu kanunsuzluklardan biri de Adana vilâyetinde olduğu gibi kolcuların belirli bölgelerde kaçak tütün aramak bahanesiyle kanunsuz ve destursuz şekilde ahalinin hanelerini basmak olmuştur. Kolcular bu gibi girişimlerle keyfi aramalar yapmışlardır. Bu gibi olayların son günlerde giderek artış göstermesi ve halkın ciddi tepkilerine neden olmasından dolayı şikâyet mektuplarında artış gözlemlenmiştir.[2299]

Bu durum karşısında merkezi yönetim tarafından umûmi idarelere olduğu gibi Erzurum Reji İdaresi'ne de 1889 yılında gerekli önlemlerin alınması için bilgi aktarmıştır. Ayrıca Reji kolcularının hangi durumlarda ve ne şekilde hanelerde kaçak tütün araması yapacaklarına dair hukuk ve kurallar nizâmnâmenin 65. maddesinde açıkça belirtilmiştir. Nizâmnâmede yer alan açıklamalara aykırı olarak usulsüz davranışlarda bulunup keyfi olarak hane basıp arama yapma girişimlerinde bulunan kolcuların tespit edilip bir an önce haklarında gerekli olan muamelenin yapılması gerektiği de ifade edilmiştir. Fakat görevlilerin kanunsuzluklarından biri olan izinsiz hane arama ve keyfi olarak baskınlar düzenleyerek ahaliye eziyet edilmesine yönelik Erzurum vilâyetinde örnek tespit edilememiştir. Lakin her ne kadar örnek tespit edilememiş olsa da 42 yıllık süreç zarfında bu tür olayların yaşanmış olması ve kayıtlara yansımamış olması mümkündür.[2300]

Her ne kadar vilâyette devlet ile Reji memurlarının kaçak tütünle ilgili bağlantılarına ve halka eziyet etmelerine dair örnekler tespit edilememiş olsa da köylerde muhtarlık görevini icra eden kişilerin kaçak tütün ile ilgili bağlantıları saptanmıştır. Sözgelimi, 1909 yılında Erzurum vilâyetine bağlı olan bir köyde yaşanan olay örnek gösterilebilir. Lakin köyün ismi ile kaçakçıları koruyan muhtarın ismine dair bilgiler tespit edilememiştir. Şöyle ki, Malazgirtli Reşit ismindeki bir tütün

[2298] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2073, Gömlek No: 84 (H. 16 Şevvâl 1313/M. 31 Mart 1896).
[2299] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1505, Gömlek No: 89 (H. 20 Şaban 1305/M. 2 Mayıs 1888).
[2300] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1505, Gömlek No: 89 (H. 20 Şaban 1305/M. 2 Mayıs 1888).

kaçakçısının girişimleri ile köye 20 kıyye[2301] kaçak tütün sokulmuştur. Alınan istihbarı malumatlar doğrultusunda köye gelen zaptiye birlikleri kaçakçıyı ve kaçak tütünü aramaya başlamışlardır.[2302]

Reji kolcuları tarafından köyde yapılan incelemeler neticesinde kaçakçı Şaban ile kardeşinin kaçak tütünlerle birlikte köyün muhtarının hanesinde saklandıkları saptanmıştır. Tütünün ve kaçakçıların kendilerine teslim edilmesini isteyen Reji kolcularına ahali taş ve kılıçlarla saldırmıştır. Bu saldırı neticesinde taraflar arasında yaşanan arbede üç kişinin hafif şekilde yaralanmasına neden olmuştur. Bu kargaşadan faydalanan tütün kaçakçısı Malazgirtli Reşit ise firar etmiştir. Saldırının püskürtülmesinden sonra Reji kolcuları ve zaptiyeler tarafından muhtarın evinde yapılan aramalar neticesinde bir miktar kaçak tütün ve 2 at ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu mallarla ilgili yasal işlemlerin başlatılması amacıyla evraklar hazırlanmıştır. Kaçak mallar yerel idareye teslim edilmiştir. Yerel idare ise gerekli incelemeleri yaptıktan sonra hazırlamış olduğu evraklarla birlikte ilgili mahkemeye iletmiştir. Ancak mahkeme süreci ve muhtarın akıbetiyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. İncelenen bu vaka devlet memuru olarak nitelendirilebilecek muhtarların kaçakçılarla birlikte hareket ederek kanunsuzlukta bulunduklarına dair örnek olarak gösterilebilir.[2303]

Kanunsuzlukta bulunan bir diğer kesim de Reji Şirketi'nde memur veya kolcu olarak görev yapan kişilerinden oluşmaktadır. Kolcu veya memurların işlemiş oldukları kanunsuzluğa bakıldığında ise yakınlarını kayırmak olmuştur. Bilhassa bu kişilerin Mülkiye'de görev yapan memurların yakınları (peder, evlat, birader, kayınpeder, damat, enişte, kayın, amca, dayı ve yeğen) olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Mülkiye'de görevli olan devlet memurlarının kendi akraba ve dostlarının kayrılması için Reji memur ve kolcularından talepte bulunmaları Reji memurlarının şirket nizâmnâmesine ve devletin kanunlarına aykırı davranmalarına neden olmuştur. Bir diğer durum da Mülkiye'de memur olarak görev yapan kişilerin Rejide görevli olan akrabalarına arka çıkmaları Reji görevlilerin kanunsuz ve usulsüzlüklerde bulunmalarında etkili olmuştur. Bu durumun ise kanunlara aykırı davranan Reji

[2301] 25,64 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2302] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2910, Gömlek No: 89 (H. 8 Şaban 1327/M. 25 Ağustos 1909).
[2303] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2910, Gömlek No: 89 (H. 8 Şaban 1327/M. 25 Ağustos 1909).

kolcularının Mülkiye'de görev yapan yakınlarına güvenerek bu gibi davranışlarda bulunduklarını göstermektedir.[2304]

Bu tür nedenlerden dolayı meydana gelen yolsuzlukların önüne geçmek amacıyla bu gibi kişilerin idarede istihdam edilmemeleri gerektiği üzerinde durulmuştur. Hali hazırda Rejide görev yapanların ise denetim altında tutulması amacıyla gerekli önlemlerin alınmasına yönelik bilgiler tüm vilâyetlere olduğu gibi Erzurum'a da iletilmiştir.[2305] İletilen bu bilgiler doğrultusunda alınan tüm önlemlere rağmen 1909 yılında bu manada bir vaka cereyan etmiştir. Şöyle ki, Erzurum vilâyetine bağlı olan Bayburt kazasında 5 Ocak 1909 tarihinde Reji kolcusu olarak idarede görev yapan birkaç Laz'ın Ermenilerin yoğun olarak yaşamış olduğu Sortoroz köyünü basarak uygunsuz ve kanunsuz davranışlarda bulunmuşlardır. Laz görevliler köyde ikamet eden Rahip Serobi'nin hanesini basarak daha önce yasal yollarla ticareti yapılmış olan tütün gelirlerine el koyarak ev ahalisini ve köylüleri tehdit etmişlerdir.[2306]

Aslında köye kolculardan önce gelen Laz kaçakçıların silah zoruyla hanelerde kaçak tütün sakladıkları ve akabinde gelen kolcuların bu tütünü tespit etmelerinden sonra halk üzerinde ciddi baskılarda bulunduklarına dair bilgiler tespit edilmiştir. Bu olay İstanbul'da Surhantek gazetesinde yayınlanmıştır. Bunun üzerine gerekli olan tahkikatın yapılması amacıyla Erzurum vilâyetine bilgi iletilmiştir. Ancak Erzurum Reji İdaresi'nin ve yerel yönetimin bu bilgiler doğrultusunda gerekli işlemleri yapıp yapmadıklarına dair malumatlara ulaşılamamıştır. Sortoroz köyünde meydana gelen bu olaydan hareketle üretici ve tüketicilerin Reji kolcuları ile kaçakçılar arasında kalarak ciddi mağduriyetler yaşadığı söylenebilir.[2307] Kolcu ve zabıtaların bu gibi faaliyetleri dışında kaçak tütün satan kaçakçılara göz yumma gibi girişimleri de olmuştur. Kaçakçılık faaliyetinde bulunan kaçakçılara göz yumması idarenin gelirlerinde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur.[2308]

[2304] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1849, Gömlek No: 5 (H. 5 Zi'l-Hicce 1308/M. 12 Temmuz 1891).
[2305] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1903, Gömlek No: 9 (H. 17 Cemazîye'l-Evvel 1309/M. 19 Aralık 1891).
[2306] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2662, Gömlek No: 46 (H. 23 Şevvâl 1326/M. 18 Kasım 1908).
[2307] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2662, Gömlek No: 46 (H. 23 Şevvâl 1326/M. 18 Kasım 1908).
[2308] BOA. DH. MKT. Doysa No: 2701, Gömlek No: 62 (H. 14 Zi'l-Hicce 1326/M. 7 Ocak 1909).

Reji kolcularının işlemiş olduğu bir diğer kanunsuz iş ise suçlu veya bölgede karışıklık çıkarmak üzere fesatlıkta bulunan kişileri saklayıp kollamaları olmuştur. Bu bağlamda, 1905 yılında Erzurum'a bağlı Eleşkirt kazasında meydana gelen olay örnek olarak incelenebilir. Erzurum Reji İdaresi görevlisi olarak Eleşkirt bölgesinde görev yapan kolcu Sogomon, din kisvesi altında Reji Şirketi ve Osmanlı yönetimi aleyhine fesatlık yapan bir kişiyi evinde barındırıp kollamıştır. Sogomon ve evinde barındırdığı kişi ile ilgili yürütülen tahkikat neticesinde din kisvesi altında Eleşkirt ve civar köylerde yaşayan ahali arasında fesatlık yapan kişinin 40 gün önce Rusya'dan bölgeye geldiği tespit edilmiştir.[2309]

Bu kişinin 15 gün Sogomon'un hanesinde kalarak civar köyleri dolaştığı saptanmıştır. Buna ek olarak Reji görevlisi Sogomon'un da ahali arasında fitne çıkarmaya çalışan fesatçılardan biri olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine 23 Şubat 1905 tarihinde Eleşkirt Kaymakamlığı'na aktarılan bilgiyle birlikte Sogomon'un bir an önce görevine son verilmesi için işlemlere başlanması kararı alınmıştır. Bu örnekten hareketle, idarede görev yapan kolcuların din üzerinden propaganda yürüterek halk arasında nifak çıkarmaya çalıştıkları saptanmıştır. Lakin bu durumun yerel idare tarafından tespit edilmesi üzerine idare ile yapılan müzakereler ve ortak şekilde yürütülen tahkikat neticesinde bu kişilerin görevlerine son verilmesi idarenin işleyiş mekanizmasını sağlamaya yönelik bir girişim olarak yorumlanabilir.[2310]

Bu tür Reji ve hükümet aleyhtarlığı yaparak halk arasında nifak tohumları ekmeye çalışanların sadece Osmanlı topraklarına has bir durum olmadığı aynı olayların sınır komşusu olan İran topraklarında da yaşandığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda 1893 yılında İran'da bu tür girişimlerde bulunan İranlı Hacı Hüseyin Ağa örnek gösterilebilir. 1893 yılında İran'da tütün ticareti yapan İranlı Hacı Hüseyin Ağa'nın Reji muamelatından dolayı halk arasında fitnecilik yaptığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine sınır dışı edilmesine karar verilmiştir. Alınan bu karar neticesinde Hüseyin Ağa'nın ifadesi Erzurum vilâyetinde alındıktan sonra İstanbul'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır. Ancak yolda kaçarak Trabzon'a doğru sıvışmıştır. İran'da faaliyet gösteren bu tüccarın yakalanması amacıyla gerekli bilgiler Trabzon vilâyetine

[2309] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 142, Gömlek No: 78 (H. 11 Zi'l-Hicce 1305/M. 19 Ağustos 1888).
[2310] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 142, Gömlek No: 78 (H. 11 Zi'l-Hicce 1305/M. 19 Ağustos 1888).

iletilmiştir. Fakat Hüseyin Ağa ile ilgili yürütülen çalışmaların ne yönde neticelendiğine dair verilere ulaşılamamıştır.[2311]

Meydana gelen bu gibi kanunsuz ve uygunsuz davranışlardan dolayı Reji görevlileri ile Osmanlı kolluk kuvvetleri arasında birtakım sorunlar meydana gelmiştir. Bu sorunlardan dolayı bilhassa taraflar arasında irtibatın kurulamamasından dolayı ele geçirilemeyen kaçak tütün ve derdest edilemeyen kaçakçıların da olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede örnek olarak 1909 yılında meydana gelen olay gösterilebilir. Trabzon vilâyetine bağlı olan Akçaabatlı olan Âdem Oğlu Ali ve Yanbaşıoğlu Mustafa ile birlikte olan silahlı kaçakçılar 48 yük kaçak tütünle Gümüşhane'den hareket etmişlerdir. İstihbaratın alınması üzerine kaçakçılar takibe alınmıştır. Kaçakçıların 11 atlı jandarma ile takip edilmesi neticesinde Erzurum'a bağlı Bayburt taraflarına kaçmayı başarmış oldukları saptanmıştır. Bu kaçışa dair bilgiler ise arşiv belgesine şu ifadelerle yansımıştır;

> "*Akçaabadlı İmamoğlu Ali ve Yanbaşıoğlu Mustafa müselleh avâneleriyle beraber kırk sekiz yük tütün mütesahhiben bu tarafa geçdikleri Gümüşhane Reji Müdürlüğü'nden iş'âr telgrafına atfen Reji memurluğundan bildirilmiş ve buraca mevcûd bulunan on bir jandarma atlusunun kaçakçıların kesretine karşı mukavemet edemeyeceğinden keyfiyet Jandarma Kumandanlığı'na yazıldığı zâbıtadan ifade olunmuşdur. Bunların Erzurum cihetine savuşacaklarından kaçakçıların adedine mukavemet edebilecek tedâbîr-i tenkîleye ve tâkibât-ı icâb-ı icrâsı husûsun lazım gelenlere irâde buyurulması zâbıta ifadesiyle maruzdur. Zeyl 3 Kanun-ı Sani (1)324 Akçaabadlı İmamoğlu Ali ve Yanbaşıoğlu Mustafa ile avânesinin müsellehen kırk sekiz yük tütünle Gümüşhane'den Bayburd'a doğru giderek oradan da Erzurum cihetine gelecekleri anlaşıldığından bu bâbda ittihaz-ı tedabir olunacağı bu gibilerin mahalleri hükümetlerince tedîb lüzumu Erzurum Vilâyetinden bildirilmesi ve cevaben vesaya-ı lâzım icra kılınmış olmağla vilâyet-i müşârün-ileyh*

[2311] BOA. BEO. Dosya No: 64, Gömlek No: 4727 (H. 14 Safer 1310/M. 7 Eylül 1892).

ile bi'l-muhâbere merkûmların mütekabilen takib ve tazyîkileriyle ba-yı hâlin derdest ve ciheti 'âliyyeye teslimleri netîcesinin inbası."[2312]

Kaçakçıların Bayburt üzerinden Erzurum'a doğru yola çıktıklarına dair ihbar alınmıştır. Trabzon ve Erzurum vilâyeti ile merkez arasında yapılan yazışmalar neticesinde Erzurum vilâyetine bu kaçakçıların yakalanması ve kaçak mallarla birlikte merkeze teslim edilmesi için gerekli olan tüm önlemlerin alınması gerektiği bildirilmiştir. Erzurum vilâyetinden yazılan cevapta ise gerekli tüm önlemlerin alınmış olduğu ancak bu tür kaçakçıların şehir merkezine giremeyecekleri sınır bölgelerini geçtikten sonra ise yakalanmalarının çok güç olduğu dile getirilerek Reji kolcularının sayılarında artışa gidilmesi gerektiği belirtilmiştir. Rejinin görevlendireceği kolcu ile Erzurum vilâyetinin görevlendireceği jandarma konusunda merkezle yürütülen yazışmalardan anlaşılmaktadır ki, her iki taraf diğer tarafın kolluk kuvveti konusunda gerekli yardımı yapmadığından şikâyetçi olmuştur. Şirket ile yerel yönetim arasında kolluk kuvveti desteği konusunda sıklıkla yaşanan sorunun bu olay sırasında da meydana geldiği görülmektedir.[2313] Kolcu veya Reji memurlarının kanunsuz ve usulsüz davranışlarının yanı sıra vilâyette aktif olan Reji İdaresi'nin bir diğer sorunu yakalanan kaçak malların akıbeti olmuştur.

5.3.2. Yakalanan Kaçakçılar

İmparatorluk genelinde tütünü denetim altına alan Reji Şirketi ile ilgili gerek şirket çalışanları arasında, gerekse ahali ile şirket arasında meydana gelen dâvâlarda Osmanlı hukukunun uygulanacağı Reji şartnamesinde açıkça belirtilmiştir.[2315] Bu hukukun uygulandığı önemli konularından biri de tütün kaçakçıları olmuştur. Bu doğrultuda tütün alanında kaçakçılık faaliyetlerinde bulunanlara karşı şirketin ve devletin çıkarlarını muhafaza etmek amacıyla gerekli olan hukukun uygulanması gerektiği belirtilmiştir.[2316] Bu hukukun uygulandığı yerlerden biri de Erzurum Reji İdaresi olmuştur. Bu bağlamda, merkezi yönetim tarafından Erzurum Valiliğine iletilen bilgide yasadışı yollarla gerçekleşen tütün kaçakçılığının yanı sıra pasaportsuz

[2312] BOA. DH. MKT. Doysa No: 2753, Gömlek No: 68 (H. 8 Safer 1327/M. 1 Mart 1909).
[2313] BOA. DH. MKT. Doysa No: 2767, Gömlek No: 75 (H. 22 Safer 1327/M. 15 Mart 1909).
[2315] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2090, Gömlek No: 16 (H. 23 Rabî'ül-Evvel 1316/M. 11 Ağustos 1898).
[2316] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 307, Gömlek No: 129 (H. 3 Rabî'ül-Ahir 1319/M. 20 Temmuz 1901).

şekilde adam kaçırma gibi girişimlerin önlenmesi amacıyla sınır bölgesinde gerekli tedbirlerin alınması ve yürürlükte olan hukuka uyulması gerektiği belirtilmiştir.[2317]

Yoğun olarak bölgede kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan kaçakçıların yargılanma süreci ve akıbetleriyle ilgili bir belirsizlik olmalı ki, böyle bir bilginin aktarılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim bu çerçevede 1901 yılında vilâyette bir vaka meydana gelmiştir. Buna göre Sivas, Erzurum ve Erzincan arasında tütün kaçakçılığı faaliyetinde bulunan kaçakçı Lazlar tespit edilmiştir. Bu kaçakçı kafilesi ile ilgili Erzurum ile Sivas arasında yazışmalar yapılmıştır. Yapılan yazışmalar neticesinde kaçakçıların Sivas ve Niksar bölgesinde yasadışı yollarla toplamış oldukları tütünleri Erzurum ve Erzincan bölgelerine getirmeye çalıştıkları anlaşılmıştır. Sivas ve Erzurum vilâyetlerinde yürütülen takibat neticesinde kaçakçıların Erzurum'a gelerek burada kaçak tütünleri satmaya çalıştıkları saptanmıştır. Bu doğrultuda yürütülen takibat neticesinde kaçakçılar yakalanıp derdest edilmiştir.[2318]

Yakalanan kaçakçıların akıbetiyle ilgili kısa süreliğine bir belirsizlik yaşanmış olsa da bağlı bulundukları vilâyetlerin yerel idarelerine teslim edilerek yargılama süreçlerinin başlatılması sağlanmıştır. Lakin kaçakçıların bağlı bulundukları vilâyetlere teslim olmalarından sonra yargılanmaları ile ilgili meydana gelen gelişmelerin ne yönde seyrettiğine dair bilgiler mevcut değildir. Nitekim yapılan arşiv taramasında konuyla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Bu örnekten hareketle yakalanan kaçakçıların ikametgâhının bulunduğu vilâyet mahkemesi tarafından görüldüğü söylenebilir. Yakalanan kaçakçıların yargılanma sürecinin başlatılması için bağlı bulundukları vilâyetlerin yerel idarelerine teslim edilmeleriyle bölgede meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.[2319]

Erzurum ve Erzincan bölgesinde kaçakçılık faaliyetlerinde bulunup da yakalanan bir diğer grup da Sabri Mustafa ile Sarı Mehmet Oğlu Hüseyin Efendi'nin liderliğinde hareket etmiştir. Bu kaçakçılar Trabzon'a bağlı Akçaabat kazasında ikamet etmişlerdir. 1898 yılında bölgede tütün kaçakçılığı yaptıklarına dair istihbarı

[2317] BOA. BEO. Dosya No: 2928, Gömlek No: 219598 (H. 28 Şaban 1324/M. 17 Ekim 1906).
[2318] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2510, Gömlek No: 52 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1319/M. 15 Temmuz 1901).
[2319] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2510, Gömlek No: 52 (H. 28 Rabî'ül-Evvel 1319/M. 15 Temmuz 1901).

bilgi alınmıştır. Alınan bu bilgi üzerine kaçakçılar takibe alınmıştır. Yürütülen takibat neticesinde kaçakçılar tespit edilerek derdest edilmişlerdir. Yakalanan kaçakçıların yargılaması vilâyet mahkemesi tarafından yapılmıştır. Yapılan yargılamanın neticelenmesiyle birlikte kaçakçıların her biri 15 yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Fakat hapishanede belirli bir süre kaldıktan sonra kimisi gelen aflarla kimisi ise kefalet karşılığında serbest bırakılmıştır. Kaçakçılar serbest bırakıldıktan sonra da kaçakçılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Nitekim 1908 yılında Trabzon vilâyetinden Erzurum vilâyetine iletilen bilgide bu şahısların kaçakçılık faaliyetinde bulunduklarına dair malumat aktarılmıştır. Ayrıca kaçakçıların 70 yük kaçak tütünle Erzurum ve Erzincan'a doğru hareket ettiklerine dair istihbarat da paylaşılmıştır. Alınan bu bilgiler doğrultusunda kaçakçıların bir an önce yakalanmaları için Erzurum Valiliği ve Erzurum Reji İdaresi gerekli tüm önlemleri ve tedbirleri almıştır.[2320]

Kaçakçıların hareket ettiği noktadan itibaren 30 saatlik yol ilerledikleri ve güzergâh üzerinde Gümüşhane'nin yanı sıra birkaç yere uğrayarak Erzurum'a geçecekleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Trabzon vilâyeti sadece Erzurum vilâyetine malumat aktarmakla yetinmiştir. Ancak Trabzon vilâyeti tarafından Erzurum'a aktarılan bilgiler doğrultusunda Erzurum'a gelen Sabri Mustafa ile Sarı Mehmet Oğlu Hüseyin Efendi'nin akıbetiyle ilgili malumata ulaşılamamıştır. Trabzon vilâyetinden Erzurum'a aktarılan malumat ise arşiv belgesine şu ifadelerle yansımıştır;

"Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne.

On beş sene müddetle mahkûm Akçaabad kazalı Sabri Mustafa ile Sarı Mehmet Oğlu Hüseyin ve Hasan refikleriyle beraber yetmiş yüke mütecaviz tütün hamûlesiyle ve yanlarındaki iki alifte (?) ile krom tarikiyle Erzincan ve Erzurum cihetlerine müteveccihen hareket eyledikleri cihetle derdestleri Trabzon Vekâletinden bildirilmesi ile îcab edenlere teblîğât-ı lazime îfâ kılındı. Ancak kaçakçıların çıkdıkları mahâllerden bu vilâyet hududuna kadar otuz saatlik mesafe kat' eyledikleri veya husûsî Trabzon Torul kazasıyla Gümüşhane Sancağı'nın birçok yerlerden geçtikleri halde yalnız buraya mâlûmat î'tâsıyla iktifâ olunmakda ve bu suretle vilâyet

[2320] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 272, Gömlek No: 12 (H. 2 Cemazîye'l-Ahire 1326/M. 2 Temmuz 1908).

âsâyiş ve inzibatının ihlâline sebeb verilmekde idüğü cihetle bu bâbda tedâbir mân'i kâvîye ittihazı ve inde'l-icâb tâkîbat icrâsıyla mugâyir marzî-i 'âliye havâle mahâl bırakılmamak üzere îcab edenlere irâde buyrulması müsterhimdir. Fermân Fi 14 Haziran Sene (1)324. Erzurum Valisi Abdulvahhab."[2321]

Yakalanan kaçakçıların akıbetiyle ilgili tartışma konusu olan bir diğer gelişme de mahkûmiyetlerine karar verilenlerin hapishanedeki durumlarıyla ilgili olmuştur. Bu kapsamda tütün kaçakçılığından dolayı yargılanıp hapis cezası ile mahkûm edilenlerin hapishanede geçimlerini sağlamaları amacıyla yevmiye olarak Osmanlı yönetimi tarafından günlük 5 kuruş verilmiştir.[2322] Fakat Reji Şirketi bu uygulamadan rahatsız olduğunu dile getirmiştir. Nitekim Mâliye Nezâretine yapmış olduğu başvuruda hapishanede tütün kaçakçılığı suçundan dolayı yatmakta olan suçlulara yevmiye olarak 5 kuruş verilmesine itiraz etmiştir. Gerekçe olarak ise yüksek fiyatın verilmesi insanların tütün kaçakçılığına yönelmelerine neden olacağı gösterilmiştir. Şirket, hapishanede yatan diğer suçlulara ekmek parası olarak verilen miktarla aynı oranda bu mahkûmlara da yevmiye verilmesini önermiştir.[2323]

Bu öneri taraflar arasında görüşülmüştür. Bu çerçevede yürütülen müzakereler neticesinde öneri kabul edilmiştir. Böylece diğer suçlulara verilen ekmek parasıyla aynı oranda tütün kaçakçılığından dolayı hapishanede yatan suçlulara da verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda alınan kararla hapishanelerin suçlular için cazibe yeri haline gelmesinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.[2324] Verilen bu miktarın ise Reji Şirketi ile kaçakçılara kesilen para cezasından karşılanması yönünde karar alınmıştır. Böylece mahkûmların masraflarının şirket veya devlet hazinesine yük olmaması sağlanmıştır.[2325] Hapishanede bulunmalarından dolayı kaçakçılıktan dolayı kesilen para cezasını ödeyemeyen suçluların ise hapishanedeyken ekmek paralarının ceza

[2321] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 272, Gömlek No: 12 (H. 2 Cemazîye'l-Ahire 1326/M. 2 Temmuz 1908).
[2322] BOA. MV. Dosya No: 56, Gömlek No: 20 (H. 24 Zi'l-Hicce 1307/M. 11 Ağustos 1890).
[2323] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1766, Gömlek No: 27 (H. 16 Safer 1308/M. 1 Ekim 1890).
[2324] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1766, Gömlek No: 27 (H. 16 Safer 1308/M. 1 Ekim 1890).
[2325] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1535, Gömlek No: 77 (H. 17 Zi'l-Hicce 1305/M. 25 Ağustos 1888).

parasından, yetmemesi durumunda ise Reji Şirketi'nden karşılanması kararı alınmıştır.[2326]

Bu bağlamda, belirlenen fiyatın dörtte üçü Reji Şirketi tarafından diğer dörtte biri ise ceza parası hasılatından karşılanması yönünde karar alınmıştır.[2327] Bir diğer ifadeyle masrafların %25'i mahkeme kararıyla belirlenen ceza parasından, %75'i ise Reji Şirketi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.[2328] Nitekim mahkemece belirlenmiş olan para cezasının %25'i mahkeme tarafından alınmaktadır.[2329] Geriye kalan %75'i ise Reji Şirketi'ne teslim edilmektedir. Kaçakçı mahkûmların yevmiye paralarına yönelik meydana gelen bu problemin çözüme kavuşturulması tüm idarelere olduğu gibi Erzurum Reji İdaresi'ne de bildirilmiştir. Ancak bu hususta Erzurum vilâyetinden bir problemin veya şikâyetin meydana geldiğine dair veriler tespit edilememiştir.[2330]

Kaçakçıların yakalanması ve akıbetlerine yönelik muamelenin icra edilmesi sürecinde de Reji kolcuları ile Osmanlı kolluk kuvvetleri arasında birtakım problemler yaşanmıştır. Yaşanan bu problemlerin çözüm yeri ise Osmanlı adliyesi olmuştur. Sözgelimi, 1896 yılında Erzurum vilâyetine bağlı olan Erzincan sancağında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Şöyle ki, 20 Haziran 1896 tarihinde çarşıda Reji kolcuları ile Asâkir-i Şâhâne'den birkaç nefer arasında kaçak tütün meselesinden dolayı münakaşa yaşanmıştır. Yaşanan bu münakaşanın temel nedeni ise kaçakçılık faaliyetinde bulunan kişilerin yakalanması ve yakalandıktan sonra akıbetlerinin kimler tarafından tayin edileceğine yönelik olmuştur. Lakin çarşı esnafının müdahalesi neticesinde tartışmanın büyümesinin önüne geçilmiştir.[2331]

Yaşanan olayla ilgili yürütülen tahkikat neticesinde olayın adli bir vaka olduğu daha fazla büyütülmemesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak bu gibi olayların önlenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir. Suça karışan Reji kolcuları adliyeye, askerler ise bağlı bulundukları kuruma teslim edilerek yargılama süreçleri başlatılmıştır. Bu örnek ise Reji kolcuları ile askerlerin fiziki olarak karşı karşıya

[2326] BOA. DH. MKT. Dosya No: 293, Gömlek No: 7 (H. 10 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 11 Ekim 1894).
[2327] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2068, Gömlek No: 94 (H. 10 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 11 Ekim 1894).
[2328] BOA. ŞD. Dosya No: 326, Gömlek No: 9 (H. 19 Zi'l-Hicce 1307/M. 6 Ağustos 1890).
[2329] BOA. MV. Dosya No: 33, Gömlek No: 17 (H. 7 Şevvâl 1307/M. 17 Haziran 1888).
[2330] BOA. MV. Dosya No: 47, Gömlek No: 12 (H. 1 Muharrem 1307/M. 28 Ağustos 1889).
[2331] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 8, Gömlek No: 1 (H. 13 Muharrem 1314/M. 24 Haziran 1896).

gelerek birbirlerine zarar verebilecek seviyede münakaşa içerisine girebileceklerini göstermektedir. Ayrıca kaçakçıların yargılama süreçleri ile ilgili hükümlerin açıkça belirtilmiş olmasına rağmen taraflar arasında bu hususta bazen anlaşmazlığın yaşanabileceğini göstermektedir.[2332]

Kaçakçılık faaliyetlerinde bulunan suçlular genel olarak imparatorluk içerisinde faaliyet gösterirken derdest edilmişlerdir. Ancak bazı durumlarda yasadışı yollarla uluslararası ticarette bulunup yakalanan kaçakçılar da olmuştur. Erzurum vilâyetinin sınır bölgesinde bulunmasından dolayı bu tür gelişmelere ev sahipliği yaptığı tespit edilmiştir. İmparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de yasadışı yollarla ülke içerisine kaçak mal sokmaya çalışan kaçakçılarla ilgili yargılama süreçleri her iki ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu doğrultuda her iki ülkenin sefaretleri arasında meydana gelen görüşmeler neticesinde dâvâ sonuçlandırılmıştır. Bu bağlamda, 1896 yılında Tebriz bölgesinden İranlı deveciler aracılığı ile taşınan ve Erzurum'a kaçak yollarla sokulmaya çalışılan tömbeki örnek gösterilebilir. Tebriz'den hareket eden kaçakçılar aracılığıyla Erzurum üzerinden Trabzon'a 44.000 kilo tömbekinin sevk edilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir.[2333]

Tömbekinin Erzurum sınırı içerisinden girmesiyle birlikte Erzurum Reji İdaresi görevlileri tarafından takibata alınmıştır. Her ne kadar mal ile ilgili giriş tezkiresinin var olduğuna yönelik ifadelerde bulunulmuş olsa da yapılan araştırmalar neticesinde malın tezkiresinin olmadığı, kaçak olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda Erzurum Reji İdaresi kaçak mallara el koymuş, sevkiyatı gerçekleştiren kaçakçıları ise derdest etmiştir. Ele geçirilen kaçak mallar ile deve[2334] ve kaçakçılar hakkında yapılan incelemeler neticesinde yerel idareye sevk edilmişlerdir. Daha sonra ise yerel idare kaçak malları Rejiye teslim ederken deveciler ise develeriyle birlikte yakalanarak tutuklanmışlardır. Yabancı kaçakçılar hakkında uygulanacak muamelenin

[2332] BOA. DH. TMIK. M. Dosya No: 8, Gömlek No: 1 (H. 13 Muharrem 1314/M. 24 Haziran 1896).
[2333] BOA. BEO. Dosya No: 623, Gömlek No: 46719 (H. 23 Zi'l-ka'de 1312/M. 18 Mayıs 1895).
[2334] Kaçakçıların develeri tercih etmelerinin temel sebebi diğer hayvanlara oranla daha fazla yük taşıyabilmesi, birkaç hafta içerisinden hiçbir şey yemeden günde ortalama 200 km yol ilerleyebilmesidir. Bkz. Özlem Karsandık Yazıcı, "Ticaret Mahkemesi Kayıtlarına Göre Tanzimat Dönemi'nde Adana'da Ticari Hayat", *Çukurova araştırmaları Dergisi,* 1/1, (Kış 2015), 83; Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Deve", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 226-227.

bilinmediğinden dolayı Erzurum vilâyeti yabancılarla ilgili uygulanması gereken hukuku merkezi idareden sormuştur.[2335]

Bu soru doğrultusunda İstanbul ile İran Sefareti arasında görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde devecilerin hayvanlarıyla birlikte serbest bırakılmalarına karar verilmiştir. Ancak izin evrakı olmadan sevkiyatı yapılan tömbeki hakkında daha sonra Mâliye Nezâretinin vereceği karar doğrultusunda hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Alınan bu karar Erzurum vilâyetine iletilmiştir.[2336] Bu doğrultuda Erzurum yerel idaresi deveci ve hayvanlarını serbest bırakmıştır. Kaçak mallarla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde ise bazı kutularda mührün eksik olması, bağcıklarının kopuk olması, torbaların birbirinden ayrı olması ve kutuların üzerinde Türkçe tezkire bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenden dolayı mallar kaçak olarak görülmüş ve Reji Şirketi tarafından para cezasına tabi tutularak müsadere edilmiştir.[2337] Erzurum Reji İdaresi'nin ele geçirmiş olduğu kaçakçıların yanı sıra ele geçirilen kaçak malların akıbeti de tartışılan bir diğer mesele olmuştur.

5.4.3. Ele Geçirilen Kaçak Mallar

Reji Şirketi'nin kolluk kuvveti imparatorluk genelinde olduğu gibi Erzurum vilâyeti sınırları içerisinde yapmış olduğu denetim ve takibatlar neticesinde birçok defa kaçakçı çetelerine baskınlar düzenlemiştir. Yapılan bu baskınlar neticesinde de ele geçirilen kaçak mallar arasında başta tütün olmak üzere yasaklanmış ürünler olarak bilinen barut, tuz, tömbeki ve silahlar da yer almıştır. Kolcular tarafından ele geçirilen bu mallara el konulmasının yanı sıra bu faaliyette bulunan kişilere de ceza olarak para kesilmiştir. Bu doğrultuda Erzurum bölgesinde kaçakçılık girişimlerinin Reji görevlileri tarafından önlenmesi çerçevesinde yapılan operasyonlar neticesinde ele geçirilen tütünler için kesilecek para cezası hususunda bir belirsizlik yaşanmıştır. Bu belirsizliğin giderilmesi için Mâliye Nezâretine aktarılan bilgide ele geçirilen her 1 kilo için ne kadar para cezasının kesilmesi gerektiği sorulmuştur.[2338]

Bu doğrultuda Mâliye Nezâreti ile Reji Şirketi arasında yapılan müzakereler neticesinde Reji Şirketi'nin bilgisi dışında kaçak yollarla tütün üretimi ve ticareti

[2335] BOA. BEO. Dosya No: 623, Gömlek No: 46719 (H. 23 Zi'l-ka'de 1312/M. 18 Mayıs 1895).
[2336] BOA. BEO. Dosya No: 623, Gömlek No: 46719 (H. 23 Zi'l-ka'de 1312/M. 18 Mayıs 1895).
[2337] BOA. BEO. Dosya No: 619, Gömlek No: 46352 (H. 16 Zi'l-ka'de 1312/M. 11 Mayıs 1895).
[2338] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1459, Gömlek No: 86 (H. 15 Safer 1305/M. 2 Kasım 1887).

yapan kişilerin üzerinde yakalanan her 1 kıyye[2339] için 40 kuruş para cezası kesilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır.[2340] Miktarın yarım kıyye olması halinde ise 20 kuruş,[2341] dörtte biri olması durumunda ise 10 kuruş para cezası kesilmesi yönündeki karar Erzurum Reji İdaresi'ne bildirilmiştir. Böylece vilâyette bu hususta yaşanan tartışmalara son verilmiştir.[2342]

Erzurum Reji İdaresi'nin ele geçirmiş olduğu kaçak malların akıbetiyle ilgili ne tür gelişmenin yaşandığına dair 1892 yılında Erzurum'a bağlı Eğin, Çemişgezek ve Arapkir bölgelerinde meydana gelen vaka örnek olarak incelenebilir.[2343] Bu çerçevede 1892 yılında Eğin, Çemişgezek ve Arapkir bölgelerinde bir grup Laz tütün kaçakçısının yasadışı girişimlerde bulunduğuna dair istihbarı bilgi edinilmiştir.[2344] Ayrıca bu kaçakçıların bölgede ahaliye zorla kaçak tütün satmaya çalıştıkları bilgisine de ulaşılmıştır. Buna karşın bu gibi yasadışı ve asayişi bozan faaliyetlerin önlenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması yönünde karar alınmıştır.[2345]

Bu karar doğrultusunda harekete geçilmiştir. Kaçakçılar takibat altına alınmış ancak kuvvet yetersizliğinden dolayı müdahale edilememiştir. Bu sebepten dolayı derdest edilmesi için görev yapan jandarma ve Reji kolcularına destek olması amacıyla süvari nizamiye askerlerinin de destek vermesi talep edilmiştir.[2346] Lakin gerçekleşen bu talebe ne yönde cevap verildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Buna rağmen Eğin bölgesinde faaliyette olan 25 kişilik kaçakçı grubuna müdahale edilmiştir. Müdahale kaçakçıların teslim olması çağrısıyla başlamış olsa da kaçakçılar bu çağrıya silahla cevap vermişlerdir. Kaçakçılar ile kolluk kuvvetleri arasında meydana gelen çatışma neticesinde 6 kaçakçı derdest edilmiş, 10 baş hayvan, 9 yük kaçak tütün ve 10 adet ticareti yasaklanmış silah ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu malların akıbeti ile ilgili bilgiye ulaşılamamış olsa da daha önce Adana Reji İdaresi örneğinde de olduğu gibi

[2339] 1,282 kg ağırlığa denk gelmektedir.
[2340] BOA. MV. Dosya No: 25, Gömlek No: 30 (H. 28 Muharrem 1305/M. 16 Ekim 1887).
[2341] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1690, Gömlek No: 57 (H. 26 Cemazîye'l-Evvel 1307/M. 18 Ocak 1890).
[2342] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1452, Gömlek No: 20 (H. 13 Muharrem 1305/M. 1 Ekim 1887).
[2343] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1786, Gömlek No: 112 (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1308/M. 30 Kasım 1890).
[2344] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1779, Gömlek No: 41 (H. 25 Rabî'ül-Evvel 1308/M. 8 Kasım 1890).
[2345] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1878, Gömlek No: 50 (H. 11 Rabî'ül-Evvel 1309/M. 15 Ekim 1891).
[2346] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1956, Gömlek No: 53 (H. 6 Zi'l-ka'de 1309/M. 2 Haziran 1892).

muhtemelen tütünler Reji İdaresi'ne silahlar askeri birime, hayvanlar ise mahalli idareye teslim edilmiştir.[2347]

Kolcuların kaçak tütün ele geçirmek bahanesiyle bölgede yasadışı işlere giriştiklerine dair örnekler de mevcuttur. Bu örneklerde ise kolcular tarafından ele geçirilen malların ilgili kurumlara teslim edilmesi yerine kolcular tarafından gasp edildiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, 1895 yılında Bayburt ve Erzurum'un muhtelif köylerinde meydana gelen gelişmeler örnek gösterilebilir. 1895 yılında batmanı[2348] 80 kuruş olan tütünlerin Reji İdaresi tarafından üretici ve tüccarlardan 30 kuruşa alınmasından dolayı bölgede kaçakçılığın meydana geldiği saptanmıştır. Bu sebepten dolayı Bayburt ve Erzurum bölgesinde yasadışı yollarla ticarî faaliyetlerde bulunanlar hakkında tütün kaçakçılığında bulundukları iddiası ile yapılan operasyon neticesinde bazıları sağ olarak, bazıları ise ölü olarak ele geçirilmiştir. Sağ olarak ele geçirilenler Erzurum'da hapsedilmiştir.[2349]

Yine aynı bölgede 50 Reji kolcusu ile 50 jandarmadan oluşan kuvvetin tütün aramak bahanesiyle köyleri bastıkları ve burada tespit ettikleri kaçak malları zimmetlerine aldıkları tespit edilmiştir. Bu gibi girişimlerinin yanı sıra köyleri basarak yaşlı kadınların sandıklarını kırdıkları, hasta kadınları yataklarından dışarı attıkları, gelen kuvvetlerin rakı ve şarap içerek ahaliye hakaret ettikleri ahali tarafından dile getirilmiştir. Ele geçirdikleri hayvan ve eşyaları ise gasp ederek 800 liraya satmışlardır. Satmış oldukları bu malların paralarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu örnekten hareketle gerek bazı Reji gerekse devlet kolluk kuvvetlerinin birlikte hareket ederek gasp etmiş oldukları malları kendi imkânları ile satma gibi kanunsuz girişimlerde bulundukları yorumu yapılabilmektedir. Bu gibi faaliyetlerin yanı sıra idare tarafından satışı yapılan tütünlere ise sürekli zam getirilmiştir. Bölge ahalisi tarafından merkeze çekilen şikâyet mektubunda bu gibi hususlar da dile getirilmiştir.[2350]

Buna ek olarak şikâyet metninde dile getirilen bir diğer konu da Reji İdaresi'nin bölgede tütünü denetim altına almasından itibaren bölge ahalisinin kurallara riayet

[2347] BOA. DH. MKT. Dosya No: 1823, Gömlek No: 119 (H. 21 Şaban 1308/M. 1 Nisan 1891).
[2348] Bir batman 6 okkaya tekabül etmektedir. Bkz. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı,* 39.
[2349] BOA. BEO. Dosya No: 793, Gömlek No: 59406 (H. 28 Zi'l-Hicce 1313/M. 10 Haziran 1896).
[2350] BOA. BEO. Dosya No: 793, Gömlek No: 59406 (H. 28 Zi'l-Hicce 1313/M. 10 Haziran 1896).

ettiğine dair olmuştur. Bu doğrultuda tütün çiftçisinin ekmiş olduğu tütünler nizâmnâme doğrultusunda yetiştirilerek Reji ambarlarına teslim edilmiştir. Ambarlara teslim edilen tütünlerin batmanı 80 kuruş olmasına rağmen 30 kuruşa alınarak mağdur edildikleri saptanmıştır. Ayrıca bu çiftçiler kaçakçı olarak görülüp üzerlerine asker sevk edilmiştir. Sevk edilmiş birliklerin bölgede kıyıma sebebiyet verdikleri ve bunların aslının olmadığını belirten şikâyet mektuplarında son olarak daha önce de buna benzer şikâyet mektuplarının çekildiğini ancak herhangi bir değişikliğin görülmediğini belirtmişlerdir. Çekilen mektupta daha önce ahalinin şikâyette bulunmasına rağmen gereğinin yapılmamış olmasına değinilmesi bölge ahalisinin şikâyetine gerekli olan hassasiyetin gösterilmediği ve kulak ardı edildiği yorumu yapılabilmektedir. Böylece bölgede görevlendirilen kolluk kuvvetlerinin eziyetinin yanı sıra ele geçirmiş oldukları kaçak malları ilgili kurumlara sevk etmesi gerekirken kendi imkânlarıyla satıp parasını da şahsi zimmetlerine geçirmesi olayı cezasız kalmıştır.[2351]

Erzurum'da kaçakçılığa karşı görev yapan kolluk kuvvetlerinin bu tür kanunsuz girişimleri tespit edilmiş olsa da genel olarak kanunlara uydukları ve ele geçirmiş oldukları kaçak malları ilgili birimlere teslim ettikleri saptanmıştır. Bu kapsamda kolcular tarafından ele geçirilip ilgili birimlere teslim edilen mallardan biri de silahlar olmuştur. Ele geçirilen bu silahların ilgili askeri birime teslim edildiğine daha önceki bölümlerde değinmiştik. Bu bağlamda, vilâyette 1899 yılında meydana gelen olay örnek gösterilebilir. Mayıs ayında Erzurum vilâyetine bağlı Erzincan sancağında kilitli tütün kaçakçılığı yapan bir grup kaçakçı çetesinin Erzincan dolaylarında yasadışı faaliyetlerde bulundukları bilgisi alınmıştır. Reji kolcuları tarafından yapılan takibat neticesinde kaçakçılarla sıcak temas sağlanmıştır. Kolcular kaçakçıların teslim olması hususunda çağrıda bulunmuşsa da kaçakçılar çağrıya silahla cevap vermiştir. Bunun üzerine taraflar arasında çıkan çatışma neticesinde kaçakçılar kaçak tütünlerle kaçmayı başarabilmişlerdir. Lakin arkalarında bıraktıkları 3 adet Henry-Martini tüfeği ele geçirilmiştir. Kolcular tarafından ele geçirilen bu tüfekler bölgede görev yapan askeri kumandanlığa teslim edilmiştir.[2352] Yukarıda detaylı şekilde aktarımı yapılan olay arşiv belgesinde şu ifadelerle ele alınmıştır;

[2351] BOA. BEO. Dosya No: 793, Gömlek No: 59406 (H. 28 Zi'l-Hicce 1313/M. 10 Haziran 1896).
[2352] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2228, Gömlek No: 60 (H. 24 Rabî'ül-Evvel 1317/M. 2 Ağustos 1899).

"Tophane-i Âmire Müşiriyet-i Celîlesi'ne.

Geçen Mayıs'ta kilitli kaçak tütün ile Erzincan havâlisine gitmekde olan kaçakçıları tâkib eden Reji kolcuları tarafından elde edilen üç âded martini tüfengin mahâll-i askerî kumandanlığına teslim kılındığı Reji Müdiriyet-i Umûmiyesinin tezkiresinde gösterildiği Mâliye Nezâreti 'Âliyyesinden alınan 7 Temmuz (1)315 (19 Temmuz 1899) tarihli ve dört yüz otuz yedi numarolu tezkirede ifâde olunmuşdur. Ol bâbda."[2353]

Yine 1899 yıl içerisinde Erzurum'a bağlı Bayburt kazasında kolcular tarafından bir grup kaçakçının tespit edilip takip edilmesi neticesinde çok sayıda kaçak mal ele geçirilmiştir. Bu mallara bakıldığında ise 210 kilo kaçak tütün, 1 at ve 1 adet mavzer tüfeği ele geçirilmiştir. Tütün, Erzurum Reji İdaresi tarafından teslim alınırken, yakalanan silahlar ise bölge idaresine teslim edilmiştir. Bu silahlar daha sonra ilgili askeri birime teslim edilmiştir.[2354] Yakalanan kaçak malların ilgili kurumlara teslim edildiğine dair bir diğer örnek de 1906 yılında meydana gelmiştir. 1906 yılının Şubat ayında Erzurum vilâyetinde bir takım kaçakçı Lazların Refahiye bölgesinde bilhassa Ermeni köylerine kaçak tütün bırakarak civar köylerde yaşayan halk üzerinde baskı kurdukları tespit edilmiştir. Bu Lazların halk üzerinde baskı kurmalarının temel sebebi istedikleri fiyata kaçak tütünlerini ahaliye satmak olmuştur. Erzincan sancağı ile Erzurum vilâyeti arasında gerçekleşen yazışmalar neticesinde bu gibi girişimlerin önlenmesine yönelik gerekli tüm tedbirlerin alınması yönünde karara varılmıştır.[2355] Alınan bu karar doğrultusunda bölgede düzenlenen operasyon neticesinde Reji kolcuları tarafından 1 adet revolver ve 25 fişek ele geçirilmiştir. Ele geçirilen ürünlerin tümü askeri teçhizat olduğundan dolayı Tophane-i Âmire İdaresi'ne teslim edilmiştir. Ermeni köylerinde kaçakçılar tarafından kurulan baskılar Adana vilâyetinde olduğu gibi bölgede asayiş sorunlarının yaşanmasına neden olmuştur.[2356]

1906 yılında bölgede meydana gelen bir diğer kaçakçılık girişimi de Mart ayında cereyan etmiştir. Lakin bu kaçakçılık faaliyetini bir önceki girişimlerden ayıran en önemli özellik kuvvet yetersizliğidir. Bu sebepten dolayı Erzincan sancağında

[2353] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2228, Gömlek No: 60 (H. 24 Rabî'ül-Evvel 1317/M. 2 Ağustos 1899).
[2354] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2249, Gömlek No: 57 (H. 16 Cemazîye'l-Evvel 1317/M. 22 Eylül 1899).
[2355] BOA. BEO. Dosya No: 2203, Gömlek No: 165204 (H. 1 Şaban 1321/M. 23 Ekim 1903).
[2356] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 62 (H. 4 Cemazîye'l-Evvel 1322/M. 17 Temmuz 1904).

meydana gelen kaçakçılık faaliyetleri ile mücadele çerçevesinde yürütülecek faaliyetlere destek amacıyla Trabzon vilâyetinden yardım istenmiştir. Ancak Trabzon Valiliği tarafından yapılan araştırmalar neticesinde gerekli yardımın yapılmayacağı söylenmiştir.[2357] Buna rağmen kaçakçıların takibinden vazgeçilmemiştir. Mayıs ayında kaçakçılarla girişilen çatışma neticesinde 1 adet tüfek ele geçirilmiştir. Ancak kaçakçılar kaçmayı başarabilmiştir. Kuvvet yetersizliğinden dolayı ise takipleri yapılamamıştır. Ele geçirilen 1 adet tüfek Reji İdaresi tarafından yerel idareye, oradan ise askeri birime teslim edilmiştir. Bir adet tüfeğin dahi ilgili kuruma teslim edilmiş olması idarenin antlaşmaya riayet ettiğini göstermektedir.[2358]

Bu tür operasyonların aynı yıl içerisinde vilâyet genelinde yürütüldüğü saptanmıştır. Nitekim bölgede Reji kolcuları tarafından yürütülen çalışmalar neticesinde 1 adet mavzer tüfeği, 26 fişek ve 1 adet fişeklik ele geçirilerek Tophane-i Amire İdaresi'ne teslim edilmiştir.[2359] Mayıs ayında ise Erzurum'a bağlı olan Tortum kazası sınırları içerisinde yer alan Şebik köyünde bir takım tütün kaçakçı Lazların bölgede faaliyet gösterdikleri tespit edilmiştir. Bölgede yapılan takibat neticesinde Terzioğlu Agop'un paralarını gasp eden tütün kaçakçıları, kolcuların kendilerini takip ettiklerini duyduktan sonra bölgede çok miktarda tütün bırakarak kaçmışlardır. Ele geçirilen tütün ise Reji kolcuları tarafından idareye teslim edilmiştir.[2360]

1906 yılının Temmuz ayında Reji kolcularının tütün kaçakçılığıyla mücadele çerçevesinde yürütmüş oldukları çalışmalar neticesinde 1 adet Henry-Martini lülesi,[2363] 7 adet Henry-Martini lülesine ait parça, 3 adet fişek, 45 adet sürmeli fişek ele geçirilmiştir.[2364] Yakalanan mallar hakkında gerekli işlemler yapıldıktan sonra kaçak ürünler Tophane-i Amire İdaresi'ne teslim edilmiştir.[2365] Ağustos ayında ise Erzurum'da reji kolcuları tarafından ele geçirilip Tophane-i Amire İdaresi'ne teslim

[2357] BOA. DH. MKT. Dosya No: 2787, Gömlek No: 11 (H. 14 Rabî'ül-Evvel 1327/M. 5 Nisan 1909).
[2358] BOA. ZB. Dosya No: 367, Gömlek No: 27 (H. 17 Muharrem 1324/M. 13 Mart 1906).
[2359] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 78 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1322/M. 26 Ağustos 1904).
[2360] BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 362, Gömlek No: 153 (H. 10 Safer 1322/M. 26 Nisan 1904).
[2363] Tütün içiminin pratik aracı olarak kullanılmaktadır. 17. yüzyıl içerisinde Osmanlı ve dünya ülkeleri arasında kullanımı hızlı şekilde artmıştır. Bu artış geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu'nun her tarafından görülmüştür. Bkz. İnanan, Şahin, "Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi", 36; Yunus Emre Karasu, Nesrin Aydoğan İşler, "Tyana (Kemerhisar) Kazası Geç Osmanlı Dönemi Fincan ve Lüle Buluntuları", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20/3, (Eylül 2022): 278.
[2364] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 70 (H. 27 Cemazîye'l-Evvel 1322/M. 9 Ağustos 1904).
[2365] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 70 (H. 27 Cemazîye'l-Evvel 1322/M. 9 Ağustos 1904).

edilen kaçak mallar arasında 1 adet mavzer tüfeği, 26 adet fişek, 1 adet fişeklik, 1 adet revolver tüfeği bulunmuştur.[2366] Ekim ayında ise Erzurum vilâyetinde kolcular tarafından 1 adet sürmeli Rus fişeği, 2 adet fişeklik, 61 adet top, 8 adet boş kovan, 9 fişek, 36 adet dolu fişeklik, 1 yağdanlık ve 1 adet tüfek ele geçirilmiştir.[2367]

Yine aynı ay içerisinde yapılan bir diğer operasyon da 1 adet Yunan tüfeği, 1 adet taklidi Henry-Martini tüfeği, 20 adet dolu ve 6 adet boş fişeklik ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu mallar Erzurum Reji İdaresi tarafından Tophane-i Amire İdaresi'ne teslim edilmiştir. Reji kolcuları kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde 1906 yılını çok hareketli geçirmişlerdir. Nitekim bu yıl içerisinde yukarıda da ayrıntılı şekilde aktarılan operasyonlar neticesinde Reji kolcuları tarafından ele geçirilen kaçak malların toplamı 2 adet tüfek, 2 adet mavzer tüfeği, 1 adet revolver tüfeği, 1 adet Yunan tüfeği, 1 adet taklidi Henry-Martini tüfeği, 61 adet top, 8 adet boş kovan, 1 adet yağdanlık, 46 adet sürmeli fişek, 1 adet Henry-Martini lülesi, 7 adet Henry-Martini lülesine ait parça, 66 adet fişeklik ve son olarak 64 adet fişek ele geçirmişlerdir. Patlayıcı maddelerin yanı sıra çok miktarda da tütün ele geçirilmiş olsa da patlayıcı maddelerin çok olması dikkati çeken önemli bir husus olmuştur. Bu durum da kaçakçıların Reji ve kolluk kuvvetlerine karşı üstünlük sağlamak için yoğun olarak silahlanmaya çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca yoğun olarak da patlayıcı madde ve silah ticareti de yaptıklarını göstermektedir. Bu durum ise bölgede ciddi asayiş problemlerin yaşanmasına neden olmuştur.[2368]

Vilâyet genelinde meydana gelen kaçakçılık girişimlerine yönelik yapılan operasyonlar neticesinde ele geçirilen mallara 1908 yılında da devam edilmiştir. Bu çerçevede Reji kolcuları tarafından Erzurum vilâyetinde 1 tüfek ele geçirilerek Tophane-i Amire İdaresi'ne teslim edilmiştir.[2369] Benzer operasyonlar 1910 yılında gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1910 yılında Erzurum bölgesinde Reji kolcuları tarafından yapılan takibat ve incelemeler neticesinde ticareti yasaklanmış 58 adet farklı cinste silah ele geçirilmiştir. Erzurum Reji İdaresi ile Mâliye Nezâreti arasında yapılan müzakereler neticesinde Reji Şirketi ile yapılmış olan antlaşma gereği yakalanan

[2366] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 78 (H. 14 Cemazîye'l-Ahire 1322/M. 26 Ağustos 1904).
[2367] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek No: 108 (H. 1 Ramazan 1322/M. 9 Kasım 1904).
[2368] BOA. ZB. Dosya No: 365, Gömlek N o: 95 (H. 4 Rabî'ül-Ahir 1322/M. 18 Haziran 1904).
[2369] BOA. ZB. Dosya No: 367, Gömlek No: 27 (H. 5 Cemazîye'l-Evvel 1322/M. 18 Temmuz 1904).

silahların bölgede görev yapan kolluk kuvvetlerine teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Erzurum Reji İdaresi'nin silahları askeriyeye teslim edip etmediği ile ilgili yapılan araştırma neticesinde 22 Kasım 1910 tarihinde silahların bölge idaresi aracılığı ile askeriyeye teslim edildiği tespit edilmiştir.[2370]

Yukarıda ayrıntılı şekilde ülke içerisinde gerçekleşen kaçakçılık girişimlerine yönelik Erzurum Reji İdaresi bölgesinde düzenlenen operasyonlarda ele geçirilen mallar dışında uluslararası alanda da kaçakçılık faaliyetlerine düzenlenen operasyonlar sonucunda birçok kaçak mal ele geçirilmiştir. Bu kapsamda Erzurum ile Rusya sınırında meydana gelen kaçakçılık faaliyetlerine örnek olarak 1892 yılında meydana gelen vaka gösterilebilir. 1892 yılının Ağustos ayında Rus sınır bölgesinde Vasilliev adında bir Rus çavuşun devriye atması neticesinde 2 kişinin tütün dolu çuvallarla Erzurum'a doğru hareket ettiklerini tespit etmiştir. Yapmış olduğu takibat neticesinde 2 kaçakçıyı derdest ederek birbirine bağlamıştır.[2371]

Fakat daha sonra bağlarından kurtulan bu kaçakçılar çavuşun üzerine hücum edip darp ederek tüfeğini almışlardır. Daha sonra aynı gün içerisinde tüfeğe ulaşılmasına rağmen kaçakçılar sınırı geçerek Erzurum'a geçmişlerdir. Sefaret aracılığı ile kurulan irtibat neticesinde bölge idaresinin yapmış olduğu araştırmalar sonucunda bu kaçakçıların Mustafa Görgülü ile Mustafa Tavil Ahmet isminde kişilerin olduğu anlaşılmıştır. Rusya Sefaretine gerekli olan muamelenin yapılacağı bildirilmiştir. Lakin sefarete bu yönde malumat aktarılmasına rağmen bu kaçakçılar ve kaçakçılığını yapmış oldukları çuval dolu tütünlerin akıbetleriyle ilgili ne yönde muamele yapıldığına dair bilgilere ulaşılamamıştır.[2372]

[2370] BOA. DH. MUİ. Dosya No: 92, Gömlek No: 28 (H. 1 Şaban 1328/M. 8 Ağustos 1910).

[2371] Rusların sınır bölgesinde yakalamış oldukları tütün kaçakçıları ile ilgili uygulamış oldukları hükümler rapor halinde Osmanlı yönetimine iletilmiştir. Rusya tarafından Osmanlı tarafına geçen kaçakçılar için Jandarma tarafından yakalanan kaçakçı Rüsumat İdaresi'ne teslim edilir. Suçlu bulunan kişiden 15 kuruş para cezası alınır. Bu para cezasının %70'i Orduya %30'ü ise Rüsumat İdaresi'ne teslim edilir. Yakalanan kaçak eşya ve hayvanı kendisine ait ise el konulmayıp para cezası kesilir. Osmanlı tebaası olan şahıs şehbenderliğe teslim edilir. Para cezasını ödeyememesi durumunda eşyası veya hayvanı satılarak para cezası tahsil edilir. Para cezasını ödeyecek durumda ise malına ve eşyasına dokunulmaz. Ancak malların ve hayvanların kendisine ait olduğunu ispat edemez ise mallara el konulur. Osmanlı tarafından Rusya'ya geçirilenler için ise eşya ve hayvanlardan aynı oranda para cezası alınır. Elde edilen para cezasının taksimi aynı orandadır. Rusya Hudut Komiserliği tarafından Harbiye Nezâretine gönderilen bu rapor Trabzon ile Erzurum vilâyetlerine iletilmiştir. Erzurum vilâyeti ise Pasin Kaymakamlığına göndermiştir. Detaylı bilgi için Bkz. BOA. DH. EUM. EMN. Dosya No: 66, Gömlek No: 34 (H. 19 Cemazîye'l-Evvel 1332/M. 15 Nisan 1914).

[2372] BOA. DH. MKT. Dosya No: 619, Gömlek No: 24 (H. 26 Şaban 1320/M. 28 Kasım 1902).

Sınır bölgesinde meydana gelen bir diğer örnek 1914 yılında yaşanmıştır. Erzurum ile Rusya sınır bölgesinde bulunan Kosyan Karakolu görevlilerin devriye atması neticesinde 14 Ağustos 1914 tarihinde gece yarısı Rusya tarafından Erzurum'a kaçak malların geçirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Yapılan tahkikat ve takibat neticesinde 5 baş öküz, 2 yük tuz, 2 yük buğday ve tütünün de içerisinde bulunduğu ticareti yasaklanmış bazı mallar ele geçirilmiştir. Bu kaçak mallar dışında 2 silahlı kaçakçı da derdest edilmiştir. Kaçakçılar bölge mahkemesi tarafından yargılanırken, tütün dışındaki mallar ise ilgili kurumlara havale edilmesi amacıyla mahalli idareye teslim edilmiştir. Tütün ise Erzurum Reji İdaresi'ne teslim edilmiştir.[2373]

Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa Reji kolcuları ile zaptiye ve jandarma neferlerinin yürüttüğü ortak operasyonlar neticesinde kaçakçıların yanı sıra kaçakçıların kullanmış olduğu binek hayvanlar, kullanmış oldukları ve ticaretini yaptıkları patlayıcı maddeler ile silahlar, kaçak olarak ticaretini yaptıkları tütün ve tuz gibi mallar ele geçirilmiştir. Bu gibi eşyaların kaçakçılığını yapan şahısların yakalanması doğrultusunda faaliyetlerde bulunan Erzurum Reji İdaresi'nin şirketin hükümetle imzalamış olduğu şartname ve nizâmnâmeye uygun olarak hareket ettiği saptanmıştır. Şöyle ki, kaçakçıların yargılanması için şahıslar adli mercilere, tütünler Erzurum Reji İdaresi'ne, silah ve patlayıcı maddeler askeri kurumlara, tuz Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne ve son olarak ele geçirilen hayvanlar ile kaçakçıların şahsi eşyaları ise yerel yöneticilere teslim edilmiştir. Netice olarak Erzurum Reji İdaresi'nin ele geçirmiş olduğu kaçak malların akıbetiyle ilgili uygulamalarından dolayı şirket ile Osmanlı yönetimi arasında ciddi bir problemin veya anlaşmazlığın yaşanmadığı tespit edilmiştir.

5.5. BÖLÜM SONU DEĞERLENDİRME

Çalışmanın beşinci bölümü *Kaçakçılığa Karşı Adana ve Erzurum Reji İdaresi Emniyet Kuvvetleri: Kolculuk Teşkilatı* başlığı altında ele alınmıştır. Reji Şirketi'nin kurulup tütünü denetim altına almasıyla birlikte bilhassa kayıt dışı ekonomiyi engellemek ve kaçakçılığın önüne geçmek amacıyla 1886 yılında *Tütün Kaçakçılığının Men'i Hizmetinde Kullanılacak Kordon Bölüklerine Dair Talimatname* ile kordon bölükleri teşkil edilmiştir. Teşkil edilen bu kordon bölükleri ilk etapta

[2373] BOA. DH. EUM. 6. Şb. Dosya No: 1, Gömlek No: 15 (H. 24 Ramazan 1332/M. 16 Ağustos 1914).

İstanbul, Selanik, Hüdavendigar ve Aydın vilâyetlerinde kurulmuştur. İstanbul'da 245, Selanik'te 655, Hüdavendigar'da 262 ve son olarak ise Aydın'da 422 nefer görevlendirilmiştir. Kordon bölüklerin yanı sıra yerel ve merkezi idarenin görevlendirmiş olduğu jandarma ve zaptiye birlikleri de kaçakçılıkla mücadelede aktif görev üstlenmiştir. Lakin gerek ödenen maaşların devlet hazinesine ve Reji Şirketi'ne yük olarak görülmesi gerekse ilgili bölgelerde kaçakçılığın önlenmesi hususunda istenilen başarının elde edilememesi neticesinde 1889 yılında kordon bölüklerinin kaldırılmasına karar verilmiştir.

Kordon bölükleri teşkilatının görevine son verilmesiyle birlikte doğrudan Reji Şirketi'ne bağlı olan kolluk kuvvetinin bir diğer ifade ile kolcuların bu görevi üstlendikleri tespit edilmiştir. Kolcuların şirketin denetiminde olmasının devlet idarecileri tarafından kabul edilmesinde etkili olan etmen maaşların şirket tarafından ödenecek olmasıdır. Böylece devlet hazinesi, yük olarak gördüğü kaçakçılarla mücadelede görev alan Reji kolcularının masraflarından kurtulmuştur. İmparatorluk genelinde olduğu gibi Adana ve Erzurum vilâyetlerinde de örgütlenerek kaçakçılıkla mücadeleye girişilmiştir. İlk etapta silah taşımalarına ruhsat verilmeyen kolculara silahlı kaçakçılarla mücadelede başarı elde edilmesi amacıyla 1892 yılında silah taşıma ruhsatı verilmesi yönünde karar alınmıştır. Kolcuların silah taşımasına izin verilmesinde kaçakçıların silahlı olarak faaliyette bulunmaları etkili olmuştur. Nitekim her iki tarafın da silahlı olması sonucunda çıkan çatışmalar neticesinde her iki taraftan 1884-1923 yılları arasında 60.000'e yakın insan ölmüştür.

Bu gibi ölümlerin yanı sıra yerel idarenin kolculara kaçakçıların yakalanması için gerekli kolaylığın sağlanmadığı, gerekli olan kolluk kuvveti desteğinin verilmesinde istekli davranılmadığı, kolcuların hanelere hükümetten izin almadan baskınlar düzenlemesinden, kolcuların keyfi uygulamalarından, devlet memurlarının kaçak tütün kullanmasından, kaçakçılara müsamaha göstermesinden, Reji kolcularının kanunsuz ve usulsüz davranışlarından dolayı şirket ile yerel idare ve merkezi yönetim arasında birçok problemin yaşanmasına neden olmuştur. Bu problemlere dair örnekler imparatorluk genelinde görülmüştür. Ancak Adana ile Erzurum vilâyetlerinde bu hususta bir gelişme tespit edilememiştir.

Kolcuların kaçakçılarla yürütmüş olduğu mücadelenin gerçekleştiği yerlerden biri de sahiller olmuştur. Erzurum vilâyetinin sahillere kıyısı olmamasından dolayı bu alandaki mücadele sadece Adana Reji İdaresi bölgesinde gerçekleşmiştir. Nitekim Adana vilâyetine bağlı olan Mersin, İçel İli ve Cebel-i Bereket sancaklarının sahile kıyıları bulunmaktadır. Yapılan irdelemeler neticesinde bu sahillerde yerli kaçakçı tüccarlar dışında Yunan ve Ermenilerin de kaçakçılık faaliyetinde bulundukları tespit edilmiştir. Ermeni kaçakçılar yoğun olarak Mersin, İçel İli ve Yumurtalık sahillerinde faaliyette bulunmuşlardır. Yunanlılar ise Mersin, İçel İli ve Cebe-i Bereket sahillerinde kaçakçılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kaçakçılık faaliyetleri genel olarak Kıbrıs adası ile Adana sahilleri arasında gerçekleşmiştir. Kaçakçılığa karşı alınan önlemelere bakıldığında ise genel olarak sahillerde karakolların kurulması, ek destek talebinin sağlanması ve gemi ile vapurun arttırılması olmuştur. Anamur, Gülnar, Taşucu, Yumurtalık, Payas, Silifke, Karataş, İçel İli, Mersin ve Cebel-i Bereket sahillerinde bu doğrultuda Tokat torpidosu, zafer istimbotu, Hayreddin vapuru ve Arkadi vapurunun yanı sıra birçok sandal ve nefer görev üstlenmiştir.

Kolcuların kaçakçılara karşı her iki vilâyette karada yürütmüş olduğu faaliyetler aralıksız şekilde devam ettirilmiştir. Ancak buna rağmen her iki vilâyette de kaçakçılığın tam anlamıyla ortadan kaldırıldığını söylemek imkânsızdır. Yürütülen bu mücadele sırasında ise kolcuların birtakım usulsüz ve kanunsuz girişimleri olmuştur. Bu usulsüzlüklerin her iki vilâyette de benzer olduğu saptanmıştır. Kolcuların mahalle arasında düdük çalarak ahaliyi tedirgin etmeleri, izinsiz hane basıp ahaliyi darp ederek mallarını gasp etmesi, keyfi uygulamalarda bulunması, vatandaşların üzerlerinin aranması, keyfi olarak tütün çiftçisine ruhsat verilmemesi, kendi akrabalarını ve dostlarını kayırmaları, kaçak tütün kullanmaları, zimmetlerine para geçirme ve çok nadir de olsa genç kız ile kadınları iğfal etmeleri gibi bazı kanunsuz davranışlarda bulunmuşlardır. Ancak yapılan şikâyetler üzerine gerek Reji Şirketi gerekse devlet idaresi tarafından yapılan soruşturma ve muhakeme neticesinde suçlarının kanıtlanması durumunda cezalandırılmışlardır. Ceza olarak ise işten el çektirme, sürgün etme, para cezası, görev yerini değiştirme cezası ve hapis gibi cezalar verilmiştir. Bu doğrultuda yukarıda belirtilen bütün usulsüzlüklerin her iki vilâyette de örneklerine rastlanıldığı gibi verilen ceza türlerinin her iki vilâyet mahkemeleri tarafından uygulandığı saptanmıştır. Ancak iğfal meselesinden dolayı yaşanan soruna

dair gelişmenin sadece Adana Reji İdaresi'nde 1888 yılında meydana geldiği tespit edilmiştir.

Usulsüzlük yaptığı tespit edilen Reji ve devlet görevlileri hakkında uygulanan muameleye benzer kaçakçılık girişiminde bulunan tütün çiftçisi, tüccarı, tüketicisi ve imalatçısı hakkında da uygulanmıştır. Reji görevlilerin jandarma ile her iki vilâyette düzenlemiş olduğu operasyonlar neticesinde ele geçirmiş olduğu kaçakçılar önce ilgili Reji İdaresi'ne götürülmektedir. Burada sorguları alındıktan sonra yerel idareye teslim edilmektedir. Yerel idare tarafından Nizamiye veya vilâyet mahkemeleri tarafından yargılamaları yapıldıktan sonra kesilen hüküm doğrultusunda hareket edilmektedir. Lakin gerek kaçakçılar gerekse kanunsuzluk yapan Reji ve devlet görevlileri verilen kararı kabul etmemeleri durumunda Bidayet Mahkemesi dışında İstinaf veya Temyiz Mahkemesi'ne başvurabilmektedirler. Genel olarak para cezası ile hapis cezaları uygulanmıştır. Derdest edilen kaçakçılar hakkında işleyen bu sürece dair her iki vilâyette de birçok örnek tespit edilmiştir. Bu örnekler çalışmamızın bu bölümünde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

Derdest edilen kaçakçılar hakkında işleyen sürecin benzerinin ele geçirilen mallar hakkında da uygulandığı tespit edilmiştir. Genel anlamda her iki vilâyette de yoğun olarak kaçakçılığı yapılan ürünler arasında tütün, barut, silah, tuz ve az da olsa tömbeki yer almıştır. Reji kolcuları tarafından ele geçirilen mallar Reji İdaresi'ne teslim edilmektedir. İlgili Reji İdaresi gerekli işlemeleri yaptıktan sonra tütün ile tömbekiler şirkete teslim etmektedir. Diğer ürünleri ise ilgili kuruma teslim edilmesi için yerel idareye vermektedir. Yerel idare tarafından silah ve barut gibi patlayıcı maddeler Tophane-i Amire İdaresi'ne, tuz ise Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne teslim edilmektedir.

SONUÇ

Reji Şirketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde tütün tekelini elinde bulunduran çokuluslu bir yapı olarak örgütlenmiştir. Bu kuruluş, Kırım Savaşı ile başlayan dış borçlanma sürecinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. İmparatorluğun dış borçlarının ödenmesine yönelik alacaklı devletler tarafından 1881 yılında kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nden 1883 yılında Reji Şirketi'ne işletilme hakkı devredilen Osmanlı tütünlerinin idare edilmesi sürecinde sosyo-ekonomik tarih çalışmaları bakımından oldukça önem arz etmektedir. Bu noktada tarım bölgesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda şirketin faaliyetleri ve uygulamaları Adana ve Erzurum vilâyeti özelinde değerlendirmek tezimizin ana konusunu teşkil etmiştir. Bu konu çerçevesinde şirketin Adana ve Erzurum bölgesindeki faaliyetleri, bu faaliyet ve uygulamalar neticesinde doğan tepkiler sonucunda tezahür eden sorunlar, üretici, tüketici, tüccarlar ve imalatçıların şirketle ilişkileri, şirket ile merkezi hükümet ve yerel yönetimlerle ilişkileri tez çalışmamızın ayrıntılarını oluşturmuştur.

Resmî olarak *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi*, halk arasında ise kısaca *Reji Şirketi* adıyla 1883 yılında kurulan şirket imparatorluk genelinde bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde örgütlenerek 1884 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Reji Şirketi, tütün zirâatını, ticaretini ve tüketimini kontrol altına alarak, tütünün işletilmesi ve gelirlerin toplanması amacıyla örgütlendiği vilâyetler arasında tütün üretim merkezleri arasında yer alan Adana ve Erzurum vilâyetlerinde de teşkilatlanmasını sağlamıştır. Şirket uygulamış olduğu politika ve faaliyetlerinden dolayı Osmanlı yönetimini çoğu zaman halk karşısında zor durumda bırakmış olmasına rağmen yönetim yapısı ile organizasyonu bakımından o dönemde görülen ender kuruşlardan biri olarak ön plana çıkmıştır. Şirket her iki vilâyette olduğu gibi imparatorluk genelinde olumsuzlukların yaşanmasına neden olduğu gibi kısa bir süre içerisinde kalabalık idarî ve saha personeliyle, kurmuş olduğu fabrikalarla Osmanlı ekonomisine ve istihdam politikasına katkıları olan bir kuruluş haline gelmiştir.

Bu bağlamda, Adana Reji Tütün Fabrikası ile Erzurum Reji Tütün Fabrikası, Reji ambarları, depoları ve bayileri ile diğer yapıları Adana ile Erzurum Reji İdaresi'nin örgütlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızla ön plana çıkarmayı düşündüğümüz temel vurgu Reji Şirketi'nin çıkarları doğrultusunda

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkez dışında kalan bölgelerde teşkilatlanma faaliyetlerinde maddî ve manevî tüm unsurları kullandığıdır. Buna dair önemli örnekler arasında da Adana ve Erzurum Reji İdareleri bulunmaktadır.

Adana ve Erzurum Reji İdaresi ile bölgede tütün üretimini, ticaretini ve tüketimini yapan kesimlerle meydana gelen ilişkiler ve bu ilişkiler neticesinde doğan sorunlar çalışmada ele alınan bir diğer mevzudur. İdarelerin bölgede tütün üretimi yapan çiftçilerle olan ilişkisine bakıldığında kâr amaçlı çokuluslu yabancı sermaye ile kurulduğundan dolayı Osmanlı'da yapılan tütün tarımını geliştirmek veya tütün çiftçisinin çıkarlarını koruma gibi bir politikayı öncelemesi beklenemezdi. Şirket ile çiftçiler arasında yaşanan sorunların temel kaynağı bu anlayışla yürütülen politikadan kaynaklandı. Her ne kadar çiftçi ile şirket arasında vâzife ve hukuku belirleyen şartnameler ile nizâmnâme hazırlanmış ve uygulanması hususunda taraflar arasında fikir birliğine varılmış olsa da Adana ve Erzurum vilâyetlerinde bu hükümlerin çoğuna her iki tarafın da riayet etmediği ve kâğıt üzerinde bırakan uygulamaların sergilendiği tespit edildi.

Reji Şirketi ile Osmanlı yönetimi ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanmış olan şartnameler doğrultusunda Adana ve Erzurum Reji İdaresi'nin bölgede üretilen tütünlerin tamamını satın almakla yükümlü olduğu kararına varılmıştı. Alınan bu karar doğrultusunda şirketin faaliyetlere başlaması ekstra masrafların oluşmasına neden olmuştu. İdare ise bu gibi masrafların karşılanması için daha çok kâr elde etmek ve rahat bir şekilde kontrol altında tutulabileceği yeni gelir alanları oluşturmaya çalışmıştı. Buna bağlı olarak tütün üretimini sınırlandırmak amacıyla her iki vilâyette de tütün çiftçisine ekim ruhsatı vermeyerek, üreticiye kredi desteği sağlamayarak, tütünün satın alınması hususunda görev yapan muhamminler atamayarak, mahsulü düşük fiyata satın alarak ve tütünlerin depolanacağı ambarları sınırlı tutarak bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu gibi uygulamalar halk nezdinde kaçakçılık olarak karşılık bulmuştu. Çiftçilerin kaçakçılığa yönelmesinin sebepleri sadece bu uygulamalarla sınırlı tutulmayarak kayıt dışı ekonomiden yüksek gelir sağlamaları da önemli etken olmuştu.

İdarelerin tüccarlarla ilişkilerine bakıldığında ise imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana ve Erzurum Reji İdaresi, gerek imparatorluk içerisinde gerekse ülke dışına

yapacağı tütün ticaretinde tek rakip olarak tütün tüccarlarını görmekteydi. Bu durum ise her iki taraf arasında çıkar çatışmasının yaşanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda tüccarların önüne çeşitli engellerin çıkarıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Adana Reji İdaresi ile Osmanlı tebaasından olan Gayrimüslim tüccar Buber Oğlu ile Çerçi Şemaa arasında meydana gelen sorun örnek gösterilebilir. Tüccarlarla ilgili cereyan eden bir diğer problem ise ticareti yapılan tütün ve sigara paketlerinin üzerinde ayrılıkçı komitelere destek sağlamak amacıyla yasaklanmış figür veya metinlerin yazılmasıdır. Şöyle ki, 1909 yılında Kars-ı Zülkadriye kazasında dükkanlarda satışı yapılan ve üzerlerinden *Yaşasın Komite Efradı* yazılı sigara kağıtları örnek gösterilebilir. Bu gibi girişimlerin ülkenin bütünlüğüne zarar vereceğinden dolayı yasaklanması ve satışta olanların ise toplatılmasına karar verilerek sorunu çözme yoluna gidilmiştir. Her iki vilâyette de tüccarlara karşı yürütülen politika sadece tüccarlarla sınırlı kalmayarak tüccarlara satış yapmak üzere ekim yapan üreticilere de uygulanmıştır. Bu doğrultuda yürütülen politikaların yanı sıra idare tüccarların uyması gereken prosedürü sıkı takip altına alarak tütün ticaretinde tek rakibi olarak gördüğü tüccarlar üzerinde tekel yetkisini sonuna kadar kullandığı tespit edilmiştir.

Reji Şirketi ile tütün tüketicileri arasında yaşanan sorunların temel kaynağı ise kalitesiz tütün cinslerinin yüksek fiyata satışa sunulması olmuştur. Bu hususta çokuluslu yapıya sahip olan şirket kâr marjını yüksek tutmak amacıyla kaliteli cinsten tütünleri dış piyasaya sunarken iç piyasada bulunan tüketicilere ise düşük kalitedeki tütünleri yüksek fiyata satışa sunmaktaydı. Bu durum da tüketicilerin kaçakçılara yönelmesine neden olmuştur. İdarenin bölgelerdeki uygulamalarından dolayı sorun yaşadığı bir diğer kesim de mahalli idareciler olmuştur. Bu hususta meydana gelen sorunların kaynağı mülki amirlerin Reji idarecilerine her iki vilâyette de yardımcı olmaması veya yardım konusunda isteksiz davranmasıdır. Bilhassa mülki amirlerin, kaçakçıların takibi konusunda gerekli ihtimamın gösterilmediği ve şirket ile sorun yaşayan üretici, tüccar ve tüketicinin şirket aleyhine korunduğuyla ilgili suçlamalarla karşı karşıya kaldığı sıklıkla görülmüştür.

Şirketin kuruluş amacı göz önünde bulundurulduğunda her ne kadar kâr amaçlı çokuluslu sermayeyle kurulmasından dolayı bu gibi uygulamaları haklı görünse de üretici, tüketici ve tüccarlara karşı uygulamış olduğu yasakçı ve sınırlayıcı

politikaların sorgulanması gerekmektedir. Şirketin üç ortağından biri olan Osmanlı yönetimi ile de çeşitli sorunlar yaşamıştır. Bu hususta meydana gelen sorunların kaynağı Reji Şirketi tarafından imparatorluğun yönetimi olarak ifade edilmiştir. Bu hususta Reji Şirketi'nin tekelin şirket çıkarları doğrultusunda işletilmesi kaygısının Osmanlı yönetimi ile ortak kaygıları olduğunu düşünmesi yanlış varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Reji Şirketi tarafından Osmanlı yönetimine yöneltilen en büyük suçlama tütün kaçakçılığı meselesine gereken önemi göstermemiş olmasıdır.

Üreticiler, tüccarlar ile tüketicilere yönelik şirket tarafından uygulanan politikalara tepki olarak ortaya çıkan tütün kaçakçılığı ve bu kaçakçılığı gerçekleştirenlere şirketin göstermiş olduğu tepki doğrultusunda görevlendirilen kolcuların uygulamaları tartışılan önemli sorunlar arasında yerini korumuştur. Şirketin imparatorluk genelinde olduğu gibi Adana ve Erzurum vilâyetlerinde de daha çok uygulamış olduğu politikalardan dolayı değil de kaçakçılığın önlenmesine yönelik kurmuş olduğu kolluk kuvvetleri olarak nitelendirilebilecek kolculuk teşkilatının kaçakçı takibinde bölge ahalisine karşı takınmış olduğu davranışlardan dolayı ciddi tepkiler toplamıştır. Çokuluslu sermaye olmanın etkisiyle her iki vilâyette faaliyette olan idarelerin yönetici kadrosunda ve memur düzeyinde görev alan personelin gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından seçilmiş olması halk arasında şirkete olan sempatiyi iyice azaltmıştır. Bu gibi gelişmelere ek olarak şirketin imparatorluk genelinde devlet içerisinde devlet gibi hareket etmesi neticesinde başta tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı Adana ve Erzurum vilâyetleri olmak üzere imparatorluk genelinde halkın ve idarecilerin şirkete ciddi şekilde tepki göstermesine neden olmuştur.

Reji Şirketi'nin uygulamış olduğu baskıcı ve sınırlayıcı politikalarına karşı üreticiler, tüccarlar, tüketiciler ve geçimini tütün üzerinden sağlayan işçiler tarafından Adana ve Erzurum vilâyetinde de olduğu gibi tüm Osmanlı vilâyetlerinde 42 yıl boyunca ciddi tepkiler olmuştur. Bu gibi tepkiler karşısında Osmanlı yönetiminin mütemadiyen Reji Şirketi'ni uyardığını hatta II. Abdülhamid döneminde şirketin görev süresinin tamamlanmasına kısa bir süre kaldığı dönemde imtiyazın padişah tarafından feshedilebileceği gerçeği bile hatırlatılmıştır. 1914 yılında ilk şartname ile 30 yıllık imtiyaz müddetinin son bulmasından dolayı şirketin bu gibi politikaları göz

önünde bulundurularak görev süresinin uzatılmayarak feshi görüşülmeye başlanmış, görev süresinin tekrar uzatılması ve uzatılmamasını savunan taraflar arasında tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Ancak I. Dünya Savaşı'na giden sürecin kendisini ekonomik manada iyice hissettirmesi üzerine Reji Şirketi'nin avans teklifinin kabul edilmesi neticesinde imtiyaz hakkı 1914 yılında 15 yıl daha uzatılarak benzer sorunların 1925 yılına kadar yaşanmasına neden olunmuştur.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

A.1. Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık–Kararlar Daire Başkanlığı: 030.18.1.1-8-40-10, 030.18.1.1-5-18-16, 030.18.1.1-11-53-3, 030.18.1.1-10-36-15, 030.18.1.1-6-52-19.

Başbakanlık–Muamelat Genel Müdürlüğü: 030. 10. 0. 0-6-37-29.

Başbakanlık-Nâfia Vekaleti: 230.0.0.0-2-7-1.

A.2. Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bāb-ı ʻÂli Evrak Odası (BEO): 2199-164899, 121-9024, 3499-262418, 946-70932, 2220-166428, 535-40057, 867-064964, 960-71986, 2794-209533, 1716-128647, 2882-216093, 2892-216868, 28292-216885, 419-313552, 1917-143744, 3050-228744, 3591-269325, 897-67210, 829-62163, 816-61136, 805-60355, 796-59684, 837-62768, 3461-259566, 2915-218589, 1439-107896, 80-5934, 3321-24905, 3321-249074, 751-56260, 782-58628, 287-21492, 279-20872, 3090-231732, 206-15446, 205-15325, 2205-165319, 4219-316355, 4199-314863, 4203-315157, 69-5121, 3012-225869, 398-29828, 2900-217467, 1862-139582, 203-15215, 34-2492, 89-67210, 796-59684, 2220-166428, 1334-100044, 1433-107407, 1402-105089, 946-70932, 4433-332429, 1239-92902, 1165-87359, 775-58081, 881-66011, 379-28388, 701-52568, 379-28387, 1797-134729, 1606-120393, 3561-267048, 3663-274706, 2178-163300, 2886-216382, 2189-164166, 2416-181177, 2866-214916, 310-23200, 301-22563, 311-23316, 301-22570, 310-23201, 305-22839, 984-73757, 296-22144, 2214-166038, 305-22824, 308-23033, 315-23571, 2613-195931, 1249-93660, 3904-292746, 1267-95005, 3596-269697, 3561-267048, 303-22662, 22-1592, 1058-79326, 1002-75082, 535-40066, 110-6, 450-33698, 2279-170855, 2181-163541, 2117-158716, 2476-185673, 1815-136097, 644-48250, 207-15489, 8-586, 2774-208016, 2124-159281, 3697-277202, 2928-219598, 64-4727, 623-46719, 619-46352, 93-59406, 2203-165204, 4290-321729, 608-45533, 451-33794. 3528-264592, 123-9173, 162-12148, 198-14806, 236-17649, 248-21265, 299-22416, 365-27317, 420-31458, 852-63884, 946-70933, 4703-352669, 4209-315610, 3790-284189, 3797-284702,

3294-246987, 957-71746, 1064-79747, 47-3502, 160-11958, 733-54959, 505-37812, 201-15050, 505-37812.

Bab-ı Asafi–Defterleri (A. (DVNSMHM. D): 82-343.

Bab-ı Asafi–Muhimme Defterleri (A. (DVNSMHM): 62-398.

Cevdet Adliye (C. ADL): 21-1254.

Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT): 1786-112, 1779-41, 6-5, 820-33, 178-36, 382-5, 148-21, 861-17, 253-45, 298-27, 832-84, 22-24, 912-53, 785-77, 166-11, 367-2, 597-12, 637-15, 568-47, 299-46, 175-55, 338-10, 828-69, 856-65, 290-41, 425-7, 18-29, 50-11, 118-28, 250-21, 666-1, 429-11, 662-25, 26-75, 560-20, 666-21, 850-41, 999-63, 888-7, 944-14, 637-15, 524-56, 983-24, 454-70, 862-57, 891-67, 596-59, 619-24, 224-33, 610-9, 792-11, 885-87, 248-60, 435-64, 366-78, 847-67, 882-104, 861-17, 999-63, 1568-23, 1560-99, 1559-50, 1560-81, 1551-63, 1573-78, 1567-78, 1567-78, 1564-112, 1570-96, 1557-116, 1560-81, 1567-78, 1546-115, 1391-71, 1736-71, 1950-72, 1708-37, 1710-15, 1219-45, 2582-11, 2353-84, 2090-16, 2067-3, 1400-52, 1236-23, 1606-141, 2073-84, 1474-16, 1528-112, 1796-29, 2428-103, 1700-5, 1825-80, 2407-8, 1772-124, 2269-91, 2292-89, 2292-89, 1854-40, 1684-59, 1782-69, 2151-11, 1870-122, 1785-102, 1965-37, 2282-107, 2064-30, 1779-111, 2127-98, 2298-93, 2329-11, 2422-48, 2446-23, 2067-3, 1800-24, 1783-8, 1465-101, 1446-74, 1495-26, 1432-103, 1465-118, 1460-7, 2084-36, 1868-96, 1828-99, 1794-112, 1457-31, 1421-10, 1397-40, 1567-78, 2727-20, 1899-118, 2041-106, 1711-59, 1647-21, 2076-72, 2393-66, 1483-69, 1520-92, 2178-94, 1161-8, 2619-55, 2654-9, 2013-127, 1437-47, 2787-11, 2024-2, 1371-55, 2770-102, 2016-130, 1915-80, 1304-13, 2708-52, 2637-9, 1346-45, 1447-112, 1366-32, 1349-9, 1958-28, 2518-145, 1423-61, 1389-58, 1893-65, 1407-38, 2037-41, 2037-41, 1879-26, 1389-58, 1467-2, 2726-87, 1668-127, 1884-59, 2031-133, 2168-49, 1554-57, 1534-113, 1490-4, 1445-21, 2729-55, 1421-117, 1424-30, 1379-75, 1954-101, 1937-96, 1590-76, 1893-65, 1958-28, 1932-75, 1505-89, 1035-46, 2343-52, 1566-14, 1542-35, 1529-43, 1701-67, 1707-25, 2849-89, 1426-15, 1521-117, 1539-115, 1149-11, 1522-13, 2190-2, 1006-29, 1607-86, 1615-87,

1588-77, 1554-60, 1568-27, 1520-16, 2511-71, 2464-14, 2484-115, 1766-27, 2503-128, 2496-9, 2344-12, 2564-60, 2481-119, 2525-140, 1363-24, 1300-77, 2073-84, 1505-89, 1849-5, 1903-9, 2662-46, 2701-62, 2753-68, 2767-75, 2910-89, 2090-16, 1766-27, 1535-77, 2068-94, 2510-52, 1459-86, 1690-57, 1452-20, 1878-50, 1823-119, 2228-60, 2228-60, 2249-57, 1571-95, 2414-38, 2399-46, 1456-96, 1411-24, 1538-62, 1460-6, 1451-71, 1419-41, 1462-55, 1356-118, 1484-115, 1538-62, 1391-71, 1400-74, 2105-18, 1421-10, 1355-40, 1457-31, 1356-73, 1870-18, 1486-21, 1520-16, 1850-5, 1361-141, 2677-88, 2792-68, 1684-34, 1505-4, 1409-26, 1988-100, 1411-24, 2088-71, 1452-115, 1400-32, 1386-112, 1467-2, 1937-96, 2213-64, 2228-102, 2238-54, 1828-99, 1483-69, 2014-93, 1826-26, 1777-131, 1779-87, 2295-4, 2235-160, 1400-52, 1965-37, 2042-3, 2082-63, 2074-93, 1391-71, 1380-127, 1489-20, 2778-14, 2267-35, 1354-39, 2069-25, 1422-61, 2106-107, 1574-12, 1387-45, 2199-16, 2083-90, 2016-43, 1484-12, 1402-98, 1347-7, 1482-40, 2435-120, 2451-89, 2510-116, 2542-19, 2154-98, 2870-39, 1164-24, 1374-57, 1147-15, 2098-13, 1940-103, 1017-24, 1046-41, 2008-38, 1808-96, 2229-73, 1944-1, 2003-32, 1428-110, 2611-14, 2915-71, 2200-95, 1382-76, 2310-53, 1951-26, 1711-59, 2778-14, 2061-30, 2056-3, 1779-87, 2189-22, 1438-4, 1435-40, 1444-3, 1814-82, 1538-62, 2456-6, 436-70, 2269-65, 1956-66, 2529-40, 1546-86, 1432-103, 1495-26, 1483-69, 2084-36, 2014-93, 2148-13, 1777-131, 1826-26, 1903-9, 1868-96, 2041-106, 1438-79, 2286-23, 2879-2, 2444-120, 2243-30, 2272-85, 2302-100, 2211-11, 2623-66, 2627-45, 2648-63, 1359-81, 1261-91, 1797-35, 1831-28, 2065-91, 1672-85, 1831-28, 1520-92, 1530-14, 2208-64, 1433-113, 1403-112, 1605-102, 1400-52, 2244-78, 1463-41, 1649-142, 1764-35, 1380-127, 1402-98, 1335-85, 1386-112, 1850-5, 1849-5, 1348-20, 1411-24, 1363-24, 1356-73, 1489-83, 1501-119, 1460-86, 2251-151, 1850-5, 1963-37, 2787-11, 2079-59, 1956-53, 913-8, 1249-23, 293-7, 1440, 4, 1449-58, 1460-7, 1489-83, 1550-116201, 1589-32, 1630-71, 1630-9, 1649-138, 1796-14, 1977-40, 2068-2, 2401-1, 2443-118, 1534-35, 2605-26, 52-25, 2193-4, 2234-138, 514-58, 2279-61, 472-29, 2083-73, 455-30, 1772-124, 1779-111.

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 184-72, 311-7, 311-24, 391-75, 376-130, 321-95, 185-5, 337-80, 380-103, 219-74, 261-83, 142-78, 307-129, 358-66, 179-43, 193-52, 381-2, 362-153, 579-37, 85-18, 579-131, 85-123, 81-169, 54-368, 56-243, 60-48, 50-

56, 68-93, 57-371, 75-210, 49-20, 160-57, 422-131, 54-368, 56-243, 56-3360, 479-81, 60-48, 50-56, 53-79, 126-56, 130-48, 393-1.

Dâhiliye Muamelat (DH. TMIK. M): 225-57, 232-46, 183-41, 165-39, 162-33, 147-38, 268-12, 189-51, 33-34, 36-6, 49-33, 4-47, 272-12, 8-1, 153-56, 184-16, 27-34, 6-77, 9-55, 92-39, 171-2, 52-76, 192-41, 9-31, 4-15.

Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ): 10-96, 19-97, 10-51, 21-22, 6-12, 10-77, 10-82, 16-16.

Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUİ): 84-40, 52-31, 26-7, 154-69, 168-29, 104-15, 1-39, 58-35, 155-19, 153-152, 37-22, 153-107, 37-18, 23-64, 92-28, 37-18, 155-60, 158-70, 29-7, 73-21, 94-2, 145-53, 145-47, 148-43.

Dâhiliye Tahrirat Kalemi (DH. EUM. THR): 52-8, 59-62, 35-76, 96-56, 95-77.

Dâhiliye İdare-i Umûmiye (DH. İ. UM): 11-9, 29-33, 29-50, 10-1, 22-61, 10-15, 3-9, 19, 22-61, 22-25, 77-1, 19-6.

Dâhiliye İdare-i Umûmiye Ekleri (DH. İ. UM. EK): 2-21, 7-37, 88-97, 52-13, 50-78, 3-120, 27-32, 3-95, 11-50, 119-69, 44-2, 32-96, 31-22, 3-65, 2-16, 74-37.

Dâhiliye İdare (DH. İD): 95-3, 95-17, 95-22, 95-60, 95-69, 215-8, 91-10, 122-8, 91-7, 108-25, 95-44, 91-9, 134-5, 95-42, 95-46, 95-15, 74-8, 94-40, 95-15.

Dâhiliye Defterler (DH. SAİD. d): 126-367, 61-233, 152-467, 175-143, 135-87, 183-194, 63/215, 126/145, 16/269, 145-227, 11-129, 11-127, 36-341, 130-341, 9-927, 81-135, 104/416.

Dâhiliye İkinci Şube (DH. EUM. 2. Şb): 20-47, 10-5.

Dâhiliye Üçüncü Şube (DH. EUM. 3. Şb): 25-57.

Dâhiliye Beşinci Şube (DH. EUM. 5. Şb): 56-20, 9-17, 41-4.

Dâhiliye Altıncı Şube (DH. EUM. 6. Şb): 29-37, 1-15.

Dâhiliye Memurin Kalemi (DH. EUM. MEM): 9-27.

Dâhiliye Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN): 32-23, 66-34, 38-15, 58-17.

Dâhiliye Islahat (DH. TMIK. S): 5-115, 35-21.

Dâhiliye Müteferrik (DH. MB. HPS. M): 16-16, 29-48, 46-114, 145-52.

Dâhiliye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH. EUM. MTK): 79-54.

Dâhiliye Hukuk (DH. H): 9-2.

Dâhiliye Kısm-ı Adli Kalemi (DH. EUM. KADL): 14-22, 22-57.

Dâhiliye Kalem-i Umûmi (DH. EUM. KLU): 9-15, 12-9.

Dâhiliye Evrak Odası Kalemi (DH. EUM. VRK): 15-22.

Dâhiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ): 7-115.

Dâhiliye Siyasi Kısım (DH. SYS): 123-4, 16-12.

Dâhiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR): 6-85, 171-49.

Hariciye Nezâreti-Mektubi Kalemi (HR. MKT): 812-31, 523-43, 534-63, 534-66.

Hariciye Nezâreti–İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO): 166-1, 193-21.

Hariciye Nezâreti–Tahrirat (HR. TH): 96-91, 166-40, 282-85, 331-89, 190-71, 294-99.

Hariciye Nezâreti–İdare (HR. İD): 2105-22, 290-50, 2104-56.

Hariciye Nezâreti–Tercüme Odası (HR. TO): 495-79, 266-11.

İrade–Meclis-i Mahsusa (İ. MMS): 87-3753, 98-4122, 43-1755, 44-1836, 45-1862, 70-3269, 169-22, 185-10, 52-2310, 98-4122, 87-3753, 48-2048, 64-3010, 181-27, 180-8, 169-23, 75-3367, 43-1784, 42-1726.

İrade-Dâhiliye (İ. DH): 1317-10, 1026-80932, 1076-84413, 1154-90250, 1076-84413, 1100-86213, 1087-85256, 1209-94673, 1295-102149, 822-66269, 962-76056, 1014-80014, 1072-84116, 1295-102277, 1295-102462, 709-64121, 786-63910.

İrade-i Şûrâ-yî Devlet (İ. ŞD): 27-1280, 111-6658, 1339-58, 17-728.

İrade Kanun ve Nizamat (İ. KAN): 1-46.

İrade Defter-i Hakani (İ. DFE): 15-29.

İrade Dosya Usulü (İ. DUİT): 102-1.

İrade Askeri (İ. AS): 96-37.

İrade Rüsumat (İ. RSM): 3-37, 7-24.

İrade Mâliye (İ. ML): 20-7, 12-26.

İrade Taltifat (İ. TAL): 256-65, 103-31, 263-54, 337-18, 57-74.

İrade Hususi (İ.HUS): 165-71, 165-6, 141-63, 150-49, 11-1310, 17-1311, 50-91.

İrade Mabeyn-i Hümayun (İ. MBH): 1-64.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı–İrade (MB. İ): 88-137, 70-82.

Marifet Nezâreti–Mektubi Kalemi (MF. MKT): 289-44, 395-2, 1222-73, 998-3, 589-46.

Meclis-i Vâlâ (MVL): 705-8, 428-67.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV): 81-18, 14-53, 153-31, 32-7, 32-35, 56-20, 25-8, 15-25, 71-22, 76-120, 80-35, 165-11, 172-38, 179-82, 179-32, 235-75, 254-56, 225-39, 201-5, 57-12, 38-35, 31-2, 57-12, 74-49, 255-154, 31-43, 74-115, 27-54, 24-70, 13-77, 1-58, 118-93, 80-19, 118-93, 71-22, 14-30, 1-55, 10-67, 7-40, 10-77, 81-18, 33-17, 12-61, 25-30, 47-12, 57-49, 61-47, 113-176, 80-57, 75-35, 72-37, 63-34, 173-27, 234-131, 13-46, 51-36, 251-97.

Meşihat Şer'iyye Defterileri (MŞH. ŞSC.d): Defter No: 5, Gömlek No: 5, Sayfa No: 64, Hüküm No: 98, Defter No: 49, Gömlek No: 49, Sayfa No: 120, Hüküm No: 24, Defter No: 53, Gömlek No: 53, Sayfa No: 60, Hüküm No: 113, Defter No: 71, Gömlek No: 71, Sayfa No: 3, Hüküm No: 27, Defter No: 72, Gömlek No: 72, Sayfa No: 47, Hüküm No: 81, Defter No: 287, Gömlek No: 8080, Sayfa No: 1, 6, 15, Hüküm No: 1, 14, 25, 28, Defter No: 285, Gömlek No: 8078, Sayfa No: 74, Hüküm No: 96, Defter No: 293, Gömlek No: 8086, Sayfa No: 135, Hüküm No: 83, Defter No: 404, Gömlek No: 8227, Sayfa No: 62, Hüküm No: 50.

Sadaret Mukavelenameler (A.) DVN. MKL): 25-19, 60-13, 28-8, 24-10, 82-2, 18-9, 82-7, 28-7, 23-29, 23-29, 35-21, 60-27.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM): 638-7, 533-22, 552-20, 493-6, 487-29, 641-14, 491-3, 497-23, 494-75, 495-8, 482-40, 617-39, 487-29, 364-18, 274-88, 381-82.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD): 228-32.

Sadaret Mısır (A.) MTZ. (05): 6-226, 20-58.

Şûrâ-yî Devlet (ŞD): 2751-39, 2132-9, 1523-21, 559-26, 562-10, 561-29, 349-25, 328-36, 1341-8, 325-15, 340-28, 349-15, 349-26, 2147-30, 586-11, 723-11, 28-61, 2147-65, 301-25, 1287-32, 561-23, 2141-12, 2131-23, 2127-8, 2129-8, 2734-34, 2736-26, 964-42, 1089-73, 2923-59, 902-47, 1849-7, 1522-10, 1522-10, 1522-10, 1521-17, 3006-58, 2923-59, 584-37, 368-1, 587-52, 303-42, 307-1, 2801-28, 436-64, 337-6, 589-10, 1711-10, 2511-8, 2138-23, 2138-23, 564-27, 564-5, 326-9, 2001-27, 34-36, 304-31, 54-34, 301-15, 302-33, 304-7, 328-34, 330-5, 332-8, 350-5, 352-12, 406-8, 427-82, 620-36, 2488-2, 2507-9, 357-12, 1866-11, 1866-7, 2012-23, 1041-47, 1859/12.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) –Müteferrik Evrak (TFR. I. M): 19-1880, 21-2001, 5-447, 14-1319.

Taşra Evrakı–Halep Vilâyeti (TŞR. HL): 5-135, 4-49.

Topkapı Sarayı-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA. E): 1396-36.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) –Makamat Evrakı (TFR. I. MKM): 10-958.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) –Manastır Evrakı (TFR. I. MN): 36-3533.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) –Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR. I. AS): 31-3057, 209-20867.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS): 184-106, 313-42, 284-4, 520-10, 175-62, 511-98, 281-18, 481-105, 197-154, 292-50, 167-5.

Yabancı Arşivler (YB021): 108-163.

Yıldız Resmî Maruzat (Y. A. RES): 70-11, 35-36, 37-5, 41-24, 43-7, 153-2, 19-56, 4-70, 22-4, 35-27, 123-49, 47-6, 19-56, 43-1, 22-10, 62-33.

Yıldız Mütenevvi Maruzatı (Y.MTV): 26-64, 26-78, 171-84, 107-52, 72-1, 122-1, 12-47, 27-77.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK): 12-71, 44-19, 50-57.

Yıldız Mâliye Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. ML): 8-71, 7-23, 27-9, 19-82, 28-2, 7-44.

Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK ASK): 66-96, 40-26, 42-51, 48-13.

Yıldız Umûmi (Y. PRK. UM): 29-9, 40-86, 35-113, 35-117, 36-86.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE): 112-22, 74-16, 333.

Yıldız Kâmil Paşa Evrakı (Y. K): 41-4019.

Yıldız Dâhiliye Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. DH): 2-23, 7-71, 14/35.

Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y. PRK. ŞH): 13-35.

Yıldız Ticaret ve Nâfia Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. TNF): 6-32, 2/55.

Yıldız Orman, Mâadin ve Zirâat Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. OMZ): 2-16.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM): 6-25.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ): 55-57.

Zaptiye (ZB): 465-65, 465-78, 365-139, 367-53, 365-129, 465-40, 365-62, 367-27, 365-78, 365-70, 365-108, 365-95, 362-87, 335-119, 416-86, 383-82, 304-3, 24-34, 609-94.

B. Resmi Kaynaklar

B.1. Salnameler

Salnâme-i Vilâyet-i Adana, Hicri: 1289, Hicri: 1290, Hicri: 1293, Hicri: 1294, Hicri: 1296, Hicri: 1297, Hicri: 1299, Hicri: 1309, Hicri: 1312, Hicri: 1308, Hicri: 1318, Hicri: 1320, Hicri: 1312.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, Hicri: 1287, Hicri: 1317, Hicri: 1310, Hicri: 1299, Hicri: 1312, Hicri: 1315, Hicri: 1318.

Salnâme-i Devlet-i Osmanîye, Hicri: 1325.

Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, Hicri: 1318, Hicri: 1322.

B.2. Kişisel Arşiv

Mustafa Dağ, Kişisel Arşiv, 05.20.2021.

C. Araştırma ve İnceleme Eserler

Açа, Mustafa, Keleş, İskender. "Trabzon Çevresinde Tütün Kaçakçıları ve Kolcular Etrafında Oluşan Anlatılar". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 4/6, (Kasım 2017): 2545-2564.

Açba, Sait. *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914).* 1. Baskı. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1995.

"Adana". *Türkiye İller Ansiklopedisi*, Cilt: 1: 5-23. İstanbul: Ana Yayıncılık, 2005.

"Adana". *Yurt Ansiklopedisi–Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, Cilt: 1: 7-181. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.

Adiloğlu, Burcu, Yücel, Göksel. "Düyûn-ı Umûmıyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi". *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 21, (Temmuz 2021): 67-78.

Adney, Kaleb Herman, "Instıtutıonal Fınancel Interconnected Markets And Trans-Regıonal Networks: The Polıtıcal Economy Of Ottoman Tobacco In Macedonıa And Thrace (1880-1900)," *Mehmet Genç Anısına Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları I*, 1. Baskı, Ed. Fehmi Yılmaz, (İstanbul: Güngören Belediyesi Yayınları, 2023), 599-622.

Afyoncu, Erhan. "Defterhâne". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* Cilt: 9: 100-104. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Afyoncu, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu.* 1. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

Ahıskalı, Yusuf. *Türkiye'de Sosyalizmin Gelişme Yılı 1946-Bir Varmış Yine Var*. 1. Baskı. İstanbul: Yeni Savaş Matbaası, 1967.

Ahmet Er-Rumi El-Akhisari. *Tütün İçmek Haram mıdır?* Çev. Yahya Michot, Mohammad Akram Nadwi, 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

Ahmet Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmânî*. 1. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

Akbulut, Uğur. "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrileri (19. Yüzyıl)". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54, (2010): 111-126.

Akdoğan, Rukiye. "Hititler Döneminde Uru Adaniya". *Archivum Anatolicum–Anadolu Arşivleri Dergisi,* 11/1, (Aralık 2017): 1-28.

Akgün, Mehmet. *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Bosna Doğumlu Memurlar*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Akgün, Tahsin. "Erzurum'un Tarihçesi". *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI Kongresi*. (Erzurum, 27-30 Haziran 1968) Ed. Nusret Karasu. 7-10. İstanbul: Ulusal Verem Derneği, 1968.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri V*. İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1992.

Akgündüz, Ahmet. *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf*. 1. Baskı. Tarsus: Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1993.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri VIII*. İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.

Akkayan, Taylan. "Sağlık ve Sigara". *Tütün Kitabı.* Haz. Emine Gürsoy Naskali. 523-353. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Akkuş, Gülizar, Akkuş, Çetin. *Geçmişten Günümüze Geleneksel Erzurum Evleri.* 1. Baskı. İstanbul: Kriter Yayınları, 2019.

Akpınar, Deniz. "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Adana'da Sınai Alanında Gelişmeler". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/124, (Ocak 2022): 99-115.

Akpınar, Mehmet. "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği". *Trabzon Tarihi Sempozyumu*. (Trabzon, 6-8 Kasım 1998). Ed. Kemal Çiçek. 541-552. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998.

Akpınar, Mehmet. *Reji İdaresi (1908-1925).* Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Aksın, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Muhamminlik Kurumu ve Muhamminler (1876-1922)". *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi*, (İzmir: 25-27 Nisan, 2019), Ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, 1-12. İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Aksoy, Volkan. “İngiliz Ticaret Raporlarında (1908-1913) Trabzon”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* XV/58, (Mayıs 2018): 50-74.

Aksu, Noemı Levy. *Osmanlı İstanbulu’nda Asayiş 1879-1909.* Çev. Serra Akyüz, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Aktan, Selma. *İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri.* 1. Baskı. Adana: Garanti Matbaacılık, 1980.

Aktaş, Esat, Yaşar, Hakan. “Ordu Kâzası’nda Asayiş Sorunları (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)”. *OTAM*, (41), (2017): 1-24.

Aktemur, Ali Murat. “Osmanlı Bankası’nın Tarihçe ve Mimarisi”. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 15, (Mart 2005): 1-20.

Aktürk, Nizami. *Fotoğraflarla Dünden Bugüne Millî Mücadele’nin Beş Şehri: Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas-Ankara.* 1. Baskı. Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü, 2007.

Akyıldız, Ali. *Para Pul Oldu Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum.* 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Akyüz, Jülide. “19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, (2008): 379-401.

Alan, Gülbadi. “19. Yüzyılda Osmanlıda Sürgün Politikası Çerçevesinde Sürgün Kadınlar”. *Belleten Dergisi*, 78/281, (Nisan 2014): 245-272.

Alan, Mehmet Mübarek. “Irk, Din ve İşçi Gruplaşmalar Bağlamında Osmanlı Sendikaları”. *Mukaddime Dergisi,* 10/2, (Ekim 2019): 502-521.

Alan, Mehmet Mübarek. *İstanbul'daki Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925).* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Aldan, Mehmet. *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri.* 1. Baskı. Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 1995.

Algan, Ertuğrul. "Eskişehir'de Lületaşı". *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5/8, (Haziran 2015): 1-31.

Alın, Hasan. "Türkiye'de Tütün Üretimi ve Tüketimi". *Tütün ve İnsan Sağlığı Sempozyumu.* (4-5 Nisan 1980). Ed. Selahattin Akkaynak. 122-126. Ankara: Tüberküloz ve Toraks Derneği, 1980.

Alınak, Sabri. *Ege Bölgesinde Tütüncülük.* 1. Baskı. Ankara: Güven Matbaası Yayınları, 1960.

Alınak, Sabri. *Karadeniz Bölgesinde Tütüncülük.* 1. Baskı. Ankara: Güven Matbaası Yayınları, 1960.

Alınak, Sabri. *Tütünlerimizin Modern Esaslara Göre Kıymetlendirilmesi.* 1. Baskı. Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1961.

Alican, Mustafa. "Ortaçağ Arap Kaynaklarına Göre Misis". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova.* Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. 483-518. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Aliş, Şehnaz. "Edebiyatımızda Tütün Ekicileri ve Tütün İşçileri". *Tütün Kitabı.* Haz. Emine Gürsoy Naskali. 249-276. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Alkan İspirli, Serhan. "Kars ve Edebiyat, Karslı Bir Divan Şairi; Hacı Rıfat". *SOBİDER-Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/8, (Eylül 2016): 14-38.

Alper, Değer, Anbar, Âdem. "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar". *Journal of Finance Letters*, 24/87, (Nisan 2010): 27-49.

Altınoklu, Müge Neda. *Ekmek, Dükkân, Devlet: Türkiye'de Esnaf-Perşembe Pazarı Örneği*. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Altıntaş, Ahmet. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alınması ve Uygulanması". *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1 (Ermeni Özel Sayısı), (2005): 77-99.

Altun, Işıl. "Türkülerde Tütün". *Tütün Kitabı.* Haz. Emine Gürsoy Naskali. 407-418. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Altun, Muhsin. *Osmanlı Tütün Tekeli Memallik-i Osmaniye Duhânları Müşterek'ül Menfaa Reji İdaresi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Altunsoy, Burak. "Reji Döneminde Bursa'da Tütün Kaçakçılığı". *Bursa Günlüğü*, 15, (Ocak, Şubat, Mart 2022): 73-81.

Altunsoy, Burak. "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22/40, (Aralık 2021): 547-602.

Altunsoy, Burak. *Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Altunsoy, Burak. *Osmanlı'da Tütün Kaçakçılığı Reji Kolcuları ve Uygulamaları*. 1. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

Alus, Sermet Muhtar. “Çubuk”. *Ehlikeyfin Kitabı.* Haz. Fatih Tığlı. 401-404. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Anbar, Âdem. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”. *Journal of Finance Letters*, 23/84, (Temmuz 2009): 17-37.

Apak, Sudi, Tay, Arzu. “Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 3, (Temmuz 2012): 63-103.

Aral, Turhan N. “Sigara Endüstrimizin Yabancı Tütün ve Sektöre Açılması ve Türk Tütüncülüğü”. *Türkiye Tütüncülüğü ve Geleneği Sempozyumu.* (Tokat, 12-13-14 Kasım 1986). Ed. Mehmet Emin Tugay. 157-179. Tokat: Tokat Valiliği Zirâat Fakültesi Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü:1986.

Arı, Bülent. “Osmanlı Maliyesinin İflas ve 1854 İstikrazı”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 4/17, (Ağustos 2002): 45-56.

Arı, Necdet. *Bir Zamanlar Osmaniye*. 1. Baskı. Osmaniye: Hasret Ofset Sürekli Form Matbaacılık, 2008.

Arı, Osman. *Tütün Hastalıkları ve Mücadelesi.* 1. Baskı. İzmir: T.C. Tarım Bakanlığı Bornova Zirai Mücadele Enstitüsü Yayınları, Ege Üniversitesi Matbaası, 1963.

Arık, Baki Tonguç. *Oniki Asırlık Türk Yurdu Adana Fethinin Destanı.* 1 Baskı. İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1943.

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990).* 1 Cilt. 1. Baskı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

Arslan, Gürbüz. “Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)”. *Hıstory Studies Internatıonal Journal Of Hıstory*, 7/4, (Aralık 2015): 1-23.

Arslan, İsmail. “İngiliz Konsolos Raporları Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağı’nda Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti”. *Turkish Studies,* 4/3, (Bahar 2009): 154-178.

Aslan, Dilek. “Dünyada ve Türkiye’de Tütün Kontrolünde Yeni Bir Dönem Başladı: Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi”. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi,* 14/1, (2005): 1-21.

Aslanoğlu, Mehmet. “II. Abdülhamid’in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 63, (1999): 25-32.

Asoğlu, İsmail. “Osmanlı Urfa’sında Kahve, Kahvehaneler ve Müdavimleri”. *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory*, 13/1, (Şubat 2021), 99-112.

Aşçı, Kadir. *Hacı İzzet Paşa (1800-1893).* 1. Baskı, İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları, 2019.

Atalay, İbrahim. “Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları”. *Ege Coğrafya Dergisi,* 1/1, (Haziran 1983): 68-99.

Ataöv, Türkkaya. *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler.* 1. Baskı. Ankara: Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2002.

Atlay, Neşri. *Mut Tarihi,* 1. Baskı. Karaman: Mut Belediyesi Kültür Yayınları, Doğuş Matbaası, 1976.

Atlı, Cengiz. “Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye’de Tarımsal Durum”. *İçtimaiyat Dergisi*, 4/1, (Mayıs 2020): 41-61.

Autheman, Andre. *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*. 1. Baskı. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002.

Autheman, Andre. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osman-i Şahane.* 1. Baskı. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2002.

Autheman, Andre. *The Imperıal Ottoman Bank.* 1. Baskı. İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2002.

Ayabakan, Levent. "Kürtlerde Tütün Kültürü ve Kürtlerin Tütün Ekonomisinde İngiltere'nin Rolü (1883-1923)". *VAKANÜVİS–Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 1/2, (Ekim 2016): 14-29.

Aydeniz, Tuğba. "X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnamesine Göre Kemah, Amid ve Pojege Sancaklarının Sosyoekonomik Durumu". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23/2, (Aralık 2018): 929-950.

Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566).* 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Aydın, Handan, *Adana Vilayeti Salnamelerine Göre Kozan Livası*, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Aydın, Veli. "Osmanlı Maliyesinde Bir İç Borçlanma Örneği Olarak Esham Uygulaması". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt: 14: 605-622. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Aydoğan, Enver, Altuncu, Zeynep. "Son Dönem Osmanlı İşgücünde Farklılık Yönetiminden Kopuş: Yabancılaşma Sorunu". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi,* 51/2, (Eylül 2016): 1-23.

Aydoğan, Erdal. *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1018.* 1. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Aygün, Necmettin. "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 6/23, (Güz 2009): 41-76.

Aygün, Necmettin. "Trabzon'da Tütün Tüccarı (1826-1827)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 14/28, (Nisan 2020): 317-340.

Aygün, Necmettin. "XVIII. Yüzüncüyılda Trabzon Merkezli Karadeniz Ticaretinde Balkanlar ile İlişkiler". *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 13/53, (Ağustos 2010): 215-236.

Aygün, Necmettin. *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*. 1. Baskı. İstanbul: Serander Yayınları, 2005.

Aykaç, Aslıhan. *Devletin İşçisi Olmak-Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri*. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Aykan, Güven. *Adana Salnamesi Hicri (1309-1319).* 1. Baskı. Adana: Ulusoy Ofset Matbaacılık, 2008.

Ayoğlu Duman, Damla. "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapılan Yabancı Yatırımlar ve Alınan Borçlarda Fransa'nın Rolü". *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20/1, (Mayıs 2020): 1-17.

Aysal, Necdet. "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, (Eylül 2013): 1-28.

Ayyıdız, Tayyar. “50. Yılda Doğu Anadolu’da Bir Köyün Sosyo-Ekonomik Yapısı”. *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri.* (Erzurum, 22-25 Ekim 1973*).* 253-260. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.

Badem, Candan. “Kırım Savaşı Esnasında Namık Paşa’nın Avrupa’da Borç Arayışı (1853-54)”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 186, (Haziran 2009): 68-75.

Bal, Mehmet Akif, Dağdelen, İrfan. *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratlar (1879-1909)*. 1. Baskı, İstanbul: Trabzon Kitaplığı, 2012.

Bal, Mehmet Akif. *Hatıralarda Trabzon’un Yakın Tarihi (1860-1950)*. 1. Baskı, Trabzon: Abp Yayınevi, 2004.

Balcı, Ramazan, Sırma, İbrahim. *Ticaret ve Zirâat Nezâreti Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri.* 1. Baskı. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2012.

Balkan, İsmail. *Yine Kolcular Döndü Mü? Son Tütüncü Öldü Mü?* 1. Baskı. İstanbul: *IQ* Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Barbıer, C. *Hıstoıre Du Tabac*. 1. Baskı. Paris: Gustave Havard Edıteur, 1861.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, 1. Baskı, İstanbul, Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1945.

Barkey, Karen. *Eşkıyalar ve Devlet–Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi.* 1. Baskı. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Başar, Fahameddin. *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

Başaran Lotz, Neslişah Leman. “Millî Mücadele Sonrası Bağımsızlık: İmtiyazlar Meselesi”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 350, (Şubat: 2023): 2-7.

Başgelen, Nezih. *Bir Zamanlar Adana.* 1. Baskı. İstanbul: Ofset Yapımevi, 1998.

Batman, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün Kaçakçıları, Kolcular ve Reji Şirketi (1883-1908)”. *Şekâvet, Hıyânet, İsyan-Geç Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eşkıyalık*, 115-132. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Batman, Mustafa. *Tobacco Smugglıng In The Black-Sea Regıon Of The Ottoman Empıre 1883-1914*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Baycar, Kazım. “Osmanlı Devleti’nde Cebel-i Lübnan İpek Endüstrisini Yeniden İnşaa Çabaları (1860-1865)”. *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi.* 287-298. Haz. Bilgin, Burhan Çağlar. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

Baydar, M. Çetin. *Erzurum Yazıları.* 1. Baskı. Erzurum: Erzurum Kitaplığı, 2000.Bayhan, Fatih. *Latife Hanım’ın Kağıtları*. 1. Baskı, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007.

Bayındır, Abdullah, “Osmanlı Devleti Ordusunda Henry-Martini Tüfekleri”, *Tarih & Gelecek Dergisi,* 8/3, (Eylül 2022): 859-885.

Baykara, Rüsuhi. “Osmanlı Devleti’nde İlk Tütün İçme Yasağı ve İktisadi Sebebi”. *Ehlikeyfin Kitabı.* 301-304. Haz. Fatih Tığlı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Baykara, Rüsuhi. “Osmanlı Devleti’nde İlk Tütün İçme Yasağı ve İktisadi Sebebi”. *Tarih Dünyası Dergisi,* 3/23, (Nisan 1951): 993-994.

Bayraktar, Uğur, “Tuz, Aşiret, Devlet: Siirt’te Tekelin Oluşumu, 1861-1881”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. VII/2, (Aralık 2021): 101-130.

Becermen, Cengiz. *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*. 1. Baskı, Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği Yayınları, 2008.

Belin, M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi.* Çev. Oğuz Ceylan. 1. Baskı. Ankara: Gündoğdu Yayınları, 1999.

Bere, F. *Les Tabacs.* 1. Baskı. Parıs: Ancıenne Maıson Quantın Lıbraırıes–Imprımerıes Reunıes, 1895.

Berkes, Niyazi. *Türkiye İktisat Tarihi.* 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Beygu, Abdürrahim Şerif. *Erzurum Tarihi, Antları, Kitabeleri.* 1. Baskı. İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.

Bildirici, Yusuf Ziya. *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri.* 1. Baskı. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi Yayınları, 1999.

Bilgi, Nejdet. *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, 1. Baskı. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, 1999.

Bilgili, Ali Sinan. "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* (54), (2010): 49-78.

Bilgili, Ali Sinan. *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih),* 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Bilir, F. Saadet. *Merv'den Anaypazarına Gülnar*. 2. Baskı. İstanbul: E Yayınları, 2016.

Bilir, Nazmi. “Dünyada ve Türkiye’de Tütün Kullanımı Epidemiyolojisi”. *Tütün ve Tütün Kontrolü*, C. 10. 21-35. Haz. Zeynep Ayfer Aytemur, Şule Akçay ve Osman Elbek, 1. Baskı, İstanbul: Türk Toraks Derneği, 2010.

Bilirli, Tahir. “20. Yüzyılın Başlarında Ermenek Hapishanesinin Genel Durumu”. *Ermenek Araştırmaları I, Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih*, 323-352. Haz. Hüseyin Muşmal, Erol Yüksel, Mehmet Ali Kapar, 1. Baskı, Ankara: Palet Yayınları, 2018.

Bilirli, Tahir. *Bolulu Devlet Adamları Sicill-i Ahval Defterlerine Göre*. 1. Baskı, İstanbul: ARK Kitapları, 2020.

Bingöl, Lütfullah. “Millî Mücadele’de (1918-1923) ve Erzurum’da Din Adamlarının Hizmetleri”. *Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı–Çeşitli Konular,* C. IV. 104-126. Haz. Zeki Başar. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978.

Bingöl, Sedat, “Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-yi Mahakim’deki Üst Mahkeme Kararları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1. (2005): 19-38.

Bingül, Şeyhmus. “19 Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Muş”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, (Aralık 2020): 101-109.

Bingül, Şeyhmus. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Birinci, Ali. *Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

Birmek, Çetin. *İçel Mersin-Tarsus-Çamlıyayla-Erdemli-Silifke-Aydıncık-Bozyazı-Anamur-Gülnar-Mut.* 1. Baskı. İzmir: Rema Matbaacılık, 1992.

Birol, Nurettin. *19. Yüzyılda Erzincan–Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşına Kadar (1839-1914).* 1. Baskı. Erzincan: Arı Sanat Yayınları, 2020.

Birvural, Ali. “Osmanlı Devleti’nde 1854-1874 Borçlanmalarına Genel Bir Bakış ve Moratoryum”. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/23, (Aralık 2019): 115-122.

Blaisdell, Donald C. *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi (Düyun-u Umumiye).* Çev. Ali İhsan Dalgıç. 1. Baskı. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1979.

Bluhm, Detlef. *Kolomb’dan Davidoff’a Tütün.* Çev. Zehra Aksu Yılmazer. 1. Baskı. İstanbul: Kolektif Kitap, 2019.

Bodur, Mehtap Yücel. “Sendika ve Grev Hakkının Mündemiçliği Sorunu–Kavala Grevi Örneği”. *Akademik Hassasiyetler Dergisi,* 6/12, (Aralık 2019): 203-222.

Boran, Mustafa. “Tütün/Sigara ve Kat Gibi Zararlı Maddelerin Dini Hükmü”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 29, (2017): 425-455.

Borlat, Barış. *Atatürk Döneminde Türkiye’de Tütün ve Sigara Kaçakçılığı (1923-1938).* Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Boyacıoğlu, Didem. “Osmanlı Fabrika Yapılarının Projelendirilmesi ve İnşasında Etkili Olan Özneler”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi,* 6/14, (Mart 2019): 77-95.

Bozdağ, Emre Güneşer. “Türkiye İktisat Kongresi-İzmir 1923: Türkiye’nin İktisadi Kalkınmasında Atılan İlk Tohum”. *TÜRKTOB Dergisi*, 27, (2018): 39-42.

Bozkurt, İbrahim. “İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22(1), (2018): 407-435.

Bozkurt, İbrahim. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Mersin’de Eğitim”. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 4/2, (Aralık 2008): 197-213.

Bozkurt, İbrahim. Bozkurt, Birgül. Hasgül, Sırma. *Salname-i Vilâyet-i Adana 1289 (1872)*, 1. Baskı. İstanbul: Creative Yayıncılık, 2008.

Bozok, Emrah, "Bafra ve Tütün Söz Varlığına Dair Ödünç Sözcükler". *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, Cilt 4, 489-512. Haz. Osman Köse, 1. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi, 2023.

Bozpinar, Cumali, Teoman, Özgür. "İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi". *Fiscaoeconomia*, 7/1, (Ocak 2023): 483-507.

Bozpinar, Cumali. "Reji Şirketi Tarihi Üzerine Bir Kurgu: "Var Olmak" Romanı". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 30/1. (Ocak 2021): 150-156.

Bölükbaşı, Ö. Faruk. *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamit Döneminde Mali İdare*, 1. Baskı, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.

Braudel, Fernand. *Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII Yüzyıllar.* 1. Cilt. 1. Baskı. Ankara: Gece Yayınları, 1993.

Bruinessen, Martin Van. *Ağa, Şeyh, Devlet*, (Çev. Banu Yalkut), 11. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Bulutoğlu, Kenan. *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye*, 1. Baskı. İstanbul: 1, 1970.

Buyruk, Hasan. "Çukurova'yı Orta Anadolu'ya Bağlayan Kuzey Kervanyolu". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova*. 161-182. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Bülbül, Cemil. “Çukurova Bölgesi’ndeki Antik Kentler”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ’dan Orta Çağ’a Adana ve Çukurova*. 151-160. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Bülbül, Pınar. “Eskiçağ’da Adana ve Çevresinde Ekonomik Faaliyetler”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ’dan Orta Çağ’a Adana ve Çukurova*. 193-202. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Bülbül, Pınar. “Eskiçağda Adana ve Çevresinde Ekonomik Faaliyetleri”. *Akademik Matbuat Dergisi,* 4/1, (Ağustos 2020): 1-10.

Can, Tevfik. “Dış Borçlarımız ve Düyunu Umumiye Deneyimi”. *İktisat Dergisi*, XXIII/173, (Kasım 1978): 12-15.

Candeğer, Ümmügülsüm. “Cuınet’e Göre İçil (İçel) Sancağı”. *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, 97-115. Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022.

Canım, Rıdvan. *Tarihi Nabzını Tutan Şehir Erzurum.* 1. Baskı. Ankara: Başbakanlık Tanıtım Fonu, 2011.

Cervati, Raphael C., Freres, Cervati. *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l’industrie, de l’administration Et de la Magistrature 1894*. 1. Baskı. Constantinople: 1894.

Cervati, Raphael C., Freres, Cervati. *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l’industrie, de l’administration Et de la Magistrature 1893*. 1. Baskı. Constantinople: 1893.

Cervati, Raphael Freres, C., Cervati. *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l’industrie, de l’administration Et de la Magistrature 1889*. 1. Baskı. Constantinople: 1889.

Cervati, Raphael Freres, C., Cervati. *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1896*. 1. Baskı. Constantinople: 1896.

Cervati, Raphael Freres, C., Cervati. *Annuaire Oriental (Ancien İndicateur Oriental) Du Commerce de l'industrie, de l'administration Et de la Magistrature 1906*. 1. Baskı. Constantinople: 1906.

Cevad, Ali, Özey, Ramazan. "1897'de Erzurum". *Doğu Coğrafya Dergisi,* 6/3, (Eylül 2011): 143-148.

Ceyhan, Âdem. "Eski Bir Üsküdar Sakini: Maarif Nazırı Münif Paşa'nın İki Manzum Eseri". *Üsküdar Sempozyumu II,* (Üsküdar, 23-25 Mayıs 2003). Ed. Zekeriya Kurşun. 435-456. Üsküdar: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2003.

Ceylan, İ. Coşkun. *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995.

Cortı, Egon Caesar Conte. *Tütün Keyfi Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi.* 1. Baskı. İstanbul: Tekel Tütün İnstitüsü Yayınları, 1946.

Cuinet, Vital, *La Turquıe D'Asıe Geographıe Admınıstratıve Statıstıque Descrıptıve Et Raısonnee De Chaque Provınce De L'Aıse-Mıneure*, 1. Baskı, Parıs: Ernest Leroux Editeur, 1891.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raısonnee De Chaque Provınce De L'Asıe-Mıneure*, 1. Baskı, Parıs, Ernest Leroux Edıteu, 1892.

Cumhuriyetin 50. Yılında Adana 1973 İl Yıllığı. 1. Baskı. Adana: Kemal Matbaası: 1993.

Çabuk, Mustafa, Tombul, Semra. “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Muş’ta Ermeni İhtilalcilerin Ermenilere Zulmü (1892-1906)”. *Asia Minor Studies Dergisi,* 7/1, (Ocak 2019): 1-14.

Çadırcı, Musa. “Abidin Paşa’nın Adana Valiliği”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 11-24. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016.

Çadırcı, Musa. T*anzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5/5, (1947), 483-511.

Çakır Katok, Betül. “Cumhuriyet Dönemi Sigara Tescilleri (1924-1936)”. *Socıal Scıences Studıes Journal.* 6/62, (Mayıs 2020): 2095-2107.

Çakır, Hatice Yasemin. “Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nın Kadir Has Üniversitesi’ne Dönüşümü ve Yapılan Uygulamaların Analizi”. *Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi,* (16-18 Eylül 2019). Ed. Kemal Arı, Derya Genç Acar. 169-184. Bolu: Asos Yayınevi, 2019.

Çakmak, Fevzi, Akçiçek, İ. Eren. “Sağlık Tarihinde Tütün”. *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* 487-514. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Çam, Nusret. “Adana’daki Ramazanoğlu Mimari Eserlerinde Çeşitli Tesirler”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ’dan Orta Çağ’a Adana ve Çukurova.* 485-486. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Çamurdan, Ahmet Cevdet. *Cumhuriyetin 50. Yılında Kozan’ı Tanıyalım.* 1. Baskı, Ankara: Öner Matbaa, 1973.

Çanak, Erdem. *Tarihi, Siyasi Sosyal ve İktisadi Yönleriyle Adana (Seyhan) (1923-1956).* 1. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

Çapar, Onur. "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Akdeniz'de Stratejik Bir Fransız Yatırımı: İskenderun Limanı". *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, (Aralık 2020): 76-106.

Çaykıran, Güzin. *Erzurum, Van, Bitlis Vilâyetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*. 1. Baskı. Ankara: Hece Yayınları, 2021.

Çelenk, Ayşegül, Sürdem, Şule Sinem. "Kültürel Hafızasının Sürekliliği: Samsun Tekel Tütün Fabrikası'nda Bafra Tütün Müzesi'ne". *Journal Of Interior Desing And Academy*, 1/2, (2021): 21-39.

Çelik, Abdurrezzak, Dağ, Mehmet. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehalar". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7/14, (Aralık 2019): 304-316.

Çelik, Birten. "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar". *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 1-5 Ekim 2018). 173-211. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2018.

Çelik, Birten. "Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)". *Belleten Dergisi,* LXXIX/286, (Aralık 2015): 1003-1038.

Çelik, Muammer. *Erzurum Kitabı.* 1. Baskı. Erzurum: Dergâh Yayınları, 1997.

Çelik, Recep. *Osmanlı Bürokrasisi'nde Ermeniler*. 1. Baskı. Cilt: 5, Ankara: Tarihte Türkler ve Ermeniler, 2014.

Çelik, Şenol. "İçel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* Cilt: 21: 450-455. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Çelikdemir, Murat. "Harput'un Elazığ'a Nakli". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29/2, (Temmuz 2019): 425-430.

Çetin, Altan. "Çukurova'nın Türkleşmesine Memluk Katkısı: Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortadan Kaldırılması". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova.* 431-450. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Çetin, Engin Can. "Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi,* 7/14, (Temmuz 2018): 234-249.

Çetin, Mehmet. "1877-78 Osmanlı–Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10/1, (Ocak 2021): 503-524.

Çetin, Mehmet. "İngiliz Konsül Raporlarına Göre 19. Yüzyılın Sonunda Osmanlı Limanlarında Ticari Hayatın Belirleyenleri". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8/21, (Mart 2020): 315-346.

Çetinkaya, Yusuf Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu – Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Çetinsaya, Gökhan. "Hemavend Aşireti". *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri,* 75-90. Haz. Tuncay Şur, Yalçın Çakmak, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Çevik, Zeki, Aydoğmuş, Ezgi. "1926 Senesi Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi'ne Göre Balıkesir'in Tarım Panoraması". *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri XVIII*, (Ankara: 1-5 Ekim, 2018). 585-598. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2018.

Çıplak, Mustafa Necati. *İçel Tarihi-Tarihi-Turistik Zenginlikleriyle*. 1. Baskı. Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1968.

Çiftçi, Erhan. *Kazım Karabekir İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı.* 1. Baskı. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

Çoban, Halil. "Osmanlı Taşrasında Mahkûm Olmak: Ergani Madeni Umumî Hapishanesi Üzerine Bir İnceleme (1850-1920)". *Asia Minor Studies*, 11/1, (Aralık 2022), s. 70-90.

Çolak, Filiz. "Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaretinde Avusturya-Macaristan'ın Yeri ve Önemi (1908-1918)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 7/3, (Eylül 2020), 1611-1643.

Çolakoğlu, Elif. "Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum. *Türk İdare Dergisi,* 86/479, (2014): 29-57.

Çoruh, Selin, T*he Latın Catholıc Church Settlement In Mersin Durıng The Late Ottoman Perıod*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mıddle East Technıcal Unıversıty, The Graduate School Of Socıal Scıences Of, Ankara: 2019.

Çulha, Zeynep. "Emeğin Mekânı: Cibali Tütün Fabrikası". *Panorama,* 25, (2017): 1-13.

Daei, Masoumeh. "XIX. Yüzyılda İran ve Osmanlı Ticari İlişkilerinde Alınan Vergi ve Gümrük Tarife Terimlerinin Tanımları". *Atatürk Dergisi*, 8/1, (Temmuz 2019): 25-36.

Daei, Masoumeh. *İran-Türkiye Ticaret Münasebetlerinde, Tebriz-Erzurum-Trabzon Transit Ticari Yolunda Sorunları (1920-1926). Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Sempozyumu,* Cilt II, (İzmir, 26-28 Kasım 2015). Ed. Erdem Ünlen. 1317-1326. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

Dağ, Hüseyin. *Salname-i Vilâyet-i Adana (1320 h.).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Dağ, Mustafa, "Geç Dönem Osmanlı Taşrasında Bir İnfaz Kurumu: Mersin Hapishanesi Örneği (1864-1920)", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6/2, (Aralık, 2022): 132-159.

Dağ, Mustafa. "27 Aralık 1886 Tarihli İnhisar-ı Duhân Nizamnamesinin Tatbikine Dair Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47, (Nisan 2022): 162-180.

Dağ, Mustafa. "Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/3, (Ağustos 2021): 1333-1344.

Dağ, Mustafa. "İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İnhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950)". *Mukaddime Dergisi*, 13(1), (Mayıs 2022), 69-100.

Dağ, Mustafa. "Osmanlı Taşrasında Bir Ceza İnfaz Kurumu: Mut Hapishanesi Örneği (1890-1920)". *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, (Ekim 2022): 167-201.

Dağ, Mustafa. "Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925)". *Bingöl Araştırmaları Dergisi,* 8/2, (Haziran, 2022), 59-78.

Dağ, Mustafa. "Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımın Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/2, (Haziran 2022): 651-680.

Dağ, Mustafa. "Tütün Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımı: Adana Tütün İşletmesi (1884-1925)". *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, 117-143. Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul: Kriter Yayınları, 2022.

Dağ, Mustafa. “Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925)”. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 12/2, (Aralık 2022): 673-695.

Dağ, Mustafa. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Reji İdaresi’nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Bayburt Reji Memurluğu Örneği (1888-1909)”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, (Ekim 2021): 444-471.

Dağ, Mustafa. “XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi’nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)”. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, (Kasım 2021): 207-228.

Dağdelen, İrfan. *Sicill-i Ahval Defterlerinde Ünye Doğumlu Osmanlı Devlet Adamları*. 1. Baskı, İstanbul: Ünyeliler Derneği Yayınları, 2004.

Daşçıoğlu, Kemal. “XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi”. *Belgi Dergisi*, 13/1, (2017): 316-331.

Delikoca, Yusuf, Karataş, Ahmet. *Adana Mavraları “Bir Mizah Kentidir”.* 1. Baskı, Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2008.

Delikoca, Yusuf. *Şehadetinin 100. Yılı Anısına Saim Bey*. 1. Baskı. Adana: Ekrem Yayınevi, 2020.

Deliorman, Yusuf Ziya. *Doğu Çerçevesi Tütünleri V.* 1. Baskı. İstanbul: İnhisarlar İdaresi Matbaası, 1940.

Demir, Cenk, Sönmez, Yüksel. “Tütün Tarımının Sinop Sancağı’ndaki Sosyo-Ekonomik Yansımaları (1839-1923)”. *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* 13/2, (Nisan 2021): 471-495.

Demir, Kenan. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22/41, (Haziran 2019): 419-446.

Demir, Kenan. “Osmanlı Zirâat Dergilerinden Bir Örnek: Ekinci”. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi,* XIX/1, (Aralık 2017): 54-74.

Demirbilek, Sinan. “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/24, (Haziran 2012): 203-232.

Demirci, Süleyman. “Hemavend Kürt Aşireti’nin Musul Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkıyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme (1863-1916)”. *Hıstory Studıes Internatıonal Journal f Hıstory*. 7/3, (Eylül 2015): 39-59.

Demirel, Muammer. *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri*. 1. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Demirel, Muammer. *Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilâyeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904).* 1. Baskı. İstanbul: Çamlıca Basın Yayınevi, 2007.

Demirel, Muemmer. *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) Brıtıs Documents On Armenıans.* 1 Baskı. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demirgil, Demirel. “Türkiye Ekonomisi Dünü-Bugünü-Yarın”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1, (Mart 1985): 49-54.

Demlikoğlu, Uğur. “1567-1568 (H. 975) Tarihli ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin (İdari, Ekonomik ve Sosyal Durum)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 44, (Güz 2018): 45-73.

Develi, H. Şinasi. *Dünden Bugüne Mersin 1836-1990.* 1. Baskı. Mersin: Ofset Yayıncılık, 1990.

Develi, H. Şinasi. *Eski Mersin'de Yaşam*. 1. Baskı, Mersin: Avcı Ofset Matbaacılık, 2007.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. 14. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993.

Dıcttıonnaıre, Petıt. *Françaıs-Turc–Fransızca Türkçe Lügat.* 1. Baskı. İstanbul: Mihran Matbaası, 1886.

Dığıroğlu, Filiz. "Samsun Duhan Çarşısı'nda Merkez Tütün Borsası'na". *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması*, 95-112. Haz. Ertuğrul Tokdemir, Öner Günçavdı, Saime Suna Kayam, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Dığıroğlu, Filiz. "Samsun Reji İdaresi". *Samsun Sempozyumu (Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz) II.* (Samsun, 13-16 Ekim 2011). Ed. Mahmut Aydın, Bekir Şişman, Selahattin Özyurt, Hasan Atsız, 393-400. Samsun: Samsun Valiliği Yayınları, 2012.

Dığıroğlu, Filiz. "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 43/43, (Haziran 2014): 227-272.

Dığıroğlu, Filiz. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun'daki Acem Topluluğu". *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, 253-276. Haz. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.

Dığıroğlu, Filiz. *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi–Trabzon Reji İdaresi (1883-1914).* 1. Baskı. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

Dığıroğlu, Filiz. *Reji'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki Uygulamaları (1884-1914).* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004.

Dığıroğlu, Filiz. *XIX, Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Dikmen, Nedim, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19/2, (Kasım 2010): 137-159.

Dilmen, İbrahim Necmi. *Türkiye'de Tütün Meselesi*. 1. Baskı. İstanbul: Vatan Matbaası, 1924.

Doğan, Hamza. "Tarihi Geçmişiyle Erzurum". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 3, (Aralık 2018): 177-211.

Doğan, Hasan, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Eşgal Kanunu", *Belleten Dergisi,* 82/293, (Nisan 2018): 265-294.

Doğan, M. Görkem. "Türkiye'nin İlk Sendikalar Yasası Döneminde Grev Hakkı Tartışmaları". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 245, (Mayıs 2014): 63-67.

Doğanay, Rahmi. "Salname Kayıtlarına Göre Elazığ'ın (1882-1909) Dönemi Mali Portresine Bir Bakış". *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*. (Elâzığ, 24-27 Eylül 1998), Ed. Fikret Karaman, 217-224. Elâzığ: Türk Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, 1999.

Doğer, Ersin. *İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen Ya da Tarhaniyat Tarihi.* 1. Baskı. İzmir: Sergi Yayınevi, 1998.

Doğruel, Fatma, Doğruel, A. Suut. *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*. 1. Baskı. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Döner, Yasin. “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Tortum Kâzası”. *Hıstory Studıes International Journal Of Hıstory*, 13/4, (Ağustos 2021), 1185-1203.

Döşemetaş, Ömer. “Erzurum Vilâyet Salnamelerine Göre H.1310/1892’de Erzurum Vilâyeti”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 70, (Ocak 2021): 439-464.

Dülger, Mehmet. “Nargile, Tanıtılması ve Adabı”. *Tütün Kitabı,* 604-614. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Düstûr, 1. Tertip, Cilt: 2.

Düstûr, 1. Tertip, Cilt: 3.

Düstûr, 1. Tertip, Cilt: 5.

Düstûr, 1. Tertip, Cilt: 8.

Ecevit, Fevzi, Baltacı, Mehmet, Sezer, Tahsin, Uygur, S. Haluk. *Tarihi Fotoğraflarla Adana (1833-1960).* 1. Baskı. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları, 2009.

Edip, Habip. *Avrupada Tütün İnhisarları ve Türkiyede Tütün İnhisar İdaresi*. 1. Baskı. İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1931.

Edip, Habip. *Türk-Şark Tütünleri ve İhracatı*. 1. Baskı. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1933.

Efe, Aydın. “Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Payaslı Memurlar”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* 10/23, (Ekim 2013): 181-194.

Efe, Aydın. Aktürk, Sıraç, "Cebel-i Bereket Livasında Yaşanan Eşkıyalık Olayları (1914-1918)". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, (Temmuz 2022), 131-165.

Eğilmez, Savaş. *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar.* 3. Baskı. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

Ekin, Ümit, Kanal, Hümmet. "Tekfurdağı Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1890-1902)". *HUMANITAS Dergisi*, 4, (Güz 2014): 109-127.

Ekinci, Ekrem Buğra. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mahkemelerinin Dönüşümü". *Adalet Dergisi*, 1/2, (Eylül 2019), 115-133.

Ekinci, İlhan. "Osmanlı Deniz Ticaretinde Ölçü Birimlerinin Batılılaşmasına Bir Örnek: Kile'den Tonilatoya, Moorsom Usulü'nün Uygulanması". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/17, (Bahar 2011), 311-324.

Ekinci, Mehmet Fatih. *Türkiye'nin Mali İntiharı-Kapitülasyonlar ve 1838 Balta Liman Ticaret Sözleşmeleri'nden Sevres Andlaşması'na*. 1. Baskı. Ankara: Barış Platin Yayınları, 2008.

El-Akhisari, Ahmet Er-Rumi. *Tütün İçmek Haram mıdır?* Çev. Yahya Michot, Mohammad Akram Nadwi. 1. Baskı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

El-Belazuri. *Fütühu'l Büldan*. Çev. Mustafa Fayda. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.

Elçin, Şükrü. *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar.* 1. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Eldem, Edhem. "Geç Osmanlı Döneminden Günümüze İntikal Eden Bir Kıtsch Numunesi: Arma-i Osmanî". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 192, (Aralık 2009): 56-65.

Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi.* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Eliaçık, Muhittin. "Osmanlı'da Duhân ve Kahve ile İlgili Manzum Fetvalar". *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 8/2, (Yaz 2022), 207-213.

Eliaçık, Muhittin. "Şeyhülislam Muhammed Bahai Efendi'nin Manzum Fetvaları– III". *International Journal Of Language Academy,* 6/5, (Aralık 2018): 452-457.

Emiroğlu, Kudret, Yüksel, Ahmet, Türkoğlu, Ömer ve Coşkun, Ethem. *Ankara Vilâyeti Salnamesi 1325 (1907).* 1. Baskı. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.

Emiroğlu, Kudret. "Adana'da Sanayi ve Sanayiciler Hakkında". *Adana'ya Kar Yağmış Adana Üzerine Yazılar.* 267-304. Haz. Behçet Çelik. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

En İyi Tütün Fidesi Yetiştirme Usulleri. 1. Baskı. İstanbul: Tekel İnstitüleri Yayınları, 1947.

En-Nablusi, Abdülgani. *Tütün Risalesi.* Çev. Muhammet Emin Efe, Ahmet Şenharputlu. 1. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Ener, Kasım. *Tarih Boyunca Adana Ovasına Genel Bir Bakış.* 1. Baskı. Adana: Bugün Matbaası, 1958.

Erdaş, Sadık. "Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)". *Türkiye Cumhuriyet'inin Ekonomik ve*

Sosyal Tarihi Sempozyumu. Cilt: 1, (İzmir, 26-28 Kasım 2015). Ed. Erdem Ünlen. 177-216. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara: 2017.

Erdem, Ekrem. "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 48, (Kasım 2016): 17-44.

Erdem, Hamza. "19. Yüzyıl Sonlarında ve 20. Yüzyılın Başlarında Halep'te İktisadi Temelli Toplumsal Hareketlilikler: Açlık, Yoksulluk ve Şiddet". *Toplumsal Tarih Dergisi,* (335), (2021): 5-54.

Erdem, Hamza. "Diyarbekir Kırsalında Yabancı Sermaye ve Emek: Reji İdaresi ve Çiftçiler Arasındaki Anlaşmazlıklar". *Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), (Aralık 2022): 139-149.

Erdem, Hamza. "Osmanlı'da Emeğin Taşra Hali: Beyrut'ta İşçi, Memur ve Köylü Tepkileri (1890-1914)". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 17, (Bahar 2020): 72-103.

Erdem, Sargon. "Adana". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: 1: 348-349. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Erdoğan, Anıl. "Düyun-u Umumiye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 193-216. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Erdöl, Cevdet. *Geçmişten Günümüze Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele Yolculuğu.* 2. Baskı. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2019.

Ergüder, Başak. "Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller". *Tarih & Gelecek Dergisi*, 6/2, (Haziran 2020): 470-485.

Ergün, Ahmet, Terzi, Mehmet Akif. *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri.* 1. Cilt. 1. Baskı. Adana: Altınkoza Yayınları, 2015.

Ergün, Ahmet, Terzi, Mehmet Akif. *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri*. Cilt: II, 1. Baskı. Adana: Altınkoza Yayınları, 2018.

Ergün, Ahmet, Terzi, Mehmet Akif. *Adana Vilâyet Salnameleri–Hicri: 1287-1289-1290-1293-1294-1296 Yılları Salnameleri.* Cilt: III, 1. Baskı. Adana: Altınkoza Yayınları, 2018.

Erhan, Fatih. "Roma Dönemi'nde Adana". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova.* 279-308. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Erim, H. Neşe, Nakiboğlu, Aslihan. "Osmanlı Bürokrasisinde Yenileşme: Tütün Nizamnameleri". *Turkish Studies–International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/2, (2013): 319-349.

Erim, Mustafa. *Osmanlı Belgelerinde İçel Sancağı Anamur Kazası.* 1. Baskı. Mersin: Hemen Kitap Sis Yayıncılık ve Dağıtım, 2014.

Erim, Neşe. "Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900". *Tütün Kitabı.* 34-44. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Eriş, Metin. *81 İlde Şehir ve Kültür–Erzurum.* 1. Baskı. İstanbul: Kütür Konseyi Derneği Neşriyat, 2021.

Erkan, Ümmet. "Türk Yurdu Dergisinde İktisat Yazılarının Analizi (1911-1931)". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 3/1, (Haziran 2018): 13-30.

Erler, Mehmet Yavuz, Edinsel, Kerim. "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/18, (Yaz 2011): 230-247.

Eroğlu, Onur. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 12/0, (Temmuz 2010): 57-89.

Ersan, Mehmet. "I. Haçlı Seferi Sürecinde Çukurova". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova*. 393-402. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Ertem, Bülent. "Sigara Kaçakçılığı". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 361-402. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Ertem, Bülent. *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları.* 1. Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Ertürk Keskin, Nuray, Yaman Öztürk, Melda. *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne.* 1. Baskı. Ankara: NoteBene Yayınları, 2013.

Esen, Ahmet Şükrü. *Anadolu Türküleri.* 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı. 1999.

Esendal, Enver. "Tütün Tekelindeki Değişilik Üzerine Türk Tütünleri Karşısında Türkiye'de Yabancı Tütün Yetiştiriciliği". *Türkiye Tütüncülüğü ve Geleneği Sempozyumu.* (Tokat, 12-13-14 Kasım 1986). Ed. Mehmet Emin Tugay. 117-125. Tokat: Tokat Valiliği Zirâat Fakültesi Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü:1986.

Evliya Çelebi. *Seyahatname.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Ezer, Feyzullah. “1929 Dünya Ekonomik Krizi Öncesi Atatürk Dönemi Türk Ekonomisi (1923-1929)”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 100/199, (Ağustos 2012): 31-40.

Falay, Nihat. “19. Yüzyılda Adana’nın Sosyo Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler”. *Journal Of Applied And Theoretical Social Sciences,* 2/2, (2020): 43-65.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay. 5. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla.* Çev. Elif Kılıç. 8. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Fındık, Ebru Fatma. “Ay Işığında Tütün Serenomisi–Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kâzaları Lüle ve Nargile Buluntuları”. *CEDRUS The Journal Of Mcrı,* IV, (Haziran 2016): 373-392.

Fidan, Ahmet, Kardaş, Nevin, Önen, Salih. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*. 1. Baskı. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.

Gazel, Ahmet Ali. “İçel Mutasarrıfı İbrahim Behçet Paşa’nın İçel Sancağı’na (Anamur, Gülnar, Ermenek, Gazipaşa) Dair Bir Rapor (1892)”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 12/31, (Şubat 2010): 119-133.

Gazel, Ahmet Ali. “İçel Sancağı’nın Sancak Merkezi Olmak İçin Ermenek ve Silifkelilerin Yaptıkları Mücadele”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 225-264. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016.

Gazel, Ahmet Ali. “İçel Sancağı’nın Yönetim Merkezi Olmak İçin Kâzalar Arasında Yaşanan Mücadele”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 0/56, (Haziran 2016): 1215-1253.

Gedikoğlu, Haydar. *Akçaabat Folkloru.* 1. Baskı. Akçaabat: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

Gel, Mehmet. "Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi". *İnsan ve Toplum Dergisi*, 5/9, (Haziran 2015): 162-166.

Gemalmaz, Efrasiyap. *Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler–Sözlük ve Dizinler).* 1. Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınlar, 1978.

Genç, Hamdi, Oktar, Tiğinçe. "Tütün İdaresinin Reji'den Tekel'e Dönüşümünün Hikâyesi". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*. 245-272. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Genç, Mehmet, Özvar, Erol. *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar I.* 1. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Genç, Mehmet. "Mukâtaa". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31: 129-132. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Genç, Mehmet. "Yed-i Vahid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* Cilt: 43: 378-383. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I.* 1. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

"Geçit Vermez Dağların Eteğindeki Tarihi Bir Belde Adana". *Hayat Tarih Mecmuası*, 3/9, (1967): 118-127.

Georgeon, Françoıs. *Osmanlı–Türk Modernleşmesi 1900-1930*. Çeviri Ali Berktay. 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Geyikdağı, V. Necla. *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye (1854-1914)*. 1. Baskı. İstanbul: Hil Yayınları, 2008.

Gezer, Hasan, Son, Levent, Öncü, Kutbettin. *Tarih ve Tarımıyla Mut.* 1. Baskı. Mersin: Mut Zirâat Odası Yayını, t.y.

Gezer, Onur. *Hayaller Sancağının Kuru Sarhoşları Osmanlılarda Esrar ve Esrarkeşler.* 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Girginer, Serdar. "Tatarlı Höyük Kazıları ve Kizzuwatna Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova*. 91-108. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Gök, Tolga. "Silifke Yöresinin Ekoturizm Potansiyeline İlişkin Değerlendirme". *Kent Stratejisi "Silikte".* 109-130. Haz. Muhammet Saygın. Mersin: Eğitim Yayınevi, 2016.

Gökbunar, Ali Rıza. "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 14/1, (Ekim 2007): 1-24.

Gökbunar, Ramazan, Gökbunar, Ali Rıza, Uğur, Alpaslan. "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa Devletleri'nde Mali Yapı Üzerine Savaşın Etkileri". *Maliye Dergisi*, 159, (Temmuz-Aralık 2010): 70-87.

Gökdemir, Oktay. "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş". *Tarih ve Toplum Dergisi,* 32/190, (Ekim 1999): 243-249.

Gökdemir, Oktay. *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994.

Gökhan, İlyas, Çelik, Mehmet Yusuf. "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Adana ve Çevresi (786-842)". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a*

Adana ve Çukurova. 325-352. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Gökpınar*,* İhsan Arif. "Enfiye: Eski Avrupa'nın Bir İtiyadı". *Ehlikeyfin Kitabı.* 337-339. Haz. Fatih Tığlı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Gör, Emre. *II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı*. 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Görür, Emel Demir. "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilâyeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)". *Belleten Dergisi,* 84/299, (Nisan 2020): 339-349.

Görür, Muhammet. "Salnamelere Göre Osmanlı Döneminde Tarsus", *Dünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*. (Tarsus, 25-26 Aralık 1998), 16-31. Adana: Berdan Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Vakfı Yayınları, 1998.

Gözcü, Alev, Çakmak, Fevzi. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'nin Güney Sınırında Gerçekleştirilen Kaçakçılık Faaliyetleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21/3, (Eylül 2019): 683-714.

Gözcü, Alev, Çakmak, Fevzi. "Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 217-244. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Gözütok, Türkan. "Eşkıyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe'nin Türk Edebiyatına İzdüşümü". *Türkbilig Dergisi*, 21, (Ocak 2011): 49-72.

Güher, Ebru. "Arşiv Belgeleriyle Cebel-i Bereket Sancağı'ında 1915 Yılındaki Ermeni Tehciri". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 6/15, (Kasım 2018): 241-160.

Gül, Halil İbrahim, "Bir Yönetim Modeli Olan Osmanlı Zirai, Ticari, Mali ve Sanayi Ekonomisinin Temel Taşları: Tımar, Vakıf ve Esnaf Teşkilatında İşleyiş ve Değişim", *Osmanlı'da Toplum, Şehir ve Ticaret I*, 159-185. Haz. Erkan Işıktaş, Muhammet Nuri Tunç, Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021.

Güler, Birgül A. "Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiyei Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948". *Memleket Siyaset-Yönetim Dergisi,* 1, (Mayıs 2006): 99-122.

Güler, Selahattin Eyyübi. *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanları (M.Ö. XIV. Yüzyıl-M.S. 1920).* 1. Baskı. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 1999.

Güleryüz, Ahmet. *Osmanlı Donanması 1828-1923*. 1. Baskı. İstanbul: Denizler Kitapevi, 2007.

Gülmez, Mesut. *Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi).* 1. Baskı. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1983.

Gülpınar, Faruk. "Milli Bir Ürün Olan Tütüne Devletin Dünden Bugüne Bakışı". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 403-436. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Gülpınar, Faruk. "Türkiye'de Tütün Eksperliği Mesleğinin Tarihsel Gelişimi ve Tütün Dünyasına Yansıması". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 403-436. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Gümüş, Cantürk. *Türk Orman Devrimi.* 1. Baskı. Ankara: Türkiye Ormancılar Derneği, 2018.

Günay, Nejla. "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamaları". Haz. Kemal Çiçek. *1909 Adana Olayları / Makaleler,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Günaydın, Gazi Giray. "Canik Mutasarrıflğı'nda Tütün Rejisi Uygulamaları Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)". *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7/7, (Ağustos 2009): 105-116.

Gündüz, Ahmet. "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Memurların İşledikleri Disiplin Suçları (1879-1909)". *Hıstory Studies İnternatıonal Journal Of Hıstory*, 4/1, (2012): 251-277.

Gündüz, Ali Yılmaz. "Osmanlı Devleti'nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2/2, (Nisan 2012): 1-18.

Güner Sayar, Ahmet. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamd'e).* 1. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Gür, Mustafa, Erdem, Ercan, Dikman, Tucer. "Tütün Ticareti". *Türkiye Tütüncülüğü ve Geleneği Sempozyumu.* (Tokat, 12-13-14 Kasım 1986). Ed. Mehmet Emin Tugay. 345-366. Tokat: Tokat Valiliği Zirâat Fakültesi Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü: 1986.

Gürakar, Tolga. "Osmanlı ve İran'daki Tütün Rejisine Kolektif Eylem Ekseninde Tarihsel-Sosyolojik Bir Bakış". *Sosyologca Dergisi*, 6, (Temmuz-Aralık 2013): 169-183.

Güran, Tevfik. *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar.* 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Güran, Tevfik. *İktisat Tarihi.* 1. Baskı. İstanbul: Damla Ofset, 1990.

Güran, Tevkif. *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplumu ve Ekonomisi.* 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2917.

Gürboğa, Nurşen. "Donald Quataert'in Ardından". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 208, (Nisan 2011): 80-84.

Gürdamar, Ersin. *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Politikaları,* Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Gürsoy Naskali, Emine. *Tütün Kitabı*. 2. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

Gürsoy, Bedri. "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40/1-4, (Ekim 1984): 17-59.

Güvemli, Oktay, Zeytinoğlu, Emin, Aygül, Emrah. "Osmanlı İmparatorluğunda Çift Yanlı Kayıt Yönteminin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Sanayi İşletmesinde İlk Kez Uygulaması–Tütün Rejisi Örneği". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 11, (Temmuz 2016): 197-223.

Güzel, Aygül. "Tütün Bitkisi ve Farmakolojik Özellikleri; Gerçekten Şeytan Otu Mu?". *Güncel Göğüs Hastalıkları Serisi,* 4/1, (2016): 22-26.

Halaçlı, Cengizhan. "Türkiye'de Tütün Üretiminin Gelişiminde Mübadillerin Rolü". *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 8, (Kış 2021): 301-324.

Halaçoğlu, Yusuf, "Cebel-i Bereket". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* Cilt: 7: 185-186. İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Halaçoğlu, Yusuf. *"Adana Tarihçesi" Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı.* 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Halaçoğlu, Yusuf. "Adana". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* Cilt: 1: 349-353. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Halaçoğlu, Yusuf. "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân". *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 0/27, (Haziran 1973): 1-20.

Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı.* 7. Baskı, (Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Hamzaoğlu, Kubilay. "XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti'nde Kaçakçılık Güzergâhları ve Rotaları". *History Studies*, 26/6, (Ekim 2020), 205-225.

Hamzaoğlu, Kubilay. "XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti'nde Kaçakçılık ve Kaçırılan Emtialar". *Near East Hıstorıcal Revıew,* 10/2, (Nisan 2020): 205-225.

Hamzaoğlu, Kubilay. *Osmanlı Karadenizi'nde Kaçakçılık (1885-1912)*. 1. Baskı. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2020.

Hanilçe, Murat. "Orta Doğu'da Osmanlı Vilâyet Gazetelerine Bir Örnek: Zevra Gazetesi (1869)". *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu*. Cilt: 1. (Elâzığ, 9-21 Ekim 2016). Ed. Merve Uğur. 231-270. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2018.

Hatipler, Mustafa. "Uluslararası Para Fonu'nun Türkiye'nin Duyun-u Umumiye'si Ol(a)mayışının Nedenleri". *Bilgi Dergisi*, 7, (Kış 2013): 121-145.

Hayri, Abdülvahap. *İktisadi Trabzon*, Haz. Melek Öksüz. 1. Baskı, Trabzon: Serander Yayınevi, 2008.

Hazerfen Hüseyin Efendi. *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman.* Haz. Sevim İlgürel. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Hınz, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. Çev. Acar Sevim, 1. Baskı, İstanbul: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.

Himmetoğlu, Muhammed Fazıl. "Eskiçağ Çukurovası'nın Halkları (M.Ö. 3000-500)". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova* 117-126. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Hobsbawm, Erıc J. *Eşkıyalar.* Çev. Osman Akınhay. 1. Baskı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011.

Işıklı, Alpaslan. *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*. 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Işıklı, Mehmet. "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Dıauehi Krallığı". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6, (2010): 49-72.

İlhan, Attila. *Hangi Küreselleşme.* 1. Baskı. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1997.

İmlak, Ömer Ferit. "Ramazanoğulları Vakıflarının Değerlendirilmesi". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 343-356. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye–Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*. 62. Baskı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2018.

İnalcık, Halil. *Makaleler I*. 6. Baskı. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı 1300-1600*. 26. Baskı. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

İnanan, Filiz, Şahin, Derya. "Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 18/32, (Ekim 2020): 33-54.

İnbaşı, Mehmet, Çakır, İbrahim Ethem, Demir, Selçuk. *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avarız Defteri I, (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

İnbaşı, Mehmet. "Adana Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 47-62. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

İnbaşı, Mehmet. "Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10/2, (Şubat 2010): 89-117.

İnbaşı, Mehmet. "Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16/41, (Mart 2010): 189-124.

İnhisar-ı Duhân Kanunu ile Mukavelename ve Nizamname Layihaları. 1. Baskı. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1914.

İpek, Nedim, Yılmaz, Cevdet. *Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü I–Osmanlı Dönemi.* 1. Baskı. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2011.

İpşirli, Mehmet, Uzun, Mustafa. "Bahai Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4: 463-464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

İsina, Almagül. "Kazak Kültüründe Nasıbay". *Tütün Kitabı,* 241-248. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

İslam, İbrahim. "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova" Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 20(58), (Mart 2004): 47-64.

İslamoğlu, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü.* 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

İşisağ, Ahmet Nadir. *Abidin Paşa Bir Adana Valisi.* 1. Baskı. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2019.

İşisağ, Ahmet Nadir. *Adana Taş Köprü 1700 Yıllık Gizem.* 1. Baskı. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2017.

Kahraman, Serpil, Şişmanoğlu, Gizem. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Devralınan İktisadi Yapı". *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 1/2, (Aralık 2019): 40-52.

Kalaycı, Mehmet, Öztürk, Eyüp. "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Nu'man Efendi ve Tahlilu'd-Duhân Adlı Risalesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1, (Nisan 2017): 1-45.

Kalaycı, Pınar Dinç, Kılıç, Elif. "Endüstri Mirası Yapıda Dönüşüm: Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nda Gözlemsel Çalışma". *Mimarlık, Planlama ve Tasarım Alanında Teori ve Araştırmaları II*. 297-322. Haz. Sibel Demirarslan. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.

Kallek, Cengiz. "Batman". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* Cilt: 5: 199-200. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Kallek, Cengiz. "Dânek". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 8: 457-458. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Kallek, Cengiz. "Kile". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* Cilt: 25: 567-570. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Kalmış, Gökhan. “Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Sistemleri”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/XIII, (Aralık 2017): 566-578.

Kalyoncuoğlu, Kâmil Semih. *Lazistan Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877-1918)*. 1. Baskı. Ankara: İksad Yayınları, 2021.

Kanal, Hümmet. “Salnamelere Göre 19. Yüzyıl Sonlarında Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı”. *Tarih Okulu Dergisi*, 9/XXVI, (Haziran 2016): 145-171.

Kanar, Mehmet. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü.* 1. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Kanat, Cüneyt. “Ramazanoğulları Beyliği’nin Kurulmasından Memluk Devleti’nin Rolü Var Mıydı?”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ’dan Orta Çağ’a Adana ve Çukurova.* 421-430. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Kara, Hamdi. “Çukurova’da Endüstri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 2/17, (1990): 193-230.

Kara, İsmail, Kadri, Hüseyin Kazım. *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*. 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Karabacak, Kerime. “Türkiye’de Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılışı”. *Coğrafi Bilimler Dergisi,* 15/1, (Nisan 2017): 27-48.

Karabekir, Kazım. *Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu.* 2. Baskı. Ankara: Koşkun Basımevi, 2001.

Karabulut, Asuman, Tercan, Hatice. “Erzurum Vilâyet Salnamelerine Göre Erzincan Sancağında İdari Taksimat”. *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 69, (Eylül 2020): 499-520.

Karabulut, Umut, Özkul, Ömer Faruk. “II. Meşrutiyetin İlanından Tatil-i Eşgal Kanunu’na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri”. *Belgi Dergisi,* 2/14, (Temmuz 2017): 568-579.

Karaca, Ali. “Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Seriveni”. *Tütün Kitabı,* 56-85. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Karacakaya, Recep, Hüseyin Özdemir. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920).* 1. Baskı. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.

Karacakaya, Safa Furkan. “19. Yüzyılın Sonlarında Gönen’in Toplumsal Yaşamına Dair Bir Örnek: Hasanbey Çiftliği Köyündeki Muhacirlerle Yerel Reji İdaresi Arasında Yaşanan Problemeler”. *Bandırma ve Çevresi Sempozyumu*, (Balıkesir, 17-18 Eylül 2021), ed. Ahmet Aydın. 49-55. Balıkesir: 2021.

Karaçor, Zeynep, Kaya, Perihan Hazel, Aydın, Melikşah. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Özelleştirme Faaliyetlerine Örnek Olarak Reji Tütün İdaresi”. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 1/3, (Aralık 2019): 18-28.

Karagöz, Fatma Gül. “17. Yüzyılda Mühimme Defterleri ve Ayntâb/Antep Şer‘iye Sicilleri Örneklerinde Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması”. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10/2, (Aralık 2020): 494-554.

Karakaş, Ahmet. *Evvel Zaman İçinde Adana.* 1. Baskı. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2016.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi V.* 9. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi–Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907.* 7. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Karaman, Kıvanç, Pamuk, Şevket. “Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 191, (Kasım 2009): 26-33.

Karamursal, Ziya. *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1989.

Karasu, Mehmet Kerem, Karasu, Demet. “R. 1308 (M.1892/1893) Tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesi’ne Göre Bayezid Sancağı”. *Asia Minor Studies*, 7/1, (Ocak 2019): 115-129.

Karasu, Nusret, Nihat Özyardımcı. *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi.* 1. Baskı. Erzurum: Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi, Erzurum: 1968.

Karasu, Yunus Emre, Aydoğan İşler, Nesrin. “Tyana (Kemerhisar) Kazası Geç Osmanlı Dönemi Fincan ve Lüle Buluntuları”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/3, (Eylül 2022): 269-288.

Karataş, Mehmet. “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Bazı Müsadere Uygulamaları”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19/19, (Ocak 2006): 219-237.

Karataş, Yakup, Karasu, Mehmet Kerem. “XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağı’nın İdari Statüsü”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 54, (2015): 675-691.

Karataş, Yakup. “Sicill-İ Ahval Defterlerine Göre Bayezidli Devlet Memurları”. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/1, (Nisan 2018): 1-24.

Karataş, Yakup. *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914).* 1. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.Karauğuz, Güngör. “Hititler Dönemi’nde Adana ve Çevresi

Üzerine Kısa Bir Değerlendirme". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I-İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova* 137-150. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Karavardar, Alper, Akar, Sonay. "Osmanlı Devleti Finans Tarihinin Finansman Modelleri". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 23, (Temmuz 2022): 81-102.

Karbi, Bilge. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 67, (Güz 2020): 347-368.

Karcı, Erol. "Reji İdaresi'nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu I.* (Tokat, Eylül 2015). Ed. Ali Açıkel. 513-526. Tokat: Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayınları, 2015.

Karlangıç, Osman. "Kuruluşundan 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde İslâhiye Kazası (1865-1902)". *Tarih & Gelecek Dergisi*, 8/3, (Eylül 2022): 651-672.

Karlangıç, Osman. "Kuruluşundan Lağvedilişine Kadar Cebel-i Bereket Sancağının İdari Yapısı (1879-1933)". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 15, (Ekim 2022): 79-98.

Karpuz, Haşim. *Erzurum Evleri.* 1. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

"Kars". *Yurt Ansiklopedisi–Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını.* Cilt: VI: 4470-4512. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.

Karsandık Yazıcı, Özlem. "Ticaret Mahkemesi Kayıtlarına Göre Tanzimat Dönemi'nde Adana'da Ticari Hayat". *Çukurova araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Kış 2015), 75-85.

Karsandık, Özlem. *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876).* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Kartopu, Saffet. "Düyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler". *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 1/2, (Haziran 2012): 32-40.

Kasım, Ekin. "1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 3/7, (Eylül 2016): 2-30.

Kâtip Çelebi. *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'L-Ehakk.* Çev. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ. 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.

Kavalcıoğlu, Abdullah. "Sufîlerin Güncel Fıkhî Tartışmalara Bakışı: Ankaravî'nin Tütün İçmenin Hükmünü Değerlendirişi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 7(2), (2020): 611-634.

Kaya, Aysel. *Almanca Seyahatnamelerde Osmanlı Şehirleri 1850-1912.* 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Kaya, Faruk, Karataş, Yakup, İbrahim Özgül. "Erzurum Vilâyeti Bayezid-Diyadin-Karakilise-Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7/29, (2017): 562-572.

Kaya, Gazanfer. "Adıyaman'daki Eski Tekel İşçilerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrası Çalışma İlişkilerinin Karşılaştırılması". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/21, (Aralık 2015): 1025-1055.

Kaya, Gazanfer. “Tekel Dönemi ve Sonrasının Tütün Ekicisi Ailelere Etkileri (Adıyaman Merkez Köyleri Örneği)”. *Social Scıences Studıes Journal*, 4/19, (2018): 2271-2280.

Kaygalak, Sevilay. *Kapitalizmin Taşrası-16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*. 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Kayhan, Hüseyin. “Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında”. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 3/2, (Kasım 2018): 189-201.

Kayıcı, Haluk. “19. Yüzyıl Edirne'sinde Ekonomik ve Mesleki Kuruluşlar”. *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi,* (Konya, 9-12 Nisan 2018). 533-543. Nevşehir, 2018.

Kayıcı, Haluk. “19. Yüzyıl Sonlarında Edirne Sancağı'nda Ticaret ve Sanayi”. *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, 309-354. Haz. Zafer Gölen, Birol Çetin, Abidin Temizer 1. Baskı, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.

Kayserili, Alperen. *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre).* Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kazgan, Gülten. *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi.* 1. Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Kazgan, Haydar. “Osmanlı İmparatorluğunda Tütün Tekeli”. *Ekonomi Ansiklopedisi.* Cilt: 3: 1047-1053. İstanbul: Paymaş Yayınları, 1984.

Kazgan, Haydar. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme.* 1. Baskı. İstanbul: Creative Yayıncılık, 1991.

Keçeligil, Hasan Tahsin. “Başlangıçtan Günümüze Türkiye’nin Borçları ve Kırılgan Beşli”. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, (Mayıs 2019): 103-129.

Keshıshıan, Vahakn. Löker, Koray. Polatel, Mehmet. *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Adana*. (Çev. Ayşe Aksakal, Aret Can Bal), 1. Baskı. İstanbul: MAS Matbaacılık, 2018.

Keskin, Mehmet. “20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilâyetlerinin Demografik Yapısı”. *Journal of Universal History Studies*, 3, (Ekim 2020): 1-14.

Keskinkılıç, Erdoğan. “Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji–Tütün İdaresi”. *Liberal Düşünce Dergisi,* 4/14, (Bahar 1978): 151-155.

Keskinkılıç, Erdoğan. “Osmanlı Tütün Tarımına Avrupa Finansmanı: Reji–Tütün İdaresi”. *Folklor/Edebiyat*, IX/XXXVI, (2003): 239-250.

Keskinkılıç, Erdoğan. “Reji İdaresi ve Kuruluşu”. *Akademik Araştırmalar Dergisi,* 4/5, (2000): 657-677.

Keskinkılıç, Erdoğan. *Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışması, Safhaları ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Keyder, Çağlar. *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* 1. Baskı. Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Kılıç, Davut. *Salnamelere Göre Vilâyet-i Sitte’de Dini ve Etkin Dağılımı (1870-1908).* 1. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

Kılıç, Orhan. “Adana Hükümeti’nde Adana Eyaleti’ne”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 11-46. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Kılıçaslan, Aydın. “Trabzon ve Akçaabat’ta Tütün Tarımı”. *Türk Coğrafya Dergisi,* 29, (Ekim 2014): 359-373.

Kılınçkaya, M. Derviş. “1920 Yılının Yazında Egemenlik ve Mali Kaynakların Denetimi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 21/61, (Mart 2005): 305-321.

Kıray, Emine. *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar.* 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Kırbıyık, Emine. *Mazide Kalan Reji*. 1. Baskı. Samsun: Samsun Eğitim Derneği Yayınları, 2013.

Kırıcı, Ahmet Önder., Yiğit, İrfan. *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Çorumlu Devlet Adamları*. 1. Baskı. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.

Kırımlı, Yüksel. “Rol, Statü ve Sigara Kullanma Alışkanlığı”. *Tütün Kitabı.* 536-556. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Kırlı, Cengiz. *Yolsuzluğun İcadı–1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*. 1. Baskı. İstanbul: Verita Yayınları, 2015.

Kırmızı, Abdulhamit. *Abdulhamid’in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*. 2. Baskı. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Yayınları, 2008.

Kırpık, Cevdet. “İskân, İsyan ve Değişim XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli”. *OTAM*, (40), (2016): 407-439.

Kıyçak, Özgür. “Karslı Divan Şairleri”. *Uluslararası Kars Alimleri ve Edebiyatçıları Sempozyumu I*, (Kars, 10 Aralık 2021). Ed. Alparaslan Kartal, 1-48. Ankara: Türk Eğitim Yayınları, 2021.

Koca, Salim. “Osmanlı’dan Önce Çukurova’nın (Çukurabad) Siyasi Durumu”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 2, (Aralık 2017): 25-53.

Koca, Yasemin Nemlioğlu. “19. YY.’da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 5/12, (Temmuz 2015): 442-481.

Kocaoğlu, Burak. “Osmanlı’da Cizye Vergisi ve İtfaiye Çalışmaları”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (Ekim 2016): 155-167.

Koç, İ. Ceyhan. “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”. *Atatürk Dergisi*, 3/1, (Şubat 2010): 145-167.

Koç, Yıldırım. “Çökertme Türküsü ve Kolcular”. *Aydınlık Gazetesi, (*2020): 1-4. Koç, Yıldırım. *Atatürk’ün Millîleştirmeleri ve Devletleştirmeleri, Günümüz Özelleştirmeleri*. 1. Baskı. Ankara: Tes-İş Eğitim Yayınları, 2003.

Koçu, Reşad Ekrem. *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*. 1. Baskı. İstanbul: Şaka Matbaası, Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1950.

Kodaman, Bayram, Ünal, Mehmet Ali. *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Kodaman, Bayram. *Ermeni Macerası Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme*. 1. Baskı. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001.

Konukçu, Enver. *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum.* 1. Baskı. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası Yayınları, 1992.

Konur Çakmak, Nilay. *Osmanlı'da Sanayileşme: Adana'da Fabrikalaşma Süreci (1864-1912).* Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Kopra, Metin, Yolun, Murat. "18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış". *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* 4/1, (2012): 335-358.

Koraltürk, Murat. "Ermeni Tehciri ve Türkiye'nin Ermenilere Karşı Siyasetinin Maddi-İktisadi Arak Planı". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 233, (Mayıs 2013): 26-32.

Korhan, Tuğba. *Adana Cumhuriyet Dönemi Kaynakçası.* 1. Baskı. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.

Korkmaz, Erdal. "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66, (Bahar 2020): 241-279.

Korkmaz, Ömer. *Adana Kadı Sicilleri 49 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili.* 1. Baskı. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2020.

Korkmaz, Ömer. *Osmanlı Aile Hukuku (18. Yüzyıl Adana Örneği).* 1. Baskı. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2018.

Koşay, Hamit Zübeyir. "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı)". *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*, 39-64. Haz. Zeki Başar, Ali Özdengiz, Ahmet Acar, vd. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974.

Köksal, Osman. “Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9/9, (1998) 264-285.

Kömürcan, Kirkor. Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-u Umumiye Tarihçesi). 1. Baskı. İstanbul: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, 1948.

Köse, Bayram Arif. “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı”. *Current Research in Social Sciences*, 4/2, (Mayıs 2018): 60-72.

Köse, Ensar, Atlay, Doğan. *Mut Claudıopolıs.* 1. Baskı. İstanbul: Mut Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

Köse, Ensar. *Mutlu Köyler.* 1. Baskı. Ankara: Mut Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2008.

Kurt, Enes, Şehitoğlu, Yasin. “Türk Yönetim Bilimine Tarihe Dönüş Kavram Çerçevesinde Bir Bakış: Sınıflar, İş Dünyası ve Bilgi Transferi”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 8/3, (Kasım 2021): 1699-1722.

Kurt, İhsan. *Çamlığın Başında Tüten Tütün Türkülerimizle Gelenler.* 1. Baskı. Yozgat: Alperen Yayıncılık, 1997.

Kurt, Mehmet. *Tarih Boyunca Mut.* 1. Baskı. Ankara: Murat Kitabevi, 2003.

Kurt, Mustafa, Kuzucu, Kemalettin, Çakır, Baki, Demir, Kemal. “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”. A*nkara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 40, (Güz 2016): 245-277.

Kurt, Yılmaz. "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma". *Belleten Dergisi,* 54/209, (Nisan 1990): 179-212.

Kurt, Yılmaz. "Adana Sancağında Kişi Adları". *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 15/26, (Mayıs 1991): 169-252.

Kurt, Yılmaz. "Kozan (Sis) Sancağı'nda Kişi Adları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 5/1, (2014): 179-193.

Kurt, Yılmaz. *Çukurova Tarihinin Kaynakları I, (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.

Kurtluğ, Emin. *Ermeni Katliamı-İslam Ahalinin Düçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaika Müstenid ma'lumat.* 1. Baskı. İstanbul: Şehbal Yayınları, 2006.

Kuruca, Nazım. "Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Süreç-İstikrazlar ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Kurulması". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/4, (Mart 2011): 79-90.

Kuş, Sebahattin. *Tütün Kontrolü ve Ticaret İhtilafı.* 2. Baskı. İstanbul: Yeşilay Yayınları, 2014.

Kutukoğlu, Mübahat S. "Osmanlı'da Gümrük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* Cilt: 14: 260-263. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Küçük, Cevdet, Ertüzün, Tevfik. "Düyun-u Umumiye". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA).* Cilt: 10: 58-61. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Küçük, Cevdet. "Erzurum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* Cilt: XI: 321-329. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 1995.

Küçükuğurlu, Murat, Çelik, Şemsettin. *Erzurum Kalesi.* 1. Baskı. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Küçükuğurlu, Murat. *Erzurum Çarşı Pazar–Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları.* 1. Baskı. İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2018.

Küçükuğurlu, Murat. *Sorularla Erzurum Tarihi.* 1. Baskı. İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2018.

Kükey, Cem. *Reji'nin Kadınları.* 2. Baskı. Ankara: Favori Yayınları, 2020.

Kültüral, Zuhal, Koç Giannopoulos, Aylin. *Dr. Besim Ömer'in Kaleminden Tütün Kahve Çay.* 1. Baskı. Konya: Palet Yayınları, 2021.

Kürkman, Garo. *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*. 1. Baskı. İstanbul: Mas Matbaacılık, 2003.

Kütükçü, Murat, Cankut, Ayhan. "Adana İşgal Komutanı Bremond'un Anıları Üzerine Değerlendirme". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, (Mart 2023): 698-717.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Tütün Zer'iyye Resmi ve Dış Tesirlerle Kaldırıl-ması". *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri II.* (Ankara, 1981). 1429-1434. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.

Langlois, Victor. *Eski Kilikya*. Çev. Rahmi Balaban. 1. Baskı. Mersin: Yeni Mersin Basımevi, 1947.

Levent, Zeynel. "Geç Osmanlı Dönemi'nde Kadınların İstihbarat Memurluklarında İstihdamı Girişimi". *Journal Of Universal History Studies*, 5/1, (Nisan 2022): 14-31.

Mahiroğulları, Adanan. “Osmanlı Döneminde Kurulan İki İşçi Cemiyeti (Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti, İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti)”. *Çalışma ve Toplum-Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 3/46, (2015),11-24.

Mazak, Mehmet, Doğan, Aylin. *Osmanlı Arşiv Vesikaları ve Fotoğraflarla Mersin Limanı Tarihi.* 1. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

Mazıcı, Nurşen. *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878-1918.* 1. Baskı. İstanbul: Gümüş Basımevi, 1987.

McCharty, Justin. *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusu’nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*. 1. Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.

Memalik-i Şahane Duhânları Müşterek’ül-Menfaa Reji İdaresi Şartnamesi. 1. Baskı. Memalik-i Şahane Duhânları Müşterek’ül-Menfaa Reji Şirketi Yayınları, İstanbul: 1883.

Menemenli, Necdet. “Tütün İçiminin Önlenmesi Bakımından Dünyada Uygulanan Yasal Önlemler”. *Tütün ve İnsan Sağlığı Sempozyumu,* (4-5 Nisan 1980). Ed. Selahattin Akkaynak. 130-134. Ankara: Tüberküloz ve Toraks Derneği, 1980.

Mercimek, H. Vakıf, Akçiçek, İ. Eren. *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 1. Baskı. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Metinsoy, Murat. “Sosyal Kaçakçılık: Erken Cumhuriyet Türkiyesi’nde Tekellere Direniş”. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 29/2, (Ekim 2020): 247-269.

Miroğlu, İsmet, “XVI. Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehir (1516-1530)”, *Tarih Dergisi*, 28-29, (1974): 71-82.

Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

Morawitz, Charles. *Les Finances de la Turquie.* 1. Baskı. Harvard College Lıbrary, 1902.

Morawitz, Charles. *Türkiye Maliyesi*. 1. Baskı. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1979.

Morawitz, Charles. *Türkiye Maliyesi.* 1. Baskı. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, 1978.

Mutluçağ, Hayri. "Reji İdaresinin Satın Alınması İçin II. Abdülhamid'e Yapılan Rüşvet Teklifi". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 7, (1968): 40-43.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları.* 1. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Yoksulların Zaferi Fotoğraflarla Kurtuluş Savaşı'nın Maddi ve Mali Kaynakları*. 1. Baskı. Eskişehir: ETAM A.Ş. Matbaası, 1994.

Mülayim, Selçuk. *Cumhuriyet'in Kültür ve Sanat Kronolojisi.* 1. Baskı. İstanbul: 118-T Lions Yönetim Çevresi Yayını, 1998.

Nacar, Can. "Tütün İşçiler, Tüccarlar ve Kırık Camlar-1905 Kavala Grevi". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 213, (Eylül 2011): 38-42.

Nacar, Can. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar Tütün İşçileri, İşyeri Yöneticileri ve Devlet, 1872-1912*. 1. Baskı. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.

Nacar, Can. *Tobacco Workers In The Late Ottoman Empıre: Fragmentatıon*, *Conflıct, And Collectıve Struggle*. 1. Baskı. New York: Dıssertatıon, Binghamton University State University of New York, 2010.

Naldan, Funda. *Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Merkez Kâzası ve Köylerindeki Vakıf Eserler.* 1. Baskı. Erzincan: Gece Kitaplığı, 2020.

Narin, Resul. "Düyun-u Umumiye İdaresi ve Adapazarı". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 6/21, (Bahar 2009): 49-59.

Narmanlıoğlu, Sayıl. *Tarihe Işık Tutan Şehir*. 1. Baskı. Erzurum: Universiade Koordinatörlüğü, 2011.

Nazır, Bayram. *Dersaadet'te Ticaret*. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011.

Neşet, Çağatay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5/5, (1947): 483-511.

Nourrisson, Didier. *Sigaranın Kültürel Tarihi.* Çev. Alev Er. 1. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016.

Noviçev, A. D. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi.* Çev. Nabi Dinçer. 1. Baskı. Ankara: Onur Yayınları, 1979.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı*. 5. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Oğuz, Zafer. *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları (Düyun-ı Umumiye İdaresi).* 1. Baskı. Ankara: Gökkuşağı Kitabevi, 2001.

Okçu, Naci, Akdağ, Hasan. *Salname-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870–1288/1871–1289/1872–1290/1873) Erzurum İl Yıllığı.* 1. Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.

Oktar, Tiğinçe, "Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi'nin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler". *Tütün Kitabı,* 45-55. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Oktar, Tiğinçe, Alan, Mehmet Mubarek. "Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9/20, (Ocak 2018): 28-38.

Oktar, Tiğinçe. *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi: Memalik-i Osmaniye Duhânları Müterekü'l-Menfaa Reji Şirketi.* 1. Baskı. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1992.

Onar, Mustafa. *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*. 1. Baskı. Ankara: Ekin Yayıncılık, 1987.

Orhangazi, Sibel. "330 Numaralı Tarsus Şer'iye Siciline Göre XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus". *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Kış 2015): 86-101.

Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi.* 1. Baskı. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Oruç, Doğukan, "İşkodra'da Reji Şirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910", *Journal of Balkan and Black Sea Studies,* 6/10, (Haziran 2023), 29-54.

Ögel, Kültegin. *Bağımlılık Asla Sadece Bağımlılık Değildir*. 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Öğüt, Tahir. "Milli Sınırların Oluşumu Sürecinden Güneydoğu Anadolu'da Kaçakçılık Ekonomisi". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXI/II, (2011): 91-122.

Ökçün, A. Gündüz. *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki.* 1. Baskı. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.

Ökesli, Duygu Saban. “Adana Kalesi’nin Tarihçesi”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ’dan Orta Çağ’a Adana ve Çukurova.* 545-560. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Ökten, Ertuğrul. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tütün”. *Tütün Kitabı.* 155-190. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Önder, Mehmet. *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*. 1. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Basımevi, 1988.

Öner, Mustafa. “Tatar Halk Edebiyatında Tütünlü Örnekler”. *Tütün Kitabı.* 333-341. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Önkal, Ahmet, Bozkurt, Nebi. “Deve”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* Cilt: 9: 226-227. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Örsten Esirgen, Seda. *Osmanlı Devleti’nde Yabancılara Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2010.

Ösen, Serdar. “20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı’nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar ve Tütün Kaçakçılığı”. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II,* (Kocaeli, 2016). Ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal. 1255-1264. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016.

Ösen, Serdar. “Arşiv Belgeleri ve Şeriye Sicillerine Göre Niğde 1888-1894”. Haz. Musa Şaşmaz, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*. 83-105. Ankara: Kitabevi Yayınları, 2008.

Ösen, Serdar. “Osmanlı Devleti’nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 38, (Güz 2015): 49-68.

Öskül, Zümrüt. *Hüdavendigar Vilâyetinde Tütüncülük ve Reji İdaresi.* Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Öz, Mehmet. "Tahrir". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 39: 425-429. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Özbozdağlı, Özer, Kılıç, Aziz. "1913 İdâre-i Vilâyât-ı Kanûn-ı Muvakkatının Adana Vilâyetinde Uygulanması". *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, 145-173. Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022.

Özcan, Ahmet. *"Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı" Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Özçelik, Ali. "Tire'de Tütün Üretimi, Reji Politikaları ve Kaçakçılık (XIX. Yüzyıl Sonlarından XX. Yüzyıl Başlarına)". *Tire'den Yansımaları*, 5, (Aralık 2017): 18-26.

Özçelik, İsmail. "Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler". *Ulakbilge Dergisi,* 5/9, (Güz 2017): 216-247.

Özçelik, Özer. "1875 Moratoryumundan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi". *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu–Sosyo-Ekonomik Hayat – Eğitim*, (20-21 Şubat 2014). Ed. M. Metin Hagu, 7-38, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

Özdemir Gümüş, Şenay. "19. Yüzyılın Sonunda Kaçakçılığa Karşı Adana Vilâyeti Kıyılarının Güvenliğinin Sağlanması". *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Mersin ve Doğu Akdeniz III*, (7-8 Nisan, 2010). Ed. Fevzi Demir, 231-240. İstanbul: Mersin Valiliği Yayınları, 2010.

Özdemir, Biltekin. *Osmanlı Devleti Dış Borçları.* 2. Baskı. Ankara: T.C. Maliye Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2010.

Özdemir, Murat. *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı.* Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Özege, Yonca, Gümüşsoy, Emine. "Erzurum Vilâyet Salnameleri'ne Göre Kiğı Kazası ve Eğitim (1870-1900)". *Bingöl Araştırmaları Dergisi,* 7/2, (Haziran 2021): 7-26.

Özen, Ahmet, Özpençe, Özay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Borçlanma Politikaları ve Sonuçlar". *Mevzuat Dergisi,* 9/100, (Nisan 2006): 1-17.

Özen, Hamiyet, Sert, Arzu. "Karadeniz'de Unutulan Endüstri Mirası". *Gazi Üniversitesi Mühendislik, Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 21/3, (Şubat 2016): 499-508.

Özer, İlhan. *Tekel*. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1967.

Özey, Abdülkadir. "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)". *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* XVII/1, (2013): 1-29.

Özger, Yunus. "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinden Sonra Ruslar Tarafından Bayburt'tan Göç Ettirilen Reaya". *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu*. (Bayburt, 28-30 Mayıs 2014), Ed. Selcan Koçaslan, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Kürşad Kara, 155-180. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

Özger, Yunus. "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir ve Köylerinin Nüfusu". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 14/34, (2010): 275-294.

Özger, Yunus. *Sicili Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Yozgatlı Devlet Adamları.* 1. Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Özger, Yunus. *XIX. Yüzyılda Bayburt (1830-1900).* Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Özgürel, Avni. *Portreler Galerisi Küllenen İzler I.* 1. Baskı. İstanbul: Kültür-Edebiyat Etkileşim Yayınları, 2008.

Özlü, Zeynel, Tiryaki, Kerim. "Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyazı Mukavelenamesi (1913)". *Tarihin İzinden Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*. 741-753. Haz. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Özlü, Zeynel. "İzmid-DüzceTütün Müstahsılları Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu,* (Kocaeli, 2-4 Mayıs 2014), ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015): 813-821.

Özlü, Zeynel. "Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)". *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan,* (2019), Ed. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. 1. Baskı. Ankara: Remzi Kitabevi, 1938.

Özsemerci, Kemal. *Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar, Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri*. 1. Baskı. İstanbul: Araştırma, İnceleme, Çeviri Dizisi Yayınları, 2003.

Öztel, Muharrem. *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi.* 1. Baskı. İstanbul: Kitapevi, 2009.

Öztop, Fatih, Karasu, Demet. "Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında "Hırsızlık" Suçları ve Failleri (R. 1329/1913-1914)". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V, (2017): 114-131.

Öztop, Fatih. "Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devleti'nde "Adam Öldürme" Suçu: Aydın Vilâyeti Örneği (1908-1916)". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/3, (2015): 75-85.

Öztürk Mustafa. "Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)". *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan.* 741-753. Haz. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Öztürk, Arzu Erdoğan. "Argoda Tütün ve Tütün İçimiyle İlgili Kelimeler, Deyimler, Tabirler". *Tütün Kitabı.* 235-240. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Öztürk, Cemil. "Millî Mücadele Döneminde Reji Sorunu". *Tütün Kitabı.* 107-118. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Öztürk, Erol. *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı.* 1. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.

Öztürk, Fikret, Çolak, Ahmet. *Anadolu'nun Önsözü Erzurum.* 1. Baskı. Erzurum: Zafer Ofset, 2012.

Öztürk, Münir, Güvensen, Aykut, Altay, Volkan, Altundağ, Ernaz. "Tütünün Botaniksel Özellikleri Hakkında Genel Değerlendirme". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 17-52. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Öztürk, Serdar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Dinamikleri". *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 21, (2005): 95-124.

Özüdoğru, Ayşe Aslıhan. *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930) IV.* 1. Baskı. İstanbul: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurumu Yayınları, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt. II. 1. Baskı. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Palalı, İlhan. "Osmanlı Devleti'nde İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 127/250, (Ocak-Şubat 2021): 83-102.

Pamuk, Bilgehan. *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum.* 1. Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.

Pamuk, Şevket. "En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tashih-i Sikke İşlemi". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 13, (Ocak 1999): 12-15.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913).* 1. Baskı. Ankara: Yurt Yayınları, 1984.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913).* 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914.* 1 Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi.* 10. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Parlar, Suat. *Türkler ve Kürtler Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri*. 1. Baskı. İstanbul: Bağdat Yayınları, 2005.

Parmaksızoğlu, İsmet. *Mehmed Asaf-1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım.* 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Parvus Efendi. *Türkiye'nin Can Damarı Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı.* Çev. Filiz Dığıroğlu. 1. Baskı. İstanbul: Taş Mektep Yayınları, 2014.

Parvus Efendi. *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı.* Çev. Muammer Sencer. 1. Baskı. İstanbul: May Yayınları, 1997.

Payaslı, Volkan. "Fransız İşgalinde Osmaniye (Cebel-i Bereket) ve Rahime Hatun Üzerine Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* 16/61, (Güz 2017): 269-308.

Peçevi İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi I*. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. 1. Baskı. Mersin: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Peksüslü, Ali, Yılmaz, İsmail, İnal, Abdullah, Kartal, Hasan. "Tütün Genotipleri". *ANADOLU Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 22/2, (Aralık 2012): 82-90.

Perker, Z. Sevgen. "Avrupa Kültür Mirasının Korunmasında Europa Nostra Ödüllerinin Rolü ve Türkiye". *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5/2, (Mart 2010): 260-272.

Pirimoğlu, Abdulbaki. *Türkiye'nin Dış Borçları ile İlgili Bir Tahlil Denemesi (1963-1980)*. 1. Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1982.

Poidebard, Antoine, Chochiev, Georygy. “Cizvit Misyonerin Gözünden Tokat’ta Kuzey Kafkasya Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı”. *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/6, (Mayıs 2018): 205-232.

Polat, Murat. “Lozan Barış Antlaşmasına Göre Mübadele Uygulamaları ve Cebel-i Bereket Sancağına Yerleştirilen Mübadiller”. *Journal Of OKUFED,* 2/2, (Aralık 2020): 31-67.

Polat, Turgay. “Eski Kahta (Yeni Kale) Kalesi’nde Osmanlı Döneminde İzler: Lüleler ve İthal Seramikler”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/41, (Ağustos 2022): 672-698.

Poş, Abdullah. “Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923)”. *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5/1, (Ocak-Haziran 2005): 243-278.

Poyraz, Özlem, Mustafa Bekdemir. “19 Numaralı Şer’iye Siciline Göre Kırşehir’de Aile”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 47, (Bahar 2020): 61-76.

Ramazanoğlu, Gözde. “Adana’da Roma Dönemi Köprüsü: Taşköprü”. *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 18/1, (Haziran 2009): 305-322.

Ramber, Lui. *Gizli Notlar*. Çev. Niyazi Ahmet Banoğlu, 1. Baskı. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1975.

Rasim, Ahmet. *Osmanlı Tarihi I.* 1. Baskı. İstanbul: Hürriyet Üçdal Neşriyat, t.y.

Refik, Ahmet. *Eski İstanbul Manzaraları.* 1. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

Renda, Günsel. *Mersin Evleri*. 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

"Reji İdaresi". *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: 26: 197-198. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1993.

Rıza Bey. *Reji Şirketi'ne Mukabeleten İtiraz*. 1. Baskı. İstanbul: Ebu'l Ziya Matbaası, 1908.

Ristemov, Asan. *Bir Osmanlı Kazası Nevrokop (1839-1913)*. Yüksek Lisans Tezi Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012.

Saban, Duygu F. "XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısına Dair Bulgular". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/3. (Eylül 2006): 161-182.

Sağcan Gül, Kamile. *Bitlis Kalesi Kazısı Tütün Lüleleri (2011-2015)*. 1. Baskı. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020.

Sağlam, Hürü. *H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı.* Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Sağlam, Işıl. *Emperyalist Rekabet Ortamında Bir İngiliz Bankası: The Natıonal Bank Of Turkey*. Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli: 2020.

Sağlam, Mehmet Hakan. *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsumu Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye.* 1. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Sakaoğlu, Necdet. "XVII. Yüzyılda Tütün Haram, İçenler İdamlık ve Cehennemlikti". *Ehlikeyfin Kitabı.* 185-192. Haz. Fatih Tığlı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Sakaoğlu, Necdet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü.* 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Saltık, Veli. “Sarı Saltuk ve Saltuklular”. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* 34, (2005): 1-17.

Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Fransevi*. 1. Baskı. İstanbul: Mihran Matbaası, 1883.

Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: b.y. Çağ Yayınları, 2007.

Sansar, M. Fatih. *Fırka-i Islahiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket).* 1. Baskı. Osmaniye: T.C. Osmaniye Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006.

Sansar, Mehmet Fatih. *Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i İslâhiye ve Güney Anadolu'nun İskanı*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Sarı, Nil, Varlık, Nüket. “Tütün Tiryakiliği ve Besim Ömer Paşa'nın Görüşleri”. *Tütün Kitabı.* 459-476. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Sarıay, Erciment. “Ankara Vilâyetinden Yolsuzluk ve Kaçakçılık Üzerine Bazı Tespitler (1908-1918)”. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/1, (Bahar 2020), 411-440.

Sarıköse, Barış. “Adana Vilâyet Salnameleri'ne Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Adana'nın İdari Yapısı”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova.* 553-573. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016.

Sarıköse, Barış. “XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Ermenek'in İdari Yapısı”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 7/3, (Eylül 2018): 700-712.

Sayar, Ahmet Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamd'e).* 1. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Sayar, Mustafa H. “Çukurova Eskiçağ Tarihi Araştırmaları”. *İlk Çağ’dan Orta Çağ’a Adana ve Çukurova*. 11-54. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Sayar, Nihad S. *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*. 1. Baskı. İstanbul: İİTİA Nihad Sayar Vakfı Yayınları, 1977.

Saydam, Abdullah. “Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 34, (Ekim 1996): 51-57.

Sayim, Ferdi. “Birinci İzmir İktisat Kongresinde Alınan Kararların Dönemin Ekonomi Politikalarına Etkisi (1923-1930)”. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal,* 6/39, (Aralık 2020): 2721-2730.

Saylan, Şenol. “17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası: Ahmed Devletî’nin Risâletü’l-İnsâfiyye fî Bahsi’d-Duhâniyye Adlı Risâlesi”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8/1, (Mayıs 2020): 27-57.

Saylan, Şenol. “Tütün Kullanımına Mutedil Bir Yaklaşım: Şevkizade Süleyman Efendi’nin Duhân Risalesi”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi,* 6/2, (Aralık 2020): 1399-1439.

Schmidt, Peer. “Yeni Çağ Avrupa’sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi”. *Tütün Kitabı.* 485-517. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Sefiloğlu, Muhammed Salih. “An Early-Modern Counseling Initiative Against Tobacco Addiction: Duhan Treatises”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, (Aralık 2022): 106-119.

Selvi, Haluk. *Millî Mücadele’de Erzurum (1918-1923).* 1. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019.

Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lügati.* 1. Baskı. İstanbul: Enderun Kitapevi, 1986.

Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

Sevim, Aydın. *Mersin Tarihinin Panoraması ve Mersin Haberleri Kronolojisi.* 1. Baskı. İstanbul: Cinius Yayınları, 2018.

Sevim, Aydın. *Toros Dağları Tomarza-Tufanbeyli-Saimbeyli-Feke-Kozan-Adana-Mersin-Buluklu-Gözne.* 1. Baskı. Cinius Yayınları, İstanbul: 2017.

Sevimay, Hayri R. *Cumhuriyete Girerken Ekonomi–Osmanlı Son Dönem Ekonomisi.* 1. Baskı. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 1995.

Sevinç, Necdet. *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler.* 2. Baskı. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2004.

Seydioğulları, Mustafa. "Dünyada ve Türkiye'de Tütünün Tarihçesi, Üretimi, Ticareti ve Temel Politikaları". *Tütün ve Tütün Kontrolü,* Haz. Zeynep Ayfer Aytemur, Şule Akçay ve Osman Elbek) 10, (Ocak-2010): 3-20.

Seydioğulları, Mustafa. "Tütün Kontrolü ve Yasa Dışı Ticaret". *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 26/Özel Sayı, (Mayıs 2016), 27-35.

Sezik, Handan Atsız, Can, Hüseyin, Kılınç, Evin Aras, vd. "Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele". *Klinik Tıp Hekimliği Dergisi,* 8/6, (2016): 1-52.

Shabanovski, Erdovan, Karataş, Ali İhsan. "Selanik Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gevgeli Kazası'nın İdari Yapısı ve Kurumları". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi,* 2(3), (2019): 7-21.

Smyrnelıs, Marıe–Carmen. *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar.* Çev. Işık Ergüden. 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Sofracı, İhsan Erdem. "Osmanlı Mali Sisteminde Bir Gelir Tahsilatı Yönetimi Olarak Malikane Uygulaması: XIII. Yüzyılın İlk Yıllarında Adana Sancağı Örneği". *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (Kış 2017), 181-198.

Soyluer, Serdal. "Tüfekhane-i Amire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü". *Osmanlı Araştırmaları The Journal Of Ottoman Studies*, 1/2, (Eylül 2018): 267-309.

Soyluer, Serdal. *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Muğlalı Devlet Memurları (1879-1909)*. 1. Baskı. Muğla: Muğla Belediyesi Yayınları, 2008.

Söylemez, Faruk. "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manastır Şehrinde İdari, Ekonomik ve Sosyal Hayat (63 Numaralı Şer'iye Siciline Göre)". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 28/3, (Temmuz 2021): 214-2173.

Sözlü, Halil. *Silifke Kalesi Kazısı Tütün Lüleleri (2011-2019)*. 1. Baskı. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020.

Subaşı, Ebubekir. *O Bir Osmanlı Ermenisi*. 1. Baskı. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014.

Subaşı, Turgut, Araz, Mahmut. "Temettuat Defteri Kayıtlarına Göre Söğütlü Karyesi". *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi,* 1/15, (Haziran 2013): 1-22.

Sungur, Celal. *Tütün ve İnsan Sağlığı, Tütün ve İnsan Sağlığı Sempozyumu.* (4-5 Nisan 1980). Ed. Selahattin Akkaynak. 3-5. Ankara: Tüberküloz ve Toraks Derneği, 1980.

Suvla, Refia-Şükrü. "Türkiye Tütün İnhisar İdaresinin Devlet Maliyesi ve Ulusal Ekonomi Bakımından Ehemmiyeti ve Yabancı Tütün İnhisarları ile Mukayesesi". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2. (Eylül 2011): 75-86.

Sümer, Faruk. *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerin Rolü*. 1. Baskı. Ankara: Güven Matbaası, 1967.

Şahin, Arzu. "19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus Sancağı'nın İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu Hakkında Bazı Tespitler". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: II–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 467-490. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Şahin, Canay. "Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mali İflas Üzerine". *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 4/17, (2001): 55-66.

Şahin, Güven, Taşlıgil, Nuran. "Türkiye'de Tütün (Nicotiana tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı". *Eastern Geographical Review*, 18/30, (Ocak 2013): 71-102.

Şahin, Harun. "Ahmed Zühdü Paşa ve Osmanlı Maliyesi Üzerine Bir Lâyiha". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9(18), (2017): 1-29.

Şeker, Murat. "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 8/2, (2007): 115-134.

Şen, Mesut. "Tütünle İlgili Kelimeler Üzerine". *Tütün Kitabı,* 203-221. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Şenel, Süleyman. "Ayıngacı Türküler". *Tütün Kitabı.* 361-370. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Şener, Abdüllatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergisi Sistemi.* 1. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

Şener, Haydar. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme.* 1. Baskı. İstanbul: Creative Yayıncılık, 1991.

Şener, Sefer, Kılıç, Cüneyt. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yabancı Sermaye". *Bilgi Dergisi*, 1(16), (Haziran 2008): 22-49.

Şimşek, Muttalip. *20. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Durumu (1900-1925).* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi.* 13. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Taçalan, Nurdoğan. *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken.* 1. Baskı. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.

Tahsin Paşa. *Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*. 1. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.

Talayhan, Mehmet Ali. *Osmanlı Devlet Salnamelerine Göre Adana ve Konya Vilâyetlerinin İdari Taksimatı 1851-1910.* Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Tan, Taha Yasin. "Osmanlı'da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Cabizade Halil Faiz Efendi ve el-Kelimatü'l-Usuliyye'si". *İslam Araştırmaları Dergisi*, 48, (Temmuz 2022): 111-146.

Tanaç Zeren, Mine, Yılmaz Karaman, Özgül. "Izmır Rejı Tobacco Factory As One Of The Industrıal Herıtage Remaıns Of The Cıty". *Art-Sanat Dergisi*, 9, (Aralık 2018): 253-262.

Tanrıverdi, Sinan, İnan Tanrıverdi. *Akkoyunlular Döneminde Erzincan (1200-1500).* 1. Baskı. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.

Tansel, Fevziye Abdullah. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları IV–VII.–VIII. Rodos ve Sakız Mektupları.* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013.

Taş, Hülya. “Bursa’da Tütün Ekimi, Hasadı ve Tütünle İlgili İnanç ve Gelenekler”. *Tütün Kitabı.* 577-566. Haz. Emine Gürsoy Naskali. Kitapevi Yayınları, İstanbul: 2007.

Taş, Kenan Ziya. “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 9/9, (1998): 367-387.

Taşğın, Ahmet, Abzhalov, Sultanmurat, Saparov, Bakhytzhan. “Muhibb-i Ehlibeytten Kozan Sancağı Mülhakatında Kars-ı Zülkadiriyeli (Kadirlili) Müftizade Hazım Agâh Efendi”. *SBARD,* 17(34), (2019): 25-50.

Taşkın, Ünal. “Osmanlı Devrinde Ortadoğu’da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri”. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, V/2, (Temmuz 2008): 63-79.

Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri.* Yüksek Lisans Tezi Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Taşlıgil, Nuran. “Türkiye’de Tütün Zirâatı”. *Türk Coğrafya Dergisi,* 27, (Ekim 1992): 129-138.

Taşyürek, Muzaffer. *Erzurum Bir İpekyolu Şehri.* 1. Baskı. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2009.

Teber, Ömer Faruk, Tan, Muzaffer. “Osmanlı Toplumunda Tütün Bağımlılığına Karşı Bir Sosyal Sorumluluk Örneği: Risale Fi’d-Duhân”. *Türk Akademik Araştırmaları Dergisi,* 6/2, (Haziran 2021): 449-476.

Tekeli, İlhan. İlkin, Selim. *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama-Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1981.

Tekin, Fazıl. *Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli*. 1. Baskı. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1974.

Tekin, Mehmet. *Hatay Tarihi–Osmanlı Dönemi.* 1. Baskı. Hatay: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

Tekin, Nurşen. *Dünden Bugüne Her Yönüyle Mut.* 1. Baskı. Ankara: Mut Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.

Telci, Cahit. *Bir Osmanlı Aydınının Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumi 1870-1927)". Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*. Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz. 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Temel, Mehmet. "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* 6, (Aralık 2004): 71-85.

Temel, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Tütün Politikası ve Artan Türk Kaçakçılığı". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 88/4, (Nisan 2001): 4-11.

Temizer, Nihal Cihan. "19. Yüzyılda Batı'da ve Osmanlı'da Kadının Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (Haziran 2022): 51-70.

Tepsi, Burhanettin. *Bir Aktörün Hatıraları: Silvain'in Şakird-i Marifeti*. 1. Baskı. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018.

Terzi, Mehmet Akif, Ergün, Ahmet. *Kınık'tan Kıyı'ya Osmanlı Belgelerinde Osmaniye.* 1. Baskı. Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Terzi, Mehmet Akif, Ergün, Ahmet. *Osmanlı Belgelerinde Adana*. 1. Baskı. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Terzi, Mehmet Akif, Ergün, Ahmet. *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Cebel-i Bereket Sancağı.* 1. Baskı. Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Tevfik, Ali, Özey, Ramazan. "1913'de Erzurum Vilâyeti". *Doğu Coğrafya Dergisi,* 6/3, (Eylül 2011): 149-154.

Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950).* 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2002.

Thobie, Jacques. *İnterets Et İmperialisme Français Dans I'Empire Ottoman (1895-1914).* 1. Baskı. Paris: Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, 1977.

Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946*. 1. Baskı. Ankara: Doğan Yayınları, 1971.

Togral, Özge. *19. Yüzyılında Doğu Akdeniz'de Kaçakçılık.* 1. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Tokdemir, Ertuğrul. *Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli*. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1985.

Tokgöz, Erdinç. "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Ekonomisinde Değişen Dengeler". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13, (Ocak 2018): 7-28.

Tokuş, Ömer, "Fethinden Selçuklulara Kadar 'Ayn Zerbe (Anavarza)", *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, 49-67. Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022.

Tonguç Arık, Baki. *Oniki Asırlık Türk Yurdu Adana Fethinin Destanı*. 1. Baskı. İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1943.

Topaloğlu, Halil. *Kozan'lı Milli Mücahit Halil Topaloğlu'nun Hatırları*. 1. Baskı. Adana: Ekrem Ofset Matbaacılık, 2002.

Topaloğlu, Murat. *Osmanlı Devleti'nin Çözülme Devrimde Kozanoğulları*. Yüksek Lisans Tezi Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Topaloğlu, Yasin. "Eskiçağ'da Pasin Ovası". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1/3, (Mart 2009): 245-265.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine Mali Egemenlik Sorunu (1876-1945)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 276, (Aralık 2016): 56-71.

Toprak, Zafer. "Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 50, (Şubat 1998): 15-22.

Toprak, Zafer. "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)". *Yapıt Dergisi*, 2/47, (Aralık-Ocak 1984), 37-43.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1819).* 1. Baskı. Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Toroğlu, Mithat, Oğuzcan, Lütfi, Akıncı, Hasan, vd. *Kurtuluş Savaşında İçel (Mersin)*. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Kuvayi Milliye Mücahit ve Gaziler 1971.

Toros, Taha. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*. 1. Baskı. İstanbul: İsis Yayınları, 1996.

Toros, Taha. *Mazi Cenneti.* 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Toros, Taha. *Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre*. 1. Baskı. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1998.

Toynbee, Arnold J. *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*. Çev. Kasım Yargıcı, 1. Baskı. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Tozlu, Selahattin. "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt: 14: 481-484. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tuğluca, Murat. *Osmanlı Devlet–Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi.* 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020.

Tuna, Orhan. "50 Yıllık Cumhuriyet Devrinde Emek Piyasası ve İşçi-İşveren Münasebetleri". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30/1-4, (Ocak 1970): 279-307.

Tunalı, Turgay. "Fransız Sermaye Gruplarının Çukurova Bölgesinin İşgalindeki Etki ve Rolleri". *Çukurova Tarihi Araştırmaları I,* 175-196. Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022.

Tunçel, Ahmet Kâmil, Yıldırım, Murat. "1854-1875 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1, (Haziran 2014): 1-26.

Tunçer, İpek Bilge, Ateş Can, Sevim. "Endüstri Miras Yapıların Yeniden İşlevlendirilmesi: Üç Farklı Tütün Fabrikasının Dönüşümü". *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 7/1, (Nisan 2022): 333-357.

Tural, Erkan. "Osmanlı Orman ve Mâadin ve Zirâat Nezâreti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)". *Tarih Dergisi*, 48, (2009): 85-115.

Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. 5. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. 15. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.

Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. 3. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.

Tutar, Âdem. "XIX. Yüzyılın Sonlarında Adana Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 114, (Haziran 2003): 197-206.

Tutar, Âdem. "XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-i Bereket Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler". *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8, (Haziran 2003): 145-158.

Tutar, Âdem. "XIX. Yüzyılın Sonlarında Kozan Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler". *Din Araştırmaları Dergisi,* 5/13, (Haziran 2002): 149-163.

Türk Tütünlerinin En İyi Kurutma Usulleri. 1. Baskı. İstanbul: Tekel İnstitüleri Yayınları, 1947.

Türk Tütünü ve Tütüncülüğü. 1. Baskı. Ankara: T.C. Zirâat Vekâleti Birinci Köy ve Zirâat Kalkınma Kongresi Yayını. 1938.

Türkay, Cevdet. "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Enfiye Dükkanları". *Ehlikeyfin Kitabı*. 353-360. Haz. Fatih Tığlı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Türkdoğan, Orhan. *Doğu Bölgesi Erzurum ve Çevresinde Sosyal Değişimler.* 1. Baskı. İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2017.

Türkiye'de Tütüncülük. 1. Baskı. İstanbul: Tekel Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1986.

Türkoğlu, Ömer. *Salnamelerde Çankırı–Kastamonu Vilâyeti Salnamelerinde Çankırı Sancağı (1896-1903).* 1. Baskı. Çankırı: Çankırı Valiliği Yayınları, 1999.

Uca, Alaattin. “XX Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devlet Adamları Sait Halim Paşa–Talat Paşa-Cemal Paşa ve Bahattin Şakir ile Cemal Azmi Beyler Ermeniler Tarafından Niçin Şehit Edildiler”. *I. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* (Iğdır, 16-18 Ekim 2019). Ed. Nilden Ergül, Oğuz Şimşek, Türkan Arık, 10-12. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.

Uçar, Ahmet, Soydemir, Selman, Erkan, Kemal. *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909).* Cilt. I. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

Uçar, Ahmet, Soydemir, Selman, Erkan, Kemal. *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909).* Cilt. II, 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-2012).* 9. Baskı. İstanbul: Der Yayınları, 2013.

Uğur, Ahmet, Karabulut, Recep. “Osmanlı Dış Borçları İçin Çıkarılan Tahvil İhraçlarının Analizi”. *VII. Uluslararası Sempozyum İdealden Gerçeğe Toplum, Siyaset ve Ekonomi Sempozyumu*, (Malatya, 12-13 Ekim 2018), ed. Mehmet Sağlam, 1. Baskı, 40-51. Malatya: BİLSAM Yayınları, 2018.

Uğuz, Sacit. *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Tarsus (1876-1926).* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Uğuz, Sait. “19. Yüzyıl Çukurova Ticaretinde Artan İngiliz Etkisi”. *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: III–Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova*. 41-66. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitapevi, 2016.

Ulaş, Murat. “Çarçabuk’tan Döşemeye”. *Güney Mimarlık Dergisi,* (29-30), (2019): 54-59.

Uluer, Cihat. “Tütün Yasakları”. *Tütün Kitabı,* 615-617. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Uygur, Haluk. *Tarihin İçinden Gelen Öykü*. 1. Baskı. Adana: Adana Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2006.

Uzun, Özcan. *Tütün ve Sigaranın İktisadı.* 1. Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi, 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Üçer, Müjgan. "Folklorumuzda Tütün ve Sivas'ta Tütün Etnografyası". *Ehlikeyfin Kitabı*. 319-336. Haz. Fatih Tığlı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Ünal, Ahmet. "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi". *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/3, (Eylül 2006): 15-44.

Ünal, Ahmet. "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15/3, (Nisan 2006): 67-102.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomi Tarihi*. 1. Baskı. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012.

Ünal, Metin. "Tekel'in Hazin Sonu". *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün.* 273-328. Haz. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.

Ünal, Metin. "Tütünün Dört Yüz Yılı". *Tütün Kitabı.* 17-33. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Ünal, Neslihan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Kadınları". *Tarih Okulu Dergisi,* 10/XXIX, (Mart 2017): 153-179.

Ünlü, Mucize. “Samsun Reji İdaresi ve Tütün İşçisi Kadınlar”. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I,* (Samsun, 2016), Ed. Osman Köse. 775-782. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

Ünüvar, İhsan. *Erzurum Vilâyeti.* 1. Baskı. İstanbul: Duygu Matbaası Yayınları, 1954.

Ürkmez, Naim. “Temettuat Defterlerine (1845) Göre Bayburt’ta Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyal ve İktisadi Vaziyeti”. X*IX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu*. (Bayburt, 28-30 Mayıs 2014), Ed. Selcan Koçaslan, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Kürşad Kara, 127-154. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

Üzümeri, Ekrem. “Türkiye’de Zirâat–Tütün”. *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*. Cilt: X: 55-61. İstanbul: İTA Yayınları, 1954.

Vanzan, Anna. “Türk Gibi Tütün İçmek”. (Çev. Ali Şükrü Çoruk). *Tütün Kitabı,* 431-445. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Varcan, Nezih. *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892).* 1. Baskı. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2000.

Varlık, Bülent. *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması.* 1. Baskı. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976.

Varlık, Bülent. Emiroğlu, Kudret. Türkoğlu, Ömer. *Adana Sanayi Tarihi.* 1. Baskı. Adana: Adana Ticaret ve Sanayi Odası, 2008.

Varlık, Bülent. *Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi*. 1. Baskı. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1977.

Varoğlu, Hamdi. “Memleketimizde İlk Sigara Fabrikası”. *Yeni Tarih Dünyası Dergisi*, 1(8), (Aralık 1953): 341-347.

Vasıliev, A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi.* Çev. Tevabil Alkaç. 1. Baskı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Vassaf, Hüseyin. Bir *Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal Kemal'ül-Kemal*. 3. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

Veınsteın, Gılles. *Selanik 1850-1918.* Çev. Cüneyt Akalın. 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Vural, Semihi. *Huğdan Gökdelene Mersin–170 Yılın Mimarlık Mira.* 1. Baskı. Mersin: Lamineks Matbaacılık, 2010.

Yadi, Ahmet. *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Giresunlu Memurlar (1879-1909)*. 1. Baskı. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2021.

Yakut, Esra. “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması”. *Kebikeç Dergisi*, 33, (2012): 21-34.

Yalçın, Ayhan. “19. Yüzyılda Silifke Köprüsü'nün Tamiri ve İçel'in Kalkınma Çabalarına Katkısı”. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 4/2, (Mayıs 2021): 69-85.

Yalçın, Ayhan. “Silifke'de Sosyo Ekonomik ve Kentsel Gelişme (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)”. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 4/1, (Haziran 2021): 146-163.

Yalçın, Durmuş. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi.* Cilt. 1. 10. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Yalgın, Şaban. “İlhanlı Devleti ve Kilikya Ermeni Krallığı’nın Siyasi Münasebetleri”. *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, 69-84. Haz. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, İstanbul, Kriter Yayınları, 2022.

Yaman Öztürk, Melda, Ertürk Keskin, Nuray. “Osmanlı’da Yabancı Yatırımlar Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi”. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 6/16, (2011): 116-150.

Yarcı, Güler. “II. Meşrutiyet Döneminde Erzurum Vilâyeti Mülki Teşkilatının Değiştirilmesi ve Bayburt Kazasının Yeni Taksimattaki Yeri”. *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu.* (Bayburt, 28-30 Mayıs 2014), Ed. Selcan Koçaslan, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Kürşad Kara, 227-266. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

Yardımcı, Ezgi. “Reji Dönemi Tütün Kaçakçılığının Toplumsal Anlamı ve Temsilleri”. *Kebikeç Dergisi*, 49, (2020): 103-121.

Yardımcı, Ezgi. *Osmanlı Tütün Çıkmazı: Reji’ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Yaşar, Şebnem. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çift Taraflı Kayıt Yöntemine Geçişin Sebepleri ve Sonuçları: Kapitalizme Doğru İlk Adımlar”. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 8/1, (Nisan 2016): 201-207.

Yaşayanlar, İsmail. “İnhisara Gayriresmi Tepki: Kerpe ve Kefken Sahillerinde Tuz Kaçakçılığı”. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, (Kocaeli, 2016), ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik, Ali Yeşildal, 759-765.

Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016.

Yavuz, Erdem. *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960).* 1. Baskı. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017.

Yazıcı Metin, Nurcan. "Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Lüle Buluntuları (2010-2015)". *Sanat Tarihi Yıllığı Dergisi*, 8, (Haziran 2019): 81-102.

Yeğin, A. Uğur. S*igara Kâğıdı Ambalajları Üzerinden Osmanlı'da Grafik Sanatına Bakış*. 1. Baskı. İstanbul: D Yayınevi, 2015.

Yeniay, İ. Hakkı. *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi.* 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.

Yerasimos, Stefanos. *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye II*. (Çev. Babür Kuzucu), 1. Baskı. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976.

Yereli, Burçin. "İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergileri Uygulaması". *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi,* 9/1. (1994): 79-104.

Yereli, Sacit. "Mersin Limanında Ticaret (1870-1912)". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 13/33, (2016): 334-363.

Yıldırım, Ali. "Seyahatnameye Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütün Üretimi, Alım Satımı ve Kullanımı". *Journal of Turkish Language and Literature*, 6/4, (Ekim 2020): 1025-1037.

Yıldırım, Kadir. "II. Abdülhamit Dönemi İstanbul'unda İşçi Hareketleri". *Osmanlı İstanbulu, I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu,* (İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran, 2013). Ed. Feridun M. Emecen, 311-323, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.

Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler.* 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Yıldırım, Nurgül. "Yeni Asur Kral Yıllıkları Işığında Que (Çukurova) Tarihi". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt: I–İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova*. 183-192. Haz. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar. Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016.

Yıldırım, Tevfik. *Kültürel Mirasımıza Arkeopark Güneşi–Adana Tarihi Kent Merkezi Projesi (Uru Adaniia-Adaniya).* 1. Baskı. Adana: Ulusoy Matbaası: 2011.

Yıldırım, Yusuf, "Sapancalı'nın 1922 Tarihli Karaman Krokisi", *Akademik Sayfalar Dergisi*, 22/19, (Mayıs 2023): 289-304.

Yıldız, Abdunnur. "Osmanlı İmparatorluğunun Borçlanmasında Yabancı Sermayenin Etkisi". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 37, (Ekim 2007): 113-125.

Yıldız, Gülten. *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002.

Yılgür, Egemen. *Roman Tütün İşçileri.* 1. Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Yılmaz, Aliye. "Bitlis Kalesi Kazasındaki (2004-2008) Tütün Lüle Buluntularından Örnekler". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21, (Ocak 2020): 123-141.

Yılmaz, Celali. *Osmanlı Anonim Şirketleri.* 1. Baskı. İstanbul: Scala Yayıncılık, 2011.

Yılmaz, Faruk. "Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları". *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 418-430. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Yılmaz, Faruk. *Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları (Düyun-u Umumiye).* 1. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2007.

Yılmaz, Faruk. *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar (Düyun-u Umumiye)*. 1. Baskı. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.

Yılmaz, Faruk. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar (Duyun-u Umumiye).* 1. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2003.

Yılmaz, Faruk. *Osmanlı'nın Borç Batağı–Düyun-u Umumiyye*. 1. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Yılmaz, Fehmi. "Tütün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* Cilt: 42: 5-9. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlilli (1600-1883).* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.

Yılmaz, Fehmi. *Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde, Tütün Kitabı.* 3-33. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Yılmaz, Fetullah. "Oflu Muhammed Emin Efendi'nin Fıkıhçılığı". *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu.* (Trabzon, Kasım 2016). Ed. Şenol Saylan, Betül Saylan, 479-486, İstanbul, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

Yılmaz, İskender. "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde İspir Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu". Atatürk *Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 53, (Aralık 2015): 49-62.

Yılmaz, Mahmut, Yılmazçelik, İbrahim. "Ma'muratü'l-Aziz (Harput) Reji İdaresi (1883-1925)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33/1, (2023): 489-505.

Yılmaz, Özgür. "19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti ve Yatırımları". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8/15, (Güz 2013): 39-76.

Yılmaz, Yusuf. "Tarım Sayımlarına Göre Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Anadolu'da Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılımı (1909, 1913, 1914)". I. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu*, (Bursa, 2020), Ed. Faruk Polatcan, İsmail Çoban, Onur Er, 387-394, Bursa: TEKE Akademi Yayınları, 2020.

Yılmazer, Cemil Adar, Yüksel, Cihan. "Türkiye'de Tek Parti Dönemi Vergi Politikaları". *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (Haziran 2019): 82-93.

Yınanç, Mükrimin Halil. "Erzurum". *Mili Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*. Cilt: 4: 352. Eskişehir: 2001.

Yiğit, Fatma Akkuş. "Ramazanoğulları Beyliği'nin Kuruluşu". *Gazi Akademik Bakış Dergisi,* 7/13, (Mayıs 2013): 209-239.

Yiğit, İlker, Yücedağ, Cennet. "XIX. Yüzyıl Anadolu'sunda Tarımsal Ürün Çeşitliliği". *Doğu Coğrafya Dergisi,* 25/43, (Haziran 2020): 209-236.

Yiğit, Sinan. *Osmanlı Dış Borçları ve Düyun-ı Umumiye İdaresi.* Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*. 1. Baskı. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1994.

Yorulmaz, Hüseyin. "Divan Şiirinde Tütün ya da Tömbeki". *Tütün Kitabı.* 323-332. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Young, George. *Corps de Droit Ottoman*, Cilt. V. 1. Baskı. London: Oxford At The Clarendon Press, 1906.

Yörük, Saim. "Adana Şehrinin Tarihi Gelişimi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21/3, (Eylül 2012): 287-308.

Yörük, Sami. *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri.* 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 2015.

Yurtoğlu, Nadir. "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938)". *Belgi Dergisi,* 22, (Temmuz 2021): 159-194.

Yurtoğlu, Nadir. "İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)". *Belgi Dergisi,* (21), Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, (2021): 139-175.

Yurtoğlu, Nadir. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 5/17, (Ekim 2018): 81-116.

Yurtseven, Cezmi Zeki. *Ceyhan Sevgisi.* 1. Baskı. Adana: Çukurovalı Yayınları, 2013.

Yurtsever, Cezmi Zeki, Ahmet Karataş, Ahmet Nadir İşisağ. *Adana'nın Yüzü–100 Tarihi Adana Fotoğrafı.* 1. Baskı. Adana: Ufuk Ofset Matbaacılık, 2017.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Adana Tarihi.* 1. Baskı. Adana: Çukurova Yayınları, 2011.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Anaların Gözyaşları-Anadolu ve Çukurova'da İsyan, Göç, Sürgün, Katliamlar*. 1. Baskı. Adana: Çukurova Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2005.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Anavarza Ah Anavarza,* 1. Baskı. Adana: Çukurova Yayınları, 2019.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Bir Destandır Adana'nın Kurtuluşu*. 4. Baskı. Adana: Ekrem Yayınevi, 2022.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Çukurovalı*. 1. Baskı. Adana: Ekrem Ofset Matbaacılık, 2002.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Deliktaş–Umuda Doğru Yürüyenlerin Yokoluşu "Soykırım" Hikâyesi.* 1. Baskı. Adana: Çukurovalı Yayınları, 2003.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*. 1. Baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1983.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Hatıralarla Canlanırsa Tarih Seslenir–Adana Şehir Tarihi.* 1. Baskı. Adana: Ekrem Matbaası, 2017.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Kadirli Tarihi (Kadirli Türkmenlerinin Soy, Kültür ve Ekonomik Bünyesinin Tarih Felsefesi Metoduyla İncelenmesi*. 1. Baskı. İstanbul: Alper Yayınları, 2010.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Kalekilise–Haçin (Saimbeyli) Soykırımının Dehşet Yeri.* 1. Baskı. Ankara: Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı*,* 1995.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Kozan Tarihi.* 1. Baskı. Adana: Ekrem Matbaası, 2010.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Payas Tarihi.* 2. Baskı. Adana: Payas Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Sahibini Arayan Belgeler 1915*. 1. Baskı. Adana: Çukurovalı Yayınları, 2009.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Sarıçam Tarihi*. 2. Baskı. Adana: Sarıçam Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

Yurtsever, Cezmi Zeki. *Toroslarda Görüşürüz, Karaisalı, Aladağlar, Pozantı ve Gülek'ten Tarih Seslenirse*. 1. Baskı. Adana: Çukurova Yayınları, 2008.

Yücebalkan, Benan, Yurtsever, Yağmur. "Osmanlı'da Kahve, Kahvehane Kültürü ve Bir Kurumsallaşma Hikayesi: Kurukahveci Mehmet Efendi". *Turkish Studies History,* 13/16, (Eylül 2018): 293-308.

Yücel, Hasan Ali. *Tütün ve Zararları.* Ankara Maarif Matbaası. 1. Baskı. Ankara: 1942.

Yücesoy, Ayşe Aslı. "Şuray-ı Devlet (1868-1876)". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 8/2, (Aralık 2017): 187-216.

Yüksel, Ahmet. "Osmanlı'da Zamanı Anlamak: Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/12, (Yaz 2010): 502-517.

Yüksel, Ahmet. "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılaşma Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi". *Kepikeç Dergisi,* 34, (2012): 185-200.

Yüksel, Ayhan. *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar (1879-1909)*. 1. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Zabun, Sezgin. "19. Yüzyılda Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Durumu". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1, (2019): 221-238.

Zabun, Sezgin. "Osmanlı Devleti'nde Tütün Ticareti: Aslıoğlu Serahim'e Ait Adana Tütün Fabrikası Örneği". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24/2, (Kasım 2021): 622-634.

Zaitsev, İlia V. "Kırım Hanlığında Tütün ve Sigara Kullanımı (XVII-XIX)". *Tütün Kitabı.* 98-106. Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007.

Zeki, Salih. *Türkiye'de Tütün–Zirâat, Sanaat ve Ticareti.* 1. Baskı. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1928.

Zeynal, Abdurrahman. *Mahallelerin Öyküsü Erzurum Şehrengizi.* 1. Baskı. Erzurum: Zafer Forum Ofset Yayınevi, 2019.

Zürraın Rejiye ve Rejinin Züraa Karşı Olan Hukuk ve Vezaifine ve Ahkâm-ı Cezaiyeye Dair Nizamname. 1. Baskı. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1886.

Quataert, Donald, "Düyun-ı Umumiye'nin İstihdam Politikaları (1881-1909)", Çev. Ahmet Fethi, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 79, (Temmuz 2000): 15-19.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, 1. Baskı, New York: New York University Press, 1983.

Quataert, Donald. "Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti". *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 43/3, (Şubat 1984): 68-85.

Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908,* Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908.* 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922.* Çev. Ayşe Bertay. 11. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü.* Çev. Tansel Güney. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

1322 Senesine Ait Olarak Reji Muamelatı Hakkında İcra Olunan Teftişat Natık ve Mezkure ve Merbutu Raporu Suretleridir. 1. Baskı. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1910.

D. Süreli ve Wep Kaynaklar

Ahmet Nadir İşisağ, "Adana- Eski Fotoğraflar", http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=7939&start=760, Erişim Tarihi: 10.03.2021.

Felahat Gazetesi

https://www.google.com/search?q=denk+ne+demek&oq=denk+n&aqs=chrome.1.69i57j0l5j46j0l3.5351j1j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8, Erişim Tarihi: 29.06.2021.

https://karadeniz.gov.tr/halk-matematigi-4/#:~:text=G%C3%BCm%C3%BC%C5%9Fhane%20y%C3%B6resinde%20farkl%C4%B1l%C4%B1klar%C4%B1%20da%20i%C5%9Faret,iki%20%C5%9Finik%20miktar%C4%B1na%20denk%20gelir, Erişim Tarihi: 19.10.2021.

Feyz Gazetesi
Feyz-i Hürriyet Gazetesi
Hukuk-u Umûmiye Gazetesi
İkdam Gazetesi
Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi
Seyhan Gazetesi
Tarik Gazetesi
Tercüman-ı Hakikat Gazetesi
Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi
Yeni Zirâat Gazetesi

EKLER

Ek 1. Adana Vilâyet Sınırları Haritası

Kaynak: Cezmi Zeki Yurtsever, Ahmet Karataş, Ahmet Nadir İşisağ, Adana'nın *Yüzü–100 Tarihi Adana Fotoğrafı,* 1. Baskı, (Adana: Ufuk Ofset Matbaacılık: 2017), 17. (Adana Vilâyetinin sınırlarını gösteren harita)

Ek 2. Erzurum Vilâyet Sınırları Haritası (1887)

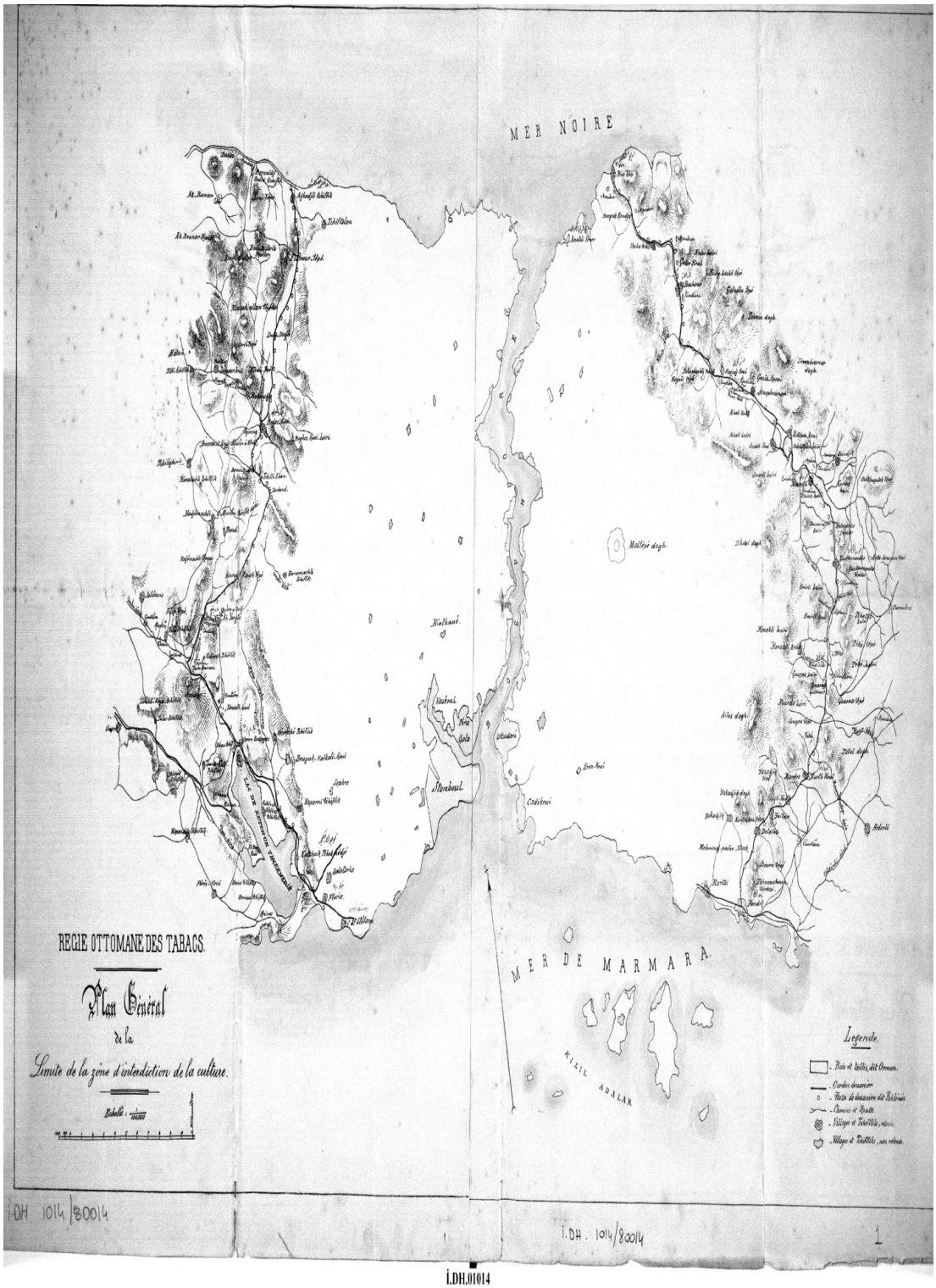
Kaynak: BOA. HRT. H. Dosya No: 2166. (H. 17 Rabî'ül-Ahir 1304/M. 13 Ocak 1887). (1887 yılına ait Erzurum vilâyetinin yerleşim yerini gösteren harita)

Ek 3. Osmanlıca ve Fransızca Yazılı Sigara Kâğıtları Örneği

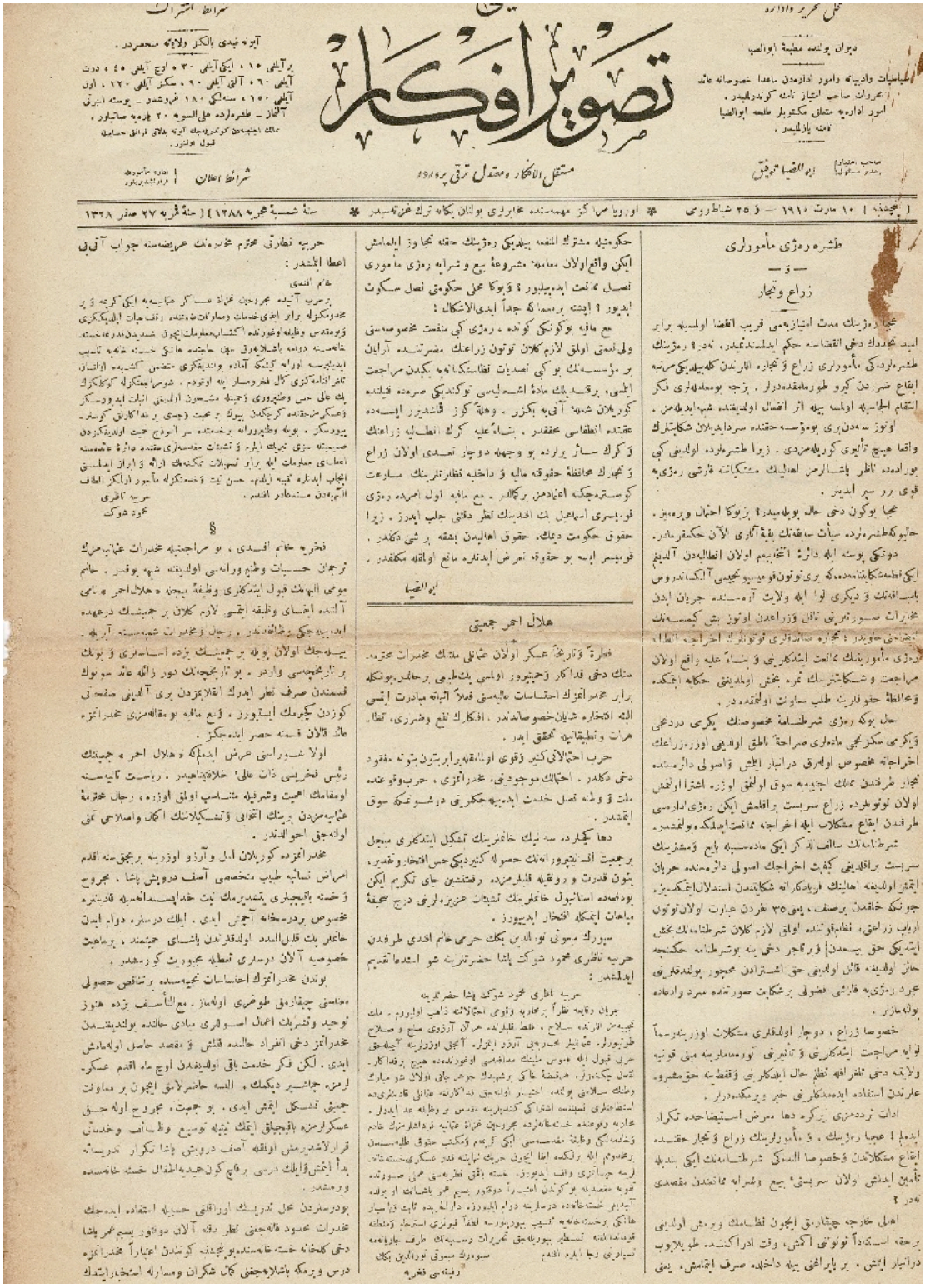
Kaynak: Mustafa Dağ, Kişisel Arşivi. (Osmanlı'nın son dönemlerinde Osmanlıca ve Fransızca yazılı sigara kâğıdı örnekleri)

Ek 4. 1886 Yılında Tütün Ekiminin Yasak Olduğu Bölgeler

Kaynak: BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 1. (H. 29 Rabî'ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886). (1886 tarihli nizâmnâmede İstanbul ve çevresinde tütün ekiminin yasaklandığı bölgeleri gösteren harita)

Ek 5. Reji Şirketi'nin Uygulamalarına Dair Şikâyet Metni

تصویر افکار

مستقل الافکار ، معتدل ترقی پرور

سنة خمسة عشرة ١٠ مارت ١٩١٠ — ٢٥ شباط رومی ١٣٢٨ سنة ٢٧ صفر

طشره رمزی مأمورلری

— ۲ —

زراع وتجار

حرب نظارتی محترم مخدومنك عریضه سنه جواب آتی یی اعطا ایلمشدر :

خادم الملتی

برسوب آینده محصولی عموماً عساکر عثمانیه یه ایکی کره یه قدر مخدومکزله برابر ایفای خدمات ومعاونات مقدسه وقت وحالت ایدیکزکی وجه مقدسی وظیفه وغیورانه اکتساب معلومات ایچون شدیدن مدور عجله خاصه سنه دوام باشلادیغی بین حاضره هائی خسته عثمانیه یه تناسب ایدیلیوب اوراده کیتمك آماده بولندیغکزی متضمن کشیده اولدیغی تأخر ادامه کزی کمال فخر ومسار ایله اوقودم . شوصاعیتکزله کوکلکزك یك عالی حس وطنپروری وجبهه مشحون اولدیغی اثبات ایدوب عسکر مرحمتنده کرچکدن یورك وجهت وجدی یر یدا کارلق کوستر. یوردسکز . بویله وطنپرورانه برخدمتده سر آووج جهت اولدیغکزدن صمیمیته سزی تبریك ایلرم و تشبثات مقدسه کزی عثمانی مقدم دائره عاشقانه اعضای معلومات ایله برابر تسهیلات تمکنه مك ارزه و ابراز ایدلمسنی انجاب ایدیاره قبیه ایلدم . حسن نیت وخدمتکزله مأجور اولمکز الطاف التوجه دن مستفاد اولنم .

حربیه ناظری

محمود شوکت

§

فخریه خانم افندی ، بو مراجعتیله مخدرات عثمانیه مزك ترجمان حسیات وطنپروراسی اولدیغنه شبهه یوقدر . خانم موصی الیهانك قبول ایتدکلری وظیفهٔ بیجنده « هلال احمر » نامی آتیده ایفای وظیفه ایتمی لازم کلان بر جمعیتك درعهده ایدیه جکی وظائفدندر . رجال ومخدرات شهیرسنه آریله بیله جك اولان بویله بر جمعیتك یزده اساساتی و بونك بر تاریخچه سی واردر . بو تاریخچه نك دور زائله عائد سو بوك قسمندن صرف نظر ایدرك اقلا مزدن بری آلدیغی صفحاتی کوزدن کچیرمك ایستیورز ، وبو مالیه بو مقاله مزی مخدراتمزه عائد قالان قسمه حصر ایدهجکز .

اولا شو راسی عرض ایدهلمکه « هلال احمر » جمعیتك رئیس فخریسی ذات عالی خلافتپناهیدر . ریاست تابیه سنه اومقامك اهمیت وشعرفیه مناسب اولق اوزره ، رجال عثمانیه مزدن برینك انتخابی وتشکیلاتنك امکان واصلاحی تمنی اولنه جغی احوالدندر .

مخدراتمزده کوریلان آلی وآرزو اوزریه برجوق سنه اقدم امراض نسائیه طبیب متخصصی آصف درویش پاشا ، مجروح وخسته یاتیرمجی یتدیرمك بابت خدایه سدانه یه قدیمزه مخصوص بردرخانه آچمش ایدی . ایلك درسعزه دوام ایدن خانمار بك قابل السدد اولدقلرندن پاشای جمیتمز ، برماهیت خصوصیه آلان درسلری تعطیل مجبوریت کورمشدر .

بودن مخدراتمزك احتساسات نجیبه مستنده برتناقص حصولی مناسق جیقارمق طوغری اولماز . مع التأسف یزده هنوز توحید وتشریك افعال اسلوبلری مبادی حالنده بولندیغندن مخدراتمز دخی افراد حالنده قالمش وقصد حاصل اولماماش ایدی . لکن فکر خدمت باقی اولدیغندن اوچ ماه اقدم عسکر لرمزه چاشیر دیکمك ، البسه حاضرلامق ایچون بر معاونت جمعیتی تشکل ایتمش ایدی . بو جمعیت ، مجروح اولهٔ جنق عسکرلرمزه باقچیلق ایتمك بابته توسیع وظائف وخدمتی قرارلاشدیرمش اولغله آصف درویش پاشا تکرار تدریساته بدأ ایتمش وایلك درسی پرتاج کون جدیده اطفال خسته خانه سنده ویرمشدر .

بودرسلردن محل تدریسك اوزاقلغی حسبیله استفاده ایده مجك مخدرات محمودهٔ عالیه جغی نظر دقته آلان دوقتور یسیم عمر پاشا دخی کندخانه خسته خانه سنده بوجمعیته کوندن اعتباراً مخدراتمزه درس ویرمکه پاشلاه جغی کمال شکران ومسارله استخبار ایتدك حکومتیله مشترك انفقه بیلدیکی رمزلرینك حقه نجاوز ایلمامش ایکن واقع اولان معامله مشروعهٔ بیع و شرایه رمزی مأموری فصل مخالفت ایدهبیلیور ؟ ویوکا محلی حکومتی فصل سکوت ایدیور ؟ ایشته بر معما که جداً ایضاحی الاشکال !

مع مافیه بوکونکی کونده ، رمزی کبی منفعت مخصوصه سی ولی نعمتی اولق لازم کلان توتون زراعتك مضرتنده آرایش بر مؤسسه نك بو کبی تصدیات نظامیه کبابه یکپدن مراجعت اعلمی ، برقدیمك مادهٔ اساسیسی توکندیکی صرهده قبلیه کوریلان شبهه آتیه یه بکزیر ، وهلهٔ کوز قاشدیریر ایسه ده عقیده انطفاسی محققدر . بناءً علیه کرك انطالیه زراعتك وکرك سائر یرلرده بو وجهله دوچار نعدی اولان زراع وتجارك محافظهٔ حقوقه مالیه وداخیه نظار نظرینك مساعدت کوسترمه جکنه اعتمادمز برکالمر . مع مافیه اول امرده رمزی قومپسری اسماعیل بك افندینك نظر دقتی جلب ایدرز . زیرا حقوق حکومت دیمك ، حقوق اهالیدن بشقه بر شی دکلدر . قومپسر ایسه بو حقوقه تعرض ایدنلره مانع اولاقله مکلفدر .

ابوالضیا

هلال احمر جمعیتی

فطرةً وتاریخاً عسکر اولان عثمانلی ملتك مخدرات محترمه سنك دخی فداکار وحمیتپرور اولمسی بك طبیعی برحالدر . بونکله برابر مخدراتمزك احتساسات عالیه سنی فعلاً اثباته مبادرت ایچون الته افتخاره شایان خصوصاتدندر . افکارك تلقح وضرری تطابقاتیله تحقق ایدر .

حرب احتیاجاتی کثیر وقوی اولدیغنه برابر بتون یتونه مفقود دخی دکلدر . احتیاجك موجودیتی ، مخدراتمزی ، حرب وقومندن ملت و وطنه فصل خدمت ایدهبیلهجکلرینی درشونمکه سوق ایتمشدر .

دها کیچمدن سه نیك خاتونلرینك تشکیل ایتدکلری مجلل برجمعیت آنه نیتپرور اعانك حصوله کتیردیکی حس افتخار وتقدیر بتون قدرت و روحیله قبلیرمزده رفعتلشن جای تکریم ایکن بوده عده استانبول خاتونلرینك تشبثات عزیزه لرینی درج صحیفهٔ مباهات ایتمکله افتخار ایدیبوروز .

سیورك میسونی نور الدین بکك حرمی خانم افندی طرفندن حربیه ناظری محمود شوکت پاشا حضرتلرینه شو استدعا تقدیم ایدلمشدر :

حربیه ناظری محمود شوکت پاشا حضرتلرینه

جریان وقایعه نظراً برمعاونه وقوی احتیاجاتله ذاهب اولیورم . ملك تجهیزنه اك لازمه سلاح ، فقط قلبلرنده هرآن آرزوی صلح و صلاح طوتیورلر . عن قبیل بحار رحمتی آرزو ایدرلر . آنجق اوزرلرینه آچیلمق حربی قبول ایله هیچ بر فداکار تحمل چکمکدن زیاده شهیدلك مأکولرینه شهیدلك شو مبارك وملك سلامتی یولنده اختیار اولنه جق فداکارلقه طائفلی قادینلرمزده استطاعتلری نسبتنده اشتراکی کندیلرینه مقدس بر وظیفه عد ایدرلر . عمارینه وقوعنده خسته خانه لرده مجروحین عثمانیه یه فرداشلرمزك خادمه لکی وظیفهٔ مقدسه سنی ایکی کره دهم ونکتب متوفی طلبه سنسن رحمدوم ایله رفیقه اطا ایچون حربك نهایته قدر عسکری خسته خانه لرمه جراحتری وقف ایدیورز . خسته وقتی نظریه سی هیچ صوروزده تعویه متعدیه یوکوندن اعتباراً دوقتور یسیم عمر پاشامك او یولده آچدیغی خسته خانه ده درمانه دوام ایلیوزز . دارالعجزه ثابت زاده هانمی برخسته خانه یه تسلیم بیوریلورسه لطفاً قیودنری استرحام وتمکنه قودندقلرنده تسلیم بیوریلمق تمنیاتی رسمیه نك طرف جاوریه نه تبلیغنی رجا ایلرم افندم

سیورك میسونی نورالدین بك

رفیقه سی فخریه

شرائط اشتراك

آیونه بدی یالکز ولایاته محصردر .

پرآیلغی ١٥ ، ایکی آیلغی ٣٠ ، اوچ آیلغی ٤٥ ، دورت آیلغی ٦٠ ، آلتی آیلغی ٩٠ ، سکز آیلغی ١٢٠ ، اون آیلغی ١٥٠ ، سنه لکی ١٨٠ غروشدر . پوسته اجرتی آلنماز — طشره لرده علی السویه ٢٠ پاره یه صاتیلور ، ممالك اجنبیه دن کوندریله جك آیونه بدلاتی فرانق حسابیله قبول اولنور .

شرائط اعلان

محل تحریر واداره

دیوان یولنده مطبعهٔ ابوالضیا

اعلانات وتبلیغات رسمیه نك خصوصاته عائد محرراتی صاحب امتیاز نامه کوندریلمیدر .

امور اداریه متعلق مکتوبلر طلعه ابوالضیا نامه یازلمیدر .

صاحب امتیاز ابوالضیا توفیق

مدیر مسئول

Kaynak: Ebu El Ziya, "Taşra Reji Memurları", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, (10 Mart 1910, s. 1). (Taşrada Reji memurlarının tüccar ve tütün ekiciye karşı çıkarmış olduğu zorluklara değinilerek nizâmnâmenin 24 ve 28. maddelerine atıfta bulunulmaktadır)

Ek 6. Reji Şirketi Ülke İçi Tütün Satış Ruhsatnamesi Örneği

<table>
<tr><td colspan="3">Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek’ül-Menfaa Reji Şirketi</td></tr>
<tr><td>Ruhsatnâme Numarası</td><td rowspan="2">Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek’ül-Menfaa Reji Şirketi Ruhsatnamesidir
İş bu ruhsatnâme ba irade-i seniye her nev’inin imali külliyen rejiye münhasır olan yerli enfiye ve mamul sigara ve sigaret ve kıyılmış tütünleri satmak için dükkâncı tütüncüler ile gezginci tütüncülere ita olunur.</td><td>Defter Numarası</td></tr>
<tr><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="3">Dükkâncı tütüncü yahut gezginci tütüncü:
Mevkii:

Dükkâncı Tütüncünün yahut gezginci tütüncünün ismi ve şöhreti:

Tabiiyeti:

Ahz olunan ruhsatname resmi bedeli:</td></tr>
<tr><td colspan="3">_____şehr_____ nihayetine kadar _____ numaralı sandık makbuzundan müsteban olduğu vecihle ruhsatname resmi olan balada muharrer _____ kuruş Osmanlı altını olarak ahz ve kabz edilmiştir. Fi _____ sene ve Fi _____ sene.</td></tr>
</table>

Kaynak: BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 29. (H. 29 Rabî’ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886). (Reji İdaresi tarafından tütün satımı için dükkân sahiplerine veya gezgincilere vermiş olduğu ruhsatname örneği)

Ek 7. Reji Şirketi Ülke Dışı Tütün Satış Ruhsatnamesi

<table>
<tr><td colspan="3">Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterek’ül-Menfaa Reji Şirketi</td></tr>
<tr><td>Ruhsatnâme Numarası</td><td rowspan="2">Memleket-i Ecnebiyeden idhal olunup duhân rejisi tarafından resmî tahsil edilen sigara ve ağız tütünü ve enfiye satmak için tütüncülere ve mağazacılara verilen ruhsatnâmedir.</td><td>Defter Numarası</td></tr>
<tr><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="3">Tütüncü veyahut mağazacı:

Mevkii:

Tütüncünün veyahut mağazacının isim ve şöhreti:

Tabiiyeti:

Tahsil olunan ruhsatname resmi bedeli:</td></tr>
<tr><td colspan="3">_____ şehri _____ iptidasından şehri _____ nihayetine kadar berveçhi bala altun akçe olarak _____ kuruşa baliğ olan ruhsatname resmi _____ numaralı sandık makbuzundan musteban olduğu üzere ahz ve kabz olunmuştur.</td></tr>
</table>

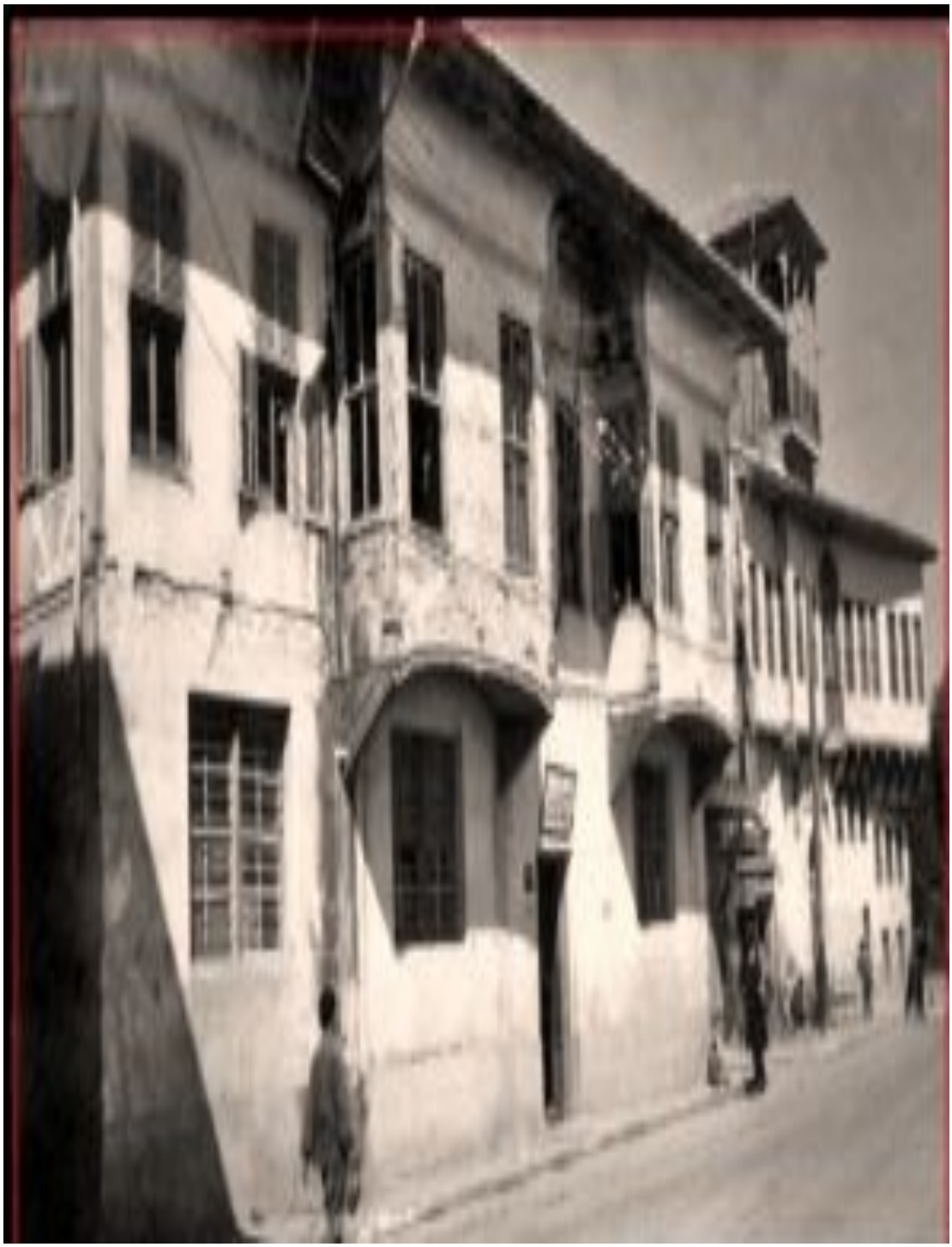
Kaynak: BOA. İ. DH. Dosya No: 1014, Gömlek No: 80014, Sıra No: 30. (H. 29 Rabî’ül-Evvel 1304/M. 26 Aralık 1886). (İmparatorluk sınırları içerisinde ecnebi devletlerden ihraç edilen tütünlerin satımına dair Reji İdaresi tarafından dükkân veya mağaza sahiplerine verilen ruhsat örneği)

Ek 8. Adana Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji İdaresi Binası

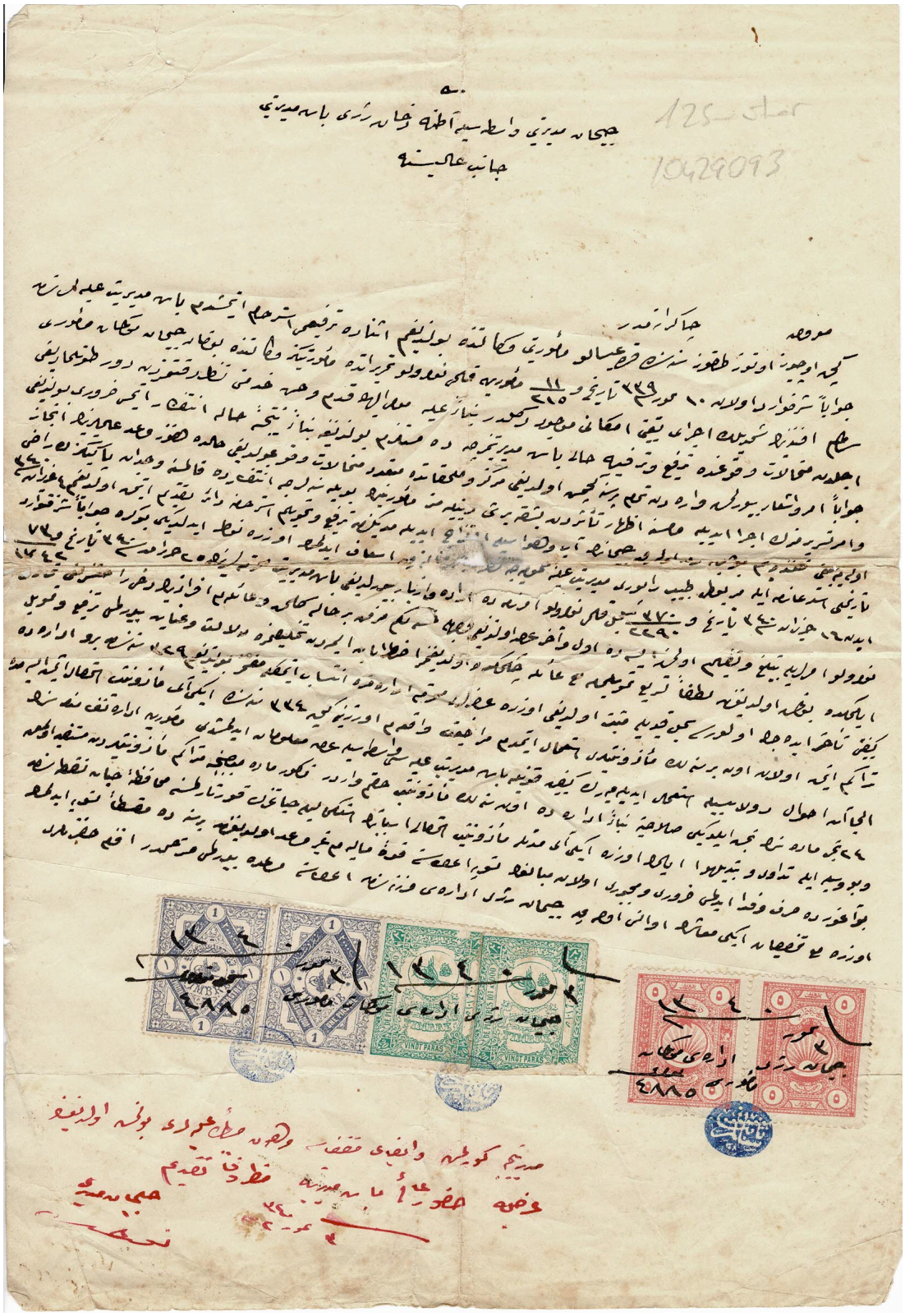
Kaynak: Cezmi Zeki Yurtsever, *Hatıralar Canlanırsa Tarih Seslenir Adana Şehir Tarihi,* 1. Baskı, (Adana: Ekrem Matbaası, 2017), 151. (Adana Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji İdaresi olarak kullanılan yapı)

Ek 9. Suphi Paşa Konağı (Atatürk Müzesi)

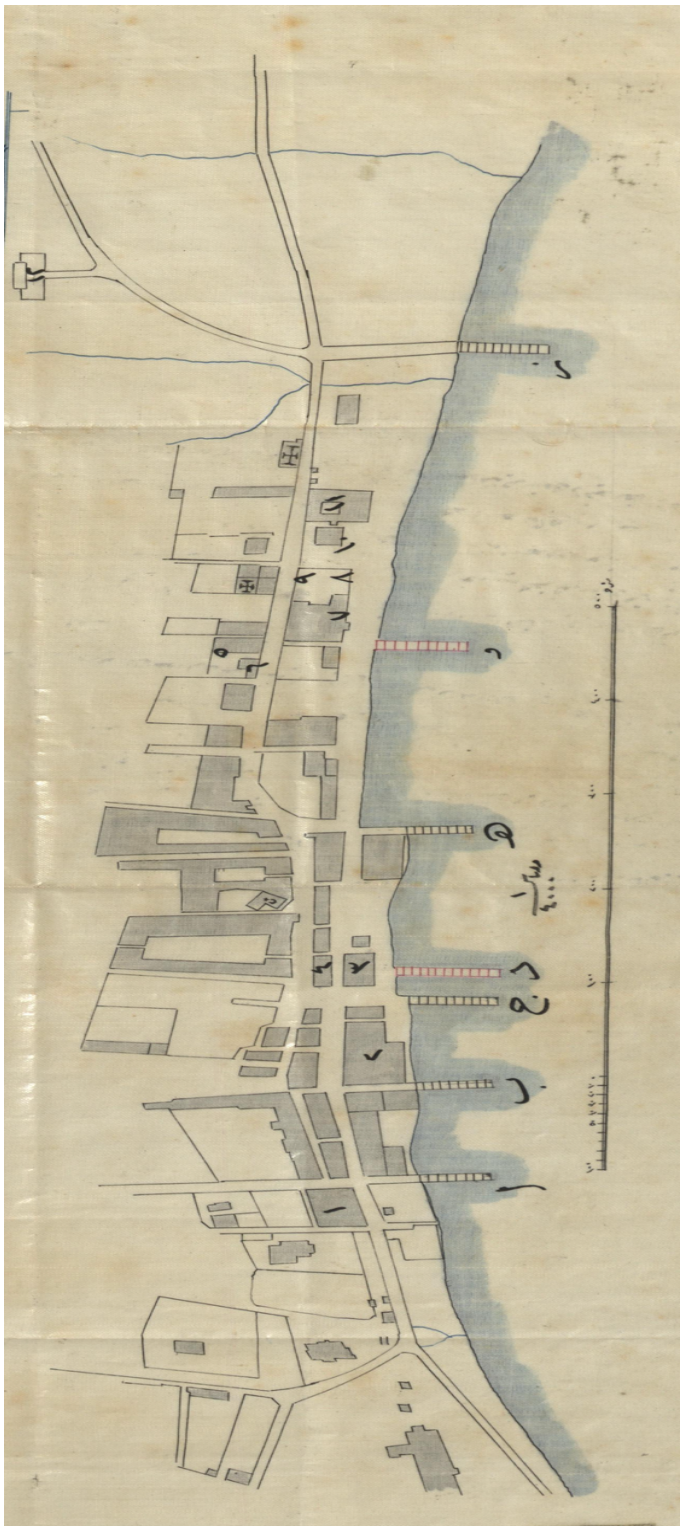
Kaynak; Ahmet Nadir İşisağ, "Adana- Eski Fotoğraflar", http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=7939&start=760, Erişim Tarihi: 10.03.2021. (Günümüzde Atatürk Müzesi olarak kullanılan ve 1882 yılında Reji İdaresi için inşa edilen Suphi Paşa Konağı)

Ek 10. Salim Efendi'nin Adana Reji İdaresi'ne Çektiği Telgraf

Kaynak: Mustafa Dağ, Kişisel Arşiv, 05.10.2021. (Ceyhan Reji Müdürlüğü'nde görevli Salim Efendi tarafından Adana Reji İdaresi'ne çekilen telgraf)

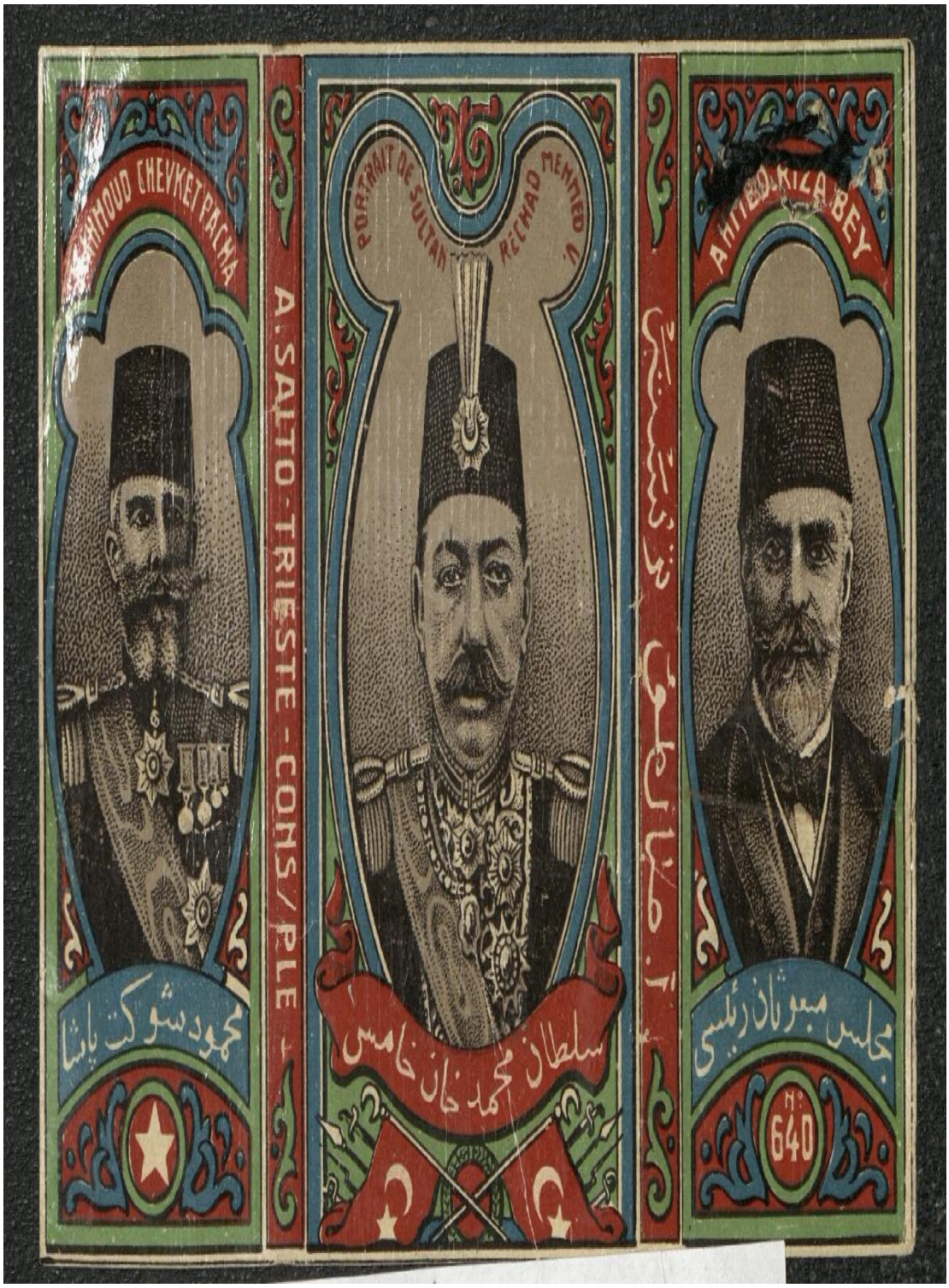
Ek 11. Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ile Müfettiş Hanesinin Konumu

1- Fransa Acente Hanesi.
2- Mavromati Kostantin Ticarethaneleri
3- Rüsumat İdaresi
4- Belediye Dairesi
5- Hükümet Konağı
6- Posta ve Telgraf Hanesi
7- Reji İdaresi
8- Düyûn-ı Umûmiye Dairesi
9- Reji Müfettişlik Hanesi
10- Mektep
11- Adliye Dairesi
12- Tren İstasyonu

Kaynak: BOA. BEO. Dosya No: 505, Gömlek No: 37812 (H. 28 Rabî'ül-Ahir 1312/M. 29 Ekim 1894) (Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü ile Müfettişliğinin kullanmış olduğu yapının konumu).

Ek 12. Tütün Tabakası Örneği

Kaynak: BOA. DH. İD. Dosya No: 108, Gömlek No: 25. (H. 30 Zi'l-ka'de 1329/M. 22 Kasım 1911) (Erzincan'da Sultan Mehmet Han, Meclis-i Mebusan Reisi ile Mahmut Şevket Paşa'nın resimlerinin bulunduğu tütün tabakaları)

Ek 13. Reji Şirketi Tarafından Kabul Olunan Arma

Y.MTV.00017.00014.002

Kaynak: BOA. Y. MTV. Dosya No: 17, Gömlek No: 14 (H. 20 Rabî'ül-Ahir 1302/M. 6 Şubat 1885). (Reji İdaresi tarafından kabul olunan arma)

Ek 14. Rejinin Engellemelerini Konu Alan Metin

٢١ ايلول سنه ١٣٢٤ روز حضر ١٥٢ ﴿ايكنجى سنه﴾ نومرو ٢١

عثمانلى زراعت وتجارت

﴿هفته‌ده بردفعه پازار كونلرى چيقار رسمى زراعت وتجارت غزته‌سيدر .﴾

هيئت تحريريه: صالح زكى، شعبان حامى، محمد سرى

نسخه‌سى ٤٠ پاره‌در

برسنه‌لك آبونه بدلى هر بر ايچون ايكى مجيديه اللى آيلغى يكرمى بش غروشدر . ممالك اجنبيه ايچون سنه‌لكى اون فرانق، آلتى آيلغى آلتى فرانقدر . اداره‌خانه‌سى ازميرده حكومت جوارنده‌در .

زراعت عمومیه

﴿توتونجيلك﴾

توتون، مملكتمزك يتشدردیكى محصولاتك اك كارليلرندن ، اك قولاى الده ايديله بيانلرندندر . روم ايلينك اناطولينك اك منبت اووالرندن ، درەلرندن، اك يوكسك پايلالرينه، طاغ تپەلرينه وارنجيه قدر هر طرفده يتشه‌بيلمكده ورژى اداره‌سى كبى ظالم ، مستبد براداره‌نك امرى التنده ازلمش اولمسه، مملكتمزه بك چوق كار كتيرمك استعدادينى كوسترمكده‌در .

ورژى اداره‌سى ؛ توتون اكمك ايستين زراعى ازمكده ، رخصت ويرمك وصاتون الق خصوصنده بيك درلو مشكلات كوسترمكده اولديغى حالده بيله توتون يوزندن سنه‌ده مملكتمزه كيرن ليرالر ميليونلره بالغ اولمقده‌در .

اورو پانك ، امريقانك هرطرفنده توتو

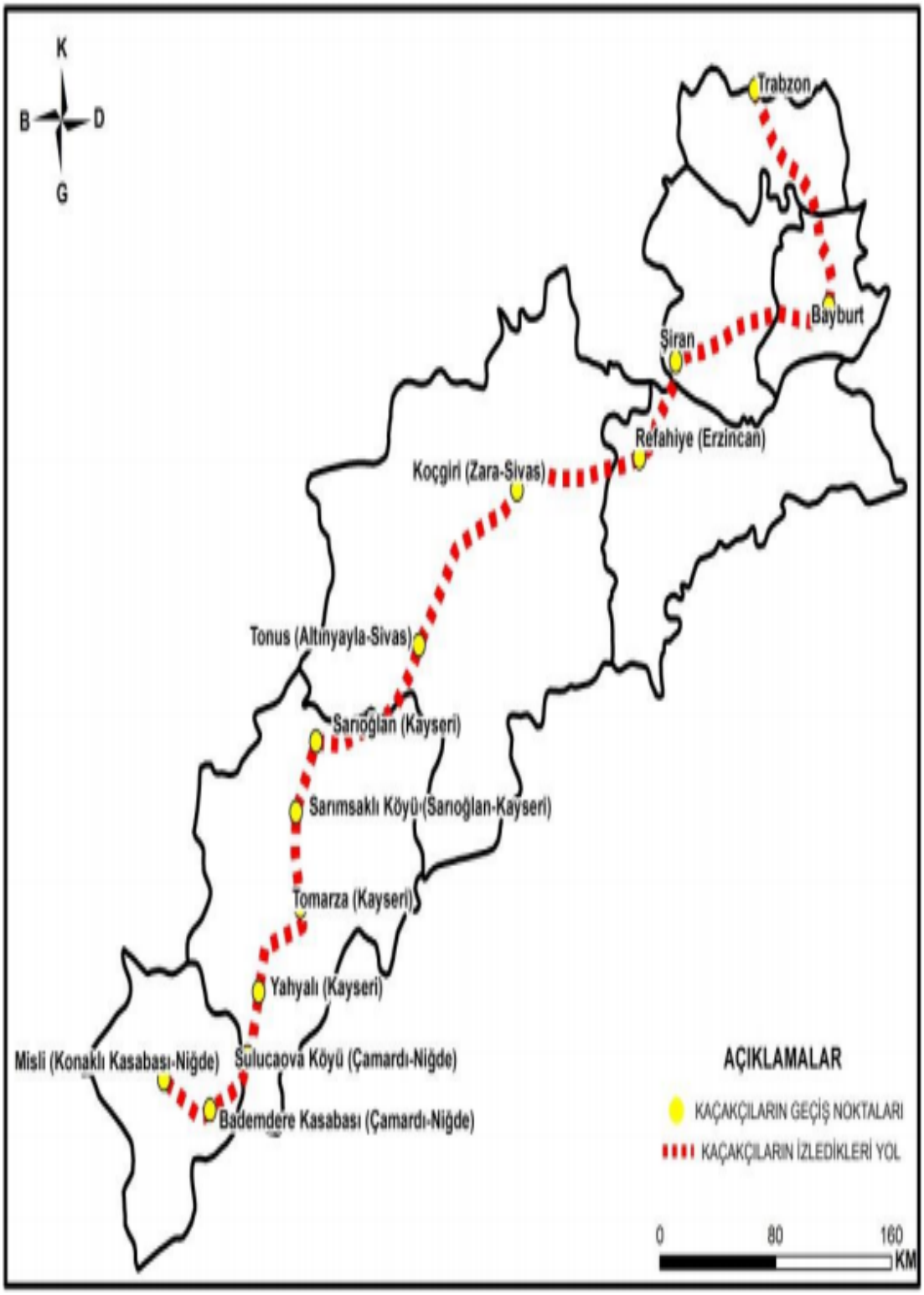
نلرىمزه فوق العاده برر غبت كوسترلمكده‌در . بوكون اورو پانك هيچ برطرفنده بزم روم ايلى توتونلرى قدر نفيس، كوزل قوقولى توتون يتشدرمك ممكن اولهميور . امريقا يتشدردیكى توتونلردن اخراج ايتمك شويله طورسون كندى احتياجنك نصفنه بيله كفايت ايده‌ميور . هرسنه ازميردن، لانيكدن امريقايه، آلمانيايه سوق ايديلن توتونلرك حدوحسابى يوقدر .

اورو پاليلر، امريقاليلر خارجدن كله‌جك توتونلره غايت اغير كومروك رسمى قويد - قلرى ورژى اداره‌سى‌ده بورادن كيده‌جك توتونلرك بهر كيلو غرامندن ٣٫٥ غروش (رفتيه) نامياله برو يركو الديغى حالده بنه توتون زراعتندن كار چيقارمق ممكن اوليور . ديمك كه بز توتونك اكوب ديكمه‌سنه دقت ايتمش وفن دائره‌سنده تيمارينه، كوبره‌سنه باقمش اولسه‌ق شمديكى توتون تجارتمزك بش مثلنى الده ايتمك هيچ برشى دكلدر .

MILLI KUTUPHANE-ANKARA-1946

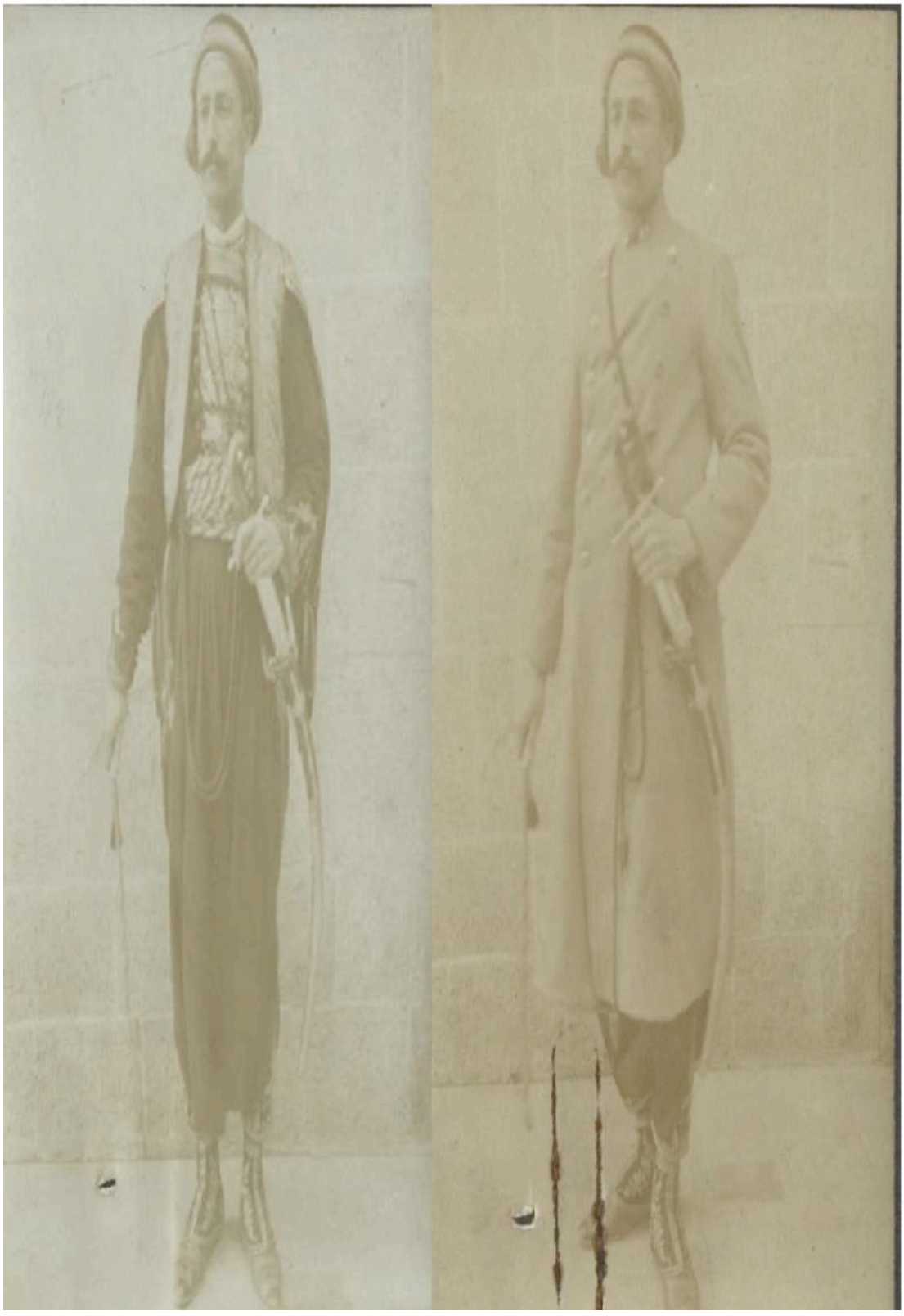
Kaynak: Min Allah El Tevfik, “Zirâat-ı Umûmiye-Tütüncülük”, *Osmanlı Zirâat ve Ticaret Gazetesi*, (4 Ekim 1908, s. 321-326). (Reji Şirketi’nin engellemelerini konu alan metin)

Ek 15. Trabzon-Adana Kaçakçılık Güzergâhı

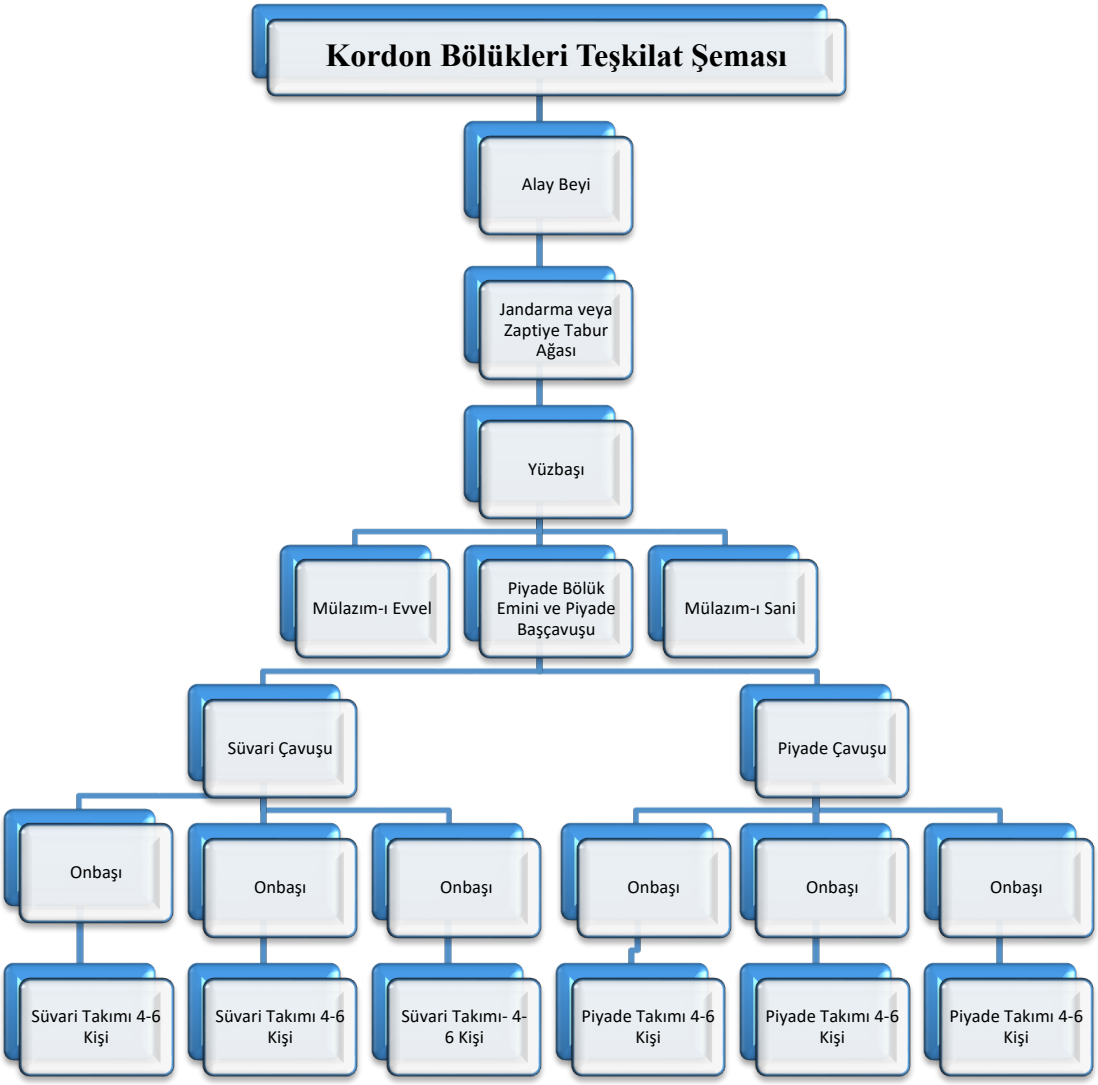
Kaynak: Serdar Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 38, (Güz 2015): 38. (Trabzon vilâyetinden başlayıp Adana vilâyetine kadar uzanan tütün kaçakçılık güzergâhı)

Ek 16. Reji Kolcu Kıyafetleri

Kaynak: BOA. DH. MTV. Dosya No: 54, Gömlek No: 7. (H. 26 Şubat 1332/M. 20 Temmuz 1914). (Reji Kolcu Kıyafeti)

Ek 17. Kordon Bölükleri Teşkilat Şeması

Kaynak: Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri", 576. (Kordon Bölüklerinin teşkilat şeması).